
EL

Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Αρχαία Μακεδονία: Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός

Επιμέλεια: Γεώργιος Κ. Γιαννάκης

EN

Ministry of Education and Religious Affairs, Culture and Sports

Centre for the Greek Language

Ancient Macedonia: Language, History, Culture

Editor: Georgios K. Giannakis

FR

Ministère de l'Éducation et des Cultes, de la Culture et des Sports

Centre de la Langue Grecque

Macédoine antique : langue, histoire, culture

Sous la direction de Georgios K. Giannakis

DE

Ministerium für Bildung und Religion, Kultur und Sport

Zentrum für die griechische Sprache

Antikes Makedonien: Sprache, Geschichte, Kultur

Herausgeber: Georgios K. Giannakis

Θεσσαλονίκη · Thessaloniki · Thessalonique 2012

Ο παρών τόμος εκδόθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων Φιλολογίας των ΑΕΙ», η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007–2013).

© 2012 Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

The present volume has been published within the Action “Ancient Greek Dialects of vital importance for the continuity of the Greek language and the cultural tradition – A documentation project for the support of the curricula in the Universities’ Departments of Language and Literature”, which is implemented through the Operational Programme “Education and Long-life Learning” of The Ministry of Education and Religious Affairs, Culture and Sports and is co-funded by the EU (European Social Fund) and through National Resources (NSRF 2007–2013).

© 2012 Centre for the Greek Language

ISBN 978–960–7779–52–6

Σχεδιασμός: Cannot Not Design

**Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων,
Πολιτισμού και Αθλητισμού**

–

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Καραμαούνα 1, Πλατεία Σκρά
551 32 Καλαμαριά Θεσσαλονίκης
Τηλ.: 2310 459 101, Φαξ: 2310 459 107
Ηλεκτρονικό Ταχυδρομείο: centre@komvos.edu.gr

**Ministry of Education and Religious Affairs,
Culture and Sports**

–

Centre for the Greek Language

1, Karamaouna – Skra sq.
551 32 Kalamaria, Thessaloniki
Tel.: +30 2310 459 101, Fax: +30 2310 459 107
E-mail: centre@komvos.edu.gr

**Ministère de l'Éducation et des Cultes,
de la Culture et des Sports**

–

Centre de la Langue Grecque

1, Karamaouna – place Skra
551 32 Kalamaria, Thessalonique
Tél.: +30 2310 459 101, Fax: +30 2310 459 107
E-mail: centre@komvos.edu.gr

**Ministerium für Bildung und Religion,
Kultur und Sport**

–

Zentrum für die griechische Sprache

1, Karamaouna – pl. Skra
551 32 Kalamaria, Thessaloniki
Tel.: +30 2310 459 101, Fax: +30 2310 459 107
E-mail: centre@komvos.edu.gr

<http://www.greeklanguage.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη και σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους λοιπούς κανόνες του Εθνικού και του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission in writing of The Centre for the Greek Language, and as expressly permitted by the Law 2121/1993 and the other terms of the National and International Law applied in Greece.

	Περιεχόμενα	Contents	Table des matières	Inhalts
EL	Εισαγωγή Γεώργιος Κ. Γιαννάκης			7
	Ιστορία της Μακεδονίας κατά την προελληνιστική εποχή Michael Zahrnt			11
	Η άλλη Ελλάδα: Η αρχαιολογία της Μακεδονίας Arthur Muller			31
	Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία Emilio Crespo			53
	Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας Julián Méndez Dosuna			65
EN	Introduction Georgios K. Giannakis			79
	The history of Macedonia in the pre-Hellenistic period Michael Zahrnt			83
	The other Greece: The archaeology of Macedonia Arthur Muller			101
	Languages and dialects in Ancient Macedon Emilio Crespo			121
	Ancient Macedonian as a Greek dialect: A critical survey on recent work Julián Méndez Dosuna			133
FR	Introduction Georgios K. Giannakis			147
	Histoire de la Macédoine pendant la période pré-hellénistique Michael Zahrnt			151
	L'autre Grèce : archéologie de la Macédoine Arthur Muller			169
	Langues et dialectes dans la Macédoine antique Emilio Crespo			189
	L'ancien Macédonien en tant que dialecte grec : une étude critique des travaux récents Julián Méndez Dosuna			201
DE	Einleitung Georgios K. Giannakis			215
	Geschichte Makedoniens in vorhellenistischer Zeit Michael Zahrnt			219
	Das andere Griechenland: Die Archäologie Makedoniens Arthur Muller			237
	Sprachen und Dialekte im antiken Makedonien Emilio Crespo			259
	Das antike Makedonisch als griechischer Dialekt: Kritischer Überblick über die jüngste Forschung Julián Méndez Dosuna			271
	Παράρτημα · Appendix			287
	Βιβλιογραφία · Bibliography · Bibliographie			289

Γεώργιος Κ. Γιαννάκης

Ο χαρακτήρας της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων και η σχέση της με την ελληνική αποτελούσε από παλιά αντικείμενο συζητήσεων, κάποιες φορές σε έντονα φορτισμένο κλίμα και χωρίς αυστηρά επιστημονική προσέγγιση, συνήθως όμως ο διάλογος διεξαγόταν με βάση επιστημονικά κριτήρια. Δύο είναι οι βασικές θέσεις γύρω από τις οποίες η επιστημονική κοινότητα κινήθηκε στο προκείμενο θέμα. Μία ομάδα γλωσσολόγων και φιλολόγων υποστήριζε ότι η μακεδονική αποτελεί ανεξάρτητη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα (π.χ. O. Müller, G. Meyer, M. Vasmer κ.ά.) και μία δεύτερη ομάδα γλωσσολόγων και ειδικών έκρινε ότι η μακεδονική αποτελεί διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής (π.χ. Γ. Ν. Χατζιδάκις, O. Hoffmann κ.ά.). Κατά τις δύο ή τρεις τελευταίες δεκαετίες αναπτύχθηκε μια ερευνητική δραστηριότητα γύρω από το θέμα αυτό και στο πλαίσιο της δεύτερης ομάδας ειδικών που προαναφέραμε, σύμφωνα με την οποία η μακεδονική αποτελεί διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τις βορειοδυτικές ελληνικές διαλέκτους, ειδικότερα με τη δωρική. Το βασικό μειονέκτημα στη μελέτη της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων ήταν και εξακολουθεί να είναι το ισχνό υλικό, το οποίο αποτελείται από περίπου 150 «γλώσσες» και περί τα 200 κύρια ονόματα (ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια), καθώς επίσης ένα σώμα επιγραφών που είναι γραμμένες στην αττική κοινή αλλά διασώζουν στοιχεία και επιδράσεις από την προφορική γλώσσα της αρχαίας μακεδονικής, και, τέλος, πολλές αναφορές των αρχαίων συγγραφέων. Η πρόοδος της ιστορικής γλωσσολογίας και της διαλεκτολογίας της ελληνικής γλώσσας έχει συμβάλει σημαντικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην καλύτερη και αρτιότερη προσέγγιση στο θέμα της γλώσσας του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας. Προς αυτή την κατεύθυνση έχουν επίσης συμβάλει και τα ευρήματα που έχουν φέρει στο φως οι αρχαιολογικές έρευνες, η ερμηνεία των οποίων προσθέτει μια διεπιστημονική ματιά στην αντιμετώπιση του όλου θέματος, επιβοηθώντας επίσης την ερμηνεία και των γλωσσικών δεδομένων.

Τα τέσσερα κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο αποτελούν τη συμπυκνωμένη γνώση τεσσάρων ειδικών στη μελέτη της αρχαίας Μακεδονίας και ακολουθούν μια διεπιστημονική προσέγγιση, όπως επιβάλλεται από τη φύση του ερευνώμενου

θέματος. Το πρώτο κείμενο εστιάζει σε θέματα σχετικά με την ιστορία της Μακεδονίας από τις απαρχές της ιστορικής περιόδου έως την ελληνιστική περίοδο, το δεύτερο ασχολείται με τα αρχαιολογικά δεδομένα, στο επόμενο συζητούνται οι φιλολογικές μαρτυρίες της αρχαίας Μακεδονίας, ενώ στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μια συστηματική συζήτηση των γλωσσικών δεδομένων. Κοινή συνισταμένη που λειτουργεί ως ενοποιητικό στοιχείο μεταξύ των τεσσάρων μελετών είναι η αντικειμενική μελέτη των σχετικών θεμάτων από τέσσερις κορυφαίους ειδικούς στη μελέτη της γλώσσας, της ιστορίας και της αρχαιολογικής κατάστασης της αρχαίας Μακεδονίας. Το επίκεντρο του τόμου είναι η θέση της μακεδονικής στους κόλπους της αρχαίας ελληνικής, και ειδικότερα ως μέλους του διαλεκτικού χάρτη της αρχαίας ελληνικής, καθώς και οι ενισχυτικές μαρτυρίες από τις συναφείς επιστήμες της φιλολογίας, της ιστορίας και της αρχαιολογίας.

Στη μελέτη του καθηγητή Michael Zahrnt γίνεται μια επισκόπηση των ιστορικών δεδομένων για την ανάδειξη της Μακεδονίας σε ηγέτιδα δύναμη, κυρίως από τον Περδίκκα, τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο. Γίνεται μια ιστορική αναδρομή στις απαρχές του βασιλείου της Μακεδονίας από τις πρώτες μαρτυρίες από ιστορικούς της αρχαιότητας, κυρίως του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Αυτοί οι δύο ιστορικοί δεν απείχαν πολύ χρονικά από τα γεγονότα που περιέγραφαν και, μέσα από τα ταξίδια τους, ήταν αρκετά εξοικειωμένοι με τις συνθήκες και τα γεγονότα σε αυτή την περιοχή. Επιπλέον, στα έργα τους υπάρχουν παρεκβάσεις για την παλαιότερη ιστορία της Μακεδονίας, στον μεν Ηρόδοτο (8.137 κ.ε.) για την ίδρυση του μακεδονικού βασιλείου και στον Θουκυδίδη (2.99) για την εξέλιξη του έως τους Περσικούς πολέμους. Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης εξετάζουν την πρώιμη μακεδονική ιστορία με αφορμή την περιγραφή γεγονότων της ελληνικής ιστορίας, επειδή, όπως πίστευαν, τα συμβάντα αυτά στις δύο περιοχές σχετίζονταν μεταξύ τους. Στο κείμενο του ο καθηγητής Zahrnt εξετάζει τις επεκτάσεις του μακεδονικού βασιλείου και τις σχέσεις του τόσο με τους γειτονικούς λαούς όσο και με τους Αθηναίους, κυρίως κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η μελέτη κλείνει με την αναφορά στην

προσπάθεια του Φιλίππου να ενώσει τους Έλληνες στην κοινή επιχείρηση εναντίον των Περσών που αποφασίστηκε στο «Συνέδριο» της Κορίνθου το 337 π.Χ. και την ανάληψη της ηγεσίας της Μακεδονίας από τον γιο του Αλέξανδρο, ο οποίος θα υλοποιήσει, τελικά, τα σχέδια του πατέρα του για την τιμωρία των Περσών, του παραδοσιακού εχθρού των Ελλήνων. Συνοπτικά, η μελέτη αυτή μάς δίνει το γενικό ιστορικό περίγραμμα της εμφάνισης, εξέλιξης και ανάδειξης της Μακεδονίας σε παγκόσμια δύναμη κατά την αρχαιότητα, καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να ιδωθούν οι επόμενες μελέτες του τόμου.

Ο Arthur Muller εξετάζει τα αρχαιολογικά δεδομένα τα οποία συγκροτούν μια εικόνα που είναι παρόμοια με εκείνη των άλλων ελληνικών περιοχών: στην οργάνωση των πόλεων, τους ναούς και τα ιερά, τη στάση απέναντι στους νεκρούς και τις σχετικές αντιλήψεις. Το γεγονός ότι στη Μακεδονία η βασιλεία διατηρήθηκε μέχρι αρκετά αργά δίνει την ευκαιρία στον μελετητή να διαπιστώσει με συγκεκριμένα δεδομένα την οργάνωση του βασιλείου της Μακεδονίας αλλά και να μπορέσει ταυτόχρονα να κάνει πιο βάσιμες υποθέσεις για τον θεσμό αυτό στην προϊστορική Ελλάδα. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας, «από την αναγκαστικά ατελή αυτή επισκόπηση αποκομίζουμε ταυτόχρονα την αίσθηση της οικειότητας, της διαφορετικότητας και της πρωτοτυπίας των μακεδονικών μνημείων». Με τον όρο *οικειότητα* αναφέρεται στο γεγονός ότι όλα τα σχετικά στοιχεία είναι ελληνικά, «τόσο στις φόρμες και στις εκφάνσεις –από την πολεοδομία και την κατοικία, τα ιερά και τους τάφους μέχρι την υλική παραγωγή γενικότερα–, όσο και στα ήθη, τον τρόπο ζωής και τις πεποιθήσεις που μπορούν να συσχετισθούν με αυτά τα μνημεία, στις θρησκευτικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα, ξαναβρίσκουμε θεμελιώδη στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού που η κλασική αρχαιολογία έχει φέρει στο φως από πολύ παλιά σε ό,τι αφορά στον κόσμο των πόλεων-κρατών». Το στοιχείο της *διαφορετικότητας* αναφέρεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στο γεγονός ότι στη Μακεδονία απαντούν και στοιχεία τα οποία είναι εντελώς άγνωστα στην Ελλάδα των πόλεων-κρατών, όπως είναι τα ανάκτορα, οι μνημειακοί τάφοι και η αυλική τέχνη, στοιχεία τα οποία συνδέονται με τον θεσμό της βασιλείας, κάτι που στην υπόλοιπη Ελλάδα είχε εγκαταλειφθεί αρκετά νωρίς. Παρ' όλα αυτά όμως, «η διαφορετικότητα αυτή μεταφράζεται πάντα σε μια γλώσσα με αποκλειστικά ελληνικούς τύπους που χαρακτηρίζεται μάλιστα από εκπληκτική συνοχή, αφού η αρχιτεκτονική των προσόψεων στα ανάκτορα και τους μακεδονικούς τάφους είναι ουσιαστικά πανομοιότυπη, όπως πανομοιότυπη είναι και η διακόσμηση των τοίχων στα ανάκτορα, τις αριστοκρατικές οικίες και τους μνημειακούς τάφους». Τέλος, όσον αφορά το στοιχείο της *πρωτοτυπίας*, υποστηρίζει ότι η Μακεδονία του 4ου αιώνα δεν παρέλαβε απλώς τύπους και πρότυπα από τις άλλες ελληνικές πόλεις-κράτη, αλλά στους περισσότερους τομείς συνέβαλε αποφασιστικά και στην μετεξέλιξή τους σε καινούριες μορφές και ρυθμούς.

Οι τελευταίες έρευνες αποδεικνύουν ότι η Μακεδονία προσφέρει χαρακτηριστικά που παλαιότερα αποδίδονταν σε άλλα κέντρα του αρχαίου κόσμου, όπως είναι, για παράδειγμα, η ανέ-

γερση μεγάλων οικιστικών συνόλων διαρθρωμένων σε άνδρα, οι μεγάλοι περίστυλοι δημόσιοι χώροι, οι σύνθετοι αρχιτεκτονικοί τύποι, το δομικό στιλ στη διακόσμηση των οικιών και το εικονιστικό στιλ στα ψηφιδωτά, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη μεγάλη ζωγραφική, η Μακεδονία αποτελεί τη μόνη περιοχή όπου σώζονται αυτές οι φόρμες. Ο Arthur Muller κλείνει τη μελέτη του με την πεποίθηση ότι οι έρευνες στο μέλλον θα επιβεβαιώσουν τη σημαντική θέση που πρέπει να καταλάβει η Μακεδονία στη μελέτη του ελληνικού πολιτισμού.

Τα ευρήματα που παρουσιάζονται στο κείμενο αυτό αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα σε σχέση με την ερμηνεία των γλωσσικών δεδομένων στις επόμενες δύο μελέτες του τόμου, ενισχύοντας την άποψη ότι, όπως συμβαίνει με τα αρχαιολογικά ευρήματα, έτσι και η μακεδονική είναι στενά συνδεδεμένη με την ελληνική γλώσσα ως μία από τις διαλέκτους της.

Οι επόμενες δύο μελέτες ασχολούνται με τη γλώσσα της αρχαίας Μακεδονίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Emilio Crespo παρουσιάζει, μέσα σε ένα γλωσσοφιλολογικό πλαίσιο, τη γλωσσική κατάσταση στην αρχαία Μακεδονία, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η μακεδονική αποτελεί μια διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής η οποία σχετίζεται περισσότερο με τις βορειοδυτικές ελληνικές διαλέκτους, γεγονός που τεκμηριώνεται περαιτέρω και πέρα από κάθε αμφιβολία με την επόμενη μελέτη του Julián Méndez Dosuna.

Ειδικότερα, στη μελέτη του καθηγητή Emilio Crespo γίνεται μια γενική αποτίμηση των γλωσσών και των διαλέκτων που, άμεσα ή έμμεσα, μαρτυρούνται στο βασίλειο της αρχαίας Μακεδονίας σε γραπτά τεκμήρια που χρονολογούνται στον 5ο-4ο π.Χ. αιώνα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η γλωσσική κατάσταση που αναδύεται από τη μελέτη των τεκμηρίων που βρέθηκαν στη γεωγραφικά πολύμορφη αλλά πολιτικά ενιαία περιοχή της Μακεδονίας υποδεικνύει ένα γλωσσικό μωσαϊκό από τοπικές ελληνικές διαλέκτους και πιθανώς από τουλάχιστον μία άλλη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα. Ο Crespo χαρακτηρίζει αυτή την ινδοευρωπαϊκή γλώσσα ως «γλωσσικό παράστρωμα», το οποίο μαρτυρείται στα κείμενα που είναι γραμμένα στην ελληνική μόνο μέσα από ορισμένες «γλώσσες» καθώς και σε δύο ή τρία φωνητικά χαρακτηριστικά που μάλλον παραπέμπουν στη φρυγική και τη θρακική. Είναι, επίσης, πιθανό να χρησιμοποιούνταν και άλλες γλώσσες, όπως είναι η ιλλυρική, οι οποίες όμως δεν διασώθηκαν σε κείμενα και ούτε μνημονεύονται από αρχαίους συγγραφείς. Τέλος, κάποια ξενικής προέλευσης ανθρωπωνύμια, τα οποία παρατίθενται σε κείμενα ελλήνων συγγραφέων, παραπέμπουν σε ομιλητές της φρυγικής, της θρακικής και της ιλλυρικής. Η άγνωστη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, πιστεύει ο Crespo, κατά τα φαινόμενα εξακολουθούσε να είναι ζωντανή κατά την εποχή των πρώτων γραπτών κειμένων τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ μπορούμε να υποθέσουμε ότι διατηρήθηκε τουλάχιστον στον βαθμό που τα ίχνη της παρεμβόλης της στην προφορά της ελληνικής είναι ανιχνεύσιμα στα ελληνικά κείμενα. Από την άλλη πλευρά, οι τοπικές ελληνικές διαλέκτους που χρησιμοποιούνταν στις πόλεις-κράτη που προσαρτήθηκαν στο μακεδονικό βασίλειο αντικαταστάθηκαν προοδευτικά στον

γραπτό λόγο από την αττικοϊωνική κοινή, ίσως νωρίτερα από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιοχές, από τα μέσα του 4ου αιώνα για τις αυξανόμενες επικοινωνιακές λειτουργίες της διοίκησης. Η τοπική μακεδονική διάλεκτος, η οποία μάλλον δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ για τη σύνταξη δημοσίων εγγράφων, έπαψε να χρησιμοποιείται επίσης και στον γραπτό λόγο ιδιωτικών κειμένων, καθώς αντικαταστάθηκε σε όλες τις λειτουργίες της από την αττικοϊωνική κοινή.

Η παρακμή των τοπικών διαλέκτων επιταχύνθηκε με τη ρωμαϊκή κατάκτηση το 168 π.Χ., με την ταυτόχρονη ενίσχυση της χρήσης της αττικοϊωνικής κοινής. Κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι σταμάτησε η χρήση στον προφορικό λόγο των τοπικών ελληνικών διαλέκτων καθώς και της άγνωστης ινδοευρωπαϊκής γλώσσας, με αποτέλεσμα από τότε να εξαφανιστούν εντελώς, με την τελευταία αναφορά για τη μακεδονική διάλεκτο ως ομιλούμενη γλώσσα να προέρχεται από τις αρχές της μεταχριστιανικής περιόδου, όταν, όπως αναφέρει ο Στράβων (7.7.8), κάποιοι (ένιοι) Μακεδόνες ήταν *δίγλωττοι* (δηλαδή μιλούσαν την κοινή και την τοπική διάλεκτο).

Στην τελευταία μελέτη του τόμου από τον καθηγητή Julián Méndez Dosuna γίνεται μια προσεκτική, λεπτομερής και εξονυχιστική ανάλυση των γλωσσικών δεδομένων που στηρίζουν την άποψη ότι η μακεδονική αποτελεί διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής (η λεγόμενη «Ελληνική Υπόθεση», όπως χαρακτηριστικά τονίζεται). Μάλιστα η διάλεκτος αυτή παρουσιάζει πολλά στοιχεία τα οποία την εντάσσουν στην ομάδα των βορειοδυτικών διαλέκτων. Στη συνέχεια ο συγγραφέας προχωρεί στην απαρτίθιση και αναλυτική συζήτηση όλων των στοιχείων που στηρίζουν την παραπάνω άποψη, στοιχεία από αρχαίες μαρτυρίες για την ελληνικότητα των Μακεδόνων, «γλώσσες» του λεξικογράφου Ησυχίου (5ος μ.Χ. αι.), όπως *ἀδῆ· οὐρανός. Μακεδόνες* (ΑΕ *αιθήρ*), *δώραξ σπλὴν ὑπὸ Μακεδόνων* (ΑΕ *θώραξ*), *δανῶν· κακοποιῶν. κτείνων* (πιθανόν **θανῶν* = ΑΕ *θανατόω*· πρβ. μακεδ. *δάνος* για το ΑΕ *θάνατος* σύμφωνα με τον Πλούταρχο 2.22c), *γόλα* (*γόδα χγφ.*)· *έντερα* (πιθανόν *γολά* = αττ. *χολή* 'χολή', 'χοληδόχος κύστη', ομηρ. *χολάδες* 'έντερα'), *βημηατίζειν· τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργιόπους* (πιθανόν αντι *ἀργίπους*)· *ἀέτος* ή *θούριδες· νύμφαι, Μούσαι* κ.ά.: ανθρωπωνύμια όπως *Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας* κ.ά.: επιγραφικό υλικό, με κεντρική θέση σε αυτό τον κατάδεσμο από την Πέλλα που χρονολογείται στο 380–350 π.Χ.: μακεδονικές επιγραφές γραμμένες στην αττική ή την αττικοϊωνική κοινή. Στη συνέχεια ο μελετητής προχωρεί σε μια εξονυχιστική και τεκμηριωμένη ανάλυση του γλωσσικού υλικού και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, κυρίως από φωνητική/φωνολογική άποψη, αποδεικνύοντας τη στενή σχέση της μακεδονικής με τις άλλες διαλέκτους της ελληνικής. Φυσικά, η μακεδονική παρουσιάζει και ορισμένα ιδιαίτερα φωνητικά χαρακτηριστικά που διαφέρουν από όλες τις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους, όπως είναι η ηχηροποίηση των κλειστών /p t k/ σε [b d g] και των τριβόμενων /f θ s x/ σε [v ð z γ], αν και εδώ θα μπορούσε κανείς να υποθέσει εξελίξεις παρόμοιες με αυτές που συνέβησαν σε άλλες διαλέκτους αργότερα, δηλαδή αποκλειστοποίηση των /b d g/ σε [v ð γ], θέση που είχε εκφράσει πριν από κάποια χρόνια ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης.

Συμπερασματικά, οι τέσσερις μελέτες του τόμου συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαλεύκανση της ταυτότητας της γλώσσας του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας. Οι ιστορικές μαρτυρίες, τα αρχαιολογικά δεδομένα, και τα πολιτισμικά στοιχεία, οι φιλολογικές και οι γλωσσικές μαρτυρίες προτείνουν ανεπιφύλακτα τη θέση της μακεδονικής μεταξύ των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής. Ιδιαίτερα οι δυο τελευταίες μελέτες των Emilio Crespo και Julián Méndez Dosuna, που αναλύουν και συζητούν τα γλωσσικά δεδομένα, ταξινομούν τη μακεδονική μεταξύ των διαλέκτων της ελληνικής εντάσσοντάς την στις διαλέκτους της βορειοδυτικής ομάδας, με στενές σχέσεις με τον κλάδο της δωρικής. Όταν οι ιστορικές, αρχαιολογικές, φιλολογικές και άλλες σχετικές μαρτυρίες εναρμονίζονται με τα γλωσσικά δεδομένα, η τελική εικόνα είναι πιο ολοκληρωμένη και πλήρης, και οι μελέτες του συγκεκριμένου τόμου αναζητούν και πιστεύουμε ότι επιτυγχάνουν ακριβώς αυτό το αποτέλεσμα.

Κλείνοντας, επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον καθηγητή κ. Ι. Ν. Καζάζη, Πρόεδρο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, και τον καθηγητή κ. Αντώνιο Ρεγκάκο, Διευθυντή του Τμήματος Γλωσσολογίας του Κέντρου, για την ενθουσιώδη αποδοχή του προγράμματος των αρχαίων διαλέκτων και την αμέριστη στήριξη τους, στους μεταφραστές των κειμένων, καθώς και στο προσωπικό του ΚΕΓ, ιδιαίτερα προς τις φιλόλογους Μαρία Αραποπούλου, Μαρία Χρίτη, Κωνσταντίνα Γακοπούλου, Άννα Λίχου και τη γραμματέα Κατερίνα Ζιάννα, αφενός για τη βοήθεια που πρόσφεραν με την επιμέλεια και την προετοιμασία των κειμένων προς έκδοση και, αφετέρου, για την αποτελεσματική διεκπεραίωση των πολύπλοκων γραφειοκρατικών διαδικασιών με τις εμπλεκόμενες υπηρεσίες.

Ο παρών τόμος σχεδιάστηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική ιστορική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των τμημάτων φιλολογίας των ΑΕΙ», η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007–2013). Ως εκ τούτου, θερμές ευχαριστίες οφείλονται και στο Υπουργείο για την απόφασή του να εντάξει το παρόν έργο στον αναπτυξιακό σχεδιασμό του.

Ιστορία της Μακεδονίας κατά την προελληνιστική εποχή*

1

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

* Όλες οι ημερομηνίες στο κείμενο αυτό αναφέρονται στην π.Χ. εποχή.

1 Απεναντίας σήμερα υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός ιστοριών της Μακεδονίας, από τις οποίες θα αναφερθούν μερικές μόνο, κυρίως οι πλέον πρόσφατες: Geyer 1930· Hammond 1972· Hammond & Griffith 1979· Σακελλαρίου 1982· Errington 1986· Borza 1990, 1999.

2 Για την αποτίμηση και των δύο κειμένων καθώς και πρόσθετων πηγών σχετικά με την πρώιμη ιστορία της Μακεδονίας βλ. Zahrnt 1984.

Ιστορίες της Μακεδονίας γράφτηκαν επανειλημμένως κατά την αρχαιότητα χωρίς ωστόσο κάποιο από τα έργα αυτά να φτάσει ως τις μέρες μας.¹ Αναφορές στη Μακεδονία κατά την προ Φιλίππου Β΄ εποχή γίνονται κατά κανόνα μόνο όταν η χώρα ή οι ηγεμόνες της εμπλέκονται στη γενικότερη ελληνική ιστορία ή συνάπτουν σχέσεις με μεμονωμένες ελληνικές πόλεις-κράτη, σε διπλωματικό, στρατιωτικό ή άλλο επίπεδο, όταν δηλαδή δίνεται στους ιστορικούς η αφορμή να λάβουν υπόψη τους και τη Μακεδονία κατά την εξέταση της ελληνικής ιστορίας. Αυτό συνέβη σε μεγαλύτερη έκταση για πρώτη φορά την εποχή των Περσικών πολέμων, όταν η Μακεδονία περιήλθε δύο φορές στην περσική κυριαρχία, ο πέρσης βασιλιάς Ξέρξης εκστράτευσε δύο φορές διά μέσου των εδαφών της και ο μακεδόνας βασιλιάς Αλέξανδρος Α΄ αναγκάστηκε να συμμετάσχει στην εκστρατεία του Ξέρξη κατά της Ελλάδας. Η Μακεδονία εμφανίζεται εκ νέου στον ελληνικό ορίζοντα, όταν κατά την Πεντηκονταετία το αθηναϊκό ναυτικό κράτος επεκτείνεται μέχρι τα σύνορά της και οι συγκρούσεις καθίστανται πλέον αναπόφευκτες. Τέλος, πολυάριθμες συνδέσεις με την ελληνική ιστορία προκύπτουν κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ιδίως κατά το πρώτο του μισό, όταν οι πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονται κατά κύριο λόγο στη χερσόνησο της Χαλκιδικής και στις γειτονικές περιοχές και όταν ο μακεδόνας βασιλιάς Περδίκκας Β΄ τάσσεται εναλλάξ τότε με το μέρος των Αθηναίων και τότε με τους Σπαρτιάτες. Τις πιο πολύτιμες πληροφορίες για την παλαιότερη ιστορία της Μακεδονίας έως τα τέλη του 5ου αιώνα τις οφείλουμε στον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, ιστορικούς των Περσικών πολέμων ο πρώτος και της Πεντηκονταετίας και του Πελοποννησιακού πολέμου ο δεύτερος. Και οι δύο συγγραφείς δεν απείχαν πολύ χρονικά από τα εξιστορούμενα γεγονότα, και, λόγω των ταξιδιών τους, ήταν εξοικειωμένοι κατά κάποιο τρόπο με τις συνθήκες σε αυτή την περιοχή· επιπλέον και οι δύο είχαν προσθέσει στο έργο τους μια παρέκβαση που αφορά την παλαιότερη ιστορία της Μακεδονίας: ο Ηρόδοτος (8.137 κ.ε.) για την ίδρυση του μακεδονικού βασιλείου και ο Θουκυδίδης (2.99) για την εξέλιξή του έως τους Περσικούς πολέμους. Ο πρώτος παίρνει αφορμή από την αφήγηση μιας αποστολής του μακεδόνα βασιλιά Αλεξάνδρου Α΄ στην Αθήνα, την άνοιξη του 479, και ο δεύτερος όταν περιγράφει την επιδρομή του θράκα βασιλιά Σιτάλκη κατά της Μακεδονίας, στο τέλος του φθινοπώρου του 429, που έγινε σε συμφωνία με τους Αθηναίους.² Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης ξεετάζουν την πρώιμη μακεδονική ιστορία με αφορμή την περιγραφή γεγονότων της ελληνικής ιστορίας, επειδή για εκείνους τα συμβάντα στις δύο περιοχές σχετίζονταν μεταξύ τους.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει τρία αδέρφια –απόγονους του Τήμενου και ως εκ τούτου και του Ηρακλή, γιου του Δία– που φεύγοντας από το Άργος έφτασαν

μέσω της Ιλλυρίας στην Άνω Μακεδονία (ο όρος στον Ηρόδοτο σημαίνει τη χώρα μεταξύ των Πιερίων και του ορεινού όγκου του Ολύμπου). Εκεί ανέλαβαν υπηρεσία ως βοσκοί στην αυλή του ντόπιου βασιλιά. Όταν ύστερα από λίγο καιρό εκδιώχθηκαν από αυτόν, διέσχισαν ένα ποτάμι και έφτασαν σε ένα άλλο τμήμα της Μακεδονίας όπου και εγκαταστάθηκαν στους πρόποδες του Βερμίου κοντά στους λεγόμενους «Κήπους του Μίδα». Κατέλαβαν την περιοχή αυτή και έχοντάς την ως αφετηρία κατέκτησαν την υπόλοιπη Μακεδονία. Ο νεότερος αδελφός, ο Περδίκκας, έγινε ο γενάρχης της δυναστείας. Αυτή η ιστορία για την ίδρυση του βασιλείου της Μακεδονίας μάς οδηγεί στον κάτω Αλιάκμονα, εκεί όπου ο Ηρόδοτος έχει υπόψη του μια περιοχή εκατέρωθεν του ποταμού με την ονομασία Μακεδονίς και όπου, στις βόρειες πλαγιές των Πιερίων, επιβεβαιώθηκε εδώ και μερικές δεκαετίες η ύπαρξη των Αιγών, της πρώτης πρωτεύουσας του μακεδονικού βασιλείου, δηλαδή της σημερινής Βεργίνας με τους περιώνυμους τάφους της.

Από εδώ αρχίζει από τα μέσα του 7ου π.Χ. αιώνα η διαδικασία διαμόρφωσης του μακεδονικού βασιλείου. Οι Μακεδόνες κατέλαβαν πρώτα την Πιερία, στα νότια των εκβολών του Αλιάκμονα, και στη συνέχεια τη Βοττιαία που εκτεινόταν γύρω από τον Θερμαϊκό κόλπο έως τον Αξιό. Κατόπιν διέσχισαν τον ποταμό και κατέλαβαν την πεδιάδα έως τη σημερινή Θεσσαλονίκη. Έτσι επικράτησαν σε ολόκληρη την περιοχή γύρω από τον Θερμαϊκό και τέλος, λίγο πριν από τα τέλη του 6ου αιώνα, κατέλαβαν και τις όμορες περιοχές δυτικά και βορειοδυτικά, δηλαδή την Εορδαία και την Αλμωπία. Από αυτές η Εορδαία εκτεινόταν πέρα από την οροσειρά που κλείνει την κεντρική πεδιάδα στα δυτικά. Η κατάκτησή της επέτρεψε την επέκταση προς την Άνω Μακεδονία, στην οποία βρίσκονταν ο Λύγκος (ή Λυγκηστίς), η Ορεστίς και η Ελίμεια, περιοχές που περιβάλλονταν από βουνά, είχαν τους δικούς τους ηγεμόνες, και το κατά πόσον ανήκαν στο μακεδονικό βασίλειο ή όχι εξαρτιόταν από την ισχύ της εκάστοτε κεντρικής εξουσίας. Οι περιοχές αυτές μπόρεσαν πάντως να περιέλθουν στην εξουσία του μακεδόνα βασιλιά μόνο μετά την αποτυχία της εκστρατείας του Ξέρξη.

2

Η πρώιμη ιστορία της Μακεδονίας

Οι απαρχές της μακεδονικής ιστορίας παραμένουν ακόμη στο σκοτάδι. Οι πρώτες ασφαλείς πληροφορίες αφορούν την εποχή της περσικής κυριαρχίας επί ευρωπαϊκού εδάφους:³ το 510 ο πέρσης στρατηγός Μεγάβαζος κατέκτησε την περιοχή των βόρειων ακτών του Αιγαίου και δέχτηκε, διά της διπλωματικής οδού, τη δήλωση υποτέλειας του τότε μακεδόνα βασιλιά Αμύντα Α'. Έτσι η ανίσχυρη ακόμη και περιορισμένη στην παραλιακή πεδιάδα γύρω από τον Θερμαϊκό Μακεδονία περιήλθε αμαχητί στην περσική κυριαρχία, κατά τα φαινόμενα ως υποτελής κράτος υπό τη διοίκηση της τοπικής δυναστείας. Πρώτος βασιλιάς υπήρξε ο Αμύντας Α' και από το 496 περίπου ο γιος του Αλέξανδρος Α', υπό την ηγεσία του οποίου η χώρα κατόρθωσε να αποσειεί για μερικά χρόνια τον περσικό ζυγό, επειδή λόγω της Ιωνικής επανάστασης είχαν διακοπεί οι επαφές με τα υποτελή και υπήκοα στην Περσία κράτη της Βαλκανικής. Την εποχή αυτή της ελεύθερης Μακεδονίας και μάλιστα το έτος 496, ο Αλέξανδρος Α' εμφανίστηκε στην Ολυμπία, όπως γράφει ο Ηρόδοτος. Προφανώς ο Αλέξανδρος υπήρξε ο πρώτος Μακεδόνας που συμμετείχε στους Ολυμπιακούς αγώνες, και έπρεπε να διεκδικήσει τη συμμετοχή του σε αυτούς αποδεικνύοντας την ελληνική του καταγωγή. Ύστερα από μια τετραετία η ελευθερία ήταν κιόλας παρελθόν, αφού μετά την καταστολή της Ιωνικής επανάστασης και την ανάκτηση των περιοχών εκατέρωθεν των στενών του Ελλησπόντου, ο πέρσης στρατηγός Μαρδόνιος εμφανίστηκε με πεζικό και στόλο αποκαθιστώντας και πάλι την περσική κυριαρχία έως τα όρια της Θεσσαλίας.

³ Για τη Μακεδονία της εποχής των Περσικών πολέμων βλ. Zahrnt 1992 και 2011.

Έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την εκστρατεία του Ξέρξη (480/79), στη διάρκεια της οποίας το πεζικό των Περσών, μετά την προέλασή του μέσω της Θράκης, συναντάται με τον στόλο που έπλεε κατά μήκος της ακτής στη Θέρμη (την περιοχή της σημερινής Θεσσαλονίκης). Ο Αλέξανδρος υποχρεώθηκε στη συνέχεια να ακολουθήσει τον περσικό στρατό, και έτσι βρίσκουμε μακεδόνες στρατιώτες και τον βασιλιά τους στην ακολουθία του περσικού στρατού μέχρι και τη μάχη των Πλαταιών. Όταν όμως οι Πέρσες ηττήθηκαν στις Πλαταιές και όσα στρατεύματά τους διασώθηκαν αποσύρθηκαν από την Ευρώπη, ο Αλέξανδρος φαίνεται να αποσκιρτά από τον Μεγάλο Βασιλέα, να στρέφεται πρώτα κατά των Περσών που υποχωρούν και λίγο αργότερα να καταλαμβάνει και τις έως τότε υπό περσική κυριαρχία Εννέα Οδούς, την κατοπινή Αμφίπολη. Εκεί αιχμαλώτισε τόσους πολλούς στρατιώτες ώστε πουλώντας τους ως σκλάβους κατάφερε να κατασκευάσει έναν επίχρυσο ανδριάντα που τοποθετήθηκε στο προαύλιο του ιερού των Δελφών, όπου βρίσκονταν και άλλα αφιερώματα των ελληνικών κρατών της μητροπολιτικής Ελλάδας καθώς και της Σικελίας, σε ανάμνηση των νικών των Ελλήνων στη Σαλαμίνα, τις Πλαταιές και την Ιμέρα της Σικελίας. Προφανώς ο μακεδόνας βασιλιάς, που για περίπου έναν χρόνο βρισκόταν στο πλευρό των Περσών, κατάφερε να γίνει δεκτός στη χορεία των «νικητών των Περσικών πολέμων». Κατόρθωσε επίσης να πείσει και τον Ηρόδοτο ότι πάντα ήταν κρυφός φίλος των Ελλήνων. Η αντίληψη του Ηροδότου για τον φίλο των Ελλήνων στον μακεδονικό θρόνο άσκησε έντονη επιρροή και είχε ως αποτέλεσμα ο Αλέξανδρος, ο οποίος στην εποχή του είχε συνεργαστεί με τους Πέρσες, να λάβει το προσωνύμιο «Φιλέλληνα», σε αντιδιαστολή με τον Αλέξανδρο που πολέμησε εναντίον τους και χαρακτηρίστηκε αργότερα «Μέγας».

EL

Ο Αλέξανδρος δεν στράφηκε μόνον εναντίον των Περσών που υποχωρούσαν, αλλά κατέλαβε επίσης τις περιοχές μεταξύ Αξίου και Στρυμόνα, την Κρεστονία, τη Μυγδονία και τη Βισαλτία. Αυτό τον οδήγησε πολύ σύντομα σε σύγκρουση όχι μόνο με τα γειτονικά θρακικά φύλα, αλλά και με τους Αθηναίους (πρβ. Zahnt 2007), το ναυτικό κράτος των οποίων μετά την αποτυχία της εκστρατείας του Ξέρξη περιλάμβανε πολυάριθμες ελληνικές πόλεις στις ακτές του βόρειου Αιγαίου· ιδιαίτερα στην περιοχή του Στρυμόνα οι Αθηναίοι είχαν καταστεί δυσάρεστοι ανταγωνιστές, αφού εποφθαλιούσαν τον δασικό πλούτο στο εσωτερικό της χώρας, που ήταν απαραίτητος για την κατασκευή πλοίων, καθώς και τα εκεί μεταλλεία. Στις λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε για την εποχή αυτή συγκαταλέγεται η αναφορά ότι ο αθηναίος στρατηγός Κίμων το 463, μετά την επιστροφή του από τη Θάσο, κατηγορήθηκε ότι ενήργησε ενάντια στα αθηναϊκά συμφέροντα, επειδή έχοντας δήθεν δωροδοκηθεί από τον βασιλιά Αλέξανδρο δεν εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία για περαιτέρω κατακτήσεις στη Μακεδονία, αν και αυτό θα ήταν εύκολο να πραγματοποιηθεί μετά τη νίκη εναντίον των κατοίκων της Θάσου. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι λίγα χρόνια πριν ο εξοστρακισμένος και καταδικασμένος ερήμην σε θάνατο αθηναίος πολιτικός Θεμιστοκλής, μετά τη φυγή του από την Αθήνα, βρήκε προσωρινό καταφύγιο στην αυλή του μακεδόνα βασιλιά. Επίσης και Μυκηναίοι, που ύστερα από επιθέσεις των Αργείων διέφυγαν από την πατρίδα τους, μπόρεσαν να εγκατασταθούν στη Μακεδονία υπό την προστασία του Αλεξάνδρου. Ο γιος του Περδίκκας ακολούθησε το παράδειγμά του και δέχτηκε το 446 τους κατοίκους της Ιστιαίας που εκδιώχθηκαν από τους Αθηναίους από την πατρίδα τους στην Εύβοια.

Όταν ο Αλέξανδρος πέθανε στα μέσα του 5ου αιώνα, προφανώς δεν είχε εξασφαλίσει επαρκώς τη διαδοχή μεταξύ των πέντε γιων του. Από αυτούς αναφέρεται βέβαια ως διάδοχος ο Περδίκκας Β΄, στο επόμενο διάστημα όμως εμφανίζονται δύο από τους αδελφούς του να ασκούν την εξουσία σε επιμέρους τμήματα του μακεδονικού βασιλείου. Οι αθηναϊκές απόπειρες για εγκατάσταση

αποικιών στα σύνορα της Μακεδονίας συνεχίστηκαν και μάλιστα ήταν εν μέρει επιτυχείς, όπως π.χ. το 436 με την ίδρυση της Αμφίπολης στον Κάτω Στρυμόνα. Η πόλη αυτή δέσποζε τόσο στη διάβαση του ποταμού όσο και στη διαδρομή προς το εσωτερικό της χώρας.⁴ Όταν όμως οι Αθηναίοι έφτασαν στο σημείο να υποστηρίξουν εσωτερικούς αντιπάλους του Περδίκκα, συγκεκριμένα τον αδελφό του Φίλιππο που είχε την εξουσία στην περιοχή γύρω από τον Κάτω Αξιό, από όπου όμως εκδιώχθηκε αργότερα, καθώς και τον Δέρδα τον Ελιμιώτη, ο Περδίκκας ακύρωσε τη συμμαχία που είχε συνάψει στα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας του με την Αθήνα και το 433 επιδίωξε συνεργασία αφενός με τους δυσαρεστημένους συμμάχους των Αθηναίων στη Χαλκιδική και αφετέρου με τη Σπάρτη και την Κόρινθο, η οποία μετά την ήττα της στην Κέρκυρα επιδίωκε να πάρει εκδίκηση. Πράγματι το επόμενο έτος ο μακεδόνας βασιλιάς επιτυγχάνει να υποκινήσει σε αποστασία από την Αθήνα την κορινθιακή αποικία Ποτείδαα που βρίσκεται στον ισθμό της Παλλήνης, τους κατοίκους της Βοττιαίας βορειότερα, τους περισσότερους Χαλκιδείς που κατοικούσαν στη Σιθωνία και στην ενδοχώρα της, καθώς και μεγάλο αριθμό πόλεων στην ηπειρωτική χώρα.

EL Στους Βοττιαίους και Χαλκιδείς που αποστάτησαν διέθεσε καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου εδάφη προς εγκατάσταση στην περιοχή της Μυγδονίας.⁵

Έτσι το 432 οι Αθηναίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι όχι μόνο με τον μακεδόνα βασιλιά αλλά και με τους υποκινημένους από τον ίδιο σε αποστασία συμμάχους τους. Οι πολεμικές τους δραστηριότητες πάντως ύστερα από λίγο επικεντρώθηκαν στην ανάκτηση των πόλεων που αποστάτησαν, ενώ με τον μακεδόνα βασιλιά επιτυγχάνεται το 432 μια προσωρινή συμφωνία και το 431 συνάπτεται συμμαχία. Ήδη όμως το καλοκαίρι του 429 ο Περδίκκας στέλνει κρυφά χίλιους Μακεδόνες στην Ακαρνανία για να υποστηρίξει τους Λακεδαιμονίους, πράγμα που δεν διέφυγε της προσοχής των Αθηναίων· έτσι τον επόμενο χειμώνα υποκινούν εναντίον του μακεδόνα βασιλιά τον βασιλιά των Θρακών Σιτάλκη, η εισβολή του οποίου στην Κάτω Μακεδονία απέβη ωστόσο απολύτως ατελέσφορη· η σωτηρία του Περδίκκα οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ιππικό της Άνω Μακεδονίας. Ο Περδίκκας για τέσσερα χρόνια βρίσκει πλέον την ησυχία του από τους Αθηναίους, οι οποίοι στο μεταξύ έχουν αναλάβει δράση σε άλλες εμπόλεμες περιοχές. Οι νίκες ωστόσο που πέτυχαν εκεί τον έκαναν να φοβάται το χειρότερο, και έτσι μαζί με τους Χαλκιδείς υποκινεί το 424 την αποστολή ενός πελοποννησιακού στρατεύματος στο βόρειο θέατρο του πολέμου, όπου κατά κύριο λόγο ενδιαφέρεται για παροχή στρατιωτικής υποστήριξης εναντίον του Αρραβαίου, του ηγεμόνα του Λύγκου. Πράγματι ο Περδίκκας κατόρθωσε δύο φορές να υποκινήσει τους νέους συμμάχους του να επέμβουν στην Άνω Μακεδονία, χωρίς πάντως την επιτυχή έκβαση που ήλπιζε· έτσι το 423/2 συνήψε και πάλι συνθήκη με τους Αθηναίους, την οποία τήρησε για μια πενταετία περίπου, έως ότου προσεταιρισθεί προσωρινά και πάλι τους αντιπάλους της Αθήνας. Μια παρόμοια αμφιταλαντευόμενη πολιτική ενδέχεται να προκάλεσε την οργή τόσο των Αθηναίων όσο και των Σπαρτιατών, ωστόσο σχετικά με τον Περδίκκα οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας ότι δεν χρειαζόταν μόνο να αμυνθεί εναντίον των Αθηναίων αλλά και να αντιμετωπίσει τις απόπειρες ανεξαρτησίας των ηγεμόνων της Άνω Μακεδονίας· οφείλουμε επίσης να του αναγνωρίσουμε ότι κατόρθωσε να ελιχθεί επιτυχώς μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών και να διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό την ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα του βασιλείου του.

Στον γιο και διάδοχο του Αρχέλαο, που κυβέρνησε από το 413 έως το 399, η μοίρα επιφύλασσε μια ευτυχέστερη εποχή διακυβέρνησης, καθώς ύστερα από την καταστροφή στη Σικελία είχε παύσει πλέον η πίεση εκ μέρους των Αθηναίων. Αμέσως η σχέση με τους Αθηναίους ανατρέπεται, εφόσον αυτοί εξαρτιόνταν για τη ναυπήγηση των πλοίων τους από τη μακεδονική ξυλεία. Η ουσιαστική σπουδαιότητα του Αρχέλαου αυτό το διάστημα έγκειται στο πεδίο της

⁴ Σχετικά με αυτά και τα επόμενα γεγονότα και την περιγραφή τους από τον Θουκυδίδη βλ. Zahrnt 2006a· για τη σημασία της Μακεδονίας στην έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου βλ. Zahrnt 2010.

⁵ Για το θέμα αυτό καθώς και για περαιτέρω σχέσεις μεταξύ Μακεδόνων και Χαλκιδέων, πρβ. Zahrnt 1971.

6 Γενικά για τη δημιουργία πόλεων στη Μακεδονία πρβ. Hatzoroulios 1996 και ειδικά για τη σημασία του Αρχέλαου σσ. 469 κ.ε. Βλ. επίσης τη μελέτη του Muller στον ανά χείρας τόμο.

7 Για τον ηγεμόνα αυτόν πρβ. Zahnt 2006b.

εσωτερικής πολιτικής, των στρατιωτικών του μεταρρυθμίσεων και των πολιτιστικών του επιδιώξεων. Έτσι όχι μόνο προώθησε τη δημιουργία των πόλεων της Μακεδονίας⁶ και επέσπευσε την επέκταση του οδικού της δικτύου, αλλά ξεκίνησε και τη συγκρότηση ενός βαριά οπλισμένου πεζικού. Παράλληλα διασφάλισε και εν μέρει επέκτεινε τα όρια του βασιλείου του. Πρέπει να υπογραμμιστεί ιδιαίτερος η «πολιτιστική του πολιτική». Βέβαια ο Πίνδαρος είχε συνθέσει ήδη ένα εγκώμιο στον Αλέξανδρο Α΄ και υποτίθεται μάλιστα ότι διέμεινε κάποιο διάστημα και στην αυλή του, όπως ο διθυραμβογράφος Μελανιπίδης από τη Μήλο και ο Ιπποκράτης από την Κω έμειναν αργότερα στην αυλή του διαδόχου του, Περδίκκα Β΄ η ουσιαστική, ωστόσο, ενσωμάτωση της Μακεδονίας στον ελληνικό πολιτισμό οφείλεται στον Αρχέλαο: έτσι αναθέτει τη διακόσμηση του παλατιού του στον εξέχοντα ζωγράφο Ζεύξι και καλεί πολυάριθμους Έλληνες ποιητές στην αυλή του, όπως τον επικό ποιητή Χοιρίλο τον Σάμιο, τον μουσικό Τιμόθεο από τη Μίλητο, καθώς και από την Αθήνα τους τραγικούς ποιητές Αγάθωνα και Ευριπίδη, ο οποίος μεταξύ άλλων «δίδαξε» εδώ τις Βάκχες του. Τέλος, σε αυτόν ανάγεται και η ίδρυση γυμνικών και μουσικών αγώνων που τελούνταν στο εξής στο Δίον ως εθνικοί μακεδονικοί αγώνες, στους πρόποδες του Ολύμπου, με την ονομασία Ολύμπια. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια της βασιλείας του ο Αρχέλαος κατόρθωσε να παρέμβει στη Θεσσαλία προς όφελος του διωκόμενου αριστοκρατικού γένους των Αλευαδών, να σημειώσει εδαφικές επιτυχίες και να διασφαλίσει την επιρροή του στη Λάρισα. Οι προϋποθέσεις λοιπόν για μια περαιτέρω επέκταση της μακεδονικής ισχύος ήταν δεδομένες, όταν το 399 π.Χ. ο Αρχέλαος δολοφονήθηκε.

EL

3

Η Μακεδονία κατά την περίοδο 399–359

Μια Αμερικανίδα συνάδελφος έχει κάνει την εξής εύστοχη παρατήρηση: «Οι μακεδόνες βασιλείς συνήθως πέθαιναν φορώντας τα άρβυλά τους» (Carney 1983, 260): πράγματι η περίοδος 399–359 είναι γεμάτη από ταραχές και διενέξεις για την απόκτηση του θρόνου, εξαιτίας των οποίων η Μακεδονία δεν μπόρεσε να διατηρηθεί στη θέση που είχε επιτύχει ο Αρχέλαος. Μόλις στο δεύτερο μισό αυτών των σαράντα χρόνων μεσολάβησαν κάποια διαστήματα κατά τα οποία η Μακεδονία όχι μόνο κατάφερε να εδραιώσει την εξουσία της στο εσωτερικό αλλά παρουσίασε και κάποια ισχύ στο εξωτερικό. Στη συνέχεια θα καταδείξουμε πότε και γιατί κατέστη αυτό και πάλι δυνατό.

Στα έξι μόνο πρώτα χρόνια αυτής της περιόδου οι Μακεδόνες γνώρισαν όχι λιγότερους από τέσσερις βασιλείς, για τους οποίους το μόνο που ξέρουμε είναι ότι κατά κανόνα βρήκαν βίαιο θάνατο. Πιο σαφή εικόνα μπορούμε να έχουμε για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η Μακεδονία κατά τους πρώτους χρόνους της βασιλείας του Αμύντα Γ΄, ο οποίος κατάφερε να καταλάβει τον θρόνο το 393 π.Χ.⁷ Πολύ σύντομα μετά την ανάληψη της εξουσίας δέχεται την απειλή των Ιλλυριών και συνάπτει αμυντική συμμαχία με το Κοινό των Χαλκιδίων, που μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου έχει καταστεί σημαντικός παράγοντας ισχύος στις βόρειες ακτές του Αιγαίου. Το τίμημα της συμμαχίας αυτής για τον Αμύντα ήταν η εκχώρηση του Ανθεμουόνα, της εύφορης κοιλάδας νοτιοανατολικά της Θέρμης. Μόλις στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 380 είχε διασφαλίσει την εξουσία του σε τέτοιο βαθμό, που μπόρεσε να ζητήσει πίσω τα εδάφη που είχε προηγουμένως παραχωρήσει στους Χαλκιδείς. Εκείνοι όχι μόνο αρνήθηκαν να τα επιστρέψουν αλλά επιτέθηκαν στη Μακεδονία και ανάγκασαν τον Αμύντα να στραφεί για βοήθεια προς τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι έστειλαν το 382 ένα εκστρατευτικό σώμα στον βορρά και, ύστερα από τριετή πόλεμο, ανάγκασαν τους Χαλκιδείς να διαλύσουν τον συνασπισμό τους. Τον πόλεμο αυτό, κατά τα λεγόμενα του Ξενοφώντα, είχαν αναλάβει κατά κύριο λόγο οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους. Μετά από αυτά οι Μακεδόνες δεν

είχαν να παρουσιάσουν κάποια αξιομνημόνευτη στρατιωτική συμμετοχή, πολύτιμη πάντως υπήρξε η συμβολή του Δέρδα, του ηγεμόνα της Ελίμειας, και του ιππικού του. Ο Δέρδας και η επικράτειά του περιγράφονται ως ανεξάρτητοι από τον μακεδόνα βασιλιά και φαίνεται ότι και οι άλλοι ηγεμόνες της Άνω Μακεδονίας ανεξαρτητοποιήθηκαν τότε.

Για τα γεγονότα αυτά εκφράζει επίσης τις απόψεις του ο Ισοκράτης: στον Πανηγυρικό του, που δημοσιεύεται το 380 π.Χ., στηλιτεύει με σκληρές εκφράσεις την τρέχουσα σπαρτιατική πολιτική, αναφέροντας ως παράδειγμα μεταξύ των άλλων το γεγονός ότι οι Σπαρτιάτες βοήθησαν τον μακεδόνα βασιλιά Αμύντα, τον τύραννο της Σικελίας Διονύσιο και τον Μεγάλο Βασιλέα των Περσών, προκειμένου να αυξήσουν την κυριαρχία τους. Αν ο Ισοκράτης ήθελε να είναι αξιόπιστος με την καταδίκη της σπαρτιατικής πολιτικής, δεν θα μπορούσε να συγκρατήσει στην τριάδα των ισχυρών στις παρυφές του τότε ελληνικού κόσμου των πόλεων-κρατών έναν εντελώς άσημο μακεδόνα βασιλιά. Παρομοίως και ο αθηναίος Αισχίνης χαρακτηρίζει τον Αμύντα σημαντικό πολιτικό παράγοντα, όταν σε μια δίκη του 343 αναφέρει ότι τη δεκαετία του 370 ο βασιλιάς είχε στείλει αντιπροσωπεία σε ένα πανελλήνιο συνέδριο και υπήρξε απόλυτος κύριος των αποφάσεών του. Από τους Αθηναίους μάλιστα τότε ακριβώς έγινε περιζήτητος ο Αμύντας, όταν εκείνοι συνήψαν συμμαχία μαζί του, το περιεχόμενο της οποίας είναι δυστυχώς άγνωστο· σίγουρα όμως σχετιζόταν με την επιταχυνόμενη επέκταση της αθηναϊκής θαλάσσιας ισχύος. Ήδη το 375 μαθαίνουμε ότι η απαραίτητη για τη ναυπήγηση των πλοίων ξυλεία προερχόταν από τη Μακεδονία. Υπήρχε, συνεπώς, ξανά ζήτηση της μακεδονικής ξυλείας για τη ναυπήγηση πλοίων, και έτσι αυτή η συμφωνία αποτελεί μία επιπλέον απόδειξη ότι το βασίλειο της Μακεδονίας επανήλθε στην τάξη εκείνων των κρατών που ήταν σε θέση να ασκήσουν αυτόνομη πολιτική. Το ίδιο έπραξε ο Αμύντας τη δεκαετία του 370 και απέναντι στους νότιους γείτονες του, όταν δεν ανέκτησε μόνο την κυριαρχία της Ελίμειας αλλά καθόρισε και τα σύνορα μεταξύ αυτής της περιοχής της Άνω Μακεδονίας και της περραιβικής Δολίχης. Εκτός αυτού, δημιουργήθηκαν οικογενειακοί δεσμοί με τον Σίρρα, τον ηγεμόνα του Λύγκου, η κόρη του οποίου, το αργότερο μέσα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 380, έγινε η δεύτερη σύζυγος του Αμύντα, χαρίζοντάς του τρεις διαδόχους, τον Αλέξανδρο Β΄, τον Περδίκκα Γ΄ και τον Φίλιππο Β΄. Παρατηρούμε λοιπόν ότι κατά τη δεκαετία του 370 η Μακεδονία είχε πάλι ενισχυθεί και ότι ο Αμύντας λειτούργησε ως συνεχιστής των φιλοδοξιών του Αρχέλαου όσον αφορά την εξωτερική πολιτική.

Για την αρνητική εικόνα του Αμύντα που σχηματίζεται τόσο από μεταγενέστερες πηγές όσο και από νεότερους ερευνητές ευθύνεται ακουσίως ο γιος του, ο Φίλιππος Β΄, που όχι μόνο επισκίασε με τα επιτεύγματά του όλους τους προκατόχους του, αλλά οδήγησε και πολυάριθμους ιστορικούς να τον αναδείξουν ως τον θεόσταλο σωτήρα μιας Μακεδονίας βυθισμένης στο χάος. Στην πραγματικότητα ο Αμύντας κατόρθωσε για μεγάλο χρονικό διάστημα και με πυγμή να υπερβεί σταδιακά το χάος που προκλήθηκε μετά τη δολοφονία του Αρχέλαου – αν και επωφελήθηκε από τις μετατοπίσεις εξουσίας γύρω από τη Μακεδονία – και να κληροδοτήσει στους γιους του ένα σχετικά εδραιωμένο βασίλειο.

Η διαδοχή στον θρόνο το 370/69 έγινε χωρίς δυσκολίες, πράγμα που δείχνει πλέον ότι ο Αμύντας είχε εδραιώσει και πάλι την τάξη. Στο μεταξύ οι Ιλλυριοί δεν είχαν την ίδια άποψη και εισέβαλαν στη Μακεδονία. Κάποιος συγγενής του βασιλικού οίκου που ζούσε εξόριστος εκμεταλλεύτηκε τη δικαιολογημένη απουσία του νεαρού βασιλιά Αλεξάνδρου Β΄ και επιτέθηκε στη χώρα από τα ανατολικά. Αυτή τη δύσκολη στιγμή η βασιλομήτωρ Ευρυδίκη απευθύνεται στον αθηναίο στρατηγό Ιφικράτη, που διενεργούσε ήδη στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή του Κάτω Στρυμόνα, και ζητά τη βοήθεια του. Εκείνος άδραξε ευχαρίστως την ευκαιρία να υποχρεώσει τον μακεδόνα βασιλιά, πράγμα που πέτυχε, και να εκδιώξει τον επίδοξο σφετεριστή του θρόνου. Με τον

8 Για την ιστορία της Μακεδονίας κατά την εποχή της Θηβαϊκής ηγεμονίας πρβ. Hatzopoulos 1985.

τρόπο αυτό διασφαλίζεται η εξουσία του Αλεξάνδρου και λίγο αργότερα κατορθώνει να δραστηριοποιηθεί και ο ίδιος, προστρέχοντας σε βοήθεια των Αλευαδών της Λάρισας εναντίον του τυράννου των Φερών. Ο μακεδόνας βασιλιάς εμφανίζεται και καταλαμβάνει τις πόλεις Λάρισα και Κραννώνα, τις οποίες ωστόσο κράτησε για τον εαυτό του. Οι Θεσσαλοί ευγενείς δεν περίμεναν μια τέτοια τροπή των πραγμάτων· γι' αυτό στρέφονται για βοήθεια στους Θηβαίους που στέλνουν τον στρατηγό τους Πελοπίδα.⁸ Αυτός εκστρατεύει με τον στρατό του προς βορρά και απελευθερώνει την Κραννώνα και τη Λάρισα από τη μακεδονική κυριαρχία. Στο μεταξύ ο Αλέξανδρος Β' είχε αναγκαστεί να επιστρέψει στη Μακεδονία, επειδή είχε εξεγερθεί εναντίον του ο γαμπρός του Πτολεμαίος. Και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές αυτού του εμφυλίου απευθύνθηκαν στον Πελοπίδα και τον κάλεσαν ως διαιτητή. Εκείνος παρουσιάζεται και αναλαμβάνει μεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των αντιπάλων. Για να διασφαλίσει τη διάρκεια της διευθέτησης που είχε επιβληθεί από τον Πελοπίδα, ο Αλέξανδρος του παραδίδει ως ομήρους τον νεότερο αδελφό του, τον Φίλιππο, καθώς και τριάντα γιους από οικογένειες ευγενών. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι η θέση ισχύος της Μακεδονίας που είχε επιτύχει ο Αμύντας Γ' και είχε κληρονομήσει ο Αλέξανδρος Β' χάνεται πολύ γρήγορα και το μακεδονικό κράτος περιέρχεται εκ νέου στην επιρροή της εκάστοτε ηγεμονεύουσας δύναμης στην Ελλάδα, πράγμα που συμβαίνει όμως με δική του υπαιτιότητα. Έτσι έμελλε να συμβεί για λίγο ακόμη. Γιατί λίγο μετά την αναχώρηση του Πελοπίδα μετά τη διευθέτηση της εμφύλιας διένεξης τον χειμώνα του 369/8 ο Αλέξανδρος Β' δολοφονείται.

EL

Ως ένας από τους στενότερους συγγενείς του, ο Πτολεμαίος αναλαμβάνει τη διαχείριση των κυβερνητικών υποθέσεων ως κηδεμόνας του Περδίκκα, νεότερου αδελφού του Αλεξάνδρου. Οι φίλοι ωστόσο του δολοφονημένου ηγεμόνα τον αντιμετωπίζουν ως σφετεριστή της εξουσίας και στρέφονται το καλοκαίρι του 368 στον Πελοπίδα, ο οποίος εισβάλλει εκ νέου στην Μακεδονία. Ο Πτολεμαίος αναγκάζεται να δηλώσει πρόθυμος να συνάψει συμφωνία και να δεσμευτεί ότι θα διασφαλίσει την εξουσία για τους αδελφούς του Αλεξάνδρου, τον Περδίκκα και τον Φίλιππο. Επιπλέον αναγκάζεται να συνάψει συμφωνία με τη Θήβα και να δώσει ως εγγύηση για την τήρηση της συμφωνίας αυτής ομήρους. Και πάλι η Μακεδονία γίνεται έρμαιο στα χέρια ξένων δυνάμεων, και αυτό ως συνέπεια –για μία ακόμη φορά– εσωτερικών ταραχών.

Το 365 ο Περδίκκας Γ' κατάφερε να απαλλαγεί από την κηδεμονία του Πτολεμαίου. Σύντομα, αφότου ανέλαβε την εξουσία, θεώρησε ενδεδειγμένο να στηριχθεί στους Αθηναίους, να συνεργαστεί με τον στρατηγό τους Τιμόθεο –που βρισκόταν την περίοδο εκείνη σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στις μακεδονικές ακτές και φαίνεται ότι κατέκτησε τότε τις ανεξάρτητες από τη Μακεδονία πόλεις της Πύδνας και Μεθώνης– και να εκστρατεύσει μαζί του κατά των Χαλκιδίων και της Αμφίπολης. Στη χερσόνησο της Χαλκιδικής ο Τιμόθεος υποτάσσει την Ποτείδαια και την Τορώνη, δεν καταφέρνει ωστόσο τίποτε κατά της Αμφίπολης. Η συνεργασία με τον Τιμόθεο μπόρεσε να ανοίξει τα μάτια του μακεδόνα βασιλιά σχετικά με τους Αθηναίους και τις επεκτατικές φιλοδοξίες τους αλλά και τις –στο μεταξύ– περιορισμένες δυνατότητές τους, και να ενισχύσει τη δική του αυτοπεποίθηση. Εν πάση περιπτώσει, ο Περδίκκας σύντομα αποσκορτά και διασφαλίζει την Αμφίπολη, εγκαθιστώντας εκεί στρατιωτική φρουρά. Σε γενικές γραμμές η Μακεδονία αποκτά νέα ώθηση, αφότου ο Περδίκκας, ως νόμιμος διάδοχος, ανέρχεται στον θρόνο παραμερίζοντας τις αρχικές δυσχέρειες. Τώρα μπορεί να προωθήσει την περαιτέρω εδραίωση του κράτους και την εξωτερική του ασφάλεια. Το 361/60 ο πολιτικός Καλλίστρατος που είχε διαφύγει από την Αθήνα ανέλαβε να μεταρρυθμίσει το τελωνειακό σύστημα της Μακεδονίας και να αυξήσει σημαντικά τα έσοδά της. Πέραν τούτου, φαίνεται ότι ο μαθητής του Πλάτωνα Ευφραΐος παρέμεινε αρκετό διάστημα στην αυλή του Περδίκκα και μαζί με τον Πλάτωνα παρακίνησε τον

βασιλιά να παραχωρήσει στον αδελφό του Φίλιππο ένα τμήμα της ηγεμονίας της ανατολικής Μακεδονίας. Επίσης, φαίνεται ότι ο Περδίκκας υπέταξε πάλι τις ηγεμονίες της Άνω Μακεδονίας. Τέλος αποφάσισε να αντιμετωπίσει τους Ιλλυριούς, που από την εποχή του Αμύντα Γ΄ έπλητταν συνεχώς τη Μακεδονία, και να τους εκδιώξει. Τελικά όμως συνεντρίβη σε μια μεγάλη μάχη και σκοτώθηκε μαζί με 4.000 από τους Μακεδόνες του.

4

Η περίοδος του Φιλίππου Β΄

4.1

Η επέκταση του βασιλείου και οι σχέσεις με τη νότια Ελλάδα

ΕΛ Ούτως εχόντων των πραγμάτων, ο αδελφός του Περδίκκα Φίλιππος αρχίζει με αποφασιστικότητα, στρατιωτική ικανότητα και διπλωματική επιδεξιότητα την προσπάθεια να σταθεροποιήσει πρώτα τη Μακεδονία και να την οδηγήσει στη συνέχεια, εκμεταλλευόμενος τις εκάστοτε ευκαιρίες, σε μια επεκτατική πορεία.⁹ Σύντομα κατόρθωσε να παραμερίσει τους μνηστήρες του θρόνου, που σχεδόν πάντα παρουσιάζονταν σε ανάλογες στιγμές στη Μακεδονία, και να προχωρήσει κατόπιν στην εξασφάλιση των συνόρων του βασιλείου του και των γειτονικών περιοχών. Η κατάσταση που επικρατούσε τότε στην Ελλάδα ήταν η εξής: Οι Σπαρτιάτες, που επί σειρά ετών συμπεριφέρονταν ως ηγεμόνες ολόκληρης της Ελλάδας και μάλιστα την περίοδο 382–379 είχαν επέμβει υπέρ του τότε βασιλιά της Μακεδονίας, μετά την ήττα τους στα Λεύκτρα (371) είχαν εξουδετερωθεί ως ηγετική δύναμη. Οι Αθηναίοι είχαν εμπλακεί από το 357 έως το 355 σε προστριβές με κάποιους από τους συμμάχους τους και η Β΄ Αθηναϊκή ναυτική συμμαχία είχε αρχίσει γενικά να αποσυντίθεται. Η ισχύς των Θηβαίων επίσης σταδιακά υποχωρούσε: ενώ πριν από μία δεκαετία ασκούσαν καθοριστική επιρροή έως τη Μακεδονία και ακόμη και στην Πελοπόννησο, τώρα αποτύγχαναν στην προσπάθειά τους να χαλιναγωγήσουν τους γειτονικούς Φωκείς. Οι τελευταίοι, περίπου στις αρχές του θέρους του 356, είχαν καταλάβει το Ιερό των Δελφών και είχαν κατορθώσει με τη βοήθεια των εκεί θησαυρών να συγκροτήσουν μεγάλο μισθοφορικό στρατό και να επικρατήσουν των άλλων μελών της Αμφικτυονίας. Τέλος και η κατάσταση στη Θράκη ήταν ευνοϊκή για τον Φίλιππο, αφού ο ντόπιος βασιλιάς Κότυς, που είχε εκ νέου καταφέρει να ενώσει το κράτος του, δολοφονήθηκε το καλοκαίρι του 360 και η Θράκη, με τις διαμάχες που ακολούθησαν για τη διαδοχή, διαμελίστηκε σε τρία επιμέρους βασίλεια. Έτσι, μέσα στη δεκαετία του 350 ο Φίλιππος είχε ήδη επιτύχει αξιόλογες νίκες σε όλα τα σύνορα του βασιλείου του.

Τα δυτικά και βόρεια σύνορα παρουσίαζαν τις μικρότερες δυσκολίες: ήδη στις αρχές του καλοκαιριού του 358 ο Φίλιππος εκστρατεύει κατά των Ιλλυριών που αναγκάζονται να παραχωρήσουν εκτεταμένα εδάφη έως τη λίμνη της Οχρίδας. Όταν δύο χρόνια αργότερα ο βασιλιάς των Ιλλυριών συνασπίστηκε με τους Παίονες, τους Θράκες και την Αθήνα εναντίον του Φιλίππου, ήταν αρκετό να αποσταλεί εναντίον του ο έμπιστος του στρατηγός Παρμενίων. Μετά από αυτό, επικράτησε στην περιοχή αυτή ηρεμία για περισσότερο από δέκα χρόνια, κυρίως επειδή μετά τα τέλη της δεκαετίας του 350 η περιοχή διασφαλίστηκε περαιτέρω, αφού ο Φίλιππος εγκατέστησε τον γαμπρό του Αλέξανδρο ως ηγεμόνα της Ηπείρου και έτσι κατέστησε τη χώρα ένα είδος υποτελούς κράτους, ενώ προσάρτησε και την Παραναΐα, μεταξύ Ηπείρου και Μακεδονίας. Μεταξύ των γειτόνων που ήλπιζαν ύστερα από την ήττα του Περδίκκα Β΄ να επωφεληθούν εις βάρος της Μακεδονίας συγκαταλέγονται και οι Παίονες, κάτοικοι του Μέσου Αξίου. Στην αρχή ο Φίλιππος με χρήματα και υποσχέσεις κατόρθωσε να τους καθησυχάσει, όταν όμως αργότερα εκείνοι επιτέθηκαν, τους νίκησε και τους ανάγκασε να υποταχθούν. Το 356 ο βασιλιάς των Παιόνων προσχώρησε στην προαναφερθείσα συμμαχία, ενώ λίγο αργότερα η χώρα του υποτάχθηκε οριστικά.

⁹ Βιβλιογραφία για τον Φίλιππο Β΄: Ellis 1976· Cawkwell 1978· Griffith 1979· Hatzopoulos & Loukopoulou 1980· Brandford 1992· Hammond 1994a· Le Rider 1977, 1996.

¹⁰ Σχετικά με την Αμφίπολη πριν και μετά την προσάρτησή της πρβ. Hatzoroulos 1991.

¹¹ Όσον αφορά τους Φιλίππους ακόμη και σήμερα αξίζει να διαβαστεί το σύγγραμμα του Collart 1937.

¹² Για τον χαρακτήρα και τη χρονολογία αυτών των επεμβάσεων πρβ. Griffith 1970.

Το 357 ο Φίλιππος αρχίζει την προέλασή του στα ανατολικά και ολοκληρώνει την κυριαρχία του στα παράλια της Μακεδονίας. Πρώτη κυριεύει την Αμφίπολη, που έλεγχε τόσο τη διάβαση του Στρυμόνα όσο και την πρόσβαση στο εσωτερικό της χώρας όπου βρίσκονταν οι πλουτοπαραγωγικές πηγές ευγενών μετάλλων και τα αποθέματα ξυλείας.¹⁰ Λίγο αργότερα επιτίθεται στην Πύδνα, που βρισκόταν στα μακεδονικά παράλια. Οι Αθηναίοι, που κατείχαν τότε την Πύδνα και διεκδικούσαν την Αμφίπολη, του κήρυξαν τον πόλεμο. Ο Φίλιππος ωστόσο απάντησε σε αυτή την κήρυξη πολέμου προσεγγίζοντας το Κοινό των Χαλκιδέων, στους οποίους υποσχέθηκε την αθηναϊκή Ποτειδαία. Αυτό πρέπει να συνέβη το επόμενο έτος 356, όμως, ενώ ακόμη πολιορκούσε την πόλη, δέχθηκε αίτημα βοήθειας από την ελληνική αποικία των Κρηνιδών που βρισκόταν πίσω από τη Νεάπολη, τη σημερινή Καβάλα, και αντιμετώπιζε την απειλή ενός ηγεμόνα των Θρακών. Ο Φίλιππος εμφανίζεται ξαφνικά και εγκαθιστά στρατιωτική φρουρά στην πόλη την οποία επανιδρύει με το όνομα Φίλιπποι.¹¹

Με την πόλη αυτή ο Φίλιππος δεν κερδίζει απλώς ένα επιπλέον στρατηγικό έρεισμα στα ανατολικά αλλά εξασφαλίζει και τη δυνατότητα να εκμεταλλεύεται προς ίδιον όφελος τα πλούσια κοιτάσματα χρυσού του Παγγαίου. Φυσικά και ο ηγεμόνας των Θρακών, στην περιοχή του οποίου βρίσκονταν οι Φίλιπποι, προστέθηκε στον εν λόγω συνασπισμό, και στα τέλη του χρόνου έγινε υποτελής στον Φίλιππο, ενώ ο τελευταίος επέκτεινε την κυριαρχία του έως τον Νέστο. Το φθινόπωρο του 355 ο Φίλιππος επιτίθεται στη Μεθώνη, το τελευταίο στρατηγικό σημείο των Αθηναίων στα παράλια του, και κατορθώνει ύστερα από μακρά πολιορκία να την αναγκάσει να συνθηκολογήσει. Και αυτό υπήρξε επίσης μια νίκη σε επίπεδο προπαγάνδας, αφού οι Αθηναίοι δεν προσέφεραν καμία βοήθεια στην πόλη, παρόλο που μετά το τέλος του πολέμου εναντίον των συμμάχων τους είχαν όλη την άνεση να την προσφέρουν. Αυτό ο Φίλιππος το θεώρησε άξιο μιας δεύτερης απόπειρας: την άνοιξη του 353 επιχειρεί ανατολικά του Νέστου, προκειμένου να βλάψει τις σύμμαχες των Αθηναίων ελληνικές πόλεις των παραλίων και να εντυπωσιάσει τον θράκα ηγεμόνα της περιοχής αυτής. Αυτό το περιορισμένο χρονικά πείραμα φαίνεται να είχε ευχάριστη έκβαση για τον Φίλιππο: το φθινόπωρο του 352 ο Φίλιππος επιστρέφει στη Θράκη και προελαύνει αστραπιαία πέρα από τον Έβρο κατά του Κερσοβλέπτη, ηγεμόνα του ανατολικότερου από τα τρία θρακικά βασίλεια, ο οποίος εξαναγκάστηκε να υποταχθεί και αυτός.

Οι επιχειρήσεις που περιγράφηκαν μέχρι τώρα εξυπηρετούσαν κατά κύριο λόγο τη διασφάλιση και επέκταση του μακεδονικού κράτους και στρέφονταν από όλες τις ελληνικές πόλεις αποκλειστικά κατά των Αθηναίων. Μεταξύ των δύο εκστρατειών στην κεντρική και ανατολική Θράκη συμβαίνουν ωστόσο γεγονότα που πρέπει να εξασφάλισαν στον Φίλιππο μια αποφασιστικής σημασίας επιρροή στην κεντρική Ελλάδα. Οι δραστήριοι ηγέτες μεταξύ των προκατόχων του ακολουθούσαν πάντα τρεις στόχους: την υποταγή των ηγεμόνων της Άνω Μακεδονίας, την κατάκτηση των εκβολών του Στρυμόνα, ώστε μέσα από αυτή την οδό να διασφαλίσουν την πλούσια σε ευγενή μέταλλα περιοχή της Βισαλτίας καθώς και την απαλλαγή από κάθε ενδεχόμενη πίεση των Αθηναίων στις ακτές του βασιλείου, καθώς επίσης την επέκταση της επιρροής στην Θεσσαλία. Ο Φίλιππος γρήγορα πέτυχε τους δύο πρώτους στόχους, ξεπερνώντας μάλιστα ως προς αυτό τους προκατόχους του, εφόσον προς τα δυτικά δεν υπέταξε μόνο τα έως τότε ανεξάρτητα εδάφη της Άνω Μακεδονίας, αλλά προώθησε τα δυτικά σύνορα της Μακεδονίας έως τη λίμνη της Οχρίδας, ενώ προς Ανατολάς δεν έφτασε μόνον έως τον Στρυμόνα αλλά μέχρι και τον Νέστο και έθεσε υπό τον έλεγχό του τόσο τα κοιτάσματα ευγενών μετάλλων της Βισαλτίας όσο και αυτά του Παγγαίου. Σύντομα στράφηκε προς τον τρίτο στόχο που του κληροδοτήθηκε και αξιοποίησε την επιρροή του στη Θεσσαλία.¹² Εδώ κατόρθωσε να

εκμεταλλευτεί προς το δικό του συμφέρον τις εντάσεις που υπήρχαν μεταξύ του Κοινού των Θεσσαλών και του τυράννου των Φερών: επεμβαίνει για πρώτη φορά το 358, διασφαλίζοντας τη θέση των νέων φίλων του από την τάξη των Θεσσαλών ευγενών. Για δεύτερη φορά ο Φίλιππος επεμβαίνει το 355 υπέρ του Κοινού των Θεσσαλών και μόλις τότε το καθιστά ικανό να αναλάβει μαζί με τους Θηβαίους τον Ιερό Πόλεμο εναντίων των Φωκέων, οι οποίοι για πάνω από έναν χρόνο είχαν εγκατασταθεί ατιμωρητί στους Δελφούς. Προφανώς ο Φίλιππος είχε αντιληφθεί ότι αυτή η περίπλοκη κατάσταση στην κεντρική Ελλάδα του έδινε ενδεχομένως την ευκαιρία να κερδίσει και εδώ επιρροή μέσω της προσωπικής του παρέμβασης, μια επιρροή που αργότερα ίσως μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με κύρος και έναντι των Αθηναίων.¹³

EL Το φθινόπωρο του 354 φάνηκε πια ότι ο Ιερός Πόλεμος έφτασε πλέον στο τέλος του. Ο Φίλιππος δεν διέκρινε καμία δυνατότητα επέμβασης σε αυτόν και την άνοιξη του 353 στρέφεται πλέον εναντίον της Θράκης. Αλλά τότε συμβαίνει στην κεντρική Ελλάδα η αναμενόμενη τροπή, η αναζωπύρωση δηλαδή των συγκρούσεων μεταξύ Θεσσαλών και των τυράννων των Φερών. Οι τελευταίοι στρέφονται προς τους Φωκείς και οι πρώτοι προς τον Φίλιππο. Εκείνος εμφανίζεται, σημειώνοντας νίκες αρχικά, κατόπιν όμως και αφού υφίσταται δύο ήττες αναγκάζεται να αποσυρθεί στη Μακεδονία. Όμως ήδη το 352 επιστρέφει, αναλαμβάνει το γενικό πρόσταγμα των δυνάμεων του Κοινού των Θεσσαλών και καταφέρει ένα συντριπτικό πλήγμα κατά των Φωκέων. Ύστερα από λίγο διάστημα υποκύπτουν οι Φερέες και το επίνειό τους, οι Παγασές. Φυσικά ήταν φανερό ότι έπρεπε να εκμεταλλευτεί τις έως τότε επιτυχίες του και να νομιμοποιήσει τη θέση του αρχηγού του στρατού των Θεσσαλών. Έτσι ο Φίλιππος κινεί τα στρατεύματά του εναντίον των κατεχόμενων από τους Φωκείς Θερμοπυλών, προκειμένου να καταφέρει το αποφασιστικό χτύπημα κατά των ιερόσυλων του μαντείου. Αυτή όμως δεν ήταν πλέον υπόθεση που αφορούσε μόνο τον Φίλιππο και τους Θεσσαλούς από τη μία πλευρά και τους Φωκείς από την άλλη. Η κατοχή των Θερμοπυλών θα άφηνε πλέον ανοικτό στον μακεδόνα βασιλιά τον δρόμο προς τον νότο· έτσι βρήκε το πέρασμα κλειστό από τα στρατεύματα των Φωκέων, των Αθηναίων, των Αχαιών, των Σπαρτιατών και των εκδιωχθέντων τυράννων των Φερών, και αναγκάστηκε πάλι να αποσυρθεί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη συνέχιση των διενέξεων στην κεντρική Ελλάδα χωρίς αυτόν και την αμοιβαία φθορά των αντιπάλων. Αυτό βέβαια εξυπηρέτησε τον Φίλιππο, και έτσι για ένα χρονικό διάστημα στράφηκε προς άλλους στόχους στον βορρά, δηλαδή αφενός προς τη Θράκη και την Ήπειρο και αφετέρου στην αποκατάσταση των σχέσεών του με το Κοινό των Χαλκιδέων. Ο συνασπισμός αυτός είχε πλέον ολοκληρώσει τον ρόλο του ως συμμάχου του Φιλίππου στον πόλεμο κατά των Αθηναίων και είχε μετατραπεί σε ξένο σώμα προς την ολοένα επεκτεινόμενη Μακεδονία, ενώ η μωρία του να προσφέρει στον Φίλιππο τη δυνατότητα επέμβασης λόγω ανυποταγής οδήγησε το 348 στην καταστροφή της Ολύνθου, στη διάλυση του Κοινού και στην ενσωμάτωση των εδαφών του. Από αυτό δεν προστάτευσε τους Χαλκιδείς ούτε και η στρατιωτική συμμαχία που είχαν συνάψει το καλοκαίρι του 349 με τους Αθηναίους.

Στην πραγματικότητα οι τελευταίοι όλα αυτά τα χρόνια δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν καμία στρατιωτική νίκη απέναντι στον Φίλιππο. Αυτός πάλι όχι μόνο είχε αποφύγει οποιαδήποτε σοβαρή σύγκρουση με τους Αθηναίους, αλλά επανειλημμένα είχε δώσει δείγματα της προθυμίας του για ειρήνη. Ταυτόχρονα μετά το 352 μειώθηκαν αισθητά οι στρατιωτικές του επιχειρήσεις, χωρίς ωστόσο να παραιτηθεί από τον στόχο του να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην Ελλάδα. Μπορούσε όμως να περιμένει. Τελικά όταν οι Φωκείς το 346 έπνεαν πλέον τα λοίσθια, συνθηκολόγησαν με τον Φίλιππο, και σε αυτόν επίσης όφειλαν τους ηπιότερους όρους της συνθηκολόγησης σε σχέση με τις αξιώσεις κάποιων άλλων μελών της Αμφικτυονίας.¹⁴ Ο Φίλιππος μπορούσε

¹³ Γενικά για τον αποκαλούμενο Τρίτο Ιερό Πόλεμο πρβ. Buckler 1989· για τη χρονολογία των πρώτων ετών του πολέμου σημαντικός παραμένει πάντα ο Hammond 1937.

¹⁴ Κατάλογος των πηγών σχετικά με την συμφωνία της συνθηκολόγησης στο Bengtson 1975, 318 κ.ε.

15 Για παράθεση των πηγών και αναφορά παλαιότερης βιβλιογραφίας βλ. Bengtson 1975, 312 κ.ε.

16 Κατά τον Markle (1974) και τον Ellis (1982), το 346 ο Φίλιππος είχε μάλιστα την πρόθεση να αποδυναμώσει τους Θηβαίους προς όφελος των Αθηναίων (πράγμα που όπως θα δούμε συνέβη πράγματι μετά τη μάχη της Χαϊρώνειας) εντούτοις τα σχέδια αυτά ματαιώθηκαν από μηχανορραφίες αθηναίων πολιτικών. Επειδή οι κύριες πηγές μας για την επίτευξη της Φιλοκρατίας Ειρήνης είναι οι δύο λόγοι που εκφωνήθηκαν από τον Δημοσθένη και τον Αισχίνη τρία χρόνια αργότερα στη δίκη για την αποστολή πρέσβων (*Περί της παραπρεσβείας*) και επειδή και οι δύο κατά τη δίκη μίλησαν ο καθένας από την πλευρά του και σε μεταγενέστερες αναφορές τους στα γεγονότα εκείνα δεν έλεγαν πάντα την αλήθεια, δεν μπορεί πλέον να εξακριβωθούν με ασφάλεια οι πραγματικές προθέσεις του Φιλίππου· ωστόσο θα δούμε ακόμη ότι ήδη από τότε ο μακεδόνας βασιλιάς επιδίωκε καλές σχέσεις με τους Αθηναίους.

17 Βλ. σχετικά Wüst 1938 και Ryder 1994.

να πιστέψει ότι είχε ρυθμίσει την κατάσταση στην κεντρική Ελλάδα κατά έναν ευνοϊκό γι' αυτόν τρόπο. Για τη συνεχή επιρροή του στην περιοχή αυτή είχε μεριμνήσει ήδη, καθώς κράτησε για τον εαυτό του τις δύο ψήφους των Φωκέων στο συμβούλιο της Αμφικτυονίας, ενώ κατόρθωσε επίσης να εκμεταλλευτεί προς ίδιον όφελος και τις ψήφους των Θεσσαλών και περιοίκων.

Λίγο πριν, δηλαδή την άνοιξη του 346, είχε επιτευχθεί επίσης η σύναψη ειρήνης με τους Αθηναίους, η λεγόμενη Ειρήνη του Φιλοκράτη, και μάλιστα βάσει του υφιστάμενου status quo.¹⁵ Οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν λοιπόν να παραιτηθούν από την Αμφίπολη και άλλες περιοχές που είχαν χάσει στις μακεδονικές και θρακικές ακτές. Αντ' αυτών όμως ο Φίλιππος τους εγγυήθηκε την κατοχή της θρακικής Χερσονήσου, τόπο ζωτικής σημασίας για τους Αθηναίους. Αυτό υπήρξε μια ειλικρινής κίνηση καλής θέλησης εκ μέρους του και το απέδειξε στους Αθηναίους στη διάρκεια των ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων: ενώ στην Αθήνα διεξάγονταν διαβουλεύσεις σχετικά με τους όρους που είχαν προταθεί από τον ίδιο στην Πέλλα, ο Φίλιππος εκστρατεύοντας αστραπιαία κατά του Κερσοβλέπτη τον αναγκάζει να αναγνωρίσει εκ νέου την επικυριαρχία των Μακεδόνων. Από το σημείο αυτό ήταν μόνο δυό βήματα για τη Χερσόνησο. Παρά την υπεροχή που για μία ακόμη φορά απέδειξε, ο Φίλιππος παραχωρεί το 346 στους Αθηναίους μια ειρήνη με σχετικά ευνοϊκούς όρους.¹⁶

EL

Σύντομα ωστόσο επρόκειτο να αποδειχθεί ότι ο Φίλιππος είχε επενδύσει στην ειρήνη αυτή υπερβολικές προσδοκίες και ότι του ήταν αδύνατον να ενισχύει από τη μία την επιρροή του στην Ελλάδα και να επιτυγχάνει ταυτόχρονα καλές σχέσεις με τους Αθηναίους.¹⁷ Σε πρώτη φάση περιορίστηκε τα επόμενα χρόνια στην εδραίωση και επέκταση της κυριαρχίας του στον βορρά. Το 345 αναλαμβάνει μια εκστρατεία κατά των Ιλλυριών, το 344 προβαίνει στην ανάληψη στρατιωτικών μέτρων στη Θεσσαλία. Τον χειμώνα του 343/2 εμφανίζεται στην Ήπειρο, προσφέρει στον ηγεμόνα της κάποιες ελληνικές πόλεις στις ακτές και έτσι τον προσεταιρίζεται ακόμη περισσότερο. Κατόπιν εκτελείται στη Θεσσαλία μια διοικητική μεταρρύθμιση, με την οποία ο Φίλιππος εδραιώνει ακόμη περισσότερο τον έλεγχό του στην περιοχή. Εφόσον λοιπόν τώρα είχαν διασφαλιστεί οι σχέσεις στον νότο, δηλαδή στη Θεσσαλία, στα νοτιοδυτικά, δηλαδή στην Ήπειρο, και βορειοδυτικά, δηλαδή έως την Ιλλυρία, μπορεί πλέον να αρχίσει το 342/1 η εκστρατεία στη Θράκη.

Νότια της Θεσσαλίας ο Φίλιππος δεν επιδίωξε καμία εδαφική επέκταση του βασιλείου του, χωρίς όμως να παραιτηθεί επ' ουδενί από την εξάπλωση της επιρροής του και εδώ. Παράλληλα γίνεται εμφανές ότι επιδιώκει συνεχώς την εύνοια των Αθηναίων και ότι προσπαθεί να αποφύγει μια σύγκρουση μαζί τους. Πρώτη φορά το απέδειξε το καλοκαίρι του 346, όταν οι Αθηναίοι, παρά τη συμμαχία τους με τον Φίλιππο, δεν συμμετείχαν στην επιχείρησή του κατά των Φωκέων και δεν έστειλαν κανέναν αντιπρόσωπο στο συμβούλιο της Αμφικτυονίας, καθώς και όταν αποτόλμησαν στα Πύθια μια ακόμη μεγαλύτερη πρόκληση «παραλείποντας» να στείλουν αντιπροσωπεία στους αγώνες που διεξάγονταν υπό την ηγεσία του Φιλίππου. Με βάσει την υπέρ των Φωκέων στάση των Αθηναίων κατά τη διάρκεια του δεκαετούς Ιερού Πολέμου και το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε μεταξύ των Αμφικτυόνων θα ήταν εύκολο για τον Φίλιππο να προκαλέσει την κήρυξη ενός νέου Ιερού Πολέμου κατά των Αθηναίων αυτή τη φορά. Όχι μόνον απέφυγε μια στρατιωτική επιχείρηση εναντίον τους, αλλά λίγο αργότερα φρόντισε μάλιστα για μια απόφαση του συμβουλίου της Αμφικτυονίας που λάμβανε υπόψη τα συμφέροντα της Αθήνας. Από την άλλη, το 344 υποστήριξε τους αντιπάλους της Σπάρτης στην Πελοπόννησο με χρήματα και αποστολή μισθοφόρων, προκαλώντας έτσι μια αντίθετη αθηναϊκή αποστολή στην Πελοπόννησο.

Εδώ διαφαίνεται το δίλημμα το οποίο δεν απέφυγε ο Φίλιππος και που οδήγησε τελικά σε αλλαγή της πολιτικής του: μια καλή συμφωνία με τους

Αθηναίους ύστερα από τα πλήγματα που είχε καταφέρει εναντίον τους τα τελευταία χρόνια δεν ήταν ασφαλώς εύκολο να επιτευχθεί. Αντίθετα, οι ταυτόχρονες προσπάθειές του για την επέκταση της δικής του επιρροής στην Ελλάδα πρέπει να διατάραζαν ακόμη περισσότερο τις σχέσεις τους ή να δυσχέραναν μια προσέγγιση. Στην αρχή ο Φίλιππος ήλπιζε να καταφέρει κάτι με διάφορες υποχωρήσεις και τον χειμώνα του 344/3 πρότεινε στους Αθηναίους διαπραγματεύσεις για την αναθεώρηση της ειρηνευτικής συμφωνίας του 346. Οι Αθηναίοι με τις υπερβολικές αξιώσεις τους οδήγησαν αυτές τις διαπραγματεύσεις σε αποτυχία. Ο Φίλιππος αντέδρασε ασκώντας το επόμενο έτος 343 εκ νέου επιρροή στις εσωτερικές υποθέσεις ελληνικών πόλεων, όπως στην Ήλιδα, τα Μέγαρα και την Εύβοια – πολύ κοντά δηλαδή στην Αθήνα. Ύστερα από αυτή την προειδοποίηση προσεγγίζει τους Αθηναίους την άνοιξη του 342 με μια καινούρια πρόταση για τη βελτίωση των αμοιβαίων σχέσεων. Όταν προσκρούει και πάλι σε άρνηση, του γίνεται πλέον σαφές ότι η οριστική αντιπαράθεση είναι αναπόφευκτη. Τις συνθήκες όμως υπό τις οποίες θα συνέβαινε αυτό ήθελε να τις καθορίσει ο ίδιος, καθώς τώρα εκστρατεύει με σκοπό την κατάκτηση της Θράκης, η οποία έως τώρα διατηρούσε σχέσεις χαλαρής εξάρτησης με τη Μακεδονία, με στόχο την προσάρτηση ολόκληρης της περιοχής έως τον Ελλήσποντο στο βασίλειό του. Με την κατοχή τους θα μπορούσε πλέον να αναγκάσει τους Αθηναίους σε υποταγή.

EL

Η εκστρατεία όμως κατά της Θράκης δεν στρεφόταν μόνον εναντίον των Αθηναίων: το 344 ο Μέγας Βασιλέας των Περσών είχε ανακτήσει την Κύπρο, το 343 τη Φοινίκη και, αν έκρινε κανείς από τους εν εξελίξει στρατιωτικούς εξοπλισμούς, επόμενος στόχος ήταν η ανάκτηση της Αιγύπτου. Βέβαια, σύμφωνα με την εικόνα που παρουσίαζε το περσικό βασίλειο τις τελευταίες δεκαετίες,¹⁸ αυτό δεν αποτελούσε μια επίφοβη προοπτική ή απειλή για τη Μακεδονία, κάλλιστα όμως μπορούσε μια εκ νέου σταθεροποιημένη περσική αυτοκρατορία να αλλάξει την ισορροπία των δυνάμεων στο Αιγαίο. Αυτό ωστόσο μπορούσε να το προλάβει η εξάπλωση της ίδιας της Μακεδονίας μέχρι τον Ελλήσποντο.

Ο Φίλιππος δεν ήταν ο μόνος που θεωρούσε αναπόφευκτη την οριστική σύγκρουσή του με τους Αθηναίους, όσο κι αν επιθυμούσε να την αποφύγει. Και ο Δημοσθένης έβλεπε ως μόνη διέξοδο τον πόλεμο. Σε αντίθεση όμως προς τον Φίλιππο ο Αθηναίος εργαζόταν προσηλωμένος με στόχο την κήρυξή του. Πράγματι κατάφερε με στοχευμένες προκλήσεις να αναζωπυρώσει την κρίση και τελικά να συστήσει την άνοιξη του 340 μια πανελλήνια συμμαχία κατά του Φιλίππου, το Κοινό των Ελλήνων, η οποία εκτός της Αθήνας περιλάμβανε την Εύβοια, τα Μέγαρα, την Κόρινθο με τις αποικίες της Λευκάδα και Κέρκυρα, όπως επίσης και την Αχαΐα και Ακαρνανία, με έναν ωστόσο καθαρά αμυντικό χαρακτήρα.

Μετά την υποταγή της Θράκης ο Φίλιππος οδηγεί τα στρατεύματά του εναντίον της Περίνθου, την οποία όμως δεν μπόρεσε να καταλάβει, κυρίως επειδή υποστηριζόταν από τους κατοίκους του Βυζαντίου και τους Πέρσες σατράπες πέραν της Προποντίδας. Έτσι το φθινόπωρο του 340 αποπειράται μια επίθεση κατά του Βυζαντίου. Σε κοντινή απόσταση κατέπλευσε με τον στόλο του ο αθηναίος στρατηγός Χάρης με την αποστολή να οδηγήσει τα πλοία που έφταναν από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας φορτωμένα με σιτάρι από τα στενά στο Αιγαίο. Ο Χάρης λοιπόν, ενώ συγκεντρωνόταν αυτός ο στόλος, συναντήθηκε για συνομιλίες με τους πέρσες στρατηγούς. Ο Φίλιππος πρέπει τώρα να είχε πειστεί πλέον οριστικά για το αναπόφευκτο του πολέμου, και ο αθηναϊκός στόλος ως έτοιμη λεία μπροστά του αποτέλεσε μεγαλύτερο δέλεαρ από το να περιμένει ίσως για ακόμη έναν χρόνο μια παρόμοια ευκαιρία. Έτσι καταλαμβάνει τα πλοία, κατά την απουσία του Χάρη, ενώ μαζί με την πλούσια λεία επιτυγχάνει και την κήρυξη του πολέμου εκ μέρους των Αθηναίων. Το ότι θα επακολουθούσε αυτό θα πρέπει να του ήταν σαφές. Αναρωτιέται

¹⁸ Για την τότε κατάσταση του περσικού βασιλείου πρβ. Zahrnt 1983.

19 Για τα μέτρα που λήφθηκαν τότε πρβ. Roebuck 1948.

μόνο κανείς αν πράγματι ήθελε να εξουδετερώσει τους Αθηναίους στον πόλεμο ή αν με το πλήγμα εναντίον του στόλου των σιτηρών ήθελε να τους πείσει για τη μειονεκτική τους θέση και στη θάλασσα. Εν πάση περιπτώσει, αρχικά δεν τον απασχόλησαν καθόλου οι Αθηναίοι, αλλά συνέχισε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του εναντίον του Βυζαντίου. Η πόλη υποστηριζόταν όμως τώρα επιτυχώς από τους Αθηναίους και την άνοιξη του 339 ο Φίλιππος αναγκάστηκε να διακόψει τις επιχειρήσεις του. Αντί όμως να εκστρατεύσει κατά των Αθηναίων εκστρατεύει εναντίον των Σκυθών κοντά στις εκβολές του Δούναβη, προκειμένου να διασφαλίσει το νέο του απόκτημα, τη Θράκη, και από αυτή την πλευρά, ενώ κατόπιν διά μέσου της χώρας των Τριβαλλών επιστρέφει στη Μακεδονία. Εδώ δέχεται σύντομα μια έκκληση βοήθειας από τους φίλους του στην κεντρική Ελλάδα.

Φυσικά ο Φίλιππος δεν είχε λησμονήσει τους Αθηναίους. Εκείνοι δεν είχαν μπορέσει έως τότε να κινητοποιήσουν τους συμμάχους τους εναντίον του και έτσι ο ίδιος επιχείρησε να απομονώσει περισσότερο την πόλη, στέλνοντας έμπιστους να υποβάλουν καταγγελία στο συμβούλιο της Αμφικτυονίας κατά της Αθήνας. Η μομφή που τους αποδιδόταν είχε επιλεγεί με μεγάλη επιδεξιότητα: οι Αθηναίοι στη διάρκεια του πολέμου κατά των Φωκίων είχαν αναρτήσει στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, πριν αυτό ακόμη καθαγιαστεί, αναθήματα ως ανάμνηση της νίκης τους κατά των Περσών και των Θηβαίων το 479. Η αθηναϊκή θρησκευτική ασέβεια ήταν προφανής και λόγω των συσχετισμών στο αμφικτυονικό συμβούλιο ήταν αναμενόμενη η καταδίκη της πόλης με υψηλό χρηματικό πρόστιμο. Φυσικά οι Αθηναίοι δεν επρόκειτο να πληρώσουν, ενώ λόγω και αυτής της αφορμής ούτε οι Θηβαίοι θα μπορούσαν να αποφύγουν τη συμμετοχή τους σε έναν υποχρεωτικό Ιερό Πόλεμο. Αυτό το με εξαιρετική πανουργία εξυφασμένο σχέδιο απέτυχε, επειδή εκείνη την εποχή τα αθηναϊκά συμφέροντα στους Δελφούς αντιπροσώπευε ο Αισχίνης, ο αντίπαλος του Δημοσθένη, που με εξαιρετική μαεστρία κατάφερε να εκτρέψει τον θυμό των αμφικτυόνων προς την μικρή Άμφισσα, έτσι ώστε να κηρυχτεί μεν Ιερός Πόλεμος, ο οποίος όμως είχε διαφορετική έκβαση από αυτή που είχε σχεδιάσει ο Φίλιππος. Διότι οι Θηβαίοι, που ο Φίλιππος ήθελε προς ίδιον όφελος και μάλιστα αντ' αυτού να στρέψει εναντίον των Αθηναίων, όχι μόνο υποστήριξαν τους πολίτες της Άμφισσας αλλά στράφηκαν και εναντίον του Φιλίππου και του απέσπασαν βίαια τον έλεγχο των Θερμοπυλών. Έτσι κατέστη πλέον αδύνατο στους υπόλοιπους αμφικτύονες να οδηγήσουν τα στρατεύματά τους νότια και να προελάσουν στρατιωτικά εναντίον της Άμφισσας. Το φθινόπωρο του 339 αναγκάστηκαν να καλέσουν σε βοήθεια τον Φίλιππο, που μόλις είχε επιστρέψει από τον Δούναβη. Έτσι λοιπόν τα γεγονότα οδηγούν σε πόλεμο στην κεντρική Ελλάδα, που ο Φίλιππος επιθυμούσε απολύτως να αποφύγει, καθώς βέβαια και να τεθεί επικεφαλής του, ενώ και μετά την κήρυξη αυτού του πολέμου προσπάθησε να τον διευθετήσει με επανειλημμένες διαπραγματεύσεις. Η απόφαση όμως για στρατιωτική επέμβαση ήταν πλέον αναπόφευκτη, και η αποφασιστική μάχη στις αρχές Αυγούστου του 338 στη Χαϊρώνεια απέβη σαφώς υπέρ του μακεδόνα βασιλιά. Τώρα εκείνος μπορούσε εκ νέου να ρυθμίσει τη σχέση του με τους Έλληνες.¹⁹

Η Θήβα, σύμμαχος του για μακρό χρονικό διάστημα, τιμωρήθηκε σκληρά επειδή προσχώρησε στο εχθρικό στρατόπεδο: στην Καδμεία, την Ακρόπολη των Θηβών, εγκαταστάθηκε μόνιμα μακεδονική στρατιωτική φρουρά και επιτράπηκε η επιστροφή των εξορίστων, γεγονός που έφερε στην εξουσία τους φίλους του Φιλίππου και οδήγησε στην αλλαγή εξουσίας. Το Βοιωτικό Κοινό δεν διαλύθηκε με αυτό τον τρόπο επρόκειτο να εξουδετερωθούν οι Θηβαίοι που χάνουν τώρα την ηγετική τους θέση στη Βοιωτία. Τον σκοπό αυτό εξυπηρέτησε και η επανίδρυση βοιωτικών πόλεων που είχαν καταστραφεί από τους Θηβαίους τον καιρό της ηγεμονίας τους. Συνεπώς τα μέτρα αυτά απέβλεπαν σε

έναν και τον αυτό στόχο: η Θήβα έπρεπε να αποδυναμωθεί ως στρατιωτική δύναμη και να υποταχθεί στον έλεγχο εχθρικών γειτόνων.

Οι Αθηναίοι είχαν επιτύχει το 346 μια ευνοϊκή, για τους ελληνικούς συσχετισμούς, ειρήνη και είχαν συνάψει συμμαχία με τον Φίλιππο. Η ειρήνη και η συμμαχία επεκτάθηκαν αργότερα και στους απογόνους του Φιλίππου και έτσι θεωρήθηκαν αιώνιες. Για το ότι ο Φίλιππος επιδίωξε την εύνοια των Αθηναίων τα επόμενα χρόνια έχει ήδη γίνει λόγος, όπως και για την προσπάθεια του Δημοσθένη να ματαιώσει κάθε προσέγγιση, να δημιουργήσει μέτωπο ελληνικών πόλεων εναντίον του Φιλίππου και, τελικά, να προκαλέσει μια αποφασιστική σύγκρουση μαζί του. Έτσι, οι Αθηναίοι στα μάτια του Φιλίππου φαίνονταν ένοχοι και έκαναν και άλλους να φαίνονται ένοχοι, ενώ, λόγω της ισχυρογνωμοσύνης τους, υποτίθεται ότι δεν άξιζαν καμία επιείκεια. Και όμως είχαν την τύχη να τους επιδειχθεί μια απροσδόκητα μεγάλη επιείκεια. Έτσι ο Φίλιππος, παρά τις άσχημες εμπειρίες που είχε μαζί της, δεν έθιξε την αθηναϊκή δημοκρατία και ούτε καν διανοήθηκε να εισβάλει στην Αττική. Εξάλλου, επιτράπηκε στους Αθηναίους να διατηρήσουν τις κτήσεις τους εκτός Αττικής, όπως τη Λήμνο, την Ίμβρο, τη Σκύρο και τη Σάμο, και αναγκάστηκαν μόνο να εκχωρήσουν τη θρακική χερσόνησο στον Φίλιππο. Επειδή οι Αθηναίοι εξαρτιόνταν από την εισαγωγή σιτηρών από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, πρέπει η απώλεια της θρακικής χερσονήσου να τους ανάγκαζε να τηρούν φιλική στάση απέναντι στον Φίλιππο και έθετε πλέον ενώπιόν τους το ενδεχόμενο ενός αποκλεισμού του Ελλησπόντου. Επιπλέον, οι Αθηναίοι δεν είχαν πια καμία δυνατότητα για την προετοιμασία ή την ανάληψη στρατιωτικής ναυτικής εκστρατείας κατά του Φιλίππου. Για τον λόγο αυτό η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, ή ότι, είχε απομείνει ακόμη από αυτήν, διαλύεται.²⁰

EL

Για τη μεταχείριση άλλων ελληνικών πόλεων και μάλιστα όσων συμμετείχαν με στρατεύματα στη μάχη της Χαιρώνειας δεν γνωρίζουμε πολλά. Η Κόρινθος και η Αμβρακία αναγκάστηκαν να δεχθούν μακεδονική φρουρά. Μαζί με την Ακρόπολη της Θήβας αποτέλεσαν τρεις τοποθεσίες εγκατάστασης μακεδονικών στρατευμάτων και φαίνεται ότι αυτό αρκούσε στον Φίλιππο. Η επιλογή πάντως αυτών των τοποθεσιών έγινε με μεγάλη προσοχή: η Κόρινθος είχε τον έλεγχο της πρόσβασης στην Πελοπόννησο, και η τάξη που επιβλήθηκε ύστερα από λίγο εγγυήθηκε την καλή στάση της χερσονήσου. Η Αμβρακία, που βρισκόταν μεταξύ Αιτωλίας και Ηπείρου, δύο νέων αναδυόμενων και έως τότε υποστηριζόμενων από τον Φίλιππο περιοχών, που δεν ήταν όμως αξιές της εμπιστοσύνης του, έλεγχε τη βορειοδυτική Ελλάδα. Τέλος, τους Θηβαίους τους γνώριζε προσωπικά και ήξερε τις προσπάθειές τους να κυριαρχήσουν στην κεντρική Ελλάδα. Για να αποτρέψει κάτι τέτοιο, έπρεπε οι φίλοι του να πάρουν τα ηνία στην πόλη αυτή και, επειδή αυτοί δεν ήταν πολυάριθμοι και αντιμετώπιζαν την εχθρότητα του Δήμου, έπρεπε να διασφαλίσει την υποστήριξή τους με την επιβολή μακεδονικής φρουράς.

Αυτά ήταν τα μέτρα που λήφθηκαν αμέσως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, τα οποία όμως παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ως προς τους ειρηνευτικούς όρους και σύμφωνα με τα οποία η μεταχείριση των πρώην στρατιωτικών αντιπάλων βρίσκεται σε μια αξιοθαύμαστη σχέση αναντιστοιχίας προς την πραγματική ενοχή τους. Το ίδιο ισχύει και για τα μέτρα που έλαβε ο Φίλιππος στην Πελοπόννησο. Όσοι ανήκαν στον αντίπαλο συνασπισμό της βόρειας Πελοποννήσου αντιμετωπίστηκαν με επιείκεια, η Σπάρτη αντιθέτως που παρέμεινε ουδέτερη αποδυναμώθηκε σε σημαντικό βαθμό, αφού αναγκάστηκε να παραχωρήσει στους εχθρικούς της γείτονες τη Μεσσηνία, τη Μεγαλόπολη, την Τεγέα και τις παραμεθόριες περιοχές του Άργους. Εδώ στόχος ήταν όχι η απόλυτη εκμηδένιση της Σπάρτης αλλά απλώς η ενίσχυση των γειτόνων σε βάρος της. Από αυτές τις πόλεις-κράτη καμία δεν ήταν σε θέση να αναλάβει την ηγεμονία ολόκληρης της Πελοποννήσου. Την αύξηση των εδαφών τους τη χρωστούσαν

²⁰ Για τη σύναψη ειρήνης και συμμαχίας μεταξύ Αθηναίων και Φιλίππου πρβ. Schmitt 1969, 1 κ.ε.

21 Πρβ. π.χ., Griffith 1979, 619 κ.ε.: ο Ellis 1976, 11 κ.ε 1992 και ο Cawkwell 1978, 111 κ.ε, υποθέτουν μάλιστα ότι αυτό συνέβη ήδη κατά την εποχή της Ειρήνης του Φιλοκράτη.

στον Φίλιππο και έτσι όσο ακόμα υπήρχε η Σπάρτη και σκεφτόταν την ανάκτηση των αναγκαστικών παραχωρήσεών της, τα κράτη αυτά δεν μπορούσαν να λησμονήσουν ποιος ήταν φίλος και σύμμαχός τους.

Με τις ρυθμίσεις που σκιαγραφούνται εδώ ο Φίλιππος φρόντισε ώστε οι πρώην ηγεμονικές δυνάμεις της Ελλάδας να μην είναι πλέον σε θέση να δραματίσουν ανταγωνιστικό ρόλο απέναντί του. Και οι τρεις είχαν αποδυναμωθεί και είχαν τεθεί εκτός των άλλων και σε επιτήρηση: οι Θηβαίοι, με την αλλαγή πολιτεύματος, την κατοχή της Καδμείας και την ενίσχυση και πολλαπλασιασμό των επιμέρους πόλεων του Κοινού των Βοιωτών, οι Σπαρτιάτες με εδαφικές απώλειες και την δυσπιστία των εχθρικών πόλεων-κρατών που τους περιέβαλλαν, οι Αθηναίοι ωστόσο μόνο με την απώλεια της Θρακικής χερσονήσου και τη διάλυση των μικρών υπολειμμάτων της ναυτικής συμμαχίας τους. Οι διαφορές στη μεταχείριση γίνονται σαφέστερες, αν παρατηρήσει κανείς τί διατήρησαν οι Αθηναίοι και συγκριτικά τί δυναμικό αφαιρέθηκε από όλες τις άλλες πόλεις-κράτη. Η Θήβα και η Σπάρτη αποτελούσαν ισχυρές δυνάμεις στην ξηρά και ως τέτοιες αναμφίβολα αποδυναμώθηκαν. Η ισχύς των Αθηναίων βασιζόταν στον στόλο τους, τον οποίο ο Φίλιππος άφησε στον δικό τους έλεγχο, παρά το γεγονός ότι δεν μπορούσε να τους αντιπαρατάξει ανάλογη δύναμη. Η επιεικής μεταχείριση των Αθηναίων προκάλεσε συνεπώς μεγαλύτερη κατάπληξη και έτσι επιχειρήθηκε φυσικά η ερμηνεία της. Έτσι εικάζει ότι ο Φίλιππος θέλησε να διατηρήσει τον αθηναϊκό στόλο για να έχει τη δυνατότητα να τον χρησιμοποιήσει σε πόλεμο κατά των Περσών.²¹ Αυτό εξηγεί επίσης τη διαρκή επιδίωξη του Φιλίππου να κερδίσει την εύνοια των Αθηναίων, που διαπιστώνεται με σαφήνεια ήδη από το 348. Το τελευταίο είναι αναμφισβήτητο, καθώς μια σχετική επιείκεια απέναντι στους Αθηναίους μπορεί να παρατηρηθεί και στο παρελθόν.

EL

4.2

Τα σχέδια για εκστρατεία κατά των Περσών

Αυτό μας οδηγεί στο ερώτημα εάν ο Φίλιππος αντιμετώπιζε σοβαρά το ενδεχόμενο μιας εκστρατείας εναντίον των Περσών και είχε προσανατολίσει ανάλογα και την πολιτική του στη νότια Βαλκανική. Στα κείμενα που μας έχουν παραδοθεί η ιδέα μιας εκστρατείας εναντίον των Περσών απαντά για πρώτη φορά το 346, και αυτό βέβαια σε κάποια μεταγενέστερη πηγή. Ο Διόδωρος, σε συνέχεια της αναφοράς του για τη λήξη του πολέμου κατά των Φωκίων, κάνει λόγο για την επιθυμία του Φιλίππου να ανακηρυχθεί εξουσιοδοτημένος στρατηγός των Ελλήνων και ηγέτης της εκστρατείας κατά των Περσών. Ο Διόδωρος, ή η πηγή του, γνώριζε βέβαια ότι αυτή η επιθυμία που αποδόθηκε στον Φίλιππο το 346, έγινε αργότερα πραγματικότητα, οπότε υπήρχε το ενδεχόμενο μιας αδικαιολόγητα πρώιμης χρονολόγησης. Από την άλλη, το σχέδιο ενός πολέμου κατά του Μεγάλου Βασιλέα το 346 δεν ήταν απίθανο αυτό καθαυτό, αν λάβουμε υπόψη την κατάσταση του περσικού κράτους, έτσι όπως την περιγράφει ο Ισοκράτης σε μια επιστολή που απευθύνει στον μακεδόνα βασιλιά το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Με αυτή την επιστολή ο αθηναίος ρήτορας επιθυμούσε να παρακινήσει τον Φίλιππο να αναλάβει εκστρατεία κατά του περσικού κράτους. Ο Ισοκράτης μπορούσε να υποβάλει ως πρόταση στον μακεδόνα βασιλιά ένα παρόμοιο σχέδιο, μόνον αν μπορούσε να υπολογίζει ότι ο τελευταίος θα θεωρούσε μια τέτοιου είδους πρόταση πραγματοποιήσιμη βάσει των υφιστάμενων τότε δυνάμεων και της κατάστασης του περσικού κράτους. Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Ισοκράτης είχε υποστηρίξει δημόσια το σχέδιο ενός περσικού πολέμου. Ήδη στον *Πανηγυρικό* του (380) είχε προπαγανδίσει τη συναδέλφωση μεταξύ των Ελλήνων και μια εκστρατεία εναντίον των Περσών, και με αυτό το σύγγραμμα δεν θα μπορούσε να ελπίζει σε καμιά επιτυχία, αν οι αναγνώστες του δεν ήταν πεπεισμένοι για τη δυνατότητα πραγματοποίησης

ενός πολέμου εναντίον του Μεγάλου Βασιλέα. Στους αναγνώστες του συγκαταλέγονταν ασφαλώς επίσης ο Ιάσων, τύραννος των Φερών, που αντιπροσώπευε τότε τη μεγαλύτερη δύναμη στην κεντρική Ελλάδα. Γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 370 η ανακοίνωσή του ότι θα αναλάμβανε εκστρατεία κατά των Περσών είχε γίνει πιστευτή. Η ιστορικότητα των ισχυρισμών αυτών είναι βέβαιη: αφενός αναφέρεται από τον Ισοκράτη το 346 στην επιστολή του προς τον Φίλιππο, αφετέρου ως αξιόπιστο μεσολαβητή των φιλοδοξιών του Ιάσωνα έχουμε τον Ξενοφώντα, ο οποίος δεν ζούσε πλέον την εποχή σύνθεσης του Φιλίππου και ο οποίος βάζει τον τύραννο να μιλάει για το σχέδιό του να υποτάξει τον Μεγάλο Βασιλιά και να εξηγήει τη δυνατότητα εφαρμογής του ως εξής: «Διότι γνωρίζω, ... από τί είδους στρατεύματα –και αυτό αφορά τόσο τον στρατό του Κύρου κατά την προέλασή του στο εσωτερικό της χώρας όσο και τον στρατό του Αγησιλάου– έφτασε ο πέρσης βασιλιάς στο χείλος της καταστροφής».²²

Ο Ξενοφών βάζει εδώ τον Ιάσωνα να επιχειρηματολογεί για στρατιωτικές επιχειρήσεις στις οποίες συμμετείχε και ο ίδιος. Με τα παραδείγματα αυτά είχε ήδη ασχοληθεί και ο Ισοκράτης το 380, και τον 2ο αιώνα επωφελήθηκε χρησιμοποιώντας τα και ο Πολύβιος, όταν αναφερόμενος στο σχέδιο του Φιλίππου για μια εκστρατεία κατά του πέρση βασιλιά, κάνει μια αναδρομή στην αποδεδειγμένη ανικανότητα των Περσών έναντι των ελληνικών στρατευμάτων (Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 142–149· Πολύβιος 3.6.9–14). Ο Πολύβιος δεν αναφέρεται στον χρόνο σύλληψης αυτού του σχεδίου από τον μακεδόνα βασιλιά, επειδή ενδιαφέρεται μόνο για τις προϋποθέσεις του. Αυτές ήταν δεδομένες ήδη από την αρχή του 4ου αιώνα. Μετά την επιτυχή επιστροφή των Μυρίων (των 10.000 ελλήνων μισθοφόρων) και ακόμη περισσότερο ύστερα από την εποχή των επιχειρήσεων του Αγησιλάου στη δυτική Μικρά Ασία είχε καταστεί πλέον πασιφανής η αδυναμία και η στρατιωτική κατωτερότητα των Περσών. Ήταν συνεπώς απολύτως ρεαλιστικό το να αναφερθεί το 380 ο Ισοκράτης στον *Πανηγυρικό* του σε μια πανελλήνια εκστρατεία κατά του πέρση βασιλιά. Παρομοίως και λίγο αργότερα ο Ιάσων, ο τύραννος των Φερών, μπορούσε να σκέφτεται δημόσια έναν πόλεμο με τους Πέρσες, χωρίς να φοβάται να γελοιοποιηθεί: επιπλέον ο Ιάσων αντιπροσώπευε τότε τη μεγαλύτερη χερσαία δύναμη στην κεντρική Ελλάδα, σε μια περιοχή δηλαδή το γενικό πρόσταγμα της οποίας ανέλαβε ο Φίλιππος το 352. Και αυτό αποτελούσε κατά βάση απλώς και μόνον ένα προσάρτημα της Μακεδονίας, που είχε εδραιωθεί στο μεταξύ και επεκταθεί προς κάθε κατεύθυνση. Έναντι αυτής, τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του Φιλίππου, το περσικό κράτος παρουσίαζε μια εικόνα που καθιστούσε περισσότερο δελεαστική από ό,τι στην αρχή του αιώνα μια επίθεση εναντίον του. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο μετά την ολοκλήρωση της δεύτερης φάσης ανόδου της Μακεδονίας που εκτείνεται από το 352 ως το 346, στο τέλος της οποίας ο Ισοκράτης, σε μια ανοικτή του επιστολή προς τον μακεδόνα βασιλιά, τον προτρέπει να αναλάβει εκστρατεία κατά των Περσών. Στη φάση αυτή μια παρόμοια επιχείρηση θα είχε όντως ρεαλιστικές πιθανότητες επιτυχίας. Η σύνοψη επίσης των δράσεων και δραστηριοτήτων του Φιλίππου θα μπορούσε να καταδείξει ότι στη διάρκεια του βίου του κύριο μέλημά του υπήρξε η ισχύς και η επέκτασή της. Μέσα από αυτή την τοποθέτηση ο σχεδιασμός ενός περσικού πολέμου μπορεί από πολύ νωρίς κιόλας να διαδραμάτισε κάποιο ρόλο στους συλλογισμούς του και, τελικά, τίθεται το ερώτημα πότε μπορεί να προέκυψε κάτι τέτοιο, πότε μπορεί να πήρε υπόσταση και κατά πόσο καθόρισε την πολιτική του στη Βαλκανική χερσόνησο.

Πριν από την άνοδό του στον θρόνο, ο Φίλιππος είχε ζήσει για μερικά χρόνια ως όμηρος στη Θήβα, στον οίκο του στρατηγού Παμμένη. Αρχές του 353 ο τελευταίος αναλαμβάνει αποστολή με 5.000 στρατιώτες στη Μικρά Ασία, προστρέχοντας σε βοήθεια του σατράπη Αρτάβαζου που είχε στασιάσει. Ο Φίλιππος διευκόλυνε τότε τη διέλευσή του από τη Μακεδονία και Θράκη και γνώριζε, κατά συνέπεια, πόσοι στρατιώτες επαρκούσαν για τη ριψοκίνδυνη

²² Για τα υποτιθέμενα σχέδια του Φιλίππου το 346 βλ. Διόδωρος 16.60.5· για την κατάσταση του περσικού κράτους βλ. Ισοκράτης, *Φίλιππος* 99–104· για τα σχέδια του Ιάσωνα βλ. Ισοκράτης, *Φίλιππος* 119 κ.ε.: Ξενοφών, *Ελληνικά* 6.1.12.

23 Αυτή είναι και η άποψη των ερευνητών που αναφέρονται στην υποσημείωση 21. Από αυτούς ο Ellis θεωρεί ότι ήδη από τα τέλη του 350 ο Φίλιππος έπαιζε με την ιδέα ενός περσικού πολέμου, ενώ οι Sawkwell και Griffith δέχονται ως βέβαιο κάτι παρόμοιο μόνο για την εποχή της Φιλοκράτειας Ειρήνης. Μια παρόμοια σύμπτωση απόψεων μεταξύ νεότερων ερευνητών δεν θα παρέμενε φυσικά αδιαμφισβήτητη. Έτσι ο Errington (1981) απορρίπτει και τις τρεις παραπάνω χρονικές αφετηρίες, αποδίδοντας στον Φίλιππο τη σύλληψη της ιδέας για μια εκστρατεία κατά των Περσών λίγο πριν από τη μάχη της Χαιρώνειας. Αφού η διπλωματική του τακτική στην κεντρική Ελλάδα απέτυχε, θέλησε υπό το κράτος της μακεδονικής ισχύος να συμφιλιώσει τους Έλληνες με το σχέδιο μιας εκστρατείας κατά των Περσών προέβη σε μια δραματική ελληνική χειρονομία, με άλλα λόγια, οικειοποιήθηκε μια εθνική υπόθεση. Κατά τον Buckler (1996), οι ενδεχόμενες προσπάθειες του Φιλίππου να εγκαθιδρύσει την ηγεμονία του στην Ελλάδα δεν άφησαν πίσω τους ίχνη, αλλά για τις φιλοδοξίες του απέναντι στο περσικό κράτος μπορεί μόνον να γίνουν υποθέσεις, ενώ μέχρι το τέλος ο πραγματικός τους στόχος ήταν οι Αθηναίοι. Μετά την ανάλυση που προηγήθηκε στο κείμενο αυτό μια λεπτομερής αντίκρουση των συγκεκριμένων απόψεων θεωρείται περιττή.

στρατιωτική αποστολή εναντίον του στρατού του Μεγάλου Βασιλέα. Επίσης ο Φίλιππος πληροφορήθηκε τις νίκες του Παμμένη το αργότερο ύστερα και από τη ρήξη του τελευταίου με τον Αρτάβαζο και τη φυγή του στη Μακεδονία. Μπορεί λοιπόν κανείς εύκολα να σκεφτεί ότι ο Φίλιππος ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 350 έτρεφε την ιδέα μιας εκστρατείας κατά των Περσών. Αλλά οι συνθήκες και η μακρόχρονη απουσία που συνεπαγόταν η πραγματοποίηση της εκστρατείας δεν ευνοούσαν ακόμη μια τέτοια επιχείρηση. Βρισκόταν ήδη σε πόλεμο με τη ναυτική δύναμη της Αθήνας και, μολονότι οι Αθηναίοι έως τώρα δεν είχαν κατορθώσει να τον βιάσουν αλλά έχαναν από εκείνον τον έναν σύμμαχο (ή τη μία βάση) μετά τον άλλον, θα μπορούσαν ωστόσο ως ενδεχόμενοι σύμμαχοι του Μεγάλου Βασιλέα να καταστούν επικίνδυνοι. Επίσης το 352 ο Φίλιππος είχε εξασφαλίσει τη Θεσσαλία έναντι των τυράννων των Φερών και της προέλασης των Φωκέων, δεν είχε κατορθώσει όμως να καταλάβει τις Θερμοπύλες. Έτσι δεν υπήρχε ακόμη η δυνατότητα για την άσκηση μιας αποφασιστικής επιρροής στα πράγματα της κεντρικής και νότιας Ελλάδας.

Ο Φίλιππος όμως μπορούσε να προετοιμάσει έναν πόλεμο κατά των Περσών και με άλλον τρόπο. Αμέσως μετά την αποχώρησή του από τις Θερμοπύλες οδήγησε τον στρατό του εναντίον της Θράκης και μέχρι την Προποντίδα. Η εκστρατεία αυτή αποτελούσε φυσικά και μια επίδειξη δύναμης προς τους Αθηναίους, μια σαφή προειδοποίηση ότι μπορούσε ανά πάσα στιγμή να απειλήσει την εισαγωγή των σιτηρών τους και τις κτήσεις τους στη Χερσόνησο. Η καθυπόταξη του Κερσοβλέπτη όμως ως υποτελή του Φιλίππου και η σύναψη συμμαχίας του μακεδόνα βασιλιά με το Βυζάντιο και ενδεχομένως και με άλλες παραλιακές πόλεις, διασφάλιζαν ταυτόχρονα μια περιοχή που θα χρειαζόταν κάποτε για τη διέλευση του στρατού ξηράς εναντίον της Μικράς Ασίας. Το σχέδιο μιας τέτοιας εκστρατείας, που έπαιζε ήδη κάποιον ρόλο στους συλλογισμούς του Φιλίππου, πρέπει να φάνηκε ακόμη ελκυστικότερο ύστερα από λίγο, όταν ο Μέγας Βασιλεύς όχι μόνο απέτυχε για μία ακόμη φορά να ανακτήσει την Αίγυπτο αλλά και όταν, ως επακόλουθο αυτής της ήττας, ξέσπασαν ταραχές στις γειτονικές προς την Αίγυπτο σατραπείες. Φαίνεται ότι δεν αποτελεί σύμπτωση το γεγονός ότι από το φθινόπωρο του 351 και για ενάμιση χρόνο ακόμη δεν ακούμε τίποτε για στρατιωτικές επιχειρήσεις του Φιλίππου κατά των Αθηναίων, ότι αυτές ξαναρχίζουν μόνο σε σχέση με την επίθεσή του κατά του Κοινού των Χαλκιδέων και ότι ο Φίλιππος ακόμη και εκείνο το διάστημα υπέβαλλε ειρηνευτικές προτάσεις στους Αθηναίους. Πολλά συνηγορούν λοιπόν υπέρ της υπόθεσης ότι ο Φίλιππος ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 350 είχε συλλάβει το σχέδιο ενός πολέμου κατά των Περσών και ότι προς τα εκεί προσανατολιζόταν και η πολιτική του απέναντι στην Ελλάδα. Η πολιτική αυτή μπορεί να στηριζόταν στην ακόλουθη σκέψη: για μια εκστρατεία κατά των Περσών χρειαζόταν τους Έλληνες, αν όχι ως συμπολεμιστές, τουλάχιστον ως ευνοϊκά διακείμενους ουδέτερους παρατηρητές, και έπρεπε να εξασφαλίσει ότι δεν θα υποκινούνταν από τον Μεγάλο Βασιλέα πίσω από την πλάτη του για να προκαλέσουν δυσχέρειες. Το τελευταίο αφορούσε κυρίως την Αθήνα, όπου η πόλη και το λιμάνι σχημάτιζαν ένα οχυρό που δύσκολα μπορούσε να καταληφθεί, και σε καμιά περίπτωση δεν επιτρεπόταν να καταστούν περσική στρατιωτική βάση σε ευρωπαϊκό έδαφος. Ακόμη καλύτερο ήταν βεβαίως να κερδίσει προς όφελός του τους Αθηναίους και τη ναυτική τους εμπειρία, για να μπορέσει να αντιπαρατάξει στον περσικό στόλο μια ισάξια δύναμη.²³

Αν αντιληφθεί κανείς τις προθέσεις του Φιλίππου, γίνεται πιο εύκολα κατανοητή η πολιτική του απέναντι στα διάφορα ελληνικά κράτη, η οποία ήταν εντελώς διαφορετική από ό,τι εναντι των βαρβάρων της Ιλλυρίας και της Θράκης, εναντίον των οποίων έκανε συχνές επιθέσεις και δεν επιδείκνυε ιδιαίτερη ευαισθησία. Πλήγματα κατά των Ελλήνων ο Φίλιππος κατάφερε μόνον όταν ήταν απολύτως αναγκαίο, με τέτοια όμως δύναμη που ένα και μόνο

πλήγμα ήταν αρκετό. Μετά τη νίκη του μπορούσε να επιδεικνύει καλοπροαίρετη ηπιότητα. Ακόμη καλύτερο ήταν όμως, όταν υπήρχε δυνατότητα, να αποφύγει εντελώς τον πόλεμο εναντίον των Ελλήνων. Το τελευταίο αποδείχθηκε μια ψευδαίσθηση, μετά τη νίκη της Χαϊρώνειας όμως ο Φίλιππος κατόρθωσε να ρυθμίσει εκ νέου τη σχέση του με τους Έλληνες του νότου και να θέσει οριστικά στέρεες βάσεις για τα μελλοντικά του σχέδια. Ο στόχος της δημιουργίας προϋποθέσεων για μια ακίνδυνη μακροχρόνια απουσία του και μια επιτυχή επίθεση κατά του περσικού κράτους εξυπηρετούνταν από τις ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν αμέσως μετά τη νίκη, οι οποίες γίνονται εύκολα κατανοητές μέσα από το πλαίσιο που περιγράφηκε. Στα συμφέροντα του Φιλίππου ανταποκρινόταν τόσο η μεγάλη επιείκειά του προς τους Αθηναίους όσο και η σκληρή μεταχείριση των Θηβαίων. Αντίθετα με την περίπτωση του αθηναϊκού στόλου, φαίνεται ότι η συμμετοχή των Θηβαίων οπλιτών σε έναν πόλεμο κατά των Περσών είχε μικρότερη σημασία. Ο Φίλιππος μπορούσε να στρατολογήσει στη Μακεδονία επαρκή δύναμη πεζικού. Από την άλλη οι Θηβαίοι αποτελούσαν ακόμη την ισχυρότερη χερσαία ελληνική δύναμη και μπορούσαν λόγω των φιλοδοξιών τους για πολιτική ισχύ να αποβούν επικίνδυνοι, εάν κατά την απουσία του Φιλίππου διατάρασσαν την ησυχία στην κεντρική Ελλάδα.

EL

Αν εξαιρεθούν οι Θηβαίοι, ο Φίλιππος επιφύλασσε στους πολεμικούς του αντιπάλους συνθήκες ήπιους όρους, αλλά παρά τη μετριοπαθή του συμπεριφορά απέναντί τους δημιούργησε σταθερά θεμέλια για την εδραίωση της μακεδονικής ηγεμονίας στην Ελλάδα. Εκτός αυτού, όσον αφορά τους Σπαρτιάτες, αποδυνάμωσε μια ουδέτερη αλλά δυνητικά επικίνδυνη δύναμη. Αυτά όμως υπήρξαν εντέλει απλώς κάποια επιμέρους μέτρα, και ο Φίλιππος δικαίως αμφέβαλλε για το κατά πόσο συνιστούσαν συνολικά μια σταθερή βάση για τον έλεγχο της Ελλάδας. Γι' αυτό τον σκοπό χρειαζόταν μια ρύθμιση που θα περιλάμβανε όλα τα κράτη και δεν θα θεωρούνταν αυτομάτως μέσο μακεδονικής επιβολής επικυριαρχίας. Το καλύτερο θα ήταν ένας κοινός θεσμός, πράγμα που υπήρχε ήδη στην παράδοση των Ελλήνων, ο οποίος όμως δεν θα παρέπεμπε στα ηγεμονικά συστήματα των Αθηναίων, Σπαρτιατών ή Θηβαίων.

Έτσι, ο Φίλιππος διασφάλισε συμβατικά το καθεστώς που ο ίδιος είχε επιφέρει με μια πανελλήνια συνθήκη ειρήνης (την κοινήν ειρήνην), το λεγόμενο Κοινό της Κορίνθου, που έμελλε να αποτελέσει τη βάση και για τις σχέσεις του Αλεξάνδρου με τα υπόλοιπα ελληνικά κράτη.²⁴ Στο πρώτο μισό του 337, ύστερα από πρόσκληση του Φιλίππου, συνήλθαν στην Κόρινθο αντιπρόσωποι των ελληνικών κρατών και όπως συνέβαινε σε προηγούμενες συμφωνίες κοινής ειρήνης συμφώνησαν για την ελευθερία και αυτονομία όλων των Ελλήνων. Επίσης δεν απαγορεύτηκε μόνον η στρατιωτική επίθεση απέναντι σε κάθε μέλος της ειρηνευτικής αυτής διαδικασίας, αλλά το σύμφωνο, εκτός από την εγγύηση του υφιστάμενου εδαφικού καθεστώτος των κρατών, διασφάλισε και τα ισχύοντα συντάγματά τους από ενδεχόμενες ανατροπές. Επιπλέον, το σύμφωνο περιλάμβανε μια υποχρεωτική εκτελεστική ρήτρα και υποχρέωνε κάθε συμβαλλόμενο μέλος να παρέχει στρατιωτική βοήθεια σε θύματα επιθέσεων και να θεωρεί εχθρούς όσους διαταράσσουν την ειρήνη. Και προηγούμενες ειρηνευτικές συμφωνίες εμπεριείχαν έναν παρόμοιο όρο, μόνον που εκεί υπήρχε το πρόβλημα, με ποιον τρόπο θα διαπιστωνόταν υποχρεωτικά το ποιος παραβίασε την ειρήνη και πώς θα έπρεπε να τεθούν σε ισχύ οι κυρώσεις εναντίον του. Τώρα δημιουργούνται για πρώτη φορά θεσμοί που όχι μόνο έπρεπε να επιβλέπουν την τήρηση των διατάξεων, αλλά που, όταν χρειαζόταν, θα έπαιρναν αναγκαστικά μέτρα και θα μπορούσαν να επαναφέρουν την τάξη. Ο πυρήνας αυτής της κοινής ειρήνης ήταν ένα «Συνέδριο», το Κοινό των Ελλήνων, στο οποίο εκπροσωπούσαν όλες οι δυνάμεις που συμμετείχαν με εκλεγμένους αντιπροσώπους, οι αποφάσεις των οποίων ήταν δεσμευτικές για όλα τα κράτη-μέλη. Προκειμένου να εκτελούνται οι αποφάσεις του Συνεδρίου,

²⁴ Για μια συνολική και εμπεριστατωμένη αποτίμηση των πηγών βλ. Schmitt 1969, 3 κ.ε. Βασικό σχετικά με το Κοινό της Κορίνθου του Φιλίππου Β' είναι τώρα το εγχειρίδιο του Jehne 1994, 139 κ.ε. Περαιτέρω για το «background of the inter-state relations during the 4th century» πρβ. Perlman 1985.

δημιουργήθηκε το αξίωμα του «ηγεμόνα», ο οποίος αναλάμβανε την αρχηγία των εκτελεστέων αποφάσεων του Κοινού. Στο αξίωμα αυτό εκλέχτηκε, όπως αναμενόταν άλλωστε, ο Φίλιππος.

Ιδρύοντας το Κοινό της Κορίνθου ο Φίλιππος θεμελίωσε την ηγεμονική του θέση στην Ελλάδα βάσει συνθήκης και με τον τρόπο αυτό επισφράγισε την άνοδο της Μακεδονίας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο. Γι' αυτό υιοθέτησε τον γενικό και στο μεταξύ οικείο στους Έλληνες τύπο συνθήκης, εξελίσσοντάς τον περισσότερο, αφού δημιούργησε ένα σώμα επιτήρησης και λήψης αποφάσεων, προσθέτοντας και το αξίωμα του στρατηγού του Κοινού, με αρμοδιότητα την εφαρμογή των αποφάσεών του. Όμως οι καλύτερες των διατάξεων και των όρων του συμφώνου δεν θα είχαν ουδεμία αξία, αν ο τότε εκλεγμένος ηγεμόνας δεν συμβόλιζε μια δύναμη την οποία ακόμη και χωρίς συμφωνίες κανείς στη νότια Βαλκανική χερσόνησο δεν θα τολμούσε πλέον να αμφισβητήσει.

Το Κοινό της Κορίνθου ήταν αναμφίβολα η καλύτερη έως τότε γενική συμφωνία ειρήνης που είχε συναφθεί και φαινόταν ότι μπορούσε τάχιστα να εγυγυηθεί τη διατήρηση της ειρήνης. Η ειρήνη αυτή είχε βεβαίως επιβληθεί από τον νικητή και ήταν ένα μέσο για να εδραιώσει την υπεροχή του και να διασφαλίσει την επικυριαρχία του στην Ελλάδα· ωστόσο αυτός ο νικητής πολύ επιτήδεια είχε περιβάλει την όλη υπόθεση με τον μανδύα μιας γενικής διακρατικής ειρήνης, για την επίτευξη και διάρκεια της οποίας υπό μια αποδεκτή για όλα τα κράτη μορφή, είχαν, μάταια, καταβληθεί στην Ελλάδα πολλές προσπάθειες στο διάστημα μιας πεντηκονταετίας. Έτσι, ήταν αναμενόμενο ότι τη νέα ρύθμιση θα χαιρέτιζαν ειδικά τα μικρότερα κράτη, επειδή θα μπορούσαν να περιμένουν μέσω αυτής την προστασία τους από τους ισχυρότερους γείτονές τους. Επίσης τώρα φαινόταν εξασφαλισμένη σε γενικές γραμμές η ειρήνη στο εσωτερικό της Ελλάδας και για χάρη της ήταν πιθανό να υπομείνει ένα κράτος ακόμη και μια υποχώρηση ως προς την ανεξαρτησία του. Η εγγύηση όμως για το υφιστάμενο καθεστώς ήταν σε πρώτη γραμμή το πρόσωπο του «ηγεμόνα» και στον αποσπασματικά σωζόμενο σε επιγραφές όρκο της Κοινής Ειρήνης περιλαμβάνεται επίσης η υποχρέωση να μην παραγκωνιστεί η κυριαρχία του Φιλίππου και των διαδόχων του. Με όλα αυτά όμως ο Φίλιππος δεν επιδίωκε την εγκαθίδρυση μιας άμεσου τύπου επικυριαρχίας στις ελληνικές πόλεις αλλά τη μεμονωμένη και έμμεση επιβολή της σε αυτές ως προϋπόθεση για τον πόλεμο με τους Πέρσες, του οποίου προφανώς είχε κατά νου να ηγηθεί περίπου από τα τέλη της δεκαετίας του 350. Το ότι διαρκώς αναγκαζόταν να αναβάλλει αυτά τα σχέδια οφειλόταν σε υπαιτιότητα των αντιπάλων του στην Ελλάδα, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Τώρα όμως τίποτε πια δεν θα τον εμπόδιζε.

Ύστερα από πρόταση του Φιλίππου το Συνέδριο της Κορίνθου αποφάσισε τον πόλεμο κατά του περσικού βασιλείου. Ήδη την άνοιξη του 336 ένα μακεδονικό τμήμα 10.000 στρατιωτών είχε διασχίσει τον Ελλήσποντο για να υποκινήσει αρχικά σε αποστασία τις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας· ο Φίλιππος θα ακολουθούσε μετά την ολοκλήρωση των πολεμικών εξοπλισμών. Αυτό όμως δεν έγινε ποτέ, γιατί ο βασιλιάς έπεσε θύμα δολοφονίας το φθινόπωρο του 336. Αυτή τη φορά η αλλαγή ηγεμόνα εξελίχθηκε δίχως προβλήματα: όταν στις αρχές του 334 ο Αλέξανδρος ξεκίνησε την εκστρατεία του κατά των Περσών, μπορούσε να το πράξει με πλήρη εμπιστοσύνη στις βάσεις που είχε θέσει ο πατέρας του, και όταν ύστερα από κάποιους αιώνες άρχισαν να τον αποκαλούν Μέγα, είχαν παραβλέψει το γεγονός ότι στην πραγματικότητα ήταν ο γιος ενός ακόμη Μεγαλύτερου.

Η άλλη Ελλάδα: Η αρχαιολογία της Μακεδονίας

1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η Μακεδονία προσφέρει μια μοναδική εικόνα της Ελλάδας: καταρχάς από την άποψη της γεωγραφίας με τα πλούσια προσχωσιγενή εδάφη, τα πλατιά υψίπεδα και τις ομαλές συνήθως ακτές της, που έρχονται σε αντίθεση με την πολυδιάσπαση των πιο μεσογειακών τοπίων της υπόλοιπης Ελλάδας. Αλλά και από την άποψη της ιστορίας: παρά την απουσία αχαϊκού βασιλείου στη Μακεδονία, η μετάβασή της στην εποχή του σιδήρου συνέπεσε, σύμφωνα με τον θρύλο, με την εγκαθίδρυση μιας μοναρχίας με πρωτεύουσα τις Αιγές (σημερινή Βεργίνα), και, το σημαντικότερο, αυτή η αρχαία μορφή πολιτικής οργάνωσης διατηρήθηκε εκεί σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, όταν η κυρίως Ελλάδα ήταν διαιρεμένη σε πόλεις. Η Μακεδονία –με την ευρεία γεωγραφική έννοια– δεν γνώρισε το πολιτικό φαινόμενο της πόλης-κράτους παρά μόνο μέσω των ελληνικών αποικιών που ιδρύθηκαν στο βόρειο Αιγαίο κατά την αρχαϊκή εποχή. Τον 5ο αιώνα ο βασιλιάς Αλέξανδρος Α΄ διεύρυνε το κράτος του, που περιοριζόταν αρχικά στη Βοττιαία και την Πιερία, προσαρτώντας εδάφη προς τα δυτικά και τα ανατολικά εις βάρος των γειτονικών βασιλείων. Τον 4ο αιώνα δύο εξαιρετικοί βασιλείς, ο Φίλιππος Β΄ και ο γιος του Μέγας Αλέξανδρος, επέκτειναν την κυριαρχία της Μακεδονίας, ο πρώτος σε ένα μεγάλο τμήμα των πόλεων-κρατών της Ελλάδας και ο δεύτερος στην Ασία, απλώνοντας τα όρια του ελληνισμού πολύ πέρα από τη φυσική κοιτίδα του.

Αλλά η Μακεδονία διαφοροποιείται από την υπόλοιπη Ελλάδα και από την άποψη της ιστοριογραφίας, καθώς παρέμεινε ουσιαστικά εκτός του δρομολογίου της Μεγάλης Περιήγησης (**Grand Tour**), των ταξιδιών δηλαδή των λογίων, των αρχαιογνωστών και των σοφών που έκαναν για πρώτη φορά γνωστά τα αρχαία μνημεία της Ελλάδας από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα. Η πρώτη επιστημονική αποστολή στη Μακεδονία, υπό τη διεύθυνση του γάλλου Λέον Heuzey, χρονολογείται στο 1861. Αν και αμέσως μετά την ανεξαρτητοποίηση της Ελλάδας το 1827 καταβλήθηκε τεράστια προσπάθεια για την ανάδειξη της κοινής κληρονομιάς που συνέβαλε στη διαμόρφωση της ταυτότητας του νεοσύστατου κράτους, η Μακεδονία παρέμεινε υπό τουρκική κυριαρχία μέχρι το 1912 και οι οθωμανικές αρχές δεν προώθησαν σχεδόν καθόλου την αρχαιολογική έρευνα. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι ανασκαφές διατήρησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τον σποραδικό χαρακτήρα τους, καθώς η Μακεδονία δεν προκαλούσε το ίδιο ενδιαφέρον με τη θεωρούμενη ως κατεξοχήν Ελλάδα, την Ελλάδα των πόλεων-κρατών. Η αναπλήρωση του κενού είναι ταυτόχρονα πρόσφατη και εντυπωσιακή, όσο και ανολοκλήρωτη ακόμη. Πυροδοτήθηκε από θεαματικές ανακαλύψεις, όπως των μνημειακών τάφων της Βεργίνας το 1977, και ευνοήθηκε από την ιδιαίτερη γεωπολιτική συγκυρία στα Βαλκάνια. Τις τελευταίες δεκαετίες οι αρχαιολογικοί φορείς, και προπάντων οι

υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και η Αρχαιολογική Εταιρεία των Αθηνών, έχουν πολλαπλασιάσει τόσο τις συστηματικές ανασκαφές όσο και τις σωστικές, όπως στη διαδρομή της νέας Εγνατίας, συμβάλλοντας ουσιαστικά στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας για τη Μακεδονία με την αποκάλυψη μιας άλλης Ελλάδας, μιας Ελλάδας βασιλικής εξίσου θαυμαστής με εκείνη των πόλεων-κρατών. Μπορούμε χωρίς υπερβολή να πούμε ότι εκεί ακριβώς συντελείται σήμερα η ανανέωση των δεδομένων της κλασικής αρχαιολογίας.

Εντούτοις, η Μακεδονία δεν έχει να επιδείξει τα επιβλητικά ερείπια των ναών ή των δημόσιων κτιρίων που μας είναι γνώριμα από την υπόλοιπη Ελλάδα. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται στην ιδιαίτερη πολιτισμική μορφολογία της περιοχής αλλά κυρίως στην έλλειψη σκληρών οικοδομικών υλικών, αφού η εξόρυξη του μαρμάρου περιοριζόταν στις πλαγιές του Βερμίου. Εξ ου και παρατηρούμε ταυτόχρονα τη σπανιότητα των μνημειακών οικοδομημάτων, τη μεγαλύτερη ευθραυστότητά τους λόγω της χρήσης μαλακών ασβεστόλιθων και, τέλος, τη λεηλασία των οικοδομικών υλικών, που υπήρξε πολύ πιο συστηματική από αλλού και από την οποία διέφυγαν μόνο οι μνημειακοί τάφοι, προστατευμένοι χάρη στην κατάχωσή τους.

EL

Η αναφορά στο σύνολο του υλικού πολιτισμού της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνοιστικής Μακεδονίας, όπως και στην πληθώρα των πρόσφατων ανακαλύψεων, προφανώς υπερβαίνει τις δυνατότητες του σύντομου παρόντος κεφαλαίου. Για τον λόγο αυτό θα επικεντρωθούμε στις βασικές πλευρές που συγκροτούν τη μοναδικότητα της Μακεδονίας, και ειδικότερα στους τομείς της πολεοδομίας και της ανακτορικής, οικιακής και ταφικής αρχιτεκτονικής. Προτιμήσαμε να μη διασπάσουμε ό,τι αποτελεί σύνολο, διατηρώντας όλες τις κατηγορίες των μνημείων μέσα στα συμφραζόμενά τους, στην ενότητα που συγκροτείται από την κατοικία, το ανάκτορο ή τον τάφο. Ως εκ τούτου, οι ζωγραφικές παραστάσεις στα ταφικά μνημεία, οι οποίες συνιστούν τεκμήρια ανεκτίμητης αξίας ως μοναδικά δείγματα της μεγάλης ελληνικής ζωγραφικής που χάθηκε ανεπιστρεπτί, θα εξεταστούν στο πλαίσιο των τάφων που κοσμούν. Κατ' ανάλογο τρόπο, τα πολυτελή προϊόντα των βιοτεχνικών εργαστηρίων θα εξεταστούν επίσης στο πλαίσιο των τάφων, όπου τα εναπέθεσε η ευσέβεια μιας συγκεκριμένης ελίτ προς τους νεκρούς, και τέλος, τα ψηφιδωτά θα εξεταστούν ως τμήμα των οικιών και των ανακτόρων.

2

Πολεοδομία και μνημειακά συγκροτήματα

2.1

Η παραδοσιακή πολεοδομία

Λόγω της έλλειψης εκτενών ανασκαφών, οι γνώσεις μας για την πολεοδομία των μακεδονικών πόλεων παραμένουν ανεπαρκείς, με λίγες σημαντικές εξαιρέσεις. Οι αρχαίοι οικισμοί αναπτύχθηκαν χωρίς προκαθορισμένο σχέδιο, σύμφωνα με την αποκαλούμενη από τον Λε Κορμπυζιέ «πολεοδομία του όνου», στην οποία το οδικό δίκτυο καθορίζεται από τις διαδρομές που ακολουθούν τα υποζύγια. Η παλαιά πόλη της Ολύνθου, που ιδρύθηκε από τους Βοττιαίους την αρχαϊκή εποχή στη Χαλκιδική σε έναν στενό λόφο στα ανατολικά, προσφέρει με τους στενούς και ελικοειδείς δρόμους της ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι πρόσφατες ανασκαφές έδωσαν πληροφορίες για την Αιανή, την πρωτεύουσα του βασιλείου της Ελίμειας στην Άνω Μακεδονία. Τα σπίτια και τα δημόσια κτίριά της, κτισμένα κλιμακωτά πάνω σε τρία απόκρημνα διαδοχικά πλατώματα, αποκαλύπτουν μια πιο φιλόδοξη μορφή αστικής οργάνωσης στα τέλη ήδη της αρχαϊκής εποχής, πολύ πριν από την ενοποίηση του βασιλείου της Μακεδονίας από τον Φίλιππο Β'. Αλλά και η πολεοδομία των Αιγών, της πρώτης πρωτεύουσας του βασιλείου, φαίνεται πως

βασίζεται στην αρχή των ανδρών που απλώνονται κλιμακωτά στην πλαγιά κάτω από την ακρόπολη.

Δεν γνωρίζουμε ακόμη την πολεοδομία των ελληνικών αποικιών που ιδρύθηκαν κατά την αρχαϊκή εποχή στο βόρειο Αιγαίο. Τα παραδείγματα των Σταγείρων και της Αργίλου, αποικιών της Άνδρου, δείχνουν ωστόσο ότι το κανονικό σχέδιο που γνωρίζουμε από τις αποικίες της Σικελίας, της Μεγάλης Ελλάδας και της Μάυρης Θάλασσας δεν αποτέλεσε τον κανόνα.

2.2

Η πολεοδομία των γεωμετρών

Στην κλασική και την ελληνιστική εποχή, ωστόσο, πολλές πόλεις της Μακεδονίας δημιουργήθηκαν, επανιδρύθηκαν ή επεκτάθηκαν με βάση αυτή ακριβώς την αρχή του κανονικού σχεδίου, το οποίο ορίζεται από δίκτυα οδών που τέμνονται κάθετα και το οποίο επεξεργάστηκε περαιτέρω ο Ιππόδαμος ο Μιλήσιος. Το αρχαιότερο παράδειγμα μας το δίνει η Όλυνθος. Οι ιστορικές συνθήκες και η αλλαγή του ρόλου της πόλης, που έγινε το 432 πρωτεύουσα της ομοσπονδίας Βοττιαίων και Χαλκιδίων, οδήγησαν στη δημιουργία μιας νέας συνοικίας με πεντακόσιες περίπου κατοικίες. Το υψίπεδο που εκτείνεται βόρεια του λόφου στον οποίο ήταν κτισμένη η παλαιά πόλη χωρίστηκε από τέσσερις λεωφόρους με διεύθυνση από βορρά προς νότο, χαραγμένες κατά ακανόνιστα διαστήματα. Οι λεωφόροι, από τις οποίες η κυριότερη είχε πλάτος 9μ. (30 πόδια), τέμνονταν από περισσότερες από είκοσι οδούς με διεύθυνση από ανατολάς προς δυσμάς και πλάτος 5μ. (17 πόδια). Αυτές οι οδοί οριοθετούσαν οικιστικές νησίδες με πλάτος 35,60μ. (120 πόδια) και μήκος που ποίκιλλε ανάλογα με την απόσταση μεταξύ των λεωφόρων βορρά-νότου. Κοντά στο κέντρο αυτού του πλέγματος, από το οποίο διερχόταν η κύρια λεωφόρος, υπήρχε ένας δημόσιος χώρος όπου βρισκόταν προφανώς η πολιτική και εμπορική αγορά, ενώ μια άλλη έκταση στα δυτικά ίσως προοριζόταν για κάποιο ιερό. Η νέα αυτή συνοικία γέμισε γρήγορα από σπίτια που ανεγέρθηκαν κατά μήκος των τειχών για να υποδεχτούν τα εισρέοντα πληθυσμιακά κύματα κατά τη διάρκεια των αθηναϊκών επιδρομών εναντίον των πόλεων της Χαλκιδικής στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Μια συμπληρωματική συνοικία κτίστηκε προς τα ανατολικά κατά το α΄ μισό του 4ου αιώνα, λίγο πριν από την άλωση και καταστροφή της πόλης από τον Φίλιππο Β΄ το 348.

Και η Πέλλα όμως –η «μεγαλύτερη πόλη της Μακεδονίας» σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (Ελληνικά 5.2.13) και ακόμη παραλιακή τότε– οφείλει τη μεγαλύτερή της πολεοδομία της, που φαίνεται πως διαμορφώθηκε κατά το α΄ μισό του 4ου αιώνα, στην αλλαγή του ρόλου της μετά την ανάδειξή της σε πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου με απόφαση είτε του Αρχέλαου στο τέλος του 5ου αιώνα είτε, πιθανότατα, του διαδόχου του Αμύντα Γ΄. Πάνω σε μια ακρόπολη με μικρή κλίση, το τεράστιο ανάκτορο (βλ. παρακάτω 3.3.2) φάνταζε αποκομμένο από την πόλη που εκτεινόταν προς τα νότια. Ωστόσο, η πόλη και το ανάκτορο ενώνονταν σε ένα μοναδικό και σαφώς ιεραρχημένο ορθογώνιο πλέγμα. Οι οδοί από δυσμάς προς ανατολάς, που απείχαν μεταξύ τους 110 έως 150μ., είχαν πλάτος 9μ. με εξαίρεση την κύρια οδό, η οποία είχε πλάτος 15μ. και αποτελούσε τμήμα της μεγάλης αρτηρίας που συνέδεε την ενδοχώρα της δυτικής Μακεδονίας με τη Θεσσαλονίκη. Οι οδοί από βορρά προς νότο, που απείχαν μεταξύ τους 47μ., είχαν πλάτος 6μ., με εξαίρεση τις δύο μεσαίες, που είχαν πλάτος 9μ., και οδηγούσαν από το ανάκτορο στο λιμάνι. Στο κέντρο αυτού του πλέγματος, που οριζόταν από αυτές τις δύο οδούς και τέμνονταν από την αρτηρία ανατολής-δύσης με αποτέλεσμα να εξυπηρετείται καλύτερα, εκτεινόταν ο τεράστιος χώρος της οικονομικής κυρίως αγοράς (βλ. παρακάτω 4). Οι νησίδες που διαμορφώνονταν από τις οδούς γύρω από αυτή την κεντρική ζώνη περιλάμβαναν ιερά, δημόσια μνημεία και πολυτελείς

ιδιωτικές κατοικίες (βλ. παρακάτω 3.2), ενώ τα πιο απλά σπίτια θα καταλάμβαναν τις περιφερειακές νησίδες.

Ακόμη και αν το σημερινό επίπεδο της έρευνας δεν επιτρέπει να ανασυγκροτήσουμε με βεβαιότητα κάτω από τα βυζαντινά και ρωμαϊκά στρώματα τα οικιστικά σχέδια άλλων κλασικών και ελληνοιστικών πόλεων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και στη δική τους πολεοδομία πρωτάνευσε η ίδια επιδίωξη της λειτουργικότητας στο πλαίσιο ενός ιεραρχημένου ορθογώνιου οδικού δικτύου. Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν το Δίον, ένας μεσαίου μεγέθους οικισμός που οφείλει τη σπουδαιότητά του αποκλειστικά στον ρόλο του ως ιερής πόλης των Μακεδόνων από την εποχή του βασιλιά Αρχέλαου, και η Θεσσαλονίκη, που ιδρύθηκε το 315 από τον Κάσσανδρο στη θέση της αρχαίας Θέρμης. Το βασίλειο της Μακεδονίας συμμετέχει επομένως σε μεγάλο βαθμό στο κίνημα της αστικοποίησης που χαρακτηρίζει την ελληνοιστική εποχή.

2.3

Οι δημόσιες εγκαταστάσεις των πόλεων

EL Για έναν καλλιεργημένο Έλληνα του 2ου μ.Χ. αιώνα, ένας οικισμός που δεν έχει «ούτε διοικητικά κτίρια ούτε γυμνάσιο, ούτε θέατρο ούτε αγορά, ούτε κρήνη με τρεχούμενο νερό» (Παυσανίας 10.4.1) δεν είναι άξιος να φέρει το όνομα της πόλης. Οι πόλεις της Μακεδονίας διέθεταν αναμφίβολα όλες τις δημόσιες εγκαταστάσεις που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό αστικό βίο, ακόμη και αν παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άγνωστες.

Εκτός από την Πέλλα, οι πρόσφατες ανασκαφές έχουν αρχίσει να δίνουν στοιχεία για το δημόσιο κέντρο της αρχαίας Μιέζας, στους πρόποδες του Βερμίτου κοντά στα Λευκάδια της Νάουσας, μολονότι τα εκεί κτίσματα έχουν ουσιαστικά καταστραφεί μέχρι τη βάση της τοιχοποιίας. Έχει αποκαλυφθεί το βορειοδυτικό άκρο ενός πολύ φιλόδοξου μνημειακού συγκροτήματος (300 × 100 μ. τουλάχιστον), κτισμένου εμφανώς με ενιαίο τρόπο κατά το β' μισό του 4ου αιώνα. Περιλαμβάνει τρία τουλάχιστον κλιμακωτά άνδρα, τα οποία εκτείνονται σε μια αρκετά ομαλή πλαγιά προς τα ανατολικά, περιβάλλονται από επιμήκεις στοές (περιστύλια) και οικοδομήματα και συνδέονται με κλιμακοστάσια και κεκλιμένα επίπεδα. Στη στενή βόρεια πλευρά του μεσαίου ανδῆρου υπάρχει ένα είδος μνημειακού διαδρόμου ανάμεσα σε δύο κεκλιμένα επίπεδα, με έναν εσωτερικό τοίχο που περιλαμβάνει συμφυείς κίονες, ενώ ψηλότερα βρίσκεται ένας μικρός δωρικός δίστυλος εν παραστάσι ναός. Το συγκρότημα κορυφώνεται στο δυτικό άνδρα, που φέρει ένα μεγάλο οικοδόμημα σε σχήμα Γ, με έντεκα εστιατόρια (αίθουσες συμποσίου) και υδραυλικές εγκαταστάσεις. Στο σύμπλεγμα αυτό συνενώνονταν προφανώς οι δημόσιες λειτουργίες της αγοράς και η θρησκευτική λατρεία, καθώς έχει προταθεί η ταύτιση του ανώτερου ανδῆρου με Ασκληπιείο. Ανεξαρτήτως του ρόλου του, ωστόσο, το συγκεκριμένο σύμπλεγμα καθιστά τη Μιέζα μία από τις σημαντικότερες πόλεις του βασιλείου που προσφέρει ένα από αρχαιότερα δείγματα κλειστού δημόσιου χώρου του «ιωνικού τύπου».

Πληροφορίες από λογοτεχνικές πηγές ρίχνουν φως στον πνευματικό βίο του μακεδονικού βασιλείου, όπως το γεγονός ότι ο Ευριπίδης έζησε μερικά χρόνια στην αυλή του Αρχέλαου. Η αγάπη των μακεδόνων βασιλέων για τα γράμματα είναι εμφανής από το θέατρο που βρίσκεται λίγο χαμηλότερα από το ανάκτορο των Αιγών. Μόνο τα θεμέλια της σκηνής, το περιμετρικό ρείθρο της ορχήστρας (διαμέτρου 28,5μ.), η πρώτη σειρά των εδωλίων και οι ακτινωτές κλίμακες του κοίλου ήταν λίθινα, ενώ ολόκληρο το υπόλοιπο οικοδόμημα ήταν ξύλινο. Εκεί δολοφονήθηκε ο Φίλιππος Β' το 336, ενώ γιόρταζε τους γάμους της κόρης του Κλεοπάτρας με τον βασιλιά Αλέξανδρο της Ηπείρου. Με τον βασιλικό οίκο της Μακεδονίας σχετίζεται επίσης το ιερό των Νυμφών κοντά στη Μιέζα. Μέσα σε ένα καταπράσινο τοπίο έχει αποκαλυφθεί ένα

συγκρότημα στοών όπου, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Αλέξανδρος 7), ο Φίλιππος Β΄ κράτησε τον Αλέξανδρο απομονωμένο από την αυλή για να τον εκπαιδεύσει ο παιδαγωγός του Αριστοτέλης.

Θέατρο υπήρχε και στο Δίον κοντά στο ιερό του Διόνυσου, έξω από τα τείχη στα νότια της πόλης, από την εποχή τουλάχιστον που ο βασιλιάς Αρχέλαος καθιέρωσε σκηνικούς αγώνες προς τιμήν των ολύμπιων θεών. Ο Ευριπίδης παρουσίασε εκεί τις *Βάκχες* του. Αυτό το κλασικό θέατρο αντικαταστάθηκε κατά την ελληνιστική εποχή από ένα κτίσμα που ήταν από πολλές απόψεις πρωτοποριακό. Αντίθετα από τα συνηθισμένα ελληνικά θέατρα, το *κοίλον* δεν ήταν διαμορφωμένο πάνω σε κάποια φυσική πλαγιά αλλά είχε κτιστεί πάνω σε τεχνητή επίχωση. Από την πλευρά των *παρόδων* κατέληγε σε απλό πρανές χωρίς τον συνηθισμένο αναλημματικό τοίχο, ενώ οι κερκίδες ήταν κατασκευασμένες από μεγάλες πήλινες πλίνθους που πρέπει να έφεραν μαρμάρινη επένδυση. Μάρμαρο είχε χρησιμοποιηθεί επίσης, από ένα ορισμένο ύψος και πάνω, στο μεγαλεπήβολο οικοδόμημα της σκηνής που είναι τώρα πολύ κατεστραμμένο, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε τη διάταξή του –*δίκλιτη σκηνή με παρασκήνια* εκατέρωθεν και *προσκήνιον* μπροστά– και την τεχνολογία του, που ήταν δωρικού ρυθμού με συμφυείς κίονες. Κάτω από την ορχήστρα (διαμέτρου 26μ.) υπήρχε μία σπάνια λεπτομέρεια, η «*χαρώνεια κλίμακα*», μέσω της οποίας εμφανίζονταν οι ηθοποιοί όταν υποδύονταν πρόσωπα που ανέβαιναν από τον κάτω κόσμο.

EL

Σχετικά με το γυμνάσιο, χώρο σωματικής όσο και πνευματικής αγωγής των νεαρών Ελλήνων, διαθέτουμε αρχαιολογικά στοιχεία μόνο για εκείνο της Αμφίπολης. Κατασκευασμένο κατά το β΄ μισό του 4ου αιώνα, ακολουθεί πιστά τον καθιερωμένο τύπο του γυμνασίου της Ολυμπίας, περιλαμβάνοντας την *παλαίστρα* (47 × 36 μ.), στην οποία η πρόσβαση εξασφαλίζεται μέσω μνημειακής κλίμακας, και τους δύο διαδρόμους για τους δρομείς (μήκους ενός σταδίου), ο ένας από τους οποίους ήταν σκεπαστός (ο *ξυστός*) και ο άλλος υπαίθριος (η *παραδρομής*). Οι χώροι της παλαίστρας που προορίζονταν για τη σωματική άσκηση, τη φροντίδα του σώματος (λουτρά), αλλά και την εκπαίδευση, τα συμπόσια και τη λατρεία του Ηρακλή και του Ερμή που προστάτευαν τους αθλητές, ήταν κατανεμημένοι γύρω από μία περίστυλη αυλή δωρικού ρυθμού.

Τα λουτρά αποτελούν άλλο ένα στοιχείο των αστικών ανέσεων. Η Πέλλα μάς παρέχει το αρχαιότερο δείγμα δημόσιων λουτρών της βόρειας Ελλάδας, τα οποία κατασκευάστηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα σε μια οικιστική νησίδα στα βορειοανατολικά της πόλης. Το πολύ επιμελημένο αυτό κτίσμα –με μνημειακή είσοδο, δάπεδα με βοτσαλωτά ψηφιδωτά και μαρμάρινες επενδύσεις– περιλαμβάνει δύο αίθουσες με συγκροτήματα ατομικών λουτήρων, καθώς και μια μεγάλη δεξαμενή (πισίνα). Η θέρμανση εξασφαλίζεται μέσω ενός υπόγειου αγωγού με ζεστό αέρα, που αποτελεί τον αρχαιότερο πρόδρομο του ρωμαϊκού υπόκαυστου που μας είναι γνωστός στην Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη, κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία της ρωμαϊκής αγοράς έχει ανασκαφεί μέρος ελληνιστικών λουτρών (2ος αι.), όπου διακρίνουμε κυρίως μια ωραία κυκλική αίθουσα με εικοσιπέντε λουτήρες, καθώς και την παρακείμενη ταβέρνα.

2.4

Ιερά

Μολονότι δεν σώζονται σημαντικά κατάλοιπα ιερών στη Μακεδονία, δεν υπάρχει αμφιβολία πως από αυτή την άποψη η περιοχή δεν διαφοροποιείται από την υπόλοιπη Ελλάδα ούτε ως προς το πάνθεον και τα κτίρια ούτε ως προς τις τελετουργικές και αναθηματικές πρακτικές.

Τα παλαιότερα γνωστά ιερά βρίσκονται στο Δίον, συγκεντρωμένα έξω από τα τείχη, στα νότια της πόλης. Η θέση αυτή αποδεικνύει πως δεν ήταν ιερά μόνο των κατοίκων του Δίου αλλά του συνόλου των Μακεδόνων, για τους

οποίους το Δίον αποτελούσε την ιερή τους πόλη. Το πιο σημαντικό ήταν το ιερό του Ολυμπίου Διός, όπου στήνονταν οι επιγραφές που αφορούσαν στις κοινές υποθέσεις των Μακεδόνων και εορταζόταν η μεγάλη γιορτή των Ολυμπίων με γυμνικούς και σκηνικούς αγώνες. Έχει αποκαλυφθεί εκεί ένας μνημειακός βωμός μήκους 22μ., με τον οποίο συνδεόταν ένας πρωτότυπος μηχανισμός για εκατόμβες που επέτρεπε να προσδένονται σε τρεις σειρές τριάντα τρία βόδια που προορίζονταν για την ίδια θυσία. Το μόνο γνωστό παράδειγμα που μπορεί να παραλληλιστεί με αυτές τις σειρές των ογκόλιθων πάνω στους οποίους στερεωνόταν ένας κρίκος, βρίσκεται στην Ιωνία, στο ιερό του Απόλλωνα στην Κλάρο. Κοντά στο ιερό του Ολυμπίου Διός βρίσκονταν οι ναοί του Υψίστου Διός, της Δήμητρας, του Διονύσου, του Ασκληπιού, της Αφροδίτης και της Άρτεμης. Τους τελευταίους αυτούς διαδέχτηκε τον 2ο αιώνα το ιερό της Ίσιδας, με έναν διάδρομο που συμβόλιζε τον Νείλο να οδηγεί στον βωμό τον οποίο κοσμούσαν αγάλματα του βοδιού Άπιδος· στο ιερό αυτό σώθηκαν ορισμένα εξαιρετικά γλυπτά στην αρχική ουσιαστικά θέση τους.

EL Στις δύο διαδοχικές πρωτεύουσες του βασιλείου η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως λιγότερα ιερά απ' ό,τι θα ανέμενε κανείς με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες. Στις Αιγές γνωρίζουμε το ιερό της Μητέρας των Θεών Κυβέλης στο ανατολικό τμήμα της πόλης, καθώς και το ιερό της Εύκλειας Άρτεμης στις παρυφές της δημόσιας ζώνης· στο τελευταίο αυτό ιερό βρέθηκαν ωραία μαρμάρινα αγάλματα, αναθήματα της μητέρας του Φιλίππου Β΄ Ευρυδίκης. Στην Πέλλα έχουν ανασκαφεί ορισμένα ιερά με άφθονα κινητά ευρήματα, κυρίως πήλινα αναθήματα: το Θεσμοφόριον, έξω από τα τείχη της πόλης, περιλάμβανε ένα μεγάλο κυκλικό κτίσμα με λαξεύματα τελετουργικού σκοπού στο δάπεδο, τα οποία ίσως ταυτίζονται με τα μέγαρα που αναφέρονται από τις λογοτεχνικές πηγές σε σχέση με τη γιορτή των Θεσμοφορίων. Εντός των τειχών βρέθηκαν ένα ιερό της Αφροδίτης, ένα της Μητέρας των Θεών και ένα ακόμη αφιερωμένο σε έναν τοπικό ήρωα-θεραπευτή, τον Δάρρωνα, με ένα ασυνήθιστο κυκλικό οικοδόμημα που περιβάλλεται από τρεις μικρούς θόλους-δορυφόρους.

2.5

Αστικές οχυρώσεις

Χάρη στον Φίλιππο Β΄ και τους διαδόχους του, κυρίως τον Αλέξανδρο και τον Δημήτριο Πολιορκητή, η εξέλιξη της πολιορκητικής, της τέχνης της εκπόρθησης των πόλεων, κατέστησε παρωχημένες πολλές αμυντικές τεχνικές. Αλλά τα τείχη των μακεδονικών πόλεων, που διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση ειδικά στα ανώτερα τμήματά τους, δεν επιτρέπουν εκτιμήσεις σχετικά με την αντίστοιχη εξέλιξη της παθητικής άμυνας των πόλεων. Μολονότι είναι ελάχιστες οι πόλεις για τις οποίες γνωρίζουμε πλήρως το περίγραμμα των τειχών τους, μπορούμε να συμπεράνουμε από τα υπάρχοντα κατάλοιπα ότι τα μακεδονικά τείχη, όπως και εκείνα των ελληνικών πόλεων-κρατών, προσαρμόζονταν κατά τον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό στο ανάγλυφο του τοπίου, προκειμένου να εκμεταλλευθούν στο έπακρο το αμυντικό πλεονέκτημα. Στις Αιγές συναντούμε μία από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου η άνω πόλη συνιστά ένα πραγματικό αμυντικό καταφύγιο που απομονώνεται με οχύρωση ανεξάρτητη από τα τείχη της πόλης. Κατ' ανάλογο τρόπο, στις περιπτώσεις των νέων πόλεων με κανονικό πολεοδομικό σχέδιο, το περίγραμμα των τειχών που καθορίζεται από τη διαμόρφωση του εδάφους είναι εντελώς ανεξάρτητο από την εσωτερική οικιστική οργάνωση. Το γεγονός αυτό είναι εμφανές στην Όλυνθο, αλλά και στα τείχη της Πέλλας, μολονότι το δικό τους περίγραμμα δεν είναι γνωστό στο σύνολό του. Μόνο το Δίον δίνει την εντύπωση ότι το ορθογώνιο περίγραμμα του τείχους, η πρώτη φάση του οποίου ανάγεται στην εποχή του Κάσσανδρου (περ. 300 π.Χ.), διαμορφώνεται με βάση το οδικό δίκτυο και έχει

πύλες σαφώς ευθυγραμμισμένες με τους κύριους άξονες. Ο λόγος είναι ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η πόλη είναι κτισμένη σε μια ουσιαστικά επίπεδη τοποθεσία.

Σε ό,τι αφορά στα αμυντικά στοιχεία –πύργοι κατά τακτά διαστήματα, συχνότερα ορθογώνιοι παρά στρογγυλοί, διάταξη των θυρών– και στις οικοδομικές τεχνικές –συνήθως βάση από μεγάλους ασβεστόλιθους που έφερε τοίχο από άψητες πλίνθους– δεν διαφέρουν καθόλου από όσα γνωρίζουμε εδώ και πολύ καιρό για την ελληνική στρατιωτική αρχιτεκτονική. Ως εκ τούτου, δύο πόλεις αξίζουν μνεία για τις ιδιαιτερότητες των οχυρών τους, που είναι άλλωστε προγενέστερα της ενσωμάτωσής τους στο μακεδονικό βασίλειο. Στα Στάγειρα, αποικία της Άνδρου και πατρίδα του Αριστοτέλη, η οποία είχε κτιστεί στους δύο λόφους ενός ακρωτηρίου της ανατολικής Χαλκιδικής, οι ανασκαφές αποκάλυψαν πρόσφατα ένα τμήμα του πρώτου τείχους, της αρχαϊκής εποχής, με μία πύλη. Από το επίμηκες υπέρθυρό της σώζονται δύο θραύσματα διακοσμημένα με πρόστυπο ανάγλυφο που απεικονίζει έναν κάπρο (έμβλημα του νομίσματος της πόλης) αντικριστά με λέοντα. Μόνο από τη Θάσο είχαμε μέχρι σήμερα στοιχεία για διόδους με ανάγλυφο διάκοσμο (μία είσοδο σε ιερό και πύλες της πόλης).

EL

Η Αμφίπολη είναι μια αθηναϊκή αποικία κοντά στις εκβολές του Στρυμόνα, η οποία κυριεύτηκε το 357 από τον Φίλιππο Β΄ και αναδείχτηκε σε νευραλγικό σημείο του βασιλείου του. Η οχύρωσή της περιλαμβάνει έναν μικρό εσωτερικό περίβολο (2,2 χλμ.) που καλύπτει μόνο το αστικό κέντρο και έναν μεγάλο περίβολο (7,5 χλμ.) που προστατεύει ολόκληρο τον οικισμό. Ο δεύτερος περίβολος παρουσιάζει στο βόρειο τμήμα του δύο αξιοσημείωτα στοιχεία που ανήκουν στην περίοδο του πρώτου κράτους (5ος αι.). Κατά μήκος του Στρυμόνα, στους πρόποδες της πλαγιάς, είχε διαμορφωθεί ένα μοναδικό σύστημα από ψηλά και στενά φρεάτια στη βάση του τείχους, που επέτρεπε στα ρέοντα ύδατα να διέρχονται από τα τείχη χωρίς να πλημμυρίζουν τα εσωτερικά περίχωρα της πόλης. Στο ίδιο τμήμα η πύλη που άνοιγε προς την κατεύθυνση του ποταμού οδηγούσε κατευθείαν σε μια ξύλινη γέφυρα, στα εξαιρετικά κατάλοιπα της οποίας διακρίνονται δύο φάσεις. Η αρχαιότερη φάση μπορεί να ταυτίζεται με τη γέφυρα που αναφέρεται από τον Θουκυδίδη (4.103 και 108) στην περιγραφή των μαχών ανάμεσα στον αθηναίο Κλέωνα και τον λακεδαιμόνιο Βρασίδα (422 π.Χ.). Το κατάστρωμα της γέφυρας στηριζόταν σε πλήθος πασσάλους, στερεωμένους στις όχθες και την ίδια την κοίτη του ποταμού. Πρόκειται για κατάλοιπα μοναδικού χαρακτήρα στην Ελλάδα.

3

Η κατοικία και ο διάκοσμός της: οικίες και ανάκτορα

3.1

Παραδοσιακές οικίες και οικίες των νέων πόλεων

Μολονότι πολλές τοποθεσίες της Μακεδονίας έχουν δώσει δείγματα οικιακής αρχιτεκτονικής, οι ανασκαφές σπανίως υπήρξαν επαρκώς εκτεταμένες ώστε να μας προσφέρουν πλήρη σχέδια οικοδομικών τετραγώνων ή ακόμη και κατοικιών. Στις σπάνιες αυτές περιπτώσεις ανήκει ωστόσο η Άργιλος, που χαρακτηρίζεται από έναν τύπο τρίχωρης αρχαϊκής οικίας, με διαρρύθμιση την οποία συναντούμε και αλλού: ένας μεγάλος εγκάρσιος χώρος οδηγεί σε δύο μικρά δωμάτια διαμορφωμένα υπό τύπο ημιωρόφου.

Στις νέες πόλεις της κλασικής εποχής επικρατεί ο πολύ γνωστός τύπος της ελληνικής οικίας με παστάδα (στοά), που έχει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη και οι αίθουσές της βλέπουν σε μικρή εσωτερική αυλή με μία στεγασμένη πλευρά. Τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα βρίσκονται στην Όλυνθο, επαναλαμβανόμενα πανομοιότυπα σε νησίδες των δέκα οικιών. Το κύριο σώμα του σπιτιού –με έναν μικρό ανδρώνα (αίθουσα συμποσίου), κουζίνα, λουτρό και δωμάτια

ή γυναικωνίτες στον άνω όροφο– βλέπει μέσω μιας εγκάρσιας στοάς προς την πλακόστρωτη αυλή στα νότια, που περιστοιχίζεται με τη σειρά της από δύο βοηθητικές αίθουσες. Αυτού του τύπου οι οικίες, κτισμένες σε κλήρους με εμβάδον ίδιο για όλες τις οικογένειες (300τ.μ.), εξέφραζαν αρχικά μια εξισωτική τάση. Οι μεταβολές, όμως, που παρατηρούνται σε πολλές από αυτές –η διαίρεση ή αντίθετα η επέκτασή τους εις βάρος των γειτονικών σπιτιών– μαρτυρούν την επανεμφάνιση των ανισοτήτων και την επιδίωξη των πλουσιότερων κατοίκων να αποκτήσουν πιο μεγάλες, ει δυνατόν περίστυλες, αυλές. Αυτός ακριβώς ο τύπος της πιο ευρύχωρης κατοικίας, όπως της λεγόμενης Έπαυλης της Αγαθής Τύχης, ήταν εκείνος που γενικεύτηκε μετά την επέκταση της πόλης εκτός των τειχών κατά το ά' μισό του 4ου αιώνα. Η αγάπη για την πολυτέλεια εκφράστηκε την ίδια επίσης εποχή με τα επιδαπέδια ψηφιδωτά από ποτάμιες κροκάλες που τοποθετήθηκαν στους ανδρώνες δέκα περίπου κατοικιών και συγκαταλέγονται στα παλαιότερα γνωστά δείγματα από την Ελλάδα. Τα ακριβά αυτά δάπεδα, που ήταν αποκλειστικά ασπρόμαυρα και αποτελούσαν πιθανότατα απομιμήσεις υφαντών ταπήτων, έφεραν παραστάσεις με φυτικά θέματα ή πολυπρόσωπες σκηνές, πλαισιωμένες από ταινίες με ποικίλο προσανατολισμό ώστε να γίνονται ορατές από τους συνδαιτυμόνες που θα ήταν ξαπλωμένοι στα ανάκλιτρα κατά μήκος των τεσσάρων τοίχων της αίθουσας. Στα ψηφιδωτά απεικονίζονται, μεταξύ άλλων, ο Βελλεροφόντης που κατατροπώνει τη Χίμαιρα, γρύπες που κατασπαράζουν ελάφια, ιππόκαμποι και Νηρηίδες.

EL

3.2

Οι αριστοκρατικές οικίες της Πέλλας

Σχετικά μεσαίου μεγέθους στίτια με παστάδα μάς είναι επίσης γνωστά από την Πέλλα. Αλλά πιο αξιοσημείωτες εδώ είναι οι τεράστιες αριστοκρατικές οικίες που ήρθαν στο φως τη δεκαετία του 1950 στις συνοικίες νότια της αγοράς. Είναι τόσο μεγάλες –μεταξύ 2.000 και 3.000τ.μ.– ώστε δεν υπερβαίνουν τις δύο ή τρεις σε κάθε οικιστική νησίδα. Διαθέτουν όλες δωρική ή ιωνική περίστυλη αυλή, γύρω από την οποία διατάσσονται τα δωμάτια σε τέσσερις πτέρυγες. Η κύρια πτέρυγα, με άνω όροφο, βρίσκεται στη βορινή πλευρά και βλέπει προς τη νότια. Εκεί συγκεντρώνονται οι χώροι υποδοχής, ιδίως οι μεγάλες αίθουσες συμποσίου και διαμονής, ενώ η νότια πτέρυγα προορίζεται για τους βοηθητικούς χώρους. Η πολυτέλεια αυτών των οικιών της τελευταίας εικοσιπενταετίας του 4ου αιώνα εκδηλώνεται τόσο στα δάπεδα όσο και στην επένδυση των τοίχων, μαρτυρώντας την αύξηση του πλούτου στην πρωτεύουσα λίγο μετά την εποχή του Αλεξάνδρου.

Οι οικίες που έχουν ανασκαφεί, ιδίως εκείνη του Διονύσου, με τις δύο περίστυλες αυλές, δωρική στα νότια και ιωνική στα βόρεια, καθώς και η Οικία της Αρπαγής της Ελένης, έχουν δώσει συνολικά πάνω από δέκα βοτσαλωτά ψηφιδωτά. Οι προθάλαμοι των αιθουσών συμποσίου κοσμούνται με ψηφιδωτά με γεωμετρικά μοτίβα, όπως είναι τα εγγεγραμμένα τετράγωνα ή ζατρίκια με ρόμβους, που αποτελούν απομιμήσεις των πολυτελών δαπέδων με μαρμαροθετήματα (*opus sectile*). **Στους ίδιους τους ανδρώνες τα ψηφιδωτά απεικονίζουν, τόσο στο κεντρικό μοτίβο του δωματίου όσο και στο κατώφλι της εισόδου, σκηνές με ζωντανές μορφές, από τις οποίες προέρχονται οι σημερινές συμβατικές ονομασίες των οικιών.** Τα θέματα είναι εμπνευσμένα τόσο από τη μυθολογία, όπως η αρπαγή της Ελένης, μια αμαζονομαχία και μία κενταυρίνα που κάνει σπονδή, όσο και από τον κόσμο του Διονύσου, όπως η σκηνή με τον θεό πάνω σε πάνθηρα που αναπηδάει, αλλά και από τον κόσμο του –πιθανότατα βασιλικού– κυνηγιού, όπως μια σκηνή από κυνήγι ελαφιού υπογεγραμμένη από τον Γνώσι, και μια παράσταση με κυνήγι λιονταριού, που ίσως απηχεί το περίφημο επεισόδιο κατά το οποίο ο Κρατερός έσωσε τη ζωή του Αλεξάνδρου. Άλλες παραστάσεις, τέλος, έχουν κοινότοπα θέματα, όπως μάχες ζώων

με γρύπες, ήδη γνωστές από την Όλυνθο, ή συνθέσεις με πλούσιο φυτικό διάκοσμο. Όλα αυτά τα ψηφιδωτά είναι προσαρμοσμένα στην οπτική γωνία του θεατή καθώς εισέρχεται στην αίθουσα.

Οι εικονιστικές παραστάσεις χαρακτηρίζονται από γνήσιο ζωγραφικό στυλ, που εκφράζεται τόσο στην τολμηρή σύνθεση – συχνά πυραμιδοειδή, με τοποθέτηση επάλληλων πλάνων στο βάθος και προοπτική παρουσίαση των σωμάτων – όσο και στη δεξιοτεχνική χρήση των χρωμάτων. Η πολυχρωμία είναι διακριτική, αλλά με λεπτές διαβαθμίσεις για την απόδοση των όγκων και των φωτοσκιάσεων. Είναι εμφανές ότι οι ψηφοθέτες εμπνέονται από τη μεγάλη ζωγραφική. Από τεχνική άποψη, παίζουν με τα διάφορα μεγέθη των βότσαλων, καταφεύγουν σε τεχνητά ή ημιπολύτιμα υλικά για να αποδώσουν τις πράσινες και μπλε αποχρώσεις ή και τα μάτια των μορφών, και τέλος, χρησιμοποιούν λεπτές πήλινες ή μολύβδινες ταινίες σαν γραφικά στοιχεία για τον ακριβέστερο προσδιορισμό των περιγραμμάτων και των λεπτομερειών.

Σε ό,τι αφορά στους τοίχους, η τεχνική της κατασκευής τους από άψητες πλίνθους πάνω σε λίθινη βάση απαιτούσε την επίχριση με κονίαμα για να δίνεται η ψευδαίσθηση του πιο ακριβού υλικού. Τα σωζόμενα παραδείγματα είναι σπάνια, όπως στην Πέλλα και την Αμφίπολη, λόγω της ίδιας της ευπάθειας των υλικών. Επαρκούν, ωστόσο, για να εντοπίσουμε τη χρήση ζωγραφικών μέσων που μιμούνται τις επιμελημένες λίθινες κατασκευές, υποδηλώνοντας ακόμη και τα πολύχρωμα μάρμαρα. Πρόκειται για μια «δομική τεχνοτροπία» που αποτελεί αναμφισβήτητο τον μακεδονικό προάγγελο της «α΄ πομπηιανής τεχνοτροπίας». Η Οικία των Κονιαμάτων στην Πέλλα μαρτυρεί την επινόηση μιας άλλης τεχνικής της ζωγραφικής σε τοίχο. Οι ψηλοί τοίχοι (5μ.) μιας τεράστιας εξέδρας φέρουν διακόσμηση σε δύο επίπεδα. Στο κατώτερο τμήμα είναι ζωγραφισμένοι με τη δομική τεχνοτροπία οι λίθοι του τοιχοβάτη, ενώ στο ανώτερο αποδίδεται ζωγραφικά μια ανοιχτή στοά, με το γαλάζιο του ουρανού ανάμεσα στους πεσσούς, σε μια ιλουζιονιστική τεχνική που κάνει το δωμάτιο να φαίνεται μεγαλύτερο.

EL

3.3

Μακεδονικά ανάκτορα

Επακόλουθο της βασιλείας είναι το ανάκτορο, αρχιτεκτονικός τύπος που ήταν άγνωστος στην υπόλοιπη Ελλάδα της κλασικής εποχής. Η μακεδονική μοναρχία ανήγειρε και στις δύο διαδοχικές πρωτεύουσές της, τις Αιγές και την Πέλλα, βασιλικές κατοικίες οι οποίες είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικές της ανακτορικής αρχιτεκτονικής σε σύγκριση με τα ανάκτορα σε άλλες βασιλικές πρωτεύουσες του ελληνικού κόσμου, όπως εκείνο στην Πέργαμο, που περιοριζόταν από τον στενό χώρο της ακρόπολης, ή το ανάκτορο της Αλεξάνδρειας που είναι γνωστό μόνο από λογοτεχνικές πηγές.

3.3.1

Αιγές

Στην αρχαία πρωτεύουσα των βασιλέων της Μακεδονίας, τις Αιγές (Βεργίνα), το ανάκτορο καταλαμβάνει μια αξιοθαύμαστη θέση στους τελευταίους πρόποδες των Πιερίων, απ' όπου δεσπόζει στην πεδιάδα και την κοιλάδα του Αλιάκμονα προς τον βορρά. Ανασκάφηκε μερικώς από τον Léon Heuzey, το 1891 και αποτέλεσε σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα αντικείμενο πολλών ερευνητικών αποστολών που το επανατοποθέτησαν στο αρχαίο πλαίσιο του. Στο δυτικό τμήμα της πόλης το ανάκτορο συγκροτεί, μαζί με το παραπλήσιο θέατρο, την αγορά, το ιερό της Εύκλειας Άρτεμης και άλλα δημόσια οικοδομήματα, το πολιτικό κέντρο των Αιγών.

Το σχέδιο μεταφέρει σε πρωτόγνωρες διαστάσεις (104,5 × 88,50 μ. και εμβαδόν 9.250τ.μ.) την αρχή της ελληνικής οικίας με τους χώρους να

διανέμονται γύρω από μια περίστυλη αυλή. Η συγκεκριμένη αυλή, με διαστάσεις 44 × 44 μ., **οριζόταν από λιτή δωρική κιονοστοιχία. Η νότια στοά εξασφάλιζε την πρόσβαση στους τέσσερις ανδρώνες της νότιας –και πιθανότατα πιο επίσημης– πτέρυγας, που είχε από μία αίθουσα σε κάθε άκρο της, ενώ οι υπόλοιπες δύο στο κέντρο μοιράζονταν έναν μεγάλο κοινό προθάλαμο.** Στην ανατολική πτέρυγα, που ήταν αναμφισβήτητη η μόνη που έφερε άνω όροφο, μία θόλος εγγεγραμμένη σε τετράγωνη αίθουσα ήταν αφιερωμένη στη λατρεία του Πατρώνος Ηρακλή, μυθικού προγόνου του βασιλικού οίκου της Μακεδονίας. Στη δυτική πτέρυγα, τρεις τεράστιες αίθουσες (περ. 300 τ.μ.) με στέγη χωρίς εσωτερικά υποστυλώματα –πραγματικό κατόρθωμα των ξυλουργών– φιλοξενούσαν συμπόσια.

Αυτό που διαφοροποιεί, ωστόσο, το ανάκτορο από τη διαρρύθμιση ενός απλού σπιτιού είναι, σύμφωνα με όλες τις προτεινόμενες αποκαταστάσεις, η διαχείριση των εξωτερικών προσόψεων που ήταν ορατές από την πόλη στα βόρεια και τα ανατολικά, καθώς και η μεγαλοπρέπεια της εισόδου. Η βόρεια πτέρυγα επεκτεινόταν στην εξωτερική πλευρά με έναν εξώστη, ο οποίος ήταν κτισμένος πάνω σε αναλημματικό τοίχο (ύψους 6 μ.) και μπορεί να καλυπτόταν με περιστύλιο. Η ύπαρξη δωρικών περιστυλίων μπροστά από την ανατολική πτέρυγα, εκατέρωθεν της εισόδου, είναι εντούτοις επιβεβαιωμένη. Το καθαυτό πρόπυλο (μήκους 10 μ.), με ιωνική πρόσοψη στον άνω όροφο, οδηγεί στην εσωτερική στοά μέσα από τρεις διαδοχικούς χώρους που χωρίζονται με τριπλές θύρες.

EL

Πέρα από την προφανή ταπεινότητα των υλικών στους τοίχους, που είναι κατασκευασμένοι από άψητες πλίνθους πάνω σε ασβεστολιθική βάση, η πολυτέλεια του οικοδομήματος εκφράζεται με ποικίλους τρόπους, όπως είναι η ποιότητα των κονιαμάτων των τοίχων, που κοσμούνται με καθαρές χρωματικές επιφάνειες αλλά οπωσδήποτε και με ζωγραφικές συνθέσεις ζωντανών μορφών, τα τεράστια μαρμάρινα κατώφλια των μνημειακών θυρών, η ακρίβεια της κοπής και της λάξευσης των οικοδομικών υλικών που χάρισε στο ανάκτορο των Αιγών τον χαρακτηρισμό του «Παρθενώνα της βόρειας Ελλάδας», και τέλος, τα δάπεδα των διάφορων αιθουσών, που φέρουν επένδυση από μαρμαροθετήματα ή βοτσαλωτά ψηφιδωτά. Το πιο καλοδιατηρημένο ψηφιδωτό, σε έναν ανδρώνα της νότιας πτέρυγας, παρουσιάζει μια εξαιρετική κυκλική φυτική σύνθεση που περιβάλλεται από μαϊάνδρο και σπειρομαϊάνδρο, ενώ στις γωνίες της σύνθεσης εικονίζονται γυναικείες μορφές με σώματα που καταλήγουν σε ανάποδα άνθη λωτού από τα οποία βγαίνουν έλικες.

Οι ερευνητές δέχονται σήμερα μια χρονολόγηση αυτού του οικοδομήματος στο γ' τέταρτο του 4ου αιώνα. Σε ό,τι αφορά στην κατοικία που προσαρτήθηκε στο δυτικό τμήμα του ανακτόρου, περιλαμβάνοντας αίθουσες στις δύο μόνο πλευρές μιας περίστυλης αυλής και έχοντας πολύ λιγότερο φροντισμένη κατασκευή, το κτίριο αυτό θεωρείται είτε συγκρότημα βοηθητικών χώρων που προστέθηκε στο ανάκτορο είτε οικοδόμημα που αντικατέστησε το ανάκτορο μετά την πρώτη καταστροφή του, αναμφίβολα από σεισμό.

3.3.2

Πέλλα

Από τους τρεις λόφους που περιβάλλουν την Πέλλα από τον βορρά, το ανάκτορο καταλαμβάνει τον κεντρικό και, καθώς εφάπτεται με το τείχος, δεσπόζει στην πόλη –πλήρως ενσωματωμένο στο κανονικό σχέδιό της (βλ. παραπάνω 2.2)– και πιο μακριά στον Θερμαϊκό κόλπο. Πρόκειται για ένα συγκρότημα εντυπωσιακού μεγέθους (εκτιμώμενο εμβαδόν περ. 60.000 τ.μ.) και πολυπλοκότητας, για το οποίο απαιτήθηκαν τεράστιες εργασίες εκχωμάτωσης. Τόσο, όμως, η κακή συντήρησή του – καθώς η αφαίρεση των οικοδομικών υλικών από τα τέλη του 14ου αιώνα κατέστρεψε τα περισσότερα τμήματά του μέχρι

τα θεμέλια– όσο και οι ανολοκλήρωτες ανασκαφές αφήνουν ακόμη αναπάντητα πολλά ερωτήματα σχετικά με τη θέση και τη λειτουργία των διάφορων χώρων.

Το σχέδιο παρατάσσει αντιθετικά έξι τουλάχιστον συγκροτήματα αιθουσών κατανεμημένων γύρω από περίστυλες αυλές, που οργανώνονται σε δύο σειρές. Από τα τρία νότια συγκροτήματα δύο τουλάχιστον παρουσιάζουν κοινό μέτωπο προς την πόλη υπό τη μορφή στοάς με κίονες τοποθετημένους πάνω σε κρηπίδα (ύψους 2 μ.). Η δωρική κιονοστοιχία (μήκους 154 μ.) διακοπτόταν από ένα έξοχο μνημειακό πρόπυλο, του οποίου η πρόσοψη (μήκους 15 μ.) συνδύαζε τον ιωνικό ρυθμό του άνω ορόφου με τους τέσσερις δωρικούς κίονες του ισογείου. Διαρθρωμένο σε τρία τμήματα, το πρόπυλο αυτό οδηγούσε κατευθείαν στο νοτιοανατολικό συγκρότημα, που φαίνεται πως ήταν το επίσημο τμήμα του ανακτόρου, διαμορφωμένο γύρω από μια περίστυλη αυλή (35 × 30 μ.) με έναν βωμό στο κέντρο· στα άκρα της βόρειας στοάς σχηματίζονταν αψίδες, ενώ η βόρεια πτέρυγα περιλάμβανε μια τεράστια μακρόστενη αίθουσα (με εμβαδόν 22 × 12 μ. και αποκατεστημένο ύψος 12 μ.), της οποίας οι τοίχοι διαρθρώνονταν σύμφωνα με μια ιωνική τεχνοτροπία σε δύο επίπεδα. Οι πιο μικροί χώροι του βορειοανατολικού συγκροτήματος, ψηλότερα, μπορεί να ήταν αίθουσες διαμονής, ίσως του προσωπικού. Το κεντρικό τμήμα περιλαμβάνει δύο αυλές (με πλευρές πλάτους 50 μ.) με δωρικά περιστύλια, ενώ όλες οι ομάδες δωματίων βρίσκονται στη βόρεια πλευρά τους. Η τεράστια δεξαμενή (πισίνα) (7 × 5 μ.) στα βορειοανατολικά της βόρειας αυλής προσδιορίζει αυτό το κεντρικό τμήμα ως την παλαίστρα του ανακτόρου. Σε ό,τι αφορά στο δυτικό τμήμα, τα δύο τεράστια συγκροτήματα που το συνθέτουν έμειναν ημιτελή διατηρώντας τη φιλόδοξη μορφή της αρχικής τους σύλληψης και μπορούμε μόνο να υποθέσουμε ότι περιλάμβαναν κήπους στα νοτιοδυτικά και στρατώνες στα βορειοδυτικά. Η ανέγερση του ανακτόρου κάλυψε χρονικά ολόκληρο τον 4ο και τμήμα του 3ου αιώνα.

3.3.3

Ανακτορική αρχιτεκτονική

Παρά τις διαφορές στις διαστάσεις και την πολυπλοκότητά τους, τα δύο αυτά εξαιρετικά δείγματα ανακτορικής αρχιτεκτονικής μοιράζονται χαρακτηριστικά όπως είναι το μέγεθος της σύνθεσης, ο τρόπος με τον οποίο οι υπέροχες προσόψεις τους ενσωματώνονται τέλεια στο τοπίο δεσπόζοντας από την περίοπτη θέση τους στην πόλη και, τέλος, η οργάνωσή τους σε άνδρα που διαχωρίζουν και υπογραμμίζουν τα τμήματα του συνόλου. Πρόκειται για χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής, η προέλευση των οποίων αποδίδεται συχνά στην Πέργαμο. Αν όμως επιβεβαιωθούν οι πρώιμες χρονολογήσεις των ανακτόρων των Αιγών και της Πέλλας –με την πρώτη φάση του τελευταίου να ανάγεται στην περίοδο του Αρχέλαου και την πλήρη ανάπτυξή του στη βασιλεία του Φιλίππου Β΄– αυτή η τάση για τη δημιουργία μιας αρχιτεκτονικής κύρους ως συμβόλου της βασιλικής εξουσίας θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί επινόηση της Μακεδονίας. Τα δύο ανάκτορα μοιράζονται επίσης το ίδιο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο, με την εφεύρεση σύνθετων τύπων, όπως είναι οι ημικίονες που ενώνονται εκατέρωθεν με πεσσούς.

Απομένει το πρόβλημα της λειτουργίας αυτών των ανακτόρων, που εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσων. Αν είναι εμφανές ότι το ανάκτορο της Πέλλας στέγαζε ταυτόχρονα τόσο το σύνολο του διοικητικού και πολιτικού μηχανισμού του βασιλείου όσο και την αυλική ζωή, μπορούμε να υποθέσουμε πως το ανάκτορο των Αιγών εξυπηρετούσε αποκλειστικά τις ανάγκες της τελευταίας, στο πλαίσιο των εποχικών και εορταστικών ενασχολήσεων, χωρίς να είμαστε ωστόσο υποχρεωμένοι να αποδεχτούμε αποκαταστάσεις που ταυτίζουν όλους σχεδόν τους χώρους με αίθουσες συμποσίου.

4

Καλλιτεχνική και βιοτεχνική παραγωγή

Από τα μέσα του 4ου αιώνα και τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄ αρχίζει να γίνεται εμφανής κάποια διαφοροποίηση των εργαστηρίων του μακεδονικού βασιλείου από τα εργαστήρια των ελληνικών πόλεων-κρατών που είχαν μακρόχρονη παρουσία στη Μακεδονία.

Τα εργαστήρια μπορούν να προσεγγιστούν καταρχάς μέσω της παραγωγής τους, γνωστής τόσο από κινητά όσο και ακίνητα ευρήματα, έργα τέχνης ή καθημερινά αντικείμενα, σε τοποθεσίες κάθε είδους – ιερά και δημόσιες ζώνες, κατοικίες και, κυρίως, νεκροπόλεις. Από την ώριμη αρχαϊκή εποχή γνωρίζουμε πρωτότυπα μακεδονικά προϊόντα, όπως είναι η επάργυρη κεραμική ή οι αμφορείς με υπογεωμετρικό διάκοσμο, ο τόπος παραγωγής των οποίων παραμένει αμφιλεγόμενος. Κατά την αρχαϊκή και μεγάλο μέρος της κλασικής εποχής η καλλιτεχνική και βιοτεχνική παραγωγή εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις τεχνικές και τα πρότυπα που εισάγονται από τα μεγάλα κέντρα της ευρύτερης Ελλάδας. Όταν δεν τα μιμούνται ευθέως, τα τοπικά προϊόντα των ελληνικών πόλεων-κρατών της Μακεδονίας και του κέντρου του βασιλείου της Μακεδονίας είναι σε μεγάλο βαθμό εμπνευσμένα από αυτά, χωρίς ωστόσο να συναγωνίζονται πάντα την υψηλή ποιότητά τους. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την κεραμική –αγγεία και ειδώλια– και τη γλυπτική, που επηρεάζονται από την Ιωνία, την Αττική και τη Θάσο, ενώ η τορευτική και η αργυροχρυσοχοΐα χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη πρωτοτυπία.

EL

Η εκπληκτική αύξηση της δύναμης της Μακεδονίας που οφείλεται στον Φίλιππο Β΄ αλλάζει τα δεδομένα δίνοντας ώθηση σε μια αυθεντική αυλική τέχνη. Τα εργαστήρια ανταποκρίνονται στις ανάγκες του βασιλικού οίκου και της αριστοκρατίας ακολουθώντας νέους δρόμους, που γίνονται εφικτοί χάρη στα πλούτη των χορηγών και περιορίζονται ή ευνοούνται από τις διαθέσιμες πρώτες ύλες. Μολονότι δεν έχει μάρμαρο, η Μακεδονία είναι πλούσια σε οικοδομική ξυλεία και πολύτιμα μέταλλα, χάρη στα ορυχεία του Παγγαίου που πρόσφατα προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των ερευνητών. Η μακεδονική αρχιτεκτονική αρχίζει από την εποχή εκείνη να ξεχωρίζει ταυτόχρονα ως προς τους κτιριακούς τύπους (ανάκτορα, αριστοκρατικές οικίες, τάφοι), το σύνθετο μορφολογικό λεξιλόγιο της και τη διακόσμηση. Οι Μακεδόνες καλούν στην αυλή τους διακεκριμένους καλλιτέχνες, όπως τους ζωγράφους Ζεύξι και Απελλή και τους γλύπτες Λύσιππο και Λεωχάρη. Στη ζωγραφική οι προσωπικότητες αυτές ευνοούν την εμφάνιση πρωτότυπων ρευμάτων που αναπτύσσονται από τους μακεδόνες καλλιτέχνες, και εμπνέουν στους ψηφοθέτες πολλές τεχνικές καινοτομίες. Η θεματολογία των αργυροχρυσοχόων εμπλουτίζεται με μοτίβα μακεδονικά, όπως τον κόμβο του Ηρακλή, σύμβολο των Αργεαδών, και ιδίως ανατολικά, που γίνονται γνωστά μετά τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου. Η επεξεργασία του ελεφαντοστού και του γυαλιού παραχωρεί και αυτή τη θέση της σε πολυτελή έργα μικρογλυπτικής και επιτραπέζια σκεύη. Τα ημιπολύτιμα υλικά συχνά κοσμούν συνθέσεις επίπλων, σαρκοφάγους και πολυτελείς κλίνες, μαρτυρώντας το υψηλό ποιοτικό επίπεδο που είχαν κατακτήσει οι μακεδόνες τεχνίτες. Αν και τα μακεδονικά εργαστήρια εντάσσονται ως προς την παραγωγή μεγάλου και μικρού μεγέθους γλυπτών σε μια τεράστια ελληνιστική κοινή, στον τομέα της κεραμικής αποκτούν από τα τέλη του 4ου αιώνα μια αυτονομία που εκδηλώνεται με πρωτότυπα έργα, όπως τα αγγεία με τη διακόσμηση του αποκαλούμενου ρυθμού της «δυτικής κλιτύος» ή τους σκύφους (κύπελλα) με ανάγλυφες μορφές, που παράγονται στην Πέλλα και σε δορυφορικά εργαστήρια.

Αντίθετα, ως τόποι παραγωγής και εργασίας, τα εργαστήρια δεν εντοπίζονται εύκολα στις αρχαιολογικές θέσεις. Όταν δεν συγχέονται με τα εργοτάξια, αναγνωρίζονται χάρη στην παρουσία ειδικής διαρρύθμισης ή συγκεκριμένων τεχνικών εγκαταστάσεων (κλίβανοι, πιεστήρια), αλλά και κινητών

ευρημάτων, όπως είναι τα ελαττωματικά προϊόντα και τα απορρίμματα, τα εργαλεία παραγωγής (καλούπια) ή ακόμη και τα αποθηκευμένα υλικά. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι η αντίληψή μας για τις βιοτεχνικές δραστηριότητες στον μακεδονικό χώρο οφείλεται, όπως και αλλού, σε ανασκαφές που δεν είναι κατά κανέναν τρόπο εξαντλητικές, και ότι ορισμένα δίκτυα και τομείς παραγωγής δεν έχουν αφήσει ταυτοποιήσιμα κατάλοιπα.

Από αυτή την ατελή ακόμη εικόνα συνάγονται κάποια γενικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούν ωστόσο να αποτελέσουν βεβαιότητες. Πέρα από τη μεταποίηση των γεωργικών πρώτων υλών για την παραγωγή οίνου και ελαιολάδου, τα εργαστήρια είναι σχεδόν αποκλειστικά αστικά. Στις ελληνικές πόλεις-κράτη (Όλυθο, Άργιλο) και στις πόλεις της Μακεδονίας (Πέτρες, Βέροια, Αιγές, Εύια [σημ. Πολύμυλος]), δεν υπάρχουν «συνοικίες τεχνιτών». Ακόμη και αν υπάρχουν ομαδοποιήσεις, τα εργαστήρια είναι γενικώς διασκορπισμένα στον χώρο τον αστικό –στις συνοικίες με κατοικίες, κοντά στις δημόσιες πλατείες– ή τον περιαστικό, τον οποίο μοιράζονται με τις νεκρόπολεις. Η δημόσια εξουσία δεν ενδιαφέρεται για τη δημιουργία εργαστηρίων, τα οποία εγκαθίστανται όπου τους επιτρέπεται εφόσον δεν εμποδίζουν κάποιο πιο φιλόδοξο οικιστικό σχέδιο. Πρόκειται συνήθως για λιτές παραγωγικές μονάδες που σχεδόν πάντα συνδέονται με ένα σημείο πώλησης και επομένως εντάσσονται στην κατηγορία της μικρής ιδιωτικής επιχείρησης. Δεν υπάρχουν μέχρι σήμερα στοιχεία για μεγάλες βιοτεχνίες, πέρα από κάποιες συγκεντρώσεις εγκαταστάσεων, όπως είναι τα συγκροτήματα των κλιβάνων στην Εύια.

Η αγορά της πρωτεύουσας Πέλλας συνιστά αξιοσημείωτη εξαίρεση. Πρόκειται για ένα τεράστιο συγκρότημα στο στάδιο ακόμη της ανασκαφής, το οποίο αντιστοιχεί σε δέκα νησίδες του κανονικού οικιστικού σχεδίου της πόλης (262 × 238 μ.). Το συγκρότημα είναι αφιερωμένο στις βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες που διεξάγονταν σε αναμφισβήτητα ενοικιαζόμενες τοπικές μονάδες, εργαστήρια-καταστήματα με δύο συνεχόμενα δωμάτια, εξοπλισμένα συχνά με πηγάδι και προστατευμένα κάτω από τις στοές, με πρόσβαση άλλα προς την κεντρική οδό και άλλα προς τους περιφερειακούς δρόμους. Στις μονάδες της ανατολικής πτέρυγας κατασκευάζονταν και πωλούνταν χυτά πήλινα προϊόντα, αγγεία και πήλινα ειδώλια, καθώς έχουν βρεθεί ποσότητες καλουπιών, ανάγλυφα αγγεία και ειδώλια. Στις μονάδες της δυτικής πτέρυγας κατασκευάζονταν αρώματα, ειδώλια, μεταλλικά αντικείμενα και κοσμήματα. Η νότια πτέρυγα ήταν αφιερωμένη στο εμπόριο υγρών και στερεών τροφίμων. Το περίστυλο οικοδόμημα της νοτιοδυτικής γωνίας της αγοράς, όπως και η βόρεια πτέρυγιά της, στέγαζαν τη διοίκηση του οικονομικού αυτού κέντρου της πρωτεύουσας και του βασιλείου. Η αγορά της Πέλλας αποτελεί, συνεπώς, μια εξαιρετική περίπτωση, όπου η δημόσια εξουσία είχε οργανώσει τη βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο και είχε ευνοήσει τη χωροταξική συγκέντρωσή τους, ακολουθώντας τις προτροπές του Αριστοτέλη: «Σε ό,τι αφορά στην αγορά των εμπορευμάτων, πρέπει να είναι διακριτή και εμφανώς χωρισμένη [από την ελεύθερη αγορά], διευκολύνοντας τη συγκέντρωση όλων των προϊόντων που εισάγονται μέσω θαλάσσης ή ξηράς» (Πολιτικά 7.12.6). Απομένει ένα ερώτημα σχετικά με την πλήρη απουσία κλιβάνων σύγχρονων με την αγορά υπό τον έλεγχό της, φαινόμενο που μπορεί ίσως να συσχετιστεί με την παρουσία πολλών άλλων εργαστηρίων κεραμικής και μεταλλουργίας, τα οποία ήταν εφοδιασμένα με σύστημα κλιβάνων και βρίσκονταν σε δύο άλλες νησίδες, μία βόρεια και μία νότια της αγοράς.

5 Ο κόσμος των νεκρών

Όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι τάφοι των κοινών θνητών ήταν τις περισσότερες φορές πολύ απλοί, διακρινόμενοι από μία στήλη που έφερε συχνά

ανάγλυφες ή ζωγραφισμένες έμψυχες μορφές, όπως στις Αιγές. Η Μακεδονία έχει δώσει πλήθος παρόμοιων μνημείων, ορισμένα από τα οποία είναι υψηλής ποιότητας. Το στοιχείο, εντούτοις, που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη περιοχή είναι οι πιο μεγαλοπρεπείς τάφοι των μελών της ελίτ που δεν συνηθίζονται στην υπόλοιπη Ελλάδα.

5.1

Οι μνημειακοί κιβωτιόσχημοι (θαλαμωτοί) τάφοι

Οι κιβωτιόσχημοι (θαλαμωτοί) τάφοι είναι κανονικοί υπόγειοι τετράγωνοι θάλαμοι ποικίλων διαστάσεων, οι οποίοι κτίζονται με μεγάλους λίθους και καλύπτονται με επίπεδη στέγη από μεγάλες πλάκες, υποβασταζόμενες από λίθινες δοκούς όπου επιβάλλεται από τις διαστάσεις του τάφου. Δεν έχουν θύρα, καθώς ήταν προσβάσιμοι μόνο από τη στέγη πριν από το οριστικό σφράγισμά τους. Οι πιο μεγάλοι περιλαμβάνουν προθάλαμο μπροστά από τον κεντρικό θάλαμο και παρουσιάζουν ιδιαίτερους τρόπους στέγασης. Αυτός ο μνημειακός τύπος, που φαίνεται ότι αποτελούσε το κατεξοχήν είδος τάφου των ελίτ στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, είναι αρκετά διαδεδομένος στη Μακεδονία.

EL

Στην αρχαϊκή και κλασική νεκρόπολη των Λιβαδιών στην Αιανή, ήρθαν στο φως δώδεκα μνημειακοί –ίσως βασιλικοί– τάφοι, ορισμένοι από τους οποίους περικλείονταν από περίβολο. Ο πιο μεγάλος (τάφος Α) περιλάμβανε ένα θάλαμο (4 × 4 μ.) με στέγη στηριζόμενη πιθανότατα σε κίονα και ξύλινες δοκούς. Τα αρχιτεκτονικά ευρήματα μας επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε με βεβαιότητα πάνω από τον θάλαμο ένα δωρικό ναΐσκο με ταφική λειτουργία.

Στις Αιγές ο κιβωτιόσχημος τάφος των Παλατίτσιων (περ. 350 π.Χ.) παρουσιάζει δύο εσωτερικά υποστυλώματα και σκεπή από δύο σειρές μεγάλων μονόλιθων, ενώ καλύπτεται επίσης με τύμβο. Αλλά στη μεγάλη *τούμπα* της Βεργίνας, έναν τεράστιο τύμβο με διάμετρο 110 μ. και ύψος 12 ή 13 μ., ανακαλύφθηκε ο πιο θεαματικός κιβωτιόσχημος τάφος, που λόγω του κεντρικού θέματος του ζωγραφικού του διάκοσμου ονομάζεται Τάφος της Περσεφόνης. Τρεις τοίχοι του μεγάλου νεκρικού θαλάμου (3,50 × 2,10 μ., ύψος 3 μ.) περιλαμβάνουν μια ερυθρή κατώτερη ζώνη, μια στενή ταινία με αντικριστούς γρύπες και εκατέρωθεν άνθος πάνω σε κυανό φόντο, και στο ανώτερο τμήμα μια εντυπωσιακή σύνθεση σε λευκό φόντο. Στον έναν τοίχο ένας γενειοφόρος και αναμαλλιασμένος Πλούτωνας ορμάει με το άρμα του, σηκώνοντας με το δυνατό χέρι του την Περσεφόνη που απλώνει απελπισμένη τα χέρια προς την ακόλουθή της, ενώ μπροστά από το άρμα προπορεύεται ο Ερμής. Στον παρακείμενο τοίχο εικονίζεται καθιστή η πενθούσα Δήμητρα και στον απέναντι τοίχο παριστάνονται οι παραβρισκόμενες στη σκηνή τρεις Μοίρες. Οι πινελιές του προσχεδίου αποκαλύπτουν τον άμεσο αυτοσχεδιασμό, ενώ η δεξιοτεχνία στην απόδοση της προοπτικής και της κίνησης και στην κατανομή των χρωμάτων είναι ισάξιες ενός μεγάλου καλλιτέχνη, που σύμφωνα με μία υπόθεση ήταν ο Νικόμαχος. Ανεξάρτητα από την ταυτότητα του ζωγράφου, ο τάφος χρονολογείται γύρω στο 340 αποκλειστικά με βάση τεχνολογικά κριτήρια, καθώς η σύλλησή του δεν άφησε κανένα ίχνος από τα κινητά κτερίσματα που πρέπει να ήταν συγκεντρωμένα σε ράφια πάνω στον τέταρτο τοίχο.

Οι έξι μνημειακοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που αποκαλύφθηκαν μετά το 1962 στο Δερβένι κοντά στη Θεσσαλονίκη, έδωσαν εντούτοις εξαιρετικά κινητά ευρήματα, που περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον χάλκινα και αργυρά αγγεία και σκεύη συμποσίου, χρυσά στεφάνια και διαδήματα, καθώς και χάλκινα και σιδερένια όπλα. Στον μεγαλύτερο τάφο Β (περίπου 3 × 2 μ.) που χρονολογείται γύρω στο 330, ανακαλύφθηκαν τόσο τα απανθρακωμένα λείψανα ενός από τους ελάχιστους παπύρους που έχουν βρεθεί στην Ελλάδα, με ένα πολυσχολιασμένο ορφικό κείμενο (βλ. σελ. 53–54 του παρόντος τόμου), όσο και ένα αριστούργημα της μακεδονικής τορευτικής, ο περίφημος κρατήρας του Δερβενίου. Το

μνημειακό αυτό αγγείο από κράμα χαλκού και κασσίτερου, με ύψος 76,6 εκ. (χωρίς τις ελικοειδείς λαβές), περιείχε τα απανθρακωμένα οστά του νεκρού και είναι ολόκληρο καλυμμένο με ανάγλυφο διάκοσμο εμπνευσμένο από τη διονυσιακή λατρεία. Εκτός από την κεντρική σκηνή στην κοιλιά του αγγείου, που αναπαριστά τον Διόνυσο και την Αριάδνη περιβαλλόμενους από Σάτυρους και Μαινάδες που χορεύουν, η βάση και ο λαιμός κοσμούνται με ανάγλυφα και διακοσμητικές ζώνες, ενώ στο κέντρο των ελίκων στις λαβές υπάρχουν ανδρικές προτομές και στον ώμο του αγγείου προστίθενται τέσσερα καθιστά ολόγλυφα αγαλματίδια (Διόνυσος, Σειληνός και δύο Μαινάδες).

Λιγότερο μεγαλοπρεπής αλλά εξίσου ενδιαφέρον είναι ο κιβωτιόσχημος τάφος II του τύμβου Α της Αίνειας, από το β' μισό του 4ου αιώνα. Οι ζωγραφικές παραστάσεις στους τέσσερις τοίχους αναπαριστούν το εσωτερικό ενός γυναικωνίτη. Πάνω από μία ζώνη με γυναικείες κεφαλές συνδεδεμένες με φυτικό ελικοειδές κόσμημα απεικονίζονται με έντονη πολυχρωμία οικόσιτα πτηνά, γυναικείες προτομές αναρτημένες στον τοίχο, και άλλα χαρακτηριστικά αντικείμενα του γυναικείου κόσμου.

Ο Τάφος των Φιλοσόφων στην Πέλλα (περ. 300 π.Χ.) οφείλει την ονομασία του στη ζωγραφική παράσταση των έξι «φιλοσόφων» ή διανοουμένων στους εσωτερικούς τοίχους του πολύ μεγάλου νεκρικού θαλάμου του (4 × 2 μ.). Πρόκειται για ένα μοναδικό θέμα στην ταφική ζωγραφική, το οποίο γνώρισε ωστόσο ευρεία διάδοση στη ρωμαϊκή εποχή. Με βάση τις υπάρχουσες γνώσεις μας, οι συγκεκριμένες παραστάσεις είναι οι πιο κοντινοί κρίκοι που μας συνδέουν με τα κλασικά πρωτότυπα αυτών των εικόνων των λογίων. Ίσως πρόκειται για τον τάφο ενός σοφού – ίσως του αστρονόμου που εικονίζεται στον δυτικό τοίχο του τάφου – ή ενός πάτρωνα των γραμμάτων. Σε κάθε περίπτωση, πέρα από το εγγενές ενδιαφέρον τους ως έργα μεγάλου καλλιτέχνη, οι παραστάσεις αυτές μαρτυρούν το σφρίγος της πνευματικής ζωής στην πρωτεύουσα του βασιλείου.

EL

5.2

Οι μακεδονικοί τάφοι: γενική θεώρηση

Πέρα από κάποιους πειραματισμούς, η αναζήτηση της μνημειακότητας από την αρχιτεκτονική των κιβωτιόσχημων τάφων προσέκρουε τελικά στο πρόβλημα της στέγασης. Μολονότι η ελληνική αρχιτεκτονική απέφυγε για μεγάλο χρονικό διάστημα την καμάρα, στις υπόγειες αυτές κατασκευές η χρήση της επιβλήθηκε ως μοναδική λύση ικανή να αντέξει το βάρος των επιχώσεων πάνω από ένα μεγάλο νεκρικό θάλαμο.

Από αυτή τη φυσιολογική εξέλιξη του κιβωτιόσχημου τάφου προέρχεται ο επονομαζόμενος μακεδονικός τάφος, ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό φαινόμενο πλήρως εναρμονισμένο με τον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, το οποίο αποτελεί τη γνωστότερη αρχαιολογική καινοτομία της Μακεδονίας. Πρόκειται για ένα υπόγειο οικοδόμημα από μεγάλους ασβεστόλιθους, που περιλαμβάνει έναν νεκρικό θάλαμο, έχει συχνά προθάλαμο και στεγάζεται με καμάρα. Αυτός ο τρόπος στέγασης επιτρέπει την είσοδο στον θάλαμο μέσω δίφυλλης μαρμάρινης θύρας ενσωματωμένης στην πρόσοψη, η οποία έχει λιγότερο ή περισσότερο σύνθετη μνημειακή μορφή, με δωρικές ή ιωνικές συμφυείς κιονοστοιχίες, θριγκό που επιστέφεται από υπερώο ή αέτωμα, που δεν έχει αρχιτεκτονική σχέση με το υπόλοιπο οικοδόμημα. Σε ορισμένες περιπτώσεις ένας διάδρομος (δρόμος) οδηγεί στον τάφο. Το ταφικό σύνολο καλύπτεται από τύμβο, πάνω στον οποίο διαμορφωνόταν ιερό άλσος, όπως αναφέρει ο Πλάτωνας (Νόμοι 947d-e). Αυτός ο τύπος ταφικού μνημείου προορίζεται εμφανώς μόνο για μια στρατιωτική, αριστοκρατική ή πριγκιπική ελίτ.

Πάνω από εκατό τάφοι ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, εντοπιζόμενοι κυρίως στην κεντρική Μακεδονία. Οι περισσότεροι βρίσκονται στις Αιγές –όπου εξακολούθησαν να ενταφιάζονται οι πρίγκιπες της Μακεδονίας ακόμη και

μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Πέλλα– τη Μίεζα και τον Άγιο Αθανάσιο, ενώ αλλού, όπως στην Πέλλα, το Δίον και την Αμφίπολη, υπάρχουν μεμονωμένα μνημεία. Εκτός των συνόρων της αρχαίας Μακεδονίας, οι γνωστοί τάφοι δεν υπερβαίνουν τους δέκα και βρίσκονται κυρίως στη νότια Ελλάδα και τη Μικρά Ασία. Η χρονολόγηση αυτών των μνημείων είναι εκ των προτέρων δύσκολη, καθώς οι ποικίλες μορφές τους –κανένα δεν είναι πανομοιότυπο με κάποιο άλλο– δεν εντάσσονται σε μια σειρά γραμμικής εξέλιξης και η σύλληψη τα έχει σχεδόν πλήρως αποψιλώσει από τα κινητά κτερίσματα που αποτελούν το πιο ασφαλές στοιχείο χρονολόγησης. Εντάσσονται, ωστόσο, όλα σε μια περιορισμένη χρονολογική κλίμακα, με τα αρχαιότερα να τοποθετούνται λίγο μετά τα μέσα του 4ου αιώνα και τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα στο διάστημα από τα τέλη του 4ου μέχρι τα μέσα του 3ου αιώνα, ενώ το νεότερο μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 2ου αιώνα.

Όπως και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι πιο πλούσιοι μακεδονικοί τάφοι έφεραν γραπτό διάκοσμο τόσο στο εσωτερικό του νεκρικού θαλάμου με τη μορφή ολοκληρωμένων πινάκων ή ζωνών όσο και στην πρόσοψη, όπου υπήρχε άφθονος χώρος στα μεσοκίονια, τους θριγκούς –δωρικές μετόπες και ιωνικές ζωφόρους– τα αετώματα και τις επιστέψεις. Συναντούμε νεκρές φύσεις σε ζώνες με όπλα και γιρλάντες, επαναλαμβανόμενα θέματα μαχών ή αρμάτων, μεμονωμένα πρόσωπα αλλά και κάποιες εξαιρετικές συνθέσεις, ορισμένες από τις οποίες αποδίδονται σε μεγάλους ζωγράφους του β' μισού του 4ου αιώνα που είναι γνωστοί από λογοτεχνικές πηγές.

Καθώς οι πληροφορίες για τα ταφικά ήθη και έθιμα που σχετίζονται με τους μακεδονικούς τάφους είναι λιγοστές, μπορούμε μόνο να επισημάνουμε ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά. Σχεδόν πάντα παρούσα στον νεκρικό θάλαμο είναι μία κλίνη ή η λίθινη απομίμησή της, ενώ ο θρόνος, αντίθετα, είναι σπανιότερος. Πρέπει αναμφίβολα να δεχτούμε ότι η πρώτη χαρακτήριζε τους ανδρικούς τάφους, ενώ ο δεύτερος τους γυναικείους, όπως επιβεβαιώνεται συγκεκριμένα από έναν τάφο στην Ερέτρια που περιλάμβανε δύο κλίνες με ανδρικά ονόματα και δύο θρόνους με γυναικεία ονόματα: το ίδιο επιβεβαιώνεται και από την ελληνική τέχνη γενικότερα, με τις συμβατικές απεικονίσεις του άνδρα ως συμποσιαστή και της συζύγου του πάνω σε θρόνο, σε έργα που καλύπτουν όλο το φάσμα από τα μεγάλο και μικρό μέγεθος γλυπτά της αρχαϊκής εποχής μέχρι τα ταφικά συμπόσια της ρωμαϊκής εποχής. Όπως στους υπόλοιπους τάφους έτσι και στους μακεδονικούς ο ενταφιασμός χρησιμοποιείται παράλληλα με την αποτέφρωση, στην περίπτωση της οποίας η πυρά βρίσκεται κοντά στον τάφο. Τα αναθήματα που συνοδεύουν τον νεκρό –αγγεία, όπλα, κοσμήματα, ειδώλια– δεν διαφέρουν από των άλλων τάφων παρά μόνο ως προς το πλήθος και την ποιότητά τους. Εκτός από ένα ηρώον μέσα στον μεγάλο τύμβο των Αιγών, δεν διαθέτουμε άλλα αρχαιολογικά στοιχεία για τη λατρεία αυτών των νεκρών της μακεδονικής ελίτ.

5.3

Οι μακεδονικοί τάφοι: αρχιτεκτονικά και ζωγραφικά δείγματα

5.3.1

Τάφοι των Αιγών

Πέρα από τα κοινά χαρακτηριστικά τους, ορισμένοι μακεδονικοί τάφοι αξίζουν ξεχωριστή μνεία λόγω της αρχιτεκτονικής μορφολογίας ή των κτερισμάτων τους. Στις Αιγές ο αποκαλούμενος Τάφος της Ευρυδίκης, που ανακαλύφθηκε το 1987, είναι ο αρχαιότερος τάφος αυτού του τύπου. Πρόκειται για ένα υπόγειο κτίσμα με μορφή ακανόνιστου παραλληλεπίπεδου (περ. 10,7 × 7,7 έως 7,9 μ.), μέσα στο οποίο εγγράφεται η καμάρα χωρίς να φτάνει στην εξωτερική πλευρά. Η συγκεκριμένη μορφή είναι προϊόν συνδυασμού του παραδοσιακού τύπου του κιβωτιόσχημου τάφου με ένα είδος στέγασης, το οποίο οι

κατασκευαστές αναμφίβολα δεν ελέγχουν ακόμη επαρκώς. Η πρόσοψη από πωρόλιθο με τη δίφυλλη θύρα δεν φέρει καθόλου διάκοσμο και συνοδεύεται από τυφλό τοίχο. Στο εσωτερικό αντίθετα, στον τοίχο που βρίσκεται στο βάθος του πολύ μεγάλου νεκρικού θαλάμου (5,51 × 4,48 μ., ύψος 5,8 μ.), προβάλλει ως οπτική ψευδαίσθηση η αναμενόμενη μνημειακή πρόσοψη: τέσσερις ιωνικοί ημικίονες, που έχουν αποδοθεί με ανάγλυφο και ζωγραφισμένο μαρμαροκονίαμα, πλαισιώνουν μια κεντρική θύρα και δύο παράθυρα και υποβασιάζουν έναν πολύχρωμο ιωνικό θριγκό με λευκό ανθέμιο σε γαλάζιο φόντο. Μπροστά από αυτό τον τοίχο βρίσκεται ένας μνημειακός μαρμάρινος θρόνος (ύψους 2 μ.) με γλυπτό και κυρίως ζωγραφικό διάκοσμο. Το ερεισίνωτο είναι στην πραγματικότητα ένας πίνακας ζωγραφισμένος με την εγκυστετική μέθοδο που απεικονίζει κατά μέτωπο το ζεύγος των χθόνιων θεών, τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη σε θρίαμβο πάνω σε τέθριππο άρμα με καλπάζοντα άλογα. Μια συλημένη μαρμάρινη σαρκοφάγος περιείχε την τέφρα της νεκρής που είναι τυλιγμένη σε πορφυρό ύφασμα και συνοδεύεται από πολύτιμα αντικείμενα. Τα θραύσματα που σώθηκαν από τη λεηλασία του τάφου υποδηλώνουν χρονολόγηση γύρω στο 340 και ίσως πρόκειται για τον τάφο της μητέρας του Φιλίππου Β΄ Ευρυδίκης, που πέθανε γύρω στα εβδομήντα της χρόνια.

EL

Ο πιο γνωστός, ωστόσο, μακεδονικός τάφος είναι εκείνος που έχει ταυτιστεί με τον τάφο του Φιλίππου Β΄ μετά την ανακάλυψή του, το 1977, στη δυτική πλευρά της μεγάλης τούμπας στις Αιγές. Η δωρική πρόσοψη (μήκους 5,5 μ.) αποτελεί το πιο θεαματικό τμήμα του, με τη μεγάλη θύρα να πλαισιώνεται από δύο κίονες τοποθετημένους ανάμεσα σε πεσσούς, που υποβασιάζουν έναν πλήρη δωρικό θριγκό με επιστύλιο, τρίγλυφα και γείσο. Το σύνολο επιστέφεται από μια εξαιρετική ζωγραφισμένη ζωφόρο (ύψους 1,1 μ.) που απεικονίζει σκηνή κνηγιού με επτά πεζούς κνηηγούς, τρεις ιππείς, πέντε ή έξι άγρια ζώα (λέοντα, ζαρκάδια, αρκούδα) και εννιά σκύλους μέσα σε τοπίο με δέντρα, στήλες και βράχους. Προς το κέντρο της σύνθεσης δύο ιππείς – ίσως ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος – επιτίθενται σε ένα λιοντάρι, ενώ στο δεξιό άκρο το τοπίο των βράχων και των σπηλαίων από όπου βγαίνει μια αρκούδα παραπέμπει αναμφισβήτητα στο μεγαλιθικό ηλιακό παρατηρητήριο του Μπούζοβγκραντ (στη σημερινή Βουλγαρία), συμβολίζοντας τη Σκυθία, όπου είχε πραγματοποιήσει νικηφόρα εκστρατεία ο Φίλιππος. Η δεξιοτεχνία στην απόδοση της προοπτικής και στη σύνθεση αποκαλύπτουν μεγάλο καλλιτέχνη, πρωτοπόρο στην τοπιογραφία. Ο προθάλαμος (4,50 × 3,3 μ.) και ο τετράγωνος νεκρικός θάλαμος (πλευρές πλάτους 4,50 μ.), που στεγάζονται με κυλινδρική καμάρα (ύψους 5,3 μ.), έκρυβαν πολύ πλούσια κινητά ευρήματα που ανακαλύφθηκαν όπως ακριβώς είχαν εναποτεθεί κατά την ταφή. Στον νεκρικό θάλαμο, μπροστά από τον τοίχο του βάθους, μια μαρμάρινη σαρκοφάγος περιείχε χρυσή λάρνακα με τα αποτεφρωμένα οστά του νεκρού τυλιγμένα σε πορφυρό ύφασμα, πάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί χρυσό στεφάνι από φύλλα βελανιδιάς. Μπροστά στη σαρκοφάγο, πάνω σε ξύλινη κλίνη διακοσμημένη με χρυσελεφάντινες μορφές είχε τοποθετηθεί όλος ο αμυντικός οπλισμός του νεκρού (ξίφος, εγχειρίδιο, θώρακας από σίδηρο και χρυσό και κνημίδες), ενώ πάνω σε ξύλινη τράπεζα υπήρχε ένα σύνολο από αργυρά, χάλκινα και πήλινα σκεύη (κρατήρες και αγγεία πόσης, κουτάλι και δοχείο άντλησης, χάλκινη κανάτα). Στη γωνία του θαλάμου, τέλος, υπήρχαν μία χρυσελεφάντινη ασπίδα και το χάλκινο κάλυμμα της, άλλες κνημίδες, ένα επιχρυσωμένο αργυρό διάδημα και ένα σιδερένιο κράνος. Ο προθάλαμος με τις ασυνήθιστες διαστάσεις στέγαζε στην πραγματικότητα μια άλλη ταφή. Μέσα σε μια δεύτερη μαρμάρινη σαρκοφάγο μια άλλη χρυσή λάρνακα με πιο απλό διάκοσμο περιείχε γυναικεία οστά τυλιγμένα σε χρυσοπόρφυρο ύφασμα, καθώς και ένα υπέροχο χρυσό διάδημα. Τα υπόλοιπα κτερίσματα περιλάμβαναν ένα χρυσό στεφάνι από φύλλα μурτιάς, μια χρυσή φαρέτρα με τα βέλη της, όπως και λείψανα ξύλινου επίπλου με

χρυσελεφάντινο διάκοσμο. Πολλές αρχιτεκτονικές ενδείξεις μαρτυρούν πως ο τάφος οικοδομήθηκε σε δύο διαφορετικές περιόδους, με την πρόσοψη και τον πιο επιμελημένο προθάλαμο να έχουν προστεθεί εκ των υστέρων στον κύριο θάλαμο, ο οποίος ήταν εμφανώς κατασκευασμένος με μεγαλύτερη σπουδή. Τα χαρακτηριστικά αυτά, ο εξαιρετικός πλούτος των κινητών ευρημάτων –πρόκειται για τον μοναδικό μακεδονικό τάφο με χρυσή λάρνακα– οι χρονολογήσεις των διάφορων κατηγοριών των κτερισμάτων, καθώς και η ίδια η ανθρωπολογική ανάλυση οδήγησαν τον ανασκαφέα Μανόλη Ανδρόνικο να ταυτίσει τον εξεταζόμενο τάφο με εκείνον του Φιλίππου Β΄, ο οποίος δολοφονήθηκε το 336 στις Αιγές και αποτεφρώθηκε βιαστικά από τον Αλέξανδρο που έπρεπε να αναλάβει σύντομα τα ηνία του βασιλείου στην Πέλλα. Η νεκρή του γυναικείου τάφου ταυτίστηκε επίσης από τον Ανδρόνικο με την τελευταία σύζυγο του Φιλίππου Κλεοπάτρα. Η ταύτιση του νεκρού με τον Φίλιππο, που έχει αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων για μεγάλο χρονικό διάστημα, τείνει πλέον να επικρατήσει έναντι των υπόλοιπων προτεινόμενων ταυτίσεων.

EL Στη μεγάλη τούμπα των Αιγών ο επονομαζόμενος Τάφος του Πρίγκιπα γειτνιάζει με τον προηγούμενο. Λίγο μικρότερος, παρουσιάζει λιτή δωρική πρόσοψη χωρίς κίονες. Τοποθετημένη ανάμεσα σε γωνιακές παραστάδες, η μαρμάρινη θύρα πλαισιώνεται από δύο ανάγλυφες ασπίδες. Εκεί επίσης, η επίστεψη πάνω από τον θριγκό πρέπει να έφερε μεγάλη ζωγραφική παράσταση, πάνω όμως σε οργανικό υλικό (δέρμα ή ξύλινο άβακα) που δεν έχει αφήσει κανένα ίχνος. Αντίθετα, ο τάφος διακρίνεται σήμερα κυρίως για τη γραπτή ζωφόρο (ύψους 24εκ.) του προθαλάμου του, στους τέσσερις τοίχους του οποίου αναπτύσσεται μια αρματοδρομία με αξιοσημείωτη ποικιλία τόσο στον καλπασμό των αλόγων όσο και στην προοπτική. Μέσα στον κύριο θάλαμο μια λίθινη «τράπεζα» έφερε κυκλική κοιλότητα για την τοποθέτηση της αργυρής υδρίας που περιλάμβανε τα αποτεφρωμένα οστά ενός εφήβου, καλυμμένα με πορφυρό ύφασμα· στον ώμο της υδρίας υπήρχε χρυσό στεφάνι από φύλλα βελανιδιάς. Τα κινητά κτερίσματα –ξύλινη κλίνη με ελεφαντοστέινο διάκοσμο, αργυρά επιτραπέζια σκεύη και όπλα– βεβαιώνουν τη βασιλική καταγωγή του νεαρού νεκρού, που ίσως ταυτίζεται με τον δολοφονημένο από τον Κάσσανδρο το 310 Αλέξανδρο Δ΄.

Ένας από τους πιο όμορφους μακεδονικούς τάφους χάρη στην κομψότητα της πρόσοψής του είναι ο Τάφος του Ρωμαίου, από το όνομα του ανασκαφέα που τον έφερε στο φως το 1938, κοντά στον επονομαζόμενο Τάφο της Ευρυδίκης, με τον οποίο συγκρίνεται από πολλές απόψεις. Η μεγάλη μαρμάρινη θύρα εντάσσεται σε μια τετράστυλη ιωνική πρόσοψη, οι ημικίονες της οποίας είναι συμφυείς με πεσούς. Οι βάσεις των κίωνων που περιορίζονται σε μία σπείρα, το επιστύλιο με τις δύο μόνο ταινίες, η στενή κοσμοφόρος –με ελικοειδές κόσμημα, φύλλα και λευκά άνθη σε γαλάζιο φόντο– και τέλος, το χαμηλό αέτωμα συμβάλλουν όλα στην ελαφρότητα των αναλογιών. Μια κοσμοφόρος με γραπτή διακόσμηση πανομοιότυπη με εκείνη της πρόσοψης, που έχει ωστόσο χαθεί σχεδόν ολοκληρωτικά, κοσμούσε τον προθάλαμο (4,56 × 2,5 μ.) και τον τετράγωνο κεντρικό θάλαμο (πλευρές πλάτους 4,56 μ.). Στον ίδιο τον νεκρικό θάλαμο μια κτιστή τράπεζα και κυρίως ένας μνημειακός μαρμάρινος θρόνος με διάκοσμο γλυπτό (σφίγγες που υποβαστάζουν τα χερούλια) και ζωγραφικό (μάχες γρυπών στο κατώτερο τμήμα) δεν είναι λιγότερο εντυπωσιακά από τον θρόνο του Τάφου της Ευρυδίκης. Η αρχαία σύλληψη συντέλεσε στην εξαφάνιση όλων των κινητών αντικειμένων, με αποτέλεσμα η χρονολόγηση του Τάφου του Ρωμαίου να βασίζεται αποκλειστικά σε αρχιτεκτονικά κριτήρια που τον τοποθετούν γύρω στο 300 π.Χ.

5.3.2

Τάφοι της Μιέζας

Κοντά στη Μιέζα (Λευκάδια Νάουσας) ήρθε σταδιακά στο φως από τον 19ο αιώνα μέχρι το 2004 ένα σύνολο οκτώ μνημειακών τάφων, που βρέθηκαν όλοι

απογυμνωμένοι από τα κινητά κτερίσματά τους. Μολονότι δεν είναι ισάξιοι των βασιλικών τάφων των Αιγών, η αρχιτεκτονική ή ο διάκοσμος ορισμένων από αυτούς παρουσιάζουν ανάλογο ενδιαφέρον. Ο πιο αξιοσημείωτος, που ανακαλύφθηκε το 1954, ονομάζεται λόγω των διαστάσεων του Μεγάλος Τάφος ή Τάφος της Κρίσεως, από το κύριο θέμα του εικονιστικού διάκοσμου της πρόσοψής του. Ο σχεδόν τετράγωνος νεκρικός θάλαμος (4,82 × 4,90 μ., ύψος 5,26 μ.) φέρει γραπτό διάκοσμο από μαρμαροκονίαμα που απεικονίζει έναν ψηλό τοιχοβάτη πάνω στον οποίο υψώνονται ιωνικοί πεσσοί με επιστύλιο, με αποτέλεσμα το σύνολο να δίνει την ψευδαίσθηση ενός δωματίου που περιβάλλεται από επιστύλιο. Ο μακρόστενος προθάλαμος δεν έχει μεγάλο βάθος, αλλά είναι πολύ πιο μεγάλος και ψηλός από τον ίδιο τον νεκρικό θάλαμο (6,50 × 2,12 μ., ύψος 7,70μ.), επειδή στηρίζει μια μνημειακή πρόσοψη δύο επιπέδων, που έχει σχεδόν ίσο μήκος και ύψος (8,68 × 8,60 μ.). **Το κατώτερο, δωρικό, επίπεδο** περιλαμβάνει τέσσερις ημικίονες ανάμεσα σε γωνιακές παραστάδες, μια δωρική ζωφόρο της οποίας οι έντεκα μετόπες κοσμούνται με ζωγραφική παράσταση κενταυρομαχίας, ενώ στο μέτωπο του προεξέχοντος γείσου αναπτύσσεται μια ταινία με φυτικά μοτίβα πάνω σε γαλάζιο φόντο. Το ανώτερο επίπεδο είναι ιωνικό: πάνω σε βάση διακοσμημένη με μάχη ανάμεσα σε Έλληνες (ή Μακεδόνες) και Βαρβάρους (ή Πέρσες), που αποδίδεται με ανάγλυφο από ασβεστοκονίαμα, υψώνονται έξι ημικίονες ανάμεσα σε γωνιακές παραστάδες και υποβαστάζουν ιωνικό θριγκό (δίζωνο επιστύλιο, οδοντωτή ταινία), ο οποίος επιστέφεται από αέτωμα· για τον διάκοσμο του τελευταίου γνωρίζουμε μόνο ότι η τεχνική του ήταν πανομοιότυπη με εκείνη της βάσης. Τα μεσοκίονια διαστήματα είναι και στα δύο επίπεδα ζωγραφισμένα, απεικονίζοντας κλειστά ψευδοπαράθυρα στον όροφο, ενώ στο κατώτερο επίπεδο παρουσιάζουν πίνακες με ανεξάρτητα πρόσωπα συνδεδεμένα από το κοινό θέμα της καθόδου στον Άδη. Οι πίνακες αυτοί συνιστούν τον κύριο εικονιστικό διάκοσμο της πρόσοψης. Αριστερά της θύρας εικονίζονται ο νεκρός ως μακεδόνας αξιωματικός έτοιμος προς αναχώρηση και ο ψυχοπομπός Ερμής που θα τον οδηγήσει στον κάτω κόσμο. Δεξιά της θύρας παριστάνονται χθόνιες θεότητες προσδιοριζόμενες από επιγραφές, ο Αιακός καθιστός και ο Ραδάμανθος γερμένος στο ραβδί του, που περιμένουν τον νεκρό για να κρίνουν την ψυχή του. Παρά τη σχετική έλλειψη πρωτοτυπίας, οι δύο ζωγράφοι στους οποίους αποδίδονται αυτές οι παραστάσεις επιδεικνύουν υψηλή τεχνική κατάρτιση. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα.

EL

Η κομψή τετράστυλη ιωνική πρόσοψη του λίγο νεότερου Τάφου των Ανθεμίων θυμίζει εκείνη του Τάφου του Ρωμαίου. Ο τάφος οφείλει την ονομασία του στον πολύχρωμο φυτικό διάκοσμο που καλύπτει το βάθος του στενού προθάλαμου: μια μοναδική σύνθεση με τρία μεγάλα ανθέμια, άνθη λωτού και νερολούλουδα σε γαλάζιο φόντο, η οποία παραπέμπει σε τοπίο του κάτω κόσμου. Αυτά τα φυτικά μοτίβα επαναλαμβάνονται στην πρόσοψη, τόσο στις ταινίες του επιστυλίου και της σίμης όσο και στα μεγάλα ακρωτήρια. Στο αέτωμα μια ζωγραφική παράσταση απεικονίζει έναν άνδρα και μια γυναίκα που είναι ξαπλωμένοι αντικριστά, όπως σε ανάκλιτρο συμποσίου (ίσως Άδης και Περσεφόνη).

Ο Τάφος του **Kinch με λιτή δωρική πρόσοψη χωρίς κίονες, οφείλει την ονομασία του στον δανό αρχαιολόγο που τον μελέτησε στα τέλη του 19ου αιώνα και διέσωσε πληροφορίες για τον γραπτό διάκοσμο του φόντου στον νεκρικό θάλαμο, που σήμερα έχει πλήρως χαθεί. Η παράστασή του απεικόνιζε έναν μακεδόνα ιππέα να επιτίθεται σε πέρση στρατιώτη. Πρόκειται με βεβαιότητα για τάφο αξιωματικού από το α' μισό του 3ου αιώνα.**

Ο Τάφος του Λύσωνος και του Καλλικλέους, δύο αδελφών που κατονομάζονται, γεγονός εξαιρετικό, σε μια ζωγραφισμένη επιγραφή στο υπέρθυρο της θύρας, είναι ένας από τους πιο μικρούς μακεδονικούς τάφους (3,92 × 3,05 μ.),

μοναδικός από πολλές απόψεις. Περιλαμβάνει έναν μικροσκοπικό προθάλαμο με επίπεδη στέγη που προεξέχει προς τον κεντρικό θάλαμο. Ο τελευταίος είναι διακοσμημένος με γραπτές παραστάδες που αποδίδονται με την τεχνική της οπτικής ψευδαίσθησης και συνδέονται μεταξύ τους με μια φυτική γιρλάντα κοσμημένη με κορδέλες. Τα τύμπανα που ορίζονται από την καμάρα στις στενές πλευρές του θαλάμου καταλαμβάνονται από παραστάσεις με θώρακες, κράνη, κνημίδες και ξίφη. Ανάμεσα στις γραπτές παραστάδες βρίσκονται εικοσιδύο κόγχες, από τις οποίες οι δεκαεπτά ενεπίγραφες είχαν δεχτεί τις τέφρες τεσσάρων γενεών αποθανόντων της ίδιας οικογένειας. Πρόκειται για τον νεότερο τάφο της Μίεζας που κτίστηκε γύρω στα τέλη του 3ου αιώνα και παρέμεινε σε χρήση μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

5.3.3

Άγιος Αθανάσιος

Η νεκρόπολη κάτω από την τούμπα του Αγίου Αθανασίου, του οποίου η αρχαία ονομασία παραμένει αμφιλεγόμενη, βρίσκεται σε απόσταση περίπου 20 χλμ. δυτικά της Θεσσαλονίκης και έχει δώσει πολλούς πλούσιους μακεδονικούς τάφους. Ο τάφος II, που ανακαλύφθηκε το 1994, κατέλαβε μία θέση ανάμεσα στα εξαιρετικά μνημεία. Ο μοναδικός τετράγωνος θάλαμός του (πλευρές πλάτους 3 μ.) περιλαμβάνει τον συνηθισμένο διάκοσμο σε ζώνες. Ο γραπτός διάκοσμος της δωρικής πρόσοψης παρουσιάζει, αντίθετα, μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Εκατέρωθεν της θύρας, κάτω από δύο μεγάλες ασπίδες, δύο νέοι τυλιγμένοι με χλαμύδες φυλούν την είσοδο του μνήματος. Κυρίως, όμως, κάτω από το επιστύλιο και ανάμεσα στις παραστάδες αναπτύσσεται σε μια επιμήκη ιωνική ζωφόρο μια σκηνή συμποσίου με είκοσι πέντε πρόσωπα. Στη μέση οι συμποσιαστές περιβάλλουν τον οικοδεσπότη που είναι αναμφίβολα ο νεκρός, ενώ δεξιά εικονίζεται η άφιξη, υπό το φως των δαδούχων, μιας μικρής ομάδας έφιππων καλεσμένων και αριστερά διακρίνεται μια άλλη ομάδα μακεδόνων στρατιωτικών. Από τα συλημένα κινητά αναθήματα, ελάχιστα κατάλοιπα επέτρεψαν τον εντοπισμό πολυτελούς κλίνης και οπλισμού. Πρόκειται πιθανότατα για τον τάφο ενός υψηλόβαθμου στρατιωτικού από το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα.

5.4

Λαξευτοί τάφοι

Από τα τέλη του 4ου και μέχρι τα τέλη του 2ου αιώνα οι τάφοι με μεγάλο καμαροσκέπη θάλαμο που είναι λαξεμένοι απευθείας σε βράχους και έχουν διάδρομο πρόσβασης, απαντώνται συχνά σε πολλές περιοχές της Μακεδονίας όπου υπάρχει πρόσφορο μαλακό ασβεστολιθικό υπέδαφος. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν κυρίως στα περίχωρα της Πέλλας, της Μίεζας και της Βέροιας, όπου έχουν έρθει στο φως δεκάδες λαξευτοί τάφοι, ορισμένοι από τους οποίους αποτελούνται από δύο συνεχόμενους πανομοιότυπους θαλάμους. Αλλά το πιο εντυπωσιακό μνημείο αποκαλύφθηκε πρόσφατα στην Πέλλα. Πρόκειται για ένα συγκρότημα που καλύπτει επιφάνεια 63τ.μ., με επτά υπόγειους θαλάμους που έχουν καμαρωτή σκεπή και ζωγραφισμένους τοίχους και κατανέμονται γύρω από έναν χώρο στον οποίο οδηγεί μακρύς δρόμος. Η χρήση του συγκροτήματος διήρκεσε από τις αρχές του 3ου μέχρι το β' μισό του 2ου αιώνα. Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι είναι ένας συχνός τύπος της ανατολικής Μεσογείου, γεγονός που τοποθετεί τη Μακεδονία μέσα στο παιχνίδι των επιρροών και των αλληλεπιδράσεων αυτής της περιοχής κατά την αρχαιότητα. Ορισμένοι, ωστόσο, από τους συγκεκριμένους τάφους της Μακεδονίας διακρίνονται λόγω της αρχιτεκτονικής τους πρόσοψης, ιδιαιτερότητα που οφείλεται αναμφίβολα σε επιρροή από τον τύπο του μακεδονικού τάφου.

6 Συμπέρασμα

Από την αναγκαστικά ατελή αυτή επισκόπηση αποκομίζουμε ταυτόχρονα την αίσθηση της οικειότητας, της διαφορετικότητας και της πρωτοτυπίας των μακεδονικών μνημείων. Οικειότητα, επειδή όλα είναι ελληνικά. Στις φόρμες και τις εκφάνσεις – από την πολεοδομία και την κατοικία, τα ιερά και τους τάφους μέχρι την υλική παραγωγή γενικότερα – όσο και στα ήθη, τον τρόπο ζωής και τις πεποιθήσεις που μπορούν να συσχετισθούν με αυτά τα μνημεία, στις θρησκευτικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα, ξαναβρίσκουμε θεμελιώδη στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού που η κλασική αρχαιολογία έχει φέρει στο φως από πολύ παλιά σε ό,τι αφορά στον κόσμο των πόλεων-κρατών.

Διαφορετικότητα, επειδή συναντούμε στη Μακεδονία στοιχεία τελείως άγνωστα στην Ελλάδα των πόλεων-κρατών, όπως είναι τα ανάκτορα, οι μνημειακοί τάφοι και η αυλική τέχνη που συνδέονται με μια ιδιαίτερη πολιτικο-κοινωνική δομή, τη βασιλεία. Αυτή η άλλη Ελλάδα είναι, επομένως, μια Ελλάδα βασιλική, που κυριαρχείται από μια πολύ πλούσια τάξη σε αντίθεση με την Ελλάδα των πόλεων-κρατών. Εντούτοις, η διαφορετικότητα αυτή μεταφράζεται πάντα σε μια γλώσσα με αποκλειστικά ελληνικούς τύπους που χαρακτηρίζεται μάλιστα από εκπληκτική συνοχή, αφού η αρχιτεκτονική των προσόψεων στα ανάκτορα και τους μακεδονικούς τάφους είναι ουσιαστικά πανομοιότυπη, όπως πανομοιότυπη είναι και η διακόσμηση των τοίχων στα ανάκτορα, τις αριστοκρατικές οικίες και τους μνημειακούς τάφους.

Πρωτοτυπία, τέλος, επειδή γίνεται όλο και περισσότερο εμφανές, όσο αποκτούμε ακριβέστερες χρονολογήσεις, ότι η Μακεδονία του 4ου αιώνα δεν παρέλαβε απλώς τους ελληνικούς τύπους, αλλά στους περισσότερους τομείς συνέβαλε αποφασιστικά και στην εξέλιξή τους. Οι ερευνητές της αναγνωρίζουν τώρα επινοήσεις που αποδίδονταν παλαιότερα σε άλλα βασίλεια ή περιοχές του αρχαίου κόσμου, όπως είναι η ανέγερση μεγάλων οικιστικών συνόλων δι-αρθρωμένων σε άνδηρα, οι μεγάλοι περίστυλοι δημόσιοι χώροι, οι σύνθετοι αρχιτεκτονικοί τύποι, το δομική τεχνοτροπία στη διακόσμηση των οικιών και το εικονιστικό στιλ στα ψηφιδωτά. Σε ορισμένες περιπτώσεις, άλλωστε, όπως στη μεγάλη ζωγραφική, η Μακεδονία αποτελεί τον μόνο τόπο όπου σώζονται αυτές οι φόρμες. Οι συνεχιζόμενες έρευνες και τα μελλοντικά ευρήματα θα επιβεβαιώσουν αναμφίβολα τη θέση που έχει καταλάβει πρόσφατα η Μακεδονία –οικεία, διαφορετική και πρωτότυπη– στη μελέτη του ελληνικού πολιτισμού.

Μετάφραση Ε. Βιδάλη

Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία

1 Εισαγωγή¹

1 Είμαι ευγνώμων στον Γιώργο Γιαννάκη και στον Julián Méndez Dosuna για τα σχόλια και τις διορθώσεις τους στις προηγούμενες εκδοχές του κειμένου.

2 Οι λεγόμενοι Τημενίδες ή Αργεάδες ήταν τρία αδέρφια, απόγονοι του Τήμενου, οι οποίοι ήρθαν από το Άργος και έφτασαν στη Ληβαία της Άνω Μακεδονίας, όπου κατέλαβαν πρώτα την περιοχή της Βέροιας και των Αιγών (σημερινή Βεργίνα), της μελλοντικής τους πρωτεύουσας, και στη συνέχεια την υπόλοιπη Κάτω Μακεδονία (βλ. Ηρόδοτος 8.137–139). Το Άργος στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα είναι μάλλον το Άργος Ορεστικό στην περιοχή της Ορεστίδας, στη δυτική πλευρά της Πίνδου.

3 Το κείμενο των περισσότερων επιτύμβιων στηλών από τη Βεργίνα είναι ζωγραφισμένο.

4 Ο Hatzopoulos (1996, 2ος τόμ., 15–18) διακρίνει τους εξής τύπους δημόσιων εγγράφων: συμφωνίες, βασιλικές επιστολές, δωρεές και αφιερώσεις, ψηφίσματα και νόμοι πόλεων. Οι επιγραφές ιδιωτικού χαρακτήρα περιλαμβάνουν επιτύμβια, καταλόγους, αφιερώσεις και συμβόλαια αγοραπωλησιών.

Στο άρθρο αυτό πραγματοποιείται μια γενική αποτίμηση των γλωσσών και των διαλέκτων που μαρτυρούνται άμεσα ή έμμεσα στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας, από τα πρώτα γραπτά τεκμήρια του 5ου μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. Τα περισσότερα από αυτά ανάγονται στον 4ο αιώνα π.Χ. και μόνο λίγα είναι σε θέση να δώσουν μια οριστική απάντηση στο κάποτε αμφιλεγόμενο ζήτημα για τον χαρακτήρα της γλώσσας των Μακεδόνων πριν από τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄ (360/59–338 π.Χ.).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, η αρχαιολογική έρευνα στο αρχαίο βασίλειο των Τημενιδών σημείωσε μεγάλη πρόοδο.² Πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές και έρευνες σε πολλούς αρχαιολογικούς χώρους και πολλά ευρήματα είδαν το φως της δημοσιότητας (βλ. Hatzopoulos 2006, 16 κ.ε.). Μεταξύ άλλων, αυτές οι ανακαλύψεις και έρευνες έδωσαν σχεδόν οριστική λύση στο επίμαχο ερώτημα για την αρχαία μακεδονική γλώσσα, ενώ παράλληλα συνέβαλαν στο να αποκτήσουμε βαθύτερη επίγνωση της ιστορίας του μακεδονικού βασιλείου πριν από την ελληνιστική εποχή (βλ. Roisman & Worthington 2010).

Λόγω της απουσίας νέων στοιχείων εξίσου σημαντικών με τον κατάδεσμο που ανακαλύφθηκε στην Πέλλα το 1986 (βλ. Παράρτημα, σελ. 287), θα περιοριστούμε στην καταγραφή των ελληνικών διαλέκτων που μαρτυρούνται στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας πριν από την ανάδυση της αττικοϊωνικής κοινής, καθώς και σε μια λεπτομερή περιγραφή της μακεδονικής ελληνικής διαλέκτου, αξιοποιώντας τις μελέτες –μεταξύ άλλων– των Brixhe, Dubois, Χατζόπουλου, Masson και Παναγιώτου.

2 Η φύση των τεκμηρίων

Ανάλογα με το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη γραφή και με τον τρόπο με τον οποίο έφτασαν ως εμάς, οι γραπτές μαρτυρίες που αφορούν τις ομιλούμενες στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας γλώσσες και διαλέκτους εμπίπτουν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από επιγραφές σε νομίσματα καθώς και κάποιες που είναι εγχάρακτες ή ζωγραφισμένες με μπογιά σε πέτρα,³ ατεχνών χαραγμένες σε μολύβδινα φύλλα, ή επιμελώς εγχάρακτες σε χρυσά ελάσματα ή σε άλλα υλικά. Χρονολογούνται από τον 5ο αιώνα π.Χ. και εξής και η παράδοσή τους είναι άμεση. Οι επιγραφές σε πέτρα έχουν περιεχόμενο είτε δημόσιου είτε ιδιωτικού χαρακτήρα, αλλά τα περισσότερα από τα γραπτά τεκμήρια στα υπόλοιπα υλικά είναι ιδιωτικά.⁴ Ο περίφημος Πάπυρος του Δερβενίου –ο οποίος βρέθηκε στο εσωτερικό ενός επιτύμβιου μνημείου κοντά στη Θεσσαλονίκη και περιέχει μια φιλοσοφική πραγματεία με τη μορφή

αλληγορικού υπομνήματος σε ένα ορφικό ποίημα που αφηγούνταν τη γένεση των θεών- ανήκει στη συγκεκριμένη ομάδα λόγω της χρονολόγησής του (μέσα 4ου αι. π.Χ.) και λόγω του τόπου στον οποίο ανακαλύφθηκε.⁵

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει μαρτυρίες που έχουν παραδοθεί μέσω μεσαιωνικών χειρογράφων και μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες: η μία ομάδα αποτελείται από παρατηρήσεις αρχαίων συγγραφέων για τη γλώσσα των αρχαίων Μακεδόνων, η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει 140 περίπου «γλώσσες» που αποδίδονται ρητά στους Μακεδόνες από τους αρχαίους λεξικογράφους και ειδικά από το λεξικό του Ησύχιου και η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει μυθολογικά ονόματα, ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια που παραθέτουν διάφοροι συγγραφείς.⁶

3

Δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

EL

Το πιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γλωσσικής κατάστασης στη Μακεδονία κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι ότι όλες οι σωζόμενες μαρτυρίες, από ταφικά μνημεία μέχρι δημόσιες επιγραφές, είναι γραμμένες στα ελληνικά, ανεξάρτητα από το τί εννοούν οι σποραδικοί υπαινιγμοί στην ομιλούμενη μακεδονική (βλ. 9.4 πιο κάτω) και ανεξάρτητα από την ερμηνεία πολλών «γλωσσών» οι οποίες δεν γίνονται κατανοητές ως ελληνικές.

Ένα ακόμη αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό είναι ότι οι γραπτές μαρτυρίες που βρέθηκαν στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας παρουσιάζουν υψηλή διαλεκτική ποικιλομορφία και περιλαμβάνουν από τη βορειοδυτική ιωνική των ευβοϊκών αποικιών (Ολυνθος, Τορώνη, Δικαία, Μένδη, Μεθώνη, Αμφίπολη⁷), μέχρι τη νησιωτική ιωνική των αποικιών που ιδρύθηκαν από τα κυκλαδικά νησιά (Ακανθος, Στάγειρα, Εννέα Οδοί, Σκιώνη), την αττική στις πόλεις που ήταν μέλη της Δηλιακής-Αθηναϊκής Συμμαχίας (Μεθώνη, Ηράκλειον, Άφυτις κλπ.),⁸ την κορινθιακή (Ποτεΐδαια), και μέχρι την αττικοϊωνική κοινή. Ο Πάπυρος του Δερβενίου είναι γραμμένος στην ιωνική με ένα αττικό επίστρωμα. Ενώ τα ελληνικά πολιτικά κέντρα που βρίσκονταν νότια της Μακεδονίας χαρακτηρίζονται από σχετική διαλεκτική ομοιομορφία που την απειλούσε μόνο η ανάδυση της κοινής, στην πολιτική επικράτεια της Μακεδονίας λείπει η διαλεκτική ομοιομορφία ήδη πριν από την πρώιμη επίδραση της αττικοϊωνικής κοινής σε όλη τη χώρα.

4

Η μακεδονική διάλεκτος της ελληνικής

Μέχρι το 1986 η μακεδονική θα μπορούσε, δικαιολογημένα, να χαρακτηρίζεται ως υπολειμματική γλώσσα (*Restsprache*), μια γλώσσα με λειψή τεκμηρίωση.⁹ Παρόλο που ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών είχε βρεθεί σε πολλές περιοχές του αρχαίου μακεδονικού κράτους και παρά την έντονη εκδοτική δραστηριότητα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, οι μαρτυρίες που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν πριν από το 400 π.Χ. περιέχουν μόνο σύντομα κείμενα, τα περισσότερα από τα οποία έχουν χαραχτεί με επιμέλεια ή επιπόλαια, ή έχουν ζωγραφιστεί πάνω σε αγγεία ή σε εύκολα μεταφέρσιμα αντικείμενα που θα μπορούσαν να είχαν εισαχθεί στη Μακεδονία από αλλού. Για τον λόγο αυτό, υπήρχε η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη ότι δεν υπήρχαν πρώιμα γραπτά τεκμήρια της ίδιας της μακεδονικής, παρά μόνο εκείνα που ήρθαν στην περιοχή από κάπου αλλού. Ένα από τα πολλά παραδείγματα είναι ένα δαχτυλίδι που βρέθηκε στη Χαλάστρα (Μυγδονία) αλλά προέρχεται από τη Σίνδο. Το δαχτυλίδι αυτό φέρει την επιγραφή δῶρον (SEG 31.649, περ. 480 π.Χ.).

Η πλειοψηφία των επιγραφικών τεκμηρίων που βρέθηκαν στο αρχαίο βασίλειο της Μακεδονίας μπορεί να χρονολογηθεί από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και εξής και είναι γραμμένα στην αττικοϊωνική κοινή ή έχουν υποστεί

⁵ Βλ. Tsantsanoglou, Parassoglou & Kouremenos 2006· επίσης Bernabé 2004 και 2005.

⁶ Ένας αριθμός «γλωσσών» που παραδίδει ο Ησύχιος με ή χωρίς την προέλευσή τους μπορεί να έχουν αντληθεί από τον Αμερία, μακεδόνα λεξικογράφο ο οποίος συνέθεσε ένα γλωσσάρι τον 3ο αιώνα π.Χ.

⁷ Η Αμφίπολη ιδρύθηκε από τους Αθηναίους το 437 π.Χ., αλλά οι περισσότεροι πολίτες δεν ήταν Αθηναίοι (βλ. Θουκυδίδης 4.106.1).

⁸ Για τις πόλεις που ήταν μέλη της Δηλιακής Συμμαχίας βλ. Hansen & Nielsen 2004, 1356 κ.ε.

⁹ Ακόμη μέχρι και το 1999, στο λήμμα «Makedonisch» του Der Neue Pauly, η μακεδονική ονομάζεται Trümmersprache 'υπολειμματική γλώσσα'. Ακριβέστερα, στην αγγλική εκδοχή του έργου αυτού λέγεται ότι η μακεδονική «επιβιώνει μόνο σε μικρά αποσπάσματα».

10 Βλ. Brixhe & Panayotou 1988. Διακριτικά χαρακτηριστικά της κοινής εμφανίζονται στις περισσότερες αρχαίες επιγραφές που βρέθηκαν στη Μακεδονία: βλ. Hatzoropoulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 5 (Ολεβένι, Ιούλιος 345): *ταῦτα, εἰς, ἔτους, βασιλέως* αρ. 6 (Φίλιπποι, 330): *μηθένα, Φιλώταν, τήν χώραν, τέως, ἔως, Θραιζίν, τὰ δέ ἔλη*. Η κοινή υιοθετήθηκε από τους μακεδόνες βασιλείς ως το επίσημο μέσο επικοινωνίας, όπως υποδεικνύει η διάλεκτος των επιγραφών που γράφτηκαν εκτός Μακεδονίας από τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.: π.χ. IG 12.2 526 (Ερεός, 336 κ.ε.) στην αιολική της Μικράς Ασίας, ενώ οι απαντήσεις του Φιλίππου Β' και του Αντίγονου είναι στην κοινή (βλ. Rhodes & Osborne 2003, αρ. 83)· I. Πριήνη 156 (Πριήνη, 334 κ.ε.) με την αφιέρωση του Αλεξάνδρου στον ναό (ναόν) προς την Αθηνά (Αθηναίη στην ιωνική) Πολιάδα (βλ. Rhodes & Osborne ό.π., αρ. 86). Το σύμφωνο του Φιλίππου Β' με την Αμφίπολη (357/6 π.Χ.), με το οποίο οι υποστηρικτές της Αθήνας απομακρύνονται από την πόλη, είναι πιθανό να επιβλήθηκε από τον μακεδόνα βασιλιά, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι είναι γραμμένο στη δυτική ιωνική (SIG³ 194 Hatzoropoulos ό.π., 2ος τόμ., αρ. 40 Rhodes & Osborne ό.π., αρ. 49).

11 Με βάση τα λογοτεχνικά τεκμήρια ο Hammond (1994b) υποστηρίζει ότι μια αιολική διάλεκτος μιλιόταν στην Κάτω Μακεδονία και μια βορειοδυτική διάλεκτος στην Άνω Μακεδονία.

12 Η πρωιμότερη μνεία στο όνομα των Μακεδόνων εμφανίζεται στο απόσπασμα 7 του Ησιόδου, όπου ο περίφημος προπάτορας Μακεδών λέγεται ότι είναι γιος του Δία και μιας από τις κόρες του Δευκαλίωνα.

13 Για το κείμενο βλ. Παράρτημα, σελ. 287.

14 Η προσωπική αντωνυμία ἔμμε, που αναφέρεται από τον Αθηναίο (7.323b) και είναι από την κωμωδία Μακεδόνες του Στράτι, έρχεται σε αντίθεση με τον κατάδεσμο της Πέλλας. Για την πιθανότητα το εθνικό Κραννέστης (IG 10.2.2.1.36, ρωμαϊκή περίοδος) να μαρτυρεί την ίδια αιολική εξέλιξη του αρχαίου συμπλέγματος -sn- μεταξύ φωνηέντων, βλ. Hatzoropoulos 2007b, 233 κ.ε.

15 Οι γραφές <στ> (και <σστ>) αντί <σθ> στον τύπο γενέσθαι ερμηνεύονται ως μέσο απόδοσης της κλειστής αξίας του <θ> στο συγκεκριμένο περιβάλλον, σε αντίθεση με την τριβόμενη αξία του <θ> σε άλλα περιβάλλοντα (βλ. Méndez Dosuna 1985, 389–394).

ισχυρή επίδραση από αυτή.¹⁰ Εφόσον η συγκεκριμένη ποικιλία της ελληνικής δεν εμφανίστηκε ωρίτερα από τον 5ο αιώνα π.Χ. και οι Μακεδόνες εγκαταστάθηκαν στην ανατολική πλευρά του Ολύμπου τον 8ο ή τον 7ο αιώνα π.Χ. (βλ. υποσ. 2), είναι φανερό ότι η αττικοϊωνική κοινή δεν μπορεί να αποτελούσε την αρχική γλώσσα του μακεδονικού βασιλείου.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες, οι ερευνητές έπρεπε να βασιστούν σε αρχαίες πηγές για να βρουν στοιχεία για την αρχική μακεδονική γλώσσα (βλ. Μπαμπινιώτης 1992).¹¹ Ωστόσο, οι περιγραφές των αρχαίων πηγών είναι αντικρουόμενες και αντιφατικές. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (5.22, 8.137–139), οι μακεδόνες βασιλείς ήταν Έλληνες.¹² Ωστόσο, στον βαθμό που οι Μακεδόνες κατατάσσονται από τον Θουκυδίδη (2.80.5–7, 2.81.6, 4.124.1) και τον Αριστοτέλη (Πολιτικά 1324b) μεταξύ άλλων βαρβαρικών λαών, ο βασιλιάς θα πρέπει να κυβερνούσε μη ελληνικό πληθυσμό. Ο Ισοκράτης (Φίλιππος 108 και 154), σε έναν λόγο που γράφτηκε για να πείσει τον Φίλιππο να αναλάβει την αρχηγία των Ελλήνων, δηλώνει ότι ο βασιλιάς ήταν ο μόνος Έλληνας ο οποίος θεώρησε ότι ήταν άξιος να κυβερνήσει έναν λαό που δεν ήταν της ίδιας φυλής (μόνος γάρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας). Επιπλέον, ο Δημοσθένης (Γ' Ολυμπιακός 24, Γ' Φιλιππικός 31, Περί της Παραπροσβείας 308) και άλλοι συγγραφείς τόνιζαν ότι όχι μόνο οι Μακεδόνες αλλά και ο ίδιος ο Φίλιππος δεν ήταν Έλληνας.

Άλλοι σύγχρονοι συγγραφείς, ωστόσο, δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι ο Ευριπίδης, ο Αγάθων, ο Γοργίας και άλλοι θα μπορούσαν να έχουν ζήσει στη Μακεδονία, να έχουν συνθέσει και παρουσιάσει τις τραγωδίες και τα έργα τους εκεί, εάν ο βασιλιάς και η αυλή του δεν μιλούσαν ελληνικά. Όσον αφορά τις επιθέσεις του Δημοσθένη εναντίον του Φιλίππου ως «βαρβάρου», θα πρέπει αυτές να εκληφθούν ως καθαρές ύβρεις, οι οποίες, παρεμπιπτόντως, έρχονται σε αντίθεση με το γεγονός ότι ο βασιλιάς έλαβε μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες όπως είχαν κάνει και οι πρόγονοί του, περισσότερο από έναν αιώνα πριν (βλ. Ηρόδοτος 5.24). Επίσης, ο Λίβιος (31.29.15) αναφέρει ότι οι Μακεδόνες, οι Αιτωλοί και οι Ακαρνανές μιλούσαν την ίδια γλώσσα.

5

Ο κατάδεσμος από την Πέλλα¹³

Το παλαιότερο κείμενο το οποίο είναι αρκετά μεγάλο ώστε να το θεωρήσουμε διαλεκτικό, βρέθηκε στην Πέλλα το 1986 και δημοσιεύτηκε το 1993 (βλ. Βουτυράς 1993· Voutiras 1996, 1998· Bull. épigr. 1994, 413· Dubois 1995· O'Neil 2006). Είναι άτεχνα χαραγμένο σε μολύβδινο έλασμα και στο μιλησιακό αλφάβητο και έχει χρονολογηθεί περίπου στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. Το περιεχόμενο των εννέα στίχων είναι μια κατάρα που απευθύνει μια ερωτευμένη γυναίκα εναντίον του επικείμενου γάμου μεταξύ ενός άνδρα που ονομάζεται Διονυσόφων και μιας γυναίκα που ονομάζεται Θετίμα. Τα βασικά διαλεκτικά χαρακτηριστικά του κειμένου είναι τα εξής:

Φωνητική και φωνολογία

- πρώτη αναπληρωματική έκταση: γᾶμαι, ὑμῶμ¹⁴
- διατήρηση του *a:
- συναίρεση των *a:o σε a:
- άνοιγμα των κλειστών [i] και [u] σε [e] και [o]: διελέξαμι και άνορύξασα αντί διελίξαμι και άνορύξασα
- υφαίρεση του [eo] σε [e]: Θετίμα
- αφομοίωση του [ign] > [i:n]: γίνομαι
- σύμπτωση των <EI> και <I>: πάλιν αντί πάλιν, ἱμε αντί εἰμί, δαπινά αντί ταπεινά
- τριβοποίηση του [t^h], γεγονός που φαίνεται έμμεσα από το σύμπλεγμα <στ>, που αντιπροσωπεύει το [st^h]: γενέσθαι αντί γενέσθαι.¹⁵

- ηχηροποίηση του /t/ σε [d], αν το *δαρινά* πρέπει να εκληφθεί ως *ταπεινά* (βλ. 5.3 παρακάτω).¹⁶

Μορφολογία

- γενική ενικού σε -a: των αρσενικών ουσιαστικών σε -a
- δοτική πληθυντικού *δαιμόσι*
- δοτική ενικού του *α'* προσώπου της αντωνυμίας *έμιν*, που μαρτυρείται επίσης στη δωρική των επιγραφών και των λογοτεχνικών κειμένων
- χρονικά επιρρήματα και σύνδεσμοι με κατάληξη -κα: *οποκα*, *τοκα*
- αποκοπή του βραχύχρονου καταληκτικού φωνήεντος της πρόθεσης *κατά* στη λειτουργία της ως προρρηματικού πριν από οδοντικό κλειστό (*παρκαττίθεμαι*) αλλά όχι πριν από υπερωικό κλειστό: *καταγράφω*, *συγκαταγρᾶσαι*· δεν υπάρχει αποκοπή στον τύπο *ἀναγνοίην*.

Ο κατάδεσμος από την Πέλλα αποκάλυψε μια νέα διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής. Τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά της δεν συμπίπτουν με οποιαδήποτε άλλη γνωστή μέχρι στιγμής διάλεκτο και δεν εμφανίζει κανένα ίχνος επίδρασης από την αττικοϊωνική κοινή. Ο ερωτικός κατάδεσμος παρέχει έναν νέο τύπο βορειοδυτικής δωρικής και δεν έχει παράλληλο στις λογοτεχνικές διαλέκτους. Οι μέχρι τώρα γνωστοί κατάδεσμοι είναι όλοι γραμμένοι στην τοπική διάλεκτο της περιοχής όπου βρέθηκαν και δεν υπάρχει λόγος να υποτεθεί ότι η πινακίδα αυτή αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα. Εφόσον ο κατάδεσμος από την Πέλλα παρουσιάζει έναν συνδυασμό διαλεκτικών χαρακτηριστικών που διαφέρει από όλες τις άλλες τοπικές ή λογοτεχνικές διαλέκτους, πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα να γράφτηκε σε κάποια άλλη διαλεκτική περιοχή και να μεταφέρθηκε έπειτα στην Πέλλα. Καθώς μαρτυρείται αποκλειστικά στην αρχαία Μακεδονία (βλ. Méndez Dosuna 2007b και 6 παρακάτω), η διάλεκτος μπορεί δικαιολογημένα να ονομαστεί μακεδονική. Οι μαρτυρίες γι' αυτήν είναι τόσο πενιχρές και πρόσφατες όσο π.χ. και για την παμφυλιακή, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για ελληνική διάλεκτο.

Αρκετά χαρακτηριστικά του κατάδεσμου από την Πέλλα πιστοποιούνται ως μακεδονικά μέσω «γλωσσών».

5.1

Άνοιγμα των [i] και [u]

Η μακεδονική «γλώσσα» *ἄβροτες· ὄφρυες* (βλ. Ησύχιος *ἄβροῦτες· ὄφρυς*. Μακεδόνες) εμφανίζει επίσης τη σύμπτωση των [o] και [u], εάν το *ἄβροτες* αντιστοιχεί στο *ἄβρόφες*. Παρομοίως, το μακεδονικό όνομα μήνα *Αὐδωναῖος* εμφανίζεται σε αρχαίες πηγές εναλλακτικά ως *Αὐδωναῖος*, *Ἄιδωναῖος* και *Αὐδναῖος*. Περαιτέρω περιπτώσεις της σύμπτωσης των E και I, καθώς και των O και Y σε επιγραφές γραμμένες στην κοινή έχουν ερμηνευτεί κατά τρόπο πειστικό από τον Brixhe (1999, 47 κ.ε.) ως μακεδονικά χαρακτηριστικά τα οποία διατηρήθηκαν στην τοπική κοινή.

5.2

γίγνομαι > [gí:nomai]

Η αφομοίωση *γίγνομαι* > [gí:nomai] απαντά επίσης σε άλλες διαλέκτους και δεν χρειάζεται να αποδοθεί σε επίδραση από την αττικοϊωνική.

5.3

Ηχηρά και άηχα κλειστά

Αν το *δαρινά* πρόκειται να ερμηνευτεί ως *ταπεινά*, όπως προτείνει ο Dubois (1995) και είναι γενικά αποδεκτό, αυτό σημαίνει ότι ένα ηχηρό κλειστό μπορεί να υπάρχει στη θέση του αναμενόμενου αντίστοιχου άηχου κλειστού. Άλλες πιθανές περιπτώσεις εμφανίζονται σε μια αττική επιγραφή (IG 1³.89, Αθήνα, 423/2 π.Χ.) που καταγράφει ένα σύμφωνο μεταξύ του βασιλιά της Μακεδονίας

¹⁶ Ο κατάδεσμος έχει τον τύπο ΔΑΓΙΝΑ, όπου το Γ εκλαμβάνεται ως λάθος του χαράκτη αντί του Π.

17 Για το Σταθμέας, παράγωγο του σταθμός στον ίδιο κατάλογο, βλ. παρακάτω 8.

18 Για το Βλαγαν(ε)ίτις βλ. παρακάτω σημ. 26.

19 Για την ορθογραφία ηχηρών αντί άηχων βλ. παρακάτω 8.

20 Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993· Bull. épigr. 1994, 385· Brixhe 1999, 42 κ.ε.· Panayotou-Triantaphyllopoulou 2007b.

Περδίκκα Β΄ και της Αθήνας. Δύο κύρια ονόματα –που δεν μαρτυρούνται αλλού– δίνονται στον κατάλογο των Μακεδόνων που συνήψαν τη συμφωνία με τους Αθηναίους: Βορδίνος (στ. 72), το οποίο μπορεί να αντιστοιχεί στο Πορτίνος, παράγωγο του πόρτις ‘νεαρό μοσχάρι’ και Βυργίνος (στ. 61), το οποίο θυμίζει το αττικό Φυρκίνος (βλ. Masson 1998· Hatzopoulos 2006, 43).¹⁷

Ο Hatzopoulos (1987a· 2006, 42) ερμηνεύει το επίθετο Διγαῖα (το οποίο εμφανίζεται και με τις γραφές Δειγαῖα αλλά και Δειγέα) ως Δικαία, προσδιορισμός που αποδίδεται στην Άρτεμη. Ο όρος αυτός απαντά σε ομάδα επιγραφών της ρωμαϊκής περιόδου που βρέθηκαν στην περιοχή των Αιγών (σημ. Βεργίνα) και καταγράφουν πράξεις απελευθέρωσης δούλων (βλ. SEG 27.277· Bull. épigr. 1977, 269· 1984, 250). Αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή, το επίθετο μπορεί να είναι μία ακόμη περίπτωση προφοράς ενός ηχηρού στη θέση ενός άηχου κλειστού.¹⁸

Η σποραδική χρήση ενός ηχηρού κλειστού στη θέση του αναμενόμενου άηχου έχει παράλληλα στην περιοχή της Τρίπολης στην Περραιβία, στη βόρεια Θεσσαλία. Σύμφωνα με τον Hatzopoulos (2007a, 167–176), τέτοιες γραφές απεικονίζουν προφορά που ήταν κοινή μεταξύ νότιας Μακεδονίας και βόρειας Θεσσαλίας. Ο Helly (2007, 196 κ.ε.), ωστόσο, σημειώνει ότι τα κοινά διαλεκτικά χαρακτηριστικά μεταξύ Τρίπολης της Περραιβίας και Μακεδονίας οφείλονται στην εγκατάσταση μακεδονικού πληθυσμού σε αυτό το βόρειο τμήμα της Θεσσαλίας, όταν κατακτήθηκε από τους μακεδόνες βασιλείς στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.¹⁹

6

Μερικές ακόμη πρόσφατες μαρτυρίες

Άλλες γραπτές μαρτυρίες της πρώιμης περιόδου που βρέθηκαν στη Μακεδονία μετά τον ερωτικό κατάδεσμο της Πέλλας είναι γραμμένες στην αττικοϊωνική κοινή ή έχουν δεχτεί ισχυρή επίδραση από αυτή. Πρόκειται είτε για σύντομα κείμενα είτε για καταλόγους κύριων ονομάτων είτε για άλλα τεκμήρια χωρίς επαρκή διαλεκτικά χαρακτηριστικά ώστε να μας επιτρέψουν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη διάλεκτό τους.

Ανάμεσα στα πέντε κείμενα που βρέθηκαν στην Αιανή (Ελίμεια) συγκαταλέγεται ένα χάραγμα ζωγραφισμένο σε βάζο και σε μιλησιακό αλφάβητο, το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Σε αυτό βρίσκουμε τη φράση [...]άλιος έμι τής Δολίο («Ανήκω στην -αλη, την κόρη του Δολίου»). Η επιγραφή αυτή μπορεί να είναι ιωνική λόγω του η στο άρθρο και την κατάληξη γενικής -ιος ενός ουσιαστικού με ονομαστική σε -ις. Τα άλλα κείμενα δεν μας προσφέρουν κάποιο στοιχείο όσον αφορά τη διάλεκτο.²⁰

Μια ομάδα καταδέσμων που βρέθηκαν στην Πύδνα (Πιερία) και μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. αποτελείται κυρίως από καταλόγους κύριων ονομάτων (βλ. Curbera & Jordan 2003). Ένας από αυτούς έχει τους τύπους καταδεσσεμύω (στ. 1) τὰς γλώσσας, εἴ τις (στ. 7) και δυνάσσω (στ. 10), μαζί με αρκετά χαρακτηριστικά της κοινής.

Σε έναν αποσπασματικό δικανικό κατάδεσμο από την Αρέθουσα (βλ. Μοσχονησιώτη, Χριστίδης & Γλαράκη 1997· SEG 47.885, αρχές 3ου αι. π.Χ.) βρίσκουμε μόνο τρεις τύπους που βοηθούν κάπως στον προσδιορισμό της διαλέκτου: τη γενική πληθυντικού του θηλυκού γένους πασσᾶν, η οποία εμφανίζει τη δωρική συναίρεση [a:ω:] > [a:], και αρκετές εμφανίσεις των τύπων ὄσοι και γράφω.

Ο Méndez Dosuna (2007b) επέστησε την προσοχή σε ένα ερώτημα προς το μαντείο που βρέθηκε στο ιερό της Δωδώνης και είναι πιθανό να διατυπώθηκε από Μακεδόνα (βλ. Méndez Dosuna στον παρόντα τόμο). Το κείμενό του, παρόλο που είναι σύντομο, παρουσιάζει έναν συνδυασμό διαλεκτικών χαρακτηριστικών που δεν ταιριάζουν σε κάποια άλλη διάλεκτο. Εφόσον το όνομα του ερωτώντος είναι Κεβάλιος –παράγωγο από το κεφαλή με β αντί φ (βλ. Ησύχιος

κεφαλή κεφαλή), όπως ο τύπος Βάλακρος αντί Φάλακρος, Βίλιπος αντί Φίλιπος (βλ. Ηρωδιανός 1.281, και παρακάτω 9.2) και άλλα μακεδονικά παραδείγματα – είναι πολύ πιθανό να ήταν Μακεδόνας.

7

Ανθρωπωνύμια

Αρκετές μακεδονικές επιγραφές περιέχουν καταλόγους με ανθρωπωνύμια.²¹ Με τόσο ανεπαρκείς γλωσσικές μαρτυρίες και με τόσο αμφιλεγόμενο το ζήτημα της γλώσσας, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι τα κύρια ονόματα έχουν προκαλέσει τόσο έντονο ενδιαφέρον, επειδή η μορφή τους μπορεί να ρίξει κάποιο φως στη γλώσσα των ομιλητών που είχαν τα ονόματα αυτά.²²

Τα μακεδονικά ανθρωπωνύμια είναι κυρίως ελληνικά. Αυτό ισχύει τόσο για τα ονόματα που παραδίδονται άμεσα όσο και για εκείνα που μαρτυρούνται σε λογοτεχνικές πηγές.²³ Ο συνολικός αριθμός των ελληνικών ονομάτων έναντι των μη ελληνικών παρέμεινε σταθερός ανά τα χρόνια. Σύμφωνα με τον Hatzoroulos (2000, 103), αυτά ανήκουν στις ακόλουθες κατηγορίες:

- EL
- 1 ονόματα με αμιγώς ελληνική ετυμολογία, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν τοπικά επειδή αποκλίνουν από τα φωνητικά πρότυπα της αττικοϊωνικής κοινής (π.χ. *Μαχάτας*) ή επειδή η χρήση τους περιορίστηκε στην πράξη μόνο στους Μακεδόνες καθ' όλη την αρχαιότητα (π.χ. *Πατερῖνος*).
 - 2 πανελλήνια ελληνικά ονόματα: *Καλλίμαχος*, *Ἀπολλώνιος*.
 - 3 αναγνωρίσιμα ξένα ονόματα: *Ἀμάδοκος* και *Ἀμάτοκος* (θρακικά), *Πλάτωρ* (ιλλυρικό), *Δούλης* (διαδεδομένο σε όλη τη Μακεδονία, αλλά χωρίς ελληνική ετυμολογία).
 - 4 ονόματα χωρίς άμεσα αναγνωρίσιμη ελληνική ετυμολογία, που δεν θα μπορούσαν ωστόσο να αποδοθούν σε κάποια αναγνωρίσιμη μη ελληνική γλωσσική ομάδα (π.χ. *Βορδῖνος*).

8

Οι γραφές Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ

Οι μακεδονικές επιγραφές από τον 4ο αιώνα π.Χ. κ.ε. μαρτυρούν περιστασιακά τη γραφή με β, δ, γ εκεί όπου οι άλλες ελληνικές διάλεκτοι έχουν φ, θ, χ αντίστοιχα. Περιπτώσεις του β αντί φ είναι πιο συχνές, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις του δ αντί για θ και του γ αντί του χ. Το χαρακτηριστικό είναι τόσο συχνό που φαίνεται ότι αποτελεί μακεδονικό «shibboleth», δηλαδή μια πρακτική που λειτουργεί ως στοιχείο για να διακρίνει την κοινωνική ή γεωγραφική καταγωγή κάποιου.²⁴

Μερικές περιπτώσεις επιγραφών όπου ηχηρά κλειστά χρησιμοποιούνται για τη φωνητική απόληξη των ινδοευρωπαϊκών δασέων είναι οι εξής (βλ. Παναγιώτου 1993): *Βερνίκα* (SEG 35.798, Αιγές, τέλος 4ου αι. π.Χ.), *Βερεννώ* (SEG 35.775, Αιγές, περ. 350 π.Χ.), *Κέββα* (SEG 35.804, Αιγές, 300–275 π.Χ., υποκοριστικό του ονόματος *Κέβαλος*). Ο Hatzoroulos (1987a) επέστησε την προσοχή στα θηλυκά ονόματα *Βίλα*, *Βιλίστα*, *Βιλιστίχη*, τα οποία συνιστούν μια πλήρη σειρά αντίστοιχη με τα *Φίλα*, *Φιλίστα*, *Φιλιστίχη*. Το όνομα *Βιλίστος* απαντά δύο φορές στους καταλόγους των εφήβων από τη Στύβερρα (βλ. Parazoglou 1988).

Σε ένα ορφικό χρυσό έλασμα μαρτυρείται το θηλυκό κύριο όνομα *Βουλομάγα* (SEG 40.541, Μεθώνη, περ. 350–300 π.Χ.). Το πρώτο στοιχείο της σύνθετης λέξης μάλλον αντιπροσωπεύει το *Φυλο-* και το δεύτερο σίγουρα αντιστοιχεί στο αττικοϊωνικό *-μάχη* (βλ. Masson 1984 Hatzoroulos 2007a, 171).

Οι μακεδονικές «γλώσσες» περιλαμβάνουν τον τύπο *Βίλιπος* αντί *Φίλιπος*, *Βερενίκα* αντί *Φερενίκα*, το τοπωνύμιο *Βέροια* της πόλης που ιδρύθηκε ως *Φέρωνα* σύμφωνα με τον Ηρωδιανό (1.281) και τα προσηγορικά *κεβάλα* αντί για *κεφαλή* (βλ. Ησύχιος *κεβαλή-κεφαλή*) και *ἄβροτες* ή *ἄβροϋτες* αντί για *ὄφρυες* 'φρύδια'. «Γλώσσες» με ακρογλωσσικό ή υπερωικά ηχηρά κλειστά είναι οι

²¹ Στο IG 1³.89 (Αθήνα, 423/2) καταγράφεται το σύμφωνο μιας συμμαχίας ανάμεσα στην Αθήνα και τον μακεδόνα βασιλιά Περδίκκα Β', το οποίο καταλήγει με έναν κατάλογο από σαράντα πέντε ονόματα Μακεδόνων. Ένας κατάλογος τριάντα επώνυμων ιερέων της νέας πόλης Καλίνδοιας παρατίθεται στο Hatzoroulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 62 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Τα εξήντα πέντε μνημεία – τα περισσότερα είναι επιτύμβιες στήλες – που βρέθηκαν στη Βεργίνα μνημονεύουν ογδόντα εννιά κύρια ονόματα. Ένας κατάλογος με τριάντα ένα ονόματα παρουσιάζεται στο Hatzoroulos ό.π., 79 (Μυγδονία, Λητή, περ. 350–300 π.Χ.). Ένας αδημοσίετος μολύβδινος κατάδεσμος (SEG 49.750, Ωραιόκαστρο, Μυγδονία, κλασική περίοδος) δίνει τα ονόματα των γιων κάποιου Ὀσπερου: *Διογένης*, *Κρίτων*, *Ἰοβίλης*, *Ἐπάναρος* και *Μένων*.

²² Τα περισσότερα επίθετα θεών, τα τοπωνύμια και τα ονόματα μηνών είναι επίσης ελληνικά.

²³ Για τα μακεδονικά ανθρωπωνύμια βλ. *Lexicon of Greek Personal Names* [LGNP] IV.

²⁴ Ο όρος shibboleth χρησιμοποιείται για το συγκεκριμένο φαινόμενο από τον Méndez Dosuna (2007b, 284).

25 Ηθικά 292Ε4-7 (= Αίτια Ελληνικά): οὐ γὰρ ἀντί τοῦ φ τῷ β χρώνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες «Βίλιππον» καὶ «βαλακρόν» καὶ «Βερονίκην» λέγοντες ἄλλ' ἀντί τοῦ π.

26 Ο Hatzoropoulos (1987a και 2006, 42) ερμηνεύει το επίθετο Βλαγαν(ε)ίτις με αναφορά στην Ἄρτεμη (σε μια ομάδα επιγραφών όπου καταγράφονται πράξεις απελευθέρωσης και οι οποίες βρέθηκαν στην περιοχή των Αιγών) ως περίπτωση προφοράς ηχηρού αντί δασέος κλειστού (βλ. SEG 27.277· Bull. épigr. 1977, 269· 1984, 250). Το Βλαγαν(ε)ίτις μπορεί να αναφέρεται στο γεγονός ότι η Ἄρτεμη λατρευόταν ἐν Β(λ)αγάνοις, και το τοπωνύμιο θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως 'στην περιοχή με τους βατράχους', με βάση τη «γλώσσα» βλαχάν' ὁ βάτραχος. Σε μια άλλη επιγραφή η Ἄρτεμη αποκαλείται [τῶν β]ατράχων.

27 Μετά τον Lejeune, ο ὅρος προμυκηναϊκή (pre-mycénienne) αναφέρεται στην περίοδο πριν από την προσαρμογή της γραμμικής Β' για την καταγραφή της ελληνικής γλώσσας.

28 «...δεν χαρακτηρίζει τη μακεδονική στην ολόκληρή της αλλά τη γλώσσα ενός από τα φύλα του ανομοιογενούς συνόλου που αποτελούσαν οι Μακεδόνες πριν από τα χρόνια του Φιλίππου Β'».

29 Ο κατάδεσμος της Πέλλας έχει Διο-νυσοφῶντος (δύο φορές), καταγράφω, χηρᾶν, παρθένων, θετίμα (τρεις φορές), παρκαττίθεμαι, φύλ[σ]ι (δύο φορές) και φυλάσσετε.

τύποι: ἀδῆ, πιθανό αντίστοιχο του αἰθήρ 'ουρανός': δάνος που αντιστοιχεί στο θάνος 'θάνατος': ἄδραια που αντιστοιχεί στο αἰθρία 'καλοκαιρία'. Πύδνα, αν προέρχεται από το πυθμῆν 'πυθμένας' και γόλα αντί χόλος 'χολή'.

Λέξεις που παρουσιάζουν το χαρακτηριστικό αυτό εμφανίζονται και στην αρχαία γραμματεία: Καλλίμαχος, απ. 657, κεβλή 'κεφάλι'· Αριστοφάνης, Ὀρνιθες 303, κεβλήπυρις ('κοκκινολαίμης')· Ευφορίων 108, κεβλήγονος 'γεννημένος από το κεφάλι', επίθετο που αναφέρεται στην Αθηνά· Νίκανδρος, Αλεξιφάρμακα 433, κεβλήγονος με την έννοια 'με τον σπόρο στο κεφάλι του'. Το όνομα μήνα Ὑπερβερεταῖος φαίνεται ότι αντιστοιχεί στο αττικό ὑπερφερέτης. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, οι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν β αντί για φ, ενώ στους Δελφούς χρησιμοποιούσαν β αντί για π.²⁵

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει το όνομα Σταδμέας (IG 1³.89.64, Αθήνα, 423/2 π.Χ.), το οποίο αναφέρεται σε έναν από τους Μακεδόνες που με επικεφαλής τον Περδικέα Β' υπέγραψαν το σύμφωνο συμμαχίας με τους Αθηναίους στο οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα (5.3). Αν προέρχεται από το σταθμός, τότε πρόκειται για μία ακόμη περίπτωση χρήσης του δ αντί του θ (βλ. Masson 1998, 118). Το όνομα Σταλμέας σε μια μακεδονική επιγραφή είναι πιθανώς το ίδιο όνομα και μπορεί να παραλληλιστεί με το Ἄδεια Σταδ[μ]εῖ[ου], από το οποίο προέρχεται το Σταθμίας που εμφανίζεται στη Μαντίνεια της Αρκαδίας. Αν ισχύει η ερμηνεία αυτή, η σποραδική χρήση των ηχηρών αντί των δασέων θα μας πήγαινε πίσω στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. Αν το όνομα της λίμνης Βοΐβη που βρίσκεται στη θεσσαλική πεδιάδα αντιπροσωπεύει το Φοΐβη 'λαμπερή', αυτό θα αποτελούσε μία ακόμη περίπτωση της ίδιας μεταβολής (βλ. Hatzoropoulos 2007a, 170· Helly 2007, 212 κ.ε.).²⁶ Ας σημειωθεί ότι αυτό που βρίσκουμε είναι η περιστασιακή γραφή Β, Δ, Γ αντί για Φ, Θ, Χ αλλά όχι το αντίστροφο, γεγονός που αποκλείει τη δυνατότητα να υποστηριχθεί η σύμπτωση ηχηρών και δασέων. Η μοναδική φορά που το Φ απαντά αντί του Β είναι στον τύπο βεφαίως αντί βεβαίως, σε μια πράξη αγοραπωλησίας του 352-350 π.Χ. που βρέθηκε στην Αμφίπολη (βλ. Hatzoropoulos 1996, 2ος τόμ., αρ. 88· ας σημειωθεί ότι η πόλη αυτή κατακτήθηκε από τον Φίλιππο Β' μόλις το 357 π.Χ.)

9

Η ερμηνεία της γραφής Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ

9.1

Η «μη ελληνική υπόθεση»

Η πιο συχνή άποψη (που ανάγεται στον Kretschmer και η οποία στηρίχτηκε μόνο στις «γλώσσες»), υποστηρίζει ότι η προφορά και η γραφή ενός ηχηρού κλειστού στη θέση ενός ομοργανικού άηχου δασέος δείχνει ότι η μακεδονική ήταν ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, στην οποία τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα έχασαν τη δασύτητά τους (*b^h > b, *d^h > d, *g^h > g). Αυτό έρχεται βέβαια σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην ελληνική, όπου, ως γνωστό, τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα αποηχηροποιήθηκαν (*b^h > p^h, *d^h > t^h, *g^h > k^h) νωρίτερα από την εποχή κατά την οποία γράφτηκαν τα κείμενα των μυκηναϊκών πινακίδων και νωρίτερα από την προσαρμογή της γραμμικής Β' για την καταγραφή της ελληνικής.²⁷ Σύμφωνα με τον Kretschmer, η μακεδονική και η ελληνική διέφεραν μεταξύ τους γιατί ήταν διαφορετικές ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

Η υπόθεση αυτή είναι εσφαλμένη. Όπως έχει επισημάνει η Παναγιώτου (1993, 28), ένα ηχηρό κλειστό εμφανίζεται στη θέση του αντίστοιχου κληρονομημένου ηχηρού δασέος μόνο σποραδικά.²⁸ Το αποτέλεσμα της αντιμετώπισης των ινδοευρωπαϊκών δασέων στις μακεδονικές επιγραφές αποδίδεται γενικά με τα φ, θ ή χ: π.χ. Θέμιδος (SEG 39.567a, Ελίμεια, Αιανή, 5ος αι. π.Χ.)· Μαχάτας Λικκύρου σε επιτύμβια επιγραφή (SEG 54.612, Ορεστίς, Πεντάβρυσον, μέσα 4ου αι. π.Χ.)· βασιλέως Φιλίππου σε μερικά κεραμικά πλακίδια (SEG 2005.682)· Θεοτέλος (SEG 50.264, Πύδνα, τέλος 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.: πρβ. SEG 47.944).²⁹

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι κανένα προσηγορικό, ανθρωπωνύμιο ή τοπωνύμιο δεν απαντά και με τις δύο εναλλακτικές γραφές στο ίδιο κείμενο, κάτι το οποίο θα διέψευδε κατά τρόπο καθοριστικό την υπόθεση της μακεδονικής ως μη ελληνικής ινδοευρωπαϊκής γλώσσας.

Συνεπώς, οι γραφές Β, Δ ή Γ αντί για Φ, Θ ή Χ για τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα απαντούν μόνο σποραδικά και απέχουν πολύ από το να είναι αποτέλεσμα κάποιου φωνητικού νόμου με γενική ισχύ. Άλλωστε, η εξέλιξη των δασέων σε ηχηρά κλειστά δεν ρυθμίζεται ούτε από ένα συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον ούτε από τη χρονολογία ή τη γεωγραφική προέλευση του κειμένου πιθανότερο είναι να υπάρχει ένα κοινωνιογλωσσικό υπόβαθρο που να εξηγεί την περιστασιακή αυτή εμφάνιση.

9.2

Η υπόθεση των δανείων

Οι Brixhe & Panayotou (1994b), ο Brixhe (1999) και η Παναγιώτου (2001, 322 κ.ε. = Panayotou 2007a, 433–443) έχουν προτείνει ότι η γραφή με ηχηρό κλειστό δείχνει ότι η μακεδονική αφομοίωσε λεξιλόγιο, τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια από πληθυσμούς που κατοικούσαν στη Μακεδονία αλλά μιλούσαν κάποια ινδοευρωπαϊκή γλώσσα στην οποία τα κληρονομημένα δασέα έχασαν τη δασύτητά τους.

Οι Μακεδόνες της ιστορικής περιόδου θα ήταν το αποτέλεσμα της ανάμειξης δύο γλωσσικών ομάδων. Η μία μιλούσε μια ελληνική διάλεκτο συγγενική με τις βορειοδυτικές διαλέκτους, η οποία χρησιμοποιούνταν μέχρι το τέλος της ελληνιστικής περιόδου και η άλλη μιλούσε μια φρυγική ποικιλία. Όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος (7.73), τα μέλη της δεύτερης ομάδας ονομάζονταν Βρύγες πριν από τη μετανάστευσή τους από τη Θράκη στη χερσόνησο της Ανατολίας, από όπου πήραν το όνομά τους Φρύγες. Η γλώσσα τους εξαφανίστηκε από τον 5ο αιώνα, αφού άφησε ισχυρές επιδράσεις στη θρησκεία και στα ανθρωπωνύμια της μακεδονικής άρχουσας τάξης, καταδεικνύοντας έτσι τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι ομιλητές της γλώσσας αυτής στη γένεση της μακεδονικής οντότητας της ιστορικής περιόδου.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της γλώσσας που μιλούσαν οι Βρύγες –το οποίο παρατηρείται και στο εθνώνυμό τους– είναι ότι τα κληρονομημένα ινδοευρωπαϊκά κλειστά δασέα έχασαν τη δασύτητά τους: έτσι στη φρυγική απαντά ο τύπος *edaes* από τη ρίζα **d^heh₁-* ‘θέτω, κάνω’, και τα νεοφρυγικά *αββερετ* (απαντά πέντε φορές) και *αββερετορ* (τρεις φορές) από τη ρίζα **b^her-* ‘φέρω’.³⁰

Η γλώσσα των Βρυγών –μια ποικιλία της φρυγικής την οποία μπορούμε να ονομάσουμε *βρυγική* για λόγους ευκολίας– απομονώθηκε σταδιακά στη Μακεδονία, όπου η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν ομιλητές της ελληνικής και τελικά εξαλείφθηκε πριν από την εμφάνιση των πρώτων γραπτών μαρτυριών. Η γλώσσα αυτή έχει αφήσει τα ίχνη της στα τοπωνύμια και στα ανθρωπωνύμια καθώς και σε «γλώσσες» που συγκεντρώθηκαν από τους λεξικογράφους όταν πλέον η γλώσσα είχε από καιρό εκλείψει.³¹

Ο δανεισμός βρυγικών λέξεων στην ελληνική διάλεκτο της Μακεδονίας θα εξηγούσε, μεταξύ άλλων, αρκετά χαρακτηριστικά της μακεδονικής και συγκεκριμένα την υψηλή συχνότητα μη αναμενόμενων ηχηρών κλειστών σε τομείς του λεξιλογίου όπως είναι τα ανθρωπωνύμια και τα τοπωνύμια, την απουσία διπλών γραφών του ίδιου ονόματος, καθώς και τη μη κανονική κατανομή των ηχηρών κλειστών: *Βουκεφάλας* δίπλα στο *Κέβων* ή *Φίλιππος* δίπλα στο *Βιλίστα* κλπ.

Η «βρυγική» ερμηνεία της γραφής στη μακεδονική με ηχηρά κλειστά στη θέση των δασέων αποτέλεσε αντικείμενο έντονης και οξείας συζήτησης. Ο Hatzoroulos (2000, 2007a: βλ. επίσης Dubois, *Bull. épigr.* 2000, 210· Helly 2007) επέστησε την προσοχή στα ανθρωπωνύμια *Κεβαλίνος* και *Βέτταλος* (ΕΚΜ Βέροια 4, 223 π.Χ.: πρβ. SEG 54.603), τα οποία χρήζουν λεπτομερούς διερεύνησης.³²

³⁰ Οι Βρύγες ήταν μάλλον υπεύθυνοι και για την ταλάντευση μεταξύ ηχηρών και άηχων στη μακεδονική προφορά των ελληνικών κλειστών (βλ. παραπάνω 5.3).

³¹ Εφόσον τα κληρονομημένα ηχηρά δασέα έχασαν επίσης τη δασύτητά τους στη θρακική (βλ. Brixhe & Panayotou 1994a, 199), η γλώσσα αυτή μπορεί επίσης να είναι υπεύθυνη για την προέλευση των ηχηρών κλειστών της μακεδονικής.

³² Για το *Κεβαλίνος* βλ. IG 11.2.137, Δήλος, 313–302· 145, Δήλος, 302 π.Χ. και 154, Δήλος 296 π.Χ.: Tatakí 1998, 339· Hatzoroulos 2007a, 171, σημ. 79 για το *Βέτταλος* βλ. ΕΚΜ Βέροια 4, 223 π.Χ.: SEG 54.603.

33 Δεν υπάρχει περίπτωση ηχηρού κλειστού που να προκύπτει από κληρονομημένο χειλοϋπερωικό δασύ *g^{wh} (π.χ. νείφει < *sneiǵ^{wh}-, ὄφις < *oǵ^{wh}-, θερμός < *g^{wh}er-, θείνω, φόνος < *g^{wh}en-, *g^{wh}on-).

34 Έτσι, η λέξη to-no (thónos 'θρόνος') γράφεται με το ίδιο αρχικό σύμφωνο όπως το to-so ('τόσος'), αλλά όχι το -do-ke (ἔδωκε). Βλ. Lejeune 1972, 30.

35 Η ανομοίωση των δασέων ή ο νόμος του Grassmann (*t^hérp^ho: > τρέφω· *hék^ho: > ἔχω) είναι πιθανότατα μεταγενέστερη από την αποχηροποίηση των κληρονομημένων ηχηρών δασέων ακόμη και από τις μνηναϊκές πινακίδες (βλ. Lejeune 1972, 56 κ.ε.).

Αν και στη μακεδονική δεν υπάρχουν παραδείγματα ηχηρών κλειστών που να προέκυψαν από κληρονομημένα χειλοϋπερωικά δασέα, το ανθρωπωνύμιο σε γενική πτώση *Βεττάλου* έχει ένα αρχικό σύμφωνο που άλλαξε κατά την ίδια περίοδο με τα χειλοϋπερωικά πριν από [e]. *Βέτταλος* είναι πιθανώς το εθνωνύμιο «Θεσσαλός». Η αντίθεση μεταξύ του αττικού *Θετταλός* και του βοιωτικού *Φετταλός* υποδεικνύει ότι, ανεξάρτητα από την ετυμολογία του, όποιο και αν ήταν το αρχικό σύμφωνο, εξελίχθηκε με τον ίδιο τρόπο όπως το χειλοϋπερωικό *g^{wh}- πριν από [e].³³ Εφόσον η αποχηροποίηση *g^{wh}e- > *k^{wh}e- χρονολογείται στην προμυκηναϊκή εποχή,³⁴ ενώ η απώλεια των χειλοϋπερωικών πριν από [e] είναι μεταμυκηναϊκή (όπως δείχνει η ύπαρξη συγκεκριμένης σειράς συλλαβογραμμάτων με τα οποία δηλώνονται τα χειλοϋπερωικά, π.χ. e-qe-ta [hek^wéta:s], qe-to [k^wéti^hos], πρβ. πίθος κλπ.), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, αν μια τέτοια εξέλιξη έλαβε χώρα την ίδια εποχή σε όλη την ελληνόφωνη επικράτεια, το *Βέτταλος* πρέπει να είναι μεταμυκηναϊκό (βλ. Dubois, *Bull. épigr.* 2000, 210· Helly 2007, 213· Hatzoroulios 2007b, 230 κ.ε.). Με άλλα λόγια, μπορούμε να αποκαταστήσουμε την ακόλουθη σειρά αλλαγών:

- 1 προμυκηναϊκή αποχηροποίηση των δασέων: *b^h, *d^h, *g^h, *g^{wh} > p^h, t^h, k^h, k^{wh}.
- 2 μεταμυκηναϊκή εξέλιξη των χειλοϋπερωικών πριν από το [e(:)].
- 3 περιστασιακή γραφή στη μακεδονική Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ.

Μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι τα μακεδονικά ηχηρά κλειστά εξελίχθηκαν ήδη στη μεταμυκηναϊκή εποχή.

Το *Κεβαλίνος* προέρχεται από τη ρίζα *g^heb^h(e)l- που μαρτυρείται στο π. άν. γερμ. *gebal* 'κράνιο' (βλ. Chantraine, *DELG* s.v. *κεφαλή*). Το πρώτο κλειστό στο *Κεβαλίνος* βρίσκεται σε συμφωνία με αυτό που αναμένεται στην ελληνική, αλλά το δεύτερο σύμφωνο παρουσιάζει το χαρακτηριστικό μακεδονικό ηχηρό κλειστό αντί του αναμενόμενου άηχου δασέος των άλλων ελληνικών διαλέκτων. Το κανονικό φωνητικό αποτέλεσμα θα ήταν *Κεφαλίνος* στην ελληνική και **Γεβαλίνος* στην υποτιθέμενη βρυγική. Το *Κεβαλίνος* δεν αποτελεί δάνειο από το βρυγικό **Γεβαλίνος* αλλά το αποτέλεσμα μιας μερικής φωνητικής παρεμβολής του ελληνικού *Κεφαλίνος*. Με άλλα λόγια, μπορούμε να ανασυνθέσουμε την εξής ακολουθία αλλαγών στην ελληνική:

- 1 κληρονομημένος τύπος: *g^heb^h(e)l-
- 2 προμυκηναϊκή αποχηροποίηση των κληρονομημένων ηχηρών δασέων: k^hep^hal-
- 3 μεταμυκηναϊκή ανομοίωση δασέων (νόμος του Grassmann): k^hep^hal-³⁵
- 4 μερική φωνητική παρεμβολή που προκαλείται από μια μη ελληνική αλλά ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, στην οποία τα κληρονομημένα κλειστά δασέα έχασαν τη δασύτητά τους: kebal(ínos).

Αν η συγκεκριμένη χρονική σειρά αλλαγών ισχύει, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η επίδραση της υποτιθέμενης μη ελληνικής γλώσσας στη μακεδονική διάλεκτο είναι μεταμυκηναϊκή.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το *Κεβαλίνος* δεν είναι βρυγικό αλλά υβριδικό αποτέλεσμα που αναμειγνύει μια ελληνική και μια βρυγική εξέλιξη των κληρονομημένων δασέων. Αυτό σημαίνει ότι το *Κεβαλίνος* δεν αποτελεί λεξικό τεμάχιο το οποίο δανείστηκε αυτούσιο η ελληνική, αλλά μια ελληνική λέξη που υπέστη τη μετατροπή του κλειστού λόγω της φωνητικής παρεμβολής που προκάλεσε το σύμφωνο το οποίο είχε η ίδια λέξη σε κάποια άλλη γλώσσα που μιλιόταν στην ίδια κοινότητα. Δεν πρόκειται για λεξικό δάνειο από μια ξένη γλώσσα αλλά για τη μεταφορά ενός ξένου φθόγγου σε μια ελληνική λέξη. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το *Κεβαλίνος* είναι το αποτέλεσμα φωνητικής διεπίδρασης ανάμεσα σε γλώσσες που μιλιούνταν στην ίδια γλωσσική κοινότητα.

9.3

Η υπόθεση της τριβοποίησης

Σε αρκετές μελέτες του ο Hatzoroulos (1987b, 2000, 2006, 2007a) υποστηρίζει ότι οι γραφές Β, Δ και Γ για τα Φ, Θ και Χ, αντίστοιχα, στις μακεδονικές επιγραφές που είναι γραμμένες στην κοινή καθώς και στις «γλώσσες» που αποδίδονται στη μακεδονική δείχνουν ότι τα άηχα δασέα και τα ηχηρά κλειστά τράπηκαν σε τριβόμενα σε πρώιμη εποχή. Οι γραφές Β, Δ και Γ θα μπορούσαν να δηλώνουν την εξέλιξη των άηχων δασέων (Φ, Θ και Χ) σε άηχα τριβόμενα και την παράλληλη μετατόπιση των ηχηρών κλειστών (Β, Δ και Γ) σε ηχηρά τριβόμενα. Με άλλα λόγια, η γραφή με Β, Δ, Γ αντί των Φ, Θ, Χ θα μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση την ακόλουθη σειρά αλλαγών:

- 1 τα ηχηρά κλειστά τρέπονται σε ηχηρά τριβόμενα ή προσεγγιστικά (b, d, g > β, δ, γ).
- 2 τα κλειστά άηχα δασέα τρέπονται σε άηχα τριβόμενα (p^h, th^h, k^h > f, θ, χ).
- 3 τα άηχα τριβόμενα τρέπονται σε ηχηρά (f, θ, χ > ν, δ, γ).

ΕΛ Όπως παρατήρησε ο Brixhe (1999, 58 κ.ε.), αν και δεν είναι αδύνατη μια τέτοια ακολουθία αλλαγών, δεν είναι καθόλου οικονομική και προϋποθέτει μια πρώιμη χρονολογία για την τριβοποίηση των κλειστών, μια αλλαγή που θεωρείται ότι διαδόθηκε τον 1ο αιώνα π.Χ. (βλ. Lejeune 1972, 55, 61). Είναι αλήθεια ότι σε άλλες διαλέκτους απαντούν γραφές που είναι πιθανό να θεωρηθούν αποτέλεσμα μιας πρώιμης τριβοποίησης (βλ. Lejeune ό.π., 54 κ.ε.), αλλά τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι τόσο συχνές όσο θα ήταν στη μακεδονική. Η ερμηνεία της περιστασιακής γραφής Β, Δ, Γ ως αποτέλεσμα της πρώιμης τριβοποίησης των άηχων δασέων στη μακεδονική εξηγεί μεν τη μεταβολή εκ των έσω αλλά προϋποθέτει μια πρώιμη χρονολόγηση που δεν έχει παράλληλό της στην ιστορία της ελληνικής.

Επιπλέον, γραφές όπως *δαρινά* αντί *ταπεινά* που αναφέρθηκαν πιο πάνω (5.3), υποστηρίζει ο Hatzoroulos, θα υποδείκνυαν επίσης ότι η ηχηροποίηση των άηχων κλειστών και των δασέων κλειστών πραγματοποιήθηκε ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. ή ακόμη νωρίτερα. Έτσι, το μακεδονικό φωνολογικό σύστημα θα ήταν παρόμοιο με αυτό που εμφανίζει η σύγχρονη ισπανική και με εκείνο που αποκαταστάθηκε για τη γοθτική, γλώσσες στις οποίες τα ηχηρά κλειστά έχουν δύο φωνητικές πραγματώσεις ανάλογα με το περιβάλλον. Στην ισπανική, ενώ τέτοια φωνήματα πραγματώνονται ως κλειστά μετά από παύση, μετά από ένρινο σύμφωνο (/m/, /n/, /r/) ή, στην περίπτωση του /d/, μετά από πλευρικό τριβόμενο (/l/, /ʎ/), πραγματώνονται ως τριβόμενα στις υπόλοιπες περιπτώσεις. Στη γοθτική τα /b, d, g/ πραγματώθηκαν ως προσεγγιστικά [β, δ, γ] μεταξύ φωνηέντων. Ωστόσο, δεν είναι αυτή η περίπτωση της μακεδονικής, στην οποία δύο από τις τρεις υποτιθέμενες περιπτώσεις ηχηρού αντί του αναμενόμενου άηχου κλειστού εμφανίζονται στην αρχή της λέξης, πιθανόν μετά από παύση: *οϊκτίρετε*, *δαίμονες φίλοι*, *δαρινά γάρ ἰμέ φίλων πάντων* (στ. 6 του κατάδεσμου της Πέλλας) και *Ἰνος, Βορδινό* στον κατάλογο των Μακεδόνων που συνήψαν το σύμφωνο με την Αθήνα (IG 1³.89.72, 423/2 π.Χ.). Όπως είναι γνωστό, σε τέτοιο περιβάλλον τα κλειστά παρουσιάζουν μια σταθερότητα καθ' όλη την ιστορία της ελληνικής.

Σύμφωνα με τον Hatzoroulos (2000, 115 κ.ε.), η τροπή των ηχηρών και των άηχων κλειστών σε τριβόμενα μπορεί να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα εσωτερικής εξέλιξης της ελληνικής και δεν οφείλεται σε λεξική ή φωνητική παρεμβολή κάποιας άλλης γλώσσας. Τέτοιου είδους προφορά θα ήταν περισσότερο κάποιο ισόγλωσσο που θα μοιραζόταν η μακεδονική με τη θεσσαλική διάλεκτο της Περραιβίας, όπου τα ανθρωπωνύμια παρουσιάζουν το ίδιο φαινόμενο: *Δρεβέλαος* (= *Τρεφέλεως), *Βουλονόα* (= Φυλονόα). Όπως είδαμε, το ισόγλωσσο δείχνει να οφείλεται σε μετανάστευση μακεδονικού πληθυσμού μετά την κατάκτηση της περιοχής τον 5ο αιώνα π.Χ (βλ. Helly 2007, 196 κ.ε.).

36 Σε κοινωνίες με δύο ποικιλίες της ίδιας γλώσσας, η ποικιλία με υψηλό γόητρο χρησιμοποιείται στις δημόσιες και επίσημες περιστάσεις επικοινωνίας, ενώ η ποικιλία χαμηλού κύρους περιορίζεται σε γενικές γραμμές σε οικείες και ανεπίσημες επαφές και σε ιδιωτικές συναλλαγές (βλ. Ferguson 1959). Για το φαινόμενο της (κοινωνικής) διγλωσσίας σε δίγλωσσες κοινότητες όπου μιλιούνται δύο άσχετες μεταξύ τους γλώσσες βλ. Fishman 1967.

9.4

Η υπόθεση της παρεμβολής

Όπως είδαμε, η απόπειρα για εκ των έσω φωνητική ερμηνεία των γραφών που εξετάζονται εδώ δεν είναι συμβατή, στην περίπτωση της εξέλιξης των κλειστών σε τριβόμενα, με τη χρονολόγηση της φωνητικής αυτής αλλαγής στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής, ενώ στην περίπτωση σύμπτωσης ηχηρών και άηχων κλειστών έρχεται σε αντίθεση με τη σταθερότητα των άηχων κλειστών κατά την ιστορία της ελληνικής και, επιπλέον, δεν έχει παράλληλα σε άλλες γλώσσες. Κάτω από τέτοιες περιστάσεις, είναι ασφαλέστερο να καταφεύγει κανείς στην πιθανότητα η ηχηροποίηση να οφείλεται σε λάθος μεταφορά στη μακεδονική ενός φθόγγου από μια ξένη γλώσσα. Με άλλα λόγια, η γραφή των ηχηρών κλειστών στη θέση των δασέων μπορεί να ερμηνευτεί με την υπόθεση ότι οι φυσικοί ομιλητές μιας γλώσσας εφαρμόζουν με λάθος τρόπο μια αρθρωτική συνήθεια για την προφορά ενός φθόγγου της μητρικής τους γλώσσας στην προφορά ενός φθόγγου μιας άλλης γλώσσας ο οποίος μοιάζει αλλά δεν ταυτίζεται πλήρως με τον δικό τους. Γενικά, η γλωσσική παρεμβολή αναφέρεται στη λανθασμένη εφαρμογή γνώσης από τη μητρική σε έναν δεύτερο γλωσσικό κώδικα. Όπως είδαμε, η μεταφορά διαφέρει από τον λεξικό δανεισμό στο εξής: ενώ ο δανεισμός δεν προϋποθέτει ότι ο χρήστης ενός δανεισμένου όρου είναι δίγλωσσος, η φωνητική παρεμβολή υπονοεί πάντοτε δίγλωσσους ομιλητές στον βαθμό που αντικατοπτρίζει μια απόπειρα εφαρμογής γνώσης από τη μητρική γλώσσα σε ένα δεύτερο γλωσσικό σύστημα. Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με τη μεταφορά ενός φθόγγου από μια ζωντανή γλώσσα σε φθόγγο της μακεδονικής και όχι με μεταφορά μιας λέξης από μια ξένη νεκρή γλώσσα.

EL

Η υπόθεση της φωνητικής παρεμβολής εξηγεί με αρκετά πειστικό τρόπο την περιστασιακή παρουσία ηχηρών κλειστών στη μακεδονική και συμφωνεί με την πληροφορία που δίνουν οι αρχαίες πηγές σε σχέση με το ότι ένα μέρος του μακεδονικού πληθυσμού δεν μιλούσε ελληνικά. Οι γραφές Β, Δ, Γ αντί για Φ, Θ, Χ είναι ιδιαίτερα συχνές στα κύρια ονόματα. Με εξαίρεση το *Βερενίκα*, οι γραφές με τα Β, Δ και Γ δεν εμφανίζονται στα ανθρωπωνύμια ατόμων υψηλής κοινωνικής θέσης, κάτι το οποίο συμφωνεί με τη γενικευμένη άποψη ότι οι μακεδόνες βασιλείς μιλούσαν ελληνικά και κυβερνούσαν μη Έλληνες. Η υπόθεση της φωνητικής παρεμβολής εξηγεί επίσης το γεγονός ότι αυτό που βρίσκουμε στην πραγματικότητα είναι περιστασιακές γραφές με Β, Δ, Γ αντί Φ, Θ, Χ αλλά όχι το αντίστροφο, γεγονός το οποίο αποκλείει την πιθανότητα σύμπτωσης ηχηρών και δασέων.

Οι αρχαίες πηγές τονίζουν τη χρήση της μακεδονικής σε καταστάσεις αναστάτωσης και αναταραχής (βλ. Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* 51.6· *Ευμένης* 14.11), ή ως όχημα οικειότητας και φιλικής, συναισθηματικής συνδιαλλαγής (βλ. Ψευδο-Καλλισθένης 3.32) ή ως ενδείκτη εθνοτικής ταυτότητας (βλ. Διόδωρος Σικελιώτης 17.101.2). Η χρήση της μακεδονικής διαλέκτου για τέτοιες επικοινωνιακές λειτουργίες τονίζει τον χαρακτήρα της ως ποικιλίας χαμηλού κύρους, συγκριτικά με την αττικοϊωνική κοινή, η οποία χρησιμοποιούνταν στην επίσημη επικοινωνία από πολύ νωρίς. Μια τέτοια κατάσταση θυμίζει έντονα τις περιπτώσεις (κοινωνικής) διγλωσσίας [diglossia], φαινόμενο που εμφανίζεται σε δίγλωσσες κοινότητες που χρησιμοποιούν μια «υψηλή» ποικιλία ενός γλωσσικού κώδικα για την επίσημη επικοινωνία και μια «χαμηλή» για τους πιο οικείους και ανεπίσημους τομείς της κοινωνικής διεπίδρασης.³⁶ Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν επίσης την απουσία κατανόησης της μακεδονικής (Curtius 6.9.34–36, 6.11.4), και το χαρακτηριστικό αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό στο πλαίσιο της υπόθεσης της φωνητικής παρεμβολής.

10

Συμπέρασμα

Η γλωσσική κατάσταση που αναδύεται από τη μελέτη των τεκμηρίων που βρέθηκαν στη γεωγραφικά πολύμορφη αλλά πολιτικά ενιαία περιοχή της αρχαίας Μακεδονίας δεν είναι παρά ένα γλωσσικό μωσαϊκό που αποτελείται από τοπικές ελληνικές διαλέκτους και πιθανώς από τουλάχιστον μία μη ελληνική ινδοευρωπαϊκή γλώσσα· ένα γλωσσικό παράστρωμα το οποίο υποδεικνύεται μόνο από ορισμένες «γλώσσες» και δύο ή τρία φωνητικά χαρακτηριστικά που μάλλον παραπέμπουν στη φρυγική αλλά και στη θρακική, σε κείμενα που είναι γραμμένα πάντοτε στην ελληνική. Άλλες γλώσσες, όπως η ιλλυρική, είναι πιθανό να μιλήθηκαν στο βασίλειο της Μακεδονίας, αλλά δεν διατηρήθηκαν στις γραπτές μαρτυρίες ούτε μνημονεύονται από αρχαίους συγγραφείς.³⁷ Ένας αριθμός ξένων ανθρωπωνυμίων που παρατίθενται σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής παραπέμπουν επίσης σε ομιλητές φρυγικής, θρακικής και ιλλυρικής.

Η άγνωστη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα που αναφέρθηκε πιο πάνω εξακολουθούσε μάλλον να είναι ζωντανή κατά την εποχή των πρώτων γραπτών μαρτυριών τον 5ο αιώνα π.Χ. Παρέμεινε και διατηρήθηκε τουλάχιστον στον βαθμό που τα ίχνη της παρεμβολής της στην προφορά της ελληνικής είναι ανιχνεύσιμα στα ελληνικά κείμενα. Οι τοπικές ελληνικές διάλεκτοι που μιλούσαν στις πόλεις-κράτη που προσαρτήθηκαν στο μακεδονικό βασίλειο αντικαταστάθηκαν σταδιακά από την αττικοϊωνική κοινή για τις ανάγκες της γραπτής γλώσσας, καθώς και για τις αυξανόμενες επικοινωνιακές λειτουργίες από τα μέσα του 4ου αιώνα, νωρίτερα από ό,τι σε άλλες ελληνικές περιοχές. Καθώς η αττικοϊωνική κοινή αύξησε τις επικοινωνιακές της λειτουργίες, η μακεδονική διάλεκτος, η οποία προφανώς δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ για τη σύνταξη δημόσιων εγγράφων, έπαψε επίσης να χρησιμοποιείται και για τη σύνταξη ιδιωτικών κειμένων. Η ρωμαϊκή κατάκτηση το 168 π.Χ. πιθανώς επιτάχυνε την παρακμή των τοπικών διαλέκτων και ενίσχυσε τη χρήση της αττικοϊωνικής κοινής. Ύστερα από τη μετατροπή της Μακεδονίας σε ρωμαϊκή επαρχία, οι τοπικές ελληνικές διάλεκτοι και η άγνωστη ινδοευρωπαϊκή γλώσσα έπαψαν να χρησιμοποιούνται και πολύ σύντομα εξαφανίσθηκαν τελείως. Η τελευταία αναφορά για τη χρήση της μακεδονικής διαλέκτου στον προφορικό λόγο χρονολογείται στις αρχές της μεταχριστιανικής περιόδου, αφού, όπως αναφέρει ο Στράβων (7.7.8), κάποιοι (ένιοι) Μακεδόνες ήταν δίγλωττοι (δηλαδή μιλούσαν την κοινή και την τοπική διάλεκτο).³⁸

37 Για ένα κεραμικό θραύσμα στο οποίο είναι χαραγμένη μια επιστολή στην καρκική βλ. SEG 48.847 (Μυγδονία, Θέρμη, 6ος αι. π.Χ.).

38 Η βασίλισσα Κλεοπάτρα γνώριζε άριστα τη μακεδονική (βλ. Πλούταρχος, Αντώνιος 27.5).

Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: Κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας

1 Εισαγωγή

1 Λόγω περιορισμένου χώρου, οι επιγραφικές μαρτυρίες θα είναι εδώ ελάχιστες. Για περισσότερα παραδείγματα παραπέμπω στις δημοσιεύσεις της Παναγιώτου και του Χατζόπουλου. Οφείλω να ευχαριστήσω τον Alcorac Alonso Déniz για κάποιες ενδιαφέρουσες προτάσεις του.

2 Σε ορισμένες περιπτώσεις οι «γλώσσες» είναι τυπικές ελληνικές λέξεις που έχουν ειδική σημασία ή, για κάποιο λόγο, θεωρήθηκαν χαρακτηριστικές της μακεδονικής (Sowa 2006, 117–118): πρβ. βηματίζει· τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργίπους (πιθανόν αντί ἀργίπους)· ἀετός ἢ θούριδες· νύμφαι, Μούσαι.

Το ζήτημα εάν η γλώσσα των αρχαίων Μακεδόνων αποτελούσε διάλεκτο της αρχαίας ελληνικής ή διαφορετική γλώσσα έχει προσελκύσει την προσοχή τα τελευταία τριάντα χρόνια. Μέχρι πρόσφατα κυριαρχούσε στον ακαδημαϊκό χώρο, ιδιαίτερα εκτός Ελλάδας, η άποψη ότι η αρχαία μακεδονική ήταν ξεχωριστή ινδοευρωπαϊκή γλώσσα λίγο-πολύ συγγενική με την ελληνική, πιθανόν μέλος του θρακοφρυγικού κλάδου (στο εξής Θρακοφρυγική Υπόθεση). Τα τελευταία όμως χρόνια η άποψη αυτή υποχωρεί όλο και περισσότερο δίνοντας τη θέση της στην πεποίθηση ότι οι Μακεδόνες μιλούσαν μια ελληνική διάλεκτο (στο εξής Ελληνική Υπόθεση), μολοντί από τον 4ο κίολας αιώνα π.Χ. η μακεδονική διοίκηση χρησιμοποιούσε στον γραπτό λόγο πρώτα την αττική και στη συνέχεια την αττικοϊωνική κοινή, μέχρι, εντέλει, τον πλήρη αποκλεισμό της καθομιλουμένης (βλ. Panayotou 2007a για μια χρήσιμη επισκόπηση).¹

Έχουμε στη διάθεσή μας πολλά δεδομένα που έχουν επισημανθεί προκειμένου να στηρίζουν την Ελληνική Υπόθεση:

- α Κάποιες αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι οι Μακεδόνες ήταν Έλληνες και μιλούσαν μια διάλεκτο παρόμοια με τη διάλεκτο της Αιτωλίας και της Ηπείρου.
- β Οι περισσότερες από τις μακεδονικές «γλώσσες» που παραδίδονται από τον Ησύχιο μπορούν να ερμηνευτούν ως ελληνικές λέξεις με κάποιες φωνητικές ιδιαιτερότητες: π.χ. *ἀδῆ· οὐρανός· Μακεδόνες* (ΑΕ *αἰθήρ*), *δώραξ σπλὴν ὑπὸ Μακεδόνων* (ΑΕ *θώραξ*), *δανῶν· κακοποιῶν· κτείνων* (πιθανόν *θανῶ = ΑΕ *θανατόω*· πρβ. μακεδ. *δάνος* για το ΑΕ *θάνατος* σύμφωνα με τον Πλούταρχο, *Ηθικά* 2.22c), *γόλα* (*γόδα* *χγφ.*)· *ἔντερα* (πιθανόν *γολά* = αττ. *χολή* 'χολή', 'χοληδόχος κύστη', ομηρ. *χολάδες* 'έντερα').²
- γ Η συντριπτική πλειοψηφία των Μακεδόνων έφερε ελληνικά ονόματα: *Φίλιππος*, *Ἀλέξανδρος*, *Περδίκκας*, *Ἀμύντας* κλπ.
- δ Ένας μικρός αριθμός σύντομων, κατά κανόνα, επιγραφών μαρτυρεί μια ελληνική γλωσσική ποικιλία συγγενική με τη δωρική. Τα εκτενέστερα κείμενα είναι ο περίφημος κατάδεσμος από την Πέλλα (στο εξής ΠΕΛΛΑ, βλ. Παράρτημα, σελ. 287), περ. 380–350 π.Χ. (SEG 43.434· πρβ. Βουτυράς 1993· Voutiras 1996, 1998· Dubois 1995) και ένα αίτημα προς το μαντείο του Δία στη Δωδώνη (στο εξής ΔΩΔΩΝΗ), που μπορεί να έχει μακεδονική προέλευση (βλ. 5.2 παρακάτω).
- ε Τέλος, η Άννα Παναγιώτου και ο Μιλτιάδης Χατζόπουλος έχουν μελετήσει επιμελώς τις μακεδονικές επιγραφές που είναι γραμμένες σε αττική διάλεκτο ή σε αττικοϊωνική κοινή και έχουν εντοπίσει έναν αριθμό χαρακτηριστικών τα οποία αποδίδουν σε μακεδονικό υπόστρωμα.

Παρ' όλα αυτά, η Ελληνική Υπόθεση δεν έχει ακόμη αποκτήσει καθολική αποδοχή. Μεταξύ αυτών που σήμερα την αμφισβητούν αναφέρουμε τον Colvin (2007, 2010), ο οποίος δεν θίγει καν το ζήτημα,³ τον Adrados (2005, 36–37), ο οποίος εκφράζει μερικές επιφυλάξεις και τηρεί στάση αναμονής ενόψει νεότερων στοιχείων και τον Horrocks (2010, 79 και 122, υποσ. 1), ο οποίος αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε «μια εξαιρετικά παρεκκλίνουσα ελληνική διάλεκτο ή μια ινδοευρωπαϊκή διάλεκτο με πολύ στενή συγγένεια με την ελληνική».

Στόχος μου στο κείμενο αυτό είναι μια κριτική αποτίμηση των γλωσσικών τεκμηρίων που προτείνονται τα τελευταία χρόνια υπέρ ή κατά της Ελληνικής Υπόθεσης.

2

Τα πρωτοϊνδοευρωπαϊκά (ΠΙΕ) κλειστά σύμφωνα στη μακεδονική

Στη ρίζα του μακεδονικού ζητήματος βρίσκεται το πρόβλημα της εξέλιξης στην κυρίως αρχαία ελληνική (στο εξής ελληνική για συντομία) και τη μακεδονική των ινδοευρωπαϊκών συμφώνων που παραδοσιακά αποκαθίστανται ως ηχηρά δασέα κλειστά (*b^h, *d^h, *g^h).⁴ Χωρίς καμία αμφισβήτηση, τα ΠΙΕ *b^h, *d^h, *g^h εξελίχθηκαν στην ελληνική σε άηχα δασέα /p^h t^h k^h/ (γραφήματα Φ, Θ, Χ). Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της Θρακοφρυγικής Υπόθεσης, στη μακεδονική, όπως στη θρακοφρυγική και σε άλλους ινδοευρωπαϊκούς κλάδους, τα *b^h, *d^h, *g^h τράπηκαν σε ηχηρά κλειστά /b d g/ (γραφήματα Β Δ Γ). Έτσι, η αχχοποίηση στην ελληνική και η αποδάσυνση στη μακεδονική θεωρήθηκε ότι εξηγούν την αντίθεση ανάμεσα π.χ. στα αττ. Φερενίκη vs. μακεδ. Βερενίκα (εξαττικισμένο ως Βερενίκη) (< ΠΙΕ *b^her-), αττ. Φάλακρος vs. μακεδ. Βάλακρος (αττ. φαλακρός), αττ. Φυλομάχη vs. μακεδ. Βουλομάγα (φύλο- < ΠΙΕ *b^hh₂u-sl-)⁵ ή το προαναφερθέν θώραξ vs. μακεδ. δώραξ.

Κατά πάσα πιθανότητα, η Θρακοφρυγική Υπόθεση αποτελεί λανθασμένη εκτίμηση. Αφετηρία μου θα αποτελέσει η εργασία του Χατζόπουλου (Hatzopoulos 2007a),⁶ που συνιστά την πιο λεπτομερή και επεξεργασμένη μέχρι σήμερα παρουσίαση της Ελληνικής Υπόθεσης. Η εξαιρετική αυτή συμβολή αποτελεί το αποκορύφωμα σχεδόν δύο δεκαετιών αδιάλειπτης έρευνας του συστήματος συμφώνων της μακεδονικής (βλ. Hatzopoulos 1987a, 1998, 1999), και εδράζεται σε προηγούμενες προτάσεις δύο ελλήνων επιστημόνων, του Χατζιδάκι (1896, 1911) και του Μπαμπινιώτη (1992a, 1992b). Ο Χατζόπουλος υποστηρίζει ότι μια μη ελληνική αποδάσυνση των ΠΙΕ *b^h, *d^h, *g^h > /b d g/ δεν εξηγεί ικανοποιητικά τη διαφορά μεταξύ της κυρίως ελληνικής και της μακεδονικής, από τη στιγμή που οι επιγραφικές μαρτυρίες αποδεικνύουν πέραν πάσης αμφιβολίας ότι τα ΠΙΕ καθαρά κλειστά σύμφωνα *p, *t, *k υπέστησαν και αυτά ηχηροποίηση: πρβ. π.χ. Άρτεμις Διγαία εν Βλαγάνοις (= Άρτεμις Δικαία εν Βλαχάνοις),⁷ Βάλαγρος παράλληλα με το προαναφερθέν Βάλακρος (αττ. Φάλακρος), Βορδίνος (ΑΕ Πορτίνος),⁸ Δρεβέλαος (αττ. Τρεφέλεως)⁹ κλπ.

Το σύστημα συμφώνων της μακεδονικής σε σχέση με εκείνο της κυρίως ελληνικής εξηγείται καλύτερα ως αποτέλεσμα μετατόπισης συμφώνων (Lautverschiebung) εντός της ελληνικής και μπορεί να αναπαρασταθεί ως εξής:¹⁰

ΠΙΕ	Γενική ελληνική	Μακεδονική
*p, *t, *k	/p t k/	(π τ κ) > /p t k/ (π τ κ) ~ [b d g] (β δ γ)
*b ^h , *d ^h , *g ^h	/p ^h t ^h k ^h / (/f θ χ/ σε μερικές διαλέκτους)	(φ θ χ) > /f θ χ/ (φ θ χ) ~ [v δ γ] (β δ γ)
*b, *d, *g	/b d g/ (~ [β δ γ] σε κάποια περιβάλλοντα)	(β δ γ) > /b d g/ (β δ γ) ~ [v δ γ] (β δ γ)

Για τον χρόνο της ηχηροποίησης στη μακεδονική δεν είμαστε βέβαιοι, αλλά υπάρχουν σχετικές ενδείξεις σε επιγραφές του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ.: πρβ.

³ Ο Colvin (1999, 279) σημειώνει απλώς ότι «η άγνοιά μας για τη γλωσσική κατάσταση στη Μακεδονία παραμένει σχεδόν πλήρης».

⁴ Το αμφιλεγόμενο ζήτημα αν τα ΠΙΕ μέσα σύμφωνα (mediae) ήταν πράγματι ηχηρά δασέα ή όχι δεν θα μας απασχολήσει εδώ.

⁵ Όνομα γυναίκας από τη Μακεδονία που έκανε πολλές αφερωματικές προσφορές στη Δήλο (IG 11.2.161B.102, 186.5 κλπ., περίπου 278 π.Χ.).

⁶ Η ανακοίνωση του Χατζόπουλου στο 4ο Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Διαλεκτολογίας (Βερολίνο) έγινε τον Σεπτέμβριο του 2001 και το κείμενο υποβλήθηκε για δημοσίευση το 2002, αλλά τα πρακτικά εκδόθηκαν μόλις το 2007.

⁷ Πρβ. εν Βλαγάνοις Άρτέμιδι Διγαία (SEG 37.590, 2–3, Αιγές, 189 μ.Χ.). Ο Χατζόπουλος συνδέει το τοπωνύμιο *Βλαγάνια και το επίθετο Βλαγανίτις με τη «γλώσσα» Βλαχάν-ό βάτραχος (Ησύχιος). Κατά περίεργο τρόπο, ο Πλούταρχος (Ηθικά 292Ε4–8 [= Αίτια Ελληνικά]), η πρώτη αρχαία πηγή που καταγράφει αυτό το μακεδονικό χαρακτηριστικό, φαίνεται να υπονοεί ότι, σε αντίθεση με τους κατοίκους των Δελφών, οι Μακεδόνες δεν ηχηροποιούν το /p/ (και τα υπόλοιπα άηχα κλειστά): οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῷ β χρώνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες «Βίλιππον» καὶ «βαλακρόν» καὶ «Βερονίκην» λέγοντες, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ π· καὶ γὰρ τὸ πατεῖν «βατεῖν» καὶ τὸ πικρόν «βικρόν» ἐπεικῶς καλοῦσιν [γιατί στους Δελφούς δεν χρησιμοποιούν το β ἀντὶ τοῦ φ και να λέγουν σαν τους Μακεδόνες «Βίλιππον», «βαλακρόν» καὶ «Βερονίκην», ἀλλὰ στη θέση του π: έτσι για το πατεῖν λέγουν «βατεῖν» και για το πικρόν «βικρόν»].

⁸ Το ανθρωπωνύμιο αυτό που απαντά σε μια συνθήκη των Αθηναίων με τον Περδίκκα Β' της Μακεδονίας και τον Αρραβαίο των Λυγκηστών (IG 3.89.72, 423/2 π.Χ.:) είναι άπαξ λεγόμενο. Ο τύπος Πορτίνος εμφανίζεται στη Θεσσαλία.

⁹ Πρβ. Δρεβέλαος (SEG 55.600.2, Δολίχη [βόρεια Θεσσαλία], 3ος αι. π.Χ.).

¹⁰ Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί αν τα /p^h/ και /b/ τράπηκαν σε εξακολουθητικά διχειλικά [φ] και [β] ή εξελίχθηκαν ένα βήμα παραπέρα σε χειλοδοντικά [f] και [v]. Για ευκολία χρησιμοποίησα τα [f] και [v] σε όλο το κείμενο. Για παρόμοιους λόγους παραμένει αβέβαιο αν το αποτέλεσμα της αποκλειστοποίησης του /d/ ήταν ένα οδοντικοφραντικό σύμφωνο όπως στην ισπανική ή μεσοδοντικό όπως στη νέα ελληνική.

11 Κατά αρκετά περίεργο τρόπο, οι υποστηρικτές της «νέας προφοράς της αττικής διαλέκτου» (δηλαδή ο Teodorsson (1974) και οι επίγονοί του) έχουν συνήθως την εικόνα μιας κάπως σχιζοφρενικής διαλέκτου, εξαιρετικά νεωτεριστικής ως προς τον φωνηεντισμό της και εξαιρετικά συντηρητικής ως προς το σύστημα συμφώνων της.

12 Αρκετά χρόνια πριν είχα την ευκαιρία να συζητήσω ορισμένα από αυτά τα ζητήματα με τον Χατζόπουλο (βλ. Hatzopoulos 1999, 235-2007a, 162, 165, υποσ. 1). Τα επαναφέρω εδώ για μια πιο λεπτομερή και διεξοδική επισκόπηση.

13 Τα περιβάλλοντα ηχηροποίησης μπορεί να διαφέρουν ελαφρά από τη μια γλώσσα στην άλλη. Παρόμοιες φωνητικές διαδικασίες επενέργησαν και σε άλλες ρομανικές γλώσσες. Ας σημειωθεί η εξέλιξη λατ. *f* -> ισπ. *h* -> \emptyset : λατ. *fata* > ισπ. *hada* ['aða] 'νεράιδα'.

14 Η σχετική γενίκευση που μπορεί να διατυπωθεί είναι ότι η αποκλειστοποίηση παρεμποδίζεται αν προηγείται οποιοδήποτε ομοργανικό στοματικό κλειστό: πρβ. *robot débil* [ro'βod'deβil] 'ασθενές ρομπότ/μηχανή' (σε αντίθεση με το *voz débil* ['bo(ð)'ðeβil], 'αδύναμη φωνή' *abad débil* [a'ba(ð)'ðeβil] 'ανίσχυρος ηγούμενος').

15 Ευχαριστώ τον Alcorac Alonso Déniz, που κατάγεται από το **Las Palmas του Gran Canaria**, για μερικές από πρώτο χέρι πληροφορίες για την ηχηροποίηση στην ισπανική των Καναρίων Νήσων.

το προαναφερθέν Βορδίνος, Βερεννώ (SEG 35.775· Αιγές, περίπου 350 π.Χ) και *δαπίνα* πιθανόν για το *ταπεινά* στο ΠΕΛΛΑ, στ. 6 (Dubois 1995, 195-196). Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν συμπληρώνουν τις απόψεις του Χατζόπουλου (Hatzopoulos 2007a).

Σε αντίθεση με την κυρίαρχη άποψη, είμαι πεπεισμένος ότι, στα πιο ευνοϊκά περιβάλλοντα, η τροπή των δασέων και ηχηρών κλειστών σε εξακολουθητικά/τριβόμενα (αποκλειστοποίηση) ήταν ήδη σε ισχύ κατά την κλασική περίοδο σε ορισμένες, αν όχι σε όλες τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους: δηλαδή, τα *λάθος*, *τόδε* προφέρονταν με τριβόμενα ([láθos], [tóðe]) όπως στα νέα ελληνικά (για την πρώιμη αποκλειστοποίηση των /b d g/ στην αρχαία ελληνική, πρβ. Méndez Dosuna 1991-1993· 2009, 82-84).¹¹ Η μακεδονική από αυτή την άποψη δεν αποτελούσε εξαίρεση στη γενική τάση της φωνητικής εξέλιξης της αρχαίας ελληνικής.

Η Ελληνική Υπόθεση είναι τυπολογικά αδιάσειστη.¹² Ομολογουμένως, η περίπτωση της μακεδονικής αποτελεί εξαίρεση στην ιστορία του συμφωνισμού της ελληνικής, όπου η ηχηροποίηση σχεδόν περιορίζεται σε θέση μετά από ρινικό σύμφωνο: πρβ. ΑΕ *πέντε* [pénte] > νέα ελλ. ['pe(n)de]. Ωστόσο η ηχηροποίηση κλειστών και τριβόμενων σε περιβάλλοντα μεταξύ αντηχητικών φθόγγων (Φ Φ , R Φ , Φ R) είναι ένα διαδεδομένο φαινόμενο αφομοίωσης στις διάφορες γλώσσες του κόσμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα άηχα κλειστά της λατινικής όπως εξελίχθηκαν στην ισπανική: πρβ. ΑΕ *κατά* > δημώδης λατ. *cata* > ['kada] > ισπ. *cada* ['kaða] 'κάθε'· λατ. *patre(m)* > ['padre] > ισπ. *padre* ['paðre] 'father'· ΑΕ *Στέφανος* > Lat. *Stephanus* (ph = [f]) > ισπ. *Esteban* [es'teβan]· ΑΕ *ράφανος* > λατ. *Raphanus* > ισπ. *rábano* ['raβano] 'ραπάνι'· λατ. *trifolium(m)* > ισπ. *trébol* ['treβol], 'τριφύλλι'.¹³ Αντίθετα, τα κλειστά παρέμειναν άηχα σε αρχική θέση (λατ. *patrem* > ισπ. *padre*) και μετά από σύμφωνο: *partem* > *parte* 'μέρος', *altum* > *alto* 'ψηλός', *symphonia* (δημώδης λατ. **sumpronia*) > ισπ. *zamproña* 'ποιμενικός αυλός, σύριγξ', γαλικιανά *zampoña* 'λατέρνα'. Ας σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τα νεοελληνικά /v ð γ/, που είναι πλήρη φωνήματα (π.χ. *δίνω* /'ðino/ vs. *ντύνω* /'dino/), τα ισπανικά τριβόμενα (ή προσεγγιστικά) [β ð γ] είναι απλώς συμφραστικά αλλόφωνα των /b d g/: π.χ. *dios* ['djos] 'θεός' μετά από παύση, *el dios* [el'djos] 'ο θεός' ή *un dios* ['un'djos] 'ένας θεός' αλλά *la diosa* [la'djosa] 'η θεά', *a Dios* [a'djos] 'στον Θεό' και *por Dios* [por'djos] 'από τον Θεό'.¹⁴

Ένα δεύτερο κύμα ηχηροποίησης εξαπλώνεται σήμερα σε διάφορες σύγχρονες ισπανικές διαλέκτους. Οι αλλαγές που μαρτυρούνται στην ισπανική όπως μιλιέται στα Κανάρια Νησιά μπορούν να ρίξουν κάποιο φως στην περίπτωση της αρχαίας μακεδονικής. Στη διάλεκτο αυτή η ηχηροποίηση επηρεάζει τα κλειστά και το προστριβόμενο [tʃ]: *pata* ['pada] 'πόδι (ζώου)', *muchacho* [mu'dzadzo] 'αγόρι' (πρότυπη ισπ. ['pata], [mu'tʃatʃo]). Η διαδικασία εξαρτάται από το περιβάλλον και έτσι το /p/ στο *pata* είναι άηχο μετά από παύση αλλά ηχηρό μετά από φωνήεν σε συνεκφορά (*sandhi*), π.χ. *la pata* [la'βada]. Η αποκλειστοποίηση έχει αρχίσει να εξαπλώνεται και στις απολήξεις της ηχηροποίησης των /p t k/, έτσι ώστε τα *la pata* [la'βada] ή [la'βada] 'το πόδι' και *la bata* [la'βada] ή [la'βada] 'το φόρεμα' να είναι ίσως ομόηχα με το *lavada* [la'βada] 'πλυμένος (θηλ.)' (πρότυπη ισπ. [la'pata], [la'βata], [la'βada] αντίστοιχα).¹⁵

Τα επιγραφικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι η ηχηροποίηση στην αρχαία μακεδονική μπορεί να λειτούργησε κατά πολύ με παρόμοιο τρόπο. Από την άλλη, γλώσσα με ηχηρά εμποδιστικά χωρίς όμως άηχα ομόλογά τους θα αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο από τυπολογική άποψη. Για τον λόγο αυτό, μια ανεξάρτητη από τα περιβάλλοντα, γενική ηχηροποίηση των /p t k/ > /b d g/, /f θ x/ > /v ð γ/ στη μακεδονική είναι απίθανη. Όπως και στην ισπανική των Καναρίων Νήσων, η ηχηροποίηση μαρτυρείται ευρύτατα στην αρχή λέξης. Είναι πιθανό η ηχηροποίηση συμφώνων σε αρχική θέση να προήλθε από τη γενίκευση μιας

παραλλαγής σε συνεκφορά (sandhi),¹⁶ π.χ. ἄ Φερενίκα, ὁ Τρεβέλαος εκφερόμενο ως [ha:verenika:], [hodrevéla:os]· για την ηχηροποίηση μετά από αντηχητικά, πρβ. Βορδίνος για το Πορτίνος, Ἀμβίλογος για το Ἀμφίλοχος ή το όνομα του μήνα Ξανδικός (< Ξανθικός).¹⁷ Ο Χατζόπουλος (Hatzopoulos 1999, 239-2007a, 165, 170) παραθέτει μερικές περιπτώσεις ηχηροποίησης δασέων πριν από ρινικό (π.χ. Σταδμείας, Σταδμεάς για το Σταθμέας), οι οποίες όμως μπορεί να εμπίπτουν στο φαινόμενο της αφομοίωσης κλειστών συμφώνων στο τέλος συλλαβής προς ακόλουθο /m/: πρβ. *γράμμα > γράμμα, *ἀφίκ-μαι > ομηρ. ἀφίγμαι (πιθανόν [arhí:hmai]).¹⁸

Έχει επανειλημμένα υποστηριχτεί από τους υπέρμαχους της Θρακοφρυγικής Υπόθεσης ότι η ηχηροποίηση των συμφώνων στη μακεδονική είναι χαρακτηριστικό που περιορίζεται σε ανθρωπωνμία και τοπωνμία και ότι, ακόμη και στο πεδίο της ονοματολογίας, δεν εμφανίζει κανονικότητα ή αποτελεί ακόμη και εξαίρεση. Κανένα από τα δύο αυτά επιχειρήματα δεν ισχύει.

Αφενός, ηχηροποίηση μαρτυρείται και σε άλλες λέξεις πέρα από ανθρωπωνμία στον κατάδεσμο της ΠΕΛΛΑΣ (δαπινά για το ταπεινά) και σε κείμενα γραμμένα στην αττική ή στην Κοινή (π.χ. ὕβρ για το ὑπό ή το υπερδιορθωμένο βεφαίως για το βεβαίως)¹⁹ καθώς και στις μακεδονικές «γλώσσες» του Ησύχιου.

Όσον αφορά το δεύτερο σημείο κριτικής, ο Χατζόπουλος (Hatzopoulos 2007a, 171) παρατηρεί ότι ηχηροποίηση μαρτυρείται μόνο σε μια περιορισμένη περιοχή της Κάτω Μακεδονίας, στη Βοττιαία (Αιγές, Βέροια) και την Πιερία. Το ισόγλωσσο διεισδύει και στη βόρεια Θεσσαλία (Περραιβία, βόρεια Πελασγιώτις).

Η ανάμιξη των διαλέκτων -σε συνδυασμό με τη συγχρονική διαφοροποίηση- μπορεί να ερμηνεύσει την έλλειψη κανονικότητας της ηχηροποίησης. Για παράδειγμα, τα λατινικά -p-, -t-, -k- στην ιταλική τρέπονται περιστασιακά σε ηχηρά -v-, -d-, -g- (Rohlf 1966, §194, 199, 205): δημ. λατ. *pauperum > ιταλ. povero 'φτωχός', λατ. Episcopum > vescovo 'επίσκοπος' σε αντίθεση με τα λατ. nepotem > ιταλ. nipote 'εγγονός', λατ. apem > ιταλ. ape 'μέλισσα' λατ. patrem > ιταλ. padre 'πατέρας', λατ. strata > ιταλ. strada 'δρόμος' σε αντίθεση με τα λατ. pratum > ιταλ. prato 'λιβάδι', λατ. vitam > vita 'ζωή' λατ. spicam > spiga 'στάχυ', λατ. pacare > ιταλ. pagare 'πληρώνω' σε αντίθεση με τα λατ. urticam > ιταλ. ortica 'τσουκνίδα', λατ. amicum > ιταλ. amico 'φίλος'. Η Τσοκάνη, η περιοχή στην οποία αναπτύχθηκε αρχικά η σύγχρονη πρότυπη γλώσσα, ήταν στην ουσία μια ουδέτερη ζώνη μεταξύ των ηχηροποιητικών βόρειων ιταλικών διαλέκτων και των μη ηχηροποιητικών νότιων.

Σε μια πρωτοπόρα μελέτη ο Τζιτζιλής (2008) επιχειρεί να εντοπίσει πιθανά υπολείμματα της αρχαίας μακεδονικής στο σύγχρονο ιδίωμα της ορεινής Πιερίας. Έτσι, με πειστικό τρόπο, ανάγει το διαλεκτικό φρούτα 'πλεκτή διακόσμηση στην περιφέρεια ενός υφαντού' στο αρχ. μακεδ. *ἀφρῦς -ῦτος 'φρούδι' (πρβ. Ησύχιος ἀβροῦτες· ὄφρῦες. Μακεδόνες), λέξη συγγενική με το αττ. ὄφρῦς -ῦος < *h₃b^hr(e)uH-.²⁰ Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει την ύπαρξη δύο μακεδονικών ποικιλιών: μίας με ηχηροποίηση (*ἀβρῦς) και μίας χωρίς ηχηροποίηση (*ἀφρῦς).

Όσον αφορά την εξέλιξη των *b^h, *d^h, *g^h, ο Χατζόπουλος (Hatzopoulos 2007a, 172) επισημαίνει σχετικά τα εξής:

α Το άηχο K- στο ανθρωπωνμία Κεβαλίνος (αττ. Κεφαλίνος) είναι ασύμβατο με τη Θρακοφρυγική Υπόθεση, σύμφωνα με την οποία θα αναμενόταν ο τύπος Γεβαλίνος.²¹ Το K- στο Κεφαλίνος / Κεβαλίνος προκύπτει από την εφαρμογή δύο πανελληνίων φωνητικών διαδικασιών, δηλαδή της αχηροποίησης των ΠΙΕ *b^h, *d^h, *g^h και της αποδάσυνσης (νόμος του Grassmann), π.χ. *g^heb^hl- > πρωτοελλ. *k^hep^hal- > ΑΕ [ker^hal-] (κεφαλ-) > [kefal-] (κεφαλ-) > μακεδ. [keval-] (κεβαλ-).²²

β Το όνομα Βέτταλος μοιάζει με τοπική παραλλαγή των εθωνωνμίων αττ. Θετταλός, βοιωτ. Φετταλός, θεοσ. Πετθαλός, το έτυμο των οποίων θα πρέπει να περιείχε ένα αρχικό χειλοϋπερωικό δασύ *g^wh-. Σύμφωνα με τη

¹⁶ Σε γενικές γραμμές, και με τις υπόλοιπες μεταβλητές σταθερές, τα σύμφωνα είναι πιο ανθεκτικά στην εξασθένηση στην αρχή λέξης απ' ό,τι στο εσωτερικό λέξης, αλλά ο εμπειρικός αυτός κανόνας εμφανίζει ορισμένες χτυπητές και όχι πλήρως κατανοητές εξαιρέσεις: πρβ. λατ. pacem > βασκ. pake / bake 'ειρήνη' (Michelena 1977, 238-240, 529 κ.ε.).

¹⁷ Πρβ. Ἀμβίλογω, IG 9.2.325B.6, Αιγίνιον (Θεσσαλία, σημ. Καλαμπάκα), ρωμαϊκή εποχή.

¹⁸ Προφανώς η αφομοίωση στο Σταδμ^ο έχει να κάνει μόνο με ηχηροποίηση σε αντίθεση με τα γράμμα, ἀφίγμαι όπου περιλαμβάνεται και επέκταση της ρινικότητας.

¹⁹ Πρβ. Hatzopoulos 1991, 38-43, no. 7.5, Αμρίπολη, μετά το 357 π.Χ.

²⁰ Ο Τζιτζιλής σημειώνει ότι η λέξη φρούτα επιβεβαιώνει την ακρίβεια του ἀβροῦτες του Ησύχιου, το οποίο συχνά διορθώνεται σε ἀβροῦτες. Ένα λήμμα ἀβροῦτες· ὄφρῦες έχει παρεισφύρει το λέξικό του Κυρίλλου στο γλωσσάρι του Ησύχιου. Η εναλλαγή α/ο στο αρκτικό φωνήεν είναι προβληματική. Είναι άραγε το ΑΕ ὁ- και το μακεδ. ἄ- διαφορετικές εξελίξεις του ΠΙΕ h₃-; Είναι μάλλον απίθανο. Ο Sowa (2007, 177-178) αρέσκειται στην ιδέα μιας τροπής /o/ > /a/, η οποία θα μπορούσε να εξηγήσει το ἄ- στο ἀβροῦτες καθώς και στη μακεδονική «γλώσσα» του Ησύχιου ἄλιζα· λεύκη τὸ δένδρον (το χφ. έχει λεύκη τῶν δένδρων 'λεύκη/λέπρα των δέντρων'), που ο Sowa συνδέει με το θεσσαλικό τοπωνύμιο Ὀλιζών 'άλος από λεύκες' και με το ὀλιζών (δηλαδή ὀλιζών). Η ετυμολογία αυτή όμως είναι αμφίβολη και, όπως ο ίδιος ο Sowa παραδέχεται, οι συνθήκες της τροπής /o/ > /a/ είναι ασαφείς. Εναλλακτικά, το μακεδ. ἀφρῦς θα μπορούσε να εξηγηθεί ως αναδρομικός σχηματισμός από το συνηρημένο ἄφρῦς (-ἄ ὄφρῦς) πρβ. ΝΕ αυγό που σχηματίστηκε μετά το τᾶ αυγά, το οποίο προέκυψε από λανθασμένη επαναάλωση του συνηρημένου ταῦγά [ta'vga] < [taɣ'ga] < [taɣ'aj] < [taɣ'aj] < ΑΕ τᾶ ὄγά).

²¹ Βέβαια το μέχρι σήμερα αμάρτυρο *Γεβαλίνος θα μπορούσε να είναι ηχηρή παραλλαγή του Κεβαλίνος.

²² Ο Νόμος του Grassmann επενέργησε μόνο μετά την τροπή των ΠΙΕ δασέων σε άηχο. Η αλλαγή αυτή είναι πιθανόν μεταγενέστερη της μυκηναϊκής (Lejeune 1972, 57), πρβ. θεός (μυκ. te-o [t^hehós]) > θεός. Με πρωιμότερη χρονολόγηση θα περιμέναμε μια εξέλιξη θεός > τ^hεός > τ^hεός.

23 Το Βέτταλος μπορεί να αποτελεί δάνειο από τη θεσσαλική (η διαφορά μεταξύ θεσσ. -τθ- [tθ] και μακεδ. -ττ- [tt] είναι αμελητέα). Ο ισχυρισμός του Χατζόπουλου (Hatzopoulos 2007a, 173) ότι το Φέτταλος, ο πρόγονος του μακεδ. Βέτταλος, είναι μεταγενέστερο της μυκηναϊκής περιόδου δεν είναι αδιαμφισβήτητος. Είναι γεγονός ότι τα k^w , g^w , k^{wh} αναπαρίστανται ακόμη με ειδικά συλλαβογράμματα (η σειρά q-) στη γραμμική Β, αλλά η συγχώνευση χειλοϋπερωικών και χειλικών θα πρέπει να συνέβη σε πρωιμότερη εποχή στην πρωτοαιολική.

24 Πρβ. τετράγγουρον 'μεγάλο αγγούρι' (Ηρωδιανός, Σούδα).

25 Ο Brixhe (2010, 65) έχει χαμηλώσει τον τόνο των παλαιότερων ισχυρισμών του και κάνει πλέον λόγο για «χαρακτηριστικό με γεωγραφική εξάπλωση».

26 Το <στ> αναπαριστά πιθανόν το [stʰ]. Το δασύ /tʰ/ έχει υποστεί τριβοποίηση εκτός εάν προηγείται /s/, και επομένως το θ, που αναπαρίστανε το τριβόμενο /θ/, δεν ήταν πλέον κατάλληλο γράφημα για τα συμπλέγματα [stʰ] (Lejeune 1972, 47, υποσ. 7. 110, υποσ. 8. Méndez Dosuna 1985, 333–394).

Θρακοφρυγική Υπόθεση στη μακεδονική θα αναμενόταν ένας τύπος με *Γε-. Το Βέτταλος πρέπει να είναι αποτέλεσμα της εξέλιξης *g^{wh}e > *k^{wh}e > [pʰe] > [fe] > [ve] με μια μετακίνηση k^w > p που είναι χαρακτηριστική της αιολικής.²³ Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Τζιτζιλής (ό.π., 239–240) έχει εντοπίσει στα σημερινά ιδιώματα της ορεινής Πιερίας το επιτατικό πρόθημα πατρου-, το οποίο αντιστοιχεί στο τετρα- της ΚΝΕ (πρβ. τετράξανθος):²⁴ π.χ. πατράγγουλος 'πολύ άγουρος' (πρβ. ΚΝΕ άγουρος < άωρος), πατροχειλας 'με χοντρά χείλια', πατρογύνικα 'γεροδεμένη γυναίκα, αντρογυναίκα'. Ο Τζιτζιλής ανάγει το πατρου- στο αρχ. θεσσ. πετρο- (< *k^wetɾ-), που μπορεί να ήταν είτε δάνειο από τη θεσσαλική στη μακεδονική είτε παραλλαγή της καθομιλουμένης σε μια περιοχή εντός της επικράτειας της αρχαίας μακεδονικής η οποία διέθετε δύο χαρακτηριστικά κοινά με την αιολική, δηλαδή k^w > πε και *ɾ > ορ / ρο.

Οι Παναγιώτου και Brixhe έχουν αφιερώσει διάφορες μελέτες τους στο ζήτημα του συμφωνισμού της μακεδονικής (Brixhe & Panayotou 1988, 1994b· Brixhe 1999· Panayotou 2007a, 439). Ο Brixhe (1999) ασκεί κριτική στην Ελληνική Υπόθεση με επιχειρήματα που φαίνονται εύλογα (βλ. Hatzopoulos 2007a για μια λεπτομερή αντίκρουσή τους). Οι Παναγιώτου και Brixhe πιστεύουν ότι ανθρωπωνύμια όπως τα Βερενίκη ή Κεβαλίνος αποτελούν απομεινάρια της ονοματολογίας ενός θρακοφρυγικού φύλου που αφομοιώθηκε από τους Μακεδόνες, αλλά η ερμηνεία αυτή δεν είναι πιθανή. Όπως σημειώθηκε παραπάνω, η ηχηροποίηση δεν περιορίζεται αποκλειστικά ούτε στα ανθρωπωνύμια ούτε στα δασέα της πρωτοϊνδοευρωπαϊκής.²⁵

Σε πρόσφατο άρθρο του ο O'Neil (2006, 205) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αρχαία μακεδονική διατήρησε την αρχική ηχηρή προφορά των ΠΙΕ δασέων κλειστών. Συγκεκριμένα λέει:

Το γεγονός ότι οι Μακεδόνες φαίνεται ότι αναπαρέστησαν αυτούς τους φθόγγους τόσο με ηχηρά όσο και με δασέα κλειστά ήδη από πολύ πρώιμη εποχή, δείχνει μάλλον πως τους αντιλαμβάνονταν ως διαφορετικούς τόσο από τα ηχηρά κλειστά όσο και από τα δασέα της υπόλοιπης ελληνικής. Οι Μακεδόνες διατήρησαν ακόμη τα ηχηρά δασέα ως ξεχωριστά φωνήματα από τα ηχηρά κλειστά, διατηρώντας την αρχική ΠΙΕ ηχηρή προφορά, αλλά οι υπόλοιποι Έλληνες τα αντιλαμβάνονταν ως ηχηρά κλειστά.

Η πρόταση του O'Neil δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για τους παρακάτω λόγους:

- α Η διατήρηση της «αρχικής» προφοράς των ΠΙΕ *b^h, *d^h, *g^h είναι απίθανη, εφόσον δασέα ηχηρά κλειστά απαντούν μόνο στην Ινδία.
- β Αν τα υποθετικά ηχηρά δασέα /b^h d^h g^h/ ήταν ξεχωριστά φωνήματα, οι φυσικοί ομιλητές της μακεδονικής δεν θα πρέπει να είχαν πρόβλημα με την προφορά τους. Πώς μπορεί να αντιλαμβάνονταν οι μη μακεδόνες Έλληνες τα σύμφωνα αυτά, είναι άσχετο με το ζήτημα που μας απασχολεί.
- γ Η θεωρία του O'Neil δεν μπορεί να ερμηνεύσει την παρουσία του τ στον τύπο γενέσται (αττ. γενέσθαι) στο ΠΕΛΛΑ στ. 8. Ένα υποθετικό /d^h/ θα έπρεπε να είχε παρασταθεί είτε ως γενέσθαι (με δασύτητα) είτε ως *γενέσσαι / *γενέζαι (με ηχηρότητα).²⁶
- δ Ο O'Neil δεν λαμβάνει υπόψη την ηχηροποίηση των απλών κλειστών στους τύπους π.χ. Διγαία για το Δικαία, δαπίνα για το ταπεινά κλπ.

3

Άλλα φαινόμενα του συμφωνισμού της αρχαίας μακεδονικής

Ο Χατζόπουλος (Hatzopoulos 2007b) διερευνά την εξέλιξη των χειλοϋπερωικών στην αρχαία μακεδονική. Με επιφύλαξη προτείνει ότι το ανθρωπωνύμιο Έπόκιλλος (< *h₃ek^w-) μαρτυρεί την τροπή του τύπου *k^wi > [k'i] > κι. Σύμφωνα

με τα δεδομένα μας, πρόκειται για ισόγλωσσο κοινό με τη θεσσαλική: πρβ. *k^wis > κισ (αττ. τισ) στην ανατολική θεσσαλική (Πελασγιώτις). Η μαρτυρία, ωστόσο, ενός και μόνο ανθρωπωνυμίου δεν είναι επαρκής. Επιπλέον, τόσο το /k/ στο ανατ. θεσσ. κισ όσο και το /t/ στο δυτ. θεσσ. (Θεσσαλιώτις) τισ είναι ανώμαλοι τύποι (αντί του αναμενόμενου *κισ) που οφείλονται πιθανώς σε κάποια παρεκκλίνουσα φωνητική εξέλιξη χαρακτηριστική για τις γραμματικές λέξεις.

Με βάση τα ανθρωπωνύμια *Ίκκότα*, *Ίκκότιμος* (<*h₁ek^w-), *Όκκος* (<*h₃ek^w-) και *Λυκκία* (παράγωγο του *Λύκκος <*luk^w-), ο Χατζόπουλος προτείνει και πάλι με επιφύλαξη μια τροπή *k^wo > κκο στη μακεδονική, με ενίσχυση της κλειστοποίησης που ενδεχομένως προκαλείται από την αποβολή του χειλικού στοιχείου. Μια τέτοια ερμηνεία, ωστόσο, είναι αβάσιμη.²⁷ Από τη μία, το *Ίππος* / *Ίκκος* παραμένει γρίφος για την ελληνική φωνολογία με τη μη αναμενόμενη δάσυνσή του, την παρουσία του φωνήεντος ι- και το διπλό -ππ- / -κκ-. Εν πάση περιπτώσει, τα διπλά -ππ- / -κκ- -όπως και αν ερμηνεύονται- εμφανίζονται σε όλες τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους. Όσο για τους τύπους *Όκκος* και *Λυκκία*, η μορφή τους μπορεί να εξηγηθεί εναλλακτικά, και πειστικότερα, με βάση τον εκφραστικό αναδιπλασιασμό, που αποτελεί κοινό τόπο για τα ανθρωπωνύμια.

EL

Ο Χατζόπουλος σημειώνει ότι το τοπωνύμιο *Βάττινα* (συγγενές ίσως του *βάσσα/βήσσα*) και το προαναφερθέν *Βέτταλος* φαίνεται να υποδεικνύουν ότι το πρωτοελλ. -t^hj- εξελίχθηκε στη μακεδονική σε -tt-. Σε ορισμένες αναθηματικές επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό του Απόλλωνα στην Ξηρολίμνη Κοζάνης ο θεός αποκαλείται *Με(σ)ζωρίσκος/Με(σ)ζορίσκος*.²⁸ Ο Χατζόπουλος ερμηνεύει κατά πειστικό τρόπο την προσφώνηση αυτή ως παράγωγο ενός σύνθετου *μέσ(σ)ο-* (< ΠΙΕ *med^hjo-) + *ῥρος* (< ΠΙΕ *h₃er-) με τη σημασία '(μέρος) στη μέση των βουνών' (εναλλακτικά *μέσ(σ)ο-* + *ῥρος* < *worwo- 'ενδιάμεσο σύνορο').²⁹ Βάσει αυτών προτείνει μια εξέλιξη -tj- > -t^h- > -t^s- > -tt- η οποία είναι κοινή με τη βοιωτική. Πιστεύει ότι η γραφή ζ στο *Με(σ)ζωρίσκος / Με(σ)ζορίσκος* αντιστοιχεί στο ενδιάμεσο στάδιο -t^s-.

Οι ισχυρισμοί, ωστόσο, του Χατζόπουλου παρουσιάζουν πολλά προβλήματα:

α Η προφυλακτική/προχωρητική αφομοίωση -t^s- > -tt- δεν φαίνεται εύλογη από φωνητική άποψη (Méndez Dosuna 1991–1993), ενώ η απουράνωση (προσθίωση) -t^htj- > -tt- είναι πιο πιθανή.

β Από όσο γνωρίζω, η γραφή ζ για το αποτέλεσμα της εξέλιξης του *t^hj εμφανίζεται αποκλειστικά σε αρχαϊκές επιγραφές της Κρήτης (7ος–6ος αι. π.Χ.), πρβ. ὄζοι, ἀνδάζαθαι (αττ. ὄσοι, ἀναδάσασθαι), βλ. Buck 1955, 70.³⁰ Επιπλέον, το σίγμα στο σζ παραμένει ανεξήγητο: μήπως ο Χατζόπουλος εννοεί ένα υβρίδιο των ζ και σ; Προς το παρόν προτιμώ να ερμηνεύσω τις γραφές ζ, σζ με όρους μιας διαδικασίας ηχηροποίησης ([-s-] > [-z-]), που είναι συμβατή τόσο με την ηχηροποίηση των υπόλοιπων τριβόμενων /f θ x/ όσο και με τις επιγραφικές μαρτυρίες (πρβ. Διονύζιος για το Διονύσιος στο Hatzopoulos 1991, 38–43, no. 7.19, Αμφίπολη, μετά το 357 π.Χ.)³¹ και τις «γλώσσες» του Ησύχιου (πρβ. *Ζειρηνίς*: *Αφροδίτη ἐν Μακεδονίᾳ = Σειρηνίς*).

γ Με όλο τον σεβασμό προς τον Χατζόπουλο, το -tt- στο μακεδονικό *Βέτταλος* και το βοιωτικό *Φετταλός* δεν είναι αδιαφιλονίκητη απόδειξη οποιασδήποτε στενής σχέσης μεταξύ μακεδονικής και βοιωτικής. Πρόκειται περί τυχαίας σύμπτωσης.

δ Τέλος, η άποψη του Χατζόπουλου, που βασίζεται στον Brixhe, ότι το -tt- είναι αρχαϊκό χαρακτηριστικό της μακεδονικής, δεν είναι εύστοχη. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η απουράνωση -t^ht- > -tt- -ή, *χάριν* του επιχειρήματος, η προφυλακτική/προχωρητική αφομοίωση [tt^s] > [tt]- φαίνεται εξίσου νεωτεριστική σε σχέση με το *t^hj όσο και η προστριβοποίηση συνοδευόμενη από προληπτική/υποχωρητική αφομοίωση [t^ht^h] > [tt^s] > [ss] (σσ).

²⁷ Ο διπλασιασμός σε ετεροσυλλαβικά συμπλέγματα Σ.ω και Σ.ζ δεν είναι αποτέλεσμα ενίσχυσης της άρθρωσης αλλά προκύπτει από μερικό επανασυλλαβισμό (πρβ. Βορέας > Βορεῖς > *Bor. jāś > *Bor.rijās > Βορράς· βλ. Méndez Dosuna 1994). Για διπλασιασμό με διατήρηση του [w], πρβ. λατ. aqua > ιταλ. acqua ['ak.kwa].

²⁸ *Μεσζορίσκω* (SEG 49.846.2, 2ος αι. π.Χ.), *Μεζωρίσκω* (SEG 49.847, 2ος/1ος αι. π.Χ.), [*Μεσζορίσκω*] (SEG 49.849.2–3, περ. 1ος αι. π.Χ.), [*Μεσζωρίσκω*] (SEG 49.850.1, περ. 150–200 μ.Χ.), [*Μεσζορίσκω*] (SEG 49.851.1, περ. 150–200 μ.Χ.). Η ανάγνωση *Μεσιώρισκος* του πρώτου εκδότη, που υιοθετήθηκε από το SEG, είναι εμφανώς λανθασμένη.

²⁹ Η σημασία αυτή θα μπορούσε να αντιστοιχεί στη σημασία του μέσορος 'ενδιάμεσος οριοδείκτης' στο *Tab. Heracl.* 1.63, 69.

³⁰ Πρβ. και ζ για το *ts (<*ds) και *tw σε δύο αρχαϊκές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας (Méndez Dosuna 1991, 32–33): *ἡέζατο* (αττ. *καθήσατο*) στο SEG 17.442.4 (Κρότων, 550–500 π.Χ.·) και *τέζαρα* (αττ. *τέτταρα*) στο SEG 19.628.3 (Σίρις/Μεταπόντιον, 550–500 π.Χ.·).

³¹ Βλ. το ήδη αναφερθέν υπερδιορθωμένο βεφαίως στην ίδια επιγραφή (στ. 6).

32 Για την τροπή /y(:)/ > /u(:)/ στις αρχαίες διαλέκτους πρβ. Méndez Dosuna 1993c, 117–120.

4 Τα φωνήεντα της αρχαίας μακεδονικής

4.1

Ένα \bar{a} που αντιστοιχεί στο αττικοϊωνικό η μαρτυρείται περιστασιακά σε μακεδονικές επιγραφές γραμμένες σε αττική διάλεκτο και στην Κοινή. Περιπτώσεις $-\bar{a}$ (< $-\bar{a}\bar{o}$) σε γενική ενικού πρωτόκλιτων αρσενικών (ιων. $-\epsilon\omega$, αττ. $-\omega\upsilon$) μαρτυρούνται επίσης συχνά, πρβ. *Εὐρυδικᾶ Σίρρᾶ Εὐκλείᾳ* (SEG 36.556, Αιγές, 350–300 π.Χ.).

Στον κατάδεσμο της Πέλλας συναντούμε τις εξής περιπτώσεις μη αττικού \bar{a} :

- \bar{a} για το αττ.-ιων. η: *Θετίμᾶς* (στ. 2), *γᾶμαι* (στ. 4), *ἄλλᾶν* (στ. 4, 6), *ἐρήμᾶ* (στ. 6) κλπ.
- γενική πληθυντικού $-\bar{a}\bar{n}$ (< $-\bar{a}\bar{\omega}\bar{n}$) (ιων. $-\acute{\epsilon}\omega\bar{n}$, αττ. $-\acute{\omega}\bar{n}$): *τᾶν ἄλλᾶν πασᾶν* (στ. 1), *χρᾶν* (στ. 2).

Ο Τζιτζιλής (2008, 236, 240) παραθέτει πολλές λέξεις από το σημερινό ιδίωμα της ορεινής Πιερίας που διατηρούν το αρχαίο \bar{a} : *αλικία* (< $\acute{\alpha}\lambda\iota\kappa\iota\acute{\alpha}$) vs. KNE *ηλικία* [*ili'cia*] (< αττ. *ήλικία*), *χειρολάβα* (αττ. *χειρολάβη*), *υλατόμος* [*ila'tomus*] (πρβ. *δωρ. ὑλάτομος*, *Θεόκριτος* 17.9 = αττ. *ύλοτόμος*), *ζδαν'* [*'zdaŋ*] '*στήθος* (ζώου)' (< **στάνιον* πρβ. *Ησύχιος*, *στήνιον*· *στήθος*).

EL

4.2

Η γραφή ΟΥ για το Υ απαντά σποραδικά σε ανθρωπωνύμια και γεωγραφικά ονόματα σε επιγραφές σε αττική διάλεκτο, πρβ. για παράδειγμα το προαναφερθέν *Βουλομάγα* (= *Φυλομάχη*), *Φούσκος* για το *Φύσκος* (IG 10.700.1, Θεσσαλονίκη, 2ος αι. μ.Χ.), *Ηρακλεῖ Κουναγίδα* για το *Κυναγίδα* (SEG 2.436.7–9, Στύβερρα, περ. 198 μ.Χ.). Πρβ. και *Ησύχιος*, *ἀβροῦτες ὄφρῦς*. Οι γραφές αυτές θεωρούνται ακλόνητες ενδείξεις ότι το πρωτοελλ. /u(:)/ διατήρησε την πισινή άρθρωσή του στη μακεδονική σε αντίθεση με το αττ.-ιων. μπροστινό /y(:)/ (Παναγιώτου 1993, 11· Panayotou 2007a, 438· Brixhe & Panayotou 1994b, 213· Brixhe 1999, 47–49).

Στο ίδιο πνεύμα, ο Τζιτζιλής (2008, 236, 240) παραθέτει διάφορες λέξεις του ιδιώματος της ορεινής Πιερίας με [u] αντί για το [i] της KNE (< AE υ): *αγούμ'αστους* [*a'gymnastus*] '*άγαρμος, ασουλούπωτος*' (πρβ. KNE *αγύμναστος* [*a'jimmastos*]), *κουνάχτηρ'* [*ku'naxtir'*] '*πειραχτήρι*' (πρβ. ελληνιστική ελλ. *κυνίζω* '*κάνω/προσποιούμαι το σκυλί, ζω σαν σκυλί*'), το προαναφερθέν *φρούτα* [*'fruta*] (< αρχ. μακεδ. **ἄφρῦς -ῦτος* για την αφαίρεση φωνηέντων, πρβ. *ὄφρῦδιον* > KNE *φρούδι* [*'friði*]).

Η διατήρηση του κληρονομημένου /u(:)/ στην αρχαία μακεδονική είναι σίγουρα πιθανή αλλά όχι τόσο βέβαιη όσο πιστεύεται από τους ειδικούς. Από τη μια μεριά, στην περίπτωση του [y], η οπισθίωση ([y] > [u]) είναι μια τροπή τόσο φυσική όσο και η αποχειλικοποίηση ([y] > [i]). Από την άλλη, υπό συνθήκες που δεν είναι πλήρως κατανοητές, ορισμένες λέξεις έχουν [u] για το αρχαίο υ σε όλες τις νεοελληνικές διαλέκτους (Newton 1972, 19–23):³² πρβ. *μουστάκι* [*mus'taci*] (AE *μύσταξ, -ακος*), *κουλούρι* [*ku'luri*] (AE *κολλύρα, κολλούριον* παράλληλα με τα *κολλούρα, κολλούριον*), *φούσκα* [*'fuska*] (AE *φύσκη και φύσκα*). Σε κάποιες διαλέκτους η αλλαγή αυτή εμφανίζει κανονικότητα: *γυναίκα* [*gy'neka*] > *σύγχρονη διάλεκτος των Μεγάρων* [*ju'neka*] (KNE [*ji'neka*]). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και το αρχαίο οι υπέστη ανάλογη εξέλιξη, π.χ. *κοιλία* [*cy'lia*] > [*cu'lia*] > [*tʃu'lia*] > *σύγχρονη διάλεκτος των Μεγάρων* [*tsu'lia*] '*κοιλιά*' (KNE [*ci'la*]). Η ουράνωση των υπερωικών /k/ και /γ/ στα παραδείγματα αυτά προϋποθέτει ένα στάδιο [y] τόσο για το υ όσο και για το οι της αρχαίας ελληνικής.

4.3

Ο κατάδεσμος της Πέλλας περιλαμβάνει τέσσερις περιπτώσεις ανορθογραφίας που αφορούν σύγχυση των Ι και Ε και των Ο και Υ και οι οποίες έχουν συζητηθεί

διεξοδικά: *διελέξαμι* (στ. 3) αντί *διελίξαμι*, *πάλλιν* (στ. 3) αντί *πάλιν*,³³ *άνορόξασα* (στ. 3) αντί *άνορούξασα* και *ίμέ* (στ. 6) αντί *είμί*.³⁴ Η Παναγιώτου (1993, 14) παραθέτει μερικές ανορθογραφίες με Ε αντί του Ι σε ύστερες επιγραφές σε αττική διάλεκτο, π.χ. *Άρτεμεισίου* αντί *Άρτεμισίου* (185 μ.Χ.), *χάρεν* αντί *χάριν* (2ος αι. π.Χ.). Τις ερμηνεύει ως στένωση του /e/ σε /i/ και ουδετεροποίηση των /e/ και /i/ στο περιβάλλον του /r/.³⁵ Ο Dubois (1995, 194) επισημαίνει απλώς την ύπαρξη «ενός γραφηματικού δισταγμού μεταξύ e, ei και i» και «ενός δισταγμού στη γραφική αναπαράσταση των φωνηέντων που ενυπάρχει εκ των προτέρων στη γλώσσα του συντάκτη ή του μακεδόνα χαρακτήρα του ελάσματος».

Οι γραφές *δαπινά* για το *ταπεινά* και *ίμέ* για το *είμί* στο ΠΕΛΛΑ, στ. 6 –αν δεν είναι απλά και μόνο «ολισθήματα της γραφίδας»– μπορεί να μαρτυρούν τη συγχώνευση των /e:/ (<EI>) και /i:/ (<I>). **Αν και σχετικά σπάνιες (πρβ. Παναγιώτου 1993, 10), ανάλογες ανορθογραφίες μαρτυρούνται σε επιγραφές σε αττική διάλεκτο και σε Κοινή: Άρτεμεισίων (= Άρτεμισίων) (SEG 37.583, Σπάρτωλος, περίπου 352/1 π.Χ.)· πρβ. και την περίπτωση του Ι αντί Η στα τὸν Μάνιτα και τὸ κνήμα (εικάζουμε αντί Μάνητα και κνήμα) σε μια αποσπασματική επιγραφή οροθεσίας (SEG 40.542.8 και 17, Μυγδονία, 359–336 π.Χ.).³⁶ Ιωτακιστικές ανορθογραφίες αυτού του τύπου εντοπίζονται σε όλη την ελληνόφωνη επικράτεια και, κατά συνέπεια, έχουν μικρή αξία για την αποκατάσταση της φωνητικής της αρχαίας μακεδονικής.**

Η Παναγιώτου (1993, 14–17· Panayotou 2007a, 438) καταγράφει επίσης ορισμένες εναλλαγές των Ω και ΟΥ σε ύστερες επιγραφές σε αττική διάλεκτο, τις οποίες θεωρεί ένδειξη στένωσης του /o:/ > [o:] που ενισχύθηκε από γειτονικό έρρινο: *Κάνουν* αντί *Κάνων* (SEG 36.626.22, 323–303 π.Χ.), *οῦνή* αντί *ώνή* σε πολλά εμπορικά συμβόλαια από την Όλυνθο και άλλες αποικίες στη Χαλκιδική (μέσα 4ου αι. π.Χ.) (Hatzopoulos 1988), *ζούσα* αντί *ζώσα* (Vulić 1948, 165, no 341· Gorna Toplica, λίγο μετά το 212 μ.Χ.), κλπ.³⁷

Με βάση τα παραπάνω παραδείγματα καθώς και του *βεβαιοταί* = *βεβαιωταί* (SEG 37.583, Στρέψα, 400–348 π.Χ.), οι Brixhe (1999, 47) και Hatzopoulos (2007a, 164) υποθέτουν ότι οι διακρίσεις στην ποσότητα των φωνηέντων είχαν χαθεί ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., αλλά οι επιγραφικές μαρτυρίες είναι πολύ ισχνές για να τεκμηριώσουν έναν τόσο ριψοκίνδυνο ισχυρισμό. Το όμικρον στο *βεβαιοταί* αντιπροσωπεύει πιθανότατα αρχαϊκή γραφή.

Ο O'Neil (2006, 197) ερμηνεύει τις ανορθογραφίες *διελέξαμι*, *ίμε* και *άνορόξασα* κυριολεκτικά ως ένδειξη μιας πιο ανοιχτής προφοράς των βραχέων *υ* και *ι*. Αντίθετα, οι Brixhe (1999, 45–51) και Hatzopoulos (2007a, 169) τις ερμηνεύουν ως υπερδιρθώσεις που μαρτυρούν στένωση των βραχέων /e/ και /o/. Υποθετικά, το φαινόμενο αυτό ήταν παράλληλο με τη στένωση των μακρόχρονων μεσαίων φωνηέντων και πρέπει να θεωρηθεί γενικό χαρακτηριστικό μιας ευρύτερης περιοχής που περιλάμβανε τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Βοιωτία. Σύμφωνα με τον Brixhe (ό.π., 50–51), η τάση αυτή επιβίωσε στις νέες βορειοελληνικές διαλέκτους, όπου τα άτονα /e o/ τράπηκαν κανονικά σε /i u/: *παιδί* [pe'di] > βόρ. διάλεκτοι [pi'di], πολύ [po'li] > βόρ. διάλεκτοι [pu'li].

Η υπόθεση αυτή συναντά μια σειρά από αντιρρήσεις:

α Τα βραχέα και μακρά μεσαία φωνήεντα σπάνια έχουν κοινή εξέλιξη. Στην πραγματικότητα, και κάτω από τις ίδιες συνθήκες, τα βραχέα έχουν τη φυσική τάση να ανοίγουν, ενώ τα μακρά τη φυσική τάση να κλείνουν.

β Στη θεσσαλική, τα κληρονομημένα μακρά μεσαία φωνήεντα τράπηκαν σε /e:/ και /o:/: π.χ. *μεί* = *μή*, *χούρα* = *χώρα*, κλπ. Στη βοιωτική, το πρωτογενές /e:/ ανυψώθηκε σε /e:/ (π.χ. *μεί* = *μή*) και το /e:/ (< /ei/) σε /i:/ (π.χ. *ἔχι* = *ἔχει*). Οι μαρτυρίες που έχουν συγκεντρώσει ο Brixhe (1985, 366 κ.ε., 370–371· στο Brixhe 1999, 50) και ο García Ramón (1987, 126–128· στο Hatzopoulos 2007a, 169) για την υποτιθέμενη στένωση ή

33 Ο Βουτιράς (Voutiras 1998, 8–9) ερμηνεύει το <I> ως *λανθασμένη εκκίνηση για τη χάραξη ενός Ε*, που ο χαρακτήρας άφησε εσκεμμένα ανολοκλήρωτη για να χαράξει τη σωστή γραφή Ι.

34 Βλ. επίσης Διονυσιοφώντος με το Υ χαραγμένο πάνω σε ένα Ο, που αποτελεί προφανώς διόρθωση μιας ανορθογραφίας του ίδιου του χαράκτη (Voutiras ό.π., 9).

35 Οι πιο συχνά μαρτυρούμενες εναλλαγές των <E> και <I> σε προφωνηεντική θέση (π.χ. *ίορτή* αντί *έορτή*, *Μαρέας* αντί *Μαριάς*) πρέπει να ερμηνευτούν διαφορετικά (βλ. παρακάτω). Για την ουδετεροποίηση των /e/ και /i/, η Παναγιώτου προϋποθέτει ένα αφηρημένο υποπροσδιορισμένο αρχιφωνήμα /E/. Όμως, τα αφηρημένα αρχιφωνήματα είναι ένα θεωρητικό κατασκευάσμα που στρεφείται «ψυχολογικής πραγματικότητας». Σε περιβάλλοντα ουδετεροποίησης οι ομιλητές αναγνωρίζουν συγκεκριμένα πλήρως προσδιορισμένα φωνήματα ή αλλόφωνα και όχι αφηρημένα υποπροσδιορισμένα αρχιφωνήματα (Méndez Dosuna 1993c).

36 Από όσο γνωρίζω, πουθενά δεν μαρτυρείται όνομα ποταμού *Μάνης*, -ητος. Ύποπτη είναι και η ισοδυναμία *κνήμα* = *κνήμα*. Αφενός η λέξη εμφανίζεται σε κενό κειμένου. Εξάλλου η λέξη *κνή(σ)μα* 'δήγμα, δάγκωμα' (πρβ. *κναίω*) πολύ δύσκολα υπάγεται σε γεωγραφική περιγραφή. Οι πιο κατάλληλες από σημασιολογική άποψη λέξεις *κνήμη* 'πλαγιά όρους', *κνήμος* 'βραχίονας όρους' δεν μπορούν να αποτελέσουν βάση για ένα ουσιαστικό δηλωτικό ενέργειας ***κνήμα*.

37 Όπως και η ίδια η Παναγιώτου (1993, 15, υποσ. 55) καθιστά σαφές, μερικές από αυτές τις ανορθογραφίες θα μπορούσαν να έχουν μορφολογική ή συντακτική αφετηρία: π.χ. ο τύπος *ζούσα* θα μπορούσε κάλλιστα να είναι περίπτωση τετραμερούς αναλογίας: *ποιών* : *ποιούσα* = *ζών* : *χ*. Η διάκριση της Παναγιώτου μεταξύ εναλλαγών σε τονισμένη και άτονη θέση φαίνεται να μην έχει καμία σχέση με αυτά.

38 Το γεγονός αυτό συνάδει με τη γεωγραφική κατανομή και των δύο αλλαγών. Η αποβολή ψηλών φωνηέντων είναι πιο διαδεδομένη από τη ανύψωση μεσαίων φωνηέντων. Οι ονομαζόμενες ημιβόρειες διάλεκτοι (που μιλιούνται σε περιοχές της Ηπείρου, Θράκης και Μικράς Ασίας, καθώς και στη Λευκάδα, τη Σκύρο, τη Μύκονο) αποβάλλουν τα άτονα /i u/ (κώφωση) χωρίς να ανυψώνουν τα /e o/: δηλαδή το *χέρι* λέγεται [ˈʧer] όπως στις βόρειες διαλέκτους, αλλά το *παίδι* είναι [peˈði] όπως στις νότιες. Αυτή η γεωγραφική εικόνα αποτελεί ισχυρό επιχείρημα ότι η αποβολή ψηλών φωνηέντων προηγείται χρονικά της στένωσης/ανύψωσης μεσαίων φωνηέντων.

ανύψωση των βραχύχρονων /e/ και /o/ στη Βοιωτία και τη Θεσσαλία είναι ανεπαρκείς και, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, χωρίς κάποια σημασία εδώ.

- γ Οι ανορθογραφίες *ιόρτη* αντί *έορτη* και το υπερδιορθωμένο *Μαρέα* αντί *Μαρία* (πρβ. θιός αντί θεός στη βοιωτική και σε πολλές ακόμη διαλέκτους) δεν αποτελούν ένδειξη κλειστής άρθρωσης του βραχύχρονου /e/, αλλά ένδειξη συνίζησης: *εα, εο > εα, εο > ja, jo* (Méndez Dosuna 1991–1992, 1993a, 1993b, 2002).
- δ Ισχνές είναι και οι μαρτυρίες για την τροπή /o:/ > /u:/ στη μακεδονική. Προφανώς, οὐνή είναι ο αναμενόμενος τύπος για το **wosnā* στην ευβοϊκή όπως μιλιόταν στη Χαλκιδική (πρβ. θεσσ. *όννά*). Τα αττ. *ώνη*, *δωρ.*, *βοιωτ. ώνά* είναι σίγουρα δευτερογενή (Hatzopoulos 1988, 45). Με εξαίρεση το *Κάνουν*, που θα μπορούσε να είναι θεσσαλικό ανθρωπωνύμιο, οι εν λόγω ανορθογραφίες εμφανίζονται σε ύστερες επιγραφές (2ος–5ος αι. μ.Χ.).
- ε Με όλο τον σεβασμό στον Brixhe, δεν μπορεί να υπάρξει σχέση μεταξύ της στένωσης/ανύψωσης των μακρών μεσαίων φωνηέντων στη θεσσαλική και των αλλαγών που παρατηρούνται στις νεοελληνικές βόρειες διαλέκτους. Πρώτον, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες επισυμβαίνουν οι αλλαγές αυτές διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους. Δεύτερον, είναι γνωστό ότι οι αλλαγές στις νεοελληνικές διαλέκτους είναι σχετικά πρόσφατες (Newton 1972, 189 κ.ε.). Η αποβολή των άτονων ψηλών φωνηέντων προηγείται της στένωσης/ανύψωσης των άτονων μεσαίων φωνηέντων, έτσι ώστε τα δευτερογενή /i u/ δεν αποβάλλονται: το *έμινε* [ˈemine] δίνει [ˈemni], και όχι †[ˈemni].³⁸ Η αποβολή των ψηλών φωνηέντων είναι πιο πρόσφατη από άλλους γνωστούς φωνολογικούς κανόνες όπως η μεταρινική ηχηροποίηση σε συμπλέγματα του τύπου NT: *έτσι, άμανιτάριον > μανιτάρι* [maniˈtari] > [majˈtar] με άηχο κλειστό, σε αντίθεση με το *πάντα* [ˈpanda]. Η ουράνωση προηγείται και αυτή της αποβολής των ψηλών φωνηέντων, δηλαδή εφαρμόζεται μόνο σε πρωτογενείς [ni] ακολουθίες: [maniˈtari] > *[majˈtar] > [majˈtar], σε αντίθεση με το *έμινε* [ˈemine] > [ˈemni], και όχι †[ˈemni].

Με λίγα λόγια, συμφωνώ με το συμπέρασμα του Βουτυρά (Voutiras 1998, 9, 23) ότι οι τύποι *διελέξαιμι, ιμέ* και *άνορόζασα* στον κατάδεσμο της Πέλλας είναι πιθανόν απλά λάθη χωρίς φωνητική σημασία. Συνήθως οι κατάδεσμοι είναι γεμάτοι λάθη και η ΠΕΛΛΑ δεν αποτελεί εξαίρεση. Όπως σημειώνει ο Βουτυράς, η σύγχυση στα *διελέξαιμι* και *άνορόζασα* οφείλεται πιθανώς στην εγγύτητα ενός Ε και ενός Ο στην ίδια λέξη. Η ερμηνεία αυτή ισχύει και για το *Διονοσοφώντος* που διορθώθηκε από τον χαρακτή σε *Διονουσοφώντος* στον στίχο 1.

4.4

Ο Brixhe (2008) υποστηρίζει ότι η τροπή του άτονου /o/ (<O>) σε [ə] (<E>) σε τελική συλλαβή λέξης αποτελεί φαινόμενο με συγκεκριμένη γεωγραφική εξάπλωση. Η αλλαγή μαρτυρείται στη Θράκη, τη Θάσο, τη Μακεδονία (άπαξ: *Πλατορες* αντί *Πλατορος* στο IG 10.296, Θεσσαλονίκη, 2ος αι. μ.Χ.) και τη Θεσσαλία με μία πιθανή μεταγενέστερη περίπτωση στη Λάρισα (*Κόιντες Θράσωνες*, IG 9.2.791, ρωμαϊκή εποχή) και πολλές εμφανίσεις στην Ιστιαιώτιδα: *τὲν πάντα χρόνεν* (αττ. *τὸν πάντα χρόνον*, SEG 36.548.4, Ματρόπολις, τέλη 3ου αι. π.Χ.), *τύτεις* (αττ. *τοῦτοις*, ό.π. στ. 4), *Κλιάνδρες* (αττ. *Κλέανδρος*, ό.π. στ. 11), *παρ πετρίτεν ἔτες* (αττ. *παρὰ τὸν τέταρτον ἔτος*, SEG 37.494.10, Γόμφοι, τέλη 3ου αι. π.Χ.), *δικαστείρεις* (αττ. *δικαστηρίοις*, ό.π. στ. 12), κλπ.

Όπως οι περισσότεροι επιστήμονες που ασχολήθηκαν στο παρελθόν με το ζήτημα, ο Brixhe ερμηνεύει τα δεδομένα αυτά ως εξασθένηση φωνηέντων που προκλήθηκε από έναν ισχυρό δυναμικό τόνο σε μη τελική συλλαβή. Κατά την

άποψή μας η ανύψωση των μεσαιών φωνηέντων στις νεοελληνικές βόρειες διαλέκτους αποτελεί και αυτή εκδήλωση της φωνηεντικής εξασθένησης. Ο Brixhe παραθέτει παραδείγματα φωνητικών αλλαγών ως ένδειξη παρουσίας δυναμικού τόνου στην περιοχή:

- α αποκοπή της θεματικής γενικής ενικού -οιο > -οι στην Πελασγιώτιδα·
- β συγκοπή, π.χ. θεσσ. ξενδόκοι·
- γ αφομοίωση συμφώνων στην αρχή της συλλαβής («*toute consonne ap-
pruyante*»): Ττυλίχνας αντί Πτυλίχνας³⁹
- δ ουράνωση συμφώνων πριν από /j/.

Κανένα από τα επιχειρήματα του Brixhe δεν είναι ακλόνητο:

- α Οι επιγραφικές μαρτυρίες για τη συγκεκριμένη αλλαγή στη Μακεδονία είναι ισχνές (ένα παράδειγμα σε ιλλυρικό ανθρωπωνύμιο!) και ύστερες.
- β Δεν μπορεί να υπάρχει συνέχεια μεταξύ της υποτιθέμενης εξασθένησης του τελικού /ο/ και τροπής του σε [ə] και στη σύγχρονη τροπή του άτονου /ο/ > /u/ στις βόρειες διαλέκτους (και τί γίνεται με την τροπή /e/ > /i/;). Αφενός οι συνθήκες των εν λόγω αλλαγών είναι ανόμοιες, αφετέρου οι τροπές [ο] > [ə] (κεντρικοποίηση) και [ο] > [u] (στένωση/ανύψωση) είναι εντελώς διαφορετικές. Οι διαδοχικές τροπές [ο] > [ə] > [u] (ή στην άλλη περίπτωση, [e] > [ə] > [i]) δεν είναι φυσιολογικές.
- γ Δεν μαρτυρούν όλες οι φωνητικές διαδικασίες που αναφέρει ο Brixhe την ανάπτυξη ενός ισχυρού «μη τελικού» δυναμικού τόνου. Οι γλώσσες με δυναμικό τόνο δεν είναι πιο επιρρεπείς στην ουράνωση συμφώνων που προκαλείται από το yod ή στην αφομοίωση συμφώνων στο τέλος συλλαβής από τις γλώσσες με μελωδικό τονισμό (τονικού ύψους).
- δ Όπως έχω δείξει σε προηγούμενη μελέτη μου (Méndez Dosuna 2007a, 367–377),⁴⁰ στη σύγχρονη τσακωνική μαρτυρείται μια αλλαγή που θυμίζει έντονα την αλλαγή στην Ιστιαιώτιδα: ΑΕ ἄρτος > τσακ. [ˈande], ἰστός > [iˈtʰe], ὄνος > [ˈone], ἄλλος > [ˈale], τυρός > [cuˈre]. Τα δεδομένα της τσακωνικής δείχνουν ξεκάθαρα ότι ο τόνος δεν έχει καμία σχέση με το ζήτημα, αφού η αλλαγή επηρεάζει αδιάκριτα και το τονισμένο και το άτονο /ο/. Όπως και στην Ιστιαιώτιδα, το /ο/ στην τελική συλλαβή τράπηκε σε /e/ δίπλα σε οδοντικά και ουρανικά, ενώ παρέμεινε αμετάβλητο μετά από χειλικά και υπερωικά: πρβ. θεσσ. Ιστ. ξενδόκοι (SEG 36.548.19) Ἀστόλαος (ό.π., 20) στην τσακωνική, τόπος > [ˈtoro], ἄνθρωπος > [ˈatʰoro] ‘παιδί’, ἔριφος > [ˈerifo] ‘κατσίκι’, λύκος > [ˈlyko]. Πιθανόν, η προσθίωση του /ο/ πυροδοτήθηκε από αφομοίωση προς τα γειτονικά σύμφωνα.

5

Τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά της αρχαίας μακεδονικής

5.1

Η ένδεια επιγραφικού υλικού γραμμένου στη θεωρούμενη ως τοπική καθομιλουμένη περιορίζει σημαντικά τις γνώσεις μας για την αρχαία μακεδονική. Έχουμε ήδη σημειώσει ότι το μη αττικοϊωνικό μακρό $\bar{\alpha}$ μαρτυρείται αφειδώς σε ανθρωπωνύμια τόσο στα λίγα διαθέσιμα διαλεκτικά κείμενα όσο και στις πιο πολυάριθμες επιγραφές στην αττική διάλεκτο και στην Κοινή.

Τα χαρακτηριστικά της ΠΕΛΛΑΣ έχουν υποβληθεί σε διεξοδική μελέτη από τους ειδικούς (Voutiras 1998, 20–34 Dubois 1995 Brixhe 1999 Hatzopoulos 2007a Panayotou 2007a O’Neil 2006 Τζιτζιλής 2008). Στο κείμενο αυτό (βλ. Παράρτημα, σελ. 287) εμφανίζονται ορισμένα διαλεκτικά στοιχεία τα οποία φαίνεται να παραπέμπουν στη δωρική και πιο συγκεκριμένα στη βορειοδυτική δωρική:

- 1 $\bar{\alpha}$ για το αττ.-ιων. η: Θετίμας (στ. 2), γᾶμαι (στ. 4), ἄλλᾶν (στ. 4, 6), κλπ.
- 2 -ᾶν στη γενική πληθυντικού της 1ης κλίσης: τᾶν ἄλλᾶν πασᾶν (στ. 1), χρᾶν (στ. 2)

³⁹ Η περιγραφή του Brixhe δεν είναι ακριβής. Εύκολα αποδεικνύεται ότι η αφομοίωση σε συμπλέγματα ΣΣ επηρεάζει κανονικά τις συλλαβικές εξόδους (δηλ. “*consonnes appuyées*”). Στην ελληνική όμως οι σύνθετες εμβάσεις συλλαβής στην αρχή λέξης επανασυλλαβοποιήθηκαν σε συνεκφορά μετά από φωνήεν. Πράγματι, το παράδειγμα του Brixhe, ὁ ἐπί Ττυλίχνας (SEG 36.548.21), είναι χαρακτηριστικό καθώς το ἐπί Πτ* ([epit.tʰ]) αφομοιώνεται σε ἐπί Ττ* ([epit.tʰ])· πρβ. και οἱ πτολιάρχοι και ἀρχιπτολιάρχεντος (IG 9.2.1233.1, 2, Φάλαννα, 3ος αι. π.Χ.).

⁴⁰ Ο Brixhe δεν αναφέρεται σε αυτή τη μελέτη μολονότι ήταν παρών κατά την ανακοίνωσή της στο Βερολίνο (20 Σεπτεμβρίου 2001).

41 Οι Brixhe, Παναγιώτου και O'Neil υποστηρίζουν ότι το *όποκα* είναι ισοδύναμο του αττ.-ιων. *όποταν*. Επομένως, κατά την άποψή τους, η ΠΕΛΛΑ μαρτυρεί τη χρήση του *κα* στην αρχαία μακεδονική. Και οι δύο ισχυρισμοί είναι λανθασμένοι. Τα δωρ. *όκα*, *όποκα* αντιστοιχούν στα αττ.-ιων. *ότε*, *όποτε* (< εν. ουδ. *h₁iod + -ka και -te). Τα δωρικά ισοδύναμα των αττ.-ιων. *όταν*, *όποταν* είναι *όκα κα*, *όποκα κα* ή στις αποκομμένες παραλλαγές *όκακα*, *όποκακα* (λακ., μεγάρ., ροδ. κλπ. για την αποκοπή πρβ. Ruijgh 1996, 402, 424, 490). Από την άλλη, μολονότι η χρήση του *κα* με ευκτική σε χρονικές και υποθετικές προτάσεις μαρτυρείται αφειδώς στη βορειοδυτική δωρική (πρβ. *έπει κά τι πάθοι Κλεοπάτρα*, SGI 2171.11-12, Δελφού, 100-50 π.Χ.), το τροπικό μόριο δεν είναι υποχρεωτικό (Crespo 1993). Ορισμένοι μελετητές δέχονται την υπόθεση του Wackernagel ότι το *όκα* ανάγεται στο μορφολογικά διαφανές **όδα* με κανονική αποβολή ενός τελικού κλειστού συμφώνου, ενώ το *όκα* προέκυψε από την αφομοίωση του μορφολογικά αδιαφανούς **όδακα* (πρβ. Molinos Tejada 1992, 337-338, υποσ. 28). Η εξήγηση αυτή όμως αποκλείεται από το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τα *όκα* και *όποκα*, τα *όκακα* και *όποκακα* συντάσσονται πάντοτε με υποτακτική (όπως τα αττ.-ιων. *όταν*, *όποταν*) ή με ευκτική.

42 Ο Dubois (1995, 192) σημειώνει δύο ακόμη λεξιλογικούς δωρισμούς: *τέλος* αντί *γάμος* και *καταγράφω* 'καταρτέμει' αντί *καταδέω* 'δένω' (με *ζόρκι/κατάρα*)

43 Η δοτική ενικού της πρωτοπρόσωπης αντωνυμίας δεν μαρτυρείται ούτε στη βοιωτική ούτε στα αποσπάσματα της Κόρυννας, αλλά ο Απολλώνιος Δύσκολος (*Περί αντωνυμιών* 104bc) αναφέρει τον τύπο *έμυ* (= *έμοι*) ως βοιωτικό. Αυτός είναι και ο τύπος που χρησιμοποιεί ο Θηβαίος έμπερος στους Αχαρνές του Αριστοφάνη (στ. 895).

44 Να σημειωθεί ότι, όπως σε πολλές δωρικές διαλέκτους, η γενική πληθυντικού *ύμω<v>* πρέπει να είναι ένας τύπος του γρήγορου λόγου. Η συναίρεση *εω > ω*, μη αναμενόμενη εκτός Αττικής, πρέπει να αποδοθεί στη γραμματική υπόσταση των αντωνυμιών.

45 Ο Alcorac Alonso Déniz μου υπενθυμίζει ότι η αρκαδική δεν είναι γεωγραφικά ομοιογενής από αυτή την άποψη: ενώ η πρώτη αναπληρωματική έκταση είναι γενική σε άλλες πόλεις, ο Ορχομενός εμφανίζει διπλά σύμφωνα: *όφέλλοισι*, *έ[κ]ρινναν* (IPArk 15A.33 και 49, περ. 360-350 π.Χ.). Διαφωνώ πλήρως με την άποψη του Χατζόπουλου, που βασίζεται στον Brixhe, ότι τα διπλά σύμφωνα της θεσσαλικής, της λεσβιακής, της αρκαδικής και -πιθανόν- της μακεδονικής είναι αρχαϊζον χαρακτηριστικό, δηλαδή στάδιο προγενέστερο της αναπληρωματικής έκτασης, καθώς η απλοποίηση των διπλών συνοδευόμενη από αναπληρωματική έκταση (-ΦΣ:- > -Φ:Σ-) φαίνεται πως δεν μαρτυρείται σε σύγχρονες γλώσσες.

46 Όπως είναι γνωστό, η κατάληξη -σι εμφανίζεται σε μια επιγραφή από τη Θεσσαλιώτιδα: *χρέμασιν* (IG 9.2.257.4, Θετόνιον, 5ος αι.).

- 3 αποκοπή της πρόθεσης *παρά* (πριν από σύμφωνο) και αποκοπή της *κατά* (μόνο πριν από οδοντικά κλειστά): *παρκαττίθεται* (στ. 2)
- 4 δοτική ενικού *έμιν* (= αττ.-ιων. *έμοι*)
- 5 επιρρήματα σε -*κα*: *όποκα* (στ. 3)⁴¹
- 6 υφαίρεση του *θεο-* > *θε-* στα *θετίμας* (στ. 2), *θετίμα* (στ. 7)
- 7 ευκτική σε χρονική πρόταση με αναφορά στο μέλλον: *όποκα διελ<ί>ξαιμι και άναγνοίην* (στ. 3)
- 8 *στ* αντί *σθ*: *γενέσται* (στ. 8).

Τα χαρακτηριστικά 1-5 είναι κοινά σε όλες τις δωρικές διαλέκτους.⁴² Ούτε η διατήρηση του *α* ούτε η υποθετική διατήρηση της προφοράς [u:] (βλ. 4.2) αποτελούν απλώς αρχαϊσμούς κληρονομημένους από την πρωτοελληνική. Τα χαρακτηριστικά 2-3 είναι νεωτερισμοί, όχι όμως τυπικοί της δωρικής. Οι καταλήξεις της γεν. εν. αρσ. -*α* και της γεν. πλ. -*άν* απαντούν και στη λεσβιακή, την ύστερη θεσσαλική και περιστασιακά στη βοιωτική. Η αποκοπή στις προθέσεις *παρά* και *κατά* πριν από οδοντικά κλειστά είναι χαρακτηριστικό όλων των δωρικών διαλέκτων αλλά απαντά και στην αρκαδική, τη βοιωτική και τη θεσσαλική.

Πιο σημαντικά είναι τα χαρακτηριστικά 4-5, που είναι αποκλειστικά της δωρικής και της βοιωτικής.⁴³ Υφαίρεση εμφανίζεται περιστασιακά στη βοιωτική και σε διάφορες δωρικές διαλέκτους (δελφική, κωική και, κυρίως, μεγαρική). Τα χαρακτηριστικά 7-8 παραπέμπουν απευθείας στη βορειοδυτική δωρική.

Σε σχέση με τη διαλεκτική ταξινόμηση της αρχαίας μακεδονικής ο Brixhe (1999, 45) επισημαίνει δύο σημαντικά στοιχεία στην ΠΕΛΛΑ:

- 1 Σε αντίθεση με τη θεσσαλική, η οποία εμφανίζει διπλό -*μμ-* για τα συμπλέγματα **-ms-* και **-sm-* (**γάμμαι*, *ύμμέων* = αττ. *γῆμαι*, *ύμῶν*), στην ΠΕΛΛΑ οι απολήξεις αυτών των συμπλεγμάτων έχουν ένα μόνο -*μ-* με αναπληρωματική έκταση του προηγούμενου φωνήεντος: πρβ. *γάμαι* (στ. 4), *ύμω<v>* (πινακ. *ύμῶμ*, στ. 5).⁴⁴ Περιέργως, το *ύμῶν* δεν συνάδει με τη μαρτυρία ενός αποσπάσματος από την κωμωδία του Στράτι (5ος αι. π.Χ.) *Μακεδόνες* (απ. 29 Orth = PCG 29), το οποίο παρατίθεται από τον Αθήναιο (7.323b) στο απόσπασμα αυτό ένας χαρακτήρας -πιθανόν Μακεδόνας- εκφέρει τις λέξεις *ύμμες* 'Ἰττικοί' 'εσείς, λαέ της Αττικής'. Ο Colvin (1999, 279) αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την αξιοπιστία της πηγής, αλλά ο Χατζόπουλος (2007b, 234) επισημαίνει το εθνωνύμιο *Κραννέστης* στο IG 10.2.2.36.2 (Ηράκλεια Λυγκηστis, 2ος-3ος αι. μ.Χ.), το οποίο θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε ένα τοπωνύμιο **Κράννα* που θυμίζει το *Κραννών*, πόλη στη θεσσαλική Πελασγιώτιδα (πρβ. λεσβ. *κράννα*, δωρ., αρκ. *κράνα*, αττ.-ιων. *κρήνη* < **krasnā* 'κρήνη, πηγή').⁴⁵
- 2 Ο Brixhe σημειώνει ακόμη ότι η αθέματη δοτική πληθυντικού *δαιμοσι* (στ. 3) δεν είναι συμβατή με τη θεσσαλική (ο αναμενόμενος τύπος θα ήταν *δαιμόνεσι*).⁴⁶ Ο O'Neil (2006, 197) πιστεύει ότι δεν μπορεί να είναι ούτε βορειοδυτική δωρική, για την οποία θα περιμέναμε το θεματοποιημένο *δαιμόνοις*, αλλά ο ισχυρισμός αυτός είναι αβάσιμος καθώς, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Brixhe, η θεματική κατάληξη -οις δεν είναι γενικευμένη στη βορειοδυτική δωρική (Méndez Dosuna 1985, 473 κ.ε.).

Έχουμε ήδη αναφερθεί σε ορισμένα χαρακτηριστικά της αρχαίας μακεδονικής που μπορεί να έχουν επιβιώσει στις σύγχρονες διαλέκτους. Εκτός από (1) τη διατήρηση του αρχαίου *α* (αττ.-ιων. *η* > KNE /i/) και (2) την προφορά του αρχαίου *υ* ως [u], τα οποία έχουν ήδη συζητηθεί, ο Τζιτζιλής (2008, 231-235) σημειώνει την παρουσία από ίχνη για δύο ακόμη μακεδονοδωρικά ισόγλωσσα:

- 3 Διατήρηση του αρχαίου /w/ (φ) ως [v], **χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να είναι κοινό με τη θεσσαλική: βρόζους** (KNE *ρόζος*), συγγενικό πιθανόν με τα *ράδαμος*, *ρόδαμος*, *όρδαμος* (< **φρόδαμος*) 'κλαδί, μίσχος', και λεσβ. *βρίζα* (αττ. *ρίζα*): *ζώβλικους* 'μικροκαμωμένος και δυνατός', το

οποίο ο Τζιτζιλής ανάγει στο ΑΕ *ζωφίλος (πρβ. Ζωίλος ως ανθρωπωνύμιο).⁴⁷ Για τη διατήρηση του *φ* στην αρχαία μακεδονική, πρβ. και Οαδίστη (= *Fādísti*, αττ. *Ήδίστη*: SEG 41.575, Πέλλα, περ. 350–250 π.Χ.), Ουαδίη (= *Fādeía*, αττ. *Ήδεΐα*: EAM 1.94a.2, Εορδαία, 2ος–1ος αι. π.Χ.).

- 4 Εναλλαγή μεταξύ /a/ (< αρχαίο /a:/) και /u/ (< αρχαίο ω /ω:/) σε δύο λέξεις: *βατῶνόμαρου* [vatʃ'nomaru] 'βατόμouro' που μαρτυρείται στην Έλαφο και ο Τζιτζιλής ετυμολογεί ως σύνθετο των *βατσιναί* 'βάτος' + *μάρο* 'μούρο' (< **māron* αποκαταστημένο με βάση το αλβ. *mare* 'αρκτοστάφυλος ή αρκουδοκούμαρο'), αντίθετα προς το πιο διαδεδομένο *βατῶνόμουρου* [vatʃ'nomuru] με β' συνθετικό το *μούρο* (πιθανόν από το *μῶρον*: πρβ. ΚΝΕ *βατόμouro*, *μούρο*): ο τύπος *μαρ'κούτ* [mar'kutʃ] 'ανότητος' στην Έλαφο, που ετυμολογείται ως σύνθετο των **māros* και **kou̯tos* (ΚΝΕ *κουτάβι*),⁴⁸ σε αντίθεση με το πιο διαδεδομένο *μουρ'κούτ* [mur'kutʃ] από το ΑΕ *μωρός*. Μαρτυρείται επίσης η κλητική *μαρέ* (= *μωρέ*). Ο Τζιτζιλής συγκρίνει την αντίθεση αυτή με το *δωρ.*, *βοιωτ.* *πρᾶτος* vs. *πρώτος* στις άλλες διαλέκτους και το *αρκ.* *δάρις*, *λακ.* (;) *δάρειρ*⁴⁹ vs. *αττ.*-*ιων.* *δῶρον* 'παλάμη, πιθαμή'.

EL

Τα τρία πρώτα χαρακτηριστικά δεν είναι πολύ χρήσιμα για την ταξινόμηση των διαλέκτων, αφού, όπως ειπώθηκε παραπάνω, πρόκειται για αρχαϊσμούς που δεν μπορούν να αποδείξουν στενή γενετική συγγένεια. Όσο για την εναλλαγή [a] ~ [u], που ερμηνεύεται ως *απομεινάρι μιας αρχαίας διαλεκτικής αντίθεσης* μεταξύ *δωρικού* *ā* και *μη δωρικού* *ω*, η ερμηνεία του Τζιτζιλή είναι παρακινδυνευμένη. Καταρχάς, η μαρτυρία για τα αρχαία **māron* και **māros* δεν είναι ισχυρή. Επιπλέον, το μακρό *ω* του *μῶρον* είναι αμφίβολο: το ωμέγα στη «γλώσσα» του Ησύχιου *μῶρα· σκαμίνα* είναι πιθανό να οφείλεται σε ανορθογραφία, αφού το *μόρον* γράφεται πάντοτε με όμικρον. Ομοίως, δεν μαρτυρείται τύπος **māros*. Όλες οι αρχαίες πηγές, συμπεριλαμβανομένου του Σώφωνα (*μωρότερος*, απ. 74) που έγραφε σε *δωρική*, έχουν απaráλλαχτα *μωρός* με *ω*. Το [a] στο *βατῶνόμαρου* (βόρ. διάλεκτοι) μπορεί να είναι ανώμαλη εξέλιξη σε άτονη θέση. Ας σημειωθεί ότι και το [u] στο *μούρο* της ΚΝΕ είναι εξίσου ανώμαλος σχηματισμός.⁵⁰ Όσο για το [a] στα *μαρ'κούτ*, *μαρέ*, θα πρέπει να συμπεριληφθεί στον κατάλογο των ανώμαλων σχηματισμών που εμφανίζονται ως παραλλαγές του *μωρέ* σε απροσχεδίαστο καθημερινό λόγο (*allegro*): πρβ. *μωρέ*, *μπρε*, *βρε*, *ρε* ως τα πλέον διαδεδομένα.⁵¹ Τέλος, η ετυμολογία των τύπων *δάρις*, *δάρειρ* και η συσχέτισή τους με το *δῶρον* είναι αβέβαια. Ο Τζιτζιλής (ό.π., 235–236) εντοπίζει δύο ισόγλωσσα που αποτελούν χαρακτηριστικά της μακεδονικής και της αρχαίας βορειοδυτικής *δωρικής*:

- 1 /er/ > /ar/ : *πλακαρός* 'πεπλατυσμένος' (ΚΝΕ *πλακερός*): *πραπόδ'* [pra'rodʃ] 'πλεκτό χαμηλό υπόδημα που φοριέται πάνω από τις κάλτσες' < **παρπόδιον* < ΑΕ *περπόδιον*· *κουλοβάρδακος* 'κοντός' (τσακ. *κολοβέρδικο* 'πολύ κοντός', Μάνη *κολόβερδος* 'κουτσός'), υποθετικά από το **κολόφερδος*, σύνθετο του *κόλος* 'χωρίς κέρατα' και **φέρδα* 'ουρά' (πρβ. *κόλουρος* 'με κοντή ουρά').⁵²
- 2 /ε:r/ > /a:r/ , /re:/ > /ra:/ : *σαρδακιάζου* 'χτυπάω, δέρνω' < **σᾶρδακῶ* < **σηρδακῶ* < *σηδρακῶ* (πρβ. Ησύχιος *σηδρακεῖ*· *κτυπεῖ*).

Πέρα από το γεγονός ότι η ετυμολογία ορισμένων από τις παραπάνω λέξεις είναι κάθε άλλο παρά βέβαιη, κανένα από τα δύο χαρακτηριστικά δεν αποτελεί σαφή ένδειξη στενής συγγένειας μεταξύ αρχαίας βορειοδυτικής *δωρικής* και σύγχρονου ιδιώματος της ορεινής Πιερίας ως απογόνου της αρχαίας μακεδονικής.

Αναμφισβήτητα, η τροπή /er/ > /ar/ είναι χαρακτηριστικό της βορειοδυτικής *δωρικής* και ηλιακής (Buck 1955, 23–24· Méndez Dosuna 1985, 395–412): *δυτ.* *λοκρ.* *φάρειν*, *ματάρα*, *δάραμα* (αττ. *φέρειν*, *ματέρα*, *δέρματα*), *ηλ.* *φάρεν*, *φάργον* (αττ. *ἔργον*). Αλλά η τροπή /er/ > /ar/ είναι μια φυσιολογική εξέλιξη

⁴⁷ Και οι δύο ετυμολογήσεις είναι αρκετά θεωρητικές.

⁴⁸ Το β' συνθετικό θα μπορούσε να συσχετισθεί με το *κουτός* της ΚΝΕ το οποίο συνήθως ανάγεται στο *κοττός* 'κόκκορας'.

⁴⁹ Ησύχιος: *δάριεῖρ*· τὸ ἀπὸ τοῦ μεγάλου δακτύλου ἐπὶ τοῦ μικροῦ διάστημα, δάριν· σπιθαμῆν· Ἀρκάδες.

⁵⁰ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το *μούρο* είναι αναδρομικός σχηματισμός με βάση σύνθετα του τύπου «βατόμouro».

⁵¹ Πρβ. Joseph 1997, ο οποίος καταγράφει πενήντα ἐξὶ παραλλαγές του *μωρέ* στις νεοελληνικές διαλέκτους.

⁵² Μπορεί να πρόκειται και για αστείο παράγωγο του *κολοβός*.

53 Κάποιο ρόλο θα πρέπει να έπαιξε και η εξ αποστάσεως αφομοίωση $e_a > a_a$. Μάλιστα το /e/ είναι άτονο στα πλακερός, περιπόδιον και κολόβερδος.

54 Το πρόθημα ζα- θεωρούνταν συνήθως αιολικό χαρακτηριστικό στον Όμηρο, αλλά το λεσβιακό ζά ως πρόθεση και το ζα- ως προρρηματικό εμφανίζονται μόνο σε ύστερες επιγραφές και σε «γλώσσες». Η Θεσσαλική έχει διέ. Ο Sowa (2009) υποστηρίζει με πειστικό τρόπο ότι το ζά αποτελεί μάλλον ομηρισμό που πέρασε στη λεσβιακή ποιητική παράδοση.

55 Δεκαοχτώ μήνες πριν από τον πρόωρο θάνατό του ο Τάσος Χριστίδης μου έστειλε ένα αντίγραφο μιας προκαταρκτικής μορφής (Μάιος 2003) του τόμου της Δωδώνης. Το αντίγραφο δεν περιελάμβανε ούτε φωτογραφίες ούτε απεικονίσεις των ελασμάτων. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Méndez Dosuna 2007b· 2008, 53.

56 Η χρήση αυτή είναι συχνή στον Όμηρο και τον Ηρόδοτο αλλά δεν μαρτυρείται σε ιωνικές επιγραφές.

57 Το επιχείρημα αυτό δεν είναι αποφασιστικής σημασίας, καθώς οι συγκεκριμένες γραφές απαντούν περιστασιακά σε βοιωτικές επιγραφές του πρώιμου 4ου αιώνα. Ας σημειωθεί ότι το παῖς (πιθανόν δισύλλαβο παῖς, από προγενέστερο πάρις) δεν συναιρέθηκε σε *πῆς στη βοιωτική.

58 Λίγες εμφανίσεις του -ωι σε επιγραφές του 4ου αιώνα θα μπορούσαν να είναι αυθεντικές. Ο Vottero (1995) τις ερμηνεύει ως δάνεια, αλλά, κατά τη γνώμη μου, η υπόθεση αυτή είναι ασβασίμη. Οι μεταγενέστερες εξελίξεις -υ [-ø:] (3ος αι. π.Χ.) και -ει [-e:] (2ος αι. π.Χ.) δεν σχετίζονται με το εν λόγω ζήτημα.

59 Το -ου (Πελασγιώτις, Θεσσαλιώτις) είναι η ομαλή φωνητική εξέλιξη του -ωι: [ɔ:] > [o:]. Δοτικές βορειοδυτικού δωρικού τύπου σε -οι μαρτυρούνται στη δυτική Θεσσαλία: το -οι ([ɔ:] > [o:]) απαντά στο Κιέριο (Θεσσαλιώτις) και το -ει ([o:] > [e:]) στη Ματρόπολη (Ιστιαιώτις). Για το θεσο. -οι, βλ. Lejeune 1941· για το -ει, βλ. Méndez Dosuna 2007a, 367–377.

που μαρτυρείται σε πολλές γλώσσες του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης της νέας ελληνικής: ΑΕ *ἐργαλειόν, ἐργάτης* > ΝΕ *αργαλιό* [arɣa'lio], *αργάτης*.⁵³ Επομένως, η σύμπτωση μεταξύ της αρχαίας βορειοδυτικής δωρικής και του σύγχρονου ιδιώματος της ορεινής Πιερίας μπορεί να είναι τυχαία.

Η υποθετική τροπή /ε:ɪ/ > /a:ɪ/ (δεν φαίνεται να μαρτυρούνται περιπτώσεις /γε:/ > /ra:/) δεν έχει ισοδύναμο της στις αρχαίες βορειοδυτικές δωρικές διαλέκτους.

Τέλος, ο Τζιτζιλής επισημαίνει δύο ακόμη ενδιαφέρουσες συμπτώσεις μεταξύ αρχαίας Θεσσαλικής και του ιδιώματος της ορεινής Πιερίας:

- 1 Την προαναφερθείσα τροπή *k^we > πε: πρβ. θεσο. *πετρο-* (αττ. *τετρα-*), βόρ. ιδιώμ. της σημερινής μακεδονικής *πατράγγουλος, πατραχειλάς*.
- 2 ζα- αντί δια-: πρβ. ομηρ. ζάθεος 'πολύ θεϊκός' με επιτακτική σημασία, βόρ. ιδιώμ. της σημερινής μακεδονικής *ζαγριάζει* '(για κλωστή) σχηματίζω κόμπους και βγάζω χνούδι) < *δια-γραιάζω.⁵⁴

5.2

Περαιτέρω στοιχεία που ίσως σχετίζονται με την ταξινόμηση της αρχαίας μακεδονικής θα μπορούσε να μας προσφέρει ένα αδημοσίευτο χρηστήριο ελασμα που βρέθηκε στη Δωδώνη το 1930 και χρονολογείται προκαταρκτικά από τους επιμελητές της επικείμενης έκδοσης στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. (Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης υπό έκδ., αριθ. 2493Α, Μουσείο Δωδώνης, 871).⁵⁵ Τα διαλεκτικά του χαρακτηριστικά υποδεικνύουν ότι το αίτημα αυτό για χρυσό μπορεί να ήταν γραμμένο στη μακεδονική (Méndez Dosuna 2007b, 283–284).

Το κείμενο όπως μεταγράφηκε από τους εκδότες έχει ως εξής:

*Ζεῦ καὶ Διώνη, ἧ ἔσονται παῖ-
δες ἐκ τᾶς γυναικὸς Κεβαλίωι
τᾶς νῦν ἔχει κ[α]ῖ ζώσονται;*

«Ζευ και Διώνη, θα αποκτήσει ο Κεβάλιος παιδιά από την τωρινή του γυναίκα, και θα ζήσουν;»

Το κείμενο δεν μπορεί να είναι αττικοϊωνικό με βάση τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- *ᾱ* στα Διώνᾱ (στ. 1), τᾶς (στ. 2, 3) vs. αττ.-ιων. Διώνη, τῆς·
- διπλό -σσ- στο ἔσονται (στ. 1) vs. αττ.-ιων. ἔσονται·
- χρήση του «άρθρου» ως αναφορικού: τᾶς νῦν ἔχει (στ. 3).⁵⁶

Βοιωτική προέλευση ούτε καν συζητείται:

- γραφές ΑΙ στα ἔσονται (στ. 1), γυναικὸς (στ. 2), κ[α]ῖ (στ. 3) και ΕΙ στο ἔχει (στ. 3)· η βοιωτική του 4ου αιώνα εμφανίζει Η (/ε:/) και Ι (/i:/) αντίστοιχα: ἔσονται, γυναικός, κή, ἔχῃ.⁵⁷
- *dj, *g^wj > ζ στα Ζεῦ (στ. 1), ζώσονται (στ. 3) σε αντίθεση με το δ στα βοιωτ. Δεῦ, δώσονται.
- ἔξ > ἐκ πριν από σύμφωνο στο ἐκ τᾶς (στ. 3) vs. βοιωτ. ἐς τᾶς.
- μη δασέα κλειστά σε καταλήξεις 3ου πληθ. ἔσονται (στ. 1), ζώσονται (στ. 3) σε αντίθεση με τα βοιωτ. -νθη, -νθι.
- θεματική δοτική ενικού -ωι (Κεβαλίωι, στ. 2) σε αντίθεση με το βοιωτ. -οι.⁵⁸

Μερικά χαρακτηριστικά δύσκολα συμβιβάζονται με τη Θεσσαλική:

- Η (/ε:/) και Ω (/ο:/) στα ἦ (στ. 1), Διώνη (στ. 1), Κεβαλίωι (στ. 2), ζώσονται (στ. 3)· η Θεσσαλική θα είχε κανονικά ΕΙ (/ε:/) και ΟΥ (/ο:/)·
- ἔξ > ἐκ πριν από σύμφωνο στο ἐκ τᾶς (στ. 3) αντί του θεσο. ἐς τᾶς·
- θεματική δοτική ενικού -ωι (Κεβαλίωι, στ. 2) αντί του θεσο. -ου (ή -οι).⁵⁹
- μη δασέα κλειστά σύμφωνα στις καταλήξεις 3ου πληθ. ἔσονται (στ. 1), ζώσονται (στ. 3) αντι των θεσο. -νθαι (-νθην στη Λάρισα), -νθι.

Τα περισσότερα από τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά του κειμένου θα μπορούσαν να είναι της βορειοδυτικής δωρικής,⁶⁰ αλλά μια τέτοια προέλευση μοιάζει να αντικρούεται από τους μέλλοντες *έσσονται* (στ. 1), *ζώσονται* (στ. 3). Σε δωρικό κείμενο θα περιμέναμε τους «δωρικούς μέλλοντες» *έσσόνται*, *ζωσόνται*. Αν και όχι εντελώς αδύνατος, ένας μέλλοντας ηρακλεωτικού τύπου με συνίτηση και απορρόφηση του *yod* (*έσσόνται* > *έσσόνται* > *έσσόνται*) είναι εξαιρετικά απίθανος.⁶¹

Ομολογουμένως, μερικά από τα χρηστήρια κείμενα της Δωδώνης εμφανίζουν διαλεκτική μίξη. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις είναι προφανές ότι δωρικά στοιχεία έχουν διεισδύσει σε μη δωρικό κείμενο. Υπεύθυνα για τα λάθη αυτά θα πρέπει να ήταν τα μέλη του τοπικού προσωπικού του μαντείου, στα οποία κατά πάσα πιθανότητα υπαγορεύονταν τα ερωτήματα από αναλφάβητους ερωτώντες. Από απροσεξία, αντικαθιστούσαν με τύπους της δικής τους διαλέκτου τους αντίστοιχους τύπους της καθομιλουμένης του ερωτώντος (Méndez Dosuna 2008, 68–69). Για παράδειγμα, ο Lhôte (2006, no 91, τέλη 4ου αι. π.Χ.) συνδυάζει το μακρό *ā* στα *τύχαι αγαθαί* (στ. 1), *έργασίας* (στ. 2), *τάν Διώναν* (στ. 2), *πράσσοι* (στ. 4) με αττικ.-ιών. τύπους όπως *έπερωτῆι* (στ. 1), *εἶ* (στ. 2), *εὐτυχοῖ* (στ. 3). Για τον ίδιο λόγο, η παρείσφρηση μη δωρικών μελλόντων σε δωρικό κείμενο είναι απίθανη.

Το όνομα του ερωτώντος θα μπορούσε να μας δώσει κάποιο στοιχείο για την καταγωγή του. Το *Κεβάλιος* είναι ισοδύναμο του αμάρτυρου **Κεφάλιος*, με τη χαρακτηριστική ηχηροποίηση της μακεδονικής πρβ. αττ. *Κεφαλος*, *Κεφαλίνος* σε αντιθεση με το μακεδ. *Κεβαλίνος*, που ήταν αρκετά δημοφιλές κατά την ελληνιστική περίοδο σε όλη την Ελλάδα. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ωστόσο ότι τα ανθρωπωνύμια είναι ασθενής ταξινομικός δείκτης, καθώς είναι εύκολος ο δανεισμός τους από γλώσσα σε γλώσσα ή από διάλεκτο σε διάλεκτο. Παρ' όλα αυτά, αν η προτεινόμενη από τους εκδότες χρονολογία είναι σωστή, ο δανεισμός είναι μάλλον απίθανος, καθώς την εποχή εκείνη τα μακεδονικά ονόματα στερούνταν κύρους. Τα μακεδονικά ανθρωπωνύμια έγιναν της μόδας μόνο μετά τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου, περισσότερο από πενήντα χρόνια αργότερα.

6

Συμπερασματικά, οι γλώσσες που καταγράφονται από τον Ησύχιο και τα λίγα κείμενα που γράφτηκαν πιθανόν στο τοπικό ιδίωμα υποδεικνύουν ότι η μακεδονική ήταν αρχαία ελληνική διάλεκτος. Πρέπει να ήταν στενή συγγενής της βορειοδυτικής δωρικής, με εξαίρεση δύο σημαντικά χαρακτηριστικά: την ηχηροποίηση των κλειστών /r t k/ σε [b d g] και των τριβόμενων /f θ s x/ σε [v ð z γ] και πιθανόν τον μέλλοντα του συνήθη σιγματικού τύπου.

Μετάφραση Μ. Αραποπούλου

⁶⁰ Η θεματική δοτική ενικού *Κεβαλίωι* δεν είναι εξαίρεση, αφού το -οι ως χαρακτηριστικό της βορειοδυτικής δωρικής εμφανίζεται μόνο στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. (βλ. Méndez Dosuna 1985, 413 κ.ε.).

⁶¹ Για τη συνίτηση και την απορρόφηση του *yod* στους μέλλοντες της ηρακλεωτικής, πρβ. Méndez Dosuna 1993b. **Μερικά υποτιθέμενα παραδείγματα «ηρακλεωτικών» μελλόντων στα ελάσματα της Δωδώνης είναι εξαιρετικά αμφίβολα** (Méndez Dosuna 2008, 76–77).

Georgios K. Giannakis

The general character of the language of the kingdom of ancient Macedonia and its relation to Greek has since antiquity been the subject of debate, oftentimes colored by tension, sometimes conducted not necessarily on strictly scientific grounds, but generally scholarly criteria have prevailed. The debate revolves around two main theses: one school of thought holds that Macedonian is an independent Indo-European language (e.g., O. Müller, G. Meyer, M. Vasmer, and others); the second school of thought believes that Macedonian is part of the dialect geography of Ancient Greek (e.g., G. N. Hatzidakis, O. Hoffmann, and others). An offshoot of the second position is represented by a number of scholars who have been working on the topic during the last two or three decades and hold that Ancient Macedonian belongs to the North-Western dialect group, with close affinities to the Doric group. The main difficulty in tackling the problem of identification of Macedonian is the fragmentary material, which consists of ca. 150 glosses, approximately 200 proper names (anthroponyms and place names), a corpus of epigraphical material written in Attic koine but with certain survivals and/or influence from the spoken language of Macedonian, and a number of references in ancient authors. However, the achievements of historical linguistics and dialectology of Ancient Greek during the last three decades have much contributed to the clarification of the issue of the language of the ancient Macedonians. To the same end of crucial importance are also the finds of archaeological excavations in the area, the study of which has added an interdisciplinary touch to the whole matter, a fact that affects the interpretation of the linguistic material as well.

The studies in the present volume represent the accumulated knowledge of four scholars who specialize in the study of the language and culture of ancient Greece, of Macedonia in particular. As required by the nature of the topic, their approach is interdisciplinary. The first study focuses on the history of ancient Macedonia up to the Hellenistic period, the second study examines the archaeological finds, the third study tackles the issue of the philological data and the linguistic map of Macedonia, whereas the last chapter focuses on the

examination of the language issue. The common feature that functions as the unifying thread for all four essays is the objective study of the relevant issues by four authorities in the study of the language, the history and the archaeology of ancient Macedonia. The main focus of the volume is the relation of Macedonian to Ancient Greek, more specifically its position within the dialect geography of ancient Greece, an effort supported by evidence from the contiguous disciplines of philology, history, and archaeology.

Professor Zahrnt's essay gives an outline of historical facts whereby Macedonia became a leading power, mainly during the reign of Perdiccas, Philip, and Alexander. In this study one finds a historical outline of the beginnings of the kingdom of Macedonia based on the oldest references by ancient historians, mainly Herodotus and Thucydides. The two historians were not that distant from the facts they are relating, and their voyages armed them with a familiarity with the conditions and the facts themselves in the region. Furthermore, in their works they make an excursus on the older history of Macedonia: in Herodotus (8.137ff.) on the founding of the Macedonian kingdom, and in Thucydides (2.99) about its evolution up to the Persian Wars. The two historians examine the early history of Macedonia in the framework of referring to events of the history of Greece in general, for, as they believed, the events in the two areas were related to one another. Zahrnt talks of the expansion of the Macedonian kingdom as well as its relations to both the neighboring nations and to the Athenians, especially during the Peloponnesian War. The essay closes by mentioning Philip's effort to unite the Greeks in their common effort to launch an excursion against the Persians, as decided in the Congress at Corinth (337 BC), and finally the passing of the leadership to his son Alexander, who was to fulfill his father's plan to punish the Persians, the old enemy of the Hellenes. In sum, the essay provides the general historical background within which Macedonia came into history, was organized and evolved into a great world power of antiquity; it also provides the framework within which one should read the rest of the essays of the book.

Arthur Muller discusses the archaeological evidence, which points to a picture similar to that from other regions of Greece, as far as the city planning, the temples and sanctuaries, and the beliefs of the Macedonians towards their dead and the like are concerned. In Macedonia the institution of kingship survived till quite recently, a fact that offers the researcher the opportunity to document with specific evidence the structure of the kingdom of Macedonia, and at the same time to be able to make more plausible hypotheses with regard to this institution in prehistoric Greece. As noted by Arthur Muller, “from this necessarily incomplete overview we derive at the same time the sense of familiarity, of difference, and of the originality of Macedonian monuments”. By the term *familiarity* we refer to the fact that all relevant features are Greek, namely “the forms and their expression, –from city planning and residences, sanctuaries and tombs to material production in general– [in] the customs, way of life and beliefs that could be connected with these monuments, and [in] religious practices and burial customs”. As for the feature of *difference*, he refers to the fact that in Macedonia one also meets certain features which are completely absent from Greece of the city-states, e.g., the palaces, memorial graves, and the court art, all of which are associated with the institution of kingship, something that in the rest of Greece was given up from an early period. Yet, “this difference is always translated into a language with exclusively Greek types, indeed a language characterized by an amazing coherence, since the architecture of the facades on the palaces and Macedonian tombs is essentially identical, as is the wall decoration of palaces, aristocratic residences, and monumental tombs”. Finally, with respect to the feature of *originality*, the author claims that 4th-century Macedonia had not simply borrowed from the other Greek city-states forms and models but in most cases its contribution to their further evolution was crucial.

Recent studies show that Macedonia had many inventions that in the past were associated with other centers of antiquity, such as the construction of large residential communities on top of elevated areas, large colonnades in public buildings, composite architectural style, the structural style in house decorations, and the pictorial style in the mosaics. In certain instances, like painting, Macedonia is the only place that preserves such a style. Muller concludes his study by stating that future research will reaffirm the special position of Macedonia in the study of civilization of ancient Greece.

The findings of Arthur Muller prove to be of special significance for the interpretation of the linguistic material, which is attempted in the next two essays of the volume. This fact supports the view that, as in the case of the archaeological material, the Macedonian language too is closely related to Ancient Greek as one of its dialects.

The next two chapters tackle the issue of the language of Macedonia. More specifically, within a philological framework, Professor Emilio Crespo discusses the linguistic state of ancient Macedonia, concluding that Macedonian is a dialect of Greek

with special connections to the North-Western Greek dialects, a conclusion that finds further support in the last essay by Julián Méndez Dosuna. Emilio Crespo offers a general evaluation of the languages and dialects which, directly or indirectly, are attested in ancient Macedonia in written documents of the 5th–4th centuries BC.

According to the author, the linguistic picture that emerges from the examination of these documents discovered in the geographically multivariated but politically unified region of Macedonia points to a linguistic mosaic consisting of local Greek dialects and at least one more Indo-European language. With regard to this Indo-European language Crespo talks of a “linguistic adstrate”, which is attested only in some glosses in Greek texts of the area, as well as to two or three phonological features that rather point to Phrygian and Thracian. Furthermore, it is possible that other languages were also used, such as Illyrian, which have not been preserved in texts or in references by ancient authors. Finally, some foreign anthroponyms mentioned in texts of Greek writers, point to speakers of Phrygian, Thracian, and Illyrian. Professor Crespo is of the opinion that the unknown Indo-European language was still in oral use at the time of the first written texts in the 5th century, and we may assume that it was preserved insofar as its traces in the pronunciation of Greek are visible in Greek texts. On the other hand, the local Greek dialects used in the city-states that were accessed by the kingdom of Macedonia were gradually replaced in the written language by Attic-Ionic koine, perhaps even at an earlier time than in other Greek territories as a means to cope with the communicative needs during the mid-4th century. The local Macedonian dialect, which was most likely never used as the language of state documents, ceased to be used for writing private documents as well, as it was superseded in all functions by Attic-Ionic koine.

The disappearance rate of the local dialects was accelerated during the Roman conquest of Macedonia in 168 BC, while the role of Attic-Ionic koine was further strengthened. It is during this period that the oral use of the local dialects and of the unknown Indo-European language faded. As a result, these local languages disappeared completely, whereas the last reference to the Macedonian dialect in the oral speech comes from the early part of the Christian era when Strabo (7.7.8) reports that some (ἔθιοι) Macedonians were bilingual (δίγλωττοι), i.e., they spoke the koine and the local dialect.

The last essay by Professor Julián Méndez Dosuna is a careful and detailed analysis of the linguistic material that speaks in favor of Macedonian being a dialect of Ancient Greek (the so-called “Hellenic Hypothesis”, as he notes). The language has many features in common with the North-Western Greek dialects. Dosuna goes on discussing all the evidence in support of his view, e.g., ancient testimonies with regard to the Greek identity of the Macedonians, the glosses from Hesychius’ Lexicon (5th c. AD), like ἀδῆ· οὐρανός, Μακεδόνες (AG αἰθήρ), δώραξ· σπλήν ὑπὸ Μακεδόνων (AG θώραξ), δανῶν· κακοποιῶν.

κτείνων (possibly *θανόω = AG θανατώω; cf. Maced. δάνος for AG θάνατος according to Plutarch 2.22c), γόλα (γόδα ms.) ἔντε-ρα (perhaps γολά = Attic χολή ‘gall, bile’, Homeric χολάδες ‘intestines’), βηματίζει τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργίπους (perhaps for ἀργίπους) ἄετός, or θούριδες νύμφαι, Μοῦσαι, etc.; anthroponyms like Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας, etc.; inscriptions, with the most significant the curse tablet of Pella dating to ca. 380–350 BC. In his study Dosuna offers an in-depth and fully documented analysis of the available evidence and its special characteristics, mainly from the point of view of phonetics and phonology, proving the close connection of Macedonian to the rest of the ancient Greek dialects. Of course, Macedonian also shows certain phonetic features that differ from all other Greek dialects, e.g., the voicing of the voiceless stops /p t k/ to [b d g] and of the voiceless continuants /f θ s x/ to [v ð z γ], although with regard to this point one could think of similar changes that took place in other dialects of Greek later on, i.e., the pronunciation of /b d g/ as continuants [v ð γ] rather than as voiced stops, a suggestion first made by G. Babiniotis several years ago.

In conclusion, the four essays of the book help in a decisive way in clarifying the identity of the language of the kingdom of ancient Macedonia. The historical evidence, the archaeological finds along with elements of culture, together with the philological and linguistic material no doubt place Ancient Macedonian among the dialects of Ancient Greek. More particularly the last two essays by Emilio Crespo and Julián Méndez Dosuna, who analyze and discuss the linguistic evidence, classify Macedonian among the North-Western Greek dialects with strong similarities to the Doric group. When the historical, archaeological, philological, and other relevant evidence aligns with the linguistic evidence the final outcome is a much more complete and fuller picture, something that is the aim of this volume and, hopefully, the end result of the combined evidence of the essays in it.

I wish to thank Professor I. N. Kazazis, President of the Centre for the Greek Language, Professor Antonios Rengakos, Director of the Linguistics Division of the Center, for their enthusiastic endorsement of the project of the ancient Greek dialects and their constant support, the translators of the texts, and the personnel of the Division of Linguistics of the Center, especially Maria Arapopoulou, Maria Chriti, Konstantina Gakopoulou, Anna Lichou, and Katerina Zianna for their assistance on editorial matters and the preparation of the texts for publication, as well as for the overall handling of the appropriate paperwork with respect to the successful completion of the project.

The present volume has been planned as a part of the Action “Ancient Greek Dialects of vital importance for the continuity of the Greek language and the cultural tradition – A documentation project for the support of the curricula in the Universities’ Departments of Language and Literature”, which is implemented through the Operational Programme

“Education and Life-long Learning” of The Ministry of Education and Religious Affairs, Culture and Sports, and is co-funded by the E.U. (European Social Fund) and by National Resources (NSRF 2007–2013). We are therefore grateful to the Ministry for selecting this project as a part of its development planning.

The history of Macedonia in the pre-Hellenistic period*

1 Introduction

* All dates in this article refer to BC age.

1 In contrast, today there is a considerable number of histories of Macedonia, of which only some are mentioned here, primarily the most recent: Geyer 1930; Hammond 1972; Hammond & Griffith 1979; Sakellariou 1982; Errington 1986; Borza 1990, 1999.

2 For an assessment of both texts and additional sources concerning the early history of Macedonia see Zahrnt 1984.

Though histories of Macedonia were written on numerous occasions in antiquity, none of these have come down to us.¹ As a rule, information about Macedonia during the period before Philip II was passed on only when it or its rulers became involved in Greek history generally or when they had diplomatic, military, or some other type of relations with specific Greek city-states; within this context, historians had the opportunity during their examination of Greek history to consider Macedonia as well. This happened to a greater extent for the first time during the age of the Persian Wars, when Macedonia twice came under Persian control, the Persian King Xerxes twice marched through its territory, and the Macedonian King Alexander I was forced to take part in Xerxes' campaign against Greece. Macedonia once again appeared on the Greek horizon when during the *Pentekontaetia* the Athenian naval state expanded to its borders and clashes became inevitable. Finally, many links with Greek history resulted during the Peloponnesian War, particularly its first half, when military operations were conducted chiefly in the Chalcidice peninsula and neighboring regions, and when the Macedonian King Perdiccas II sided alternately with the Athenians and the Spartans. We owe our most valuable information on the ancient history of Macedonia down to the end of the 5th century to Herodotus and Thucydides, the former a historian of the Persian Wars, the latter of the *Pentekontaetia* and the Peloponnesian War. Neither author was chronologically far-removed from the events they were describing; by virtue of their travels they were somehow familiar with the conditions in the region, and in their works they added a digression on the earlier history of Macedonia: Herodotus (8.137ff.) on the founding of the kingdom of Macedon, and Thucydides (2.99) on its evolution down to the Persian Wars. Herodotus took as his starting-point the narrative of a mission of King Alexander I of Macedon to Athens in the spring of 479, and Thucydides began from the description of the incursion of the Thracian King Sitalces against Macedonia in late fall 429, which took place with the Athenians' consent.² Herodotus and Thucydides examined early Macedonian history, starting from descriptions of events in Greek history, since for both historians events in the two regions were interconnected.

Herodotus mentions three brothers, descendents of Temenus (and thus of Heracles, son of Zeus), who left Argos and arrived via Illyria in Upper Macedonia – in Herodotus, this term denoted the area between the Pierian Mountains and Mt. Olympus. There they entered service as shepherds in the court of the local king. When the king expelled them not long afterwards, after crossing a river they came to another part of Macedonia, where they settled in the

foothills of Mt. Bermion near the so-called “Gardens of Midas”. They conquered this region, and with it as their base they conquered the rest of Macedonia. The youngest brother, Perdicas, became the founder of the dynasty. This history of the founding of the Macedonian kingdom takes us to the area around the lower Haliacmon, which Herodotus considered to be the region on either side of the river, which he called *Makedonis*. Here on the northern slopes of the Pierian Mountains, the existence of Aegae, the first capital of the Macedonian kingdom (i.e., modern-day Vergina with its renowned tombs), has been confirmed for some decades now.

It is here where the process of forming the Macedonian kingdom began from the mid-7th century BC. Initially the Macedonians conquered Pieria south of the mouth of the Haliacmon, followed by Bottiaea, which extended around the Thermaic Gulf as far as the Axios. They then crossed the river and conquered the plains area as far as modern Thessaloniki. Thus they prevailed throughout the entire Thermaic Gulf region; finally, shortly before the end of the 6th century, they also conquered the neighboring regions to the west and northwest, viz. Eordaea and Almopia. Eordaea extended westward beyond the mountain range that encloses the central plain. Its conquest made possible expansion towards Upper Macedonia, where lay Lyncestis, Orestis, and Elimieia, regions surrounded by mountains that had their own rulers. The extent to which they belonged to the kingdom of Macedon depended on the power of successive central regimes. In any case, these regions would only come under the rule of the Macedonian king after the failure of Xerxes’ expedition.

EN

2

Early history of Macedonia

The earliest beginnings of Macedonian history remain shrouded in darkness. Our first reliable information concerns the age of Persian dominance over European territory.³ In 510, the Persian general Megabazus conquered the northern coastal region of the Aegean and accepted through diplomatic channels the surrender of then-king Amyntas I. Thus Macedonia, still weak and confined to the plain around the Thermaic Gulf, came under Persian domination without a fight, to all appearances as a vassal state under the governance of the local dynasty. The first king was Amyntas I, who ca. 496 was succeeded by his son Alexander I, under whose rule the country succeeded in throwing off the Persian yolk for a number of years, since the Ionian revolt had interrupted relations with Persian vassal and subject states in the Balkans. During this period of a free Macedonia, specifically in 496, Herodotus mentions that Alexander I appeared in Olympia. Apparently Alexander was the first Macedonian to participate in the Olympic Games, having first been compelled to prove his Greek descent. Four years later, freedom was already a thing of the past, since after the suppression of the Ionian revolt and the recovery of the regions on either side of the straits of the Hellespont, the Persian general Mardonius appeared with both land and sea forces to reestablish Persian rule as far as the borders of Thessaly.

Thus were created the presuppositions for the campaign of Xerxes (480/79), in the course of which Persian land forces, after marching through Thrace, met up with the fleet that was sailing along the coast at Therme (the area of modern-day Thessaloniki). Alexander was consequently forced to accompany the Persian army, and thus we find Macedonian soldiers and their king following the Persian army until the Battle of Plataea. But when the Persians were defeated at Plataea and their surviving forces withdrew from Europe, Alexander appears to have defected from the Great King, first turning against the Persians who were in retreat and shortly thereafter occupying

³ On Macedonia during the period of the Persian Wars see Zahrnt 1992 and 2011.

4 Regarding these events and their description by Thucydides see Zahrnt 2006a, as well as Zahrnt 2010 for the importance of Macedonia in the outbreak of the Peloponnesian War.

Ennea Hodoi (the later Amphipolis), which as until then had been under Persian control. There he took so many soldiers as prisoners of war, that by selling them as slaves he was able to construct a gilded statue which was set up in the temple portico of Delphi, where there were other dedications by states of mainland Greece and Sicily in memory of the Greek victories at Salamis, Plataea, and Himera. Apparently the Macedonian king, who had for about a year been on the side of the Persians, succeeded in gaining acceptance to the group of “Persian War victors”. He also managed to persuade Herodotus that he had always been a secret supporter of the Greeks. The picture provided by Herodotus of this friend of the Greeks on the Macedonian throne exerted a lasting influence, and resulted in Alexander himself –who in his time had collaborated with the Persians– acquiring the epithet “Philhellene”, in contrast with the other Alexander, who fought against the Persians and was later called “the Great”.

Alexander not only turned against the retreating Persians; he also conquered the regions between the Axios and the Strymon, namely Crestonia, Mygdonia, and Bisaltia. This very quickly brought him into conflict not only with neighboring Thracian tribes, but with the Athenians (cf. Zahrnt 2007), whose naval state after Xerxes’ failed campaign included a large number of Greek cities along the shores of the northern Aegean. In the Strymon area in particular, the Athenians had become disagreeable antagonists, for they had set their sights on the forest wealth in the country’s hinterland required for ship construction, as well as the mines located there. One of the few pieces of information we have for this period is a mention that following his return from Thasos in 463, the Athenian general Cimon was accused of acting against Athenian interests, since it was presumed that he was bribed by King Alexander not to exploit the opportunity for further conquests in Macedonia, though this would have been an easy matter following the victory against Thasos. It is also significant that a few years earlier, the Athenian politician Themistocles, who had been ostracized and condemned to death in absentia, found refuge at the court of the Macedonian king after fleeing Athens. Furthermore, the Mycenaean who escaped from their homeland in the wake of Argive attacks, managed to settle in Macedonia under Alexander’s protection. His son Perdiccas, following his father’s example, also received, in 446, the Histiaeans, who were expelled from their homeland at Euboea by the Athenians in 446.

When Alexander died in the mid-5th century, he had apparently not sufficiently ensured the succession among his five sons, among whom Perdiccas II appeared as successor, while in the following period two of his brothers appear exercising power in different parts of the Macedonian kingdom. Athenian attempts to settle colonists along the Macedonian borders continued and indeed enjoyed partial success, as e.g. in 436, when Amphipolis was founded on the lower Strymon. This city controlled passage across the river as well as the route into the hinterland.⁴ However, when the Athenians got to the point of supporting an internal rival to Perdiccas, his brother Philip (who ruled the area around the Lower Axios, from which he was later expelled) as well as Dardas of Elimeia, Perdiccas abolished the alliance he had concluded with the Athenians during the first years of his rule and in 433 pursued collaboration with disgruntled Athenian allies in the Chalcidice on the one hand, and on the other with Sparta and Corinth, which after its defeat in Corcyra (Corfu) was seeking revenge. And in fact, in the following year the Macedonian king managed to incite the Corinthian colony of Potidaea on the isthmus of Pallene, the inhabitants of Bottiaea further north, most of the Chalcidians who dwelt in Sithonia, and a large number of inland cities, to revolt against

Athens. Throughout the entire war he made land available for settlement in Mygdonia to those Bottiaeans and Chalcidians who revolted.⁵

Thus the Athenians found themselves in 432 facing not only the Macedonian king, but also those of their allies who had revolted, incited by Perdiccas. Hostilities soon focused on recovering the cities that had revolted; a temporary agreement was achieved with the Macedonian king in 432, and an alliance was formed in 431. But as early as the summer of 429, Perdiccas was secretly sending a thousand Macedonians to Acarnania to support the Spartans. The Athenians became aware of this and so in the following winter incited the Thracian king Sitalces against the Macedonian king; Sitalces' invasion in Lower Macedonia was an utter failure. The chief contribution to saving Perdiccas belonged to the cavalry of Upper Macedonia. For the next four years Perdiccas was left in peace by the Athenians, who had then undertaken operations on other fields of battle. The victories they achieved called forth fear, however, so in concert with the Chalcidians Perdiccas incited in 424 the dispatch of a Peloponnesian force to the northern theater of war. He was primarily interested in receiving military support against Arrhabaeus, the ruler of Lyncestis. Indeed, Perdiccas twice managed to prompt his new allies to intervene in Upper Macedonia, though without the successful outcome he had hoped for, and so in 423/2 he once again entered into a treaty with the Athenians, which he maintained for about five years, until he once more temporarily won over Athens' rivals. A similarly questionable policy may have enraged both the Athenians as well as the Spartans, though in regard to Perdiccas we should bear in mind that he needed not only to defend himself against the Athenians, but also to confront efforts to gain independence by the rulers of Upper Macedonia. It must also be acknowledged that he managed to successfully maneuver his way between warring parties and thus preserve to a considerable extent the independence and territorial integrity of his kingdom.

Fate reserved a more fortunate period of rule for his son and successor Archelaus (413–399), since following the Sicilian disaster pressure by the Athenians had ceased. Relations with the Athenians were at once reversed, since the latter depended on Macedonian timber for shipbuilding. Archelaus' essential importance during this period was in the field of domestic policy, military reforms, and cultural aspirations. Thus, he not only promoted the establishment of cities in Macedonia⁶ and hastened the extension of its road network, but also embarked on the formation of a heavily-armed infantry. At the same time, he secured and partly extended the boundaries of his kingdom. His "cultural policy" was especially noteworthy. To be sure, Pindar had already composed an encomium to Alexander I and indeed it is presumed that the poet had resided for a time in his court, just as Melanippides the dithyrambist of Melos and Hippocrates of Cos later sojourned at the court of his successor, Perdiccas II. Macedonia's substantive integration into Greek culture, however, was owed to Archelaus. He entrusted the decoration of his palace to the outstanding painter Zeuxis, and invited numerous Greek poets to his court, including the epic poet Choerilus of Samos, the musician Timotheus of Miletus, as well as the Athenian tragic poets Agathon and Euripides, who inter alia produced his tragedy the *Bacchae* there. Finally, to Archelaus is owed the establishment of gymnastic and musical contests, the *Olympia*, which henceforth took place as national Macedonian contests at Dion, in the foothills of Mt. Olympus. In the final years of his reign, Archelaus successfully intervened in Thessaly on behalf of the persecuted aristocratic family of the Aleuadae, realized territorial gains, and secured his influence in Larissa. And so the presuppositions for further expansion of Macedonian power were already a given when Archelaus was assassinated in 399.

⁵ On this issue as well as further on relations between the Macedonians and Chalcidians cf. Zahrnt 1971.

⁶ On urbanism in Macedonia cf. Hatzopoulos 1996, especially p. 469ff. on the importance of Archelaus. See also Muller in this volume.

3 Macedonia during 399–359

An American colleague astutely observed: “Macedonian kings tended to die with their boots on” (Carney 1983, 260), and indeed the years between 399 and 359 were rife with turmoil and disputes over the throne, by reason of which Macedon was unable to retain the position it had achieved under Archelaus. It was only in the second half of these forty-odd years that there were some intervals during which Macedon not only managed to consolidate its power domestically, but also to present some power in foreign affairs. We shall now show when and how this once more became possible.

During just the first six years of this period, the Macedonians had no fewer than four kings, of whom we know only that most met a violent death. We can gain a clearer picture of Macedon’s problems during the early years of the reign of Amyntas III, who managed to ascend to the throne in 393.⁷ As soon as he assumed power, he was threatened by the Illyrians and concluded a defensive alliance with the Chalcidian League (*Koinon*), which after the Peloponnesian War had become an important power along the Aegean’s northern coast. The cost of this alliance for Amyntas was the concession of Anthemus, a fertile valley southeast of Therme. It was only in the second half of the 380s that he had secured his rule sufficiently to be able to request the return of the lands he had earlier conceded to the Chalcidians. Not only did the latter refuse; they attacked Macedon and forced Amyntas to turn for help to the Spartans, who in 382 sent an expeditionary force to the north. After three years of war, they compelled the Chalcidians to dissolve their *Koinon*. According to Xenophon, the Spartans and their allies assumed main responsibility for waging this war. The Macedonians did not seem to have any memorable military participation, though there was a valuable contribution by the cavalry of Derdas, ruler of Elimeia and his cavalry. Derdas and his region are described as being independent of the Macedonian king, and it appears that the other rulers of Upper Macedon became independent at that time.

EN

Isocrates also expressed his opinion of these events. In his *Panegyric* (published in 380), Isocrates condemned Spartan policy of that time in harsh language, mentioning as an example the fact that the Spartans helped the Macedonian king Amyntas, the Sicilian tyrant Dionysius, and the Persian Great King in order to strengthen their domination. If Isocrates wished to be seen as **credible in his condemnation of Spartan policy, he could not have included** in the trio of rulers on the borders of the then-Greek world of city-states an utterly insignificant Macedonian king. Similarly, the Athenian Aeschines characterized Amyntas as a major political factor, when at a trial in 343 he mentions that in the 370s Amyntas had sent a delegation to a Panhellenic congress, and was complete master of his own decisions. It was precisely at this time that Amyntas became sought-after and the Athenians concluded an alliance with him, the contents of which are unfortunately not known but which would certainly have concerned the forced expansion of Athenian sea power. We learn that as early as 375 the timber required for shipbuilding was coming from Macedonia. Consequently, there was once more a demand for Macedonian ship-building timber, and thus this agreement is a further proof that the kingdom of Macedonia had returned to the ranks of those states in a position to pursue an independent policy. Amyntas did the same thing in the 370s against his southern neighbors as well, when he not only regained rule over Elimeia, but established the boundaries between this region in Upper Macedonia and Perrhaebian Doliche. In addition, family bonds were created with Sirras, the ruler of Lyncestis whose daughter became Amyntas’ second wife in the first half of the 380s at the latest and who presented him with three heirs:

Alexander II, Perdiccas III, and Philip II. Thus we see that in the 370s, Macedonia had regained strength, and that Amyntas III was himself able to take up Archelaus' ambitions regarding foreign policy.

For the negative image of Amyntas formed both by later sources as well as modern scholars, his son Philip II is unintentionally responsible, as the latter not only overshadowed all his predecessors with his achievements, but led many historians to distinguish him as the god-sent savior of a Macedonia sunk in chaos. In fact, Amyntas with persistence and vigor gradually managed to overcome the chaos created after Archelaus' assassination as well as to benefit from power shifts around Macedonia, and thus bequeath his sons a relatively stable kingdom.

The succession to the throne in 370/69 was a smooth one, which shows that by this time Amyntas had secured order in the realm. In the meantime, the Illyrians were of another opinion, and invaded Macedonia. A relative of the royal house living in exile took advantage of the justified absence of the young king Alexander II and attacked Macedonia from the East. At this difficult moment, the queen mother Eurydice requested assistance from the Athenian general Iphicrates, who was already engaged in military operations in the lower Strymon. He gladly seized the opportunity to put the Macedonian king in his debt, which he managed to do, expelling the would-be usurper of the throne. Thus Alexander's rule was secured, and shortly afterwards he too went into action, rushing to the aid of the Aleuadae in Larissa against the tyrant of Pherae. The Macedonian king made his appearance, taking the cities of Larissa and Crannon, which he kept for himself. The Thessalian nobles were not anticipating such a turn of events and for this reason turned for help to the Thebans, who sent their general Pelopidas.⁸ The latter, marching northward with his army, freed Crannon and Larissa from Macedonian rule. In the meantime, Alexander II was forced to return to Macedonia, as his brother-in-law Ptolemy had revolted against him. Both parties in this civil war appealed to Pelopidas and invited him to serve as arbitrator. He assumed the role of mediator between the opponents. To ensure the durability of the settlement imposed by Pelopidas, Alexander surrendered to him his youngest brother Philip as well as thirty of the sons of noble families. And so we see that Macedonia's position of power as achieved by Amyntas III and inherited by Alexander II was once again lost, and that the Macedonian state once more came under the influence of successive ruling powers in Greece, and this through its own fault. This situation would continue for a little longer; shortly after the withdrawal of Pelopidas following the settlement of civil strife in the winter of 369/8, Alexander II was assassinated.

One of his closest relatives, Ptolemy undertook the government management as the guardian of Perdiccas, Alexander's younger brother. However, the friends of the murdered ruler considered Ptolemy a usurper and in the summer of 368 turned to Pelopidas, who once again invaded Macedonia. Ptolemy was compelled to declare his willingness to conclude an agreement and commit himself to ensuring power to Alexander's brothers Perdiccas and Philip. Furthermore, he was forced to enter an agreement with Thebes and provide hostages to guarantee he would honor the agreement. Macedonia became yet again a pawn in the hands of foreign powers as a consequence (yet again) of internal unrest.

In 365 Perdiccas III managed to free himself of Ptolemy's guardianship. Soon after assuming power, he deemed it proper to rely on the Athenians and in collaboration with their general Timotheus –who was then conducting military operations along the Macedonian coast and appears at this time to have conquered the cities of Pydna and Methone, which were independent

⁸ On the history of Macedonia during the Theban hegemony cf. Hatzopoulos 1985.

⁹ Literature on Philip II: Ellis 1976; Cawkwell 1978; Griffith 1979; Hatzopoulos & Loukopoulou 1980; Bradford 1992; Hammond 1994a; Le Rider 1977, 1996.

of Macedonia— appears to have marched with him against the Chalcidians and Amphipolis. In the Chalcidice, Timotheus subdued Potidaea and Torone, but accomplished nothing against Amphipolis. Collaboration with Timotheus opened the Macedonian king's eyes to the Athenians' expansionist ambitions, but also to their —after all— limited capabilities, thus enhancing his own self-confidence. In any case, Perdiccas soon defected and secured Amphipolis, installing a military garrison there. On the whole, Macedonia acquired a new impetus after Perdiccas, as the legitimate successor, rose to the throne by brushing aside initial difficulties. He was now able to advance the further consolidation of the state and secure it from outside threats. In 361/60, the politician Callistratus, who had escaped from Athens, undertook to reform the customs system of Macedonia and significantly increase its revenues. Furthermore, it would seem that Plato's student Euphreus, who remained for quite some time at Perdiccas' court, together with Plato induced the king to cede part of the rule of eastern Macedonia to his brother Philip. Also, it appears that Perdiccas subjugated the principalities of Upper Macedonia anew. Finally, he decided to confront the Illyrians, who from the time of Amyntas III had been striking Macedonia continuously, and to expel them. In the end, however, he was crushed and fell on the battlefield with 4,000 of his Macedonians.

EN

4

The period of Philip II

4.1

The expansion of the kingdom and the relations with southern Greece

In this situation, Perdiccas' brother Philip proceeded with determination, military competence and diplomatic skill, with the goal of first stabilizing Macedonia and then leading it on an expansionist course, taking full advantage of opportunities as these appeared.⁹ He soon managed to sideline the pretenders to the throne who almost always presented themselves at such moments in Macedonia, and then to proceed to securing the borders of his own kingdom and those of neighboring regions. In this effort he met the following situation then prevailing in Greece: The Spartans, who had been behaving for years like the rulers of all of Greece, and who between 382 and 379 had even intervened on behalf of the then-king of Macedonia, had lost their leadership position in the wake of their defeat at Leuctra (371). Between 357 and 355, the Athenians became embroiled in disputes with some of their allies, and the Second Athenian League had at all begun to break down. Theban power was also gradually waning: while a decade earlier the Thebans had exercised a decisive influence as far north as Macedonia, and even into the Peloponnese, they were now failing in their attempt to rein in the neighboring Phocians. Around the beginning of summer 356, the latter occupied the Delphic sanctuary and managed with the aid of its accumulated treasures to form a large mercenary army and prevail over the other members of the Amphictyony. Finally, even the situation in Thrace favored Philip, since the local king Cotys, who had once more managed to unite his realm, was assassinated in the summer 360 and Thrace disintegrated into three individual kingdoms due to the ensuing conflicts over the succession. Thus, in the 350s Philip had already achieved noteworthy victories on all the borders of his kingdom.

The western and northern borders presented the fewest difficulties: In early summer 358 Philip marched against the Illyrians, who were compelled to concede extensive territory as far as Lake Ochrid. Two years later, when the Illyrian king allied himself with the Paeonians, Thracians, and Athens against Philip, it was sufficient to send his trusted general Parmenion against him. After this, calm prevailed in the region for more than a decade, chiefly because

in the late 350s the region had been further secured when Philip installed his brother-in-law Alexander as ruler of Epirus, thus making the country a sort of vassal state, while he also annexed Parauaea, which lay between Epirus and Macedonia. Among the neighboring peoples who had hoped to benefit at Macedonia's expense following the defeat of Perdiccas II were the Paeonians, settled in the middle Axios. Initially Philip managed to reassure them with money and promises, but later, when they attacked, he defeated them and compelled them to submit. In 356 the king of the Paeonians joined the above-noted alliance; shortly afterward his country was definitively subdued.

In 357, Philip began to advance eastward completing his rule along the Macedonian coast. He first took Amphipolis, which controlled both the Strymon passage as well as access to the inland region, where the wealth-producing sources of precious metals and timber reserves were located.¹⁰ Not long afterward, he attacked Pydna on the Macedonian coast. The Athenians, who at the time held Pydna and were exerting claims on Amphipolis, declared war. Philip, however, responded to their declaration by approaching the Chalcid-ian League, to which he promised the Athenian city of Potidaea. This must have happened in the following year (356); however, while he was besieging the city, he received a request for assistance from the Greek inland colony of Crenides near Neapolis (modern-day Kavala), which was being threatened by a Thracian ruler. Philip appeared suddenly and installed a military garrison in the city, which he re-founded by giving it the name Philippi.¹¹

EN

With this city, Philip acquired not merely one more strategic site in the east, but also secured the opportunity to exploit to his own profit the rich gold deposits of the Pangaion to his own advantage. Naturally the ruler of the Thracians in whose region Philippi was located was added to the above-noted alliance, and at the end of the year became subject to Philip, while the latter further **expanded his rule as far as the Nestus. In fall 355 Philip attacked Methone**, the last strategic Athenian site on his coast, and following a long siege succeeded in forcing it to surrender. This was also a propaganda victory, since the Athenians had offered no assistance to the city, though after the conclusion of the war against their allies they were free to do so. Philip considered this worthy of a second attempt. In spring 353 he marched east of the Nestus, to damage the Athenians' allied Greek cities along the coast and impress the Thracian ruler of the region. This brief experiment apparently had a happy outcome for Philip. In the fall of 352, Philip returned to Thrace and advanced with lightning speed beyond the river Hebrus (modern-day Evros) against Cersobleptes, the ruler of the easternmost of the three Thracian kingdoms, who was also forced to surrender as vassal.

The operations described to this point primarily served the securing and expansion of the Macedonian state, and were directed by all the Greek city-states against the Athenians. However, between the two campaigns to central and eastern Thrace, events occurred that were to ensure Philip decisive influence in central Greece. The **active rulers among his predecessors had always pursued three objectives: subjugation of the rulers of Upper Macedonia, conquest of the mouth of the Strymon so that by this route they could secure Bisaltia with its wealth of precious metals and free themselves from any possible Athenian pressure on the shores of their kingdom, as well as the extension of their influence into Thessaly.** Philip quickly achieved the first two objectives and indeed surpassed his predecessors in this regard, since to the west he not only subjugated the lands of Upper Macedonia that until that time had been independent, but advanced the western borders of Macedonia as far as Lake Ochrid. To the east, he reached not only the Strymon but as far as the Nestus, gaining control of the precious metal deposits in both Bisaltia

10 On Amphipolis before and after its annexation cf. Hatzopoulos 1991.

11 Collart 1937 is even nowadays worth reading as regards Philippi.

¹² On the nature and chronology of these interventions cf. Griffith 1970.

¹³ On the so-called Third Sacred War cf. in general Buckler 1989. Hammond 1937 remains important for the chronology of the early years of this war.

¹⁴ For a list of sources concerning the surrender see Bengtson 1975, 318ff.

as well as the Pangaion. Soon he turned to the third objective he had inherited and turned his influence in Thessaly to good account.¹² Here he managed to exploit to his own benefit existing tensions between the Thessalian League and the tyrant of Pherae. He intervened for the first time in 358, securing the position of his newly-won friends among the class of Thessalian nobles. Philip intervened a second time in 355 on behalf of the Thessalian League and it was only then that he rendered it capable of undertaking in company with the Thebans the Sacred War against the Phocians, who for over a year had been with impunity in Delphi. Apparently, Philip had realized that the complicated situation in central Greece might give him the opportunity to gain influence here as well through personal intervention; such influence could perhaps be later invoked against the Athenians.¹³

In the fall of 354 it seemed that the Sacred War had come to an end. Philip saw no possibility for intervening in this war, and in the spring of 353 he proceeded against Thrace. But it was at this point that the longed-for turn of events took place in central Greece, i.e., the re-igniting of conflicts between Thessalians and the tyrants of Pherae. The latter turned to the Phocians, the former to Philip. He appeared and initially had a number of victories, but later after suffering two defeats he was forced to withdraw to Macedonia. However, he returned in 352, assuming general command of the forces of the Thessalian League and inflicted a crushing blow on the Phocians. Not long afterward the Phocians and their port of Pagasae succumbed. It was of course obvious that he needed to exploit his successes to date and legitimize his position as commander of the Thessalian army. And **so Philip moved his forces against Thermopylae**, then held by the Phocians, in order to deal the decisive blow against the usurpers of the sanctuary. This however was no longer a matter that concerned only Philip and the Thessalians on the one hand and the Phocians on the other. Possession of Thermopylae would now open the way southward for the Macedonian king; so he found the passage closed by the forces of the Phocians, Athenians, Achaeans, Spartans, and the expelled tyrants of Pherae, and was forced once more to retreat. This resulted in the continuation of conflict in central Greece without his participation and the mutual wearing down of opponents. And this of course served Philip's purposes; thus he turned for a time to other targets in the north, i.e., Thrace and Epirus on the one hand, and on the other to restoring his relations with the Chalcidian League. This coalition had by now fulfilled its role as Philip's ally in the war against the Athenians and had been turned into a foreign corps against the ever-expanding Macedonia; its foolishness in refusing to submit gave Philip the chance to intervene, leading in 348 to the destruction of Olynthus, to the League's dissolution, and to the annexation of its territory. Not even the military alliance the Chalcidians had concluded with the Athenians in the summer of 349 protected them from this.

In fact, during all these years, the Athenians had not managed a single military victory against Philip. For his part, Philip had avoided any serious conflict whatsoever with the Athenians; rather, he had provided tokens of his readiness to conclude a peace. At the same time, after 352 his military operations significantly decreased, though he did not give up his goal of playing a leading role in Greece. But he could afford to wait. At last, when in 346 the Phocians were in their death throes, they concluded their capitulation with Philip, and it was to him they owed the milder terms of the surrender in relation to the demands of some of the Amphictyony's other members.¹⁴ Philip could now believe that he had regulated the situation in central Greece in a manner favorable to himself. Having thus provided for his ongoing influence in this region, he retained for himself the Phocians' two votes on the

Amphictyonic Council, while also taking personal advantage of the votes of the Thessalians and their neighbors.

Shortly before this, e.g., in the spring of 346, he had also concluded a peace, with the Athenians, the so-called Peace of Philocrates, namely on the basis of the existing status quo.¹⁵ Thus the Athenians were forced to give up Amphipolis and other regions they had lost along the coast of Macedonia and Thracian. In their place, Philip guaranteed them possession of the Thracian Chersonese, which was of vital importance for the Athenians. He demonstrated in the course of negotiations for peace that this was a genuine act of good will on his part: while consultations were ongoing in Athens regarding the terms proposed by himself in Pella, Philip marched with lightning speed against Cersobleptes and forced him once more to acknowledge Macedonian supremacy. From there it was only a short distance to the Chersonese. Despite the predominance Philip once again demonstrated in 346, he granted the Athenians a peace on relatively favorable terms.¹⁶

EN It would soon be shown, however, that Philip had invested excessive expectations in this peace, and that it was impossible to on the one hand buttress his influence in Greece while simultaneously maintaining good relations with the Athenians.¹⁷ In the first phase, he confined himself over the next years to consolidating and expanding his rule in the north. In 345 he undertook a campaign against the Illyrians, while in 344 he proceeded to take military measures in Thessaly. In winter 343/2 he appeared in Epirus and by offering its ruler a number of Greek coastal cities thus drew him even closer. Next, an administrative reform was accomplished in Thessaly from which Philip consolidated his control in this region even more. And so, having secured relations in the south (Thessaly), the southwest (Epirus), and the northwest as far as Illyria, in 342/1 the campaign in Thrace could begin.

South of Thessaly Philip was not seeking territorial expansion of his kingdom, though he by no means resigned from expanding his influence there too. At the same time, it became obvious that he was continually currying the Athenians' favor and attempting to avoid a conflict with them. He first demonstrated this in the summer of 346, when despite their alliance with Philip the Athenians took no part in the campaign against the Phocians, and sent no representative to the Amphictyonic Council. They risked even greater provocation at the Pythian Games by sending no representation to the games being held under Philip's leadership. In light of the Athenians' stance in favor of the Phocians during the ten-year Sacred War and given the general climate that prevailed among the members of the Amphictyony, it would have been easy for Philip to provoke the declaration of a new Sacred War, this time against the Athenians. Not only did he avoid a military operation against the Athenians; shortly later he took care that a decision by the Amphictyonic Council took Athenian interests into account. On the other hand, in 344 he supported Sparta's opponents in the Peloponnese, giving them money and sending mercenaries, thus provoking an opposing mission by the Athenians to the Peloponnese.

Here is revealed the dilemma that Philip could not avoid, and which in the end led to the change in his policy. A good agreement with the Athenians in the wake of the blows against them in recent years would certainly not be easy to achieve. On the contrary, his simultaneous attempts to expand his own influence in Greece must have further disturbed their relations and made rapprochement more difficult. In the beginning, Philip hoped to achieve something with various concessions, and in the winter of 344/3 he proposed to the Athenians negotiations for the revision of the peace treaty of 346; the Athenians brought these negotiations to a failure with their excessive demands. In the following year, 343, Philip reacted by exercising his influence once again

¹⁵ For a classification of sources and reference to earlier mentions see Bengtson op. cit., 312ff.

¹⁶ According to Markle (1974) and Ellis (1982), as of 346 Philip still had the aim of weakening the Thebans to the benefit of the Athenians (something which, as we shall see, actually occurred after the battle of Chaeronea); these plans, however, were thwarted by the machinations of Athenian politicians. Since our main sources for the Peace of Philocrates are the orations delivered by Demosthenes and Aeschines three years later at the trial on the dispatching of ambassadors (*On the False Embassy*), and since both men spoke at the trial from their own side and in their later references to those events were not objective, Philip's actual intentions can no longer be determined with any certainty; however, we will also see that from that period the Macedonian king was seeking to reach be in good terms with the Athenians.

¹⁷ See Wüst 1938 as well as Ryder 1994.

¹⁸ For the situation at that period in the Persian kingdom cf. Zahrnt 1983.

on the domestic affairs of Greek cities such as Elis, Megara, and Euboea – in other words very close to Athens. Following this warning, he approached the Athenians in the spring of 342 with a new proposal to better their mutual relations. Upon again meeting with a refusal, he understood that a final confrontation was now unavoidable. However, he himself wanted to determine the conditions under which this would occur. So he now marched to conquer Thrace, which until that time had maintained relations of loose dependence on Macedonia, with the goal of annexing the entire region as far as the Hellespont. Possessing these regions, he could bring the Athenians to their knees.

The campaign against Thrace, however, was not only against the Athenians: The Great King had recovered Cyprus in 344 and Phoenicia in 343, and to judge from ongoing armament, his next objective was to recover Egypt. Of course, the picture presented by the Persian kingdom during recent decades¹⁸ did not comprise an alarming prospect or threat for Macedonia, but then again, a reconstituted Persian Empire could alter the balance of power in the Aegean. However, this could be prevented by the expansion of Macedonia to the Hellespont.

Philip was not the only one who considered a final conflict with the Athenians as unavoidable, although he wished to avoid it; Demosthenes too saw war as the only way out. In contrast, however, with Philip, the Athenian Demosthenes worked with determination towards the goal of bringing this conflict about. In fact he succeeded through targeted provocations to inflame the crisis, and, finally, in the spring of 340 he proposed a Panhellenic alliance against Philip, the Hellenic League, which in addition to Athens included Euboea, Megara, Corinth and its colonies Leucas (Lefkada) and Corcyra (Corfu), as well as Achaëa and Acarnania, though it had a purely defensive character.

Following Thrace's subjugation, Philip led his forces against Perinthus, which, however, he was unable to take, primarily because it was supported by the inhabitants of Byzantium and the Persian satraps beyond the Propontis. And so in the fall of 340 he attempted an attack on Byzantium. The Athenian general Chares was sailing with his fleet in the vicinity in order to guide ships coming from the Black Sea loaded with grain through the straits into the Aegean. While this fleet was gathering, Chares met for a discussion with the Persian generals. Philip must now have been definitely persuaded of the inevitability of war, and the Athenian fleet, lying before him like booty ripe for the taking, was a greater temptation than waiting for perhaps a year for a similar chance. And so he took the ships during Chares' absence and together with rich booty found himself with a declaration of war by the Athenians. It must have been obvious to him that this could have been the consequence. One can only wonder whether he actually wanted to eliminate the Athenians in war or whether with this blow against their fleet he wished to persuade them of their naval inferiority too. In any case, the Athenians did not concern him at all; rather he continued his military operations against Byzantium. But the city was now being successfully supported by the Athenians, and in the spring of 339 Philip was forced to suspend operations. But instead of marching against the Athenians, he marched against the Scythians near the mouth of the Danube to secure his new acquisition Thrace on this side as well, before returning to Macedonia through the land of the Triballi. Upon returning he soon received a call for help from his friends in central Greece.

Naturally Philip had not forgotten the Athenians, who until that time had been unable to incite their allies against him, and thus he himself undertook to isolate the city further, sending trusted associates to present an accusation against Athens to the Amphictyonic Council. The reproach lodged against them had been adroitly chosen: during the course of the war against the

Phocians, the Athenians had hung votives in memory of their victory against the Persians and the Thebans in 479 at the sanctuary of Apollo before it was consecrated. The Athenian sacrilege was evident, and due to the majority ratio in the Amphictyonic Council it was anticipated that Athens would be condemned to paying a large fine. Naturally the Athenians would not pay, nor given such cause would the Thebans be able to avoid participating in a due Sacred War for the payment of the debt. This plan, which had been woven with exceptional cunning, failed because Athenian interests at Delphi were being represented by Aeschines' rival Demosthenes, who with exceptional dexterity managed to deflect the Amphictyony's anger onto little Amphissa, so that a Sacred War was on the one hand declared, but took a different course from that Philip had planned. For the Thebans whom Philip had wanted to turn against the Athenians for his own interests without being involved, not only stood by the citizens of Amphissa, but turned against Philip and took control of Thermopylae from him by force. It thus became impossible for the rest of the members of the Amphictyony to lead their troops south and advance against Amphissa. In the fall of 339 they were forced to seek help from Philip, who had just returned from his Danube campaign. And so events led to war in central Greece, which Philip above all wished to avoid, and of course for him to be placed at its head, and which even after its declaration he endeavored to settle it with repeated negotiations. But the decision to militarily intervene was now unavoidable, and the decisive battle took place in early August 338 at Chaeronea, with the Macedonian king emerging victorious. He could now once more regulate his relations with the Greeks.¹⁹

EN

His long-time ally Thebes was severely punished for defecting to the enemy camp. A permanent Macedonian military garrison was stationed on Cadmea, the Acropolis of Thebes, and exiles were allowed to return, which brought Philip's friends back and led to a change in regime. The Boeotian League was not dissolved, and thus the Thebans, who lost their leadership position in Boeotia, were neutralized. The re-founding of Boeotian cities destroyed by the Thebans during their rule also served this purpose. Consequently, these measures had one and only one goal: the military power of Thebes had to be reduced, and Thebes subjected to the control of hostile neighbors.

In 346 the Athenians had achieved a favorable peace, as far as Greek relations are concerned and concluded an alliance with Philip. This peace and alliance were later extended to Philip's successors, and thus considered "eternal". We have already discussed Philip's pursuit of the Athenians' good will during the following years as well as Demosthenes' effort to frustrate every rapprochement, to create a united front of Greek cities against Philip, and finally to instigate a decisive clash with him. Thus in Philip's eyes the Athenians themselves appeared guilty and made others appear so as well, while deserving no leniency by virtue of their rigid stance. And yet, he showed them unexpectedly great leniency. Despite his negative experiences, Philip dealt with the Athenian democracy with mercy; he left it untouched, and did not even consider invading Attica. Furthermore, he allowed the Athenians to retain their possessions outside Attica, including Lemnos, Imbros, Skyros, and Samos, only compelling them to surrender the Thracian Chersonese to him. Since the Athenians depended on grain imports from the Black Sea region, the loss of the Thracian Chersonese must have forced them to maintain a friendly stance towards Philip, and made them eminently aware of the possibility of a blockade of the Hellespont. Furthermore, the Athenians now had no possibility to prepare or undertake a naval campaign against Philip. For this reason, whatever had remained of the Second Athenian Alliance was now dissolved.²⁰

¹⁹ For the measures taken at that time cf. Roebuck 1948.

²⁰ On the establishment of peace and an alliance between the Athenians and Philip see Schmitt 1969, 1ff.

²¹ See e.g. Griffith 1979, 619f; Ellis 1976, 11ff., 92 and Cawkwell 1978, 111ff., a hypothesis made already for the Peace of Philocrates.

We know scarcely anything about the treatment of other Greek cities, especially those whose armies took part in the battle of Chaeronea. Corinth and Ambracia were compelled to receive Macedonian garrisons. Together with Thebes, **these were the three locations where Macedonian troops were installed**, and this seems to have sufficed for Philip. In any event, these sites were chosen with great care: Corinth controlled access to the Peloponnese, and the order soon imposed there guaranteed the peninsula's good conduct. Ambracia, which lay between Aetolia and Epirus, two emerging regions that until then had been supported by Philip but were unworthy of his trust, controlled northwest Greece. Finally, he knew the Thebans personally and was aware of their efforts to impose their own rule in central Greece. To prevent anything of the sort, his own friends needed to assume the reins of power in Thebes, and since there were not a great many of them and they were confronting the hostility of the Demos, he had to secure their support by the imposition of a Macedonian garrison.

These were the measures taken immediately after the battle of Chaeronea, which however were very different as regards their terms of peace: the treatment of former military opponents is in noteworthy disproportion to their actual guilt. And the same is true of the measures Philip took in the Peloponnese. All those who belonged to the opposing alliance in the northern Peloponnese found leniency, while Sparta, which remained neutral, was significantly weakened by being forced to surrender border regions to her hostile neighbors Messene, Megalopolis, Tegea, and Argos to her own detriment. It was not about to eliminate Sparta completely, merely to strengthen its neighbors at Sparta's expense. Of these city-states, none was in a position to assume leadership of the entire Peloponnese. They owed their territorial gains to Philip, and thus as long as Sparta existed and still thought of recovering its forcibly surrendered lands, these states could not forget who their friend and ally was.

Through the arrangements outlined here, Philip ensured that the former ruling powers of Greece would no longer be in a position to play the role of his opponents. All three had been weakened and among other things placed under supervision: the Thebans through the change in government, the possession of Cadmea and the strengthening and multiplying of individual cities in the Boeotian League; the Spartans through territorial losses and distrust of hostile city-states surrounding them, and the Athenians just through the loss of the Thracian Chersonese and the dissolution of what little remained from their naval alliance. The differences in treatment become clearer if we note what the Athenians retained and by comparison what potential was removed from the other city-states. Thebes and Sparta were strong land powers and as such were undoubtedly weakened. Athens' power was based on its fleet, which Philip left under their control, even though he had nothing comparable with which to confront them. The lenient treatment of the Athenians consequently caused greater surprise, and naturally there have been efforts to interpret it. Thus it is presumed that Philip wished to preserve the Athenian fleet to be able to use it later in a war against the Persians.²¹ This also explains Philip's constant courting of the Athenians' good will, which is already clearly discerned as early as 348. This is undoubted, as such relative leniency towards the Athenians might have been observed in the past.

4.2

Planning the expedition against the Persians

This brings us to the question of whether Philip was seriously contemplating the possibility of a campaign against the Persians and had directed his policy in the southern Balkans accordingly. In our literary tradition, the idea of a

campaign against the Persians is first found in 346, although in a later source. Diodorus, in continuing his account of the end of the war against the Phocians, speaks of Philip's desire to be proclaimed authorized general of (all) the Greeks and leader of the campaign against the Persians. Diodorus (or his source) certainly knew that this desire, which was attributed to Philip in 346, became reality after the fact, when there was the possibility of an unjustified early dating after the fact. On the other hand, the plan for a war against the Great King was not in itself unrealistic, if we consider the situation in the Persian state as Isocrates describes it in a letter addressed to the Macedonian king in the summer of the same year. The letter's aim was to incite Philip to a campaign against the Persian state. Isocrates could have submitted a similar plan as a proposal to the Macedonian king only if he could count on the latter's considering it feasible due to the underlying balance of power and the situation in the Persian state. Also, this was not the first time Isocrates had publicly proclaimed the plan for a Persian war. Already in his *Panegyric* (380), he had propagandized for confraternity among the Greeks and a campaign against the Persians, and he could not have hoped for any success with this text if his readers were not persuaded of the possibility of realizing a war against the Great King. One of his readers was certainly Jason, the tyrant of Pherae, who at that time represented the major power in central Greece. Around the end of the 370s, his announcement that he would undertake a campaign against the Persians had been credible. The historicity of this claim is vouched for: on the one hand, it is mentioned by Isocrates **in 346 in his letter to Philip, and on the other hand as a credible intermediary for the ambitions of Jason we have Xenophon, who was no longer living when the work *Philip* was written, and who presents the tyrant Jason referring to his plans to subjugate the Great King and explaining the possibility of realizing his words as follows: "For I know,... with what type of forces (and this concerned both the army of Cyrus during his advance within the country as well as the army of Agesilaus) the Persian king arrived at the brink of destruction".**²²

EN

Here, Xenophon has Jason argue for military operations in which he himself took part. Isocrates had already given his attention to these examples in 380, and in the 2nd century Polybius benefited by employing them when in referring to Philip's plan for a campaign against the Persian king he offers a flashback of the demonstrated inability of the Persians against Greek armies (Isocrates, *Panegyric* 142–9; Polybius 3.6.9–14). Polybius does not refer to the time at which this plan was conceived by the Macedonian king, since he was only interested in its presuppositions, which were already given from the early 4th century. After the successful return of the 10,000 (Greek mercenaries), and even more following Agesilaus' operations in western Asia Minor, the incapability and military failings of the Persians had become all too clear. It was consequently entirely realistic for Isocrates in his *Panegyric* in 380 to mention a Panhellenic campaign against the Persian king. Similarly, shortly thereafter Jason, tyrant of Pherae, could publicly contemplate a war with the Persians without fear of ridicule, since in addition Jason was at that time representing the largest land power in central Greece, i.e., in a region whose general leadership Philip had assumed in 352. And basically, it was only one of the territories annexed by Macedonia, which in the meantime had been consolidated and expanded in all directions. In comparison, during the first years of Philip's rule the Persian state presented an image that made an attack against it more tempting than at the beginning of the century. This was even more the case following the completion of the second phase of Macedonia's rise from 352 to 346, and at its conclusion Isocrates, in his open letter to the Macedonian king, urged him to undertake a campaign

²² On Philip's presumed plans in 346 see Diodorus 16.60.5. For the situation in the Persian state see Isocrates, *Philip* 99–104, and for Jason's plans see *ibid.*, 119ff.; Xenophon, *Hellenica* 6.1.12.

23 This is also the view of those scholars mentioned in note 21 above. Among them, Ellis considers that Philip was already toying with the idea of a Persian war from late 350; Cawkwell and Griffith accept something of the sort as certain only during the period of the Peace of Philocrates. Naturally, such a concurrence of views among more recent scholars could not go unquestioned. Thus, Errington (1981) rejects all three of the above *termina post quem*, attributing to Philip the initial idea for a campaign against the Persians to shortly before the battle of Chaeronea. Since his diplomatic strategy in central Greece failed, he wanted to reconcile the Greeks to Macedonian power; with the plan for a campaign against the Persians he proceeded to a dramatic gesture for the Greeks' part, embracing a national cause as his own. According to Buckler (1996), any possible attempts by Philip to establishing his hegemony in Greece left no traces behind them. As for his ambitions vis-à-vis the Persian state, only assumptions can be made, while his actual objective till the end was the Athenians. Excessive theoretical objections are superfluous after the extensive references in the text.

against the Persians. The success of such an undertaking would now be more feasible. Also, a synopsis of Philip's actions and activities could demonstrate that during his lifetime, his chief concern was Macedonia's power and expansion. From this standpoint, planning for a Persian war might have played a role in his thinking from very early on. Finally, we must ask when something of the sort might have emerged and to what extent it determined his Balkan policy.

Before his rise to the throne, Philip had lived for a number of years as a hostage in Thebes, in the house of the general Pammenes. In early 353, the latter undertook a mission with 5,000 men to Asia Minor, hastening to the aid of the satrap Artabazus, who had revolted. Philip facilitated his passage through Macedonia and Thrace, and consequently was aware of how many soldiers were required for the risky military enterprise against the army of the Great King. In addition, Philip was informed of Pammenes' victories following his break with Artabazus and of his flight to Macedonia. One may thus easily imagine that as early as the late 350s, Philip had turned to the idea of a campaign against the Persians. But the conditions required for such an undertaking and the long absence due to the campaign were not yet favorable. He was already at war with the Athenian naval force, and although the Athenians had not yet managed to injure him – rather, they were losing one after another ally (or base) – nevertheless, as possible allies of the Great King they might still become dangerous. Also, in 352 Philip had secured Thessaly against the tyrants of Pherae and the advance of the Phocians, but had not managed to take Thermopylae. And thus the possibility to exercise a decisive influence on affairs in central and southern Greece did not yet exist.

Philip, however, could prepare for a war against the Persians in another way. Immediately after his withdrawal from Thermopylae, he led his army against Thrace as far as the Propontis. This campaign was naturally also a show of force to the Athenians, a clear warning that at any time he could threaten their grain imports and holdings in the Chersonese. The subjugation of Cersobleptes, however, as Philip's vassal and the Macedonian king's alliance with Byzantium, and perhaps with other cities along the coast, simultaneously secured a region that would someday be needed for the land army's march against Asia Minor. The plan for such a campaign, which was already playing some role in Philip's thinking, must have seemed even more appealing shortly afterward, when the Great King not only failed yet again to recover Egypt, but unrest broke out in Egypt's neighboring satrapies in consequence of this defeat. It **does not seem to have been a coincidence that beginning** in the fall of 351 and for the next year and a half, we hear nothing about military operations by Philip against the Athenians, and that these started once again only in connection with his attack against the Chalcidian League, while even during that period Philip continued his peaceful overtures to the Athenians. So there is much to argue in favor of the hypothesis that as early as the late 350s, Philip had conceived the plan for a war against the Persians, and that his policy toward Greece was directed towards this end. This policy may have relied upon the following thinking: for a campaign against the Persians, Greeks were needed, if not as co-fighters then at least as favorably-disposed, neutral observers, and he had to ensure that they would not be aroused by the Great King behind his back, and perhaps cause difficulties. The latter chiefly concerned Athens, whose city and harbor formed a city-wall which could hardly be conquered and which could in no case become a Persian military base on European territory. It would be preferable, of course, to win over the Athenians and their naval experience for himself, so that he could oppose the Persian fleet with an equivalent force.²³

Upon grasping Philip's intentions, one will better comprehend his policy towards the other Greek city-states, which was entirely different from that towards the barbarians of Illyria and Thrace, whom he frequently attacked without showing any particular restraint. Philip struck against the Greeks only when absolutely necessary, but with such force that a single strike was sufficient. After **his victory, he showed a proper clemency. But he preferred whenever possible to avoid war against the southern Greeks altogether.** The latter proved an illusion, **but after the victory at Chaeronea, Philip once again managed to regulate his relations with the Greeks in the south and once and for all lay firm foundations for his future plans.** The **goal of creating the presuppositions** for his safe and lengthy absence and a successful attack on the Persian state was served by the arrangements instituted immediately after his victory, which are easily understood within the framework here described. Both his generous leniency towards the Athenians as well as his harsh treatment of the Thebans were in Philip's interest. In contrast to the case of the Athenian fleet, it appears that participation by Theban hoplites in a war against the

EN

Persians had less significance; Philip could recruit a sufficiently large infantry force in Macedonia. On the other hand, the Thebans were still the strongest Greek land power, and by virtue of their political ambitions could prove dangerous if they disturbed the peace in central Greece during Philip's absence. With the exception of the Thebans, Philip normally reserved lenient terms for his war adversaries, but despite his moderate behavior towards them created sound foundations for the consolidation of Macedonian rule in Greece. Furthermore, as regards the Spartans he had weakened a neutral but potentially dangerous power. In the end, however, these were only partial measures, and Philip rightly doubted the extent to which they comprised as a whole a solid foundation for the control of Greece. For this cause, he would need an arrangement that included all the states and that would not automatically be seen as a means for imposing Macedonian supremacy. The best thing would be a common institution, something already existing in Greek tradition, but which would not refer to the hegemonic systems of the Athenians, Spartans, or Thebans.

Thus, Philip conventionally secured the status quo he himself had effected with a Panhellenic peace treaty (the *common peace*), the so-called League of Corinth, which would also form the basis for Alexander's relations with the other Greek states.²⁴ In the first half of 337, at Philip's invitation there convened in Corinth representatives of the Greek states, and as had happened in previous treaties of common peace, they agreed to a common peace for the freedom and autonomy of all Greeks. Not only were military attacks against each member of this peace forbidden; the agreement, in addition to guaranteeing the existing territorial integrity of member-states, also guaranteed their existing constitutions from being overthrown. Furthermore, the agreement included a mandatory enforcement clause that obliged each signatory to provide military assistance to victims of attack, and to consider all those who disturbed this peace as enemies. Earlier peace treaties had also contained a similar clause, except that in these there had been the problem of how it could obligatorily be determined who had violated the peace, and how sanctions against the violator were to be valid. For the first time institutions were created which would not only oversee the observance of its provisions, but which would take all necessary measures to restore the order when needed. At the heart of this common peace was a "Council", a committee (*Koinon*) of the Greeks, on which all participants were represented by delegates whose decisions were binding for all members. For the implementation of the decisions of the "Council", there was created the office of "hegemon", who

²⁴ For an overall and detailed appraisal of the sources see Schmitt 1969, 3ff. Jehne 1994, 139ff. is fundamental regarding Philip II's League of Corinth. Cf. Perlman 1985 for further information on the "background of the inter-state relations during the 4th century".

assumed the leadership for executive decisions by the *Koinon*. As was to be expected, Philip was elected to this office.

In providing substance to the League of Corinth, Philip established his leadership in Greece on a conventional legal basis, and thus he sealed the rise of Macedonia on an international law. For this, he adopted the existing comprehensive contracts familiar to the Greeks, developing it further after creating a body for supervising and implementing of decisions, and adding the office of “hegemon of the *Koinon*” with executive responsibility. However, the best provisions and terms in the agreement would have had no value if the leader chosen at that time had not represented a power which no one in the southern Balkans would have dared question, even in the absence of agreements.

The League of Corinth was unquestionably the most effective general peace treaty concluded up to that time, and it seemed that it would speedily guarantee the maintenance of peace. To be sure, this peace had been imposed by the victor and was a means of consolidating his supremacy and guaranteeing his rule in Greece, but on this winner cloaked the whole matter most skillfully in the mantle of a general interstate peace in a form accepted by all states, for the achievement and continuance of which many vain efforts had been made in Greece over a fifty-year period. It was thus to be expected that specifically the smaller states would welcome the new arrangement, since through it they could anticipate protection from their more powerful neighbors. Also, peace appeared generally secured within Greece now, and for the sake of peace it was possible for a state even to accept some concessions to its independence. But the guarantee of the existing status quo was first and foremost the person of the “hegemon” himself, and the Common Peace, the vow partially preserved in inscriptions, also includes the obligation not to look down on the rule of Philip and his successors. In all this, however, Philip was not aiming at establishing a direct form of rule in the Greek cities, but merely its indirect imposition as a presupposition for a war with the Persians, of which he apparently had in mind to be the leader as early as the late 350s. The fact that he was continuously forced to postpone these plans was the fault of his opponents in Greece, Athens in particular. Now, however, it appeared that nothing would stand in his way.

At Philip’s suggestion, the “Council” of Corinth decided in favor of war against the Persian kingdom. Already **in the spring of 336 a Macedonian army** of 10,000 soldiers had crossed the Hellespont, initially to incite the Greek cities of Asia Minor to revolt. Philip would follow once his forces were fully armed. But this never happened, because the king fell victim to assassination in the fall of 336. This time, the change in ruler proceeded without problems. When Alexander embarked on his campaign against the Persians in early 334, he could act in full confidence on the foundations laid by his father; after some centuries when people began to call him the “Great”, they were overlooking the fact that he was actually the son of an even Greater.

Translation D. Kazazis

The other Greece: The archaeology of Macedonia

1

Introduction

Macedonia provides a unique image of Greece, firstly from the viewpoint of its geography, with its rich alluvial soil, broad plateaus, and normally smooth coastlines, all of which are in contrast to the fragmentation of the more Mediterranean landscapes of the rest of Greece. But it also is unique from the viewpoint of history: despite the absence of an Achaean kingdom in Macedonia, its transition to the Iron Age coincided according to legend with the installation of a monarchy with its capital at Aegae (modern-day Vergina) and, most importantly, this ancient form of political organization was retained there throughout its entire history, when mainland Greece was divided into *poleis*. Macedonia –in the wider geographical sense– did not experience the political phenomenon of the city-state except through Greek colonies founded in the northern Aegean during the archaic period. In the **5th century**, **king Alexander I** expanded his realm, which was originally confined to Bottiaea and Pieria, annexing territories to both west and east at the expense of neighboring kingdoms. In the 4th century, two exceptional kings, Philip II and his son Alexander the Great, expanded Macedonia's rule, the former to a large part of the city-states of Greece and the second to Asia, extending the borders of Hellenism far beyond its natural birthplace.

EN

But Macedonia is also distinguished from the rest of Greece from the standpoint of historiography, since it remained essentially outside the route of the Grand Tour, i.e., the travels of scholars, antiquarians, and the literati who first made the ancient monuments of Greece known between the 17th and 19th centuries. The first scientific mission to Macedonia, under **Léon Heuzey**, dated to 1861. Although after the liberation of Greece in 1827 there was an enormous effort expended to bring to light the common heritage that contributed to creation of the identity of the newly-formed state, Macedonia remained under Turkish rule until 1912, and the Ottoman authorities there did little to promote archaeological research. After World War I, excavations long retained their sporadic character, since Macedonia did not generate the same interest as the regions which were considered Greek par excellence, viz. the Greece of the city-states. The filling of these gaps has been recent but impressive, albeit still incomplete. It was triggered by spectacular discoveries like that of the monumental tombs of Vergina in 1977, and has benefited from the unique geopolitical situation in the Balkans. During the last few decades, archaeological authorities, above all the services of the Ministry of Culture, Aristotle University of Thessaloniki, and the Archaeological Society at Athens, have intensified both systematic and rescue excavations, e.g., along the route of the new Egnatia Odos, contributing to the substantial enrichment of our

knowledge about Macedonia with the discovery of another Greece, a royal Greece just as admirable as that of the city-states. Without exaggeration, we may say that Macedonia is the place where the renewal of the spirit of classical archaeology is taking place.

Nonetheless, Macedonia cannot offer the imposing ruins of temples or public buildings familiar to us from the rest of Greece. This is not due to the particular cultural configuration of the region, but to the absence of durable building materials, since marble quarrying was confined to the slopes of Mt. Bermion. Hence we observe at the same time the scarcity of monumental buildings, their greater fragility due to the use of soft limestone, and finally the looting of building materials, which was far more systematic than elsewhere, and from which only the monumental tombs escaped as they were protected by being covered by earth.

It is apparent that an account of the entirety of material culture from archaic, classical, and Hellenistic Macedonia, as well as of the high volume of recent discoveries exceeds the possibilities of this brief survey. For this reason we will focus on some key aspects that constitute the uniqueness of Macedonia, and specifically on the fields of city planning and on palace, domestic, and funerary architecture. We decided not to break up the elements that form a unity, seeing thus all types of monuments within their surrounding context, i.e., entire complexes formed by houses, palaces, or tombs. Therefore, the paintings on the funerary monuments, which comprise invaluable evidence as unique examples of large-scale Greek painting which has been irretrievably lost, will be considered within the context of the tombs they adorned. Similarly, the luxury products of industrial workshops will also be examined within the context of the tombs where they were deposited as a sign of piety toward the dead on the part of a particular elite. Finally, the mosaics will be dealt with as part of the complex of houses and palaces.

EN

2

City planning and monumental complexes

2.1

Traditional city planning

Due to the absence of extensive excavations, our knowledge of city planning in Macedonian cities remains inadequate, with a few important exceptions. Ancient settlements developed without a predetermined plan, in accordance with what Le Corbusier called “donkey urbanism” (*urbanisme de l’âne*), where the road network was determined by the routes followed by beasts of burden. The narrow and winding roads of the old city of Olynthus, founded during the archaic age by the Bottiaeanes in the Chalcidice on a narrow hill to the east of the later city, offers one of the most characteristic examples. Recent excavations have provided information about Aiane, the capital of the kingdom of Elimeia in Upper Macedonia. Its houses and public buildings, built incrementally over three successive steep plateaus, reveal a more ambitious form of urban organization as early as the late archaic period, long before the unification of the Macedonian kingdom by Philip II. The urban planning of Aegae, the kingdom’s first capital, also appears to have relied on the principle of graduated terraces which extended over the slope below the acropolis.

We do not yet know much about the urban planning of Greek colonies founded during the archaic age in the northern Aegean. However, the examples of Stagira and Argilus, both colonies of Andros, show that the regular plans with which we are familiar from colonies in Sicily, South Italy, and the Black Sea were not the rule.

2.2

The urban planning of the geometers

In the classical and Hellenistic periods, however, many cities were created, re-founded, or expanded in Macedonia on the basis of precisely this principle of a regular plan, which was defined by networks of roads intersecting at right angles and which was further elaborated by Hippodamus of Miletus. Olynthus offers our earliest example of this. Historical conditions and the change in the city's role which took place in 432 when it became the capital of the confederacy of the Bottiaians and Chalcidians, led to the creation of new residential quarters with around five hundred houses. The plateau which extends north of the hill on which the old city was built was divided by four avenues running N-S, built at irregular intervals. These avenues, of which the most important had a width of 9 m (30 ft), were intersected by twenty roads running E-W with a width of 5 m (17 ft). The roads delimited the residential blocks, which had a width of 35.60 m (120 ft) and varying lengths, depending on the distance between the N-S avenues. Near the center of this system, through which the main avenue passed, there was a public space where the political and commercial agoras were apparently located; another area to the west was perhaps intended for some kind of sanctuary. The new quarters quickly filled with houses that were built along the walls to accommodate the population influx resulting from the Athenian raids against the cities of Chalcidice during the Peloponnesian War. A supplementary residential quarter was built to the east in the first half of the 4th century, shortly before the city's conquest and destruction by Philip II in 348.

EN

Pella –the “greatest city in Macedonia” according to Xenophon (*Hellenica* 5.2.13) and at the time still a coastal city– also owed its imposing city plan, which appears to have been created in the first half of the 4th century, to its new role after becoming the capital of the Macedonian kingdom by the decision of either Archelaus (late 5th c.) or more likely his successor Amyntas III. On an acropolis with a slight incline, the enormous palace (see below 3.3.2) seemed detached from the city that extended to the south. However, the city and palace were joined in a unique and clearly structured rectangular grid. The E-W roads, separated from one another by 110 to 150 m, were 9 m wide with the exception of the main road, which had a width of 15 m and formed part of the major road artery linking the hinterland of western Macedonia with Thessaloniki. The N-S roads, which were 47 m from one another, were 6 m wide with the exception of the two in the middle, which had a width of 9 m and led from the palace down to the harbor. At the center of this grid, which was delimited by these roads and bisected by the E-W road so as to have a better function, there extended the enormous area of the main financial agora (see below 4). The blocks created by the roads around this central zone included sanctuaries, public monuments, and luxurious private residences (see below 3.2); humbler houses would have occupied the peripheral blocks.

Even though the present state of research does not allow us to reconstruct with certainty beneath Byzantine and Roman levels the residential plans of other classical and Hellenistic cities, we may surmise that the same search for functionality predominated within the framework of a structured rectangular road network. We may cite as examples of this Dion, a mid-sized town that owed its importance exclusively to its role as the sacred city of the Macedonians from the age of king Archelaus, and Thessaloniki, which was founded in 315 by Cassander at the site of ancient Therme. Thus, the Macedonian kingdom participated to a large extent in the urbanization movement that characterized the Hellenistic age.

2.3

The public facilities of cities

For a cultivated Greek of the 2nd century AD, a city that had “**neither administrative buildings nor a gymnasium, neither a theater nor an agora, nor a fountain with running water**” (Pausanias 10.4.1) **was not worthy of being called a city**. The cities of Macedonia unquestionably possessed all the public facilities that characterized Greek urban life, even if these remain to a large extent unknown.

Apart from Pella, recent excavations have begun to yield evidence of the public center of ancient Mieza by the foothills of Bermion near Lefkadia (Naousa), although the buildings there have essentially been destroyed down to the base of the walls. The northwest corner of a very ambitious monumental complex (at least 300 × 100 m) manifestly constructed in a uniform fashion in the second half of the 4th century has been revealed. It included at least three terraces extending over a fairly smooth hillside facing east, surrounded by long stoas (*peristyles*) and buildings, and connected by staircases and ramps. On the narrow north side of the middle terrace, there was a sort of monumental passageway between two ramps, with an interior wall that included engaged columns, while above this stood a small Doric distyle *in antis* temple. The complex culminated on the western terrace, which had a large Γ-shaped structure with eleven *hestiatoria* (banquet halls) and hydraulic installations. This complex apparently united the public functions of the agora with religious worship, given that it has been proposed that the upper terrace be identified as an Asclepieum. Regardless of its role, however, this particular complex makes Mieza one of the most important cities in the kingdom, offering one of the earliest examples of the enclosed public space of “Ionic type”.

EN

Information from literary sources sheds some light to the intellectual life of the Macedonian kingdom, such as the fact that Euripides lived for some years at the court of Archelaus. The Macedonian kings’ fondness for literary arts is obvious from the theater located a little below the palace of Aegae. Only the foundations of the *skene*, the gutter surrounding the orchestra (diameter 28.5 m), the first row of seats, and the radiating stairs of the *cavea* (*koilon*) were made of stone; the remaining structure was of wood. It was in this theater that Philip II was assassinated in 336 while celebrating the marriage of his daughter to king Alexander of Epirus. The sanctuary of the Nymphs near Mieza is also connected with the Macedonian royal house. Within a verdant landscape, a complex of stoas has been uncovered where, according to Plutarch (*Alexander* 7), Philip II kept Alexander isolated from the court to be educated by his pedagogue Aristotle.

There was also a theater at Dion near the sanctuary of Dionysus, outside the walls south of the city, at least from the era when king Archelaus established dramatic contests in honor of the Olympian gods; Euripides presented his *Bacchae* there. This classical theater was replaced in the Hellenistic age by a structure that was in many ways innovative. In contrast to the practice in Greek theaters, the *koilon* was not built on a natural slope, but rather was located atop an artificial fill. On the side of the *parodoi*, it ended in a simple slope without the usual retaining wall, while the stands were made of large clay bricks that must have had a marble revetment. Marble had also been used from a certain height upward on the imposing *skene* building which today is largely destroyed, though we can surmise its arrangement – a two-aisled *skene* with *paraskenia* on both sides, and a *proskenion* in front – and its order, which was Doric with engaged columns. Below the orchestra (diameter 26 m) was a rare detail, “Charon’s staircase”, through which actors portraying characters ascending from the Underworld appeared.

As regards the gymnasium, a place for physical as well as intellectual training for young Greeks, we have archaeological data only for the one in Amphipolis. Built in the second half of the 4th century, it faithfully followed the established type of the gymnasium at Olympia, including the palaestra (47 × 36 m) to which access was provided by a monumental stairway, and two runways (length: 1 stade), one of them covered (the *xystos*), the other open (the *paradromis*). The palaestra premises, which were intended for physical exercise, the care of the body (baths), as well as education, symposia, and the worship of Hercules and Hermes, the patron gods of athletes, were disposed around a Doric peristyle courtyard.

Baths were another element of urban amenities. Pella gives us the earliest example of public baths in northern Greece; its baths were built in the late 4th century in a residential block in the northeast part of the city. This very carefully-finished building –with a monumental entrance, floors with pebble mosaics and marble revetments– included two rooms with assemblages of individual bathtubs, as well as a large pool. Heating was provided by an underground hot-air conduit, which is the earliest forerunner of the Roman hypocaust known to us in Greece. In Thessaloniki, beneath the southwest corner of the Roman agora, part of a Hellenistic (2nd c.) bath complex has been excavated, where we may discern primarily a lovely circular hall with twenty-five bathtubs, as well as the adjacent tavern.

EN

2.4

Sanctuaries

Although no significant remains of sanctuaries in Macedonia are preserved, there is no doubt that on this aspect the region did not differ from the rest of Greece as regards its pantheon and buildings, or as far as its ritual and votive practices are concerned.

The earliest known sanctuaries are those in Dion, arranged outside the walls south of the city. This location shows that they were the sanctuaries not only of the inhabitants of Dion, but of all the Macedonians, for whom Dion was their sacred city. The most important of these was the sanctuary of Olympian Zeus, where the inscriptions that concerned the common affairs of the Macedonians were set up, and where the great celebration of the Olympia with athletic and dramatic contests was held. At the site, a monumental altar (length 22 m) has been revealed, with which an innovative mechanism for hecatombs is connected. It allowed thirty-three oxen destined for the same sacrifice to be bound in three rows. The only known example that could be compared with these rows of block on which a ring was fastened is in Ionia, at the sanctuary of Apollo at Claros. Near the sanctuary of Olympian Zeus were the temples of Zeus Hysistos, Demeter, Dionysus, Asclepius, and Aphrodite and Artemis. The last two were succeeded in the 2nd century by the sanctuary of Isis, with a passageway symbolizing the river Nile leading to the altar, which was adorned with statues of the bull Apis. A number of exceptionally fine sculptures were preserved at this sanctuary, essentially *in situ*.

Archaeological excavations have brought to light a smaller number of sanctuaries than one would expect in the kingdom's two successive capitals, at least on the basis of the testimony of inscriptions. At Aegae we know of the sanctuary of the Mother of the Gods Cybele in the eastern part of the city, as well as that of Artemis Eucleia on the outskirts of the public area. In this latter sanctuary were found beautiful marble statues, votives by Eurydice, the mother of Philip II. At Pella, a number of sanctuaries with numerous portable finds have been excavated, mainly clay votive offerings: the Thesmophorion, outside the city walls, included a large circular building with carvings of

a ritual purpose hewn in the floor; these may be identified with the chambers (*megara*) mentioned by the literary sources in connection with the celebration of the Thesmophoria. A sanctuary of Aphrodite, another dedicated to the Mother of the Gods, and a third dedicated to a local hero-healer, Darron, with an unusual circular building surrounded by three small satellite *tholoi* have been found within the walls.

2.5

Urban fortifications

Thanks to Philip II and his successors, chiefly Alexander and Demetrius Poliorcetes, the development of poliorcetics, i.e., the art of besieging cities, rendered many defensive techniques outdated. But the walls of Macedonian cities, which are preserved in very good condition, particularly in their upper sections, do not allow any estimations regarding the corresponding development of the passive defense of cities. Although there are very few cities for which we are fully aware of the outline of their walls, we can conclude from the existing remains that Macedonian walls, like those of the Greek city-states, were adapted to the greatest possible extent to the terrain, in order to exploit to the maximum this defensive advantage. At Aegae, we find one of the rare cases where the upper city forms a genuine defensive refuge which is separated by an independent fortification from the walls of the city. In the same way, in cases of new cities with a regular city plan the outline of the walls determined by the configuration of the terrain was entirely independent of the internal residential organization. This is clear in Olynthus, as well as in the walls of Pella, although the latter's overall outline is not known. Only Dion gives the impression that the rectangular outline of its walls, whose first phase dates to the age of Cassander (ca. 300 BC), was configured on the basis of its road network, with gates clearly aligned with the main road axes. The reason is that in this particular case the city was built on an essentially level site.

As regards defensive elements – towers at regular intervals, more frequently rectangular than round, the disposition of doors – and building techniques – normally a base of large limestone blocks with a wall of unbaked bricks – these did not differ at all from what we have long known about Greek military architecture. Nevertheless, two cities deserve mention for the particular features of their fortifications, which in any event predate their incorporation into the Macedonian kingdom. At Stagira (a colony of Andros and the birthplace of Aristotle), which had been built on two hills of a promontory in the eastern Chalcidice, excavations have recently uncovered part of the first wall, that of the archaic age, together with a gate. There are two fragments preserved from the gate's long lintel that are adorned with a low relief depicting a wild boar (the symbol on the city's coinage) facing a lion. To date, it is only from Thasos that we have evidence for passageways with relief decoration (a sanctuary entrance, the city gates).

Amphipolis was an Athenian colony near the mouth of the Strymon river which was conquered in 357 by Philip II and became of crucial importance for his kingdom. Its fortifications included a small inner enclosure wall (2.2 km) encompassing only the urban center, and a large surrounding wall (7.5 km) that protected the entire settlement. The latter presents in its northern section two noteworthy features dating to the period of the first state (5th c.). Along the Strymon, at the foot of the hillside, a unique system of tall, narrow drains has been created at the base of the wall. This system allowed flowing water to pass through the wall without flooding the city's inner surroundings. In the same part of the wall, the gate that opened on the river side led directly to a wooden bridge, in whose exceptional remains two phases may

be discerned. The earliest phase may be identified with the bridge mentioned by Thucydides (4.103 and 108) in his description of the battles between the Athenian Cleon and the Spartan Brasidas (422 BC). The deck of the bridge was supported by a host of piles, mounted on the banks and in the river bed itself. These remains are unique in Greece.

3

Living quarters and their decoration: houses and palaces

3.1

Traditional houses and houses in the new cities

Although many sites in Macedonia have yielded examples of domestic architecture, excavations have rarely been extensive enough to offer us complete plans of entire building blocks or even residences. However, among such rare cases is Argilus, which is characterized by a type of three-room archaic house, with an arrangement we also meet elsewhere: a large transverse space leading to two small rooms forming a sort of mezzanine.

In the new cities of the classical age, the well-known type of Greek house with a *pastas* (stoa) prevailed; this had a nearly square ground plan and its rooms looked onto a small inner courtyard with one side covered. The most characteristic examples are found in Olynthus, repeated in identical fashion in building blocks of ten houses each. The main house –with a small *andron* (symposium room), kitchen, bath, and bedrooms or women’s quarters on the upper floor– looked by way of a transverse stoa onto a paved courtyard on the south, which in turn was surrounded by two auxiliary rooms. Houses of this type, built on lots with the same total area for all families (300 m²), initially expressed an egalitarian trend. However, the alterations observed in many of these –their division or in contrast, expansion at the expense of neighboring houses– attest to the reappearance of inequalities and the desire of the richest residents to acquire larger, if possible peristyle, courtyards. It was just this type of more spacious residence, like the so-called Villa of Good Fortune, that became generalized after the city’s expansion outside its walls in the first half of the 4th century. The love of luxury was expressed during the same period with floor mosaics composed of river pebbles, placed in the *andrones* of around ten houses, which are among the oldest known examples from Greece. These costly floors, which were exclusively worked in black and white and which were most probably imitations of woven carpets, carried representations of floral motifs or multi-figure scenes, framed by bands with varying orientation to be visible to the banqueters who would have been reclining on couches (*anakintra*) along the room’s four walls. The mosaics have depictions *inter alia* of Bellerophon slaying the Chimaera, griffins dismembering deer, sea-horses, and Nereids.

EN

3.2

The aristocratic houses of Pella

We also know of mid-sized houses with a *pastas* from Pella. But here, the enormous aristocratic houses that came to light in the 1950s in residential quarters south of the agora are more noteworthy. They were so large –between 2000 and 3000 m²– that there were no more than two or three per block. They all featured a Doric or Ionic peristyle courtyard, around which rooms were disposed in four wings. The main wing, which had an upper floor, was on the northern side and looked south. It gathered together the reception areas, particularly the large banquet halls and living rooms. The south wing was intended for utilitarian spaces. The luxury of these houses, which date to the final quarter of the 4th century, is expressed both in their floors and in their wall

revetments, attesting to increased wealth in the capital shortly after the age of Alexander.

The houses that have been excavated, particularly those of Dionysus with its two peristyle courtyards (Doric on the south, Ionic on the north) and the House of the Abduction of Helen have yielded in all more than ten pebble mosaics. The vestibules of the banquet rooms were decorated with mosaics featuring geometric motifs, like the inscribed squares or checkerboards of lozenges which were imitations of costly floors with marble inlays (*opus sectile*). In the *andrones* themselves, the mosaics depicted both the central motif of the room as well as on the threshold of the entrance scenes with living figures, from which the houses' conventional modern-day names come. The subjects were inspired both by mythology, including the abduction of Helen, an Amazonomachy and a female Centaur pouring a libation, as well as the world of Dionysus, like the scene with the god mounted on a leaping panther, as well as from the world of the (royal, most likely) hunt, like a scene from a deer hunt signed by Gnosis, and a depiction of a lion-hunt that may reflect the famous episode in which Craterus saved Alexander's life. Finally, other scenes have commonplace subjects, like animal fights featuring griffins (already known from Olynthus) or compositions with rich floral decoration. All these mosaics were adapted to the point of view of those who would have seen them upon entering the room.

EN

The pictorial representations are characterized by a genuine painterly style, which is expressed both in bold composition –frequently pyramidal– with the placement of successive planes in the background and a perspective presentation of bodies, as well as skilful employment of colors. This latter is discreet, but with fine gradations for rendering masses and shading. It is obvious that the mosaicists were inspired by large-scale painting. From a technical standpoint, they play with various sizes of pebbles, have resort to man-made or semi-precious materials to depict shades of green and blue and perhaps the eyes of figures, and finally, employ thin clay or lead bands as graphic elements to more precisely define outlines and details.

As regards the walls, the construction technique that employed unbaked bricks atop a stone base required that they be coated in plaster to give the impression of a more expensive material. Preserved examples like those in Pella and Amphipolis are rare, precisely because of the fragility of the materials. They are sufficient, however, for us to identify the use of painters' means that imitate carefully-finished stone constructions, suggesting even colorful marbles. This is a "structural/masonry style" that doubtless was the Macedonian harbinger of the First Pompeian style. The House of the Wall Plasters in Pella testifies to the invention of another wall painting technique. The high walls (5 m) of an enormous exedra have decoration on two levels. In the lower section, the toichobate stones are painted in the "structural/masonry style", while the upper wall features a painterly depiction with the blue of the skies depicted between pilasters, in an illusionist technique that makes the room seem larger than it is.

3.3

Macedonian palaces

Royalty implies palaces, an architectural type that was unknown in the rest of Greece in the classical age. The Macedonian monarchy built at both of its successive capitals, Aegae and Pella, royal residences that are more representative of palace architecture when compared to palaces in other royal capitals in the Greek world like that at Pergamum, which was confined by its cramped site on the acropolis, or the palace of Alexandria, which is known only from literary sources.

3.3.1

Aegae

In the ancient capital of the Macedonian kings, Aegae (Vergina), the palace occupied a remarkable locale among the foothills of the Pierian Mountains, from which it dominated the plain and the Haliacmon valley to the north. It was partially excavated by Léon Heuzey in 1861, and throughout the 20th century it was an object of many research missions which repositioned it within its ancient context. In the western part of the city, the palace, together with the adjacent theater, agora, sanctuary of Artemis Eucleia, and other public monuments, formed the political center of Aegae.

The plan transferred into unprecedented dimensions (104.5 × 88.70 m and a total area of 9.250 m²) the principles of the Greek house, with rooms arrayed around a peristyle courtyard. This particular courtyard, measuring 44 × 44 m, was surrounded by a simple Doric colonnade. The south stoa ensured access to the four *andrones* (banquet halls) in the south, and most likely more official, wing, which had a room at each end, while the other two in the middle shared a large common vestibule. In the east wing, which was unquestionably the only one with an upper story, a *tholos* inscribed in a square room was dedicated to the worship of Hercules Patroos, the mythical ancestor of the royal house of Macedonia. In the west wing, three enormous rooms (ca. 300 m²) and a roof without internal column supports –a true carpenters’ feat– hosted *symposia*.

EN

However, according to all the proposed reconstructions, what distinguished this palace from the organization of a simple house was the treatment of its exterior facades, which were visible from the city on the north and east, as well as the grandeur of its entrance. The north wing extended to the outer side with a balcony, which was built atop a retaining wall (height 6 m) and which was probably covered with a peristyle. The presence of Doric porticos in front of the east wing on either side of the entrance is certain. The propylon proper (length 10 m) with an Ionic façade on its upper floor, led to the interior stoa via three successive rooms separated by triple doors.

Beyond the apparent modesty of the materials used for the walls, which were made of unbaked bricks set atop a limestone base, the luxury of the construction is expressed in a variety of ways, including the quality of plaster on the walls, which were adorned with solid colors but certainly with painted compositions of living figures as well, the enormous marble thresholds of the monumental doors, the precision of the cutting and carving of building materials that gave the palace at Aegae its characterization as the “Parthenon of Northern Greece”, and finally, the floors in the various rooms, which feature opus sectile or pebble mosaic floors. The best-preserved mosaic, in an andron in the south wing, presents an exceptional circular floral composition surrounded by a meander and posts, while the corners of the composition depict female figures with bodies ending in inverted lotus flowers from which tendrils emerge.

Today researchers accept a date for this building in the third quarter of the 4th century. As regards the much less-carefully constructed house annexed to the western part of the palace, which included rooms on both sides of a peristyle courtyard, this is considered either a complex of ancillary spaces annexed to the palace, or a building that replaced the palace after its first destruction, undoubtedly by an earthquake.

3.3.2

Pella

Of the three hills surrounding Pella on the north, the palace occupies the middle one. It is adjacent to the wall and thus overlooks the city, fully incorporated

into its plan (see above 2.2), and further in the distance, the Thermaic Gulf. This was a complex of impressive size (estimated area ca. 60,000 m²) and complexity, which required enormous earthworks. However, both its poor state of conservation –given that the removal of building materials from the late 14th century destroyed most sections down to foundation-level– as well as the incomplete excavations still leave many unanswered questions concerning the placement and function of various rooms.

The plan deploys antithetically at least six complexes of rooms arranged around peristyle courtyards, organized in two series. Of the three southern complexes, at least two present a common front towards the city in the form of a stoa with columns set on a crepis (height 2 m). The Doric colonnade (length 154 m) was interrupted by a superb monumental propylon whose façade (length 15 m) combined the Ionic order of the upper story with four Doric columns on the ground level. Structured in three parts, this propylon led directly to the southeast complex, which appears to have been the official/formal part of the palace, arrayed around a peristyle courtyard (35 × 30 m) with an altar at its center. Apses were formed at the ends of the north stoa, and the north wing included an enormous oblong room (22 × 12 m and a restored height of 12 m), whose walls were structured in accordance with an Ionic style in two levels. The smaller rooms in the northeast part of the complex above may have been living rooms, perhaps those of the personnel. The central section included two courtyards (width of sides 50 m) with Doric peristyles; all the groups of rooms were on their north side. The huge pool (7 × 5 m) northeast of the north courtyard designates this central section as the palace's palaestra. As regards the west section, the two enormous complexes that composed it remained unfinished, retaining the ambitious form of their original conception, and we can only surmise that it included gardens on the southwest and barracks on the northwest. The palace's construction encompassed the entire 4th and part of the 3rd century.

EN

3.3.3

Palace architecture

Despite their differences in dimensions and complexity, these two exceptional examples of palace architecture share some features, including their scale of composition, the means by which their splendid facades were incorporated perfectly into the landscape, dominating the city from their prominent setting, and finally their organization on terraces separated and highlighted by parts of the whole. These were characteristic features of Hellenistic architecture, whose provenance is often attributed to Pergamum. If however the early dating for the palaces at Aegae and Pella are confirmed –with the first phase of the former dating to the period of Archelaus, and its full development to the reign of Philip II– then this tendency to create an architecture of prestige as a symbol of royal power could very well be a Macedonian invention. The two palaces also share the same architectural vocabulary, such as engaged semi-columns on either side by pilasters.

There remains the problem of the function of these palaces, which continues to be a subject of dispute. While it is evident that the palace at Pella simultaneously housed all of the administrative and political mechanism as well as court life, we may surmise that the palace at Aegae served the needs of the latter exclusively, within a framework of seasonal and festive occupations, without however being obliged to accept restorations that identify nearly all its rooms as banquet halls.

4 Artistic and artisanal production

From the mid-4th century and the reign of Philip II there began to be some apparent differentiation of workshops in the Macedonian kingdom from those of the Greek city-states, which had a long-standing presence in Macedonia.

Workshops can be approached initially through their production, known both from portable as well as non-portable finds, works of art or objects of daily use, in settings of every sort – sanctuaries and public areas, houses and, above all, cemeteries. We know of original Macedonian products from the late archaic period such as silvered pottery or amphoras with sub-geometric ornament, whose place of production remains a matter of discussion. During the archaic and much of the classical age, artistic and artisanal production depended to a large extent on the techniques and models imported from major centers of Greece in the wider sense. When not imitating these directly, the local products of the Greek city-states of Macedonia and the center of the Macedonian kingdom were greatly influenced by them, though without always competing with their high quality. This is particularly the case for ceramic wares –pottery and figurines– and sculpture, which were influenced by Ionia, Attica, and Thasos, while metal-working and silver- and goldsmithing were characterized by greater originality.

EN

The phenomenal growth in the power of Macedonia owed to Philip II altered this situation, providing an impetus to a genuine court art. Workshops responded to the needs of the royal house and aristocracy by following new paths, made feasible thanks to the wealth of donors, and limited by or benefiting from the raw materials available. Although it did not possess marble, Macedonia was rich in construction timber and precious metals, thanks to the mines in the Pangaion which have recently drawn the interest of researchers. At the same time, Macedonian architecture began from that time onward to distinguish itself as regards building types (palaces, aristocratic houses, tombs), a complex stylistic vocabulary, and decoration. Macedonians invited distinguished artists to the court, including the painters Zeuxis and Apelles and the sculptors Lysippus and Leochares. In painting, these personalities favored the appearance of original movements developed by Macedonian artists, and they inspired many technical innovations into the mosaicists. The repertoire of silver- and goldsmiths was enriched by Macedonian motifs such as the Hercules knot, the symbol of the Argeadae, and especially by eastern motifs, which became known following Alexander's conquests. Ivory-carving and glassmaking in turn produced luxury works of miniature sculpture and tableware. Semi-precious materials frequently adorned compositions on furniture, sarcophagi, and luxurious couches (*klines*), attesting to the high level of quality Macedonian artisans had acquired. While Macedonian workshops, as regards production of large and small-scale sculpture, belong to an enormous Hellenistic koine, in the field of ceramics they acquired from the late 4th century an autonomy expressed by original works such as the vases decorated in the so-called "West Slope" style or cups (*skyphoi*) with relief figures produced in Pella and its satellite workshops.

However, as places of work and production, workshops are not easily identified at archaeological sites. When they are not confused with construction sites, they are recognizable thanks to the presence of particular facilities or specific technical installations (kilns, presses) as well as by portable finds such as defective products and rejects (*wasters*), production tools (molds), or even stored materials. We should also point out that our perception of artisanal

activities in the Macedonian area comes, as elsewhere, from excavations, which are in no way exhaustive, and that some networks and fields of production have not left identifiable remains.

Some general characteristics can be drawn from this still incomplete picture, though they cannot be viewed as certainties. Apart from the processing of agricultural raw products to produce wine and olive oil, workshops were almost exclusively urban. In Greek city-states (Olynthus, Argilus) and the cities of Macedonia (Petres, Beroea, Aegae, Euia [mod. Polymylos]) there were no “artisans’ quarters”. Even if there were groupings, workshops were generally scattered over the urban area –in residential quarters, near public squares– or the suburban area, which they shared with cemeteries. Public authorities were not interested in the creation of workshops, which were installed wherever they were permitted so long as they did not impede some more ambitious urban project. Normally, they were simple production units nearly always connected to a point of sale, and thus they belong to the category of small-scale private enterprises. To date there is no evidence for large-scale production facilities beyond some concentrations of installations, such as the groups of kilns in Euia.

EN

The agora of the capital Pella was a notable exception. Its agora was a huge complex still at the excavation stage, which corresponded to ten building blocks in the regular residential city plan (262 × 238 m). The complex was dedicated to artisanal and commercial activities conducted in what were doubtless local rental units, workshops-shops with two adjacent rooms, frequently equipped with a well and protected under stoas, and with access to either the main road or one of the peripheral roads. In the units of the eastern wing, mold-made clay products, vases, and terracotta figurines were made and sold, since quantities of molds, relief vases, and figurines have been found there. In the units of the western wing, fragrances, figurines, metal objects, and jewelry were made. The southern wing was devoted to commerce in liquid and solid foodstuffs. The peristyle building in the southwest corner of the agora and its northern wing housed the administration of this economic center of both the capital and the kingdom. The Pella agora thus comprised an exceptional case where the public authorities had organized artisanal production and commerce and facilitated its spatial concentration, following the promptings of Aristotle: “The agora for merchandise must be different from the free agora, and in another place; it must have a site convenient for the collection there of all the goods sent from the seaport and from the country” (*Politics* 12.6 [1331b]). There remains a question concerning the total absence of kilns contemporary with the agora and under its control, a phenomenon that may perhaps be connected with the presence of many other pottery and metalworking workshops, which were equipped with a system of kilns and found in two other building blocks, one to the north and the other to the south of the agora.

5.

The world of the dead

As elsewhere in Greece, the graves of ordinary people were in most cases extremely simple, distinguished by a stele that often carried reliefs or painted living figures such as at Aegae. Macedonia has yielded a host of similar monuments, some of which were of high quality. The element that characterizes this particular region is the more grandiose tombs of the members of the elite, which were not customary in the rest of Greece.

5.1

Monumental cist (chamber) tombs

Cist (chamber) tombs were regular underground square chambers of varying dimensions, built with large stones and covered with a flat roof made of large slabs, supported by stone beams where this was required by the tomb's dimensions. They did not have a door, since they were accessible only through their roof before they were permanently sealed shut. The largest such tombs contained an antechamber before the main chamber, and adopted special means of roofing. This monumental type, which appears to have been the par excellence sort of tomb for the elite in the archaic and classical ages, is fairly widespread in Macedonia.

In the archaic and classical cemetery of Livadia in Aiane, twelve monumental, perhaps royal, tombs have come to light. Some of these were surrounded by an enclosure wall. The largest (tomb A) included a chamber (4 × 4 m) with a roof probably supported by a column and wooden beams. The architectural finds allow us to restore with certainty above the chamber a Doric *naïskos* with funerary function.

At Aegae, the cist tomb of Palatitsia (ca. 350 BC) presents two internal support columns and a roof composed of two rows of large monoliths; it was also covered by a mound (tumulus). But it was in the great *toumba* of Vergina, an enormous tumulus with a diameter of 110 m and a height of 12–13 m, that the most spectacular cist tomb was uncovered. By virtue of the main theme of its painted decoration, it is called the “Tomb of Persephone”. Three walls of the large mortuary chamber (3.5 × 2.10 m, height 3 m) include a red lower zone, a narrow band with opposing griffins on either side of a flower on a blue background, and in the upper section an impressive composition rendered on a white background. On one wall, a bearded and disheveled Pluton is rushing onto his chariot, lifting in his powerful grip Persephone, who extends her arms towards her follower in despair, while Hermes goes on before the chariot. On the adjacent wall, there is a depiction of a seated mourning Demeter, and on the opposite wall are the three Fates who were present at the scene. The brushstrokes of the preliminary draft reveal direct improvisation, while the skill in the rendering of perspective, movement, and the distribution of colors is worthy of a great artist, Nikomachus according to one hypothesis. Regardless of the painter's identity, the tomb is dated to ca. 340 BC exclusively on the basis of stylistic criteria, since its looting has left no traces of the portable grave goods that must have been grouped together on shelves above the fourth wall.

The six monumental cist tombs revealed after 1962 at Derveni near Thessaloniki, however, yielded exceptional portable finds, for the most part bronze and silver vases and symposium utensils, gold wreaths and diadems, and bronze and iron weapons. In the largest tomb B (ca. 3 × 2 m), which is dated to ca. 330, were discovered both the carbonized remains of one of the very few papyri that have been found in Greece, which contained an Orphic text that has been much commented upon (see p. 121, this volume) as well as a masterpiece of Macedonian toreutics, the famous Derveni Crater. This monumental vase, made of a copper-tin alloy, with a height of 76.6 m (excluding its volute handles) contained the charred bones of the deceased. It is entirely covered with relief decoration inspired by the worship of Dionysus. Apart from the main scene on the belly of the vase, which represents Dionysus and Ariadne surrounded by dancing satyrs and maenads, the base and neck were decorated with reliefs and decorative bands. In the center of the volutes on

the handles are male busts, and four seated statuettes sculpted in the round (Dionysus, a Silenus, and two maenads) were added on the shoulder.

Less grandiose but equally interesting is the cist tomb II of tumulus A at Aineia (mod. Nea Michaniona), from the second half of the 4th century. The paintings on its four walls reproduce the interior of a *gynaikonitis* (women's quarters). Above a zone with female heads connected by a floral scroll, domestic birds in vivid colors, female busts hanging along the wall, and other characteristic objects belonging to the world of women are depicted.

The Tomb of the Philosophers in Pella (ca. 300 BC) draws its name from the painting of six "philosophers" or intellectuals on the inner walls of its very large mortuary chamber (4 × 2 m). This is a unique subject in funerary painting, though it was widespread in the Roman era. On the basis of our existing knowledge, these particular representations are the closest links connecting us with the classical prototypes of images of the intellectuals. This may have been the tomb of a wise man –perhaps of the astronomer pictured on the tomb's west wall– or of some patron of letters. In any case, beyond their intrinsic interest as works by a great artist, these representations attest to the vitality of intellectual life in the kingdom's capital.

EN

5.2

Macedonian tombs: general overview

Beyond some experimentation, the quest for monumentality by cist tomb architecture in the end was confronted by their roofing problem. Although Greek architecture avoided the vault for a long time, in these underground constructions its use was imposed as the only solution capable of withstanding the weight of the fill above a large funerary chamber.

From this natural evolution of the cist tomb there derived the so-called Macedonian tomb, a special architectural phenomenon fully harmonized with its own place and time which constituted Macedonia's best-known archaeological innovation. The Macedonian tomb was an underground building constructed of large limestone blocks that included a funerary chamber and often an antechamber, and which was roofed by a vault. This type of roofing allowed entrance into the chamber through a double marble door incorporated into the façade, which had a more or less monumental form with engaged Doric or Ionic colonnades, and an entablature surmounted by an attic or pediment which had no architectural relation to the rest of the construction. In some cases a passage (*dromos*) led to the tomb. The entire burial was covered by a tumulus, atop which a sacred grove was planted, as mentioned by Plato (*Laws* 947d-e). This type of funerary monument was obviously intended only for the military, aristocratic, or the princely elite.

The more than one hundred tombs belonging to this category are found chiefly in central Macedonia. Most are at Aegae –where the Macedonian princes continued to be buried even after the transfer of the capital to Pella–, Mieza (Lefkadia, Naousa), and Agios Athanasios, while there are isolated examples of such monuments at Pella, Dion, and Amphipolis. Outside the borders of ancient Macedonia, there are no more than ten known tombs of this type; these are found primarily in southern Greece and Asia Minor. The dating of these monuments is *a priori* difficult, since their various forms –none is identical to any other– do not fall in a linear progression, and looting has almost completely denuded them of the portable funerary gifts that comprise the most secure evidence for dating. However, they all fall within a limited chronological time-frame, with the earliest being placed shortly after the mid-4th century, the largest and most important between the late 4th century and the mid-3rd, and the latest to the mid-2nd century.

Like the cist tombs, the richest Macedonian tombs had painted decoration both on the interior of the funerary chamber in the form of complete paintings or zones as well as on their façade, where there was abundant space in the intercolumniations, the entablature –Doric metopes and Ionic friezes–pediments, and crowning elements. We find scenes of still life in zones with weapons and garlands, repeated themes of battles or chariots, isolated personages as well as some exceptional compositions, a number of which are attributed to major painters of the second half of the 4th century known from literary sources.

Since there is very little information on funerary customs and practices connected with the Macedonian tombs, we can only point out some major characteristics. In the burial chamber there was nearly always a couch (*kline*) or a stone imitation of a couch, but thrones were rarer. Doubtless we should admit that the former characterized the male burials, and the latter the female ones, as is specifically confirmed by a tomb in Eretria that included two couches with male names and two thrones with female names, as well as generally by Greek art, with its conventional depictions of the male as a symposiast and his wife on a throne in works that encompass the full range of large- and small-scale sculpture from the archaic period down to the funerary symposia of the Roman age. As in the other tombs, burial was employed among the Macedonians in parallel with cremation, in which case the pyre was near the tomb. The votive offerings that accompanied the dead –vases, weapons, jewellery, figurines– did not differ from those of other tombs except for their quantity and quality. Apart from a *herôon* in the great tumulus at Aegae, we have no other archaeological evidence for the worship of the deceased members of the Macedonian elite.

5.3

Macedonian tombs: architectural and painting examples

5.3.1

The tombs at Aegae

Apart from their common features, some Macedonian tombs deserve special mention due to their architectural form or their grave goods. The earliest tomb of this type is the so-called Tomb of Eurydice from Aegae, which was discovered in 1987. It is an underground structure in the shape of an irregular parallelogram (ca. 10.7 × 7.7 to 7.9 m), in which the vault is inscribed without reaching the exterior. This particular form was the product of a combination of the traditional type of cist tomb with a type of roofing which its builders doubtless did not yet fully control. The porous façade with double door is undecorated, and accompanied by a blind wall. In contrast, on the interior, on the wall at the rear of the spacious burial chamber (5.51 × 4.48 m, height 5.8 m), the expected monumental façade projects like an optical illusion: four Ionic semi-columns, rendered in relief and painted marble stucco, frame a central door and two windows, supporting a colorful Ionic entablature with palmettes on a blue background. In front of this wall is a monumental marble throne (height 2 m) with sculptured and above all, painted decoration. The back is actually a picture painted in the encaustic technique showing a frontal depiction of the chthonian divine couple Pluton and Persephone, triumphant on a four-horse chariot with galloping horses. A looted marble sarcophagus contained the ashes of the deceased woman, who was wrapped in a purple cloth and accompanied by precious objects. The fragments saved from the tomb's pillaging suggest a dating of ca. 340 BC. This may have been the tomb of Philip II's mother Eurydice, who died at about the age of seventy.

However, the best-known Macedonian tomb is that which was identified with the tomb of Philip II, following its discovery in 1977 on the western side of the great *toumba* at Aegae. The Doric façade (length 5.5 m) was its most spectacular part, with a large door flanked by two columns set between pilasters, which support a full Doric entablature with architrave, triglyphs, and cornice. The whole complex is crowned by an exceptional painted frieze (height 1.1 m) that depicts a hunting scene with seven hunters on foot, three riders, five or six wild animals (a lion, deer, a bear) and nine dogs in a landscape with trees, steles, and rocks. Towards the center of the composition, two riders –perhaps Philip and Alexander– are attacking a lion, while at the right edge the landscape of the rocks and caves from which a bear emerges undoubtedly recalls the megalithic solar observatory at Buzovgrad (in modern Bulgaria), symbolizing Scythia, where Philip had waged a victorious campaign. The skill in the rendering of perspective and in the composition reveals a great artist, a pioneer in landscape painting. The antechamber (4.5 × 3.30 m) and the square burial chamber (width of sides 4.5 m), roofed with a circular vault (height 5.3 m) concealed very rich portable finds that were uncovered exactly as they had been deposited at burial. In the burial chamber, a marble sarcophagus in front of the rear wall contained a gold *larnax* holding the cremated bones of the deceased wrapped in a purple cloth, on top of which had been placed a gold wreath of oak leaves. In front of the sarcophagus, atop a wooden *kline* decorated with ivory figures, all the deceased's armor (sword, dagger, iron and gold cuirass, greaves) had been placed, while a collection of silver, bronze, and clay utensils (craters and drinking vases, a spoon and ladle, a bronze pitcher) was set on a wooden table. Finally, in the corner of the chamber were an ivory shield and its bronze cover, other sets of greaves, a gilt silver diadem, and an iron helmet. The antechamber with its unusual dimensions actually housed another burial. Inside a second marble sarcophagus, another gold *larnax* with simpler decoration contained female bones wrapped in a gold and purple cloth, as well as a magnificent gold diadem. The other funerary gifts included a gold wreath of myrtle leaves, a gold quiver and its arrows, and the remains of a piece of wooden furniture with ivory decoration. Many architectural indications testify to the tomb's construction in two different periods, with the façade and more carefully-finished antechamber having later been added to the main chamber, which was clearly built in greater haste. These features, the exceptional richness of the portable finds –this is the only Macedonian tomb found containing a gold *larnax*– the dates of the various categories of funerary gifts, as well as the anthropological analysis itself all led excavator Manolis Andronikos to identify the tomb in question as that of Philip II, who was assassinated in 336 at Aegae, and who was hastily cremated by Alexander, who quickly needed to assume the reins of power at Pella. The dead woman in the female tomb was identified by Andronikos as Philip's last wife Cleopatra. The identification of the dead man with Philip, long a subject of discussion, is now tending to prevail over other proposed identifications.

In the great *toumba* at Aegae, the so-called Tomb of the Prince is adjacent to the previous tomb. It is slightly smaller, presenting a simple Doric façade without columns. Placed between corner pilasters, the marble door is flanked by two relief shields. There too the architrave above the entablature must have carried a large painting, though it would have been on some organic material (leather or a wood panel) which has left no traces. In contrast, the tomb is distinguished today chiefly for the painted frieze (height 24 cm) in its antechamber, on whose four walls a chariot race unfolds with a notable variety both in the galloping of the horses as well as in its perspective. In the main chamber, a stone "table" had a circular depression for the placement of the

silver hydria containing the cremated bones of an ephebe, covered by a purple cloth. There was a gold wreath of oak leaves on the shoulder of the hydria. The portable funerary gifts – a wooden *kline* with ivory decoration, silver tableware, and weapons– confirm the royal descent of the youthful deceased, who may be identified as Alexander IV, who was assassinated by Cassander in 310.

One of the most beautiful Macedonian tombs, thanks to the elegance of its façade, is the Romaios Tomb, named after the excavator who brought it to light in 1938 near the so-called Tomb of Eurydice, with which it may be compared in many respects. Its large marble door belongs to a tetrastyle Ionic façade whose semi-columns are attached to pilasters. The bases of the columns, confined to a single torus, the architrave with only two bands, the narrow frieze –with a volute ornament, leaves, and white flowers on a blue ground– and finally, the low pediment all contribute to the lightness of its proportions. A frieze with painted decoration identical to that on the façade, which however has been almost entirely lost, decorated the antechamber (4.56 × 2.5 m) and the square main chamber (width of sides 4.56 m). In the same burial chamber, a built table and primarily a monumental marble throne decorated both with sculpture (sphinxes supporting the arm-rests) and paintings (battles of griffins in the lower part) is no less impressive than the throne from the Tomb of Eurydice. Its looting in antiquity resulted in the disappearance of all the portable objects, so that the dating of the Romaios Tomb relies exclusively on architectural criteria, that place it ca. 300 BC.

EN

5.3.2

The tombs of Mieza

Near Mieza (Lefkadia, Naousa) there steadily came to light from the 19th century until 2004 a group of eight monumental tombs, all found stripped of their portable funerary gifts. Although they are not the equals of the royal tombs at Aegae, the architecture or decoration of a number of them are of comparable interest. The most noteworthy tomb, which was uncovered in 1954, was, on the basis of its dimensions, named the Great Tomb or Tomb of Judgment from the main subject of the figural decoration on its façade. The nearly square funerary chamber (4.82 × 4.90 m, height 5.26 m) has painted decoration of marble stucco which depicts a tall toichobate above which rise Ionic pilasters with an architrave, resulting in the whole giving the impression of a room surrounded by a peristyle. The oblong antechamber is not very deep, but it is much larger and higher than the burial chamber itself (6.50 × 2.12 m, height 7.70 m) because it supports a two-level monumental façade of nearly equal length and height (8.68 × 8.60 m). The lower Doric level includes four semi-columns between corner pilaster and a Doric frieze whose eleven metopes are decorated with a painted scene of a Centauromachy, while the front of the projecting cornice featured a band with floral motifs on a blue background. The upper level is Ionic: on a base decorated with a battle of Greeks (or Macedonians) and barbarians (or Persians), which is done in plaster relief, rise six semi-columns between corner pilasters, supporting an Ionic entablature (two-zone architrave, dentil band) surmounted by a pediment. As regards the pedimental decoration, we know only that its technique was identical to that of the base. The intercolumniations of both levels are painted, depicting closed false windows on the upper floor, and on the lower one presenting panels/screen walls surmounted by independent personages linked by the common theme of the descent to Hades. These panels comprise the main figural decoration of the façade. To the left of the door are depicted the deceased as a Macedonian officer ready to depart and the psychopomp Hermes, leading the dead to the Underworld. To the right of the door are depicted chthonian deities identified by

inscriptions: a seated Aeacus and Rhadamanthys leaning on his staff, awaiting the deceased in order to judge his soul. Despite the relative lack of originality, the two painters to whom these scenes are attributed demonstrate high technical expertise. This tomb is dated to the late 4th century.

The elegant tetrastyle Ionic façade of the slightly-later Tomb of the Palmettes recalls that of the Romaios Tomb. This tomb owes its name to the polychrome floral decoration covering the rear of its narrow antechamber: a unique composition with three large palmettes, lotus blossoms and water flowers on a blue background, which evokes an Underworld landscape. These floral motifs are repeated on the façade, both on the architrave's bands and the sima as well as on the large acroteria. The painting on the pediment portrays a man and a woman (Hades and Persephone?) reclining and facing each other, as on symposium couches (*anaklintra*).

The Kinch Tomb with its simple Doric façade without columns owes its name to the Danish archaeologist who studied it in the late 19th century, preserving information on the painted decoration of the background in the burial chamber, which today has been completely lost. It depicted a Macedonian horseman attacking a Persian soldier. This was certainly the tomb of an officer from the first half of the 3rd century.

EN

The Tomb of Lyson and Callicles, two brothers who are named (a rare occurrence) in a painted inscription on the lintel over the tomb's door, is one of the smallest Macedonian tombs (3.92 × 3.05 m), and is unique in many respects. It includes a tiny antechamber with a flat roof that projected towards the main chamber. The latter is decorated with trompe l'oeil painted pilasters joined by a floral garland adorned with ribbons. The lunettes defined by the vault on the chamber's narrow sides are taken up by representations of cuirasses, helmets, greaves, and swords. Between the painted pilasters are twenty-two niches, seventeen with inscriptions, which had received the ashes of four generations of deceased belonging to the same family. This is the latest tomb in Mieza; it was built around the end of the 3rd century and remained in use until the Roman conquest.

5.3.3

Agios Athanasios

The cemetery beneath the *toumba* of Agios Athanasios, whose ancient name remains in doubt, lies about 20 km west of Thessaloniki. It has yielded many rich Macedonian tombs. Tomb II, **uncovered in 1994, is one of the cemetery's exceptional monuments.** Its single square chamber (width of sides 3 m) includes the usual decoration in zones. In contrast, the painted decoration on the Doric façade is of greater interest. On either side of the door and beneath two large shields, two youths wrapped in cloaks (*chlamydes*) guard the tomb entrance. However, mainly below the architrave and between pilasters, there is a symposium scene on a long Ionic frieze featuring twenty-five people. At the center of the composition, the symposiasts surround the host (unquestionably the deceased). To the right, the torch-lit arrival of a small group of mounted guests is depicted, and to the left another group of Macedonian military can be made out. From the looted portable votives, the very few remains permitted the identification of a luxurious *kline* and armor. This was probably the tomb of a high-ranking military officer from the last quarter of the 4th century.

5.4

Rock-cut tombs

From the late 4th to the late 2nd century, tombs with a large vaulted chamber that were hewn directly into rocks, with an access corridor, are frequently

found in many regions of Macedonia where there was suitable soft limestone subsoil. Such cases concern primarily the environs of Pella, Mieza, and Veroia, where dozens of rock-cut tombs have come to light, some of them composed of two adjoining identical chambers. But the most impressive monument was recently discovered in Pella. It was a complex that covered an area of 63 m², with seven underground chambers with vaulted roof and painted walls, distributed around a space accessed by a long *dromos*. The complex was in use from the early 3rd to the second half of the 2nd century. Rock-cut tombs are a common type in the eastern Mediterranean, which places Macedonia in the interplay of influences and exchanges in the region during antiquity. However, some of these particular tombs in Macedonia are distinguished by virtue of their architectural façade, a peculiarity that is undoubtedly owed to the influence of the Macedonian tomb type.

6 Conclusion

From this necessarily incomplete overview we derive at the same time the sense of familiarity, of difference, and of the originality of Macedonian monuments. “Familiarity”, because all these monuments were Greek; in their forms and manifestations –from city planning and residences, sanctuaries and tombs to material production in general– in the customs, the way of life and beliefs that could be connected with these monuments, and in religious practices and burial customs, we find once again the fundamental elements of Greek civilization that classical archaeology had long brought to light as regards the world of the city-states.

EN

“Difference”, because in Macedonia we encounter elements wholly unknown in the Greece of the city-states, including palaces, monumental tombs, and court art, which are connected with a particular politico-economic structure, namely that of royalty. This “other” Greece is therefore a royal Greece, one dominated by an extremely wealthy class, in contrast to the Greece of the city-states. Nevertheless, this difference is always translated into a language with exclusively Greek types, indeed a language characterized by an amazing coherence, since the architecture of the facades on the palaces and Macedonian tombs is essentially identical, as is the wall decoration of palaces, aristocratic residences, and monumental tombs.

Finally, “originality”, because it is becoming ever more obvious as we acquire more exact dates that 4th century Macedonia not only received Greek types, but contributed decisively to their development in most fields. Research now attributes to Macedonia inventions that had previously been attributed to other kingdoms or regions of the ancient world, such as the construction of large residential complexes articulated in terraces, spacious peristyle public spaces, complex architectural types, the “structural/masonry style” in the decoration of houses, and the pictorial style in mosaics. Furthermore, in some cases such as large-scale painting, Macedonia is the only place where these forms are preserved. Ongoing research and future discoveries will doubtless confirm the position –familiar, different, and original– which Macedonia has recently acquired in the study of Greek civilization.

Translation D. Kazazis

Languages and dialects in Ancient Macedon

1 Introduction¹

¹ I am grateful to Georgios Giannakis and to Julián Méndez Dosuna for comments and corrections to previous drafts.

² The so called Temenidae or Argeadae were the three brothers descendants of Temenus, who came from Argos and arrived to Lebaea in Upper Macedonia, whence they first conquered the region of Beroea and Aegae (mod. Vergina), their future capital, and then the rest of Low Macedonia (see Herodotus 8.137–9). Argos, in this context, probably refers to the Argos Oresticon in the region of Orestis on the west face of the Pindus mountains.

³ The text of most tombstones from Vergina is painted.

⁴ Hatzopoulos (1996, vol. 2, 15–8) distinguishes the following types of public documents: treaties, royal letters, grants and dedications, and decrees and laws of the cities. Private inscriptions fall in funerary documents, catalogues, dedications, and deeds of sale.

⁵ See Tsantsanoglou, Parassoglou & Kouremenos 2006; Bernabé 2004 and 2005.

The present chapter gives an overview of the languages and dialects directly or indirectly attested in the ancient kingdom of Macedon from the first documentary evidence in the 5th century BC to the end of the 4th century BC. Most documents come from the 4th century BC, while only a few are relevant to giving a final answer to what at a time was the contentious issue of the nature of the Macedonian speech before the reign of Philip II (360/59–338 BC).

During the last decades of the 20th century, archaeological research in the ancient kingdom of the Temenidae made great advances.² Many archaeological sites were excavated or explored and many documents were found and published (see Hatzopoulos 2006, 16f.). Among other things, such discoveries and investigations settled the bitter question of the ancient Macedonian language almost in a definitive manner. A further consequence of such advances is that we have gained a new insight into the history of the Macedonian kingdom before Hellenistic times (see Roisman & Worthington 2010).

In the absence of new documents of equal significance to that of the curse tablet found in Pella in 1986 (see Appendix, p. 287), I will limit myself to listing the Greek dialects attested in the ancient kingdom of Macedon before the emergence of the Attic-Ionic koine and to drawing a fine-grained description of the Macedonian Greek dialect, elaborating on studies carried out by Brixhe, Dubois, Hatzopoulos, Masson, and Panayotou, among others.

2 The nature of the evidence

Depending on the material used for writing and on the way the texts have come down to us, the documentary evidence concerned with the languages and dialects spoken in the ancient kingdom of Macedon falls into two categories. A first group consists of monetary legends and of epigraphic documents carved or painted on stone,³ scratched on sheets of lead, or engraved on gold lamellae or on other materials. They date from the 5th century BC onwards and have come down to us in a direct manner. Inscriptions on stone have a public or a private content, but most of the other materials bear private documents.⁴ The so called Derveni papyrus, which was found within a funerary monument close to Thessaloniki and which contains a philosophical treatise in the form of an allegorical commentary to an Orphic poem that related the birth of the gods, belongs to this group by its date (mid 4th c. BC) and by the place of the discovery.⁵

The second group has been transmitted through medieval manuscripts and can be divided into three classes. They consist of notices given by ancient

literary authors about the speech of the ancient Macedonians, of around 140 glosses explicitly attributed to the Macedonians by ancient lexicographers and particularly by the lexicon compiled and attributed to Hesychius, and of mythological, personal and place names quoted by literary authors.⁶

3

Two outstanding features

The most prominent feature of the linguistic situation in Macedonia during the period under consideration is that all the surviving evidence, from sepulchral monuments to public inscriptions, is written in Greek, regardless of whatever may be meant by the stray allusions to the spoken Macedonian (see 9.4 below) and independently of the interpretation of a number of glosses which apparently are not understandable as Greek.

A second remarkable feature is that the documents found in the ancient kingdom of Macedon display a high dialectal diversity, ranging from North-West Ionic in the Euboean colonies (Olynthus, Torone, Dicaea, Mende, Methone, Amphipolis⁷), to Insular Ionic in the colonies dispatched by the Cycladic islands (Acanthus, Stagira, Ennea Hodoi, Scione), Attic in the cities that were members of the Delic-Attic league (Methone, Heracleion, Aphytis, and so on⁸), Corinthian (Potidaea), and to the Attic-Ionic koine. The Derveni papyrus is written in Ionic with an Attic overlay. While the Greek political centers situated to the south of Macedon have a relative dialectal uniformity, only threatened by the emergence of the koine, the political area of Macedon lacks dialectal uniformity already before the early influence of the Attic-Ionic koine all over the country.

4

The Macedonian dialect of Greek

Until 1986 Macedonian could rightly be called a *Restsprache*, a language poorly documented.⁹ Although a great number of inscriptions had been found in many places of the ancient Macedonian state and an intense work of edition had been carried out in the previous decades, the documents that could be dated before 400 BC contain only brief texts, most of which have been carved, engraved, scratched, or painted on pots or on easily transported objects, which could have been brought to Macedon from some other place. For this reason, there was a widely spread view that there did not exist proper Macedonian documents of an early date but only texts brought there from somewhere else. One among many examples is a ring found in Chalastra (Mygdonia) but coming from Sindos that bears the inscription δῶρον (SEG 31. 649, ca. 480 BC).

The majority of the epigraphic documents found in the ancient kingdom of Macedon can be dated from the beginning of the 4th century BC onwards and are written in the Attic-Ionic koine or are strongly influenced by it.¹⁰ Since this variety of Greek came into being not earlier than the 5th century BC and the Macedonians settled in the eastern part of the mountains of Olympus in the 8th or 7th century BC (see fn. 2), it is obvious that the Attic-Ionic koine cannot have been the original speech of the Macedonian kingdom.

Under such circumstances, researchers had to rely on ancient sources in order to find out clues about the original Macedonian speech (see Babiniotis 1992).¹¹ Nevertheless, the account given by the ancient sources is contradictory and controversial. According to Herodotus (5.22, 8.137–9), the Macedonian kings were Greeks.¹² But insofar as Macedonians are listed by Thucydides (2.80.5–7, 2.81.6, 4.124.1) and Aristotle (*Politics* 1324b) among other barbarian peoples, the king would have reigned over a non-Greek population. Isocrates (*Philip* 108 and 154), in a speech intended to persuade Philip to take

⁶ A number of glosses given by Hesychius with or without their origin may be taken from Amerias, a Macedonian lexicographer who compiled a glossary in the 3rd century BC.

⁷ Amphipolis was founded by the Athenians in 437 BC, but most citizens were not Athenians (see Thucydides 4.106.1).

⁸ For a list of members of the Delian League see Hansen & Nielsen 2004, 1356f.

⁹ Still in 1999 *Der Neue Pauly*, s.v. “Makedonisch”, calls Macedonian a *Trümmersprache*. More precisely, the English version says that Macedonian “only survives in small fragments”.

¹⁰ See Brixhe & Panayotou 1988. Distinctive koine features appear in the most ancient inscriptions found in Macedon; see Hatzopoulos 1996, vol. 2, no 5 (Oleveni, June 345): ταῦτα, εἰς, ἔτους, βασιλέως; no 6 (Philippi, 330): μηθένα, Φιλώταν, τὴν χώραν, τέως, ἔως, Θραιξίν, τὰ δὲ ἔλη. Koine was adopted by the Macedonian kings as their official vehicle of communication, as inferred from the dialect of inscriptions set up abroad from mid-4th century BC; e.g., IG 12.2.526 (Eresus, 336 and after) in Aeolic of Asia Minor, but the responses of Philip II and of Antigonos in koine (see Rhodes & Osborne 2003, no 83); *I. Priene* 156 (Priene, 334 and after) with the dedication by Alexander of the temple (ναόν) to Athena (Ἀθηναίη in Ionic) Polias (see Rhodes & Osborne op. cit., no 86). The treaty of Philip II with Amphipolis (357/6 BC) by which the supporters of Athens are banished from the city was probably imposed by the Macedonian king and it is noteworthy that it is written in Western Ionic (*SIG³* 194; Hatzopoulos op. cit., vol. 2, no 40; Rhodes & Osborne op. cit., no 49).

¹¹ On the basis of the literary evidence Hammond (1994b) holds that an Aeolic dialect was spoken in Low Macedonia and a north-west dialect in Upper Macedonia.

¹² The earliest mention of the Macedonian name appears in Hesiod, fr. 7, where the eponymous ancestor Macedon is said to be the son of Zeus and of one of Deucalion’s daughters.

13 For the text see Appendix, p. 287.

14 The personal pronoun ὑμεῖς quoted by Athenaeus (7.323b) from the comedy entitled *Macedonians* by Strattis is contradicted by the Pella curse tablet. For the possibility that the ethnic Κραννέστης (IG 10.2.2.1.36, Roman period) attests the same Aeolic development of the ancient cluster *-sn-* between vowels see Hatzopoulos 2007b, 233f.

15 The spellings <στ> (and <σστ>) instead of <σθ> in γενέσθαι is interpreted as a device to represent the plosive value of <θ> in this context against the fricative value of <θ> in other environments (Méndez Dosuna 1985, 389–94).

16 The curse tablet has ΔΑΤΙΝΑ where the Γ is understood as a scribal error for Π.

on the leadership of the Greeks, states that the king was the only Greek who deemed it worthy to rule a people who were not of the same race (μόνος γὰρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας). Furthermore, Demosthenes (*Third Olynthiac* 24, *Third Philippic* 31, *On the False Embassy* 308) and other authors stressed that not only the Macedonians but also Philip himself were non Greeks.

Other modern authors, however, could not believe that Euripides, Agathon, Gorgias, and others could have lived there, composed and played tragedies and other literary works, if the king and his court did not speak Greek. As for the attacks by Demosthenes against Philip as a barbarian, they have to be taken as mere abuses, which by the way are contradicted by the fact that the king took part in the Olympic Games as his predecessors had done since more than a century earlier (see Herodotus 5.24). As reported by Livy (31.29.15), Macedonians, Aetolians, and Acarnanians spoke the same language.

5 The curse tablet of Pella¹³

The earliest Macedonian document that is long enough to be taken as dialectal was found in Pella in 1986 and published in 1993 (see Voutiras 1993, 1996, 1998; *Bull. épigr.* 1994, 413; Dubois 1995; O'Neil 2006). It is scratched on a sheet of lead in the Milesian alphabet, and has been dated around the middle of the 4th century BC. The content of its nine inscribed lines is a magical curse that a woman in love addresses against the eventual marriage of a man called Dionysophon with a woman called Thetima. Its main dialectal features are as follows:

Phonetics and Phonology

- first compensatory lengthening: γᾶμαι, ὑμῶμ;¹⁴
- retention of *a₁;
- contraction of *a₁o: > a₁;
- opening of [i] and [u]: διελέξαιμι and ἀνορόξασα for διελίξαιμι and ἀνορύξασα;
- hyphaeresis of [eo] > [e]: Θετίμα;
- assimilation of [ign] > [i:n]: γίνομαι;
- merger of <EI> and <I>: πάλειν for πάλιν, ἴμε for εἰμί, δαπινά for ταπεινά;
- fricativization of [t^h] indirectly demonstrated by the spelling <στ>, which stands for [st^h]: γενέσται for γενέσθαι;¹⁵
- voicing of /t/ > [d], if δαπινά is to be understood as ταπεινά (see 5.3 below).¹⁶

Morphology

- genitive singular of -a-masculine nouns in -α₁;
- plural dative δαιμόσι;
- singular dative of the first person pronoun ἐμίν, also attested in epigraphic and literary Doric;
- temporal adverbs and conjunctions ending in -κα: οποκα, τοκα;
- apocope of the short final vowel of κατά in its function as a preverb before a dental stop (παρκαττίθεμαι), but not before a velar stop: καταγράφω, συγκαταγερᾶσαι. There is no apocope in ἀναγνοίην.

The Pella curse tablet revealed a new dialect of Ancient Greek. Its dialectal features do not coincide with any other dialect known so far and it has no trace of influence of the Attic-Ionic koine. The love *defixio* provides a new form of North-West Doric and has no parallel in the literary dialects. The curse tablets known so far are all written in the local dialect of the place where they were found, and there is no reason to think that this tablet does not conform

to this general rule. Since the Pella curse tablet displays a combination of dialectal features that differ from all other local or literary dialects, the possibility that it was written in some other dialectal area and then brought to Pella must be excluded. Being exclusively attested in ancient Macedon (cf. Méndez Dosuna 2007b and 6 below), this dialect can be rightly called Macedonian. It is as poorly and lately documented as for instance the Pamphylian dialect, but there is no doubt about the fact that it is a Greek dialect.

A number of features of the Pella curse tablet are confirmed as Macedonian by glosses:

5.1

Opening of [i] and [u]

The Macedonian gloss ἄβροτες ὄφρυες (see Hesychius ἀβροῦτες ὄφρυς. Μακεδόνες) also points to the merger of [o] and [u] if ἄβροτες stands for ἄβρόφες. Likewise, the Macedonian month's name Αὐδυναῖος in ancient sources appears alternatively as Αὐδωναῖος, Ἄιδωναῖος and Αὐδναῖος. Further cases of merger of E and I and of O and Y in inscriptions written in koine have been convincingly explained by Brixhe (1999, 47f.) as Macedonian features preserved in the local koine.

EN

5.2

γίγνομαι > [gí:nomai]

The assimilation γίγνομαι > [gí:nomai] is also found in other dialects and need not be ascribed to Attic-Ionic influence.

5.3 Voiced and voiceless plosives

If δαπινά is to be interpreted as ταπεινά, as suggested by Dubois (1995) and generally accepted, then a voiced stop may stand for the expected corresponding voiceless plosive. Other probable instances appear in an Attic inscription (IG 1³.89, Athens, 423/2 BC) that records a treaty between the king Perdiccas II of Macedon and Athens. Two personal names –**not attested elsewhere**– given in the list of Macedonians who swore the treaty with the Athenians are Βορδῖνος (line 72), which may stand for Πορτίνος, derived from πόρτις ‘calf’, and Βυργῖνος (line 61), which recalls Attic Φυρκῖνος (see Masson 1998; Hatzopoulos 2006, 43).¹⁷

Hatzopoulos (1987a; 2006, 42) interprets the epithet Διγαῖα (also written Δειγαῖα and even Δειγέα) as Δικαία, which is as an attribute to Artemis. This term appears in a group of inscriptions from the Roman period found in the territory of Aegae (modern-day Vergina) and recording deeds of manumission (see SEG 27.277; Bull. épigr. 1977, 269; 1984, 250). If this interpretation is correct, the epithet would be a further case of the spelling of a voiced for a voiceless plosive.¹⁸

The sporadic use of a voiced plosive in place of the expected voiceless stop has parallels in the district of Tripolis in Perrhaebia, in northern Thessaly. According to Hatzopoulos (2007a, 167–76), **such spellings reflect a pronunciation shared in southern Macedon and in northern Thessaly**. Helly (2007, 196f.), however, pointed out that the dialectal features common to Tripolis of Perrhaebia and to Macedon are due to the settlement of Macedonian population in this northern district of Thessaly, when it fell under the power of the Macedonian kings in mid 5th century BC.¹⁹

6

Further recently found documents

Other early documents found in Macedon after the Pella love *defixio* are written in the Attic-Ionic koine or are strongly influenced by it. They are brief

¹⁷ For Σταδμέας, a derivative from σταθμός, in the same list, see 8 below.

¹⁸ For Βλαγαν(ε)ῖτις see below fn. 26.

¹⁹ For the spellings of voiced instead of voiceless see 8 below.

20 See Karamitrou-Mentesidi 1993; *Bull. épigr.* 1994, 385; Brixhe 1999, 42f.; Panayotou-Triantaphyllopoulou 2007b.

21 *IG* 1³.89 (Athens, 423/2) records a treaty of alliance between Athens and the Macedonian king Perdiccas II that ends with a list of forty-five names of Macedonians. A catalogue of thirty eponymous priests of the new city of Kalindoia is registered in Hatzopoulos 1996, vol. 2, no 62 (end of the 4th century BC). The sixty-five monuments –most of them funerary steles– found in Vergina register eighty-nine personal names. A list of thirty-one personal names appears in Hatzopoulos *op. cit.*, vol. 2, 79 (Mygdonia, Lete, ca. 350–300 BC). An unpublished lead *defixio* (*SEG* 49.750, Oraiokastro Mygdonia, classical period) gives the names of the sons of a certain Ὠσπερος: Διογένης, Κρίτων, Ἰοβίλης, Ἐπάναρρος and Μένων.

22 Most epithets of gods, place names, and month names are also Greek.

23 For Macedonian personal names see the *Lexicon of Greek Personal Names* [LGPNI] IV.

texts or consist of lists of personal names or lack dialectal features enough to allow us to ascertain their dialect.

Among the five documents found in Aiane (Elimeia), one of them, a graffito painted on a jar written in the Milesian alphabet that could be dated at the beginning of the 5th century BC, has the phrase [...]άλιος ἐμὶ τῆς Δολίου ('I am the property of -alis, the daughter of Dolios'). This inscription can be Ionic because of the η in the article and the genitive ending -ιος of a noun with a nominative in -ις. The other documents do not tell us anything as far as the dialect is concerned.²⁰

A group of curse tablets found in Pydna (Pieria) and datable at the end of the 4th century BC consist mainly of lists of personal names (see Curbera & Jordan 2003). One of them has καταδεσμεύω (line 1) τὰς γλώσσας, εἴ τις (line 7), and δυνάσσω (line 10) alongside with a number of koine features.

A fragmentary judicial curse tablet from Arethousa (see Moschonisioti, Christidis & Glaraki 1997; *SEG* 47.885, early 3rd century BC) has only three forms that are of some help in ascertaining its dialect: the plural feminine genitive πασᾶν, which displays the Doric contraction [a:ɔ:] > [a:], and several occurrences of ὄσοι and of γράφω.

Julián Méndez Dosuna (2007b) has called the attention to an oracular question found in the sanctuary of Dodona and probably asked by a Macedonian (see Méndez Dosuna in this volume). Despite its brevity, the text presents a combination of dialectal features that do not match any other dialect. Since the name of the consultant is Κεβάλιος, a derivative from κεφαλή, with β instead of φ (see Hesychius κεβαλή· κεφαλή), as Βάλακρος instead of Φάλακρος, Βίλιππος instead of Φίλιππος (see Herodianus 1.281, and below 9.2) and other Macedonian examples, the probability of him being a Macedonian is high.

7

Personal names

Several Macedonian inscriptions contain catalogues or lists of personal names.²¹ Being the linguistic evidence so scanty and the issue of language so disputed, it is no surprise if personal names have drawn much attention, because their form can shed light on the language of those bearing such names.²²

Macedonian personal names are mostly Greek. This is valid both for the names directly attested as well as for the names documented by literary sources.²³ The total number of Greek as against non-Greek names remained constant over time. Following Hatzopoulos (2000, 103), they fall into the following groups:

- 1 names with a clear Greek etymology which can be considered as local because they diverge from the phonetic standards of Attic-Ionic koine (e.g., Μαχάτας) or because they remained practically confined to Macedonians throughout antiquity (e.g., Πατερῖνος);
- 2 panhellenic Greek names: Καλλίμαχος, Ἀπολλώνιος;
- 3 identifiable foreign names: Ἀμάδοκος and Ἀμάτοκος (Thracian), Πλάτωρ (Illyrian), Δούλης (spread all over Macedon, but without Greek etymology);
- 4 names without a readily recognizable Greek etymology but which nevertheless cannot be ascribed to any identifiable non-Greek linguistic group (e.g., Βορδῖνος).

8

The spellings Β, Δ, Γ instead of Φ, Θ, Χ

Macedonian inscriptions from the 4th century BC onwards attest occasional spellings of β, δ, or γ where the other Greek dialects have φ, θ, or χ, respec-

tively. Instances of β for φ are more frequent, but there are also cases of δ for θ and of γ for χ. The feature is so frequent that it seems to constitute a Macedonian shibboleth, i.e., a distinguishing practice that is indicative of one's social or regional origin.²⁴

Some epigraphic instances of voiced plosives for the phonetic result of the Indo-European aspirates are as follows (see Panayotou 1993): Βερνίκα (SEG 35.798, Aegae, end of the 4th century BC), Βερεννώ (SEG 35.775, Aegae, ca. 350 BC), Κέββα (SEG 35.804, Aegae 300–275 BC, hypocoristic of the name Κέβαλος). Hatzopoulos (1987a) called attention to the feminine personal names Βίλα, Βιλίστα, Βιλιστίχη, which constitute a complete series that matches Φίλα, Φιλίστα, Φιλιστίχη. Βίλιστος is found twice in the ephebic lists from Styberra (see Papazoglou 1988).

An Orphic gold lamella attests the feminine personal name Βουλομάγα (SEG 40.541, Methone, ca. 350–300 BC). The first element of the compound probably represents Φυλο- and the second certainly corresponds to Attic-Ionic -μάχη (see Masson 1984; Hatzopoulos 2007a, 171).

EN Macedonian glosses include Βίλιππος instead of Φίλιππος, Βερνίκα instead of Φερνίκα, the place name Βέροια founded as Φέρωνα according to Herodianus (1.281), and the appellatives κεβάλα against κεφαλή (see Hesychius κεβαλή κεφαλή) and ἄβροτες or ἄβροῦτες instead of ὄφρνες 'eyebrows'. Glosses with the apical or the velar voiced plosives are: ἀδή if it corresponds to αἰθήρ 'sky'; δάνος to θάνατος 'death'; ἄδραια to αἰθρία 'bright weather'; Πύδνα, if derived from πυθμὴν 'bottom'; and γόλα to χόλος 'gall'.

Literary authors use words that exhibit this feature: Callimachus, fr. 657, κεβλή 'head'; Aristophanes, *Birds* 303, **κεβλήπυρις ('red-cap bird')**; Euphronion 108 κεβλήγονος 'born from the head' applied to Athena; and Nicander, *Alexifarmaca* 433, κεβλήγονος in the sense of 'with its seed in its head'. The mononym **Ἵπερβερεταῖος seems to correspond to Attic ὑπερφερέτης**. According to Plutarch, Macedonians use β instead of φ, while Delphians use β in lieu of π.²⁵

Particular attention deserves the personal name Σταδμέας (IG 1³.89.64, Athens, 423/2 BC), referred to one of the Macedonians who was led by Perdiccas II and signed the treaty of alliance with the Athenians mentioned above (5.3). If it derives from σταθμός, a new occurrence of δ for θ is to be added (see Masson 1998, 118). The name Σταλμέας in a Macedonian inscription is probably the same name and is parallel to Ἀδεῖα Σταδ[μ]εῖ[ου], the derivative Σταθμίας of which appears in Mantinea of Arcadia. If this interpretation holds, the sporadic spelling of voiced instead of aspirates would go back to the last quarter of the 5th century BC. If the name of the lake Βοίβη, situated in the Thessalian plain, represents Φοίβη 'bright', this would be another instance of the same change (see Hatzopoulos 2007a, 170; Helly 2007, 212f.).²⁶ Note that what we find is the occasional spelling Β, Δ, Γ instead of Φ, Θ, Χ, but not the other way around, a fact that excludes the possibility of arguing for a merger between voiced and aspirates. The only isolated occurrence of Φ for Β is βεφαίως instead of βεβαίως in a deed of sale of 352–350 BC found in Amphipolis (see Hatzopoulos 1996, vol. 2, no 88). (Note that this city was conquered by Philip II only in 357 BC.)

9

Interpretations of the spellings Β, Δ, Γ instead of Φ, Θ, Χ

9.1

The Non-Greek Hypothesis

A most repeated view (that goes back to P. Kretschmer and that only relied on the glosses) holds that the spelling of a voiced plosive in the place of a homorganic voiceless aspirate shows that Macedonian was an Indo-European

²⁴ The term *shibboleth* is properly applied to this phenomenon by Méndez Dosuna (2007b, 284).

²⁵ *Moralia* 292e 4–7 (= *Questiones Graecae*): οὐ γὰρ ἀντι τοῦ φ τῷ β χρώνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες “Βίλιππον” καὶ “βαλακρόν” καὶ “Βερνίκην” λέγοντες, ἀλλ’ ἀντι τοῦ π.

²⁶ Hatzopoulos (1987a; 2006, 42) interprets the epithet Βλαγαν(ε)ῖτις of Artemis, in a group of inscriptions registering liberation acts found in the territory of Aegae, as a case of spelling of a voiced for an aspirate plosive (see SEG 27.277; *Bull. épigr.* 1977, 269; 1984, 250). Βλαγαν(ε)ῖτις would refer to the fact that Artemis was worshipped ἐν Β(λ)αγάνοις, and the place name could be interpreted as ‘in (the place of) frogs’ on the basis of the gloss βλαχάν-ὁ βάτραχος. In another inscription Artemis is called [τῶν β] ατράχων.

27 After Lejeune, the term pre-Mycenaean (*pre-mycénienne*) refers to the period before the adaptation of the Linear B script for the notation of Greek.

28 "... did not characterize the entire Macedonian language but only the language of one of the tribes of the non homogenous Macedonian nation before the time of Philip II."

29 The Pella curse tablet has Διονυσοφώντος (twice), καταγράφω, χηρᾶν, παρθένων, Θετίμα (three times), παρκαττίθεμαι, φίλ[ο]ι (twice), and φυλάσσετε.

30 The Bryges were probably also responsible for the wavering between voiced and unvoiced in the Macedonian pronunciation of the Greek plosives (see 5.3 above).

31 Since the inherited voiced aspirates also lost their aspiration in Thracian (see Brixhe & Panayotou 1994a, 199), this language may have also been responsible of the origin of the voiced plosives in Macedonian.

language in which the inherited voiced aspirates lost their aspiration ($*b^h > b$, $*d^h > d$, $*g^h > g$). This, of course, goes against what happened in Greek, where, as known, the inherited voiced aspirates were devoiced ($*b^h > p^h$, $*d^h > t^h$, $*g^h > k^h$) at a date earlier than the Mycenaean tablets and the adaptation of the Linear B script to the notation of Greek.²⁷ According to Kretschmer, Macedonian and Greek differed from one another because they were different Indo-European languages.

The above hypothesis is erroneous. As pointed out by Panayotou (1993, 28), a voiced plosive stands for the corresponding inherited voiced aspirate only sporadically.²⁸ The result of the treatment of the Indo-European aspirates in Macedonian inscriptions is generally spelled φ, θ, or χ: e.g., Θέμιδος (SEG 39.567a, Elimeia, Aiane, 5th century BC); Μαχάτας Λικκύρου in a funerary epitaph (SEG 54.612, Orestis, Pentavryson, mid-4th century BC); βασιλέως Φιλίππου on some tiles (SEG 2005.682); Θεοτέλοϛ (SEG 50.264, Pydna, late 5th/early 4th century BC; cf. SEG 47.944).²⁹

Note however that no appellative, personal name, or place name occurs with both alternative spellings in the same document, a fact that would disprove in a definitive manner the hypothesis that Macedonian is a non-Greek Indo-European language.

To conclude, spellings Β, Δ, or Γ instead of Φ, Θ, or Χ for the inherited voiced aspirates occur only sporadically and are far from being the result of an unconditioned sound law. Nor is the development of the aspirates to voiced plosives conditioned by a given phonetic environment or by the date or the geographic origin of the document; rather, it is probably a sociolinguistic pattern that explains its occasional occurrence.

9.2

The Borrowings Hypothesis

Brixhe & Panayotou (1994b), Brixhe (1999) and Panayotou (2001, 322f. = Panayotou 2007a) have suggested that spellings with a voiced plosive show that Macedonian assimilated vocabulary, place names, and personal names from populations who inhabited Macedon but spoke an Indo-European language in which the inherited aspirates lost their aspiration.

The historical Macedonians would have been the product of fusion of two linguistic groups; one that spoke a Greek dialect akin to the North-West dialects which was in use till the end of the Hellenistic period, and another that spoke a variety of Phrygian. As reported by Herodotus (7.73), the members of this latter group were called Βρύγες before their migration from Thrace to the Anatolian peninsula, where they got the name Φρύγες. The language of the Bryges became extinct in the 5th century after having caused a strong impact on the religion and on the personal names of the Macedonian ruling class, attesting thereby the significant role played by the speakers of this language in the genesis of the historical Macedonian entity.

One of the features of the language spoken by the Bryges –also observed in their ethnic name– is that the inherited Indo-European aspirate plosives lost their aspiration: thus, we find in Phrygian *edaes* from the root $*d^heh_2$ ‘place, do’, and Neo-Phrygian αββερετ (five occurrences) and αββερετορ (three occurrences) from the root $*b^her_2$ ‘carry, bear’.³⁰

The language of the Bryges –a variety of Phrygian that can be called Brygian for convenience– became progressively isolated in Macedon, where the majority of the population were speakers of Greek, and finally disappeared before our first documents. Traces of it are left in the pronunciation of place names and personal names and in glosses brought together by lexicographers at a time when the language had long been dead.³¹

The borrowing of Brygian lexical items into the Greek dialect of Macedon would explain, among others, a number of features of Macedonian, namely the high frequency of unexpected voiced plosives in specific areas of the lexicon such as personal and place names, the absence of double spellings for the name of the same individual, and the irregular distribution of the voiced plosives: Βουκεφάλας vs. Κέβων, Φίλιππος vs. Βιλίστα, and so on.

The “Brygian” interpretation of the Macedonian spellings with voiced plosives in the place of aspirates has been the subject of an intense and sharp discussion. Hatzopoulos (2000, 2007a; see also Dubois, *Bull. épigr.* 2000, 210; Helly 2007) called the attention on the personal names Κεβαλῖνος and Βέτταλος (EKM Beroia 4, 223 BC; cf. SEG 54.603), which deserve a detailed consideration.³²

Although there are no examples in Macedonian of a voiced plosive as a result of an inherited labiovelar aspirate, the genitive of the personal name Βεττάλου has an initial consonant that changed at the same time as did the labiovelars before [e]. Βέτταλος is probably the same name as the ethnic “Thesalian”. The contrast between Attic Θετταλός and Boeotian Φετταλός indicates that, regardless of its etymology, whatever the old initial consonant would have been, it was developed in the same way as the labiovelar *g^{wh}- followed by [e].³³ Now since the devoicing *g^{wh}e- > *k^{wh}e- is of pre-Mycenaean date,³⁴ while the loss of the labiovelars before [e] is post-Mycenaean (as shown by the existence of a specific series of syllabogrammes to note labiovelars, as in *e-qe-ta* [hek^wéta:s], *qe-to* [k^wét^hos], cf. πίθος, and so on), it results that if such development took place at the same time throughout the Greek speaking area, Βέτταλος must have come up in the post-Mycenaean period (see Dubois, *Bull. épigr.* 2000, 210; Helly 2007, 213; Hatzopoulos 2007b, 230f.). In other words, we can reconstruct the following sequence of changes:

- 1 pre-Mycenaean devoicing of aspirates: *b^h, *d^h, *g^h, *g^{wh} > p^h, t^h, k^h, k^{wh};
- 2 post-Mycenaean treatment of labiovelars before [e(:)];
- 3 occasional Macedonian spelling Β, Δ, Γ for Φ, Θ, Χ.

We can safely conclude that the Macedonian voiced plosives developed already in post-Mycenaean times.

Κεβαλῖνος derives from the root *g^heb^h(e)l- witnessed in OHG *gebal* ‘skull’ (see Chantraine, *DELG* s.v. κεφαλή). The first plosive in Κεβαλῖνος is in keeping with what is expected in Greek, but its second consonant presents the characteristic Macedonian voiced plosive instead of the expected voiceless aspirate of other Greek dialects. The regular phonetic outcome would be Κεφαλῖνος in Greek and *Γεβαλῖνος in the supposed Brygian. Κεβαλῖνος is not a borrowing from Brygian *Γεβαλῖνος, but the result of a partial phonetic interference on Greek Κεφαλῖνος. In other words, we can reconstruct the following sequence of changes for Greek:

- 1 inherited form: *g^heb^h(e)l-;
- 2 pre-Mycenaean devoicing of inherited voiced aspirates: k^hep^hal-;
- 3 post-Mycenaean dissimilation of aspirates (Grassmann’s Law): kep^hal-;³⁵
- 4 partial phonetic interference caused by a non-Greek Indo-European language in which the inherited aspirate plosives lost their aspiration: kebal(īnos).

If this chronological sequence of changes holds, the conclusion to be drawn is that the influence of the supposed non-Greek language on the Macedonian dialect of Greek is post-Mycenaean.

It should be noted that Κεβαλῖνος is not the Brygian outcome, but a hybrid that mixes together a Greek and a Brygian treatment of the inherited aspirates. This means that Κεβαλῖνος is not a lexical item borrowed as such by Greek, but a Greek word that underwent the transfer of a plosive as a result of the phonetic interference caused by the consonant that the same word had in

³² For Κεβαλῖνος see *IG* 11.2.137, Delos, 313–302; 145, Delos, 302 BC and 154, Delos, 296 BC; Takaki 1998, 339; Hatzopoulos 2007a, 171, fn. 79; for Βέτταλος see *EKM* Beroia 4, 223 BC; *SEG* 54.603.

³³ There is no instance of a voiced plosive resulting from an inherited aspirate labiovelar *g^{wh} (e.g., νείφει < *sneig^{wh}-, ὄφρις < *og^{wh}i-, θερμός < *g^{wh}er-, θείνω, φόνος < *g^{wh}en-, *g^{wh}on-).

³⁴ Thus, *to-no* (*thómos* ‘chair’) is written with the same initial consonant as *to-so* (*tós(s)os* ‘so much’), but not *-do-ke* (*dó:ke* ‘(he) gave’). See Lejeune 1972, 30.

³⁵ The dissimilation of aspirates or Grassmann’s Law (**t^hrēpho*: > *tréφw*; **hék^ho*: > *έχw*) is most probably later than the devoicing of the inherited voiced aspirates and the Mycenaean tablets (cf. Lejeune 1972, 56f.).

another language spoken in the same community. We are dealing not with a lexical borrowing of a foreign word but with the transfer of a foreign sound to a Greek word. This leads to the conclusion that *Κεβαλίνοϛ* is the outcome of a phonetic interference between languages spoken in the same community.

9.3

The Fricativization Hypothesis

In a number of studies, Hatzopoulos (1987b, 2000, 2006, 2007a) argues that the spellings Β, Δ, and Γ for Φ, Θ, and Χ, respectively, in Macedonian inscriptions written in koine and in glosses attributed to Macedonian, show that the voiceless aspirates and the voiced plosives became fricatives at an early date. The spellings Β, Δ, Γ would reflect the development of the voiceless aspirates (Φ, Θ, Χ) into voiceless fricatives and the parallel shift of the voiced plosives (Β, Δ, Γ) into voiced fricatives. In other words, the spellings Β, Δ, Γ for Φ, Θ, Χ would be accounted for by the following shift chain:

- 1 voiced plosives shift into voiced fricatives or approximants (b, d, g > β, δ, γ);
- 2 aspirated voiceless plosives become voiceless fricatives (p^h, t^h, k^h > f, θ, χ);
- 3 voiceless fricatives become voiced (f, θ, χ > v, δ, γ).

EN

As Brixhe (1999, 58f.) has remarked, such a shift chain while not impossible is highly uneconomical and presupposes an early date for the fricativization of the plosives, a change taken to have spread in the 1st century BC (see Lejeune 1972, 55, 61). It is true that in other dialects there are spellings that are probably to be accounted for as the result of an early fricativization (see Lejeune *op. cit.*, 54ff.), but such cases are not as frequent as they would be in Macedonian. The interpretation of the occasional spellings Β, Δ, Γ as the result of the early fricativization of the voiceless aspirates in Macedonian gives an internal account for the shift but presupposes an early date that lacks parallels in the history of Greek.

Furthermore, spellings such as *δαπινά* for *ταπεινά* that we have seen above (5.3), Hatzopoulos argues, would also indicate that the voicing of the voiceless plosives and of the aspirate plosives took place already in the 4th century BC or even earlier. Thus, the Macedonian phonological system would match what is found in modern Spanish and is reconstructed for Gothic, languages in which voiced plosives have two phonetic realizations depending on the environment. In Spanish, while such phonemes are realized as plosives after pause, after a nasal consonant (/m/, /n/, /ɲ/), or, in the case of /d/, after a lateral fricative (/l/, /ʎ/), they are realized as fricatives in the remaining cases. In Gothic, /b, d, g/ were realized as approximants [β, δ, γ] between vowels. However, this is not what is found in Macedonian, where two of the three alleged instances of a voiced instead of the expected voiceless plosive appear at the beginning of a word, probably after pause: *οικτίρετε, δαίμονες φίλοι, δαπινά γάρ ἱμὲ φίλων πάντων* (line 6 of the Pella curse tablet) and *Ἰνοϛ, Βορδῖνοϛ* in the list of Macedonians who conducted the treaty with Athens (*IG* 1³.89.72, 423/2 BC). As known, in such environment plosives are stable throughout the history of Greek.

According to Hatzopoulos (2000, 115f.), the shift of the voiced and voiceless plosives into fricatives can be explained as the outcome of an internal development of Greek and is not due to any lexical or phonetic interference from some other language. Rather, such pronunciation would be an isogloss shared by the Macedonian and the Thessalian dialect of Perrhaebia, where personal names manifest the same phenomenon: *Δρεβέλαοϛ* (= *Τρεφέλωϛ), *Βουλονόα* (= Φυλονόα). As we have seen, the isogloss seems to be due to the

migration of Macedonian population subsequent to their conquest of the region in the 5th century BC (see Helly 2007, 196f.).

9.4

The Interference Hypothesis

As we have seen, the attempt to offer an internal phonetic explanation of the spellings under consideration is at odds, in the case of the development of the plosives into fricatives, with the chronology of this sound change in the history of Ancient Greek, while in the case of the merger of voiced and voiceless plosives it comes up against the stability of the voiceless plosives in the history of Greek, in addition to the fact that it lacks any parallels in other languages. Under such circumstances, it seems safer to resort to the possibility that the voicing is due to the wrong transfer to Macedonian of a sound from a foreign language. In other words, the spelling of voiced plosives in lieu of aspirates may be accounted for by assuming that native speakers of a language make a wrong application of an articulatory habit in the pronunciation of a given sound of their native language to the pronunciation of a sound of a second language that is similar but not identical to their own. In general, language interference refers to the wrong application of knowledge from the native language to a second linguistic code. As we have seen, transfer differs from lexical borrowing in that, while borrowing does not presuppose that the user of a borrowed term is a bilingual speaker, phonetic interference implies a bilingual speaker insofar as it reflects the tentative application of knowledge from the native language to a second linguistic system. Here we are dealing with the transfer of a sound from a living language to a Macedonian sound, not of a word from a foreign dead language.

The phonetic interference hypothesis explains in a rather convincing way the random occurrence of the voiced plosives in Macedonian and agrees with the information that ancient sources give with respect to the fact that part of the Macedonian population did not speak Greek. The spellings Β, Δ, Γ for Φ, Θ, Χ are particularly frequent in personal names. With the exception of Βερενίκα, spellings with Β, Δ or Γ do not appear in personal names for individuals of higher status, a fact that is in agreement with the generalization according to which Macedonian kings spoke Greek and reigned over non-Greeks. The phonetic interference hypothesis also accounts for the fact that what we really find are occasional spellings Β, Δ, Γ instead of Φ, Θ, Χ, but not the other way around, a fact that excludes the possibility of arguing for a merger between voiced and aspirates.

Ancient sources stress the use of Macedonian in excited and agitated states (see Plutarch, *Alexander* 51.6; *Eumenes* 14.11) or as a vehicle of familiar, friendly or affective interchange (see Ps.-Callisthenes 3.32) or as a mark of ethnic identity (see Diodorus Siculus 17.101.2). The use of the Macedonian dialect for such communicative functions points to its character as a low prestige variety in relation to the Attic-Ionic koine, which was used for formal communication from an early date. Such a situation closely reminds the pattern called diglossia, a situation that is said to occur in bilingual societies that use a higher variety of a linguistic code for formal communication and a lower variety for familiar and informal spheres of social interaction.³⁶ Ancient sources also mention the unintelligibility of Macedonian (Curtius 6.9.34–6, 6.11.4), a feature that can be readily understood under the phonetic interference hypothesis.

³⁶ In societies with two varieties of the same language, the high prestige variety is used in public and in formal communication, while the low prestige variety is generally confined to familiar, informal and private interchange (see Ferguson 1959). For diglossia in bilingual societies in which two unrelated languages are spoken cf. Fishman 1967.

37 For a pottery sherd inscribed with a trade letter in Carian, see SEG 48.847 (Mygdonia, Therme, 6th century BC).

38 Queen Cleopatra had full command of Macedonian (see Plutarch, *Antonius* 27.5).

10

Conclusion

The linguistic situation that emerges from the consideration of the documents found in the geographically multiform but politically unitary area of ancient Macedon is no more than a linguistic mosaic made up of local Greek dialects and probably also of at least one non-Greek Indo-European language, a linguistic *adstratum*, of which only a number of glosses and two or three phonetic features that probably point to Phrygian but also to Thracian may be hinted at in the documents always written in Greek. Other languages, such as Illyrian, are likely to have been spoken in the kingdom of Macedon, but they are neither preserved in documents nor mentioned by ancient literary works.³⁷ A number of foreign personal names quoted in Greek texts also point to speakers of Phrygian, Thracian, and Illyrian.

The unidentified Indo-European language referred to above was probably still alive at the time of our first written documents in the 5th century BC. It was kept and persisted, at least while the impact of its interference on the pronunciation of Greek can be traced in the Greek texts. The local Greek dialects spoken in the city-states that were annexed to the Macedonian kingdom were progressively replaced by the Attic-Ionic koine for writing purposes, as well as for an increasing number of communicative functions since the middle of the 4th century BC, at an earlier date than in other Greek areas. As the Attic-Ionic koine increased its communicative functions, the Macedonian dialect, which apparently was never used for writing public documents, ceased to be used for writing private documents as well. The Roman conquest of 168 BC probably accelerated the decadence of the local dialects and strengthened the usage of the Attic-Ionic koine. After becoming a Roman province, the local Greek dialects along with the unidentified Indo-European language went out of use and disappeared in a short lapse of time. The latest mention of the Macedonian dialect for spoken use dates from the beginning of our common era, when, as reported by Strabo (7.7.8), some (ἔνιοι) Macedonians were δῖγλωττοι (i.e., speakers of koine and of the local dialect).³⁸

Ancient Macedonian as a Greek dialect: A critical survey on recent work

1

Introduction

1 For lack of space, epigraphical references will here be kept to a minimum (for more examples I refer to Panayotou's and Hatzopoulos' publications). I have to thank Alcorac Alonso Déniz for some interesting suggestions.

2 In some cases the glosses are standard Greek words that had a special meaning or, for some reason, were regarded as typically Macedonian (Sowa 2006, 117–18): cf. βηματίζειν τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργίπους (possibly for ἀργίπους)· αἰετός, or θούριδες· νόμφαι, Μοῦσαι.

3 Colvin (1999, 279) simply states that “our ignorance of the linguistic situation in Macedon remains almost complete”.

The question of whether the language of ancient Macedonians was a Greek dialect or a different language has attracted considerable attention during the past three decades. Until recently, the idea that Ancient Macedonian was a separate Indo-European language more or less closely related to Greek, possibly a member of the Thraco-Phrygian branch (henceforth, the Thraco-Phrygian Hypothesis), dominated the academic scene, especially outside Greece. But in the last few years, this idea has increasingly receded to the persuasion that Macedonians spoke a Greek dialect (henceforth, the Greek Hypothesis), even though as early as the 4th century BC the Macedonian administration used in writing first Attic and then the Attic-Ionic koine, virtually to the complete exclusion of the vernacular (see Panayotou 2007a for a convenient survey).¹

EN

Several facts have been pointed out as evidence in support of the Greek Hypothesis:

- a Some ancient sources state that the Macedonians were Greek and spoke a dialect similar to that of Aetolia and Epirus.
- b Most of the Macedonian glosses transmitted by Hesychius are interpretable as Greek words with some distinctive phonetic peculiarities: e.g., ἀδῆ· οὐρανός. Μακεδόνες (AnGk αἰθήρ), δώραξ· σπλήν ὑπὸ Μακεδόνων (AnGk θώραξ ‘trunk, chest’), δανῶν· κακοποιῶν. κτείνων (possibly *θανῶν = AnGk θανατόω; cf. Maced. δάνος for AnGk θάνατος according to Plutarch, *Moralia* 2.22c), γόλα (γόδα ms.)· ἔντερα (possibly for γολά = Att. χολή ‘gall’, ‘gall bladder’, Hom. χολάδες ‘guts’).²
- c The overwhelming majority of the Macedonians bore Greek names: Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας, etc.
- d A few and, for the most part, short inscriptions attest to a variety of Greek close to Doric. The longest texts are the famous curse tablet of Pella (henceforth, PELLA; see Appendix, p. 287), ca. 380–350 BC (*SEG* 43.434; cf. Voutiras 1993, 1996, 1998; Dubois 1995) and a consultation to the oracle of Zeus at Dodona (henceforth, DODONA) which might be of Macedonian origin (see 5.2 below).
- e Last but not least, Anna Panayotou and Miltiades Hatzopoulos have painstakingly searched the Macedonian inscriptions written in Attic or in the Attic-Ionic koine and have identified several features that they ascribe to a Macedonian substrate.

In spite of this, the Greek Hypothesis has not yet achieved universal recognition. To mention just some recent disbelievers, Colvin (2007, 2010) does not even bring up the issue,³ Adrados (2005, 36–7) expresses some reservations on

the problem and suspends judgement until further information is available to us, Horrocks (2010, 79 with 122, fn. 1) hesitates between “a highly aberrant Greek dialect or an Indo-European dialect very closely related to Greek”.

In this paper I intend to offer a critical appraisal of the linguistic evidence that has been produced in recent years in favor of and against the Greek Hypothesis.

2

The PIE plosive consonants in Macedonian

At the root of the Macedonian question lies the problem of the outcomes in (general) Greek and in Macedonian of the IE consonants traditionally reconstructed as voiced aspirated stops (*b^h, *d^h, *g^h).⁴ Uncontroversially, PIE *b^h, *d^h, *g^h evolved in Greek into voiceless aspirates /p^h t^h k^h/ (written Φ, Θ, Χ). According to the proponents of the Thracio-Phrygian Hypothesis, in Macedonian, like in Thracio-Phrygian and in many other IE branches, *b^h, *d^h, *g^h became voiced stops /b d g/ (written Β, Δ, Γ). Thus, Greek devoicing and Macedonian deaspiration were believed to account for the contrast between, e.g., Att. Φερενίκη vs. Maced. Βερενίκα (Atticized as Βερενίκη) (< PIE *b^her-), Att. Φάλακρος vs. Maced. Βάλακρος (Att. φαλακρός ‘bald’), Att. Φυλομάχη vs. Maced. Βουλομάγα (φῦλο- < PIE *b^hh₂u-sl-)⁵ or the above-mentioned θώραξ vs. Maced. δώραξ.

In all probability, the Thracio-Phrygian Hypothesis is just a misconception. My starting point will be Hatzopoulos’ (2007a) essay,⁶ which is the most thoroughly detailed and developed presentation of the Greek Hypothesis to date. This outstanding contribution is the culmination of almost two decades of uninterrupted research on Macedonian consonantism (see Hatzopoulos 1987a, 1998, 1999), and builds on previous proposals by two prominent Greek scholars, namely Hatzidakis (1896, 1911) and Babiniotis (1992a, 1992b). Hatzopoulos argues that a non-Greek deaspiration of PIE *b^h, *d^h, *g^h > /b d g/ does not account satisfactorily for the difference between mainstream Greek and Macedonian, since inscriptional evidence proves beyond doubt that the PIE plain stops *p, *t, *k also underwent voicing: cf. e.g., Ἄρτεμις Διγαία ἐν Βλαγάνοις (= Ἄρτεμις Δικαία ἐν Βλαχάνοις),⁷ Βάλαγρος besides aforementioned Βάλακρος (Att. Φάλακρος), Βορδίνος (AnGk Πορτίνος),⁸ Δρεβέλαος (Att. Τρεφέλεως),⁹ etc.

The consonantism of Macedonian vis-à-vis mainstream Greek is best explained as resulting from an inner-Greek *Lautverschiebung* that can be represented as follows:¹⁰

PIE	General Greek		Macedonian
*p, *t, *k	/p t k/	(π τ κ)	> /p t k/ (π τ κ) ~ [b d g] (β δ γ)
*b ^h , *d ^h , *g ^h	/p ^h t ^h k ^h / (/f θ x/ in some dialects)	(φ θ χ)	> /f θ x/ (φ θ χ) ~ [v δ γ] (β δ γ)
*b, *d, *g	/b d g/ (~ [β δ γ] in some contexts)	(β δ γ)	> /b d g/ (β δ γ) ~ [v δ γ] (β δ γ)

The date of the Macedonian voicing is uncertain, but there is evidence of it in inscriptions dated to the 5th and 4th centuries BC: cf. aforementioned Βορδίνος, Βερεννώ (SEG 35.775, Aegae, ca. 350 BC) and δαπινά possibly for ταπεινά in PELLA, l. 6 (Dubois 1995, 195–6). **The following few remarks complement Hatzopoulos’ (2007a) views.**

Contrary to the prevalent opinion, I am persuaded that, in the most favorable contexts, the spirantization of the aspirates and voiced stops was already under way in the classical period in some, if not most of the ancient Greek dialects: i.e., λάθος, τόδε were pronounced with fricatives ([λάθος], [τόδε]) as

⁴ The controversial question of whether the PIE *mediae* were actually voiced aspirates or not need not concern us here.

⁵ Name of a Macedonian woman who made several offerings at Delos (IG 11.2.161B.102, 186.5, etc., ca. 278 BC).

⁶ Hatzopoulos presented his essay as a paper in the 4th Conference on Ancient Greek Dialectology held in Berlin in September 2001 and submitted it for publication early in 2002, but the proceedings of the conference were not published until 2007.

⁷ Cf. ἐν Βλαγάνοις Ἀρτέμιδι Διγαίᾳ (SEG 37.590, 2–3, Aegae, 189 AD). Hatzopoulos relates the place name *Βλαγανα and the epithet Βλαγανίτις to the gloss βλαχάν-ὁ βάτραχος (Hesychius). Curiously enough, Plutarch (*Moralia* 292e 4–8 [= *Quaestiones Graecae*]), the first ancient source reporting on the Macedonian feature, seems to imply that, unlike Delphians, Macedonians did not voice /p/ (and the other voiceless stops): οὐ γὰρ ἀντί τοῦ φ τῶ β χρῶνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες “Βίλιππον” καὶ “βαλακρόν” καὶ “Βερονίκην” λέγοντες, ἀλλ’ ἀντί τοῦ π καὶ γὰρ τὸ πατεῖν “βατεῖν” καὶ τὸ πικρὸν “βικρὸν” ἐπιεικῶς καλοῦσιν (“For Delphians do not use Β for Φ (as Macedonians do when they say Βίλιππος, βαλακρός and Βερονίκη [for Φίλιππος, Φάλακρος and Φερονίκη]), but for Π; for they [i.e., Delphians] naturally pronounce πατεῖν ‘tread’ as βατεῖν and πικρός ‘bitter’ as βικρός”).

⁸ This PN in an Athenian treaty with Perdicas II of Macedonia and Arrhabeus of Lyncestae (IG 3.89.72, 423/2 BC?) is a hapax. The form Πορτίνος occurs in Thessaly.

⁹ Cf. Δρεβελίου (SEG 55.600.2, Doliche [northern Thessaly], 3rd c. BC).

¹⁰ It is difficult to ascertain whether /p^h/ and /b/ spirantized to bilabial [ɸ] and [β] or evolved one step further into labiodental [f] and [v]. For convenience, I use [f] and [v] all throughout this paper. For similar reasons, it remains uncertain whether the outcome of the spirantization of /d/ was denti-alveolar like in Spanish or interdental like in Modern Greek.

11 Curiously enough, the adherents of the “New Sound of Attic” (i.e. Teodorsson 1974 and his epigones) tend to imagine a somewhat schizophrenic dialect that is extremely innovative as regards vocalism and extremely conservative as regards consonantism.

12 Several years ago I had the opportunity to discuss some of these issues with Hatzopoulos (see Hatzopoulos 1999, 235; 2007a, 162, 165, fn. 1). I bring them up here again for a more detailed and comprehensive overview.

13 The contexts for voicing may vary slightly from one language to another. Similar phonetic processes operated in other Romance languages. Note that Lat. *f* > Sp. *h* > Ø: Lat. *fata* > MnSp. *hada* [‘aða] ‘fairy’.

14 The relevant generalization is that spirantization is blocked by any preceding homorganic oral occlusion: cf. *robot débil* [roˈβodˈðeβil] ‘weak robot’ (as against *voz débil* [ˈbo(ð)ˈðeβil] ‘feeble voice’ or *abad débil* [aˈba(ð)ˈðeβil] ‘weak abbot’).

15 I thank Alcorac Alonso Déniz, a native of Las Palmas de Gran Canaria, for some first-hand information on Canarian voicing.

16 Generally speaking, other things being equal, consonants are more resistant to lenition in word-initial position than in word-internal position, but this rule of thumb knows of some glaring, not fully understood exceptions: cf. Lat. *pacem* > Basque *pake* / *bake* ‘peace’ (Michelena 1977, 238–40, 529ff.).

17 Cf. Ἀμφίλογοι, IG 9.2.325B.6, Aeginion (Thessaly, mod. Kalambaka), Roman period.

18 Obviously, assimilation in Σταδμῖ involves only voicing as against γράμμα, ἀφίγμαι which include spreading of nasality.

19 Cf. Hatzopoulos 1991, 38–43, no 7.5, Amphipolis, after 357 BC.

in Modern Greek (for the early spirantization of /b d g/ in Ancient Greek, cf. Méndez Dosuna 1991–3; 2009, 82–4).¹¹ Macedonian was in this respect no exception to a general trend in the phonetic evolution of Ancient Greek.

The Greek Hypothesis is typologically cogent.¹² Admittedly, the case of Macedonian is exceptional as far as the history of Greek consonantism is concerned, where we see that voicing is confined to postnasal position: cf. AnGk πέντε [pénte] > MnGk [ˈpe(n)de]. But voicing of stops and fricatives in intersonorant contexts (V__V, R__V, V__R) is a widespread assimilatory phenomenon in the languages of the world. An illustrative example is the case of Latin stops in Spanish: cf. AnGk κατά > VLat. *cata* > [ˈkada] > MnSp. *cada* [ˈkaða] ‘every’; Lat. *pater(m)* > [ˈpadre] > MnSp. *padre* [ˈpaðre] ‘father’; AnGk Στέφανος > Lat. *Stephanus* (*ph* = [f]) > MnSp. *Esteban* [esˈteβan] ‘Stephen’, AnGk ῥάφανος > Lat. *raphanus* > MnSp. *rábano* [ˈraβano] ‘radish’, Lat. *defensa(m)* > Sp. (dial.) *devesa* ‘hacienda’ (standard *dehesa*), Lat. *trifolium(m)* > Sp. *trébol* [ˈtreβol] ‘clover’.¹³ By contrast, stops remained voiceless in word-initial position (Lat. *pater(m)* > Sp. *padre*) and after a consonant: *partem* > *parte* ‘part’, *altum* > *alto* ‘high’, *symphonia* (VLat. **sumponia*) > Sp. *zampoña* ‘rustic pipe, syrinx’, Gallician *zanfoña* ‘hurdy-gurdy’. Crucially, unlike Modern Greek /v ð γ/, which are full-fledged phonemes (e.g., δίνω /ˈðino/ ‘I give’ vs. ντύνω /ˈdino/ ‘I dress’), Modern Spanish fricative (or approximant) [β ð γ] are mere context-dependent allophones of /b d g/, e.g., *dios* [ˈdjos] ‘god’ after a pause, *el dios* [elˈdjos] ‘the god’ or *un dios* [ˈunˈdjos] ‘a god’ but *la diosa* [laˈðjosa] ‘the goddess’, *a Dios* [aˈðjos] ‘to God’ and *por Dios* [porˈðjos] ‘by God’.¹⁴

A second wave of voicing is currently spreading across various modern Spanish dialects. The changes documented in the Spanish spoken in Canary Islands may shed some light on Ancient Macedonian. In Canarian Spanish voicing affects stops and affricate [tʃ]: *pata* [ˈpada] ‘leg (of an animal)’, *muchacho* [muˈdʒaɔ] ‘boy’ (standard [ˈpata], [muˈtʃatʃo]). The process is context-dependent, thus /p/ in *pata* is voiceless after a pause but voiced after a vowel in sandhi, e.g., *la pata* [laˈbada]. Spirantization has begun to spread to the outcomes of the voicing of /p t k/ so that *la pata* [laˈbada] or [laˈβaða] ‘the leg’ and *la bata* [laˈbada] or [laˈβaða] ‘the robe’ may be homophonous with *lavada* [laˈβaða] ‘washed (fem.)’ (standard [laˈpata], [laˈβata], [laˈβaða] respectively).¹⁵

The inscriptional data suggest that voicing in Ancient Macedonian may have operated very much in a similar way. On the other hand, a language with voiced obstruents but no voiceless counterparts would be a typological rarity. For this reason, context-free general voicing /p t k/ > /b d g/, /f θ x/ > /v ð γ/ in Macedonian is unlikely. Like in Canarian Spanish, voicing is abundantly attested in word-initial position. Arguably, voicing of word-initial consonants resulted from the generalization of a sandhi-variant,¹⁶ e.g., Ἄ Φερενίκα, ὁ Τρεβέλαος pronounced as [haːverenikaː], [hodrevélaːos]); for voicing after sonorants, cf. Βορδίνος for Πορτίνος, Ἀμφίλογος for Ἀμφίλοχος, or the month’s name Ξανδικός (< Ξανθικός).¹⁷ Hatzopoulos (1999, 239; 2007a, 165, 170) cites some instances of aspirates voiced before a nasal (e.g., Σταδμείας, Σταδμείας for Σταθμείας), but these might fall under the rubric of assimilation of syllable-final stops to a following /m/: cf. *γράφμα > γράμμα, *ἀφίγκ-μαι > Hom. ἀφίγμαι (probably [aphíːrɣmai]).¹⁸

It has been repeatedly argued by the proponents of the Thraco-Phrygian Hypothesis that consonant voicing in Macedonian is a feature restricted to PNs and place names and that, even in the realm of onomastics, voicing is irregular and even exceptional. Neither of these two arguments is cogent.

On the one hand, voicing is documented in words other than PNs in PELLA (δαπινά for ταπεινά) and in texts written in Attic or in Koine (e.g., ὑβό for ὑπό or hypercorrect βεφαίως for βεβαίως),¹⁹ as well as in Hesychius’ Macedonian glosses.

As for the second point of criticism, Hatzopoulos (2007a, 171) observes that voicing is attested only in a reduced area of Lower Macedonia, Bottiaea and Pieria. The isogloss penetrates into northern Thessaly (Perrhaebia, northern Pelasgiotis).

Dialect mixture –combined with synchronic variation– can account for the irregularity of voicing. For instance, Latin *-p-*, *-t-*, *-k-* are occasionally voiced to Italian *-v-*, *-d-*, *-g-* (Rohlf's 1966, §194, 199, 205): VLat. **pauperum* > MnlIt. *povero* 'poor', Lat. *episcopum* > *vescovo* 'bishop' as against Lat. *nepotem* > MnlIt. *nipote* 'grandson', Lat. *apem* > MnlIt. *ape* 'bee'; Lat. *patrem* > MnlIt. *padre* 'father', Lat. *strata* > MnlIt. *strada* 'street' as against Lat. *pratium* > MnlIt. *prato* 'meadow', Lat. *vitam* > *vita* 'life'; Lat. *spicam* > *spiga* 'ear of corn', Lat. *pacare* > MnlIt. *pagare* 'to pay' as against Lat. *urticam* > MnlIt. *ortica* 'thistle', Lat. *amicum* > MnlIt. *amico* 'friend'. Tuscany, the region where the modern standard originally developed, was crucially a buffer zone between voicing northern Italian dialects and non-voicing southern Italian dialects.

In a pioneering paper, Tzitzilis (2008) tries to identify some possible remnants of Ancient Macedonian in the modern vernacular spoken in the area of Upper Pieria. Thus, he plausibly traces the dialectal word φρούτα 'knitted decorations in the border of a garment' back to AnMaced. **ἄφρυς-ῦτος* 'eyebrow' (cf. Hsch. ἄβροῦτες ὄφρυες. Μακεδόνες), a cognate of Att. ὄφρυς -ύος < **h₃b^hr(e)uH-*.²⁰ This seems to confirm the existence of two Macedonian varieties, one with voicing (**ἄβροῦς*) and another one without voicing (**ἄφρυς*).

As it regards the evolution of **b^h*, **d^h*, **g^h*, Hatzopoulos (2007a, 172) makes two pertinent remarks:

- a Voiceless K- in the PN Κεβαλίνας (Att. Κεφαλίνας) is incompatible with the Thraco-Phrygian Hypothesis, according to which we should expect an outcome Γεβαλίνας.²¹ K- in Κεφαλίνας / Κεβαλίνας results from the application of two Pan-Hellenic phonetic processes, namely devoicing of **b^h*, **d^h*, **g^h* and deaspiration (Grassmann's Law), i.e., **g^heb^h-* > Proto-Gk **k^hep^hal-* > Gk [kep^hal-] (κεφαλ-) > [kefal-] (κεφαλ-) > Maced. [keval-] (κεβαλ-).²²
- b The PN Βέτταλος looks like a local variant of the ethnic Att. Θετταλός, Boeot. Φετταλός, Thess. Πετθαλός, whose etymon must have had an initial aspirate labiovelar **g^{wh}-*. The Thraco-Phrygian Hypothesis would have in Macedonian an outcome with **Γε-*. Βέτταλος must be the result of a development **g^{wh}e* > **k^{wh}e* > [p^he] > [fe] > [ve], with a shift *K^we* > *Pe*, a typical feature of Aeolic.²³ Interestingly, Tzitzilis (op. cit., 239–40) has gathered evidence of the intensifying prefix πατρο- in present-day dialects of Upper Pieria, which corresponds to standard τετρα- (cf. MnGk τετράξανθος 'very blond'),²⁴ e.g., πατράγουλους 'very unripe' (cf. MnGk ἄγουρος < ἄωρος), πατροχείλας 'thick-lipped', πατρογύνικα 'virago'. Tzitzilis traces πατρο- back to Ancient Thessalian πετρο- (< **k^wet^r-*), which could be either a loan from Thessalian to Macedonian or a vernacular variant attested in an area within Ancient Macedonian that shares two Aeolian features, namely *k^we* > *πε* and **ʔ* > *ορ* / *ρο*.

Panayotou and Brixhe have devoted several papers to the question of Macedonian consonantism (Brixhe & Panayotou 1988, 1994b; Brixhe 1999; Panayotou 2007a, 439). Brixhe (1999) criticizes the Greek Hypothesis with specious arguments (see Hatzopoulos 2007a for a detailed response). Panayotou and Brixhe are of the opinion that PNs like Βερενίκη or Κεβαλίνας are the residue in onomastics of a Thraco-Phrygian tribe that was assimilated by the Macedonians, but this explanation is unlikely. As indicated above, voicing is neither exclusive to PNs, nor to the PIE aspirates.²⁵

²⁰ Tzitzilis notes that φρούτα confirms the accuracy of Hesychius' ἄβροῦτες, which is frequently corrected to ἄβροῦρες. An entry ἄβροτες ὄφρυες has been interpolated from Cyrillus' lexicon into Hesychius' glossary. The α/ο variation in the initial vowel is problematic. Are AnGk ὄ- and Maced. ἄ- different outcomes of PIE *h₃-*? This is unlikely. Sowa (2007, 177–8) toys with the idea of a change /o/ > /a/, which could account for the ἄ- of ἄβροῦτες and of Hesychius' Macedonian gloss ἄλιζα· λεύκη τὸ δένδρον 'white poplar' (the ms. has λεύκη τῶν δένδρων 'leprosy of the trees'), which Sowa connects with the Thessalian place name Ὀλιζών 'white poplar grove' and with ὀλιζών (i.e., ὀλειζών). But this etymology is doubtful and, as Sowa himself acknowledges, the conditions of the change /o/ > /a/ are unclear. Alternatively, Maced. ἄφρυς could be explained as a back-formation from contracted ἄφρυς (< ἄ ὄφρυς); cf. MnGk αυγό 'egg' formed after τὰ αυγά, which arose through a false reanalysis of contracted ταῦγά [ta'ɣa] < [tau'ɣa] < [tau'a] < [tao'a] < AnGk τὰ ψά).

²¹ Of course, the as yet unattested **Γεβαλίνας* could be a voiced variant of Κεβαλίνας.

²² Grassmann's Law operated only after the PIE aspirates became voiceless. The change probably postdates Mycenaean (Lejeune 1972, 57), cf. θεός (Myc. te-o [t^hehós]) > θεός. An earlier date should have us expect an evolution θεός > †τεός > †τέος.

²³ Βέτταλος might be a loan from Thessalian (the difference between Thess. -τθ- [t^h] and Maced. -ττ- [tt] is negligible). Hatzopoulos' (2007a, 173) claim that Φέτταλος, the forebear of Maced. Βέτταλος, is to be situated at a post-Mycenaean date is not compelling. Admittedly, *k^w*, *g^w*, *g^{wh}* are still represented with special syllabograms (the *q*-series) in Linear B, but the merger of labiovelars and labials might have taken place at an earlier date in Proto-Aeolian.

²⁴ Cf. τετράγγουρον 'large cucumber' (Herodias, Suda).

²⁵ Brixhe (2010, 65) has toned down his former claims and speaks in more general terms of an "areal feature".

26 The spelling -στ> possibly stands for [stʰ]. Aspirate /tʰ/ had undergone spirantization except in the position after /s/, so that θ, now representing fricative /θ/, was no more a suitable spelling for [stʰ] clusters (Lejeune 1972, 47, fn. 7; 110, fn. 8; Méndez Dosuna 1985, 333–94).

27 Gemination in heterosyllabic C.w and C.j clusters is not the effect of a strengthening of articulation, but of partial resyllabification (cf. Βορέας > Βορέας > *Βορ.ǰās > *Βορ.ρǰās > Βορρās; see Méndez Dosuna 1994). For gemination with [w] preserved, cf. Lat. *aqua* > It. *acqua* [ˈak.kwa].

28 Μεσζορίσκω (SEG 49.846.2, 2nd c. BC), Μεζωρίσκω (SEG 49.847, 2nd/1st c. BC), [Μεσζορίσκω] (SEG 49.849.2–3, ca. 1st c. BC), [Μεσζορίσκω] (SEG 49.850.1, ca. 150–200 AD), Μεσζορίσκω] (SEG 49.851.1, ca. 150–200 AD). The reading Μεσιώρισκος of the first editor, adopted by the SEG, is demonstrably false.

29 This meaning would correspond closely to that of μέσορος ‘intermediate boundary-stone’ in *Tab.Heracl.* 1.63, 69.

In a recent article, O’Neil (2006, 205) concludes that Ancient Macedonian preserved the original voiced pronunciation of PIE aspirate plosives.

He says:

The fact that Macedonians seem to have represented these sounds by both voiced and aspirated stops from the earliest recorded times, should be taken to show that they heard them as something distinct from both the voiced stops and the standard Greek aspirates. Macedonians still kept the voiced aspirates as separate phonemes from the voiced plosives preserving the original PIE voiced pronunciation, but these were heard by other Greeks as voiced plosives.

O’Neil’s proposal is unacceptable on several counts:

- a The preservation of the “original” pronunciation of PIE *bʰ, *dʰ, *gʰ is unlikely since aspirate voiced stops are only attested in Indian.
- b If the hypothetical voiced aspirates /bʰ dʰ gʰ/ had been distinct phonemes in Macedonian, native speakers should have had no trouble with spelling. As to how non-Macedonian Greeks might have heard these consonants, it is irrelevant to the issue under discussion.
- c O’Neil’s theory is incapable of accounting for the spelling τ in γενέσται (Att. γενέσθαι) in PELLA I. 8. A hypothetical value /dʰ/ should have been represented either as γενέσθαι (aspiration) or as *γενέσδαι / *γενέζαι (voice).²⁶
- d O’Neil does not take account of the voicing of plain stops in, e.g., Διγαία for Δικαία, δαπῖνά for ταπεινά, etc.

EN

3

Other phenomena concerning the consonantism of Ancient Macedonian

Hatzopoulos (2007b) explores the evolution of labiovelars in Ancient Macedonian. He tentatively suggests that the PN Ἐπόκιλλος (< *h₃ekʷ-) attests to a shift *kʷi > [kʷi] > κι. Purportedly, this is an isogloss shared with Thessalian, cf. *kʷis > κικς (Att. τικς) in Eastern Thessalian (Pelasgiotis). However, the evidence of one single PN is not sufficient. Moreover, both /k/ in EThess. κικς and /t/ in WThess. (Thessaliotis) τικς are irregular outcomes (for expected *πικς) that are probably due to a deviant phonetic evolution typical of grammatical words.

On the basis of the PNs Ἴκκότα, Ἴκκότιμος (< *h₁ekʷo-), Ὀκκος (< *h₃ekʷ-) and Λυκκηία (a derivate of *Λύκκος < *lukʷ-), Hatzopoulos tentatively posits an evolution *kʷo > κκο in Macedonian, with a reinforcement of occlusion allegedly triggered by the loss of the labial appendix. However, such an interpretation is unwarranted.²⁷ On the one hand, ἵππος / ἴκκος remains a conundrum in Greek phonology with its unexpected aspiration, i-vocalism and geminate -ππ- / -κκ-. At any rate, geminate -ππ- / -κκ- –whatever their explanation– are pan-Hellenic. As for Ὀκκος and Λυκκηία, expressive gemination, a commonplace phenomenon in PNs, is a more convincing alternative.

Hatzopoulos notes that the place name Βάττυνα (possibly related to βᾶσσα/βῆσσα) and to the afore-mentioned Βέτταλος seems to indicate that PrGk -tʰj- evolved into Maced. -ττ-. In some dedications found in Apollo’s sanctuary at Xerolimni of Kozani the god is called Με(σ)ζωρίσκος / Με(σ)ζορίσκος.²⁸ Hatzopoulos plausibly interprets this epiklesis as a derivate of a compound of μέσ(σ)ο- (< PIE *medʰjo-) + ὄρος (< PIE *h₃er-) meaning ‘(a place) in the middle of the mountains’ (alternatively μέσ(σ)ο- + ὄρος < *worwo- ‘an intermediate boundary’).²⁹ On this basis, Hatzopoulos postulates an evolution -tj- > -tʰj- > -tʰs- > -tt- shared with Boeotian. He is of the opinion that the spelling ζ in Με(σ)ζωρίσκος / Με(σ)ζορίσκος corresponds to an intermediate stage -tʰs-.

However, Hatzopoulos’ claims are problematic on several counts:

- a A perseveratory assimilation $-t^s- > -tt-$ lacks phonetic plausibility (Méndez Dosuna 1991–3), whereas depalatalization (fronting) $-tʰt- > -tt-$ is more likely.
- b To the best of my knowledge, the spelling ζ for the outcome of $*thj$ occurs exclusively in archaic Cretan inscriptions (7th–6th centuries BC), cf. ὄζοι, ἀνδάζαθαι (Att. ὄσοι, ἀναδάσασθαι), see Buck 1955, 70.³⁰ Moreover, the sigma in the spelling σζ remains unexplained: is Hatzopoulos thinking of a hybrid of $\langle \zeta \rangle$ and $\langle \sigma \rangle$? Provisionally I prefer to interpret the spellings ζ, σζ in terms of a voicing process ($[-s-] > [-z-]$), which is consistent both with the voicing of the other fricatives $/f \theta x/$ and with the evidence found in inscriptions (cf. Διονύζιος for Διονύσιος in Hatzopoulos 1991, 38–43, no 7.19, **Amphipolis, after 357 BC**)³¹ and in Hesychius' glosses (cf. Ζειρηνίς: Ἀφροδίτη ἐν Μακεδονίᾳ = Σειρηνίς).
- c Pace Hatzopoulos, $-tt-$ in Maced. Βέτταλος and Boeot. Φετταλός is no incontestable proof of any close relationship between Macedonian and Boeotian. The coincidence is simply accidental.
- d Finally, Hatzopoulos's idea, inspired by Brixhe, that $-tt-$ is an archaizing feature of Macedonian is misguided. Arguably, depalatalization $-tʰt- > -tt-$ –or, for the sake of the argument, perseveratory assimilation $[tt^s] > [tt]$ – appears just as innovative vis-à-vis $*t^{(h)j}$ as affrication followed by anticipatory assimilation $[tʰt] > [tt^s] > [ss]$ (σσ).

4

The vowels of Ancient Macedonian

4.1

$\bar{\alpha}$ corresponding to Att.-Ion. η is occasionally documented in Macedonian inscriptions written in Attic or in the Koiné. Instances of $-\bar{\alpha}$ ($< -\bar{\alpha}o$) in the genitive singular of the masculines of the first declension (Ion. $-\epsilon\omega$, Att. $-\omicron\upsilon$) are also well documented, e.g., Εὐρυδικᾶ Σίρρᾶ Εὐκλείᾳ (SEG 36.556, Aegae, 350–300 BC).

In PELLA we find the following cases of non-Attic $\bar{\alpha}$:

- $\bar{\alpha}$ for Att.-Ion. η : Θετίμας (l. 2), γᾶμαι (l. 4), ἄλλᾶν (lines 4, 6), ἐρήμᾳ (l. 6), etc.;
- genitive plural $-\bar{\alpha}\nu$ ($< -\bar{\alpha}\omega\nu$) (Ion. $-\acute{\epsilon}\omega\nu$, Att. $-\tilde{\omega}\nu$): τᾶν ἄλλᾶν πασᾶν (l. 1), χρᾶν (l. 2).

Tzitzilis (2008, 236, 240) cites several words from the modern dialect of Upper Pieria with retention of an ancient $\bar{\alpha}$: αλικία ‘age’ ($< \acute{\alpha}\lambdaικιά$) vs. standard MnGk ηλικία [iliˈcia] ($< \text{Att. } \acute{\eta}\lambdaικία$), χειρολάβη ‘plough-handle’ (cf. Att. χειρολάβη), υλατόμους [ilaˈtomus] ‘woodcutter’ (cf. Dor. ὑλατόμος, Theocritus 17.9 = Att. ὑλοτόμος), ζδαν’ [ˈzdan] ‘breast (of an animal)’ ($< *στάνιον$; cf. Hsch. στήνιον· στήθος).

4.2

The spelling OY for Y occurs sporadically in PNs and in geographic names in inscriptions written in Attic, cf. for instance the already mentioned Βουλομάγα (= Φυλομάχη), Φούσκος for Φύσκος (IG 10.700.1, Thessaloniki, 2nd c. AD), Ἡρακλεῖ Κουναγίδα for Κυναγίδα (SEG 2.436.7–9, Styberra, ca. 198 AD). Cf. also Hesychius ἀβροῦτες ὄφρῦς. These spellings are believed to be compelling evidence that PrGk $/u(:)/$ retained its back articulation in Macedonian as against Att.-Ion. fronted $/y(:)/$ (Panayotou 1993, 11; 2007a, 438; Brixhe & Panayotou 1994b, 213; Brixhe 1999, 47–9).

In the same vein, Tzitzilis (ibid.) cites several words in the Upper Pieria dialect with $[u]$ in place of standard MnGk $[i]$ ($< \text{AnGk } \upsilon$): αγούμν’αστους [aˈɣumˈnastus] ‘clumsy’ (cf. standard MnGk ἀγύμναστος [aˈɣimˈnastos] ‘unfit’),

³⁰ Note also ζ for $*ts$ ($< *ds$) and $*tw$ in two Achaean colonies of Magna Graecia (Méndez Dosuna 1991, 32–3): ἡζζατο (Att. καθήσατο) in SEG 17.442.4 (Croton, 550–500 BC?) and τέζαρα (Att. τέτταρα) in SEG 19.628.3 (Siris/Metapontum, 550–500 BC?).

³¹ Note the already mentioned hypercorrect βεφαίως in the same inscription (l. 6).

32 For /y(:)/ > /u(:)/ in ancient dialects, cf. Méndez Dosuna 1993c, 117–20.

33 Voutiras (1998, 8–9) interprets <L> as a false start for an E, which the engraver consciously left incomplete to engrave the correct spelling I.

34 Note also Διονυσοφῶντος with the Y engraved upon an O, which is obviously the correction of a misspelling by the engraver himself (Voutiras op cit., 9).

35 The more frequently attested exchanges of <E> and <I> in antevocalic position (e.g., ἰορτή for ἑορτή, Μαρῆας for Μαρίας) are to be explained differently (see below). For the neutralization of /e/ and /i/, Panayotou posits an abstract underspecified archiphoneme /E/. But abstract archiphonemes are a theoretical artefact lacking “psychological reality”. In neutralization contexts, speakers identify concrete fully specified phonemes or allophones rather than abstract underspecified archiphonemes (Méndez Dosuna 1993c).

36 As far as I know, a river name Μάνης -ητος is nowhere attested. The equivalence κνίμα = κνήμα is also suspect. On the one hand, the word occurs in a lacuna. More importantly, κνή(ο)μα ‘scratch’ (cf. κνάίω) can hardly fit into a geographical description. Semantically more suitable κνήμη ‘shank of a mountain’, κνημός ‘shoulder of a mountain’ cannot be the basis of an action noun κνήμα.

37 As Panayotou herself (1993, 15, fn. 55) makes clear, some of these misspellings could have a morphological or syntactic motivation, e.g., the form ζοῦσα could well be a case of four-part analogy: ποιῶν : ποιοῦσα = ζῶν : x. Panayotou’s distinction between exchanges in stressed and unstressed position seems to be irrelevant.

κουνάχτηρ [ku'naxtir] ‘wag, pest’ (cf. HellGk κυνίζω ‘play the dog’), the aforementioned φρούτα ['fruta] (< AnMaced. *ἄφρῦς -ῦτος; for vowel aphaeresis, cf. ὀφρύδιον > MnGk φρύδι ['friði]).

Retention of inherited /u(:)/ in Ancient Macedonian is certainly possible, but it is not as sure as scholars hold. On the one hand, in the case of [y], backing ([y] > [u]) is a shift as natural as the delabialization ([y] > [i]) is. On the other hand, under conditions not fully understood, several words have [u] for an ancient υ in all modern dialects (Newton 1972, 19–23):³² cf. μουστάκι [mus'taci] ‘mustache’ (AnGk μύσταξ -ακος), κουλούρι [ku'luri] ‘ring-shaped bread’ (AnGk κολλύρα, κολλύριον besides κολλούρα, κολλούριον), φούσκα ['fuska] ‘bladder’, ‘bubble’ (AnGk φύσκη, also φύσκα). In a few dialects this change is regular, e.g., γυναίκα [gy'neka] > modern Megarian [ju'neka] ‘woman’ (standard MnGk [ji'neka]). Interestingly, ancient οι has undergone a similar evolution, e.g., κοιλία [cy'lia] > [cu'lia] > [tʃu'lia] > modern Megarian [tsu'lia] ‘belly’ (standard MnGk [ci'la]). The palatalization of velar /k/ and /γ/ in these examples presupposes a stage [y] both for AnGk υ and οι.

4.3

PELLA contains four misspellings involving confusion of I and E and of O and Y which have been much discussed: διελέξαμι (l. 3) for διελίξαμι, πάλλιν (l. 3) for πάλιν,³³ ἀνορόξασα (l. 3) for ἀνορούξασα and ἰμέ (l. 6) for εἰμί.³⁴ Panayotou (1993, 14) cites a few misspellings of E for I in late inscriptions written in Attic, e.g., Ἄρτεμεισίον for Ἄρτεμισίον (185 AD), χάρεν for χάριν (2nd c. AD?). She interprets them in terms of a raising of /e/ to /i/ and a neutralization of /e/ and /i/ in the vicinity of /r/.³⁵ Dubois (1995, 194) simply notes the existence of “[une] hésitation graphique entre e, ei and i” and “une hesitation dans la graphie des voyelles d’arrière inhérente à la langue du rédacteur ou du graveur macédonien de la lamelle”.

The spellings δαπινά for ταπεινά and ἰμέ for εἰμί in PELLA, l. 6 – if they are not plain ‘slips of the stylus’ – might attest to the merger of /e:/ (<EI>) and /i:/ (<I>). Though relatively infrequent (cf. Panayotou 1993, 10), similar misspellings are documented in inscriptions written in Attic and in the Koine: Ἄρτεμεισίων (= Ἄρτεμισίων) (SEG 37.583, Spartolos, ca. 352/1 BC); cf. also I for H in τὸν Μάνιτα and τὸ κνίμα (supposedly for Μάνητα and κνήμα) in a fragmentary demarcation of boundaries (SEG 40.542.8 and 17, Mygdonia, 359–336 BC).³⁶ Itacistic misspellings of this type are found all over the Greek-speaking territory and, consequently, cannot count as a distinctive feature of Ancient Macedonian.

Panayotou (1993, 14–17; 2007a, 438) also records a few exchanges of Ω and OY in late inscriptions written in Attic, which she believes to be evidence for a raising /ɔ:/ > [o:] that was boosted by a neighboring nasal: Κάνουν for Κάνων (SEG 36.626.22, 323–303 BC), οὐνή for ὠνή in several deeds of sale from Olynthus and other colonies in the Chalcidice (mid-4th c. BC; Hatzopoulos 1988), ζοῦσα for ζῶσα (Vulić 1948, 165, no 341, Gorna Toplica, a little after 212 AD), etc.³⁷

On the basis of the above examples and of βεβαιοταί = βεβαιωταί (SEG 37.583, Strepsa, 400–348 BC), Brixhe (1999, 47) and Hatzopoulos (2007a, 164) suppose that the distinctions of vowel quantity had been lost as early as the 4th century BC, but the epigraphic evidence is too slender to substantiate such an adventurous claim. Omicron in βεβαιοταί is probably an archaic spelling.

O’Neil (2006, 197) interprets the misspellings διελέξαμι, ἰμέ and ἀνορόξασα at face value as evidence of a more open pronunciation of short υ and ι. By contrast, Brixhe (1999, 45–51) and Hatzopoulos (2007a, 169) interpret them as hypercorrections attesting to a raising of short /e/ and /o/. Allegedly, this

phenomenon was parallel to the raising of long mid-vowels and has to be considered a general feature of a wider area, which included Macedonia, Thessaly and Boeotia. According to Brixhe (op. cit., 50–1), this tendency survived into modern northern dialects, where unstressed /e o/ became regularly /i u/: παιδί [pe'di] > NMnGk [pi'di], πολύ [po'li] > NMnGk [pu'li].

This hypothesis confronts several objections:

- a Short and long mid-vowels rarely evolve jointly. Actually, other things being equal, short mid-vowels tend naturally to open, while long mid-vowels tend naturally to close.
- b In Thessalian, inherited long mid-vowels became /e:/ and /o:/, e.g., μεί = μή, χούρα = χώρα, etc. In Boeotian primary /ε:/ raised to /e:/ (e.g., μεί = μή) and /e:/ (<ei/) was raised to /i:/ (e.g., ἔχι- = ἔχει). The evidence gathered by Brixhe (1985, 366ff., 370–1; cited by Brixhe 1999, 50) and by García Ramón (1987, 126–8; cited by Hatzopoulos 2007a, 169) for the alleged raising of short /e/ and /o/ in Boeotia and in Thessaly is insufficient and, for the most part, irrelevant.
- c The misspellings ἰορτή for ἑορτή and hypercorrect Μαρέα for Μαρία (cf. θιός for θεός in Boeotian and in many other dialects) are no evidence of a close articulation of short /e/; they are evidence for synizesis: εα, εο > εα, εο > ja, jo (Méndez Dosuna 1991–2, 1993a, 1993b, 2002).
- d The evidence for a Macedonian change /o:/ > /u:/ is also flimsy. Demonstrably, οὐνή is the expected outcome of *wosnā in the Euboean spoken in the Chalcidic (cf. Thess. ὄνvá). Att. ὠνή, Dor., Boeot. ὠνά are assuredly secondary forms (Hatzopoulos 1988, 45). With the exception of Κάνουν, which could be the name of a Thessalian person, the misspellings at issue occur in late inscriptions (2nd–5th c. AD).
- e Pace Brixhe, there can be no relationship between the raising of long mid-vowels in Thessalian and the changes observed in modern northern dialects. First, the conditions in which the respective changes operate are quite different from one another. Second, the changes of the modern dialects are known to be relatively recent (Newton 1972, 189ff.). The loss of unstressed high vowels precedes the raising of unstressed mid-vowels in such a way that secondary /i u/ are not lost: ἔμεινε ['emine] goes to ['emni], not to †['emni].³⁸ High vowel loss is more recent than other well known phonological rules like postnasal voicing in NT clusters: thus ἀμανιτάριον > μανιτάρι [mani'tari] 'mushroom' > [maj'tar] with a **voiceless stop as against πάντα** ['panda]. Palatalization also precedes high vowel loss, i.e., it applies only to primary [ni] sequences: [mani'tari] > *[majni'tar] > [maj'tar] as against ἔμεινε ['emine] > ['emni], not †['emni].

In short, I endorse Voutiras' (1998, 9, 23) conclusion that διελέξαμι, ἰμέ and ἀνορόξασα in PELLA are probably plain slips of no phonetic significance. Typically curse tablets abound in mistakes and PELLA is no exception. As Voutiras notes, the confusion in διελέξαμι and ἀνορόξασα is probably due to the proximity of an E and an O in the same word. This explanation is also valid for Διονουσοφῶντος, which was corrected by the engraver himself to Διονουσοφῶντος in line 1.

4.4

Brixhe (2008) postulates an areal shift of unstressed /o/ (<O>) to [ə] (<E>) in word final syllables. The change is documented in Thrace, Thasos, Macedonia (only one instance: Πλατορες for Πλατορος in IG 10.296, Thessaloniki, 2nd c. AD) and in Thessaly with one possible late instance in Larissa (Κόιντες Θράσωνες, IG 9.2.791, Roman period) and many occurrences in Hestiaeotis:

³⁸ This fact is consistent with the geographical distribution of both changes. High Vowel Loss is much more widespread than Mid-Vowel Raising. So-called semi-northern dialects (spoken in scattered parts of Epirus, Thrace, and Asia Minor, as well as in Lefkada, Skyros, and Mykonos) delete unstressed /i u/, but do not raise /e o/: i.e. χέρι is ['cer] like in northern dialects, but παιδί is [pe'di] like in southern dialects. This geographical configuration strongly suggests that High Vowel Loss predates Mid-Vowel Raising.

39 Brixhe's description is inaccurate. Admittedly, assimilation in CC clusters typically affects syllable codas (i.e., "consonnes appuyées"). But, in Greek word-initial complex onsets were resyllabified in sandhi after a vowel. Actually, Brixhe's example *ὁ ἐπὶ Ττυλίχνας* (SEG 36.548.21) is a case in point with *ἐπὶ Πτ°* ([epip.t°]) being assimilated to *ἐπι Ττ°* ([epit.t°]); cf. also *οἱ ττολίαρχοι* and *ἀρχιττολιάρχεντος* (IG 9.2.1233.1, 2, Phalanna, 3rd c. BC).

40 Brixhe fails to mention this paper even though he attended its oral presentation in Berlin (20th September 2001).

τὲν πάντα χρόνεν (Att. *τὸν πάντα χρόνον*, SEG 36.548.4, Matropolis, late 3rd c. BC), *τύτεις* (Att. *τοῦτοις*, *ibid.* l. 4), *Κλιάνδρες* (Att. *Κλέανδρος*, *ibid.* l. 11), *παρ πετρίτεν ἔτες* (Att. *παρὰ τὸν τέταρτον ἔτος*, SEG 37.494.10, Gomphoi, late 3rd c. BC), *δικαστείρρεις* (Att. *δικαστηρίοις*, *ibid.* l. 12), etc.

Like most scholars who have previously dealt with the problem, Brixhe interprets these data in terms of a vowel weakening triggered by a 'non-final' strong stress accent ("l'émergence précoce d'un accent à dominante intensive"). Allegedly, Mid-Vowel Raising in modern northern Greek dialects is another manifestation of vowel weakening. Brixhe cites several sound changes as evidence for a strong stress accent in the area:

- a apocope of the thematic genitive singular in Pelasgiotis -οιο > -οι;
- b syncope in, e.g., Thess. *ξενδόκοι*;
- c assimilation of syllable-initial consonants ("toute consonne appuyante"): *Ττυλίχνας* for *Πτυλίχνας*;³⁹
- d palatalization of consonants before /j/.

None of Brixhe's arguments is compelling:

- a The epigraphical evidence for the change in Macedonia is slender (one example in an Illyrian PN!) and late. EN
- b There can be no continuity between the alleged weakening of word-final /o/ to [ə] and the modern shift of unstressed /o/ > /u/ in northern dialects (and what about /e/ > /i/?). On the one hand, the conditions of the changes at issue are dissimilar. On the other hand, the changes [o] > [ə] (centralization) and [o] > [u] (raising) are utterly different. A sequence of changes [o] > [ə] > [u] (or, for that matter, [e] > [ə] > [i]) is unnatural.
- c Not all of the phonetic processes adduced by Brixhe attest to the development of a strong "non-final" stress. Stress-languages are not more prone to consonant palatalization induced by yod or to assimilation of syllable-final consonants than pitch- or tone-languages are.
- d As I have shown in a previous article (Méndez Dosuna 2007a, 367–77),⁴⁰ Modern Tsakonian attest to a change which is strongly reminiscent of the change in Hestiaeotis: AnGk *ἄρτος* > Tsak. [ˈande] 'bread', *ἰστός* > [iˈtʰe] 'mast', *ὄνος* > [ˈone] 'donkey', *ἄλλος* > [ˈale] 'other', *τυρός* > [cuˈre] 'cheese'. The Tsakonian data clearly demonstrate that accent is irrelevant to the issue, since the shift affects indifferently stressed and unstressed /o/. As in Hestiaeotis, /o/ in the last syllable became /e/ in contact with dentals and palatals, but remained unchanged after labials and velars: cf. Hist. Thess. *ξενδόκοι* (SEG 36.548.19); *Ἀστόλαος* (*ibid.* 20); in Tsakonian, *τόπος* > [ˈtopo] 'place', *ἄνθρωπος* > [ˈatʰopo] 'kid', *ἔριφος* > [ˈerifo] 'kid, young goat', *λύκος* > [ˈluko] 'wolf'. Arguably, /o/-fronting was triggered by assimilation to the neighboring consonants.

5

The dialectal features of Ancient Macedonian

5.1

Due to the scarcity of epigraphic material written in what we identify as the local vernacular, our knowledge of Ancient Macedonian is still very limited. We have already noted that non-Attic-Ionic long *ā* is abundantly documented in PNs both in the few dialectal texts available and in the more numerous inscriptions written in Attic and in the Koine.

The features of PELLA (see Appendix, p. 287) have been thoroughly scrutinized by scholars (Voutiras 1998, 20–34; Dubois 1995; Brixhe 1999; Hatzopoulos 2007a; Panayotou 2007a; O'Neil 2006; Tzitzilis 2008). A number of dialectal features seem to point to Doric and more specifically to North-Western Doric:

- 1 $\bar{\alpha}$ for Att.-Ion. η : $\Theta\epsilon\tau\acute{\iota}\mu\bar{\alpha}\varsigma$ (l. 2), $\gamma\bar{\alpha}\mu\alpha\iota$ (l. 4), $\acute{\alpha}\lambda\lambda\bar{\alpha}\nu$ (lines 4, 6), etc.;
- 2 $-\bar{\alpha}\nu$ in the genitive plural of the first declension: $\tau\bar{\alpha}\nu$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\bar{\alpha}\nu$ $\pi\alpha\sigma\bar{\alpha}\nu$ (l. 1), $\chi\rho\bar{\alpha}\nu$ (l. 2);
- 3 apocope of $\pi\acute{\alpha}\rho\acute{\alpha}$ (before any consonant) and of $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}$ (only before dental stops): $\pi\alpha\rho\kappa\alpha\tau\tau\acute{\iota}\theta\epsilon\mu\alpha\iota$ (l. 2);
- 4 dative singular $\acute{\epsilon}\mu\acute{\iota}\nu$ (= Att.-Ion. $\acute{\epsilon}\mu\omicron\iota$);
- 5 adverbs in $-\kappa\alpha$: $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\alpha$ (l. 3);⁴¹
- 6 hyphaeresis $\Theta\epsilon\omicron-$ > $\Theta\epsilon-$ in $\Theta\epsilon\tau\acute{\iota}\mu\bar{\alpha}\varsigma$ (l. 2), $\Theta\epsilon\tau\acute{\iota}\mu\bar{\alpha}$ (l. 7);
- 7 optative in a temporal clause referring to the future: $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\alpha\dots$ $\delta\iota\epsilon\lambda\text{-}\acute{\iota}\text{-}\xi\alpha\iota\mu\iota$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\acute{\alpha}\nu\alpha\gamma\nu\acute{\omicron}\iota\eta\nu$ (l. 3);
- 8 $\sigma\tau$ for $\sigma\theta$: $\gamma\epsilon\nu\acute{\epsilon}\sigma\tau\alpha\iota$ (l. 8).

Features 1–5 are shared by all Doric dialects.⁴² Neither the retention of $\bar{\alpha}$ nor the hypothetical retention of the pronunciation [u(:)] (see 4.2) are diagnostic for purposes of genetic classification, since they are mere archaisms inherited from Proto-Greek. Features 2–3 are innovations, but not exclusive to Doric. The endings of the gen. sg. masc. $-\bar{\alpha}$ and the gen. pl. $-\bar{\alpha}\nu$ are also found in Lesbian, in late Thessalian, and occasionally in Boeotian. Apocope of $\pi\acute{\alpha}\rho\acute{\alpha}$ and apocope of $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}$ before dental stops is a pan-Doric feature, but it is also found in Arcadian, in Boeotian, and in Thessalian.

More significant are features 4–5, which are exclusive to Doric and to Boeotian.⁴³ Hyphaeresis occurs occasionally in Boeotian and in several Doric dialects (Delphian, Coan, and especially Megarian). Features 7–8 point directly to NW Doric.

Concerning the dialect classification of Ancient Macedonian, Brixhe (1999, 45) stresses two important facts in PELLA:

- 1 Unlike Thessalian, which has geminate $-\mu\mu-$ for $*-ms-$ and $*-sm-$ clusters ($*\gamma\acute{\alpha}\mu\mu\alpha\iota$, $\acute{\upsilon}\mu\mu\acute{\epsilon}\omega\nu$ = Att. $\gamma\eta\mu\alpha\iota$, $\acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\nu$), in PELLA the outcomes of these clusters have single $-\mu-$ with compensatory lengthening of the preceding vowel: cf. $\gamma\bar{\alpha}\mu\alpha\iota$ (l. 4), $\acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\text{-}\langle v\rangle$ (tab. $\acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\mu$, l. 5).⁴⁴ Curiously, $\acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\nu$ is at odds with the evidence of a fragment quoted by Athenaeus 7.323b (Strattis fr. 29 Orth = PCG 29) from *The Macedonians*, a comedy composed by Strattis (5th c. BC), in which a character, possibly a Macedonian, utters the words $\acute{\upsilon}\mu\mu\epsilon\varsigma$ $\acute{\Omega}\tau\tau\iota\kappa\omicron\iota$ ‘you, Attic folk’. Colvin (1999, 279) remains undecided as to the reliability of this piece of information, but Hatzopoulos (2007b, 234) notes the ethnic Κραννέστης in IG 10.2.2.36.2 (Heraclea Lyncestis, 2nd – 3rd c. AD), which could correspond to a place name $*\text{Κράννα}$ reminiscent of Κραννών , a city in Thessalian Pelasgiotis (cf. Lesb. κράννα , Dor. Arc. $\text{κρά}\bar{\nu}\alpha$, Att.-Ion. κρήνη < $*\text{krasnā}$ ‘fountain’).⁴⁵
- 2 Brixhe also notes that the athematic dative plural $\delta\acute{\alpha}\iota\mu\omicron\sigma\iota$ (l. 3) is not compatible with Thessalian (the expected form would be $\delta\alpha\iota\mu\acute{\omicron}\nu\epsilon\sigma\iota$).⁴⁶ O’Neil (2006, 197), believes that it cannot be NW Doric either, for which one should expect thematized $\delta\alpha\iota\mu\acute{\omicron}\nu\omicron\iota\varsigma$, but this claim is unwarranted since, as Brixhe had already noted, the thematic ending $-\omicron\iota\varsigma$ is not general in NW Doric (Méndez Dosuna 1985, 473ff.).

We have already referred to some features of Ancient Macedonian that may have survived in modern vernaculars. In addition to (1) the preservation of ancient $\bar{\alpha}$ (Att.-Ion. η > MnGk /i/) and (2) the pronunciation of ancient υ as [u], which have been already discussed, Tzitzilis (2008, 231–5) notes the existence of traces of two further Macedonian-Doric isoglosses:

- 3 Preservation of ancient /w/ (Ϝ) as [v], which could also be a feature shared with Thessalian: $\beta\rho\acute{\omicron}\zeta\omicron\upsilon\varsigma$ ‘knob’ (standard MnGk $\rho\acute{\omicron}\zeta\omicron\varsigma$ ‘callus’) supposedly related to $\rho\acute{\alpha}\delta\alpha\mu\omicron\varsigma$, $\rho\acute{\omicron}\delta\alpha\mu\omicron\varsigma$, $\acute{\omicron}\rho\acute{\omicron}\delta\alpha\mu\omicron\varsigma$ (< $*\text{Ϝ}\rho\acute{\omicron}\delta\alpha\mu\omicron\varsigma$) ‘branch, twig’ and Lesb. $\beta\rho\acute{\iota}\zeta\alpha$ (Att. $\rho\acute{\iota}\zeta\alpha$); $\zeta\acute{\omega}\beta\lambda\iota\kappa\omicron\upsilon\varsigma$ ‘small and wiry’,

⁴¹ Brixhe, Panayotou and O’Neil assume that $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\alpha$ is equivalent to Att.-Ion. $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\tau\alpha\nu$. Accordingly, in their view, PELLA attests to the use of $\kappa\alpha$ in Ancient Macedonian. Both claims are incorrect. Dor. $\acute{\omicron}\kappa\alpha$, $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\alpha$ correspond to Att.-Ion. $\acute{\omicron}\tau\epsilon$, $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\tau\epsilon$ (< n. sg. $*h_2jod + -ka$ and $-te$). The Doric equivalents of Att.-Ion. $\acute{\omicron}\tau\alpha\nu$, $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\tau\alpha\nu$ are $\acute{\omicron}\kappa\alpha$, $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\alpha$ or their apocopated versions $\acute{\omicron}\kappa\kappa\alpha$, $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\kappa\alpha$ (Lac., Megar., Rhod., etc.; for the apocope see Ruijgh 1996, 402, 424, 490). On the other hand, even though the use of $\kappa\alpha$ with the optative in temporal and conditional clauses is well documented in NW Doric (cf. $\acute{\epsilon}\pi\acute{\epsilon}\iota$ $\kappa\alpha$ $\tau\iota$ $\pi\acute{\alpha}\theta\omicron\iota$ Κλεοπάτρα , SGI 2171.11–12, Delphi, 100–50 BC), the modal particle is not obligatory (Crespo 1993). Some subscribe to Wackernagel’s hypothesis that $\acute{\omicron}\kappa\alpha$ goes back to morphologically transparent $*\acute{\omicron}\delta\kappa\alpha$ with regular loss of a word-final stop, while $\acute{\omicron}\kappa\kappa\alpha$ resulted from the assimilation of morphologically opaque $*\acute{\omicron}\delta\delta\kappa\alpha$ (cf. Molinos Tejada 1992, 337–8, fn. 28). But this explanation is ruled out by the fact that, unlike $\acute{\omicron}\kappa\alpha$ and $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\alpha$, $\acute{\omicron}\kappa\kappa\alpha$ and $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\kappa\kappa\alpha$ are almost invariably constructed with the subjunctive (like Att.-Ion. $\acute{\omicron}\tau\alpha\nu$, $\acute{\omicron}\pi\acute{\omicron}\tau\alpha\nu$) or with the optative.

⁴² Dubois (1995, 192) notes two further lexical Doricisms: $\tau\acute{\epsilon}\lambda\omicron\varsigma$ for $\gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma$ and $\kappa\alpha\tau\alpha\gamma\rho\acute{\alpha}\phi\omega$ ‘to register (in a curse)’ for $\kappa\alpha\tau\alpha\delta\acute{\epsilon}\omega$ ‘to bind fast (with a spell)’.

⁴³ The dative singular of the first person pronoun is not attested either in Boeotian or in Corynna’s fragments, but Apollonius Dyscolus (*De pronomibus* 104bc) reports the form $\acute{\epsilon}\mu\acute{\iota}$ (= $\acute{\epsilon}\mu\omicron\iota$) as Boeotian. This is also the form used by the Theban merchant in Aristophanes’ *Acharnians* (l. 895).

⁴⁴ Note that, like in many Dorian dialects, the genitive plural $\acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\text{-}\langle v\rangle$ must be an *allegro* form. The contraction $\epsilon\omega > \omega$, unexpected outside Attic, is to be attributed to the grammatical status of pronouns.

⁴⁵ Alcorac Alonso Déniz reminds me that Arcadian is not geographically homogeneous in this respect, while the first compensatory lengthening is general in other towns, Orchomenus has geminates: $\acute{\omicron}\phi\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$, $\acute{\epsilon}\xi[\kappa]\mu\acute{\iota}\nu\nu\alpha$ (*IPark* 15A.33 and 49, ca. 360–350). I fully disagree with Hatzopoulos’ idea, borrowed from Brixhe, that the geminates of Thessalian, Lesbian, Arcadian, and –maybe– Macedonian are an archaizing feature, i.e., a stage previous to compensatory lengthening, for degeneration cum compensatory lengthening ($-VC:- > -V:C-$) seems to be unheard-of in present-day languages.

⁴⁶ As is known, the ending $-\omicron\iota\varsigma$ occurs in an inscription from Thessaliotis: $\chi\rho\acute{\epsilon}\mu\alpha\sigma\tau\iota\nu$ (IG 9.2.257.4, Thetonium, 5th c.).

47 Both etymologies are quite speculative.

48 The second member could be connected to standard MnGk κουτός 'stupid', which is usually traced back to κοττός 'rooster'.

49 Hsch. δάρ[ε]ιρ· τὸ ἀπὸ τοῦ μεγάλου δακτύλου ἐπὶ τοῦ μικροῦ διάστημα, δάριν· σπιθαμήν· Ἀρκάδες.

50 Imaginably, μούρο could be a back-formation from compounds of the βατόμουρο type.

51 Cf. Joseph 1997, who records fifty-six variants of μωρέ in the modern dialects.

52 One could think of a playful derivate of κολοβός 'tailless, short-tailed'.

53 Distant assimilation $e_a > a_a$ must have also played a role. Interestingly, /e/ is unstressed in πλακερός, περιπόδιον, and κολόβερος.

which Tzitzilis traces back to AnGk *ζωφίλος (cf. Ζωίλος as a PN).⁴⁷ For the preservation of ϕ in Ancient Macedonian, cf. also Οαδίστη (= Fāδίστη, Att. Ἠδίστη; SEG 41.575, Pella, ca. 350–250 BC), Ουαδήα (= Fāδεῖα, Att. Ἠδεῖα; EAM 1.94a.2, Eordaea, 2nd–1st c. BC).

- 4 Variation between /a/ (< ancient /a:/) and /u/ (< ancient ω /o:/) in two words: βατόμουρα [vatʃ'nomaru] 'raspberry' documented at Elaphos, which Tzitzilis etymologizes as a compound of βασινιά 'bramble' + μάρο 'berry' (< *μᾶρον reconstructed on the basis of Alb. mare 'bearberry', as against more widespread βατόμουρου [vatʃ'nomuru] with a second member μούρο (allegedly from μῶρον) (cf. Standard MnGk βατόμουρο 'raspberry', 'blackberry', μούρο 'mulberry'); a variant μαρ'κούτ [mar'kutu] 'dull', 'idiot' at Elaphos, which is etymologized as a compound of *μᾶρός and *κούτος (Standard MnGk κουτάβι) 'puppy',⁴⁸ in contrast to more widespread μουρ'κούτ [mur'kutu] from AnGk μωρός 'stupid'. The vocative μαρέ (= μωρέ) is also documented. Tzitzilis compares this contrast to Dor., Boeot. πῤατος vs. πῤωτος in the other dialects and Arc. δάρις, Lac. (?) δάρειρ⁴⁹ vs. Att.-Ion. δῶρον 'breadth of the hand'.

EN

The first three features are not very useful for purposes of dialect classification since, as indicated above, they are archaisms that cannot prove a close genetic relationship. As for the variation [a] ~ [u] interpreted as a remnant of an ancient dialectal contrast between Doric ā and non-Doric ω, Tzitzilis' interpretation is hazardous. To begin with, the evidence for ancient *μᾶρον and *μᾶρός is weak. Moreover, the long ω of μῶρον is doubtful: omega in Hesychius' gloss μῶρα· συκάμινα is likely to be a misspelling, since otherwise μῶρον always has an omicron. Likewise, a form *μᾶρός is unattested. All ancient sources, including Sophron (μωρότερος fr. 74) who wrote in Doric, invariably have μωρός with ω. The [a] in MnMaced. βατόμουρα can be an irregular outcome in unstressed position. Note that the [u] of standard MnGk μούρο is no less irregular.⁵⁰ As for [a] in μαρ'κούτ, μαρέ, it is to be included in the list of the irregular outcomes starting as allegro variants of μωρέ: cf. μωρέ, μπρέ, βρέ, ρέ as the most widespread.⁵¹ Finally, the etymology of δάρις, δάρειρ forms and their relationship with δῶρον are uncertain.

Tzitzilis (op. cit., 235–6) identifies two isoglosses specific to Macedonian and ancient NW Doric:

- 1 /er/ > /ar/: πλακαρός 'broad, flattened' (standard MnGk πλακερός); παραπόδ' [pra'podʒ] 'a type of gaiter' < *παραπόδιον < AnGk περιπόδιον; κολοβάρδακος 'short' (Tsak. κολοβέρδικο 'very short', Mani κολόβερος 'hobbler'), purportedly from *κολόφερδος a compound of κόλος 'polled' and *φέρδα 'tail' (cf. κολουρος 'with short tail').⁵²
- 2 /ε:r/ > /a:r/, /re:/ > /ra:/: σαρδακιάζου 'I hit, beat' < *σᾶρδακῶ < *σηρδακῶ < σηδρακῶ (cf. Hsch. σηδρακεῖ κτυπεῖ).

In addition to the fact that the etymology of some of the words at issue is far from certain, neither of the two features is clear evidence of any close affinity between ancient NW Doric and the modern vernacular of Upper Pieria as a descendant of Ancient Macedonian. Undeniably, the change /er/ > /ar/ is characteristic of NW Doric and Elean (Buck 1955, 23–4, Méndez Dosuna 1985, 395–412): WLocr. φάρειν, ματάρα, δάρματα (Att. φέρειν, ματέρα, δέρματα), El. φάρῆν, φάργον (Att. ἔργον). But /er/ > /ar/ is a natural change documented in many languages of the world, including Modern Greek: AnGk ἔργαλειον, ἐργάτης > MnGk αργαλιό [arɣa'lio] 'loom', αργάτης 'worker'.⁵³ So, the coincidence between Ancient NW Doric and the modern vernacular of Upper Pieria might be accidental. The hypothetical change /ε:r/ > /a:r/ (no instances of /re:/ > /ra:/ seem to be attested) has no equivalent in ancient NW Doric dialects.

Finally, Tzitzilis also notes two interesting coincidences between Ancient Thessalian and the Upper Pieria dialect:

- 1 The afore-mentioned **k^we* > *πε*: cf. Thess. *πετρο-* (Att. *τετρα-*), MnMaced. *πατράγγουλος, πατραχείλας*.
- 2 *ζα-* for *δια-*: cf. Hom. *ζάθεος* ‘very divine’ with a strengthening meaning, MnMaced. *ζαγριάζει* ‘it gets tangled and frays (said of a yarn)’ < **δια-γραιάζω*.⁵⁴

5.2.

Further evidence that might be relevant for the classification of Ancient Macedonian could be provided by an unpublished oracular tablet found at Dodona in 1930 and provisionally dated by its editors in the early 4th century BC (Dakaris, Vokotopoulou & Christidis, forthcoming, no 2493A, *Dodona Museum*, 871).⁵⁵ Its dialectal features suggest that this consultation might be written in Macedonian (Méndez Dosuna 2007b, 283–4).

The text transcribed by the editors reads as follows:

Ζεῦ καὶ Διώνᾱ, ἧ ἔσσονται παῖ-
δες ἐκ τᾶς γυναικὸς Κεβαλίωι
τᾶς νῦν ἔχει κ[α]ί ζώσονται;

“Zeus and Diona, shall Kebalios have children from the wife he has now, and shall they survive?”

The text cannot be Attic-Ionic on account of the following features:

- *ā* in *Διώνᾱ* (l. 1), *τᾶς* (lines 2, 3) vs. Att.-Ion. *Διώνη, τῆς*;
- double *-σσ-* in *ἔσσονται* (l. 1) vs. Att.-Ion. *ἔσονται*;
- the use of the “article” as a relative: *τᾶς νῦν ἔχει* (l. 3).⁵⁶

A Boeotian origin is also out of the question:

- spellings *AI* in *ἔσσονται* (l. 1), *γυναικὸς* (l. 2), *κ[α]ί* (l. 3) and *EI* in *ἔχει* (l. 3); 4th-century Boeotian has *H* (/ε:/) and *I* (/i:/): *ἔσσονθη, γυνηκὸς, κή, ἔχῃ*.⁵⁷
- **dj*, **g^wj* > *ζ* in *Ζεῦ* (l. 1), *ζώσονται* (l. 3) as against *δ* in Boeot. *Δεῦ, δώσονθι*;
- *έξ* > *έκ* before a consonant in *έκ τᾶς* (l. 3) vs. Boeot. *έξ τᾶς*;
- non-aspirated stops in third plural endings *ἔσσονται* (l. 1), *ζώσονται* (l. 3) as against Boeot. *-vθη, -vθι*;
- thematic dative singular *-ωι* (*Κεβαλίωι*, l. 2) vs. Boeot. *-οι*.⁵⁸

Some features are hardly compatible with Thessalian:

- *H* (/ε:/) and *Ω* (/ω:/) in *ἧ* (l. 1), *Διώνᾱ* (l. 1), *Κεβαλίωι* (l. 2), *ζώσονται* (l. 3). Thessalian should normally have *EI* (/e:/) and *OY* (/o:/);
- *έξ* > *έκ* before a consonant in *έκ τᾶς* (l. 3) vs. Thess. *έξ τᾶς*;
- thematic dative singular. *-ωι* (*Κεβαλίωι*, l. 2) vs. Thess. *-ου* (or *-οι*).⁵⁹
- non-aspirated stops in third plural endings *ἔσσονται* (l. 1), *ζώσονται* (l. 3) vs. Thess. *-vθαι* (*-vθειν* in Larissa), *-vθι*.

Most of the dialectal features of the text could be NW Doric,⁶⁰ but such an origin is incompatible with the futures *ἔσσονται* (l. 1), *ζώσονται* (l. 3). In a Doric text we should expect the “Doric” futures *έσσεόνται, ζωσεόνται*. Though not completely impossible, a future of the Heracleian type with synizesis and yod absorption (*έσσεόνται* > *εσσόνται* > *έσσόνται*) is highly improbable.⁶¹

Admittedly, some of the Dodona oracular texts exhibit a dialectal mixture. But in most cases it is evident that Doric features have intruded into a non Doric text. The members of the local staff of the sanctuary, to whom the consultations were dictated by illiterate consultants, are probably responsible for these mistakes. Inadvertently, they substituted forms of their own dialect for

⁵⁴ The prefix *ζα-* used to be considered to be an Aeolic feature in Homer, but Lesbian *ζά* as a preposition and *ζα-* as a preverb occur only in late inscriptions and in glosses. Thessalian has *διέ*. Sowa (2009) plausibly argues that *ζά* must be a Homericism that made its way into the Lesbian poetic tradition.

⁵⁵ Some eighteen months before his premature death, Tasos Christidis sent me a copy of a preliminary version (May 2003) of the Dodona volume. The copy did not include either photographs or facsimiles of the tablets. For further details, see Méndez Dosuna 2007b; 2008, 53.

⁵⁶ This use is frequent in Homer and Herodotus, but is not attested in Ionic inscriptions.

⁵⁷ This argument is not decisive since these spellings are occasionally documented in early 4th-century Boeotian inscriptions. Note that *παῖς* (possibly disyllabic *παῖς*, from earlier *πάρις*) did not contract to **πῆς* in Boeotian.

⁵⁸ A few instances of *-ωι* in 4th-century inscriptions could be genuine. Vottero (1995) explains them away as borrowings, but, to my mind, this hypothesis is unwarranted. The later outcomes *-υ* [-*υ*:] (3rd c. BC) and *-ει* [-*ει*:] (2nd c. BC) are irrelevant to the present issue.

⁵⁹ *-ου* (Pelasgiotis, Thessaliotis) is the regular phonetic outcome of *-ωι*: [ω:i] > [o:]. Datives of the NW Doric type in *-οι* are attested in Western Thessaly: *-οι* ([ω:i] > [oi]) occurs in Cierium (Thessaliotis) and *-ει* ([oi] > [ei]) in Matropolis (Hestiaeotis). For Thess. *-οι*, see Lejeune 1941; for *-ει*, see Méndez Dosuna 2007a, 367–77.

⁶⁰ The thematic dative singular *Κεβαλίωι* is no exception since *-οι*, characteristic of NW Doric, shows up only in the late 3rd century BC (see Méndez Dosuna 1985, 413ff.).

⁶¹ For synizesis and yod absorption in the futures of Heracleian, cf. Méndez Dosuna 1993b. Some alleged examples of “Heracleian” futures in the Dodonean lamellae are extremely uncertain (Méndez Dosuna 2008, 76–7).

the corresponding forms of the vernacular of the consultant (Méndez Dosuna 2008, 68–9). For instance, Lhôte (2006, no 91, late 4th c. BC) combines long $\bar{\alpha}$ τύχαι ἀγαθαί (l. 1), ἐργασίας (l. 2), τὰν Διώνᾶν (l. 2), πρᾶσσοι (l. 4) with Attic-Ionic forms like ἐπερωτᾷ (l. 1), εἰ (l. 2), εὐτυχοῖ (l. 3). For this reason, the intrusion of non-Doric futures ἔσονται, ζώσονται into a Doric text is unlikely.

The name of the consultant could give us a hint about his provenance. Κεβάλιος is the equivalent of unattested *Κεφάλιος, with the voicing characteristic of Macedonian; cf. Att. Κέφαλος, Κεφαλῖνος as against Maced. Κεβαλῖνος, which enjoyed a certain popularity during the Hellenistic period all over Greece. One must recognize that PNs are a poor index for classificatory purposes since they are easily borrowed from one language or one dialect into another. This notwithstanding, if the date suggested by the editors is correct, a borrowing is unlikely since at that time Macedonian PNs lacked prestige. Macedonian PNs became fashionable only after Alexander's conquests more than fifty years later.

6

By way of conclusion, the glosses recorded by Hesychius and the few documents possibly written in the local idiom indicate that Macedonian was a Greek dialect. It must have been a close sibling to NW Doric Greek except for two crucial features: the voicing of plosive /p t k/ to [b d g] and of fricative /f θ s x/ to [v ð z γ], and possibly the future of the ordinary sigmatic type.

Georgios K. Giannakis

La nature de la langue des anciens Macédoniens ainsi que son lien avec la langue grecque fait depuis longtemps l'objet de discussions, qui se sont parfois déroulées dans une ambiance très tendue et sans approche véritablement scientifique mais qui, en général, s'appuyaient sur des critères scientifiques. Deux thèses fondamentales ont prévalu sur ce sujet. Une école de linguistes et de philologues soutenait que le macédonien était une langue indo-européenne à part entière (entre autres O. Müller, G. Meyer, M. Vasmer) et une seconde école de linguistes et de spécialistes considérait que le macédonien était un dialecte du grec ancien (entre autres G. N. Hatzidakis, O. Hoffmann). Au cours des deux ou trois dernières décennies, la recherche s'est développée au sein de la deuxième école de spécialistes, selon laquelle le macédonien constitue un dialecte du grec ancien qui présente de nombreuses similitudes avec les dialectes grecs nord-occidentaux, notamment le dorien. L'obstacle principal auquel s'est toujours heurtée la recherche dans l'étude de l'ancien macédonien est le peu de matériel dont on dispose et qui est constitué d'environ 150 « gloses » et de 200 noms propres (noms de personnes et noms de lieux), d'un corpus d'inscriptions qui sont rédigées en koiné attique mais qui ont conservé des éléments et des influences de la langue parlée dans la Macédoine antique et, enfin, de nombreuses références relevées chez les auteurs anciens. Au cours des dernières décennies, les progrès de la linguistique historique et de la dialectologie du grec ont fortement contribué à améliorer et à approfondir l'étude de la langue de l'ancien royaume de Macédoine. Les découvertes archéologiques ont également contribué en ce sens et leur interprétation ajoute une dimension pluridisciplinaire à l'étude, tout en aidant également à l'interprétation des données linguistiques.

Les quatre textes que comprend ce volume constituent un concentré des connaissances de quatre spécialistes de la Macédoine antique qui ont adopté, comme l'exige la nature du sujet, une approche pluridisciplinaire. Le premier texte se concentre sur l'histoire de la Macédoine, du début jusqu'à la période hellénistique, le deuxième se penche sur les données archéologiques, le troisième parle des témoignages littéraires sur la

Macédoine antique et le dernier chapitre traite plus systématiquement des données linguistiques. Le fil conducteur de ces quatre textes est l'étude objective des questions pertinentes par quatre sommets de l'étude de la langue, de l'histoire et de l'archéologie de la Macédoine antique. Le sujet central de ce volume est la place du macédonien par rapport au grec ancien et, plus particulièrement, par rapport à la carte dialectale de la Grèce antique, et s'appuie sur les témoignages apportés par les sciences apparentées que sont la philologie, l'histoire et l'archéologie.

Dans son étude, le professeur Zahrnt passe en revue les données historiques qui ont fait de la Macédoine une puissance dominante, notamment grâce à Perdikkas, Philippe et Alexandre. L'auteur remonte au tout début de l'histoire du royaume de Macédoine, à partir des premiers témoignages d'historiens de l'Antiquité, principalement d'Hérodote et de Thucydide. Ces deux historiens n'étaient pas chronologiquement très éloignés des événements qu'ils relatent et, grâce à leurs voyages, ils connaissaient bien les conditions et les événements qui avaient eu lieu dans cette région. De plus, leurs écrits sont parsemés de digressions sur l'histoire ancienne de la Macédoine : Hérodote (8.137 et suiv.) parle de la fondation du royaume de Macédoine et Thucydide (2.99) de son évolution jusqu'aux guerres médiques. Hérodote et Thucydide, qui pensaient que les faits qui se déroulaient dans chacune de ces deux régions étaient liés entre eux, parlaient de la description d'événements de l'histoire grecque pour étudier en même temps les débuts de l'histoire de la Macédoine. Dans son texte, le professeur Zahrnt étudie l'expansion du royaume de Macédoine ainsi que ses relations tant avec les peuples voisins qu'avec les Athéniens, tout particulièrement pendant la guerre du Péloponnèse. Il conclut son étude sur les tentatives de Philippe pour unir les Grecs dans une expédition commune contre les Perses, qui avait été décidée au « Congrès » de Corinthe en 337 av. J.-C. et sur le passage du pouvoir à son fils Alexandre qui concrétisera finalement les projets de son père visant à punir les Perses, ennemis traditionnels des Grecs. En résumé, ce texte nous fournit le cadre historique

général dans lequel la Macédoine a émergé et a évolué pour devenir une puissance mondiale dans l'Antiquité, ainsi que le cadre dans lequel doivent être replacés les textes suivants.

Arthur Muller étudie les données archéologiques qui restituent une image similaire à celle des autres régions grecques, dans l'organisation des villes, les temples et les sanctuaires, les comportements et les croyances vis-à-vis des morts. Le fait que la royauté se soit maintenue en Macédoine jusque récemment permet au chercheur de s'appuyer sur des données concrètes pour étudier l'organisation du royaume de Macédoine et, en même temps, d'élaborer des hypothèses plus solides quant à cette institution dans la Grèce préhistorique. Comme le souligne Arthur Muller, « L'impression qui ressort de ce survol des monuments de Macédoine, forcément incomplet, est à la fois celle d'une familiarité, d'une altérité et d'une originalité ». Le terme *familiarité* fait référence au fait que tous les éléments concernés sont grecs, tant dans leurs formes et leurs expressions, « qu'il s'agisse de l'urbanisme et de l'habitat, des sanctuaires, des tombes, de la production matérielle en général – aussi bien que dans les mœurs, formes de vie et croyances que l'on peut associer à ces monuments, dans les pratiques religieuses et les coutumes funéraires ». Le terme d'*altérité* fait référence, selon Arthur Muller, au fait que l'on trouve également en Macédoine des éléments totalement inconnus dans la Grèce des cités-états, comme les palais, les tombeaux commémoratifs et l'art de cour, éléments liés à l'institution de la royauté, ce que le reste de la Grèce avait abandonné assez tôt. Cependant, « cette altérité se traduit toujours dans un langage de formes absolument grecques, et ce avec une étonnante cohérence ». Enfin, concernant l'élément d'*originalité*, Arthur Muller soutient que la Macédoine du IV^e siècle n'a pas seulement hérité des formes et des modèles des autres cités-états grecs mais que, dans la plupart des domaines, elle a contribué de manière décisive à leur évolution ultérieure en formes et styles nouveaux.

Les récentes études montrent que la Macédoine présente des caractéristiques qui, dans le passé, étaient attribuées à d'autres centres du monde antique comme, par exemple, les grands ensembles résidentiels construits en terrasses, les grands espaces publics entourés de colonnades, les formes architecturales complexes, le style structurel dans la décoration des maisons et le style figuratif dans les mosaïques, tandis que, dans certains cas, comme la peinture, la Macédoine est la seule région où ces formes sont préservées. Muller conclut son étude avec la conviction que les recherches confirmeront à l'avenir la place importante que doit occuper la Macédoine dans l'étude de la civilisation hellénique.

Ces conclusions du professeur Arthur Muller revêtent une importance particulière pour l'interprétation des données linguistiques que l'on retrouve dans les deux études suivantes et renforcent le point de vue selon lequel, comme avec les découvertes archéologiques, le macédonien est étroitement lié à la langue grecque en tant que constituant l'un de ses dialectes.

Les deux textes suivants traitent de la langue parlée dans la Macédoine antique. Emilio Crespo présente, dans un cadre à la fois linguistique et philologique, la situation linguistique qui prévalait dans la Macédoine antique et aboutit à la conclusion que le macédonien constitue un dialecte du grec ancien davantage apparenté aux dialectes grecs nord-occidentaux, ce que confirme au-delà de tout doute Julián Méndez Dosuna dans le texte suivant.

Plus spécifiquement, Emilio Crespo procède à une évaluation générale des langues et des dialectes qui, directement ou indirectement, sont attestés dans le royaume antique de Macédoine grâce à des écrits datés des V^e et IV^e siècles av. J.-C. D'après l'auteur, la situation linguistique qui ressort de l'étude des documents trouvés dans la région de Macédoine, géographiquement très diversifiée mais politiquement unifiée, suggère une mosaïque linguistique constituée de dialectes grecs locaux et probablement d'au moins une autre langue indo-européenne. Crespo qualifie cette dernière d'« *adstratum* linguistique », attesté dans seulement dans quelques « gloses » de textes écrits en grec ainsi que par deux ou trois traits phonétiques qui renvoient plutôt au phrygien et au thrace. D'autres langues, comme l'illyrien, étaient probablement utilisées également mais elles n'ont pas été préservées dans des documents et ne sont pas mentionnées par les auteurs anciens. Enfin, quelques noms de personnes d'origine étrangère, mentionnés par des auteurs grecs, renvoient à des locuteurs de phrygien, thrace et illyrien. Crespo pense que la langue indo-européenne inconnue était apparemment une langue toujours vivante à l'époque des premiers documents écrits du V^e siècle av. J.-C. et on peut supposer qu'elle s'est conservée suffisamment longtemps pour que l'impact de son interférence sur la prononciation du grec laisse des traces dans les textes grecs. D'autre part, les dialectes grecs locaux utilisés dans les cités-états qui furent annexés au royaume de Macédoine furent progressivement remplacés dans la langue écrite par la koiné ionienne-attique, et ceci peut-être plus tôt que dans les autres régions grecques, dans le cadre de la communication administrative croissante à partir du milieu du IV^e siècle. Le dialecte local macédonien, qui n'a sans doute jamais été utilisé pour la rédaction de documents publics, a cessé d'être utilisé dans les documents privés également et a été remplacé dans toutes ses fonctions par la koiné ionienne-attique.

Le déclin des dialectes locaux s'est accéléré avec la conquête romaine en 168 av. J.-C., alors que parallèlement l'usage de la koiné ionienne-attique se renforçait. C'est pendant cette période que semblent avoir cessé l'usage dans la langue orale des dialectes grecs locaux ainsi que de la langue indo-européenne inconnue, qui ont fini par disparaître complètement. La dernière référence au dialecte macédonien en tant que langue parlée remonte aux débuts de l'ère chrétienne lorsque, comme le mentionne Strabon (7.7.8), certains (ἔθιοι) Macédoniens étaient « δῖγλωττοι » (c'est-à-dire qu'ils parlaient à la fois la koiné et le dialecte local).

Dans le dernier texte de ce volume, le professeur Julián Méndez Dosuna se livre à une analyse attentive, détaillée et approfondie des données linguistiques qui fondent le point de vue selon lequel le macédonien constitue un dialecte du grec ancien (ce que l'on appelle « L'hypothèse grecque »). En effet, ce dialecte présente de nombreux éléments qui permettent de l'inclure dans le groupe des dialectes nord-occidentaux. Julián Dosuna énumère et analyse tous les éléments qui renforcent ce point de vue, éléments tirés de témoignages anciens sur la l'identité grecque des Macédoniens, « gloses » du lexicographe Hézychius (V^e s. ap. J.-C.), comme ἀδῆ· οὐρανός, Μακεδόνες (gr. anc. αἰθῆρ), δώραξ· σπλήν ὑπὸ Μακεδόνων (gr. anc. θώραξ), δανῶν· κακοποιῶν· κτεινῶν (probablement *θανῶω = gr. anc. θανατόω cf. macéd. δάνος pour le gr. anc. θάνατος d'après Plutarque 2.22c), γόλα (γόδα ms.)· ἔντερα (probablement γολά = att. χολή 'bile', 'vésicule biliaire', Homère χολάδες 'intestins'), βηματίζει· τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργίπους (sans doute au lieu de ἀργίπους)· ἀετός ου θούριδες· νύμφαι, Μοῦσαι etc. ; noms de personnes comme Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας etc. ; plusieurs inscriptions, dont la plus importante est celle trouvée sur la tablette de malédiction de Pella et qui remonte à 380-350 av. J.-C. ; inscriptions macédoniennes rédigées en langue attique et en koiné ionienne-attique. L'auteur présente une analyse fouillée et documentée du matériel linguistique et de ses caractéristiques spécifiques, principalement du point de vue phonétique et phonologique, et démontre le lien étroit qui unit la langue macédonienne aux autres dialectes grecs. Bien sûr, le macédonien présente également certaines caractéristiques phonétiques spécifiques qui diffèrent de tous les autres dialectes grecs, comme l'évolution des occlusives sourdes /p t k/ en occlusives sonores [b d g] et des fricatives sourdes /f θ s x/ en fricatives sonores [v ð z γ], même si, dans ce cas, on pourrait supposer une évolution similaire à celle qu'ont connue d'autres dialectes plus tard, à savoir l'évolution de /b d g/ en spirantes [v ð γ], point de vue qu'avait exprimé il y a quelques années Georges Babinotis.

En conclusion, les quatre textes de ce volume contribuent de manière décisive à clarifier l'identité de la langue du royaume de Macédoine antique. Les témoignages historiques, les données archéologiques et les éléments culturels, les témoignages philologiques et linguistiques replacent incontestablement le macédonien parmi les dialectes du grec ancien. Plus particulièrement, les deux derniers textes d'Emilio Crespo et de Julián Méndez Dosuna, qui analysent les données linguistiques, classent le macédonien parmi les dialectes du groupe nord-occidental, avec des liens étroits avec la branche du dorien. Lorsque les témoignages historiques, archéologiques, philologiques et autres s'accordent avec les données linguistiques, on obtient une image finale plus aboutie et plus complète ; c'est justement l'objectif poursuivi par les études présentées dans ce volume et nous pensons qu'il a été atteint.

Je souhaite, pour finir, remercier le professeur I. N. Kazazis, président du Centre de la langue grecque ainsi que le

professeur Antonios Rengakos, directeur du département de Linguistique du Centre, pour avoir donné leur accord enthousiaste au programme concernant les dialectes grecs anciens et pour leur soutien inconditionnel, les traducteurs des textes ainsi que le personnel du CLG et, tout particulièrement, Maria Arapopoulou, Maria Chriti, Konstantina Gakopoulou, Anna Lichou et Katerina Zianna, à la fois pour leur aide dans l'élaboration et la préparation à la publication des textes et pour l'efficacité avec laquelle elles ont géré la complexité des procédures bureaucratiques nécessaires.

Ce tome a été conçu dans le cadre de l'Action « Dialectes grecs anciens d'une importance historique cruciale pour la continuité de la langue grecque et de la tradition culturelle – Un projet de documentation destiné au support des curricula dans les Départements universitaires de Langue et Littérature » ; cette action est mise en œuvre à travers le Programme opérationnel « Éducation et formation tout au long de la vie » du Ministère de l'Éducation et des Cultes, de la Culture et des Sports, et cofinancée par l'Union européenne (Fonds social européen – FSE) et des ressources nationales (NSRF 2007–2013). Nous tenons donc à remercier également chaleureusement le ministère de l'Éducation pour avoir décidé d'intégrer ce projet dans son plan de développement.

Histoire de la Macédoine pendant la période pré-hellénistique*

1 Introduction

* Toutes les dates mentionnées dans le texte se référeront à la période avant J.-C.

1 Par contre, il existe aujourd'hui un assez grand nombre d'histoires de la Macédoine, dont nous ne mentionnerons que quelques-unes et notamment les plus récentes : Geyer 1930 ; Hammond 1972 ; Hammond & Griffith 1979 ; Sakellariou 1982 ; Errington 1986 ; Borza 1990, 1999.

2 Pour une évaluation des deux textes ainsi que des sources supplémentaires d'informations sur les débuts de la période macédonienne, voir Zahrnt 1984.

De nombreuses histoires de la Macédoine ont été écrites pendant l'Antiquité, sans qu'aucune de ces oeuvres n'ait pu parvenir jusqu'à nos jours.¹

En général, les informations dont nous disposons sur la Macédoine pendant la période précédant Philippe II ne nous ont été transmises que lorsque le pays ou ses chefs étaient impliqués dans l'histoire de la Grèce ou lorsqu'ils avaient des relations diplomatiques, militaires ou autres avec des cités-États grecques. C'est seulement dans ces contextes que les historiens ont eu la possibilité, dans leur étude de l'histoire grecque, de se pencher également sur la Macédoine. Et cela a été largement le cas, pour la première fois, lors des guerres médiques, lorsque la Macédoine s'est retrouvée deux fois sous domination perse, que le roi perse Xerxès est parti deux fois en expédition en traversant son territoire et que le roi Alexandre I de Macédoine a été obligé de participer à la campagne de Xerxès contre la Grèce. La Macédoine réapparaît dans l'horizon grec lorsque, pendant « la période des cinquante ans » (*Pentécontaétie*), la puissance maritime athénienne s'étend jusqu'à ses frontières et que les conflits deviennent inévitables. Enfin, l'histoire de la Macédoine se mêle à maintes reprises à celle de la Grèce pendant la guerre du Péloponnèse, notamment pendant la première moitié de cette guerre, lorsque les opérations militaires se déroulent essentiellement dans la péninsule de Chalcidique et dans les régions voisines et que le roi de Macédoine Perdicas II se range tantôt du côté des Athéniens tantôt du côté des Spartiates. Les informations les plus précieuses que l'on a sur l'histoire antique de la Macédoine jusqu'à la fin du V^e siècle, nous les devons à Hérodote et à Thucydide, historiens des guerres médiques pour le premier et de la *Pentécontaétie* et de la guerre du Péloponnèse pour le second. Ces deux écrivains n'étaient pas chronologiquement très éloignés des faits qu'ils rapportaient et, grâce à leurs voyages, étaient familiarisés avec cette région ; de plus, ils ont ajouté tous les deux dans leurs oeuvres des digressions sur l'histoire antérieure de la Macédoine : Hérodote (8.137 et suiv.) sur la fondation du royaume de Macédoine et Thucydide (2.99) sur son évolution jusqu'aux guerres médiques. Le premier part du récit d'une expédition du roi Alexandre I de Macédoine à Athènes au printemps 479 et le second de la description de l'invasion de la Macédoine par le roi Sitalcès de Thrace à la fin de l'automne 429, qui a eu lieu en accord avec les Athéniens.² Hérodote et Thucydide étudient l'histoire des débuts de la Macédoine en se fondant sur la description d'événements de l'histoire grecque car, pour eux, ces faits qui se déroulaient dans les deux régions étaient liés entre eux.

Hérodote mentionne trois frères, descendants de Téménos et donc également d'Héraclès, fils de Zeus, qui, partis d'Argos en passant par l'Illyrie,

arrivèrent dans la Haute Macédoine – termes qui recouvrent chez Hérodote la région située entre les monts Piériens et le mont Olympe. Là, ils travaillèrent comme bergers à la cour du roi local. Quand ce dernier les chassa peu de temps après, ils atteignirent, après avoir traversé un fleuve, une autre partie de la Macédoine où ils s'installèrent, au pied du Vermion près de ce qu'on appelle « les Jardins de Midas ». À partir de cette région qu'ils occupèrent, ils conquièrent le reste de la Macédoine. Le plus jeune frère, Perdicas, devint le chef de la dynastie. Cette histoire de la fondation du royaume de Macédoine nous amène dans la région du bas Haliacmon, là où Hérodote situe une région qui s'étend de chaque côté du fleuve et appelée Macédonis ; c'est dans cette région, sur le flanc nord du mont Piéria, qu'a été confirmée il y a quelques dizaines d'années l'existence d'Aigéai, la première capitale du royaume macédonien, à savoir l'actuelle Vergina aux célèbres tombes.

C'est à cette région que commence à se constituer le royaume macédonien à partir du milieu du VII^e siècle av. J.-C. Les Macédoniens occupèrent d'abord la Piérie, au sud de l'embouchure de l'Haliacmon, puis la Bottie qui s'étendait le long du golfe Thermaïque jusqu'à l'Axios. Ensuite, ils traversèrent le fleuve et occupèrent la plaine jusqu'à l'actuelle ville de Thessalonique. Ils établirent ainsi leur domination sur toute la région autour du Thermaïque et, pour finir, peu avant la fin du VI^e siècle, occupèrent également les régions limitrophes de l'ouest et du nord-ouest, l'Éordée et l'Almopie. L'Éordée s'étendait au-delà de la chaîne montagneuse qui ferme la plaine centrale à l'ouest. La conquête de cette partie a permis l'extension vers la Haute Macédoine où se trouvaient Lyncos (Lyncestide), l'Orestide et l'Elimée, des régions qui étaient entourées de montagnes et qui avaient leurs propres chefs ; quant à savoir dans quelle mesure elles appartenaient ou pas au royaume de Macédoine, cela dépendait de la puissance de chaque pouvoir central en place. Ces régions ne purent cependant passer sous la domination du roi macédonien qu'après la défaite de la campagne de Xerxès.

2

L'histoire antique de la Macédoine

Les tout débuts de l'histoire de la Macédoine demeurent obscurs. Les premières informations fiables concernent la période de domination perse sur le territoire européen.³ En 510, le général perse Mégabaze conquiert les côtes nord de la mer Égée et accepta, par voie diplomatique, la déclaration de soumission du roi macédonien d'alors, Amyntas I. Ainsi la Macédoine, État encore faible et limité à la plaine côtière autour du Thermaïque, est passée sans combat sous domination perse, apparemment en tant qu'État vassal, sous administration de la dynastie locale. Le premier roi fut Amyntas I puis, à partir de 496 environ, ce fut Alexandre I, sous lequel le pays parvint à ébranler pour quelques années le joug perse, dans la mesure où la révolution ionienne avait rompu le lien avec les États balkaniques vassaux et assujettis à la Perse. C'est à cette époque de la Macédoine libre, et notamment en 496, qu'Alexandre I fit son apparition à Olympie, comme le rapporte Hérodote. Apparemment, Alexandre fut le premier Macédonien à participer aux Jeux olympiques, après avoir dû prouver son origine grecque. Quatre ans plus tard, cette liberté n'était plus que du passé puisque, avec la répression de la révolution ionienne et la récupération des régions situées de part et d'autre du détroit de l'Hellespont, le général perse Mardonios débarqua avec son infanterie et sa flotte et rétablit la domination perse jusqu'aux confins de la Thessalie.

C'est ainsi que se mirent en place les conditions indispensables à la campagne de Xerxès (480/79), au cours de laquelle l'infanterie perse, après avoir avancé à travers la Thrace, rencontra la flotte qui naviguait le long de la côte

³ Au sujet de la Macédoine de l'époque des guerres médiques, voir Zahrnt 1992 et 2011.

4 Au sujet de ces événements et des suivants ainsi que de leur description par Thucydide, voir Zahrnt 2006a et, sur l'importance de la Macédoine dans l'éclatement de la guerre du Péloponnèse, voir Zahrnt 2010.

à Thermè (près de la ville actuelle de Thessalonique). Alexandre dut ensuite suivre l'armée perse et l'on vit ainsi des soldats macédoniens et leur roi suivre l'armée perse jusqu'à la bataille de Platées. Or, après la défaite des Perses à Platées et le retrait d'Europe des troupes qui avaient survécu, il semble qu'Alexandre ait tourné le dos au Grand Roi, qu'il se soit retourné d'abord contre les Perses qui battirent en retraite et, peu après, qu'il se soit emparé également des « Neuf Routes » (*Ennea Hodoi*), jusqu'alors sous domination perse et future Amphipolis. Là, il fit prisonniers tellement de soldats qu'en les vendant comme esclaves il put fabriquer une statue plaquée d'or qui fut déposée au portique du temple de Delphes, où se trouvaient d'autres offrandes provenant des États grecs de Grèce métropolitaine et de Sicile, en souvenir des victoires remportées par les Grecs à Salamine, Platées et Himère en Sicile. De toute évidence, le roi macédonien qui, pendant un an environ, s'était trouvé aux côtés des Perses, réussit à se faire accepter dans le groupe des « vainqueurs des guerres médiques ». Il réussit même à convaincre aussi Hérodote qu'il était toujours un ami secret des Grecs. L'image évoquée par Hérodote de l'ami des Grecs sur le trône macédonien a exercé une grande influence et a abouti à ce qu'Alexandre lui-même, qui en son temps avait collaboré avec les Perses, soit surnommé Alexandre « le Grécophile », par opposition à l'autre Alexandre qui les avait combattus et qui a reçu le nom d'Alexandre « le Grand ».

FR

Alexandre ne s'est pas seulement retourné contre les Perses qui battaient en retraite, il s'est également emparé des régions situées entre l'Axios et le Strymon, la Crestonie, la Mygdonie et la Bisaltie. Ce qui l'amena très bientôt en conflit non seulement avec les tribus thraces voisines mais aussi avec les Athéniens (comp. Zahrnt 2007), dont la puissance navale, après l'échec de la campagne de Xerxès, comprenait de nombreuses cités grecques sur les côtes nord de l'Égée ; tout particulièrement dans la région du Strymon, les Athéniens s'étaient révélés de piètres adversaires car ils convoitaient la richesse forestière, indispensable à la construction de navires, qui se trouvait à l'intérieur du pays ainsi que les mines qui s'y trouvaient. Parmi les rares informations que nous avons sur cette époque, il est mentionné que le général athénien Cimon, en 463, après son retour de Thasos, a été accusé d'avoir agi contre les intérêts athéniens car il aurait été soudoyé par le roi Alexandre et n'aurait pas saisi l'occasion de conquérir davantage de territoires en Macédoine, ce qui lui aurait été facile après la victoire contre Thasos. Il faut souligner également que, quelques années plus tôt, l'homme politique athénien Thémistocle qui avait été banni et condamné à mort par contumace, après s'être enfui d'Athènes, avait provisoirement trouvé refuge à la cour du roi macédonien. Les Mycéniens eux aussi qui, après avoir été attaqués par les Argiens, se sont enfuis de leur patrie, ont pu s'installer en Macédoine, sous la protection d'Alexandre. Son fils, Perdiccas, suivit son exemple et accueillit en 446 les habitants d'Histiée, chassés par les Athéniens de leur patrie en Eubée.

Quand Alexandre est mort au milieu du V^e siècle, il n'avait évidemment pas suffisamment préparé sa succession. Parmi ses cinq fils, c'est Perdiccas II qui apparaît comme le successeur, tandis que par la suite, deux de ses frères assumeront le pouvoir dans différentes parties du royaume macédonien. Les tentatives des Athéniens pour établir des colonies aux frontières de la Macédoine continuèrent et connurent même quelques succès, comme par exemple en 436 avec la fondation d'Amphipolis en aval du Strymon. Cette ville dominait le fleuve ainsi que le passage vers l'intérieur du pays.⁴ Or, lorsque les Athéniens en arrivèrent à soutenir l'adversaire interne de Perdiccas, à savoir le frère de Philippe, qui régnait sur la région située en aval de l'Axios et d'où il fut chassé plus tard, ainsi que Derdas l'Élimiote, Perdiccas annula l'alliance qu'il avait conclue avec les Athéniens pendant les premières années de son

règne et, en 433, rechercha la coopération, d'une part, des alliés déçus des Athéniens en Chalcidique et, d'autre part, de Sparte et de Corinthe qui, après sa défaite à Corfou, cherchait à prendre sa revanche. Et de fait, l'année suivante, le roi macédonien réussit à entraîner dans la défection contre Athènes la colonie corinthienne de Potidée située dans l'isthme de Pallène, les habitants de la Bottie plus au nord, la majorité des Chalcidiens qui habitaient Sithonie, ainsi qu'un grand nombre de cités à l'intérieur des terres. Pendant toute la durée de la guerre, il mit à disposition des Bottiens et des Chalcidiens qui avaient fait défection des territoires dans la région de Mygdonie.⁵

Ainsi, en 432, les Athéniens se retrouvèrent non seulement face au roi de la Macédoine, mais aussi face à ses alliés qui, dressés par Perdiccas, avaient fait défection. Leurs opérations militaires se concentrèrent cependant peu après sur la récupération des villes qui avaient fait défection puis, en 432, un accord provisoire fut obtenu avec le roi macédonien et, en 431, une alliance fut conclue. Pourtant, dès l'été 429, Perdiccas envoie en cachette des milliers de Macédoniens en Acarnanie pour soutenir les Lacédémoniens. Les Athéniens s'en aperçoivent et, l'hiver suivant, ils dressent contre le roi de Macédoine le roi de Thrace Sitalcès, dont l'invasion en Basse Macédoine s'avéra totalement infructueuse ; c'est principalement à la cavalerie de la Haute Macédoine que Perdiccas doit son salut. Perdiccas a désormais la paix pendant quatre ans avec les Athéniens qui se lancent dans des opérations guerrières sur d'autres fronts. Cependant, les victoires que ceux-ci remportent l'inquiètent et avec les Chalcidiens, en 424, il incite l'envoi d'une armée du Péloponnèse sur le front nord de la guerre ; ce qui l'intéresse principalement, c'est d'apporter un soutien militaire contre Arrhabaios, le chef de Lyncos. De fait, Perdiccas réussit par deux fois à inciter ses nouveaux alliés à intervenir en Haute Macédoine, sans toutefois remporter le succès escompté ; donc, en 423/2, il conclut à nouveau un traité avec les Athéniens, accord qu'il respecte pendant cinq ans environ avant de s'associer une nouvelle fois provisoirement avec les adversaires d'Athènes. Il se peut qu'une telle politique d'hésitations ait provoqué la colère à la fois des Athéniens et des Spartiates mais il faut dire, à la décharge de Perdiccas, qu'il n'avait pas seulement à résister aux Athéniens mais qu'il devait aussi faire face aux aspirations indépendantistes des chefs de la Haute Macédoine ; il faut reconnaître qu'il réussit à manoeuvrer avec succès entre les parties en conflit et à préserver ainsi dans une large mesure l'indépendance et l'intégrité territoriale de son royaume.

Le sort réserva des conditions plus favorables de gouvernance à son fils et successeur Archélaos, qui dirigea le royaume de 413 à 399, dans la mesure où, après le désastre en Sicile, les Athéniens avaient cessé leurs pressions. Les rapports avec les Athéniens s'inversèrent aussitôt car ceux-ci dépendaient, pour la construction de leurs navires, du bois de Macédoine. L'importance du rôle joué par Archélaos durant cette période tient essentiellement à sa politique intérieure, ses réformes militaires et ses ambitions culturelles. En effet, il a non seulement encouragé la fondation des cités de Macédoine⁶ et accéléré l'extension de son réseau routier mais il a aussi entamé la constitution d'une infanterie lourdement armée. En même temps, il a sécurisé les frontières de l'État et les a, en partie, étendues. Il faut souligner particulièrement sa « politique culturelle ». Bien sûr, Pindare avait déjà chanté les louanges d'Alexandre I et il est supposé être resté également quelque temps à sa cour, tout comme le poète dithyrambique Mélanippides de Milos et Hippocrate de Cos demeurèrent plus tard à la cour de son successeur, Perdiccas II. Néanmoins, c'est à Archélaos que la Macédoine doit sa véritable intégration à la civilisation hellénique. C'est lui qui charge de la décoration de son palais le remarquable peintre Zeuxis et qui invite de nombreux poètes grecs à sa cour, comme

⁵ Voir à ce sujet ainsi qu'au sujet des autres relations Macédoniens-Chalcidiens Zahrnt 1971.

⁶ Au sujet de l'urbanisme de la Macédoine, voir Hatzopoulos 1996 et notamment l'importance d'Archélaos p. 469 et suiv. Voir aussi Muller dans ce tome.

7 Au sujet de ce roi, comp. Zahrnt 2006b.

le poète épique Chérilos de Samos, le musicien Thimothée de Milet, ainsi que les poètes tragiques d'Athènes Agathon et Euripide qui y monta, entre autres, sa tragédie *Les Bacchantes*. Enfin, c'est à lui que l'on doit également la création des jeux gymniques et des concours de musique qui se déroulaient comme de concours macédoniens nationales à Dion, aux pieds de l'Olympe, sous le nom de « Jeux olympiques ». Au cours des dernières années de son règne, Archélaos a même réussi à intervenir en faveur du peuple aristocratique persécuté des Aleuades, à gagner des territoires et à asseoir son emprise sur Larissa. Toutes les conditions nécessaires à l'expansion macédonienne étaient donc réunies lorsque, en 399 av. J.-C., Archélaos fut assassiné.

3

La Macédoine dans les années 399–359

Une collègue américaine a fait cette remarque tout à fait pertinente : « Les rois macédoniens mouraient en général chaussés de leurs godillots » (Carney 1983, 260) ; de fait, entre 399 et 359, ce ne sont que troubles, contestations et batailles pour le trône qui ont empêché la Macédoine de conserver la position que lui avait fait gagner Archélaos. Ce n'est qu'au cours de la deuxième moitié de ces quarante années que la Macédoine a pu, par intermittence, non seulement consolider son autorité à l'intérieur du pays mais aussi un certain pouvoir à l'étranger. Nous montrerons plus loin quand et pourquoi cela a été possible.

FR

Rien qu'au cours des premiers six années de cette période, les Macédoniens ont eu pas moins de quatre rois, dont on sait seulement qu'ils ont connu, pour la plupart, une mort violente. Les premières années du règne d'Amyntas III, qui a réussi de s'emparer du trône en 393 av. J.-C., nous donnent une image plus claire des difficultés rencontrées par la Macédoine.⁷ Dès qu'il prend le pouvoir, il est menacé par les Illyriens et conclut une alliance défensive avec la « Ligue » (*Koinon*) des Chalcidiens qui, après la guerre du Péloponnèse, s'est avérée être un facteur important de pouvoir sur les côtes nord de l'Égée. Le prix à payer par Amyntas pour cette alliance fut la cession d'Anthémonte, vallée fertile située au sud-est de Thermè. Ce n'est qu'au cours de la deuxième moitié des années 380, où il avait assis son pouvoir en tel point, qu'il put réclamer les territoires qu'il avait cédés aux Chalcidiens. Non seulement ces derniers refusèrent de les lui rendre mais ils attaquèrent la Macédoine et obligèrent Amyntas à demander de l'aide aux Spartiates ; ceux-ci envoyèrent en 382 un corps d'expédition dans le nord et, après trois années de guerre, obligèrent les Chalcidiens à dissoudre leur coalition. D'après Xénophon, cette guerre a été menée surtout par les Spartiates et leurs alliés. Les Macédoniens n'ont offert aucune participation militaire mémorable, même si la contribution de Derdas, le chef de l'Élimée, et de sa cavalerie, fut précieuse. Derdas et sa région sont décrits comme étant indépendants du roi macédonien et il semble que les autres chefs de la Haute Macédoine aient également pris leur indépendance à ce moment-là.

Ces événements font l'objet d'observations également de la part d'Isocrate : Dans son *Panégyrique*, publié en 380 av. J.-C., il stigmatise durement la politique spartiate de l'époque, en mentionnant comme exemple que les Spartiates ont aidé le roi macédonien Amyntas, le tyran de Sicile Dionysios et le Grand Roi de Perse, afin d'accroître leur souveraineté. Si Isocrate voulait être crédible lorsqu'il condamne la politique spartiate, il n'aurait pas dû compter au nombre des trois puissants qui régnaient aux frontières de ce qu'était alors le monde grec des cités-États un roi macédonien totalement insignifiant. De même, l'Athénien Eschine présente Amyntas comme un facteur politique fondamental lorsque, au cours d'un procès en 343, il mentionne que celui-ci avait envoyé,

au cours des années 370, une délégation à un congrès panhellénique et qu'il était parfaitement maître de ses décisions. Pour les Athéniens, c'est justement à ce moment-là qu'Amyntas devint très sollicité, lorsqu'ils conclurent une alliance avec lui, dont le contenu reste malheureusement inconnu. Cette alliance devait en tous cas certainement concerner l'expansion forcée de la puissance navale athénienne. Déjà en 375, nous apprenons que le bois indispensable à la construction des navires provenait de Macédoine. Il y avait donc de nouveau une demande de bois macédonien pour la construction de navires et cet accord constitue une preuve supplémentaire que le royaume de Macédoine avait regagné le rang des États en mesure de mener une politique autonome. Amyntas agit de même pendant les années 370 avec ses voisins du sud, de telle sorte que non seulement il récupéra la souveraineté sur l'Élimée mais qu'il délimita également les frontières entre cette région de la Haute Macédoine et Dolichée en Perrhébie. En outre, se créèrent des liens familiaux avec Sirrhas, le chef de Lynchos, dont la fille devint, au plus tard au cours de la première moitié des années 380, la deuxième épouse d'Amyntas et lui donna trois successeurs, Alexandre II, Perdicas III et Philippe II. Nous voyons donc qu'au cours des années 370 la Macédoine avait retrouvé une position de force et qu'Amyntas III a pu s'attacher lui aussi aux ambitions d'Archélaos en matière de politique extérieure.

FR

Quant à l'image négative qui est donnée d'Amyntas tant dans des sources postérieures involontaire que chez des chercheurs modernes, le responsable en est son fils Philippe II qui non seulement a fait, par ses exploits, de l'ombre à tous ses prédécesseurs mais qui a aussi conduit de nombreux historiens à l'ériger en sauveur envoyé par les dieux d'une Macédoine plongée dans le chaos. En réalité, Amyntas a réussi pendant une longue période et grâce à sa ténacité à dissiper progressivement le chaos qu'avait provoqué l'assassinat d'Archélaos, à tirer profit des changements de pouvoir autour de la Macédoine et à léguer à ses fils un royaume relativement stable.

En 370/69, la succession au trône se fit sans difficultés, ce qui montre qu'Amyntas avait rétabli l'ordre. Cependant les Illyriens n'étaient pas de cet avis et ils envahirent la Macédoine. Un parent de la famille royale qui vivait en exil profita de l'absence justifiée du jeune roi Alexandre II pour attaquer le pays par l'est. Face à ces difficultés, la reine-mère Eurydice demanda l'aide du général athénien Iphicrate qui était engagé aux opérations militaires dans la région en aval du Strymon. Celui-ci saisit volontiers l'occasion d'obliger ainsi le roi macédonien, ce qu'il réussit à faire, et de chasser l'usurpateur présomptif du trône. Ainsi le pouvoir d'Alexandre a pu être assis et, peu après, lui aussi, il est passé à l'action, en se portant au secours des Aleuades de Larissa contre le tyran de Phères. Le roi macédonien s'empara des villes de Larissa et de Cranon, qu'il garda pour lui. Les nobles thessaliens, qui ne s'attendaient pas à cette tournure des événements, se tournèrent alors vers les Thébains qui envoyèrent leur général Pélolidas.⁸ Celui-ci partit en expédition avec son armée vers le nord et libéra Cranon et Larissa. Entretemps, Alexandre II avait dû rentrer en Macédoine où son gendre Ptolémée s'était soulevé contre lui. Les deux parties en conflit dans cette guerre civile s'adressèrent à Pélolidas et le prirent comme arbitre. Celui-ci se chargea de jouer l'intermédiaire entre les deux adversaires. Afin de garantir la durabilité l'arrangement imposé par Pélolidas, Alexandre lui livra en otages son jeune frère, Philippe, ainsi que trente fils de familles de nobles. La position de force qu'avait acquise la Macédoine grâce à Amyntas III et qui était héritée par Alexandre II fut donc perdue en péril et l'État macédonien, par sa faute, passa de nouveau sous l'influence des différentes puissances dirigeantes en Grèce. Et cela devait durer encore quelque temps. En effet, peu après le départ de Pélolidas à la fin du conflit, à l'hiver 369/8, Alexandre II fut assassiné.

⁸ Sur l'histoire de la Macédoine pendant le règne des Thébains, voir Hatzopoulos 1985.

⁹ Littérature concernant Philippe II : Ellis 1976 ; Cawkwell 1978 ; Griffith 1979 ; Hatzopoulos & Loukopoulou 1980 ; Brandford 1992 ; Hammond 1994a ; Le Rider 1977, 1996.

Un de ses parents les plus proches, Ptolémée, se charge aux affaires de royaume en tant que tuteur de Perdiccas, plus jeune frère d'Alexandre. Cependant, les amis du roi assassiné considèrent celui-ci comme un usurpateur et se tournent l'été de 368 vers Pélopidas qui envahit à nouveau la Macédoine. Ptolémée est obligé d'accepter de conclure un accord et de s'engager à garantir le pouvoir aux frères d'Alexandre, Perdiccas et Philippe. Il est en outre obligé de conclure un accord avec Thèbes et de livrer des otages, à titre de garantie pour le respect de l'accord. Une fois de plus, la Macédoine devient un jouet entre les mains de puissances étrangères et ce – une fois encore – à cause de troubles internes.

En 365, Perdiccas III réussit à se débarrasser de la tutelle de Ptolémée. Aussitôt après avoir pris le pouvoir, il juge bon de s'appuyer sur les Athéniens, de coopérer avec leur général Timothée – qui mène à cette époque des opérations militaires sur les côtes macédoniennes et a alors, semble-t-il, conquis les cités de Pydna et Méthone, indépendantes de la Macédoine, – et de marcher avec lui contre les Chalcidiens et Amphipolis. Dans la péninsule de Chalcidique, Timothée soumet les villes de Potidée et de Torone mais échoue avec Amphipolis. La collaboration avec Timothée a ouvert les yeux du roi macédonien sur les ambitions expansionnistes des Athéniens mais aussi sur leurs capacités tout de même limitées et lui a donné davantage d'assurance. Bientôt Perdiccas retourne sa veste, s'empare d'Amphipolis et y installe une garnison. La Macédoine retrouve donc un nouvel impulsion avec Perdiccas qui, en tant qu'héritier légal du trône, a permis de surmonter les difficultés initiales. Il peut désormais travailler à la consolidation de l'État et à sa sécurité vis-à-vis de l'extérieur. En 361/60, l'homme politique Callistrate, qui s'était enfui d'Athènes, entreprend de réformer le système douanier de la Macédoine et d'augmenter significativement ses recettes. En outre, il semble que le disciple de Platon, Euphrée, qui est resté assez longtemps à la cour de Perdiccas, ait, avec Platon, incité le roi à céder à son frère Philippe une partie de la souveraineté sur la Macédoine orientale. Il semble également que Perdiccas ait à nouveau soumis les chefs de la Haute Macédoine. Enfin, il décida d'affronter et de chasser les Illyriens qui, depuis l'époque d'Amyntas III, ennuyaient continuellement la Macédoine. Mais il fut finalement écrasé et tomba sur le champ de bataille avec 4.000 de ses soldats macédoniens.

FR

4

La période de Philippe II

4.1

L'expansion du royaume et les relations avec la Grèce du sud

Dans ces circonstances, le frère de Perdiccas Philippe décide, avec compétence militaire et habileté diplomatique, d'entreprendre dans un premier temps de stabiliser la Macédoine puis, dans un deuxième temps, de la mener sur la voie de l'expansionnisme, en tirant parti de toutes les occasions.⁹ Il réussit rapidement à écarter les prétendants au trône qui se manifestent presque toujours dans ces moments-là en Macédoine et entreprend de sécuriser les frontières de son royaume et des régions voisines. À cet égard, il se trouve en face la situation suivant alors en Grèce : les Spartiates qui, pendant de nombreuses années, se comportaient comme chefs de toute la Grèce et qui, entre 382 et 379, étaient même intervenus en faveur du roi de Macédoine d'alors, avaient perdu leur position hégémonique après leur défaite à Leuctres (371). Les Athéniens s'étaient engagés entre 357 et 355 dans des affrontements avec quelques uns de leurs alliés et, en tout, la deuxième alliance navale athénienne commençait à se dissoudre. Les Thébains commençaient peu à peu eux aussi à perdre de leur pouvoir : alors qu'une décennie plus tôt ils exerçaient une influence décisive

jusqu'en Macédoine et même jusque dans le Péloponnèse, ils échouaient désormais dans leurs efforts pour réfréner leurs voisins les Phocidiens. Ceux-ci, au début de l'été 356, s'emparèrent du sanctuaire de Delphes et, grâce aux trésors qui y étaient amassés, réussirent à constituer une grande armée de mercenaires et à dominer les autres membres de l'Amphictyonie. Enfin, même la situation en Thrace était favorable à Philippe puisque le roi Cotys, qui avait de nouveau réussi à unifier son État, fut assassiné pendant l'été de 360 et que la Thrace fut démantelée en trois petits royaumes suite aux conflits pour la succession. Ainsi, Philippe avait déjà remporté des victoires manifestes au cours des années 350 sur toutes les frontières de son royaume.

Ce sont les frontières occidentales et septentrionales qui présentaient le moins de difficultés : Dès le début de l'été 358, Philippe partit en expédition contre les Illyriens qui furent contraints de céder d'importants territoires allant jusqu'au lac d'Ochride. Lorsque, deux ans plus tard, le roi des Illyriens s'allia aux Péones, aux Thraces et à Athènes contre Philippe, il lui suffit d'envoyer contre lui son général de confiance Parménion. Après cela, le calme régna dans la région pendant plus que dix années : en effet, à la fin des années 350, Philippe a pu renforcer la sécurité de la région en installant son gendre Alexandre à la tête de l'Épire et en faisant ainsi du pays une sorte d'État vassal, tout en annexant la Paravée, entre l'Épire et la Macédoine. Parmi les voisins qui espéraient, après la défaite de Perdicas II, tirer profit de la situation aux dépens de la Macédoine, se trouvaient aussi les Péones, qui se sont installés au moyen Axios. Au début, Philippe réussit à les calmer à coup d'argent et de promesses mais, quand plus tard ils l'attaquèrent, il les vainquit et les obligea à se soumettre. En 356, le roi des Péones adhéra à l'alliance susmentionnée puis, plus tard, son pays se soumit définitivement.

FR

En 357, Philippe entame sa progression vers l'est pour parachever son hégémonie sur le littoral de la Macédoine. Il conquiert d'abord Amphipolis qui contrôlait à la fois le passage du Strymon et l'accès à l'intérieur du pays, région riche en métaux précieux et en réserves de bois.¹⁰ Peu après il s'attaque à Pydna, située sur les rivages macédoniens. Les Athéniens, qui occupaient alors Pydna et revendiquaient Amphipolis, lui déclarèrent la guerre. Philippe répondit en se rapprochant du *Koinon* des Chalcidiens, auxquels il promit la cité athénienne de Potidée. Cela a dû se passer l'année suivante, en 356, mais, alors qu'il était toujours en train d'assiéger la ville, il reçut une demande d'aide de la part de la colonie grecque de Crénides, qui se trouvait derrière Néapolis, l'actuelle Kavala, et qui était menacée par un chef thrace. Philippe fit soudain son apparition et installa une garnison dans la ville qu'il rebâtit en lui donnant le nom de Philippes.¹¹

Avec cette ville, Philippe ne conquiert pas seulement un point stratégique de plus à l'est mais il s'assure la possibilité d'exploiter pour son propre compte les riches gisements d'or du Pangée. Le chef des Thraces, dans la région duquel se trouvait la ville de Philippes, se joignit bien sûr à cette coalition et, à la fin de l'année, se soumit à Philippe, tandis que celui-ci étendait son hégémonie jusqu'au Nestos. À l'automne 355, Philippe attaque Méthone, dernier lieu stratégique des Athéniens sur son littoral et, après un long siège, l'oblige à capituler. En termes de propagande, ce fut là encore une victoire, puisque les Athéniens ne furent d'aucune aide, bien qu'après la fin de la guerre contre leurs alliés, ils aient eu les mains libres pour lui offrir cette aide. Philippe en profite pour faire une deuxième tentative et, à l'automne 353, il part en expédition à l'est du Nestos, afin de s'en prendre aux cités côtières grecques alliées des Athéniens et de déstabiliser le chef thrace de cette région. Cette tentative limitée dans le temps semble avoir eu une issue favorable pour Philippe. À l'automne 352, Philippe rentre en Thrace et lance une expédition éclair au-

¹⁰ Au sujet d'Amphipolis avant et après son annexion, comp. Hatzopoulos 1991.

¹¹ Concernant la cité de Philippes, il est encore intéressant de lire l'ouvrage de Collart 1937.

¹² Sur la nature et la chronologie de ces interventions, comp. Griffith 1970.

¹³ Au sujet de la soi-disant troisième Guerre sacrée en général, comp. Buckler 1989. Sur la chronologie des premières années de guerre, Hammond 1937 reste toujours aussi important.

delà de l'Èbre contre Cersoblèpte, chef de l'un des trois royaumes thraces situé le plus à l'est, qui est obligé de se soumettre lui aussi comme vassal.

Les opérations militaires décrites jusque là avaient pour objectif principal l'expansion et la sécurité de l'État macédonien et étaient uniquement dirigées par tous les États grecs contre les Athéniens. Cependant, entre les deux campagnes menées en Thrace centrale et orientale sont intervenus des événements qui ont dû assurer à Philippe une influence sur la Grèce centrale d'une importance décisive. Les chefs les plus énergiques parmi ses prédécesseurs avaient toujours poursuivi trois objectifs : soumettre les chefs de la Haute Macédoine, conquérir l'embouchure du Strymon, afin de s'assurer par cette voie l'accès à la région de la Bisaltie riche en métaux précieux, se débarrasser de toute pression de la part des Athéniens sur les côtes du royaume et étendre leur influence à la Thessalie. Philippe a atteint rapidement les deux premiers objectifs, faisant même mieux que ses prédécesseurs : à l'ouest, il n'a pas seulement annexé les territoires de la Haute Macédoine jusqu'alors indépendants mais il a aussi repoussé les frontières de la Macédoine jusqu'au lac d'Ochride et, à l'est, il est arrivé non seulement jusqu'au Strymon mais aussi jusqu'au Nestos et a pris le contrôle des gisements de métaux précieux à la fois de la Bisaltie et du Pangée. Puis il s'attaque rapidement au troisième objectif dont il s'est fait l'héritier et exploite son influence en Thessalie.¹² Là, il réussit à tirer parti des tensions existantes entre le *Koinon* des Thessaliens et le tyran de Phères. Il intervient pour la première fois en 358 pour sécuriser la position de ses nouveaux amis de la classe des nobles thessaliens. Il intervient une seconde fois en 355 en faveur du *Koinon* des Thessaliens et c'est se lui permet ainsi d'entreprendre, avec les Thébains, la Guerre sacrée contre les Phocidiens qui, depuis plus d'un an, s'étaient installés impunément à Delphes. Manifestement, Philippe avait compris que la complexité de la situation en Grèce centrale pouvait lui donner l'occasion, à travers son intervention personnelle, d'exercer là aussi son influence, une influence qui pourrait être fructueusement utilisée plus tard contre les Athéniens.¹³

FR

À l'automne 354, la Guerre sacrée parut toucher déjà à sa fin. Philippe n'entrevit aucune possibilité d'intervenir dans cette guerre et, au printemps 353, il se retourna contre la Thrace. Mais c'est alors que la situation en Grèce centrale prend la tournure attendue, à savoir la recrudescence des conflits entre Thessaliens et tyrans de Phères. Ces derniers se tournent vers les Phocidiens et les premiers vers Philippe. Celui-ci remporte au début quelques victoires mais ensuite, après avoir subi deux défaites, il est contraint de battre en retraite en Macédoine. Mais, dès 352, il revient, prend en charge le commandement général des forces du *Koinon* des Thessaliens et porte un coup fatal aux Phocidiens. Peu après, Phères ainsi que son port, Pagases, succombent. Il était bien sûr évident qu'il devait tirer parti des succès remportés jusque là et légitimer sa position de chef de l'armée des Thessaliens. Philippe emmène donc ses troupes contre les Thermopyles, occupées par les Phocidiens qui, afin de porter le coup de grâce aux usurpateurs du sanctuaire. Mais là ce n'était plus seulement l'affaire de Philippe et des Thessaliens d'un côté et des Phocidiens, de l'autre. La conquête des Thermopyles aurait ouvert au roi macédonien la voie vers le sud : ainsi il trouva le passage bloqué par les troupes phocidiennes, athéniennes, achéennes, spartiates et celles des tyrans chassés de Phères et fut contraint encore une fois de battre en retraite. La conséquence en fut que les conflits continuèrent en Grèce centrale sans lui, menant à une usure réciproque des deux côtés. Cette situation bénéficia à Philippe qui, pendant un temps, se tourna vers d'autres objectifs dans le nord, à la fois en Thrace et en Épire, et se consacra au rétablissement de ses relations avec le *Koinon* des Chalcidiens. Cette coalition n'avait désormais

plus de rôle à jouer en tant qu'allié de Philippe dans la guerre contre les Athéniens et était devenue un corps étranger à une Macédoine en pleine expansion : mais sa bêtise consistant à ne pas vouloir se soumettre a donné à Philippe une occasion d'intervenir qui a mené, en 348, à la destruction d'Olynthe, à la dissolution de ce *Koinon* et à l'annexion de ses territoires. Même l'alliance militaire que les Chalcidiens avait conclue avec les Athéniens à l'été 349 n'a pas pu leur éviter cette défaite.

En réalité, au cours de toutes ces années, ces derniers n'avaient d'ailleurs remporté aucune victoire militaire contre Philippe. Celui-ci avait de nouveau non seulement évité tout affrontement sérieux avec les Athéniens mais avait aussi donné de nombreux signes de sa volonté de paix. Après 352, il réduisit sensiblement le nombre de ses opérations militaires, sans pour autant renoncer à son objectif de jouer un rôle décisif en Grèce. Il pouvait cependant attendre. Enfin, lorsqu'en 346 les Phocidiens furent à l'agonie, ils capitulèrent et conclurent un traité avec Philippe, grâce auquel ils bénéficièrent de clauses assez bienveillantes par rapport à celles que réclamaient certains autres membres de l'Amphictyonie.¹⁴ Philippe pouvait désormais se dire qu'il avait réglé la situation en Grèce centrale en sa faveur. Veillant à maintenir son influence dans cette région, il se fait donner les deux voix des Phocidiens au Conseil de l'Amphictyonie et réussit également à faire jouer en sa faveur les voix des Thessaliens et des autres voisins.

FR

Peu avant, au printemps 346, un traité de paix avait également été conclu avec les Athéniens, « la Paix de Philocrate », à savoir sur la base du statu quo.¹⁵ Ainsi, les Athéniens durent renoncer à Amphipolis et à d'autres régions situées sur les côtes de Macédoine et de Thrace. En contrepartie cependant, Philippe leur garantit la possession de la Chersonèse de Thrace, d'une importance vitale pour les Athéniens. Cela constituait de sa part un geste authentique de bonne volonté et il le prouva aux Athéniens pendant les négociations pour la paix. Tandis qu'à Athènes se déroulent les consultations sur les clauses proposées par lui-même à Pella, Philippe lance une expédition éclair contre Cersoblèpte et le contraint à reconnaître à nouveau la souveraineté des Macédoniens. À partir de là, il lui aurait été très facile de s'attaquer à la Chersonèse. Mais malgré la supériorité dont il fait preuve une fois de plus, il concède aux Athéniens en 346 une paix aux conditions relativement favorables.¹⁶

Cependant, il devait rapidement s'avérer alors que Philippe avait investi dans cette paix de trop grands espoirs et qu'il ne lui était pas possible de renforcer son influence en Grèce tout en réussissant à garder de bonnes relations avec les Athéniens.¹⁷ Au cours des années suivantes, il se contenta dans un premier temps de consolider et d'étendre son hégémonie dans le nord. En 345, il part en campagne contre les Illyriens et, en 344, il instaure des mesures militaires en Thessalie. À l'hiver 343/2, on le retrouve en Épire où il offre à son chef quelques cités grecques sur la côte en échange d'une association plus étroite. Puis il se lance dans une réforme administrative en Thessalie qui lui permet d'asseoir davantage son contrôle sur la région. Maintenant qu'il a consolidé les relations au sud, à savoir en Thessalie, au sud-ouest, à savoir en Épire, et au nord-ouest jusqu'en Illyrie, il peut entamer son expédition en Thrace en 342/1.

Philippe ne chercha pas à étendre sa souveraineté territoriale au sud de la Thessalie, sans pour autant renoncer en quoi que ce soit à étendre son influence. En même temps, il est clair qu'il chercha continuellement à obtenir les bonnes grâces des Athéniens et à éviter le conflit avec eux. Il en donna la preuve une première fois à l'été 346 lorsque les Athéniens, malgré leur alliance avec Philippe, ne participèrent pas à sa campagne contre les Phocidiens et n'envoyèrent aucun représentant au Conseil d'Amphictyonie et, une autre

¹⁴ Pour une liste des sources relatives à la conclusion du traité, voir Bengtson 1975, 318 et suiv.

¹⁵ Sur la classification des sources et la mention de références plus anciennes, voir Bengtson 1975, 312 et suiv.

¹⁶ D'après Markle (1974) et Ellis (1982), en 346, Philippe avait encore l'intention d'affaiblir les Thébains en faveur des Athéniens (ce qu'il fit en effet, comme nous le verrons, après la bataille de Chéronée) ; mais ces plans furent déjoués par des machinations ourdies par des politiciens athéniens. Étant donné que les sources principales dont nous disposons sur la Paix de Philocrate sont les deux discours prononcés par Démosthène et Eschine trois ans plus tard, lors du procès sur l'envoi d'ambassadeurs (*Sur l'Ambassade*), que tous les deux, lors de ce procès, parlèrent de leur côté affaire et que, lors de leurs mentions ultérieures de ces événements, ils ne firent pas preuve d'objectivité, on ne peut pas conclure de façon certaine sur les véritables intentions de Philippe, même si, comme nous le verrons, le roi macédonien aspirait déjà être en de bons termes avec les Athéniens.

¹⁷ Voir à ce sujet Wüst 1938 ainsi que Ryder 1994.

18 Concerant la situation alors du royaume perse, voir Zahrnt 1983.

fois, lorsqu'ils lui firent un affront encore plus grand en n'envoyant pas de délégation aux jeux Pythiques qui se déroulaient sous son égide. Face à la position des Athéniens en faveur des Phocidiens au cours des dix années que dura la Guerre Sacrée et face au climat général qui régnait parmi les membres de l'Amphictyonie, Philippe aurait pu aisément déclencher une nouvelle Guerre Sacrée, contre les Athéniens cette fois. Non seulement il se garda de lancer une opération militaire contre les Athéniens mais, en plus, il oeuvra un peu plus tard à une décision du Conseil d'Amphictyonie afin que celle-ci prît en compte les intérêts d'Athènes. D'autre part, en 344, il soutint les adversaires de Sparte dans le Péloponnèse en leur donnant de l'argent et en envoyant des mercenaires, provoquant ainsi une expédition athénienne contraire dans le Péloponnèse.

C'est là qu'apparaît le dilemme auquel Philippe n'a pas pu échapper et qui l'a conduit finalement à changer sa politique. Un accord avec les Athéniens après les coups portés contre eux ces dernières années n'était évidemment pas chose facile. Au contraire, ses efforts parallèles pour étendre sa propre influence en Grèce ont dû ébranler encore davantage leurs relations et rendre les choses plus difficiles. Au début, Philippe espérait obtenir quelque chose en échange de diverses concessions et, à l'hiver 344/3, il proposa aux Athéniens des négociations en vue de la révision de leur traité de paix de 346. Les Athéniens, avec leurs prétentions excessives, menèrent ces négociations à l'échec. Philippe réagit en 343 en intervenant de nouveau dans les affaires intérieures de cités grecques comme Elis, Mégare et l'Eubée, c'est-à-dire très proche à Athènes. Après cet avertissement, il approche les Athéniens au printemps 342 avec une nouvelle proposition pour améliorer leurs relations. Après avoir essuyé un nouveau refus, il comprend qu'il ne pourra pas éviter la confrontation. Mais il voulait décider lui-même des conditions dans lesquelles celle-ci aurait lieu. Alors il marche maintenant pour conquérir la Thrace, qui entretenait jusque là des liens de dépendance assez lâches avec la Macédoine, dans le but d'annexer à son État toute la région jusqu'à l'Hellespont. En s'emparant de ces régions, il pourrait l'emporter sur les Athéniens.

Or l'expédition contre la Thrace n'était pas dirigée seulement contre les Athéniens. En 344, le Grand Roi avait récupéré Chypre, en 343 la Phénicie et, à en juger par l'armement en cours, l'objectif suivant était de récupérer l'Égypte. Bien sûr, vu l'image que présentait le royaume perse au cours des dernières décennies,¹⁸ cela ne constituait ni un danger ni une menace pour la Macédoine mais un empire perse à nouveau stabilisé pouvait très bien modifier l'équilibre des pouvoirs dans la région de l'Égée, ce que pouvait néanmoins prévenir une expansion de la Macédoine jusqu'à l'Hellespont.

Philippe n'était pas le seul à considérer comme inévitable un conflit définitif avec les Athéniens malgré sa volonté de l'éviter. Démosthène lui aussi considérait la guerre comme la seule issue possible. Contrairement cependant à Philippe, Démosthène travaillait avec détermination en ce sens. De fait, il réussit, grâce à des provocations ciblées, à attiser la crise et à constituer, enfin, au printemps 340, une alliance panhellénique contre Philippe, le *Koinon* des Hellènes qui, outre Athènes, comprenait l'Eubée, Mégare, Corinthe et ses colonies Leucade et Corfou, ainsi que l'Achaïe et l'Acarnanie, alliance à caractère cependant purement défensif.

Après la soumission de la Thrace, Philippe marche avec ses troupes sur Périnthe dont, néanmoins, il n'arrive pas à s'emparer, notamment parce qu'elle était soutenue par les habitants de Byzance et les satrapes perses au-delà de la Propontide. Ainsi, à l'automne 340, il tente un assaut contre Byzance. Pas très loin de là, se trouvait avec sa flotte le général athénien Charès, qui avait pour mission de conduire en mer Égée, en passant par le détroit, les navires

chargés de blé qui arrivaient de la Mer Noire. Pendant que cette flotte se rassemblait, Charès rencontra les généraux perses. Philippe fut alors définitivement convaincu du caractère inévitable de la guerre, et la flotte athénienne qui se présentait devant lui comme une proie toute prête représenta une tentation encore plus grande que celle d'attendre peut-être encore un an qu'une telle occasion se représente. Profitant de l'absence de Charès, il s'empare des navires et, en plus de l'énorme butin récupéré, il parvient à ce que les Athéniens lui déclarent la guerre. Il devait bien sûr se douter de cette conséquence de ses actes. On peut se demander seulement s'il voulait vraiment neutraliser les Athéniens dans la guerre ou si, avec ce coup porté à leur flotte, il voulait les convaincre de leur infériorité en mer aussi. Quoiqu'il en soit, il ne se préoccupa pas du tout dans un premier temps des Athéniens mais continua ses opérations militaires contre Byzance. Mais la ville était désormais soutenue par les Athéniens et, au printemps 339, Philippe fut contraint d'interrompre ses opérations. Or, au lieu de marcher contre les Athéniens, il marche contre les Scythes près de l'embouchure du Danube, afin de sécuriser de ce côté-ci également sa nouvelle acquisition que constituait la Thrace, puis il retourne en Macédoine en passant par le pays des Triballes. Il reçoit alors bientôt un appel à l'aide de la part de ses amies en Grèce centrale.

FR

Philippe n'avait évidemment pas oublié les Athéniens. Ceux-ci n'avaient pas réussi jusqu'alors à mobiliser leurs alliés contre lui et il entreprit ainsi d'isoler davantage la ville, en envoyant des hommes de confiance déposer une plainte auprès du Conseil d'Amphictyonie contre Athènes. Le grief qu'il lui reprochait avait été très habilement choisi : Les Athéniens, pendant la guerre contre les Phocidiens, avaient suspendu au sanctuaire d'Apollon de Delphes, avant même que celui-ci ne soit sanctifié, des ex-voto en souvenir de leur victoire contre les Perses et les Thébains en 479. Le caractère impie de cet acte était évident et, étant donné les équilibres au sein du Conseil d'Amphictyonie, il était clair que les Athéniens allaient être condamnés à payer une forte amende. Ils n'allaient évidemment pas payer et, arguant du même prétexte, les Thébains ne pourraient pas non plus éviter de participer à une due Guerre Sacrée. Ce plan ourdi avec une ruse exceptionnelle échoua car les intérêts athéniens à Delphes furent défendus dans ce temps par Éschine, l'adversaire de Démosthène, qui réussit avec brio à détourner la colère des Amphictyoniens vers la petite Amphissa ; ainsi, une Guerre Sacrée a bien été déclarée mais pas celle qu'avait planifiée Philippe. En effet, les Thébains qu'il souhaitait, dans son intérêt et sans y être impliqué, retourner contre les Athéniens, non seulement apportèrent leur soutien aux citoyens d'Amphissa mais se retournèrent également contre Philippe et lui reprirent violemment le contrôle des Thermopyles. Il fut donc impossible pour les autres Amphictyoniens de mener leurs troupes vers le sud et de marcher contre Amphissa. À l'automne 339, ils furent contraints d'appeler à l'aide Philippe qui revenait juste de sa campagne dans la région du Danube. Les événements aboutirent ainsi à une guerre en Grèce centrale, une guerre que Philippe voulait non seulement éviter à tout prix mais dont il ne voulait surtout pas prendre la tête ; d'ailleurs, il essaya par la suite de régler cette guerre par de nombreuses tentatives de négociations. La décision cependant d'intervenir militairement était devenue inévitable et la bataille décisive eut lieu au début du mois d'août 338 à Chéronée avec la victoire du roi de Macédoine. Désormais celui-ci pouvait à nouveau organiser ses rapports avec les Grecs comme il l'entendait.¹⁹

Thèbes, qui avait été longtemps son alliée, fut sévèrement punie d'être passée à l'ennemi. Une garnison macédonienne fut installée à demeure à la Cadmée, l'Acropole de Thèbes, et le retour des exilés fut autorisé, ce qui entraîna un changement et amena au pouvoir les amis de Philippe. Le *Koinon*

¹⁹ Au sujet des mesures qu'il prit alors, voir Roebuck 1948.

20 Concernant l'accord de paix et d'alliance entre Athéniens et Philippe, voir Schmitt 1969, 1 et suiv.

béotien ne fut pas dissous et les Thébains, en perdant leur position dominante en Béotie, furent ainsi neutralisés. Des cités béotiennes qui avaient été détruites par les Thébains du temps de leur domination furent reconstruites. Ces mesures ne visaient qu'un seul et même objectif : la puissance militaire de Thèbes devait être affaiblie et se soumettre au contrôle de cités-États ennemies voisines.

En 346, les Athéniens avaient obtenu, pour les équilibres grecques, une paix favorable et avaient conclu une alliance avec Philippe. Cette paix et cette alliance s'étendirent plus tard aux descendants de Philippe et furent ainsi considérées comme illimitées dans le temps. Nous avons déjà évoqué le fait que Philippe cherchait à s'attirer les bonnes grâces des Athéniens pendant les années suivantes, ainsi que les efforts de Démosthène pour faire échouer toute tentative d'approche, pour créer un front des cités grecques contre Philippe et, enfin, pour provoquer un conflit décisif avec lui. Ainsi, aux yeux de Philippe, les Athéniens apparaissaient eux-mêmes et faisaient apparaître également d'autres comme coupables alors que, vu leur inflexibilité, ils ne méritaient aucune indulgence. Pourtant, contre toute attente, il fit preuve à leur égard d'une grande clémence. Philippe, malgré ses expériences négatives, manifesta de l'indulgence à l'égard de la démocratie athénienne, à laquelle il ne toucha pas et il ne songea même pas à envahir l'Attique. En outre, les Athéniens furent autorisés à conserver leurs conquêtes hors de l'Attique, comme Limnos, Imbros, Skyros et Samos, et durent seulement céder la Chersonèse de Thrace à Philippe. Comme les Athéniens dépendaient des importations de céréales de la région de l'Hellespont, la perte de la Chersonèse de Thrace dut les obliger à observer une attitude bienveillante à l'égard de Philippe et leur fit entrevoir clairement l'éventualité d'un blocus de la Mer Noire. De plus, les Athéniens n'étaient plus en mesure ni de préparer ni d'entreprendre une expédition navale contre Philippe. C'est pour cette raison que la seconde Alliance athénienne, ou ce qu'il en restait, fut elle aussi dissoute.²⁰

FR

Concernant le traitement réservé à d'autres villes grecques et notamment à celles dont les troupes avaient participé à la bataille de Chéronée, nous ne savons pas grand chose. Corinthe et Ambracie furent contraintes d'accepter une garnison macédonienne. Avec l'Acropole de Thèbes, cela faisait trois cités où étaient installées des troupes macédoniennes et apparemment cela suffisait à Philippe. Ces trois endroits avaient été néanmoins choisis avec le plus grand soin. La garnison de Corinthe avait le contrôle sur l'accès au Péloponnèse et l'ordre qui fut imposé peu après garantit la position amicale de la péninsule. Ambracie, qui était située entre l'Étolie et l'Épire, deux régions émergentes et soutenues jusqu'alors par Philippe mais qui n'étaient pas dignes de sa confiance, contrôlait la Grèce nord-occidentale. Enfin, il connaissait bien les Thébains et leurs tentatives pour dominer en Grèce centrale. Pour contrer cet objectif, ses amis devaient prendre les rênes dans cette ville mais, comme ceux-ci n'étaient pas très nombreux et qu'ils devaient faire face à l'hostilité de l'Assemblée du peuple, il s'assura de leur soutien en leur imposant une garnison macédonienne.

Ce sont là les mesures qui furent prises juste après la bataille de Chéronée et qui présentent des différences importantes quant aux conditions de paix : le traitement réservé aux anciens adversaires militaires est remarquablement disproportionné par rapport à leur véritable culpabilité. Il en va de même pour les mesures prises par Philippe dans le Péloponnèse. Tous ceux qui appartenaient à la coalition ennemie du nord du Péloponnèse sont traités avec indulgence, tandis que Sparte qui était restée neutre est fortement affaiblie, puisqu'elle doit céder des régions limitrophes à ses voisins ennemis, comme la Messénie, Mégapolis, Tégée et Argos. Là, l'objectif n'était pas d'anéantir

totallement Sparte mais simplement de renforcer, à son détriment, la position de ses voisins. Parmi ces cités-États, aucune n'était en mesure d'assurer l'hégémonie sur l'ensemble du Péloponnèse. Elles devaient l'extension de leurs territoires à Philippe et ainsi, tant qu'il y avait Sparte et que celle-ci songeait à récupérer les concessions qu'elle avait été obligée de faire, ces États ne pourraient pas oublier qui était leur ami et allié.

Avec les mesures esquissées ici, Philippe a veillé à ce que les anciennes forces dominantes en Grèce ne soient plus en mesure de lui faire concurrence. Ces trois puissances avaient été affaiblies et mises, entre autres, sous surveillance : les Thébains, avec le changement de régime, l'occupation de la Cadmée et le renforcement et la multiplication des cités du *Koinon* des Béotiens, les Spartiates, avec les pertes de territoires et la méfiance des cités-États ennemies qui les entouraient, et les Athéniens, juste avec la perte de la Chersonèse de Thrace et la dissolution de ce qui restait de leur alliance navale. Les différences de traitement apparaissent plus clairement si l'on compare ce qu'ont conservé les Athéniens avec le potentiel dont ont été privées les autres cités-États. Thèbes et Sparte qui représentaient de fortes puissances à terre ont été sans doute affaiblies en tant que telles. La puissance des Athéniens était fondée sur leur flotte, laquelle Philippe a laissé sous leur autorité, bien qu'il ne pût leur en opposer une semblable. C'est ce traitement indulgent vis-à-vis des Athéniens qui a évidemment provoqué la plus grande surprise et auquel on a essayé de trouver une explication. On suppose que Philippe a voulu conserver la flotte athénienne pour pouvoir l'utiliser ultérieurement dans une guerre contre les Perses.²¹ Cela expliquerait également le fait qu'il a toujours cherché, clairement depuis déjà 348, à s'attirer la bienveillance des Athéniens. Ce dernier est incontestable puisqu'on avait déjà observé dans le passé une relative indulgence vis-à-vis des Athéniens.

FR

4.2

Les plans pour l'expédition contre les Perses

Ce qui nous amène à la question de savoir si Philippe envisageait sérieusement l'éventualité d'une expédition contre les Perses et s'il avait orienté en conséquence sa politique dans le sud des Balkans. Dans la tradition littéraire, l'idée d'une expédition contre les Perses apparaît pour la première fois en 346, d'après bien sûr une source postérieure. Diodore, après avoir mentionné la fin de la guerre contre les Phocidiens, évoque le souhait de Philippe d'être proclamé général autorisé en chef des Grecs et chef de la campagne contre les Perses. Diodore, ou sa source, savait évidemment que ce soi-disant souhait de Philippe en 346 était devenu réalité par la suite et il s'agit d'un fait qui a été antidaté de manière injustifiée. D'un autre côté, le projet d'une guerre contre le Grand Roi n'avait rien d'in vraisemblable en tant que tel, si l'on pense à la situation de l'État perse, telle que la décrit Isocrate dans une lettre adressée au roi de Macédoine pendant l'été de la même année. Avec cette lettre, le rhéteur athénien souhaitait inciter Philippe à se lancer dans une campagne contre l'État perse. Or Isocrate ne pouvait proposer un tel projet au roi macédonien que s'il était en mesure d'imaginer que celui-ci considérerait une telle proposition comme réaliste, en raison des équilibres des forces existant alors et de la situation de l'État perse. Ce n'était pas non plus la première fois qu'Isocrate proclamait publiquement le plan d'une guerre contre les Perses. Déjà en 380, dans son *Panegyrique*, il avait milité pour une réconciliation entre les Grecs et une expédition contre les Perses et il ne pouvait espérer aucun succès de cette propagande si ses lecteurs n'avaient pas été convaincus du caractère plausible d'une guerre contre le Grand Roi. Parmi ses lecteurs, on comptait évidemment Jason, tyran de Phères, qui représentait alors la plus forte puissance en

²¹ Voir par ex. Griffith 1979, 619 et suiv., Ellis 1976, 11 et suiv., 92 et Cawkwell 1978, 111 et suiv., hypothèse déjà avancée à propos de l'époque de la Paix de Philocrate.

22 Sur les projets supposés de Philippe vers 346, voir Diodore 16.60.5. Sur la situation de l'État perse, voir Isocrate, *Philippe* 99–104, et sur les projets de Jason voir Isocrate, *Philippe* 119 et suiv., Xénophon, *Les Helléniques* 6.1.12.

Grèce centrale. Vers la fin des années 370, son annonce d'une campagne contre les Perses était devenue crédible. Le caractère historique de ces affirmations est tout à fait fondé : d'une part, ce plan est mentionné par Isocrate en 346 dans sa lettre à Philippe et, d'autre part, nous avons un porte-parole fiable des ambitions de Jason en la personne de Xénophon, qui n'était plus en vie à l'époque où l'œuvre *Philippe* était écrit, et qui présent tyran Jason en parlant de ses plans de subjuguier le Grand Roi et la probabilité que ses paroles deviennent réalité comme suivi : « Parce que je sais... avec quel genre de troupes – et ceci concerne à la fois l'armée de Cyrus lors de sa marche vers l'intérieur du pays et l'armée d'Agésilas – le roi perse a frôlé la catastrophe »,²²

Xénophon fait ici parler Jason sur des opérations militaires auxquelles il a lui-même participé. Isocrate s'était déjà penché sur ces exemples en 380 et, au II^e siècle, Polybe les a également utilisés à son profit lorsque, évoquant le projet de Philippe d'une expédition contre le roi perse, il fait rétrospectivement référence à l'impuissance avérée des Perses contre les armées grecques (Isocrate, *Panegyrique* 142–149, Polybe 3.6.9–14). Polybe ne parle pas du moment où le roi macédonien a conçu ce projet car ce qui l'intéresse ce sont seulement les conditions indispensables à la réalisation de ce projet et qui étaient déjà acquises depuis le début du IV^e siècle. Après le retour réussi des Dix mille (les 10.000 mercenaires grecs) et surtout après les opérations menées par Agésilas dans l'ouest de l'Asie mineure, l'incapacité et les faiblesses militaires des Perses étaient apparues clairement. La référence d'Isocrate dans son *Panegyrique* en 380 à une campagne panhellénique contre le roi perse était donc tout à fait réaliste. De même, un peu plus tard, Jason, le tyran de Phères, pouvait évoquer publiquement une guerre avec les Perses sans craindre de se ridiculiser puisque, en plus, il représentait alors la plus grande puissance en Grèce centrale, dans un État dont Philippe prit le commandement général en 352. Et cet État ne constituait en fait qu'une simple annexe de la Macédoine, qui s'était entretemps consolidée et étendue vers toutes les directions. Face à elle, durant les premières années de gouvernement de Philippe, l'État perse présentait une image qui rendait plus tentante qu'au début du siècle une attaque contre lui. Ceci vaut d'autant plus après la deuxième phase de montée en puissance de la Macédoine qui va de 352 à 346 et à la fin de laquelle Isocrate, dans une lettre ouverte au roi de Macédoine, exhorte celui-ci à entreprendre une expédition contre les Perses. Une telle entreprise avait désormais davantage de chances de réussir. Le résumé des actes et actions de Philippe pourrait montrer également que, tout au long de sa vie, son principal souci fut le pouvoir et l'extension de ce pouvoir. Dans ce contexte, le projet d'une guerre contre les Perses pourrait avoir influencé très tôt ses réflexions et on peut se demander quand cela a pu se produire, quand ce projet a pu prendre forme et dans quelle mesure il a déterminé sa politique dans la péninsule balkanique.

Avant son accession au trône, Philippe avait vécu quelques années comme otage à Thèbes, dans la maison du général Pamménès. Au début de 353, ce dernier entreprend avec 5.000 soldats une expédition en Asie mineure pour porter secours au satrape Artabaze qui s'était révolté. Philippe lui facilita alors la traversée de la Macédoine et de la Thrace et sut, par conséquent, combien de soldats étaient nécessaires pour cette entreprise militaire risquée contre l'armée du Grand Roi. En plus, Philippe eut connaissance des victoires de Pamménès, après la rupture de ce dernier avec Artabaze et sa fuite en Macédoine. On peut donc aisément imaginer que Philippe nourrissait, déjà à la fin des années 350, l'idée d'une campagne contre les Perses. Mais les conditions d'une telle entreprise et de la longue absence qu'elle entraînerait n'étaient pas encore propices. Il était déjà en guerre contre les forces navales athéniennes et, même si les Athéniens n'avaient pas jusqu'alors réussi à lui nuire et perdaient

à cause de lui leurs alliés (ou leurs bases) l'un après l'autre, ils pouvaient malgré tout s'avérer dangereux si jamais ils s'alliaient au Grand Roi. En 352 également, Philippe s'était assuré la Thessalie face aux tyrans de Phères et à la marche en avant des Phocidiens mais n'avait pas réussi à s'emparer des Thermopyles. Il ne lui était donc pas encore possible de jouer un rôle décisif dans les affaires du centre et du sud de la Grèce.

FR Philippe pouvait cependant préparer d'une autre façon une guerre contre les Perses. Aussitôt après son départ des Thermopyles, il mène son armée contre la Thrace jusqu'à la Propontide. Cette campagne constituait aussi évidemment une démonstration de force à l'adresse des Athéniens, une façon claire de les avertir qu'il pouvait à tout moment menacer leurs importations de céréales ainsi que leurs conquêtes dans la Chersonèse. La soumission de Cersoblèpte, néanmoins, comme vassal de Philippe, et la conclusion d'une alliance entre le roi macédonien et Byzance et éventuellement d'autres cités côtières, lui garantissaient en même temps une région qu'il aurait un jour besoin de traverser avec son armée pour marcher sur l'Asie mineure. Le projet d'une telle campagne, qui occupait déjà les pensées de Philippe, a dû lui paraître beaucoup plus attirant un peu plus tard, lorsque non seulement le Grand Roi échoua, une fois de plus, à récupérer l'Égypte mais aussi que, suite à cette défaite, des troubles éclatèrent dans les satrapies voisines de l'Égypte. Évidemment ce n'est pas un hasard si, à partir de l'automne 351 et pendant un an et demi encore, on n'entend plus parler d'opérations militaires de Philippe contre les Athéniens, si celles-ci ne reprennent que lors de l'attaque contre le *Koinon* des Chalcidiens et si Philippe, pendant cette période, fait des propositions de paix aux Athéniens. Tout plaide donc en faveur de l'hypothèse selon laquelle Philippe avait, dès la fin des années 350, conçu le projet d'une guerre contre les Perses et avait orienté en ce sens sa politique vis-à-vis de la Grèce. Ce politique s'appuyait peut-être sur le raisonnement suivant : pour une campagne contre les Perses, il avait besoin des Grecs, sinon comme compagnons d'armes, du moins comme observateurs neutres et bien disposés à son égard, et il devait s'assurer qu'ils ne seraient pas incités derrière son dos par le Grand Roi à provoquer d'éventuelles difficultés. En cela, il pensait surtout à Athènes, dont la ville et le port formaient un mur qui ne pouvait pas être conquis et ne pouvaient en aucun cas servir de base militaire perse sur un territoire européen. Il valait beaucoup mieux qu'il mette les Athéniens et leur expérience navale de son côté, afin de pouvoir opposer à la flotte perse une puissance équivalente.²³ Si l'on a à l'esprit les intentions de Philippe, on comprend mieux la politique qu'il menait envers les autres États grecs et qui était tout à fait différente de celle qu'il menait envers les Barbares d'Illyrie et de Thrace auxquels il s'attaquait régulièrement et envers lesquels il ne faisait pas preuve de retenue particulière. Il ne portait des coups aux Grecs que lorsque cela était absolument nécessaire, mais avec une telle force qu'un seul coup suffisait. Après ses victoires, il se montrait alors calme et magnanime. Il préférerait cependant, quand c'était possible, éviter toute guerre contre les Grecs du sud, ce qui s'avéra une illusion ; mais après la victoire de Chéronée, Philippe parvint à arranger ses relations avec les Grecs du sud et à poser des bases solides et définitives en vue de ses projets futurs. Pour servir ses objectifs visant à mettre en place les conditions nécessaires à une absence longue et sans risque et à une attaque réussie contre l'État perse, il instaura, juste après la victoire, des mesures qui prennent toute leur signification dans le contexte qui a été décrit. Tant sa clémence magnanime envers les Athéniens que le rude traitement infligé aux Thébains répondaient à ses intérêts. Contrairement à la flotte athénienne, il semble que la participation des hoplites thébains à une guerre contre les Perses était moins importante. Philippe pouvait recruter en

23 C'est également l'avis des chercheurs qui sont mentionnés à la note en bas de page 21. Parmi eux, Ellis considère que Philippe caressait l'idée d'une guerre contre les Perses depuis la fin de l'année 350, alors que Cawkwell et Griffith sont convaincus que c'était seulement à l'époque de la Paix de Philocrate. Une telle convergence de vues entre chercheurs modernes n'allait évidemment pas rester incontestée. Ainsi, Errington (1981), rejette les trois chronologies susmentionnées et pense que Philippe a conçu l'idée d'une campagne contre les Perses peu avant la bataille de Chéronée. Sa tactique diplomatique en Grèce centrale ayant échoué, il a voulu, sous l'autorité de la puissance macédonienne, réconcilier les Grecs ; avec son projet d'une campagne contre les Perses il accomplit un geste dramatique de la part des Grecs en adhérant à une cause nationale et en la faisant sienne. Selon Buckler (1996), les éventuelles tentatives de Philippe pour asseoir son hégémonie en Grèce n'ont pas laissé de traces mais, en ce qui concerne ses ambitions vis-à-vis de l'État perse, on ne peut que faire des hypothèses, tandis que son objectif ultime était toujours les Athéniens. Après les longues références mentionnées dans le texte, il serait superflu d'avancer des objections excessives.

24 Pour une évaluation complète d'ensemble des sources, voir Schmitt 1969, 3 et suiv. Concernant le *Koinon* de Corinthe de Philippe II, le manuel de Jehne 1994, 139 et suiv., est fondamental. En plus, pour le « background of the inter-state relations during the fourth century » voir Perlman 1985.

Macédoine une infanterie suffisante. D'un autre côté, les Thébains représentaient encore la puissance grecque terrestre la plus forte et pouvaient très bien, vu leurs ambitions politiques, se révéler dangereux si, pendant l'absence de Philippe, ils provoquaient des troubles en Grèce centrale.

Les Thébains mis à part, Philippe traitait généralement assez bien ses adversaires de guerre mais, malgré cette attitude modérée, il sut créer des bases solides pour asseoir l'hégémonie macédonienne en Grèce. En outre, avec les Spartiates, il a affaibli une puissance neutre mais potentiellement dangereuse. Mais tout cela ne constituait finalement que quelques mesures partielles et Philippe se demandait à juste titre si elles constituaient au total une base suffisamment solide pour contrôler la Grèce. À cette fin, il fallait une mesure qui concernât tous les États et qui ne serait pas considérée automatiquement comme un moyen d'imposer la domination de la Macédoine. Le mieux serait une réglementation commune, ce qui existait déjà dans la tradition des Grecs mais qui ne devait pas renvoyer aux systèmes hégémoniques des Athéniens, des Spartiates ou des Thébains.

Ainsi, Philippe mit en place par convention le régime qu'il avait lui-même instauré avec un traité de paix panhellénique (*la paix commune*), le « *Koinon* de Corinthe », qui devait plus tard constituer également la base des relations entre Alexandre et les autres États grecs.²⁴ Au cours de la première moitié de l'année 337, sur une invitation de Philippe, se réunirent à Corinthe des représentants des États grecs et, comme cela se faisait aux traités d'avant, ils ont accordé à la *paix commune* pour la liberté et l'autonomie de tous les Grecs. Non seulement les agressions militaires entre les membres de ce processus pacifique furent interdites, mais ce pacte, outre qu'il garantissait le statut territorial existant de chaque État, garantissait également leurs constitutions existantes contre tout éventuel renversement. De plus, il comprenait une clause exécutoire contraignante qui obligeait chaque partie contractante à fournir une aide militaire aux victimes d'agressions et à considérer comme des ennemis tous ceux qui troublaient la paix. Les accords de paix antérieurs contenaient eux aussi une telle clause mais là, le problème était de savoir comment constater qu'un État avait violé la paix et comment devait fonctionner le système de sanctions. Là, pour la première fois, étaient créées des lois qui allaient permettre non seulement de surveiller le respect des dispositions mais aussi de prendre, si nécessaire, des mesures exécutoires et de rétablir l'ordre. Le noyau de cette *paix commune* était un « Congrès », le *Koinon* des Grecs, au sein duquel toutes les puissances participantes étaient représentées par des délégués, dont les décisions étaient contraignantes pour tous les membres. Afin d'appliquer les décisions du « Congrès », fut créée la fonction de « chef », qui était chargé de l'exécution des décisions du *Koinon*. Comme on s'y attendait, ce fut Philippe qui fut élu pour assumer cette fonction.

En attribuant un statut au *Koinon* de Corinthe, Philippe a établi son hégémonie en Grèce sur une base juridique contractuelle et il a scellé la montée en puissance de la Macédoine au droit international. C'est pourquoi il adopte le protocole déjà existant et familier aux Grecs et le développe en créant un corps surveillant et prenait les décisions et en y ajoutant la fonction de stratège du *Koinon*, responsable de l'exécution des décisions. Cependant, les meilleures clauses et dispositions dans cet accord n'auraient eu aucune valeur si le chef qui avait été élu alors n'avait pas représenté une puissance que, même sans accords, personne dans le sud des Balkans n'aurait osé contester.

Le *Koinon* de Corinthe constitua incontestablement la traité de paix générale le plus efficace qui eût jamais été conclu et qui semblait en mesure d'assurer très rapidement le maintien de la paix. Cette paix avait bien sûr été imposée par le vainqueur et était un moyen pour lui de consolider sa domination

et d'assurer son hégémonie sur la Grèce mais tout cela avait été fait très habilement, sous le couvert d'un accord de paix général et interétatique, un accord qui avait été recherché en vain dans une forme acceptable par tous les États et qui avait été, en l'espace de cinquante ans, l'objet de nombreuses tentatives en Grèce. Ainsi il était évident que spécialement les plus petits États allaient saluer ce nouvel arrangement puisqu'ils allaient pouvoir, grâce à lui, bénéficier d'une protection contre leurs voisins plus puissants. La paix semblait ainsi généralement être assurée maintenant à l'intérieur de la Grèce et, en son nom, il était probable qu'un État acceptât même de faire quelques concessions sur son indépendance. Cependant c'était la personne même du « chef » qui constituait en priorité la garantie du régime en vigueur et, dans la Paix Commune, dans le serment dont des extraits ont été conservés dans des inscriptions, est inclus également l'engagement à ne pas mépriser la souveraineté de Philippe ou de ses successeurs. Pourtant, avec toutes ces mesures, Philippe ne cherchait pas à imposer directement sa souveraineté sur les cités grecques mais simplement à leur imposer indirectement cette souveraineté, en tant que condition préalable et indispensable à une guerre contre les Perses, de laquelle il songeait sans doute être le commandant déjà depuis la fin des années 350. Il devait le fait de reporter sans cesse ce projet à ses adversaires en Grèce, notamment à Athènes. Mais il semblait désormais que plus rien ne lui faisait obstacle.

FR

Sur proposition de Philippe, le « Congrès » de Corinthe décida la guerre contre le royaume perse. Déjà au printemps 336 une division macédonienne de 10.000 soldats avait traversé l'Hellespont pour inciter dans un premier temps les cités grecques d'Asie mineure à la sédition. Philippe devait suivre après avoir terminé ses préparatifs de guerre. Mais il n'en eut pas le temps. Le roi fut assassiné à l'automne 336. Cette fois-ci, la succession se déroula sans heurts. Et lorsque, au début de l'année 334, Alexandre entama sa campagne contre les Perses, il put le faire en s'appuyant en toute confiance sur les bases établies par son père et, lorsque, quelques siècles plus tard, on se mit à l'appeler « le Grand », on oublia que, finalement, il était le fils d'un roi encore plus Grand.

Traduction J. Bar

L'autre Grèce : archéologie de la Macédoine

1

Introduction

La Macédoine donne de la Grèce une image originale. Du point de vue de la géographie d'abord, avec ses riches terres alluviales et ses plateaux tabulaires, ses côtes souvent plates, qui contrastent avec le morcellement des paysages grecs plus méditerranéens. Du point de vue de l'histoire aussi : si elle n'a pas connu de royaume achéen, le passage à l'âge du Fer correspond pour elle, selon la légende, à l'installation d'une monarchie avec Aigéai (Vergina) pour capitale ; surtout, cette forme d'organisation politique ancienne y a persisté à travers toute l'histoire, quand l'essentiel de la Grèce se divisait en *poleis*. La Macédoine – au sens géographiquement large – n'a connu ce phénomène politique de la cité-État qu'à travers les colonies grecques implantées à l'époque archaïque dans le Nord de l'Égée. Au V^e siècle le roi Alexandre I agrandit vers l'ouest et l'est, aux dépens des royaumes voisins, son territoire initialement cantonné à la Bottie et la Piérie. Au IV^e siècle deux rois exceptionnels, Philippe II et son fils Alexandre le Grand, étendirent l'autorité de la Macédoine, le premier sur une grande partie des cités-États de la Grèce, l'autre de l'Asie, portant l'hellénisme bien au-delà de son berceau naturel.

FR

Du point de vue de l'historiographie enfin, la Macédoine se distingue également du reste de la Grèce. Elle est pratiquement restée à l'écart du Grand Tour, ces voyages d'érudits, antiquaires et savants qui du XVII^e au XIX^e siècle ont les premiers fait connaître les monuments antiques de Grèce : la première mission scientifique en Macédoine, celle du Français Léon Heuzey, date de 1861. Alors que l'indépendance grecque en 1827 était rapidement suivie d'un vaste effort de mise au jour d'un patrimoine commun qui a contribué à forger l'identité du jeune état, la Macédoine restait sous domination turque jusqu'en 1912 : les autorités ottomanes n'y ont guère favorisé la recherche archéologique. Après le premier conflit mondial, les fouilles sont longtemps restées sporadiques, la Macédoine souffrant d'un relatif désintérêt par rapport à ce que l'on considérait comme la Grèce par excellence, celle des cités. Le rattrapage est à fois récent et vigoureux, et loin d'être achevé ; il a été provoqué par des découvertes spectaculaires, comme celle des tombes monumentales de Vergina en 1977, et favorisé aussi par le contexte géo-politique particulier des Balkans. Depuis quelques décennies, les acteurs de l'archéologie, au premier rang desquels les services du Ministère de la Culture, l'Université Aristote de Thessalonique et la Société archéologique d'Athènes, ont multiplié les fouilles, programmées et préventives comme sur le tracé de la nouvelle Egnatia : ils ont fait considérablement progresser la connaissance de la Macédoine, révélant ainsi une autre Grèce, une Grèce royale tout aussi prestigieuse que celle des cités. On peut sans exagération dire que c'est là que se fait actuellement le renouvellement des données en archéologie classique.

Pourtant, la Macédoine n'a pas les ruines imposantes de sanctuaires ou de monuments publics, familières dans le reste de la Grèce : cela ne tient pas à des formes particulières de la civilisation de cette région, mais surtout à l'absence de matériau de construction durs – le marbre n'est extrait que sur les pentes du Vermion. D'où à la fois la rareté des constructions monumentales, leur plus grande fragilité due à l'emploi de calcaires tendres et enfin le pillage des matériaux de construction, bien plus systématique qu'ailleurs, auquel n'ont pratiquement échappé que les tombes monumentales, protégées par leur enfouissement.

Rendre compte de l'ensemble de la culture matérielle de la Macédoine archaïque, classique et hellénistique, ainsi que du foisonnement des découvertes récentes est évidemment hors de portée de cette courte contribution. Aussi s'y concentrera-t-on sur les aspects principaux qui font l'originalité de la Macédoine, en particulier dans les domaines de l'urbanisme, de l'architecture palatiale, domestique et funéraire. On a pris le parti de ne pas séparer ce qui va ensemble – autrement dit de laisser toutes les catégories de monuments dans leurs contextes, dans le tout que constituent la maison, le palais ou la tombe. Ainsi les peintures des monuments funéraires, les seuls témoignages de ce qu'était la grande peinture grecque irrémédiablement perdue et à ce titre des documents d'une importance documentaire inestimable, seront-elles évoquées à propos des tombeaux qu'elles décorent ; de même, les productions d'artisanat de luxe le seront à propos des tombes encore où les a déposées la piété envers les morts d'une certaine élite, et les mosaïques à propos des maisons et palais.

FR

2

Urbanisme et ensembles monumentaux

2.1

L'urbanisme traditionnel

Faute de fouilles extensives, l'urbanisme des villes de Macédoine est encore mal connu, à de notables exceptions près. Les agglomérations anciennes, se sont développées sans plan préétabli, selon ce que Le Corbusier appelait « l'urbanisme de l'âne », où les cheminements muletiers commandent le réseau de la voirie : la vieille ville d'Olynthe fondée par les Bottiens en Chalcidique sur une colline étroite en est à l'époque archaïque l'un des meilleurs exemples, avec ses rues étroites et tortueuses. Les fouilles récentes ont fait connaître la ville d'Aiani, capitale du royaume élyméen en haute Macédoine : ses maisons et édifices publics étagés sur les trois plateaux successifs d'une hauteur escarpée attestent l'existence d'une organisation urbaine plus ambitieuse dès la fin de l'époque archaïque, bien avant donc l'unification du royaume de Macédoine par Philippe II. De même, l'urbanisme d'Aigéai, la première capitale du royaume près de l'actuelle Vergina, semble reposer sur le principe de terrasses étagées le long de la pente depuis l'acropole.

On ne connaît pas encore l'urbanisme des colonies grecques installées à l'époque archaïque en Égée septentrionale : les exemples de Stagyre et d'Argilos, colonies d'Andros, montrent cependant que le plan régulier qu'ont fait connaître les fondations coloniales de Sicile, de Grande Grèce et de Mer Noire n'était pas la règle.

2.2

L'urbanisme des géomètres

Aux époques classique et hellénistique, c'est cependant sur le principe de ce plan régulier défini par des réseaux de rues qui se coupent à angle droit et repensé par Hippodamos de Milet que sont créées, refondées ou agrandies

plusieurs villes de Macédoine. L'exemple le plus ancien est celui d'Olynthe : les circonstances historiques et le changement de statut de la ville, devenue en 432 capitale fédérale des Bottiens et des Chalcidiens, ont conduit à l'installation d'un nouveau quartier de près de 500 maisons. Le plateau allongé au nord de la colline qu'occupait la vieille ville a été loti par quatre avenues nord-sud, irrégulièrement espacées, dont la principale est large de 9 m (30 pieds), coupées par plus d'une vingtaine de rues est-ouest larges de 5 m (17 pieds). Ces rues délimitent des îlots d'habitations larges de 35,60 m (120 pieds), mais dont la longueur varie avec l'écartement des avenues nord-sud. Près du centre du dispositif, desservi par l'avenue principale, était réservé un espace public, groupant sans doute agora politique et commerciale ; vers l'ouest un autre espace était réservé peut-être pour un sanctuaire. Ce nouveau quartier s'est rapidement densifié avec des maisons construites le long du rempart pour accueillir les afflux de population au fur et à mesure des raids athéniens contre les villes de Chalcidique durant la guerre du Péloponnèse, tandis qu'un quartier supplémentaire était construit vers l'est durant la première moitié du IV^e siècle, peu avant la prise de la ville et sa destruction par Philippe II en 348.

FR

C'est aussi à son changement de statut, à savoir son accession au rang de capitale du royaume macédonien par décision d'Archélaos à la fin du V^e siècle ou plutôt de son successeur Amyntas III, que Pella, « la plus grande des villes de Macédoine » selon Xénophon (*Helléniques* 5.2.13) et alors encore côtière, doit son urbanisme ambitieux, qui semble avoir été mis en place dans la première moitié du IV^e siècle. Sur une acropole peu escarpée, l'immense palais royal (ci-dessous 3.3.2) paraît à l'écart de la ville qui s'étend vers le sud ; ville et palais sont cependant réunis dans un réseau orthogonal unique et clairement hiérarchisé. Les voies ouest-est, espacées de 110 à 150 m, sont larges de 9 m à l'exception de la voie principale, large de 15 m, segment urbain de l'artère qui réunissait l'arrière pays de Macédoine occidentale à Thessalonique ; les voies nord-sud, espacées de 47 m, sont larges de 6 m, sauf deux d'entre elles, larges de 9 m, qui menaient du palais au port. Au centre de ce dispositif, bordée par ces deux voies et traversée par l'artère est-ouest et donc desservie au mieux, est réservée une immense place, agora à vocation économique principalement (ci-dessous 4). Les îlots allongés dessinés par les rues sont occupés autour de cette zone centrale par des sanctuaires, des monuments publics et de luxueuses demeures privées (ci-dessous 3.2), tandis que les maisons plus modestes devaient se répartir dans les îlots de la périphérie.

Même si l'état actuel de leur exploration ne permet pas de remonter avec certitude, sous les états byzantin et romain, au projet d'implantation classique ou hellénistique d'autres villes, on peut supposer que c'est la même recherche de fonctionnalité dans le cadre d'une voirie orthogonale hiérarchisée qui a présidé à leur urbanisme : par exemple à Dion, agglomération modeste qui ne doit son importance qu'à son rôle de ville sainte des Macédoniens depuis le roi Archélaos, ou à Thessalonique, fondée en 315 par Cassandre sur le site de l'ancienne Thermè. Le royaume de Macédoine participe donc largement au mouvement d'urbanisation qui caractérise l'époque hellénistique.

2.3

Les équipements urbains

Pour un Grec cultivé du II^e siècle de notre ère, ne mérite pas le nom de ville « une agglomération qui ne possède ni édifices administratifs, ni gymnase, ni théâtre, ni place publique, ni fontaines alimentées en eau courante » (Pausanias 10.4.1). Les villes de Macédoine possédaient assurément tous ces équipements qui caractérisent la vie urbaine grecque, même s'ils sont encore loin d'être connus.

En dehors de Pella, c'est le centre public de la ville antique de Mieza, au pied du Vermion près de Leucadia (Naoussa), que les fouilles récentes commencent à faire connaître, bien qu'il soit ruiné pratiquement jusqu'à la base des murs. On y a mis au jour l'extrémité nord-ouest d'un ensemble monumental très ambitieux (au moins 300 × 100 m), manifestement construit de façon unitaire dans la deuxième moitié du IV^e siècle. Il comporte au moins trois terrasses étagées sur une pente assez douce vers l'est, bordées de longs portiques et de constructions, réunies par des escaliers et des rampes. Sur le petit côté nord de la terrasse intermédiaire, une sorte de couloir monumental entre deux rampes, avec un mur intérieur structuré de colonnes engagées et, en contrehaut, un petit temple dorique avec deux colonnes *in antis*. L'ensemble culmine dans la terrasse ouest, qui porte une grande construction disposée en Γ, avec onze *hestiatoria* ou salles de banquets, et des aménagements hydrauliques. Ce complexe regroupe à l'évidence les fonctions publiques d'une agora et des fonctions religieuses : on a proposé d'identifier la terrasse supérieure avec un Asclépieion ; quoi qu'il en soit, il fait de Mieza l'une des villes les plus importantes du royaume, et l'une des attestations les plus anciennes de place publique fermée de « type ionien ».

FR

Les sources littéraires font connaître la vie intellectuelle du royaume de Macédoine : ainsi, Euripide vécut quelques années à la cour d'Archélaos. Le goût pour les lettres des rois de Macédoine trouve son illustration dans le théâtre en contrebas du palais d'Aigéai (Vergina). Seules les fondations du bâtiment de scène, le canal périphérique de l'orchestra (diamètre 28,5 m), le premier rang de sièges et les escaliers rayonnants du *koilon* étaient en pierre : tout le reste était construit en bois. C'est là que fût assassiné Philippe II en 336, au moment où il célébrait les noces de sa fille Cléopâtre avec le roi d'Épire, Alexandre. C'est encore à la maison royale de Macédoine qu'est lié le sanctuaire des Nymphes, près de Mieza : dans un cadre naturel verdoyant, a été mis au jour un ensemble de portiques où, selon Plutarque, Philippe II isola de la cour royale Alexandre pour qu'il y soit formé par son précepteur Aristote.

Un théâtre existait à Dion près du sanctuaire de Dionysos, hors les murs au sud de la ville, au moins depuis que le roi Archélaos instaura un concours scénique en l'honneur des dieux de l'Olympe ; Euripide y fit jouer ses *Bacchantes*. Ce théâtre classique fut remplacé à l'époque hellénistique par une construction originale à plusieurs points de vue : contrairement à l'habitude des théâtres grecs, le *koilon* n'est pas appuyé à une pente naturelle, mais constitué d'un remblai artificiel ; du côté des *parodoi* il se terminait en simple talus, sans l'habituel mur de terrasse ; les gradins sont construits en larges briques cuites, qui devaient être revêtues de marbre. Marbre encore, à partir d'une certaine hauteur, pour l'ambitieux bâtiment de scène, très ruiné : on en devine l'agencement – *skènè* à deux nefs, encadrée de *paraskenia* et précédée du *proskenion* – et l'aspect : ordre dorique, avec des colonnes engagées. Sous l'orchestra (diamètre 26 m), un « passage charonien », particularité rare, permettait l'apparition d'acteurs censés sortir du monde infernal.

En fait de gymnase, ce lieu de formation tant physique qu'intellectuelle des jeunes Grecs, on ne connaît archéologiquement que celui d'Amphipolis. Installé dans la deuxième moitié du IV^e siècle, il répond tout à fait au type fixé par le gymnase d'Olympie, avec sa palestres (47 × 36 m), à laquelle on accédait par un escalier monumental, et une double piste de course longue d'un stade, couverte (le *xyste*) et à l'air libre (la *paradromis*). Les espaces de la palestres dévolus à l'exercice physique, aux soins du corps (bains), mais aussi à l'enseignement, aux banquets et au culte d'Héraklès et Hermès, protecteurs des athlètes, se répartissaient autour d'une cour péristyle d'ordre dorique.

Autre élément du confort urbain, les bains. C'est Pella qui donne l'exemple des bains publics les plus anciens de Grèce septentrionale, installés à la fin

du IV^e siècle dans un îlot du nord-est de la ville. L'édifice très soigné – entrée monumentale, pavements à mosaïque de galets, placages de marbre – comporte deux salles avec des ensembles de baignoires individuelles, ainsi qu'une grande piscine ; le chauffage est assuré par un couloir d'air chaud en sous-sol, le plus ancien précurseur connu en Grèce du système romain de l'hypocauste. À Thessalonique, sous l'angle sud-ouest de l'agora romaine ont été partiellement explorés d'autres bains d'époque hellénistique (II^e s.) : on en connaît principalement une belle salle circulaire avec vingt-cinq baignoires, ainsi que la taverne attenante.

2.4

Sanctuaires

Même en l'absence de vestiges majeurs de sanctuaires en Macédoine, il est clair que de ce point de vue cette région ne se distingue pas du reste de la Grèce, ni pour le panthéon, ni pour les bâtiments, ni pour les pratiques rituelles et votives.

Les sanctuaires les plus anciens connus se trouvent à Dion, regroupés hors les murs, au sud de la ville : cette situation montre bien qu'ils n'étaient pas ceux des seuls habitants de Dion, mais les sanctuaires de l'ensemble des Macédoniens, dont Dion était la ville sainte. Le plus important était celui de Zeus Olympien, lieu d'affichage des documents concernant les affaires communes des Macédoniens, où était célébré la grande fête des Olympia avec concours gymniques et scéniques. On y a mis au jour un autel monumental, long de 22 m, auquel était associé un original dispositif pour hécatombes, qui permettait d'attacher sur trois rangs trente trois bœufs destinés à être immolés en même temps : le seul parallèle connu à ces rangées de blocs auxquels est scellé un anneau se trouve en Ionie, dans le sanctuaire d'Apollon à Claros. Avec ce sanctuaire voisinaient ceux de Zeus Hypsistos, de Déméter, de Dionysos, d'Asclépios, d'Aphrodite et d'Artémis. À ces derniers succéda au II^e siècle le sanctuaire d'Isis, avec un canal symbolisant le Nil menant à l'autel orné de statues du bœuf Apis ; ce sanctuaire a livré d'exceptionnelles sculptures pratiquement *in situ*.

FR

Dans les deux capitales successives du royaume, peu de sanctuaires encore ont été révélés par l'archéologie, par rapport à ce que laissent attendre les témoignages épigraphiques. À Aigéai, on connaît le sanctuaire de la Mère des Dieux, Cybèle, dans la partie orientale de la ville, et celui d'Artémis Eukleia, en bordure de la zone publique : on a recueilli dans ce dernier de belles statues de marbre, offertes par Eurydice, la mère de Philippe II. À Pella, plusieurs sanctuaires ont été fouillés, riches de très nombreuses trouvailles mobilières, particulièrement de terres cuites votives : hors les murs, le Thesmophorion, avec une grande construction circulaire regroupant des fosses rituelles, peut-être les *megara* que mentionnent les sources littéraires à propos de la fête des Thesmophories ; *intra muros*, un sanctuaire d'Aphrodite, un autre de la Mère des Dieux, un autre enfin d'un héros local guérisseur, Darron, avec un curieux bâtiment circulaire bordé de trois petites *tholoi* satellites.

2.5

Fortifications urbaines

Philippe II et ses successeurs, Alexandre et Démétrios Poliorcète principalement, ont fait faire à la poliorcétique, l'art de prendre les villes, des progrès qui avaient rendu caduques bien des techniques de défense. Mais les remparts de villes de Macédoine, trop mal conservés surtout pour les parties hautes, ne permettent pas d'évaluer si la défense passive des villes avait fait des progrès en retour. Rares sont les villes dont on connaît intégralement le tracé des

fortifications ; mais d'après ce que l'on en voit, comme ceux des cités grecques, les remparts macédoniens se conforment autant que possible au relief, afin d'en exploiter toutes les capacités défensives. Aigéai est l'un des rares cas où la ville haute est un véritable réduit défensif isolé par une fortification indépendante de celle de la ville. De la même façon, dans le cas des villes nouvelles à urbanisme régulier, le tracé imposé par la configuration du terrain est tout à fait indépendant de l'organisation interne : c'est clair pour Olynthe, et même si son tracé est loin d'être connu dans toutes ses parties, le rempart de Pella illustre lui aussi cette situation. Ce n'est guère qu'à Dion que l'on peut avoir l'impression que le tracé rectangulaire du rempart, dont la première phase est datée de l'époque de Cassandre, vers 300, se modèle sur celui de la voirie, avec des portes qui se trouvent bien alignées sur les axes principaux : c'est qu'en l'occurrence la ville est installée sur un site pratiquement plat.

FR Quant aux éléments défensifs – tours à intervalles réguliers, plus souvent rectangulaires que rondes, disposition des portes – et aux techniques de construction – le plus souvent socle en grand appareil de blocs de calcaire, supportant une élévation en brique crue – elles ne diffèrent en rien de ce que l'on connaît depuis longtemps de l'architecture militaire grecque. Deux villes méritent cependant mention pour des particularités de leurs remparts d'ailleurs antérieurs à leur intégration dans le royaume macédonien. À Stagyre, colonie d'Andros et patrie d'Aristote établie sur les deux collines d'un promontoire de Chalcidique orientale, les fouilles ont récemment fait connaître un segment de la première muraille, d'époque archaïque, avec une porte. Du long linteau de celle-ci sont parvenus deux fragments : il est décoré d'un bas-relief représentant face à face un sanglier, l'emblème monétaire de la ville, et un lion. Jusqu'à présent, on ne connaissait qu'à Thasos des passages décorés de reliefs, entrée de sanctuaire et portes de la ville.

Près de l'embouchure du Strymon, Amphipolis est une fondation athénienne tombée en 357 aux mains de Philippe II qui en fit un point névralgique de son royaume. Sa fortification comporte une petite enceinte intérieure (2,2 km) qui ne protège que le centre urbain, et une grande enceinte dont les 7,5 km abritent toute l'agglomération. Cette dernière présente dans son tronçon nord deux particularités remarquables, qui remontent au premier état, daté du V^e siècle. Le long du Strymon, au bas de la pente, une suite de hauts et étroits regards est ménagée dans le bas du mur : ce dispositif unique permettait aux eaux de ruissellement de traverser le rempart sans inonder ses abords internes. Dans le même secteur, la porte qui ouvre en direction du fleuve donne directement sur un pont de bois, dans les exceptionnels vestiges duquel on distingue deux états : le plus ancien pourrait correspondre à la construction évoquée par Thucydide (4.103 et 108) dans son récit des combats entre l'Athénien Cléon et le Lacédémonien Brasidas en 422. Le tablier du pont était supporté par une forêt de pieux, enfoncés dans les berges et le lit même du fleuve : ces vestiges sont uniques en Grèce.

3

L'habitat et son décor : maisons et palais

3.1

Maisons traditionnelles et maisons de villes neuves

Plusieurs sites de Macédoine ont livré des exemples d'architecture domestique, même si rares sont ceux où les fouilles sont suffisamment extensives pour donner des plans complets de quartiers ou même de maisons. Tel est cependant le cas à Argilos, qui se signale par un type de maison archaïque à trois volumes, dont on retrouve l'agencement ailleurs : un grand espace transversal dessert deux petites pièces à mezzanine.

Dans les villes nouvelles d'époque classique domine la forme bien connue de la maison grecque à *pastas*, de plan proche du carré, dont les pièces donnent sur une petite cour intérieure avec un côté couvert. Les exemples les plus évocateurs se trouvent à Olynthe, répétés à l'identique dans les îlots de dix maisons : le corps principal, avec un petit *andron* ou salle de banquet, cuisine, salle d'eau et chambres ou gynécée à l'étage, ouvre par un portique transversal en direction de la cour dallée au sud, elle-même encadrée de deux pièces à vocation utilitaire. Cette maison type, sur une parcelle de 300 m², la même pour toutes les familles, répondait originellement à une volonté égalitaire : mais les transformations subies par nombre d'entre elles – division ou au contraire agrandissement aux dépens des maisons voisines – témoignent du retour des inégalités et du souhait des plus riches de disposer de cours plus grandes, si possible péristyles ; c'est cette forme de demeure plus confortable, comme la Maison dite de la Bonne Fortune, qui s'est généralisée lorsque la ville s'est étendue hors les murs, dans la première moitié du IV^e siècle. Le goût pour le luxe s'est aussi manifesté à ce moment par l'installation, dans les *androne*s de moins d'une dizaine maisons, de mosaïques de galets de rivière, parmi les plus anciennes connues en Grèce ; en noir et blanc seulement, ces pavements chers qui devaient imiter des tapis textiles, représentaient des motifs végétaux ou des scènes à plusieurs personnages, encadrés de bandes d'orientations différentes, de façon à être lues par les dîneurs allongés sur les lits disposés contre les quatre murs de la pièce : Bellérophon terrassant la Chimère, des griffons dévorant des cerfs, des hippocampes, des Néréïdes...

FR

3.2

Les demeures aristocratiques de Pella

Des maisons à *pastas* relativement modestes sont connues à Pella. Mais ce sont les vastes maisons aristocratiques, mises au jour pendant les années cinquante dans les quartiers au sud de l'agora, qui méritent ici l'attention. Elles sont si grandes – entre 2.000 et 3.000 m² – qu'il n'y en a que deux ou trois par îlot. Elles disposent toutes d'une cour péristyle, dorique ou ionique, autour de laquelle s'organisent les pièces en quatre ailes. La principale, avec un étage, est au nord et donne vers le sud : c'est là que se trouvent les pièces de réception, en particulier les grandes salles de banquet, et d'habitation, l'aile sud étant réservée aux espaces utilitaires. Le luxe de ces demeures du dernier quart du IV^e siècle se manifeste tant dans les pavements que dans le revêtement des murs : il témoigne de l'afflux des richesses dans la capitale du royaume peu après l'époque d'Alexandre.

Les quelques maisons fouillées, en particulier celle du Dionysos, avec ses deux cours péristyles, dorique au sud, ionique au nord, et celle de l'enlèvement d'Hélène, ont livré un ensemble de plus d'une dizaine de mosaïques de galets. Celles à motifs géométriques, comme des carrés inscrits ou des damiers de losanges, équipaient les vestibules des salles de banquets : ce type de décor imitait les luxueux dallages en *opus sectile* de marbre. Les *androne*s eux-mêmes étaient ornés de mosaïques avec des scènes figurées, à l'origine de la désignation conventionnelle des maisons, aussi bien en motif principal au centre de la pièce qu'en paillason à l'entrée. Les thèmes sont tantôt tirés du mythe, comme l'enlèvement d'Hélène, une Amazonomachie, une Centauresse faisant une libation, tantôt du monde de Dionysos comme le dieu chevauchant une panthère bondissante, tantôt encore du monde de la chasse que l'on devine royale : chasse au cerf, signée de Gnôsis, et chasse au lion, peut-être écho du célèbre épisode au cours duquel Cratéros sauva la vie d'Alexandre ; d'autres enfin ont des sujets banals, comme des combats d'animaux et de griffons, déjà connus à Olynthe, ou des décors végétaux, disposés en de

luxuriantes compositions. Toutes ces mosaïques sont disposées du point de vue unique de celui qui entre dans la pièce.

Les panneaux figurés sont caractérisés par un véritable style pictural, qui se traduit tant par la hardiesse de la composition, souvent pyramidante, avec des superpositions de plans étagés en profondeur et des corps présentés en perspective, que par l'emploi maîtrisé des couleurs : la polychromie est discrète, mais avec des dégradés subtils pour rendre les volumes et le jeu de l'ombre et de la lumière. À l'évidence, c'est de la grande peinture que s'inspirent les mosaïstes. Du point de vue technique, ils jouent sur les tailles différentes de galets, ont recours à des matériaux artificiels ou semi-précieux pour obtenir des verts et des bleus et peut-être aussi pour les yeux des personnages ; enfin, ils introduisent de fines lames de terre cuite ou de plomb, comme un élément graphique qui précise contours et détails.

Quant aux murs, leur technique de construction, en brique crue sur un socle de pierre, appelait un enduit pour donner l'illusion d'un matériau plus riche ; rares sont les exemples parvenus, comme à Pella et Amphipolis, en raison de la fragilité même des matériaux. Ils sont suffisants cependant pour reconnaître des imitations en peinture de constructions soignées en pierre, suggérant même des marbres polychromes : ce « style structural » est à coup sûr l'antécédent macédonien du premier style pompéien. La Maison aux enduits de Pella montre l'invention d'un autre procédé de la peinture pariétale ; les murs hauts de cinq mètres d'une vaste exèdre ont reçu un décor à deux niveaux : en bas sont peints les blocs d'un socle du style structural ; en haut est peinte une galerie ouverte, avec entre les pilastres le bleu du ciel, procédé illusionniste qui agrandit la pièce.

FR

3.3

Palais macédoniens

La royauté implique le palais, forme architecturale inconnue dans le reste de la Grèce classique. La monarchie macédonienne a élevé des résidences royales dans chacune des capitales successives du royaume, Aigéai et Pella : elles sont bien plus évocatrices de l'architecture palatiale que les palais des autres capitales royales du monde grec, comme celui de Pergame, contraint par l'espace limité d'une acropole étroite, ou d'Alexandrie, que l'on n'imagine qu'à travers les sources littéraires.

3.3.1 Aigéai

Dans l'ancienne capitale des rois de Macédoine, Aigéai, le palais occupe une situation remarquable, sur les derniers contreforts de Piérie, d'où il domine vers le nord la plaine et la vallée de l'Haliacmon. Partiellement mis au jour dès 1861 par L. Heuzey, il a fait tout au long du XX^e siècle l'objet de plusieurs campagnes d'exploration, qui l'ont replacé dans son cadre antique : dans la partie occidentale de la ville, il constitue, avec le théâtre voisin, l'agora, le sanctuaire d'Artémis Eukleia et d'autres constructions publiques, le centre politique d'Aigéai.

Le plan porte à des dimensions jamais atteintes – 104,5 × 88,50 m, surface de 9.250 m² – le principe de la maison grecque avec ses espaces distribués autour d'une cour péristyle. Celle-ci, de 44 × 44 m, est bordée d'une sobre colonnade dorique. Le portique sud donne accès aux quatre *andrones* ou salles de banquet de l'aile sud, vraisemblablement la plus officielle : une à chaque extrémité de l'aile, les deux autres au centre, commandés par un grand vestibule commun. Dans l'aile orientale, sans doute la seule qui devait disposer d'un étage, une tholos inscrite dans une pièce carrée était consacrée au culte d'Héraclès Patrôos, l'ancêtre mythique de la maison royale de Macédoine. Dans

l'aile orientale, trois pièces immenses (ca 300 m²) et pourtant sans support intérieur – exploit de charpentier ! – abritaient des *symposia*.

Ce qui distingue cependant le palais de l'organisation d'une simple maison, c'est, dans toutes les restitutions proposées, le traitement des façades extérieures visibles depuis la ville, au nord et à l'est, et la majesté de l'entrée. L'aile nord était doublée vers l'extérieur d'une terrasse sur un soutènement de six mètres de hauteur, qui pourrait avoir été couverte d'un portique. L'existence de portiques doriques devant l'aile est, de part et d'autre de l'entrée, est quant à elle assurée ; le propylon proprement dit, large de 10 m, avec un étage ionique en façade, conduit à la galerie intérieure à travers une succession de trois pièces séparées par des portes triples.

Au-delà de la modestie apparente des matériaux des murs, construits en briques crues sur un soubassement de calcaire, le luxe de la construction se manifeste de plusieurs façons : dans la qualité des enduits des murs, peints d'aplats de couleurs mais sans doute aussi de compositions figurées, dans le marbre des immenses seuils des portes monumentales, dans la précision de la stéréotomie des pièces architecturales, qui a pu faire qualifier le palais d'Aigéai de « Parthénon du la Grèce du Nord », dans les sols enfin des différentes pièces, dallages de marbre et pavements de mosaïques de galets. La mieux conservée, dans l'un des *androne*s de l'aile sud, représente une superbe composition végétale circulaire, ceinte d'un méandre et de postes ; dans les écoinçons, des figures féminines terminées en fleurs de lotus renversées d'où s'échappent des rinceaux.

On s'accorde aujourd'hui pour dater cette construction du troisième quart du IV^e siècle. Quant à la demeure accolée à l'ouest du palais, avec des pièces sur deux côtés seulement d'une cour péristyle, et de construction bien moins soignée, elle est considérée tantôt comme un ensemble de locaux de service ajoutés au palais, tantôt comme un édifice de remplacement après la première destruction de celui-ci, sans doute du fait d'un séisme.

3.3.2

Pella

Des trois collines qui bordent Pella au nord, le palais occupe celle du milieu : adossé au rempart, il domine ainsi la ville, au plan régulier de laquelle il est parfaitement intégré (ci-dessus, 2.2), et le golfe thermaïque au-delà. Il s'agit d'un ensemble d'une ampleur – on en estime l'emprise au sol à environ 60.000 m² – et d'une complexité impressionnantes, qui a exigé d'énormes travaux de terrassement. Mais l'état de conservation – la récupération des matériaux de construction depuis la fin du XIV^e siècle a ruiné le palais jusqu'aux fondations dans la plupart de ses parties – et l'inachèvement de la fouille, toujours en cours, laissent encore bien des incertitudes sur l'aspect et la fonction des différentes parties.

Le plan juxtapose au moins six ensembles de pièces distribuées autour de cours péristyles, disposés sur deux rangs. Deux au moins des trois ensembles sud présentaient vers la ville un front commun, sous la forme d'une galerie à colonnes dressées sur un soubassement de 2 m de hauteur ; la colonnade dorique longue de 154 m était interrompue par un grandiose propylon saillant, dont la façade large de 15 m superposait un ordre ionique aux quatre colonnes doriques du rez-de-chaussée. Articulé en trois pièces, ce propylon donnait accès directement à l'ensemble sud-est, qui semble avoir été la partie officielle du palais, disposée autour d'une cour péristyle de 35 × 30 m avec un autel au centre ; les extrémités de la galerie nord forment des absides, et l'aile nord comporte une vaste salle barlongue (22 × 12 m, 12 m de hauteur restituée) dont les murs sont structurés par un ordre d'applique ionique sur

deux niveaux. Les espaces plus petits de l'ensemble nord-est, en contre-haut, pourraient être des pièces d'habitation (du personnel ?). La partie centrale comporte deux cours de 50 m de côté, à péristyles doriques, avec chacune des groupes de pièces sur leur côté nord. La vaste piscine (7 × 5 m) au nord-est de la cour nord désigne cette partie centrale comme la palestine du palais. Quant à la partie occidentale, les deux immenses ensembles qui la composent sont restés inachevés dans la forme ambitieuse initialement prévue : il pourrait s'agir de jardins au sud-ouest et de casernes au nord-ouest. La construction du palais s'est échelonnée sur tout le IV^e siècle et au-delà au III^e siècle.

3.3.3

Architecture palatiale

Au-delà de leurs différences dans leurs dimensions et complexité, ces deux exemples exceptionnels d'architecture palatiale ont en commun l'ampleur de la composition, la parfaite intégration dans le paysage de leurs superbes façades, belvédères qui dominent la ville, et l'organisation en terrasses qui détachent et soulignent des parties de l'ensemble. Ce sont là des constantes de l'architecture hellénistique, dont on attribue souvent le mérite à Pergame. Mais si les datations hautes des palais d'Aigéai et de Pella – le premier état de ce dernier daterait de la période d'Archélaos et son plein développement du règne de Philippe II – se confirmaient, cette tendance à la mise en scène d'une architecture de prestige, symbolique du pouvoir royal, pourrait en fait bien être une invention de la Macédoine. Les deux palais partagent aussi le même vocabulaire architectural, avec l'invention de formes complexes, comme les demi-colonnes accolées de part et d'autre de pilastres par exemple.

FR

Reste le problème de la fonction de ces palais, toujours discutée : s'il est évident que celui de Pella abritait à la fois toute la machine administrative et politique du royaume et sa vie de cour, celui d'Aigéai pourrait avoir été réservé à celle-ci, dans le cadre d'une occupation saisonnière et festive, sans qu'il faille accepter pour autant les reconstitutions dans lesquelles la quasi totalité des espaces étaient des salles de banquet.

4

Production artistique et artisanale

C'est à partir du milieu du IV^e siècle et de Philippe II que l'on commence à distinguer une spécificité des ateliers du royaume macédonien par rapport à ceux des cités grecques installées de longue date en Macédoine.

Les ateliers peuvent être cernés d'abord à travers leurs productions, connues par les trouvailles tant mobilières qu'immobilières, d'art ou quotidiennes, sur des sites de toutes natures – sanctuaires et zones publiques, habitats et surtout nécropoles. On connaît pour le haut archaïsme des productions macédoniennes originales, comme la céramique argentée ou des amphores à décor subgéométrique, dont le lieu de fabrication est encore sujet à discussion. À l'époque archaïque et pendant une grande partie de l'époque classique, la production artistique et artisanale est largement dépendante des modes et modèles importés des grands centres d'une Grèce comprise au sens large : les productions locales des cités grecques de Macédoine et au sein du royaume de Macédoine s'en inspirent largement quand elles ne les imitent pas directement, sans arriver toujours à leur hauteur. C'est particulièrement vrai de la céramique – vases et figurines – et de la sculpture, influencée par le monde ionien, l'Attique et Thasos, alors que la toreutique et l'orfèvrerie sont plus originales.

La formidable montée en puissance que la Macédoine doit à Philippe II change la donne en suscitant un véritable art de cour. Les ateliers répondent aux besoins de la maison royale et de l'aristocratie en empruntant des voies

neuves, permises par la richesse des commanditaires, contraintes ou favorisées par les matières premières disponibles : si elle n'a pas de marbre, la Macédoine est riche en bois de charpente et en métaux précieux, grâce aux mines du Pangée que l'on commence à étudier. L'architecture macédonienne se distingue désormais, à la fois dans les types de bâtiments (palais, maisons aristocratiques, tombes), dans le vocabulaire de formes composites et dans le décor. On fait appel à des maîtres prestigieux, les peintres Zeuxis, Apelle et d'autres, les sculpteurs Lysippe et Leocharès. En peinture, ces personnalités ont favorisé l'éclosion de courants originaux, que des artistes macédoniens ont développés, et inspiré aux mosaïstes plusieurs innovations techniques. Le répertoire des orfèvres s'enrichit alors de motifs macédoniens, comme le nœud d'Héraclès, symbole des Argéades, et surtout orientaux, qu'avait fait connaître la conquête d'Alexandre. Le travail de l'ivoire et du verre donnent eux aussi lieu à des productions de luxe, petite plastique et vaisselle ; parfois ces matériaux semi-précieux viennent décorer ensemble des meubles, coffres et somptueuses *klinè*s, témoins du niveau de qualité atteints par l'artisanat macédonien. Si pour la plastique, grande et petite, les ateliers macédoniens s'insèrent dans une vaste *koinè* hellénistique, dans le domaine de la céramique ils prennent dès la fin du IV^e s. une autonomie qui se manifeste dans des productions originales, tels les vases à décoration « West slope » ou les bols à reliefs figurés, produits à Pella et dans des ateliers satellites.

FR

En revanche, comme lieux de production et de travail, les ateliers échappent trop souvent sur le terrain. Quand ils ne se confondent pas avec le chantier de construction ou de pose, ils se reconnaissent à la présence d'aménagements spécifiques ou d'installations techniques particulières (fours, pressoirs), mais aussi à des trouvailles mobilières comme des ratés et déchets, des outils de production (moules) ou encore des stocks de matériaux. Encore faut-il souligner que l'appréhension des activités artisanales dans l'espace macédonien est comme ailleurs tributaire de fouilles qui sont loin d'être exhaustives, et que certaines filières et domaines de production n'ont pas laissé de vestiges reconnaissables.

De cette image encore largement lacunaire se dégagent quelques traits généraux qui ne peuvent cependant constituer des certitudes. En dehors de la transformation de matières premières agricoles pour la production de vin et d'huile, les ateliers sont presque exclusivement urbains. Dans les cités grecques (Olynthe, Argilos) et les villes de Macédoine (Petres, Veroia, Aigéai, Euia [Polymylos]), il n'y a pas de « quartiers artisanaux » : même s'il existe des regroupements, les ateliers sont généralement dispersés dans l'espace urbain – dans les quartiers d'habitation, à proximité des places publiques – ou périurbain, qu'ils se partagent avec les nécropoles. La puissance publique ne s'intéresse pas à l'implantation des ateliers, qui s'installent là où on les laisse le faire tant qu'ils ne gênent pas un projet urbain plus ambitieux. Il s'agit en général d'unités de production modestes, presque toujours associées à un espace de vente : elles relèvent de la petite entreprise privée. On ne connaît pas de grande manufacture – tout au plus des concentrations d'installations comme les complexes de fours de Euia.

L'agora de la capitale Pella est une exception remarquable. Il s'agit d'un immense complexe, encore en cours d'exploration, équivalent à dix îlots de l'urbanisme régulier de la ville (262 × 238 m). L'ensemble est dédié à des activités artisanales et commerciales : celles-ci prenaient place dans des unités sans doute mises en location, ateliers-boutiques de deux pièces en enfilade, souvent équipés d'un puits, abrités sous les portiques, les uns ouvrant vers l'esplanade centrale, les autres vers les rues périphériques. Dans les unités de l'aile est on fabriquait et vendait des objets en terre cuite moulés, vases et terres cuites figurées :

on y a retrouvé quantité de moules, de vases à relief et de figurines ; dans celles de l'aile ouest, des parfums, des figurines encore, des objets métalliques et des bijoux. L'aile sud était affectée au commerce de denrées liquides et solides. Le bâtiment péristyle de l'angle sud-ouest de l'agora ainsi que son aile nord abritaient l'administration de ce centre économique de la capitale et du royaume. L'agora de Pella est ainsi un cas exceptionnel où la puissance publique a organisé la production artisanale et le commerce et favorisé leur concentration spatiale, dans la ligne des préconisations d'Aristote : « Quant à l'agora des marchandises, elle doit être distincte et bien séparée [de l'agora libre], permettant une concentration facile de tous les produits importés par mer ou en provenance du territoire » (*Politique* 7.12.6 [1331b]). Reste la question de l'absence totale de fours contemporains de l'agora dans son emprise – à mettre peut-être en rapport avec la présence de plusieurs autres ateliers, de céramistes, de métallurgistes, équipés d'ensembles de fours, dans un îlot au nord et un autre au sud de l'agora.

5

Le monde des morts

FR

Comme dans le reste de la Grèce, la tombe du commun des mortels était le plus souvent fort simple, signalée par une stèle, souvent figurée, en relief ou peinte, comme à Aigéai. La Macédoine a livré quantité de ces monuments, parfois de grande qualité. En revanche, c'est la tombe plus ambitieuse des élites, inhabituelle dans le reste de la Grèce, qui distingue la Macédoine.

5.1

Les tombes à ciste monumentales

Les tombes à ciste sont de véritables chambres souterraines de forme quadrangulaire et de dimensions variables ; elles sont construites en grand appareil et couvertes d'un toit plat de grandes dalles éventuellement soutenues par des poutres de pierre si les dimensions de la tombe l'exigent. Elles ne présentent pas de porte : on y accédait par le toit avant la fermeture définitive. Les plus grandes de ces tombes comportent un vestibule en avant de la chambre principale et adoptent des solutions particulières pour la couverture. Ce type de monument qui semble avoir été la tombe des élites aux époques archaïque et classique est assez répandu en Macédoine.

À Aiani, dans la nécropole archaïque et classique de Livadia a été mis au jour une douzaine de tombes monumentales, peut-être royales, dont certaines étaient entourées d'un enclos. La plus grande d'entre elles, la tombe A, comportait une chambre de 4 × 4 m dont le toit était apparemment supporté par une colonne et des poutres de bois ; surtout, les fragments architecturaux recueillis permettent de restituer au-dessus de la chambre un *naïskos* dorique à fonction funéraire.

À Aigéai, la tombe à ciste de Palatitsia datée des alentours de 350 présente deux supports intérieurs et une couverture de deux assises de grands blocs ; elle est recouverte d'un tumulus. Mais c'est dans la grande *toumba* de Vergina, un immense tumulus de 110 m de diamètre pour 12 à 13 m de hauteur, qu'a été découvert la tombe à ciste la plus spectaculaire, qui doit au thème principal de son décor peint son nom de Tombe de Perséphone. Trois murs de la grande chambre funéraire (3,50 × 2,10 m, hauteur 3 m) présentent une zone inférieure rouge, une étroite frise de griffons opposés de part et d'autre d'une fleur sur fond bleu et dans la partie supérieure une impressionnante composition sur fond blanc : sur un mur, un Pluton barbu et hirsute s'élance sur son char précédé d'Hermès, enlevant de son bras puissant une Korè désespérée qui tend les bras vers sa compagne de jeu ; sur le mur contigu, une Déméter en deuil tristement assise, et sur le mur en face trois Moires assistent à la scène. Les

tracés préparatoires révèlent l'improvisation directe ; la maîtrise de la perspective et du mouvement, la virtuosité de la répartition des couleurs sont celles d'un grand artiste : on a suggéré le nom de Nicomachos. Quoi qu'il en soit, la tombe est datée d'environ 340, sur critères stylistiques seulement : en effet, du mobilier funéraire qui devait être accumulé sur des étagères aménagées sur le quatrième mur, le pillage de la tombe n'a rien laissé.

Les six tombes monumentales à ciste mises au jour à partir de 1962 à Derveni, près de Thessalonique, ont quant à elles livré un mobilier exceptionnel, constitué pour l'essentiel de vases et d'ustensiles pour le banquet en bronze en argent, de couronnes en or et de diadèmes, d'armes en bronze et en fer. Dans la tombe B, la plus grande (ca 3 × 2 m), que l'on date de 330 environ, les restes carbonisés d'un papyrus, l'un des très rares découverts en Grèce, avec un texte orphique souvent commenté (voir p. 189 dans ce tome), et un chef d'œuvre de la toreutique macédonienne, le fameux cratère de Derveni. Ce vase monumental en bronze doré, haut de 76,6 cm (sans les anses en volute) contenait les ossements brûlés du défunt ; il est entièrement recouvert d'une décoration en relief, inspirée du culte dionysiaque : outre la scène principale sur la panse, qui représente Dionysos et Ariane entourés de Satyres et Ménades dansant, des reliefs et des frises ornent la base et le col, des protomés masculines le centre des volutes des anses ; à cela s'ajoutent quatre statuettes en ronde-bosse assises sur l'épaule : Dionysos, un Silène et deux Ménades.

FR

Bien plus modeste mais tout aussi intéressante est la tombe à ciste II du tumulus A d'Aineai, de la deuxième moitié du IV^e siècle. Les peintures sur les quatre parois reproduisent un intérieur de *gynaikonitis* ; au-dessus d'une frise de têtes féminines reliées par un rinceau végétal à la vive polychromie sont représentés des oiseaux familiers, des protomés féminines accrochées au mur, et d'autres objets caractéristiques de la sphère féminine.

La Tombe des Philosophes à Pella, des alentours de 300, doit son nom à la représentation peinte de six « philosophes » ou intellectuels sur les parois de la très grande chambre funéraire (4 × 2 m) : c'est un thème unique dans le domaine de la peinture funéraire mais qui a connu une grande fortune à l'époque romaine. En l'état actuel des connaissances, ces peintures sont les maillons les plus proches des modèles classiques à l'origine de ces images de lettrés. Il pourrait s'agir de la tombe d'un savant – l'astronome du mur ouest de la tombe ? – ou d'un protecteur de la vie intellectuelle : quoi qu'il en soit, au-delà de leur intérêt intrinsèque comme œuvres d'un grand maître, ces peintures témoignent de la vivacité de la vie intellectuelle dans la capitale du royaume.

5.2

Les tombeaux macédoniens : approche d'ensemble

Au delà de quelques expérimentations, la recherche de monumentalité des tombes à ciste se heurtait évidemment au problème de la couverture. L'architecture grecque a longtemps répugné à l'usage de la voûte : pour ces constructions souterraines, elle s'est cependant imposée comme seule solution capable de résister durablement au poids des terres accumulées sur une chambre funéraire de dimensions ambitieuses.

C'est cette évolution normale de la tombe à ciste qui est à l'origine du tombeau dit macédonien, phénomène architectural particulier et bien circonscrit à la fois dans le temps et dans l'espace, qui constitue l'originalité archéologique de la Macédoine la plus largement connue. Il s'agit d'une construction souterraine réalisée en grand appareil de blocs de calcaire, comportant une chambre funéraire souvent précédée d'un vestibule, et couverte par une voûte : ce type de couverture autorise l'entrée par une porte, alors à double battant en marbre, intégrée dans une façade. Celle-ci reçoit un traitement

monumental plus ou moins complexe, avec colonnades d'applique, doriques ou ioniques, entablement surmonté d'un attique ou d'un fronton, qui ne présente pas de rapport architectonique avec le reste de la construction. Parfois un couloir ou *dromos* donne accès à la tombe. Le tout est couvert d'un tertre de terre ou tumulus, dont on sait par Platon (*Lois* 947d-e) qu'il était planté d'un bois sacré. Ce type de monument funéraire est à l'évidence réservé à une élite, militaire, aristocratique ou princière.

Plus d'une centaine de tombes répondent à cette définition, en majorité en Macédoine centrale ; les plus nombreuses se trouvent à Aigéai, où les princes de Macédoine ont continué à se faire enterrer, même après que Pella fût devenue leur capitale, à Mieza (Leucadia-Naoussa), Aghios Athanasios, alors qu'ailleurs, comme à Pella, à Dion, Amphipolis, ce sont des monuments isolés. Hors des limites de la Macédoine antique, on n'en connaît même pas une dizaine, en Grèce méridionale surtout et en Asie Mineure. La datation de ces monuments est *a priori* difficile : leurs formes variées – il n'y en pas deux pareils – ne s'insèrent pas dans une série à évolution linéaire et les pillages les ont presque tous privés de leur mobilier, élément dateur le plus précis. Ils entrent cependant tous dans une fourchette chronologique étroite, les plus anciens datant de peu après le milieu du IV^e siècle, les plus grands et significatifs de la fin du siècle et jusqu'au milieu du III^e tandis que le plus récent daterait du milieu du II^e siècle.

FR

Comme les tombes à ciste, les plus riches des tombeaux macédoniens présentaient un décor peint, tant à l'intérieur de la chambre funéraire, sous forme de panneaux complets ou de frises, qu'en façade, où entrecolonnements, entablements – métopes doriques et bandeaux continus ioniques – frontons et couronnements offraient des espaces propices. On y trouve des natures mortes de frises d'armes et de guirlandes, des motifs répétés de combats ou de chars, ou encore des personnages isolés, mais aussi quelques compositions exceptionnelles : certaines sont attribuables à de grands peintres de la deuxième moitié du IV^e siècle connus par les sources littéraires.

On sait peu de choses sur les rites et coutumes funéraires liés au tombeau macédonien. Tout au plus peut on relever quelques constantes. Ainsi, un lit ou son imitation en pierre est-il presque toujours présent dans la chambre funéraire ; le trône est en revanche plus rare. Sans doute faut-il admettre que le premier caractérisait les tombes masculines, le second les tombes féminines : on en trouve confirmation ponctuellement dans une tombe d'Érétrie, qui comportait deux lits désignés par des noms masculins et deux trônes désignés par des noms féminins, et plus généralement dans l'art grec avec les représentations conventionnelles de l'homme en banqueteur et de l'épouse trônante, depuis la plastique archaïque, grande et petite, jusque dans les banquets funéraires d'époque romaine. Comme pour les autres tombes, inhumation et incinération, avec bûcher non loin de la tombe, sont également usités. Quant aux offrandes qui accompagnent le défunt : vases, armes, bijoux, figurines, elles ne se distinguent de celles des autres tombes que par leur nombre et leur qualité. En dehors d'un héros dans le grand tumulus d'Aigéai, l'archéologie n'apprend rien sur le culte rendu à ces défunts de l'élite macédonienne.

5.3

Les tombeaux macédoniens : quelques exemples, architecture et peinture

5.3.1

Tombeaux d'Aigéai

Au-delà de leurs traits communs, quelques tombeaux macédoniens méritent une mention particulière, pour leur forme architecturale ou leur mobilier. À

Aigéai, la tombe dite d'Eurydice découverte en 1987, est le plus ancien tombeau de ce type. C'est une construction souterraine en forme de parallélépipède irrégulier (ca 10,7 × 7,7 à 7,9 m) dans lequel est inscrite la voûte, qui ne fait donc pas saillie à l'extérieur : cette forme particulière résulte de la combinaison de la forme traditionnelle de la tombe à ciste avec l'emploi d'un type de couverture que les constructeurs ne maîtrisaient sans doute pas encore. La façade en poros avec sa porte à deux vantaux ne présente aucun décor ; elle est doublée d'un mur aveugle. En revanche, c'est à l'intérieur, sur le mur de fond de la très grande chambre funéraire (5,51 × 4,48 m, haute de 5,8 m), que se trouve reportée, en trompe l'œil, la façade monumentale attendue : rendues en relief et stuc peint, quatre demi-colonnes ioniques encadrent une porte centrale et deux fenêtres, et supportent un entablement ionique à la vive polychromie, avec un anthemion blanc sur fond bleu. Devant ce mur, un monumental trône de marbre, haut de 2 m, au décor plastique et surtout graphique : le dossier est en fait un tableau peint à l'encaustique, qui représente, vu de face, le couple des divinités infernales, Pluton et Perséphone, en majesté sur un quadrigé lancé au galop. Un coffre en marbre – pillé – contenait les cendres de la défunte enveloppées dans un tissu pourpre et des objets précieux. Les tessons qui ont échappé au pillage de la tombe suggèrent une date vers 340 : il pourrait s'agir de la tombe d'Eurydice, la mère de Philippe II, morte âgée de 70 ans environ.

FR

Le tombeau macédonien désormais le plus connu est celui que l'on identifie comme celui de Philippe II, mis au jour en 1977 dans la partie occidentale de la grande *toumba* d'Aigéai. La façade dorique, large de 5,5 m, est la partie la plus spectaculaire de cette tombe : la grande porte est encadrée par deux colonnes placées entre des pilastres, qui supportent un entablement dorique complet, architrave, triglyphon et corniche. Une exceptionnelle frise peinte de 1,1 m de haut couronne le tout : elle représente une scène de chasse avec sept chasseurs à pied, trois cavaliers, cinq ou six bêtes fauves (lion, chevreuils, ours), neuf chiens, dans un décor d'arbres, de stèles et rochers. Vers le centre de la composition, deux cavaliers – Philippe et Alexandre ? – attaquent un lion ; à l'extrémité droite, le paysage de rochers et de cavernes d'où sort un ours représente certainement l'observatoire solaire mégalithique de Buzovgrad, et symbolise la Scythie où Philippe venait d'effectuer une campagne victorieuse. La maîtrise de la perspective et de la composition révèlent l'œuvre d'un grand maître, pionnier de l'art du paysage. Le vestibule (4,50 × 3,3 m) et la chambre funéraire carrée (4,50 m de côté), couvertes de la voûte en berceau haute de 5,3 m, recélaient un très riche mobilier, retrouvé comme déposé au moment des funérailles. Dans la chambre funéraire, contre mur de fond, un coffre de marbre contenait un *larnax* ou boîte en or avec les ossements calcinés du défunt enveloppés dans un tissu pourpre, surmonté d'une couronne de feuilles de chêne en or. En avant, sur un lit de bois à décor figuré en or et ivoire était déposé tout son armement défensif : épée, poignard, cuirasse en fer et or, jambières ; sur une table de bois, un ensemble d'ustensiles en argent, bronze et terre cuite : cratères et vases à boire, cuillère et puisette, cruche de bronze... Enfin, dans l'angle de la chambre, un bouclier chryséléphantin et son étui en bronze, d'autres jambières, un diadème en argent doré et un casque de fer. Le vestibule de dimensions exceptionnelle abritait en fait une autre sépulture : dans un second coffre de marbre, un autre *larnax* en or au décor plus sobre contenait des ossements féminins enveloppés dans un tissu pourpre et or ainsi qu'un superbe diadème en or ; le mobilier comportait aussi une couronne de myrte en or, un carquois en or avec ses flèches, ainsi que les restes de meuble de bois décorés d'or et d'ivoire. Plusieurs indices architecturaux révèlent que la tombe a été construite en deux temps, la façade et le vestibule plus soigné

venant s'ajouter à la chambre principale, manifestement construite plus hâtivement. Ces caractéristiques, la richesse exceptionnelle du mobilier – il s'agit de la seule tombe macédonienne avec *larnax* en or –, les datations des différentes catégories de mobilier, l'analyse anthropologique même, ont conduit le fouilleur, Manolis Andronikos, à identifier la tombe en question comme celle de Philippe II, assassiné en 336 à Aigéai et inhumé en hâte par un Alexandre pressé de prendre les rênes du royaume à Pella, et celle de sa dernière épouse, Cléopâtre. Longuement discutée, cette identification est en passe de s'imposer contre d'autres propositions.

Dans la grande *toumba* d'Aigéai, la tombe dite du Prince voisine avec la précédente. Un peu plus petite, elle présente une façade dorique sobre, sans colonnes : placée entre les pilastres d'angle, la porte de marbre est encadrée de deux boucliers en relief. Là aussi, le couronnement au-dessus de l'entablement devait recevoir une grande peinture, mais sur un matériau organique (cuir ou panneau de bois) qui n'a laissé aucune trace. En revanche, la tombe se signale aujourd'hui surtout par la frise peinte, haute de 24 cm, de son vestibule : une course de chars s'y développe sur les quatre murs, dans une remarquable variété tant du galop des chevaux que de la perspective. Dans la chambre principale, une « table » de pierre creusée d'une cavité circulaire recevait une hydrie d'argent, contenant les ossements calcinés d'un adolescent, recouverts d'un tissu pourpre ; sur l'épaule de l'hydrie, une couronne de feuilles de chêne en or. Le mobilier funéraire – lit de bois à décoration d'ivoire, vaisselle en argent, armes – confirme que le jeune défunt était de sang royal : peut-il s'agir d'Alexandre IV, assassiné par Cassandre en 310 ?

L'un des plus beaux tombeaux macédoniens pour l'élégance de sa façade est la tombe Rhomaïos, du nom du fouilleur qui la mit au jour en 1938, non loin de la tombe dite d'Eurydice, avec laquelle la comparaison s'impose sur plusieurs points. La grande porte de marbre s'ouvre dans une façade ionique tetrastyle dont les demi-colonnes sont accolées à des pilastres. Les bases réduites à un tore, l'architrave à deux fascies seulement, la frise étroite – un rinceau de volutes, de feuilles et fleurs blanches sur fond bleu – le fronton bas enfin, tout concourt à la légèreté des proportions. Une frise peinte identique à celle de la façade, mais presque entièrement perdue, décorait le vestibule (4,56 × 2,5 m) et la chambre principale carrée (4,56 m de côté). Dans celle-ci, une table maçonnée et surtout un trône monumental en marbre, au décor plastique (les sphynxes qui soutiennent les accoudoirs) et peint (combats de griffons dans la partie inférieure), à peine moins impressionnant que le trône de la tombe d'Eurydice. Le pillage ancien a fait disparaître tout le mobilier : aussi la datation de la tombe Rhomaïos ne repose-t-elle que sur les critères architecturaux, qui invitent à la placer autour de 300.

5.3.2

Tombes de Mieza

À proximité de Mieza (Leucadia-Naoussa) a été progressivement mis au jour, depuis le XIX^e siècle jusqu'à 2004, un ensemble de huit tombeaux monumentaux, tous retrouvés dépouillés de leur mobilier funéraire. S'ils n'égalent pas les tombes royales d'Aigéai, l'architecture ou le décor de certains d'entre eux n'en méritent pas moins d'être signalés. La plus remarquable est la Grande Tombe, nom qu'elle doit à ses dimensions, ou tombe du Jugement, d'après le thème principal du décor figuré de façade, découverte en 1954. La chambre funéraire presque carrée (4,82 × 4,90 m, haute de 5,26 m) est revêtue d'un décor stuqué qui représente un haut socle surmonté de pilastres ioniques couronnés d'une architrave : le tout donne l'illusion d'une pièce entourée d'un péristyle. Le vestibule barlong est peu profond, mais bien plus large et haut

que la chambre funéraire elle-même (6,50 × 2,12 m, hauteur 7,70 m) : c'est qu'il sert de support à une monumentale façade à deux niveaux, pratiquement aussi large que haute (8,68 × 8,60 m). Le niveau inférieur dorique comporte quatre demi-colonnes entre des pilastres d'angle, une frise dorique dont les onze métopes sont ornées d'une centaumachie peinte ; sur le front de la corniche saillante se développe un bandeau de végétaux sur fond bleu. Le niveau supérieur est ionique : sur un socle décoré d'un combat entre Grecs (ou Macédoniens) et Barbares (ou Perses), réalisé en relief au mortier de chaux, s'élèvent six demi-colonnes entre des pilastres d'angle, qui supportent un entablement ionique (architrave à deux fasces, frise de denticules) surmonté d'un fronton : du décor de celui-ci on ne connaît guère que la technique, identique à celle du socle. Aux deux niveaux, les entrecolonnements sont peints ; fausses fenêtres fermées à l'étage, au niveau inférieur murs-écrans surmontés de personnages indépendants mais réunis par le thème de la descente dans l'Hadès : c'est le décor figuré principal de la façade. À gauche de la porte, le défunt représenté en officier macédonien, prêt à partir, et Hermès psychopompe qui le conduira aux Enfers ; à droite de la porte, les divinités infernales désignées par des inscriptions, Éaque assis et Rhadamante appuyé sur un bâton, attendent de juger son âme. À défaut de génie et d'inspiration, les deux peintres auxquels on attribue ces figures font preuve d'une grande maîtrise technique. La tombe est datée de la fin du IV^e siècle.

FR

L'élégante façade ionique tetrastyle de la Tombe des Palmettes, un peu plus récente, n'est pas sans évoquer celle de la tombe Rhomaios. La tombe doit son nom au décor végétal à la vive polychromie qui tapisse le plafond de l'étroit vestibule : une composition unique de très grandes palmettes, fleurs de lotus et fleurs d'eau sur fond bleu, évocation d'un paysage des Enfers. Ces motifs végétaux sont repris dans la façade, tant en frise dans l'entablement et sur la sima que sous la forme de grands acrotères. Dans le fronton, une peinture représente un homme et une femme allongés face à face, comme sur un lit de banquet : Hadès et Perséphone ?

La tombe Kinch, à la sobre façade dorique sans colonnes, doit son nom à l'archéologue danois qui l'étudia à la fin du XIX^e siècle et grâce auquel on connaît la peinture du fond de la chambre funéraire, aujourd'hui entièrement perdue : elle représentait un cavalier macédonien attaquant un fantassin perse. C'est sans doute la tombe d'un officier, de la première moitié du III^e siècle.

La tombe de Lyson et Calliclès, deux frères que désigne, fait exceptionnel, une inscription peinte sur le linteau de la porte, est l'un des plus petits tombeaux macédoniens (3,92 × 3,05 m), unique à plusieurs points de vue. Il comporte un minuscule vestibule à toit plat en saillie sur la chambre principale. Celle-ci est décorée de parastades en trompe l'œil, réunies par une guirlande végétale ornée de bandelettes ; les lunettes délimitées par la voûte sur les petits côtés sont occupées par des représentations de cuirasses, casques, cnémides boucliers et épées. Entre les parastades peintes sont réservées vingt-deux niches, dont dix-sept désignées par des inscriptions ont accueilli les cendres de quatre générations de défunts de la même famille. Il s'agit de la plus récente des tombes de Mieza, réalisée vers la fin du III^e s. et en usage jusqu'à la conquête romaine.

5.3.3

Aghios Athanasios

La nécropole tumulaire d'Aghios Athanasios – le nom antique du site est encore discuté –, à une vingtaine de kilomètres à l'ouest de Thessalonique, a livré plusieurs riches tombes macédoniennes. La tombe II mise au jour en 1994 vient s'ajouter à la liste des monuments exceptionnels. La chambre unique,

carrée (3 m de côté) présente l'habituel décor de zones. Le décor peint de la façade dorique est en revanche du plus grand intérêt : de part et d'autre de la porte, sous deux grand boucliers, deux jeunes gens enveloppés de chlamydes gardent l'entrée du tombeau ; surtout, sous l'architrave, entre les parastades, se développe en une longue frise ionique une scène de banquet à vingt-cinq personnages : au milieu, les symposiastes autour du maître de maison, sans doute le défunt ; à droite un petit groupe d'invités arrivant à cheval, éclairés par des porteurs de torche ; à gauche un autre groupe de militaires macédoniens. Du mobilier pillé, d'infimes restes ont permis de reconnaître la présence d'une somptueuse *klinè* et d'armes. Il s'agit probablement de la tombe d'un militaire de haut grade, dans le dernier quart du IV^e siècle.

5.4

Tombes rupestres

FR À partir de la fin du IV^e siècle et jusqu'à la fin du II^e, les tombes rupestres à grande chambre voûtée creusée directement dans la roche, avec un couloir d'accès, sont fréquentes dans plusieurs régions de Macédoine où le substrat de calcaire tendre s'y prête. C'est le cas en particulier des abords de Pella, de Mieza, de Veroia, où quelques dizaines de tombes rupestres ont été mises au jour ; certaines présentent deux chambres identiques en enfilade. Mais le monument le plus exceptionnel a été mis au jour récemment à Pella : il s'agit d'un complexe couvrant 63 m², avec sept chambres souterraines voûtées, aux murs peints, réparties autour d'un espace auquel conduit un long *dromos* ; il a été utilisé du début du III^e siècle jusque dans la deuxième moitié du II^e. Les tombes rupestres à chambre sont un type fréquent en Méditerranée orientale, ce qui place la Macédoine dans le jeu des influences et échanges dans cette région du monde antique ; un certain nombre de celles de Macédoine se distinguent cependant par une façade architecturée : sans doute faut-il voir dans cette particularité l'influence du tombeau macédonien.

6

Conclusion

L'impression qui ressort de ce survol des monuments de Macédoine, forcément incomplet, est à la fois celle d'une familiarité, d'une altérité et d'une originalité. Familiarité, parce que tout est grec. Dans les formes et les apparences – qu'il s'agisse de l'urbanisme et de l'habitat, des sanctuaires, des tombes, de la production matérielle en général – aussi bien que dans les mœurs, formes de vie et croyances que l'on peut associer à ces monuments, dans les pratiques religieuses et les coutumes funéraires, on retrouve les fondamentaux de la civilisation grecque que l'archéologie classique a fait connaître depuis longtemps dans le monde des cités.

Altérité, parce qu'on trouve en Macédoine des éléments absolument inconnus justement de la Grèce des cités : palais et tombes monumentales, art de cour, liés à une structure politique et sociale particulière, la royauté. Cette autre Grèce, c'est donc une Grèce royale, dominée par une classe très riche, à l'opposé de la Grèce des *poleis*. Cependant, cette altérité se traduit toujours dans un langage de formes absolument grecques, et ce avec une étonnante cohérence : fondamentalement, l'architecture de la façade du palais et celle de la tombe macédonienne sont identiques, de même que sont identiques le décor pariétal du palais, de la maison aristocratique et de la tombe monumentale.

Originalité enfin, parce qu'il apparaît de plus en plus, au fur et à mesure que les datations se précisent, que la Macédoine du IV^e siècle. n'a pas seulement été un réceptacle de formes grecques. Dans la plupart des domaines, elle a puissamment contribué à leur évolution ; surtout, on lui rend désormais

des inventions que l'on attribuait naguère à d'autres royaumes ou d'autres régions du monde antique : la mise en scène de grands ensembles articulés en terrasses, les grands espaces publics péristyles, les formes composites en architecture, le style structural pour le décor des maisons, le style pictural pour les mosaïques... Dans certains cas enfin, comme pour la grande peinture, elle est d'ailleurs pratiquement le seul conservatoire de ces formes. Nul doute que les recherches en cours et les trouvailles futures ne feront que confirmer la place récemment acquise par la Macédoine, familière, autre et originale, dans l'étude de la civilisation grecque.

Langues et dialectes dans la Macédoine antique

1 Introduction¹

1 Je remercie Georgios Giannakis et Julián Méndez Dosuna pour les commentaires et corrections qu'ils ont formulés sur les versions précédentes.

2 Ceux que l'on a appelés les Téménides ou Argéades étaient trois frères descendants de Téménos qui sont partis d'Argos pour arriver à Lébée en Haute Macédoine, d'où ils conquirent d'abord la région de Béroia et Aigéai, leur future capitale, puis le reste de la Basse Macédoine (voir Hérodote 8.137–139). Argos, dans ce contexte, fait probablement référence à Argos Oresticon dans la région d'Orestide sur la face occidentale de la chaîne du Pinde.

3 Le texte de la plupart des pierres tombales de Vergina est peint.

4 Hatzopoulos (1996, 2e tome, 15–18) distingue les types de documents publics suivants : traités, missives royales, dons et dédicaces, et décrets et lois des cités. Les inscriptions privées se divisent en documents funéraires, catalogues, dédicaces et actes de vente.

5 Voir Tsantsanoglou, Parassoglou & Kouremenos 2006 ; Bernabé 2004 et 2005.

Cet article présente une vue d'ensemble des langues et dialectes attestés de manière directe ou indirecte dans l'ancien royaume de Macédoine, depuis les premiers témoignages apportés par des documents du V^e siècle av. J.-C., jusqu'à la fin du IV^e siècle av. J.-C. La plupart de ces documents remontent au IV^e siècle av. J.-C. mais seuls quelques-uns sont en mesure d'apporter une réponse définitive à ce qu'a été à une époque la question controversée de la nature du parler macédonien avant le règne de Philippe II (360/59–338 av. J.-C.).

Durant les dernières décennies du XX^e siècle, les fouilles archéologiques dans le royaume antique des Téménides ont beaucoup progressé.² De nombreux sites archéologiques ont fait l'objet d'excavations et d'explorations qui ont permis de trouver et de publier de nombreux documents (voir Hatzopoulos 2006, 16 et suiv.). Ces recherches et ces découvertes ont permis, entre autres, de régler de manière presque définitive la difficile question de la langue macédonienne antique. Ces avancées nous ont également permis d'apporter un nouvel éclairage à l'histoire du royaume de Macédoine avant la période hellénistique (voir Roisman & Worthington 2010).

En l'absence de nouveaux témoignages aussi importants que celui de la tablette de malédiction trouvée à Pella en 1986 (voir Appendix, p. 287), je me contenterai de mentionner les dialectes grecs attestés dans l'ancien royaume de Macédoine avant l'apparition de la koiné ionienne-attique et de donner une description détaillée du dialecte grec macédonien, en partant des études effectuées par Brixhe, Dubois, Hatzopoulos, Masson et Panayotou, entre autres.

2 La nature des documents trouvés

En fonction du matériel utilisé pour écrire et de la manière dont les textes nous sont parvenus, on peut diviser les témoignages recueillis sur les langues et les dialectes parlés dans l'ancien royaume de Macédoine en deux catégories. Une première catégorie est constituée de légendes monétaires et de documents épigraphiques sculptés ou peints sur pierre,³ grossièrement gravés sur des feuilles de plomb ou gravés sur des lamelles en or ou d'autres supports. Ils sont datés à partir du V^e siècle av. J.-C. et nous sont parvenus de manière directe. Le contenu des inscriptions sur pierre est de nature publique ou privée mais le contenu de la plupart des autres supports est de nature privée.⁴ On trouve également classé dans cette catégorie, de par sa date (milieu du IV^e s. av. J.-C.) et de par le lieu de sa découverte, le papyrus de Derveni, qui a été trouvé à l'intérieur d'un monument funéraire près de Thessalonique et qui contient un traité philosophique sous la forme d'un commentaire allégorique sur un poème orphique relatant la naissance des dieux.⁵

La seconde catégorie de témoignages nous est parvenue au travers de manuscrits médiévaux et peut être divisée en trois groupes. Il s'agit d'indications données par des auteurs littéraires anciens sur le parler des anciens Macédoniens, d'environ 140 gloses explicitement attribuées aux Macédoniens par des lexicographes anciens, en particulier par le lexique compilé et attribué à Hésychius, ainsi que de noms appartenant à la mythologie, de noms de personnes et de toponymes cités par des auteurs littéraires.⁶

3

Deux traits dominants

Le trait le plus marquant de la situation linguistique en Macédoine durant la période en question est que toute la documentation qui a survécu, des monuments funéraires aux inscriptions publiques, est rédigée en grec, indépendamment de ce que peuvent vouloir dire les allusions éparées au macédonien parlé (voir 9.4 ci-dessous) et indépendamment de l'interprétation d'un certain nombre de gloses qui ne peuvent apparemment pas être comprises comme étant du grec.

FR

Un deuxième trait notable est que les documents trouvés dans l'ancien royaume de Macédoine affichent une grande diversité dialectale allant de l'ionien nord-occidental dans les colonies eubéennes (Olynthe, Torone, Dicéa, Mendé, Méthone, Amphipolis⁷) à l'ionien insulaire dans les colonies fondées par les îles des Cyclades (Acanthe, Stagyre, Ennea Hodoi (les Neuf Routes), Scione), à l'attique dans les cités membres de la Ligue de Délos (Méthone, Héraclion, Aphytis etc.⁸), au corinthien (Potidée) et à la koiné ionienne-attique. Le papyrus de Derveni est rédigé en ionien avec une couche attique. Alors que les centres politiques grecs situés au sud de la Macédoine présentent une relative uniformité dialectale, menacée uniquement par l'émergence de la koiné, la région politique de Macédoine manquait déjà d'uniformité dialectale avant de subir l'influence précoce de la koiné ionienne-attique sur l'ensemble du pays.

4

Le dialecte macédonien du grec

Jusqu'en 1986, on pouvait qualifier à juste titre le macédonien de *Restsprache*, une langue très peu documentée.⁹ Même si de nombreuses inscriptions avaient été trouvées dans de nombreux endroits de l'ancien État de Macédoine et qu'un travail intense d'édition avait été effectué au cours des décennies passées, les documents qui pouvaient être datés d'avant 400 av. J.-C. ne contenaient que de courts textes, dont la plupart avaient été sculptés, gravés, grossièrement gravés ou peints sur des vases ou sur des objets facilement transportables et qui pouvaient avoir été ramenés d'ailleurs en Macédoine. C'est pourquoi le point de vue selon lequel il n'existait pas de documents anciens propres à la Macédoine mais seulement des textes rapportés d'ailleurs était largement répandu. Une bague trouvée à Chalastra (Mygdonie) mais qui venait de Sindos et qui porte l'inscription δῶρον (SEG 31.649, env. 480 av. J.-C.) en est un exemple parmi de nombreux autres.

Les documents épigraphiques trouvés dans l'ancien royaume de Macédoine peuvent, dans leur majorité, être datés à partir du début du IV^e siècle av. J.-C. et sont écrits en koiné ionienne-attique ou fortement influencés par celle-ci.¹⁰ Étant donné que cette variété de grec n'est pas apparue avant le V^e siècle av. J.-C. et que les Macédoniens se sont établis dans la partie orientale des montagnes de l'Olympe au VIII^e ou VII^e siècle av. J.-C. (voir note en bas de page 2), il est évident que la koiné ionienne-attique n'a pas pu être la langue d'origine du royaume de Macédoine.

⁶ Un certain nombre de gloses données par Hésychius, avec ou sans indication de leur origine, ont pu être prises à Amérias, un lexicographe macédonien qui a compilé un glossaire au III^e siècle av. J.-C.

⁷ Amphipolis a été fondée par les Athéniens en 437 av. J.-C. mais les citoyens, dans leur majorité, n'étaient pas des Athéniens (voir Thucydide 4.106.1).

⁸ Pour la liste des membres de la Ligue de Délos, voir Hansen & Nielsen 2004, 1356 et suiv.

⁹ Jusqu'en 1999, à l'entrée « Makedonisch » de *Der Neue Pauly*, le macédonien est qualifié de *Trümmersprache* (« langue résiduelle »). Plus précisément, la version anglaise dit que le macédonien « ne survit que sous forme de petits fragments ».

¹⁰ Voir Brixhe & Panayotou 1988. Des traits caractéristiques de la koiné apparaissent dans les inscriptions les plus anciennes trouvées en Macédoine ; voir Hatzopoulos 1996, 2e tom., no 5 (Oleveni, Juin 345) : ταῦτα, εἰς, ἔτους, βασιλέως ; no 6 (Philippes, 330) : μηθένα, Φιλώταν, τὴν χώραν, τέως, ἕως, Θραιζίν, τὰ δὲ ἔλη. La koiné a été adoptée par les rois macédoniens en tant qu'outil officiel de communication, comme cela ressort du dialecte des inscriptions rédigées hors de Macédoine à partir du milieu du IV^e siècle av. J.-C. ; par ex. IG.12.2.526 (Erésos, 336 et suiv.) en éolien d'Asie mineure, mais les réponses de Philippe II et d'Antigonos en koiné (voir Rhodes & Osborne 2003, no 83) ; I. Priene 156 (Priene, 334 et suiv.) avec la dédicace par Alexandre du temple (ναόν) dédié à Athéna (Ἀθηναίη en ionien) Polias (voir Rhodes & Osborne op. cit., no 86). Le traité de Philippe II avec Amphipolis (357/6 av. J.-C.), par lequel les partisans d'Athènes sont bannis de la cité, a probablement été imposé par le roi macédonien et il est intéressant de noter qu'il est rédigé en ionien occidental (SIG³ 194 ; Hatzopoulos op. cit., 2e tom., no. 40 ; Rhodes & Osborne op. cit., no 49).

11 Sur la base des données littéraires, Hammond (1994b) estime qu'un dialecte éolien était parlé en Basse Macédoine et qu'un dialecte nord-occidental était parlé en Haute Macédoine.

12 La première mention du nom *Macédonien* apparaît chez Hésiode, fragment 7, où l'ancêtre éponyme Macédoine est présenté comme étant le fils de Zeus et d'une des filles de Deucalion.

13 Pour le texte, voir Appendix, p. 287.

14 Le pronom personnel ἔμμες cité par Athénée (7.323b) et tiré de la comédie *Les Macédoniens* de Strattis est contredit par la tablette de Pella. S'agissant de l'hypothèse selon laquelle le nom ethnique Κραννέστης (IG 10.2.2.1.36, période romaine) atteste du même développement éolien de l'ancien groupe de consonnes *-sn-* entre voyelles, voir Hatzopoulos 2007b, 233 et suiv.

15 Les graphies <στ> (et <σστ>) au lieu de <σθ> comme dans γενέσθαι sont interprétées comme un moyen de représenter le caractère d'occlusive de la consonne <θ> dans ce contexte, par opposition au caractère de fricative de la même consonne <θ> dans des environnements différents (Méndez Dosuna 1985, 389-394).

16 Sur la tablette on a ΔΑΓΙΝΑ où le Γ est interprété comme une erreur dans l'écriture de la lettre Π.

Les chercheurs ont donc dû s'appuyer sur les sources anciennes pour essayer de découvrir des indices sur le parler macédonien d'origine (voir Babinotis 1992).¹¹ Néanmoins, les éléments fournis par ces sources anciennes sont contradictoires et sujets à controverse. D'après Hérodote (5.22, 8.137-139), les rois macédoniens étaient des Grecs.¹² Mais dans la mesure où Thucydide (2.80.5-7, 2.81.6, 4.124.1) et Aristote (*Politique* 1324b) classent les Macédoniens parmi d'autres peuples barbares, le roi aurait alors régné sur une population non grecque. Isocrate (*Philip* 108 et 154), dans un discours visant à persuader Philippe de prendre la tête des Grecs, déclare que le roi était le seul Grec à estimer qu'il valait la peine de diriger un peuple qui n'était pas de la même race (μόνος γὰρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας). En outre, Démosthène (*3e Olynthienne* 24 ; *3e Philippique* 31 ; *Sur l'ambassade* 308) et d'autres auteurs ont souligné que non seulement les Macédoniens mais également Philippe lui-même n'étaient pas des Grecs.

Or, d'autres auteurs modernes ne pouvaient pas croire qu'Euripide, Agathon, Gorgias et d'autres aient pu vivre là, composer et jouer des tragédies et autres oeuvres littéraires si le roi et sa cour ne parlaient pas grec. Quant aux attaques de Démosthène qui traite Philippe de barbare, elles doivent être considérées comme de simples injures, qui sont d'ailleurs contredites par le fait que le roi a participé aux Jeux Olympiques, tout comme l'avaient fait ses prédécesseurs plus d'un siècle auparavant (voir Hérodote 5.24). Comme le rapporte Tite-Live (31.29.15), les Macédoniens, les Étoliens et les Acarnaniens parlaient la même langue.

5

La tablette de malédiction de Pella¹³

Le texte macédonien le plus ancien qui soit suffisamment long pour être considéré comme représentatif d'un dialecte a été trouvé à Pella en 1986 et publié en 1993 (voir Voutiras 1993, 1996, 1998 ; *Bull. Épigr.* 1994, 413 ; Dubois 1995 ; O'Neil 2006). Il est grossièrement gravé sur une feuille de plomb en alphabet milésien et date environ du milieu du IV^e siècle av. J.-C. Le contenu de ses neuf lignes consiste en un mauvais sort qu'une femme amoureuse jette sur le mariage imminent d'un homme du nom de Dionysophon avec une femme du nom de Thétima. Ses principaux traits dialectaux sont les suivants ;

Phonétique et Phonologie

- premier allongement compensatoire : γᾱμαι, ὕμῶμ ;¹⁴
- conservation de *a : ;
- contraction de *a:o > a : ;
- ouverture de [i] et [u] : διελέξαιμι et ἀνορόξασα pour διελιξαιμι et ἀνορούξασα ;
- hyphérèse de [eo] > [e] : Θετίμα ;
- assimilation de [ign] > [i:n] : γίνομαι ;
- fusion de <EI> et <I> : πάλειν pour πάλιν, ἱμε pour εἰμί, δαπινά pour ταπεινά ;
- évolution en fricative de [t^h] indirectement démontrée par la graphie <στ>, pour transcrire le [st^h] : γενέσται pour γενέσθαι ;¹⁵
- évolution en sonore de /t/ > [d], si δαπινά doit être considéré comme équivalent de ταπεινά (voir 5.3 ci-dessous).¹⁶

Morphologie

- génitif singulier en -a : des noms masculins en -a ;
- datif pluriel δαιμόσι ;
- datif singulier du pronom de la première personne ἐμίν, également attesté en dorien épigraphique et littéraire ;
- désinence d'adverbes et de conjonctions de temps en -κα : οποκα, τοκα ;

- apocope de la voyelle brève finale de κατά en tant que préfixe verbal devant une occlusive dentale (παρκαττίθεμαι), mais pas devant une occlusive vélaire : καταγράφω, συγκαταγηράσαι. Il n’y a pas d’apocope dans ἀναγωγήν.

La tablette de malédiction de Pella a révélé un nouveau dialecte du grec ancien, dont les traits ne correspondent à aucun autre dialecte connu à ce jour et dans lequel on ne trouve aucune trace d’une influence de la koiné ionienne-attique. Le *defixio* amoureux offre une nouvelle forme de dorien nord-occidental qui n’a pas d’équivalent dans les dialectes littéraires. Les tablettes de malédiction jusqu’alors connues sont toutes écrites dans le dialecte local de l’endroit où elles ont été trouvées et il n’y a aucune raison de penser que cette tablette déroge à cette règle. Étant donné que la tablette de Pella présente une combinaison de traits dialectaux différents de tous les autres dialectes locaux ou littéraires, on doit exclure la possibilité qu’elle ait été rédigée dans une autre région dialectale avant d’être apportée à Pella. Ce dialecte étant exclusivement attesté dans la Macédoine antique (voir Méndez Dosuna 2007b et 6 ci-dessous), on peut l’appeler à juste titre macédonien. Il est aussi peu et tardivement documenté que le pamphylien par exemple mais il ne fait aucun doute qu’il s’agit d’un dialecte grec.

Plusieurs traits caractéristiques de la tablette de Pella sont confirmés comme étant macédoniens par des gloses :

5.1

Ouverture de [i] et [u]

La glose macédonienne ἄβροτες ὄφρυες (voir Hésychius ἄβροῦτες ὄφρυς. Μακεδόνες) indique également une fusion de [o] et [u] si ἄβροτες correspond bien à ἄβρόφες. De même, le nom de mois macédonien Αὔδωναῖος, que l’on trouve dans les sources anciennes, apparaît alternativement sous les formes Αὔδωναῖος, Ἀἰδωναῖος et Αὔδναῖος. D’autres cas de fusion de E et I et de O et Y dans les inscriptions écrites en koiné ont été expliqués de manière convaincante par Brixhe (1999, 47 et suiv.) comme des traits macédoniens conservés dans la koiné locale.

5.2

γίγνομαι > [gí:nomai]

L’assimilation γίγνομαι > [gí:nomai] se retrouve également dans d’autres dialectes et ne doit pas être attribuée à une influence de l’ionien-attique.

5.3

Les occlusives sonores et sourdes

Σί δαπινά correspond bien à ταπεινά, comme le suggère Dubois (1995) et comme cela est généralement admis, une occlusive sonore peut alors se substituer à l’occlusive sourde correspondante que l’on attendrait. On retrouve d’autres exemples probables de ce phénomène dans une inscription attique (IG 1³.89, Athènes, 423/2 av. J.-C.) qui retranscrit un traité entre le roi Perdikkas II de Macédoine et Athènes. On trouve dans la liste des Macédoniens qui ont prêté serment sur le traité avec les Athéniens deux noms de personnes – attestés nulle part ailleurs – qui sont Βορδῖνος (ligne 72), peut-être pour Πορτῖνος, dérivé de πόρτις ‘veau’, et Βυργῖνος (ligne 61), qui rappelle l’attique Φυρκῖνος (voir Masson 1998 ; Hatzopoulos 2006, 43).¹⁷

Hatzopoulos (1987a ; 2006, 42) interprète l’épithète Διγαῖα (également écrite Δειγαῖα et même Δειγέα) comme étant l’épithète Δικαία, qui qualifie Artémis. On trouve ce terme dans un groupe d’inscriptions de la période romaine qui ont été trouvées sur le territoire d’Aigéai (Vergina) et qui contiennent des

¹⁷ Au sujet de Σταδμεάς, un dérivé de σταθμός, dans la même liste, voir plus loin 8.

18 Au sujet de Βλαγαν(ε)ῖτις, voir plus loin note en bas de page 26.

19 Au sujet des graphies de consonnes sonores à la place de sourdes, voir plus loin 8.

20 Voir Karamitrou-Mentesidi 1993 ; *Bull. Épigr.* 1994, 385 ; Brixhe 1999, 42 et suiv. ; Panayotou-Triantaphyllopoulou 2007b.

21 *IG P.*89 (Athènes, 423/2) concerne un traité d'alliance entre Athènes et le roi macédonien Perdicas II qui se termine par une liste de quarante-cinq noms de Macédoniens. Un catalogue de trente prêtres éponymes de la nouvelle cité de Kalindoia est répertorié par Hatzopoulos 1996, 2e tom., no 62 (fin du IV^e siècle av. J.-C.). Les soixante-cinq monuments – des stèles funéraires pour la plupart – découverts à Vergina comptent quatre-vingt-neuf noms de personnes. On trouve une liste de trente-et-un noms chez Hatzopoulos op. cit., 2e tom., 79 (Mygdonie, Leté, env. 350–300 av. J.-C.). Un *defixio* de plomb non publié (*SEG* 49.750, Oraiokastros, Mygdonie, période classique) donne les noms des fils d'un certain Ὠσπερος : Διογένης, Κρίτων, Ἰοβίλης, Ἐπάναρος et Μένων.

actes d'affranchissement (voir *SEG* 27.277 ; *Bull. Épigr.* 1977, 269 ; 1984, 250). Si cette interprétation est correcte, cette épithète constituerait un autre exemple de la graphie d'une consonne sonore à la place d'une consonne occlusive sourde.¹⁸

La substitution occasionnelle d'une consonne occlusive sonore à l'occlusive sourde attendue a son équivalent dans le district de Tripolis en Perrhébie, dans le nord de la Thessalie. D'après Hatzopoulos (2007a, 167–176), de telles graphies sont le reflet d'une prononciation commune au sud de la Macédoine et au nord de la Thessalie. Toutefois, Helly (2007, 196 et suiv.) souligne que les traits dialectaux communs à Tripolis en Perrhébie et à la Macédoine sont à mettre au compte de l'établissement de la population macédonienne dans ce district du nord de la Thessalie, quand celui-ci est tombé sous la coupe des rois macédoniens au milieu du V^e siècle av. J.-C.¹⁹

6

Autres documents récemment découverts

D'autres documents trouvés en Macédoine après le *defixio* amoureux de Pella sont écrits en koiné ionienne-attique ou ont fortement subi son influence. Il s'agit de textes brefs, de listes de noms de personnes ou de textes qui ne présentent pas suffisamment de traits dialectaux pour pouvoir identifier le dialecte utilisé.

Sur les cinq documents trouvés à Aiani (Elimée), l'un d'eux, une inscription peinte sur une jarre, écrite en alphabet milésien et qui pourrait dater du début du V^e siècle av. J.-C., contient la phrase : [...]άλιος ἐμὶ τῆς Δολίου (« je suis la propriété de -*alis*, la fille de Dolios »). Le η dans l'article et la désinence de génitif en -ιος d'un nom dont le nominatif est en -ις font penser à une inscription ionienne. Les autres documents ne nous disent rien sur le dialecte utilisé.²⁰

Un groupe de tablettes de malédiction trouvées à Pydna (Piérie) et pouvant dater de la fin du IV^e siècle av. J.-C. consiste principalement en des listes de noms de personnes (voir Curbera & Jordan 2003). On trouve sur l'une d'elles les termes καταδεσσεύω (ligne 1) τὰς γλώσσας, εἴ τις (ligne 7) et δυνάσσω (ligne 10) ainsi qu'un certain nombre de traits caractéristiques de la koiné.

Un fragment de tablette judiciaire trouvé à Aréthousa (voir Moschonisioti, Christidis & Glaraki 1997 ; *SEG* 47.885, début du III^e s. av. J.-C.) ne contient que trois formes en mesure de nous aider à identifier le dialecte utilisé : le génitif féminin pluriel πασῶν, qui montre la contraction dorienne [a:ɔ:] > [a:] et plusieurs occurrences de ὄσοι et de γράφω.

Julián Méndez Dosuna (2007b) a attiré l'attention sur une question oraculaire trouvée au sanctuaire de Dodone et probablement posée par un Macédonien (voir Méndez Dosuna dans ce tome). Malgré sa brièveté, le texte offre une combinaison de traits dialectaux qui ne correspondent à aucun autre dialecte. Étant donné que le nom du consultant est Κεβάλιος, un dérivé de κεφαλή, avec un β au lieu d'un φ (voir Hésychius κεβαλή, κεφαλή), comme Βάλακρος au lieu de Φάλακρος, Βίλιππος au lieu de Φίλιππος (voir Hérodien 1.281, et ci-après 9.2) et comme d'autres exemples macédoniens, il est très probable que ce consultant ait été un Macédonien.

7

Noms de personnes

Plusieurs inscriptions macédoniennes comportent des catalogues ou des listes de noms de personnes.²¹ Les preuves linguistiques sont si maigres et la question de la langue tellement controversée qu'il n'est pas surprenant que les noms de personnes aient fait l'objet d'une grande attention, dans la

mesure où la forme des noms peut éclairer la langue utilisée par ceux qui les portaient.²²

Les noms macédoniens sont pour la plupart des noms grecs. Cela vaut aussi bien pour les noms directement attestés que pour les noms étayés par des sources littéraires.²³ La proportion de noms grecs par rapport aux noms non grecs est restée constante au fil du temps. Comme le dit Hatzopoulos (2000, 103), ces noms se divisent en deux groupes qui sont :

- 1 Les noms dont l'étymologie grecque est claire et qui peuvent être considérés comme locaux car ils s'écartent des normes phonétiques de la koiné ionienne-attique (par ex. Μαχάτας) ou sont restés presque exclusivement cantonnés aux Macédoniens tout au long de l'antiquité (par ex. Πατερῖνος) ;
- 2 Les noms grecs pan-helléniques : Καλλίμαχος, Ἀπολλώνιος ;
- 3 Les noms étrangers identifiables : Ἀμάδοκος et Ἀμάτοκος (de Thrace), Πλάτωρ (d'Illyrie), Δούλης (répandu dans toute la Macédoine, mais sans étymologie grecque) ;
- 4 Les noms dont l'étymologie grecque n'est pas directement reconnaissable mais qui, néanmoins, ne peuvent être attribués à aucun groupe linguistique non-grec identifiable (par ex. Βορδῖνος).

FR

8

Les graphies Β, Δ, Γ au lieu de Φ, Θ, Χ

Les inscriptions macédoniennes datées à partir du IV^e siècle av. J.-C. attestent de graphies occasionnelles de β, δ ou γ là où les autres dialectes grecs ont φ, θ ou χ, respectivement. Les exemples de β à la place de φ sont plus fréquents mais on trouve aussi des exemples de δ à la place de θ et de γ à la place de χ. Ce trait est tellement fréquent qu'il semble constituer un *shibboleth* macédonien, i.e. une pratique caractéristique qui indique l'origine sociale ou régionale de quelqu'un.²⁴

Quelques exemples épigraphiques d'occlusives sonores comme formes phonétiques issues des aspirées indo-européennes (voir Panayotou 1993) se présentent comme suit : Βερνίκα (SEG 35.798, Aigéai, fin du IV^e s. av. J.-C.), Βερεννώ (SEG 35.775, Aigéai, env. 350 av. J.-C.), Κέββα (SEG 35.804, Aigéai 300-275, diminutif du nom Κέβαλος). Hatzopoulos (1987a) attire l'attention sur les noms de femmes comme Βίλα, Βιλίστα, Βιλισίχη, qui constituent une série complète correspondant à Φίλα, Φιλίστα, Φιλισίχη. On trouve deux fois Βίλιστος dans les listes d'éphèbes provenant de Stuberra (voir Papazoglou 1988).

Une lamelle orphique en or atteste du nom de femme Βουλομάγα (SEG 40.541, Méthone, env. 350-300 av. J.-C.). Le premier élément de ce mot composé correspond probablement à Φυλο- et le second correspond certainement à l'ionien-attique -μάχη (voir Masson 1984 ; Hatzopoulos 2007a, 171).

Les gloses macédoniennes mentionnent Βίλιπος au lieu de Φίλιπος, Βερνίκα au lieu de Φερνίκα, le nom de ville Βέροια fondée sous le nom de Φέρωνα d'après Hérodien (1.281) et les noms communs κεβάλα au lieu de κεφαλή (voir Hésychius κεβαλή· κεφαλή) ; ἄβροτες ou ἄβροϋτες au lieu de ὄφρυες 'sourcils'. Les gloses comprenant des occlusives sonores apicales ou vélaires sont ἀδῆ, si ce mot correspond à αἰθήρ 'ciel' ; δάνος correspondant à θάνατος 'mort' ; ἄδραια correspondant à αἰθρία 'beau temps' ; Πύδνα, si ce terme est un dérivé de πυθμῆν 'fond' ; et γόλα correspondant à χόλος 'bile'.

Les auteurs littéraires utilisent des mots qui présentent cette caractéristique : Callimaque, fr. 657, κεβλή 'tête' ; Aristophane, *Les oiseaux*, 303, κεβλήπυρις ('oiseau à crête rouge') ; Euphorion 108 κεβλήγονος 'née de la tête' qui s'applique à Athéna ; et Nicandre, *Alexifarmaca*, 433, κεβλήγονος au

²² La plupart des épithètes qualifiant des dieux, des toponymes et des noms de mois sont également grecques.

²³ Sur les noms de personnes macédoniens voir le *Lexicon of Greek Personal Names* [LGPN] IV.

²⁴ C'est à juste titre que Méndez Dosuna (2007b, 284) applique le terme *shibboleth* à ce phénomène.

25 *Moralia* 292e (= *Questiones Graecae*): 4–7. οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῷ β χρωῶνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες [B]ίλιππον καὶ βαλακρόν καὶ Βερονίκην λέγοντες, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ π.

26 Hatzopoulos (1987a ; 2006, 42) interprète l'épithète Βλαγαν(ε)ῖτις qualifiant Artémis dans un groupe d'inscriptions répertoriant des actes de libération et trouvé sur le territoire d'Aigéai comme un exemple de substitution d'une sonore à une occlusive aspirée (voir *SEG* 27.277 ; *Bull. Épigri.* 1977, 269 ; 1984, 250). Βλαγαν(ε)ῖτις ferait référence au fait qu'Artémis était adorée ἐν Β(λ)αγάνοις et le nom du lieu pourrait être interprété comme signifiant 'là où (se trouvent) les grenouilles', à partir de la glose βλαγάν-ὁ βάτραχος. Sur une autre inscription Artémis est appelée [τῶν β]ατράχων.

27 Après Lejeune, le terme *pré-mycénienne* se réfère à la période précédant l'adaptation du Linéaire B à la notation du grec.

28 «... elle n'était pas caractéristique de l'ensemble de la langue macédonienne, mais de la langue de l'une des ethnies de cet ensemble hétérogène que constituaient les Macédoniens avant l'époque de Philippe II ».

29 Sur la tablette de malédiction de Pella on a Διονυσοφῶντος (deux fois), καταγράφω, χηρᾶν, παρθένων, Θετίμα (trois fois), παρκαττίθεται, φίλ[ο]ι (deux fois) et φυλάσσετε.

sens de 'qui a sa semence dans sa tête'. Le nom du mois Ὑπερβερεταῖος semble correspondre à l'attique ὑπερφερέτης. D'après Plutarque, les Macédoniens utilisent le β au lieu du φ, alors que les Delphiens utilisent le β au lieu du π.²⁵

Le nom Σταδμείας (*IG* I³.89.64, Athènes, 423/2 av. J.-C.), qui se réfère à l'un des Macédoniens qui était avec Perdicas II et qui a signé le traité d'alliance avec les Athéniens mentionné plus haut (5.3), mérite une attention particulière. S'il vient de σταθμός, il faut alors ajouter une nouvelle occurrence d'un δ à la place d'un θ (voir Masson 1998, 118). Le nom Σταλμείας trouvé sur une inscription macédonienne est probablement le même nom et est à mettre en parallèle avec Ἄδεια Σταδ[μ]εῖ[ου], dont on retrouve la forme dérivée Σταθμείας à Mantinée en Arcadie. Si cette interprétation est la bonne, la substitution occasionnelle de consonnes sonores aux aspirées remonterait au dernier quart du V^e siècle av. J.-C. Si le nom du lac Βοίβη, situé dans la plaine de Thessalie, correspond à Φοίβη 'brillant', cela constituerait un autre exemple de cette même substitution (voir Hatzopoulos 2007a, 170 ; Helly 2007, 212 et suiv.).²⁶ Notons que nous ne trouvons qu'occasionnellement les graphies Β, Δ, Γ au lieu de Φ, Θ, Χ mais pas l'inverse, ce qui exclut l'hypothèse d'une fusion entre sonores et aspirées. Le seul cas isolé où l'on a un Φ à la place d'un Β est celui de βεφαίως au lieu de βεβαίως, trouvé dans un acte de vente de 352-350 av. J.-C. à Amphipolis (voir Hatzopoulos 1996, 2e tom., no 88). (Il faut noter que cette cité n'a été conquise par Philippe II qu'en 357 av. J.-C.).

9

Interprétation des graphies Β, Δ, Γ au lieu de Φ, Θ, Χ

9.1

L'hypothèse non-grecque

Selon un point de vue récurrent (qui remonte à P. Kretschmer et qui ne se fonde que sur les gloses), la graphie d'une occlusive sonore à la place d'une aspirée sourde homorganique prouve que le macédonien était une langue indo-européenne dans laquelle les aspirées sonores issues de l'indo-européen ont perdu leur aspiration (*b^h > b, *d^h > d, *g^h > g). Cette évolution va évidemment à l'encontre de ce qui s'est passé en grec où, comme on le sait, les aspirées sonores ont perdu leur caractère sonore (*b^h > p^h, *d^h > t^h, *g^h > k^h) à une période antérieure aux tablettes mycéniennes et à l'adaptation du Linéaire B à la notation du grec.²⁷ Selon Kretschmer, le macédonien et le grec devaient leur différence au fait qu'il s'agissait de deux langues indo-européennes différentes.

Cette hypothèse est erronée. Comme l'a souligné Panayotou (1993, 28), cette substitution d'une occlusive sonore à l'aspirée sonore héritée correspondante ne se retrouve qu'occasionnellement.²⁸ Les formes issues des aspirées indo-européennes sont généralement orthographiées dans les inscriptions macédoniennes φ, θ ou χ : par ex. Θέμιδος (*SEG* 39.567a, Elimée, Aiani, V^e s. av. J.-C.) ; Μαχάτας Λικκύρου dans une épitaphe funéraire (*SEG* 54.612, Orestide, Pentavryson, milieu du IV^e s. av. J.-C.) ; βασιλέως Φιλίππου sur quelques morceaux de terre cuite (*SEG* 2005.682) ; Θεοτέλο^{υκ} (*SEG* 50.264, Pydna, fin du V^e/début du IV^e s. av. J.-C. ; cf. *SEG* 47.944).²⁹

Il faut noter cependant qu'aucun substantif, nom propre ou nom de lieu n'apparaît dans un même document avec les deux graphies alternativement, ce qui permettrait de rejeter définitivement l'hypothèse selon laquelle le macédonien serait une langue indo-européenne non-grecque.

Pour conclure, les graphies Β, Δ ou Γ au lieu de Φ, Θ ou Χ pour les aspirées sonores issues de l'indo-européen ne se retrouvent qu'occasionnellement et sont loin d'être le résultat d'une loi phonétique non régie par des règles [inconditionnel]. L'évolution des aspirées en occlusives sonores ne dépend pas non plus d'un environnement phonétique donné ni de la date ou de l'origine

géographique du document ; c'est probablement plutôt un schéma socio-linguistique qui explique son occurrence occasionnelle.

9.2

L'hypothèse des emprunts

Brixhe & Panayotou (1994b), Brixhe (1999) et Panayotou (2001, 322 et suiv. = Panayotou 2007a) ont suggéré que les graphies d'occlusives sonores montrent que les Macédoniens assimilaient le vocabulaire, les toponymes et les noms de personnes tels qu'ils étaient utilisés par les populations qui habitaient la Macédoine mais parlaient une langue indo-européenne dans laquelle les aspirées issues de l'indo-européen avaient perdu leur aspiration.

Les Macédoniens de la période historique auraient été issus de la fusion de deux groupes linguistiques : un groupe qui parlait un dialecte grec apparenté aux dialectes du nord-ouest et en usage jusqu'à la fin de la période hellénistique, et un autre groupe qui parlait une variété de phrygien. Comme le rapporte Hérodote (7.73), les membres de ce dernier groupe étaient appelés Βρύγες avant leur migration de Thrace vers la péninsule anatolienne, où ils ont pris le nom de Φρύγες. La langue des Bryges a disparu au V^e siècle, non sans avoir eu un fort impact sur la religion et les noms de la classe dirigeante macédonienne, attestant ainsi du rôle important joué par les locuteurs de cette langue dans la genèse de l'entité historique macédonienne.

Une des caractéristiques de la langue parlée par les Bryges – que l'on observe également dans leur nom ethnique – est que les occlusives aspirées héritées de l'indo-européen ont perdu leur aspiration : ainsi on trouve en phrygien le terme *edaes* dont la racine est **d^heh₁-* 'placer, faire' et en néo-phrygien αββερετ (cinq occurrences) et αββερετορ (trois occurrences) dont la racine est **b^her-* 'porter'.³⁰

La langue des Bryges – une variété de phrygien que l'on peut appeler, pour des raisons pratiques, brygien – a perdu progressivement du terrain en Macédoine, où la majorité de la population parlait grec, et a finalement disparu avant l'époque des premiers documents qui nous sont parvenus. Il en reste des traces dans la prononciation des noms de personnes et des toponymes ainsi que dans les gloses recueillies par les lexicographes à une époque où la langue avait disparu depuis longtemps.³¹

Les emprunts dans le dialecte grec de Macédoine d'éléments lexicaux brygiens expliqueraient, entre autres, un certain nombre de traits du macédonien, à savoir le très grand nombre d'occlusives sonores dans des catégories lexicales spécifiques où on ne les attendrait pas – comme les noms de personne et de lieu –, l'absence de double orthographe pour le nom d'une même personne, ainsi que la répartition inégale des occlusives sonores : Βουκεφάλας vs. Κέβων, Φίλιππος vs. Βιλίστα etc.

L'interprétation « brygienne » des graphies macédoniennes qui substituent les occlusives sonores aux aspirées a fait l'objet de discussions intenses et pointues. Hatzopoulos (2000, 2007a ; voir également Dubois, *Bull. Épigr.* 2000, 210 ; Helly 2007) a souligné le cas des noms Κεβαλίνοϛ et Βέτταλοϛ (EKM Béroia 4, 223 av. J.-C. ; cf. SEG 54.603) qui méritent une attention particulière.³²

Bien que l'on n'ait pas d'exemples en macédonien d'occlusive sonore issue d'une labiovélaire aspirée, la consonne initiale du génitif du nom Βεττάλου a changé en même temps que les labiovélaire devant [e]. Βέτταλοϛ est sans doute le même nom que le nom ethnique « thessalien ». Le contraste entre l'attique Θετταλόϛ et le béotien Φετταλόϛ montre que, indépendamment de son étymologie et quelle qu'elle ait pu être l'ancienne consonne initiale, celle-ci a suivi la même évolution que la labiovélaire **g^{wh}-* devant [e].³³ Or, puisque la perte de la sonorité **g^{wh}e-* > **k^{wh}e-* date de la période pré-mycénienne,³⁴ alors

30 Les Bryges ont probablement été également responsables du flottement entre consonnes sourdes et sonores dans la prononciation en macédonien des occlusives grecques (voir 5.3 ci-dessus).

31 Puisque les aspirées sonores issues de l'indo-européen ont également perdu leur aspiration dans le dialecte de Thrace (voir Brixhe & Panayotou 1994a, 199), cette dernière langue a aussi pu être à l'origine des occlusives sonores en macédonien.

32 Au sujet de Κεβαλίνοϛ voir IG 11.2.137, Délos, 313–302 ; 145, Délos, 302 av. J.-C. et 154, Délos, 296 av. J.-C. ; Tataki 1998, 339 ; Hatzopoulos 2007a, 171 note en bas de page 79 ; pour Βέτταλοϛ voir EKM Béroia 4, 223 av. J.-C. ; SEG 54.603.

33 Il n'existe pas d'exemple d'occlusive sonore issue d'une labiovélaire aspirée **g^{wh}* (par ex. *veíφει* < **sneig^{wh}-*, *ὄφις* < **og^{wh}i-*, *θερμός* < **g^{wh}er-*, *θείνω*, *φόνος* < **g^{wh}en-*, **g^{wh}on-*).

34 Ainsi, *to-no* (*thónnos* 'siège' est écrit avec la même consonne initiale que *to-so* (*tós(s)os* 'tant') mais pas *do-ke* (*dó:ke* 'il a donné'). Voir Lejeune 1972, 30.

35 Le phénomène de dissimilation des aspirées ou Loi de Grassmann (**t^hrép^ho* > *τρέφω* ; **hék^ho* > *ἔχω*) est très probablement postérieur à la perte de sonorité des aspirées sonores héritées de l'indo-européen et aux tablettes mycéniennes (voir Lejeune 1972, 56 et suiv.).

que la chute des labiovélares devant [e] date de la période post-mycénienne (comme le montre l'existence d'une série spécifique de syllabogrammes pour noter les labiovélares, comme dans *e-qe-ta* [hek^wéta:s], *qe-to* [k^wéthos], cf. *πίθος* etc.), il en résulte que, si une telle évolution est intervenue en même temps dans tout l'espace grecophone, Βέτταλος a dû apparaître pendant la période post-mycénienne (voir Dubois, *Bull. Épigr.* 2000, 210 ; Helly 2007, 213 ; Hatzopoulos 2007b, 230 et suiv.). En d'autres termes, on peut reconstituer la chaîne d'évolution comme suit :

- 1 perte de sonorité pré-mycénienne des aspirées : *b^h, *d^h, *g^h, *g^wh > p^h, t^h, k^h, k^wh ;
- 2 traitement post-mycénien des labiovélares devant [e(:)] ;
- 3 graphies occasionnelles en macédonien Β, Δ, Γ pour Φ, Θ, Χ.

Nous pouvons donc conclure de manière assez sûre que les occlusives sonores macédoniennes se sont déjà développées à l'époque post-mycénienne.

Κεβαλίνοσ est issu de la racine **g^heb^h(e)*- que l'on retrouve dans l'ancien haut allemand *gebal* 'crâne' (voir Chantraine, *DELG* s.v. κεφαλή). La première occlusive dans Κεβαλίνοσ va dans le sens de ce que l'on attend en grec mais on retrouve, dans la deuxième consonne, l'occlusive sonore macédonienne caractéristique à la place de l'aspirée sourde que l'on attendrait et que l'on trouve dans d'autres dialectes grecs. La forme normale devrait être Κεφαλίνοσ en grec et *Γεβαλίνοσ dans le supposé brygien. Κεβαλίνοσ n'est pas un emprunt du brygien *Γεβαλίνοσ mais le résultat d'une interférence phonétique partielle dans le grec Κεφαλίνοσ. En d'autres termes, on peut reconstituer la chaîne d'évolution pour le grec comme suit :

- 1 forme héritée de l'indo-européen : **g^heb^h(e)*- ;
- 2 perte de sonorité pré-mycénienne des aspirées sonores héritées de l'indo-européen : *k^hep^hal-* ;
- 3 dissimilation post-mycénienne des aspirées (Loi de Grassmann) : *kep^hal-* ;³⁵
- 4 interférence phonétique partielle d'une langue indo-européenne non grecque dans laquelle les occlusives aspirées ont perdu leur aspiration : *kebal(inos)*.

Si cette chaîne chronologique d'évolution est correcte, la conclusion en est que l'influence de la langue soi-disant non grecque sur le dialecte macédonien du grec remonte à l'époque post-mycénienne.

Il faut noter que Κεβαλίνοσ ne représente pas la forme issue directement en brygien mais un hybride qui mélange les traitements grec et brygien des aspirées héritées de l'indo-européen. Ce qui signifie que Κεβαλίνοσ n'est pas un élément lexical emprunté en l'état par le grec mais un mot grec dans lequel s'est substitué une occlusive, suite à une interférence phonétique provoquée par la consonne que ce mot possédait dans une autre langue parlée dans la même communauté. Il s'agit là non pas de l'emprunt d'un terme étranger mais de la transposition d'un son étranger dans un mot grec. Ce qui nous amène à la conclusion que Κεβαλίνοσ est le résultat d'une interférence phonétique entre diverses langues parlées dans la même communauté.

9.3

L'hypothèse de la fricatisation

Dans de nombreuses études, Hatzopoulos (1987b, 2000, 2006, 2007a) soutient que les graphies Β, Δ et Γ pour Φ, Θ et Χ respectivement, relevées dans les inscriptions macédoniennes écrites en koiné et dans les gloses attribuées au macédonien, montrent que les aspirées sourdes et les occlusives sonores ont évolué en fricatives assez tôt. Les graphies Β, Δ, Γ reflèteraient l'évolution des aspirées sourdes (Φ, Θ, Χ) en fricatives sourdes ainsi que le passage parallèle des

occlusives sonores (B, Δ, Γ) à des fricatives sonores. En d'autres termes, les graphies B, Δ, Γ pour Φ, Θ, Χ se justifieraient par la chaîne d'évolution suivante :

- 1 passage des occlusives sonores à des fricatives ou approximantes sonores (b, d, g > β, ð, γ) ;
- 2 les occlusives sourdes aspirées deviennent des fricatives sourdes (p^h, t^h, k^h > f, θ, χ) ;
- 3 Les fricatives sourdes deviennent sonores (f, θ, χ > v, ð, γ).

Comme Brixhe (1999, 58 et suiv.) l'a fait observer, une telle chaîne d'évolution, même si elle n'est pas impossible, n'est cependant pas du tout économique et présuppose que la fricatisation des occlusives ait eu lieu assez tôt, un changement supposé s'être répandu au I^{er} siècle av. J.-C. (voir Lejeune 1972, 55, 61). Il est vrai qu'il existe dans d'autres dialectes des graphies qui s'expliquent probablement par une fricatisation précoce (voir Lejeune op. cit., 54 et suiv.) mais ces cas ne sont pas aussi fréquents qu'ils le seraient en macédonien. Interpréter les graphies occasionnelles B, Δ, Γ comme étant le résultat de la fricatisation précoce des aspirées sourdes en macédonien peut rendre compte du changement au niveau interne mais présuppose que celui-ci soit intervenu très tôt, ce qui n'a pas d'équivalent dans l'histoire du grec.

FR

En outre, Hatzopoulos soutient que les graphies du type δαπινά pour ταπεινά, que nous avons évoquées plus haut (5.3), prouveraient également que les occlusives sourdes et les occlusives aspirées sont devenues sonores dès le IV^e siècle av. J.-C. ou même avant. Ainsi, le système phonologique macédonien serait équivalent à ce que l'on a en espagnol moderne et à ce que l'on a reconstitué pour le gothique, langues dans lesquelles les occlusives sonores donnent deux réalisations phonétiques en fonction de l'environnement. En espagnol, alors que ces phonèmes donnent des occlusives après une pause, après une consonne nasale (/m/, /n/, /ɲ/) ou, dans le cas de /d/, après une fricative latérale (/l/, /ʎ/), ils donnent des fricatives dans tous les autres cas. En gothique, /b, d, g/ ont donné les approximantes [β, ð, γ] en position intervocalique. Or ce n'est pas ce que l'on trouve en macédonien où deux exemples sur les trois supposés d'une occlusive sonore à la place de l'occlusive sourde attendue sont observés au début d'un mot, sans doute après une pause : οικτίρετε, δαίμονες φίλοι, δαπινά γὰρ ἰμὲ φίλων πάντων (ligne 6 de la tablette de malédiction de Pella) et]νος, Βορδῖνο[dans la liste des Macédoniens qui ont négocié le traité avec Athènes (IG I³.89.72, 423/2 av. J.-C.). Comme on le sait, dans un tel environnement, les occlusives restent stables tout au long de l'histoire du grec.

D'après Hatzopoulos (2000, 115 et suiv.), l'évolution en fricatives des occlusives sonores et sourdes peut s'expliquer comme étant le résultat d'une évolution interne au grec et n'est pas due à une quelconque interférence lexicale ou phonétique d'une autre langue. Cette prononciation serait plutôt une isoglosse partagée par le dialecte macédonien et le dialecte thessalien de Perrhébie, où l'on retrouve le même phénomène dans les noms de personnes : Δρεβέλαος (= *Τρεφέλεως), Βουλονόα (= Φυλονόα). Comme nous l'avons vu, l'isoglosse semble être due à la migration de la population macédonienne qui a suivi la conquête de la région au V^e siècle av. J.-C. (voir Helly 2007, 196 et suiv.).

9.4

L'hypothèse de l'interférence

Comme nous l'avons vu, proposer une explication phonétique interne des graphies en question va, dans le cas de l'évolution des occlusives en fricatives, à l'encontre de la chronologie de ce changement phonétique dans l'histoire du grec ancien, alors que la fusion des occlusives sourdes et sonores est en contradiction avec la stabilité des occlusives sourdes dans l'histoire du grec,

36 Dans les sociétés qui connaissent deux variantes de la même langue, la variante supérieure est utilisée pour la communication publique et officielle, alors que la variante inférieure est généralement cantonnée à la sphère familiale, informelle et privée (voir Ferguson 1959). Au sujet de la diglossie dans les sociétés bilingues où deux langues non apparentées sont parlées, voir Fishman 1967.

en plus du fait que ce phénomène ne connaît pas d'équivalent dans d'autres langues. Dans ces conditions, l'hypothèse la plus sûre semble être celle selon laquelle l'évolution en sonore est due à la transposition erronée en macédonien d'un son provenant d'une langue étrangère. En d'autres termes, la substitution des occlusives sonores aux aspirées pourrait s'expliquer par le fait que les locuteurs d'une langue appliquent de manière incorrecte une habitude articulatoire dans la prononciation d'un son donné de leur langue maternelle à la prononciation d'un son dans une seconde langue similaire mais pas identique à la [au] leur. En général, on parle d'interférence linguistique en cas d'application incorrecte à un second code linguistique d'un phénomène connu dans sa langue maternelle. Comme nous l'avons vu, la transposition diffère de l'emprunt lexical en ce sens que, alors que l'emprunt ne présuppose pas que l'usager d'un terme emprunté soit bilingue, l'interférence phonétique implique, elle, que le locuteur soit bilingue, dans la mesure où elle reflète une tentative de transposition d'un élément connu de la langue maternelle dans un second système linguistique. Ici nous avons affaire à la transposition d'un son d'une langue vivante dans un son macédonien et non pas à l'emprunt d'un mot d'une langue morte étrangère.

FR

L'hypothèse de l'interférence phonétique explique de manière plutôt convaincante les occurrences aléatoires des occlusives sonores en macédonien et est compatible avec l'information donnée par les sources anciennes, selon laquelle une partie de la population macédonienne ne parlait pas grec. Les graphies Β, Δ, Γ pour Φ, Θ, Χ sont particulièrement fréquentes dans les noms de personnes. À l'exception de Βερενίκα, on ne retrouve pas les graphies avec Β, Δ ou Γ dans les noms de personnes de haut rang, ce qui va de pair avec l'idée générale selon laquelle les rois macédoniens parlaient grec et régnaient sur des populations non grecques. L'hypothèse de l'interférence phonétique permet également d'expliquer le fait que, si l'on trouve les graphies occasionnelles Β, Δ, Γ au lieu de Φ, Θ, Χ, on ne trouve pas le phénomène inverse, ce qui exclut l'argument d'une fusion entre les sonores et les aspirées.

Les sources anciennes soulignent l'usage du macédonien soit dans des états d'excitation et d'agitation (voir Plutarque, *Vie d'Alexandre* 51.6 ; *Vie d'Eumène* 14.11), soit en tant que vecteur d'échanges familiaux, amicaux ou sentimentaux (voir Pseudo-Callisthène 3.32), soit comme une marque d'identité ethnique (voir Diodore de Sicile 17.101.2). L'usage du dialecte macédonien dans ce contexte de relations souligne le caractère peu prestigieux de cette variété linguistique par rapport à la koiné ionienne-attique, qui était utilisée depuis longtemps dans le contexte de relations officielles. Cette situation ressemble fort à ce qu'on appelle la diglossie, un phénomène censé apparaître dans les sociétés bilingues qui utilisent une variété de code linguistique supérieure pour la communication officielle et une variété inférieure dans les sphères informelles et familiales d'interaction sociale.³⁶ Des sources anciennes mentionnent également le caractère inintelligible du macédonien (Curtius 6.9.34–36, 6.11.4), un trait que l'hypothèse de l'interférence phonétique peut directement expliquer.

10

Conclusion

La situation linguistique qui ressort de l'examen des documents trouvés dans la région géographiquement multiforme mais politiquement unitaire de la Macédoine antique n'est rien d'autre qu'une mosaïque linguistique, faite de dialectes grecs locaux et sans doute également d'au moins une langue indo-européenne non grecque, un *adstratum* linguistique, dont seulement quelques gloses et deux ou trois traits phonétiques, qui désignent probablement

le phrygien mais aussi le dialecte de Thrace, peuvent être décelés dans les documents toujours écrits en grec. D'autres langues, comme l'illyrien, ont vraisemblablement été parlées dans le royaume de Macédoine mais elles n'ont été ni conservées dans des documents ni mentionnées dans des oeuvres littéraires anciennes.³⁷ Un certain nombre de noms de personnes étrangers cités dans des textes grecs désignent également des locuteurs de phrygien, thrace et illyrien.

La langue indo-européenne non identifiée dont on a parlé plus haut était sans doute une langue toujours vivante à l'époque de nos premiers documents écrits du V^e siècle av. J.-C. Elle a duré au moins suffisamment longtemps pour que l'impact de son interférence sur la prononciation du grec laisse des traces dans les textes grecs. Les dialectes grecs locaux parlés dans les cités-états annexés au royaume de Macédoine ont été progressivement remplacés par la koiné ionienne-attique, pour l'écriture ainsi que pour un nombre croissant de fonctions de communication, à partir du milieu du IV^e siècle av. J.-C., plus tôt que dans les autres régions grecques. Au fur et à mesure que la koiné ionienne-attique était de plus en plus utilisée pour des fonctions de communication, le dialecte macédonien, qui n'a apparemment jamais été utilisé pour la rédaction de documents publics, a cessé également d'être utilisé pour la rédaction de documents privés. La conquête romaine de 168 av. J.-C. a probablement accéléré le déclin des dialectes locaux et renforcé l'usage de la koiné ionienne-attique. Après que la Macédoine est devenue une province romaine, les dialectes grecs locaux ainsi que la langue indo-européenne non identifiée ont cessé d'être utilisés et ont rapidement disparu. La dernière mention du dialecte macédonien en tant que dialecte parlé date du début de notre ère où, comme le rapporte Strabo (7.7.8), quelques (ἔνιοι) Macédoniens étaient δίγλωττοι (i.e., parlaient la koiné et le dialecte local).³⁸

FR

37 Au sujet d'une lettre commerciale inscrite sur un fragment de poterie et rédigée en carien, voir SEG 48.847 (Mygdonie, Thermè, VI^e s. av. J.-C.).

38 La reine Cléopâtre maîtrisait parfaitement le macédonien (voir Plutarque, *Vie d'Antoine* 27.5).

Traduction J. Bar

L'ancien Macédonien en tant que dialecte grec : une étude critique des travaux récents

1

Introduction

1 Par manque de place, les références épigraphiques seront ici réduites au minimum (pour davantage d'exemples, je renvoie aux publications de Panayotou et Hatzopoulos). Je dois remercier Alcorac Alonso Déniz pour ses quelques suggestions intéressantes.

2 Parfois, les gloses sont des mots grecs standard qui avaient une signification particulière ou qui, pour certaines raisons, étaient considérés comme typiquement macédoniens (Sowa 2006, 117–118) : cf. βηματίζει· τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργίπους (sans doute pour ἀργίπους)· ἀετός ou θούριδες· νόμφαι, Μούσαι.

La question de savoir si la langue des anciens Macédoniens était un dialecte grec ou une langue différente a fait l'objet d'une attention considérable au cours des trois dernières décennies. Jusque récemment, l'idée que l'ancien macédonien était une langue indo-européenne à part, plus ou moins proche du grec et appartenant probablement à la branche thraco-phrygienne (d'où l'hypothèse thraco-phrygienne), a dominé dans les milieux universitaires, notamment hors de Grèce. Or, au cours des dernières années, cette idée a de plus en plus cédé le pas à la conviction que les Macédoniens parlaient un dialecte grec (d'où l'hypothèse grecque), même si dès le IV^e siècle av. J.-C. l'administration macédonienne utilisait pour écrire d'abord la koiné attique puis la koiné ionienne-attique, pratiquement à l'exclusion totale de la langue vernaculaire (voir Panayotou 2007a pour une bonne vue d'ensemble).¹

FR

Plusieurs éléments ont été avancés comme preuves à l'appui de l'hypothèse grecque :

- a Certaines sources anciennes indiquent que les Macédoniens étaient des Grecs et parlaient un dialecte semblable à celui de l'Étolie et de l'Épire.
- b La plupart des gloses macédoniennes transmises par Hésychius peuvent être interprétées comme des mots grecs porteurs de certaines particularités phonétiques distinctives : par ex. ἀδῆ· οὐρανός. Μακεδόνες (gr. anc. αἰθήρ), δώραξ· σπλήν ὑπὸ Μακεδόνων (gr. anc. θώραξ 'tronc, poitrine'), δανῶν· κακοποιῶν. κτείνων (sans doute *θανόω = gr. anc. θανατώ ; cf. macéd. δάνος pour le grec anc. θάνατος d'après Plutarque, *Moralia* 2.22c), γόλα (γόδα ms.)· έντερα (sans doute pour γολά = att. χολή 'bile', 'vésicule biliaire', Hom. χολάδες 'entrailles').²
- c Une majorité écrasante de Macédoniens portait des noms grecs : Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας, etc.
- d Quelques inscriptions, brèves pour la plupart, attestent d'une variété de grec proche du dorien. Les textes les plus longs sont ceux de la célèbre tablette de malédiction de Pella (ci-après PELLA, voir Appendix, p. 287), env. 380–350 av. J.-C. (SEG 43.434 ; cf. Voutiras 1993, 1996, 1998 ; Dubois 1995) et d'une consultation de l'oracle de Zeus à Dodone (ci-après DODONE) qui pourraient être d'origine macédonienne (voir 5.2 ci-dessous).
- e Enfin et surtout, Anna Panayotou et Miltiade Hatzopoulos ont soigneusement examiné les inscriptions macédoniennes rédigées en attique ou en koiné ionienne-attique et ont identifié plusieurs traits qu'ils attribuent à un substrat macédonien.

Malgré cela, l'hypothèse grecque n'est pas encore universellement admise.

Pour mentionner quelques incrédules récents, Colvin (2007, 2010) n'évoque même pas la question,³ Adrados (2005, 36–37) exprime quelques doutes sur le sujet et réserve son jugement dans l'attente d'informations supplémentaires, Horrocks (2010, 79 avec 122, note en bas de page 1) hésite entre « un dialecte grec tout à fait aberrant ou un dialecte indo-européen très étroitement lié au grec ».

Dans cet article, je souhaite me livrer à une évaluation critique des preuves linguistiques qui ont été produites ces dernières années pour ou contre l'hypothèse grecque.

2

Les consonnes occlusives proto-indo-européennes (PIE) en macédonien

Le problème qui est à la base de la question macédonienne est celui de l'évolution en grec (général) et en macédonien des consonnes indo-européennes (IE) traditionnellement restituées en occlusives aspirées sonores (*b^h, *d^h, *g^h).⁴ Il ne fait aucun doute que les PIE *b^h, *d^h, *g^h ont donné en grec les sourdes aspirées /p^h t^h k^h/ (transcrites Φ Θ Χ). D'après les défenseurs de l'hypothèse thraco-phrygienne, en macédonien comme en thraco-phrygien et dans plusieurs autres branches indo-européennes, *b^h, *d^h, *g^h ont donné les occlusives sonores /b d g/ (transcrites Β Δ Γ). Ainsi, on a considéré que la perte de la sonorité en grec et la perte de l'aspiration en macédonien pouvaient expliquer le contraste entre par ex. l'att. Φερενίκη vs. macéd. Βερενίκα (Βερενίκα sous sa forme atticisme) (< PIE *b^her-), l'att. Φάλακρος vs. macéd. Βάλακρος (att. φαλακρός 'chauve'), l'att. Φυλομάχη vs. macéd. Βουλομάγα (φῦλο- < PIE *b^hh₂u-sl-)⁵ ou encore le terme susmentionné θώραξ vs. macéd. δώραξ.

Selon toute probabilité, l'hypothèse thraco-phrygienne découle simplement d'une conception erronée. Mon point de départ sera le travail de Hatzopoulos (2007a), qui constitue à ce jour la présentation la plus détaillée et la plus approfondie de l'hypothèse grecque. Cette remarquable contribution représente le point culminant de presque deux décennies de recherche ininterrompue sur le consonantisme macédonien (voir Hatzopoulos 1987a, 1998, 1999) et se fonde sur les propositions antérieures de deux éminents philologues grecs, Hatzidakis (1896, 1911) et Babiniotis (1992a, 1992b).⁶ Hatzopoulos soutient qu'une perte de l'aspiration non grecque des PIE *b^h, *d^h, *g^h > /b d g/ ne rend pas compte de manière satisfaisante de la différence entre le grec dominant et le macédonien, dans la mesure où les éléments de preuve que constituent les inscriptions montrent sans aucun doute que les simples occlusives PIE *p, *t, *k ont subi elles aussi un phénomène de sonorisation : cf. par ex. Ἄρτεμις Διγαία ἐν Βλαγάνοις (= Ἄρτεμις Δικαία ἐν Βλαχάνοις),⁷ Βάλαγρος à côté du Βάλακρος susmentionné (att. Φάλακρος), Βορδίνος (gr. anc. Πορτίνος),⁸ Δρεβέλαος (att. Τρεφέλεως),⁹ etc.

La meilleure explication que l'on puisse donner au consonantisme macédonien vis-à-vis du grec dominant est qu'il résulterait d'une transposition (*Lautverschiebung*) au sein même du grec qui peut être représentée comme suit :¹⁰

PIE	grec général		macédonien
*p, *t, *k	/p t k/	(π τ κ)	> /p t k/ (π τ κ) ~ [b d g] (β δ γ)
*b ^h , *d ^h , *g ^h	/p ^h t ^h k ^h / (/f θ χ/ dans certains dialectes)	(φ θ χ)	> /f θ χ/ (φ θ χ) ~ [v ð γ] (β δ γ)
*b, *d, *g	/b d g/ (~ [β ð γ] dans certains contextes)	(β δ γ)	> /b d g/ (β δ γ) ~ [v ð γ] (β δ γ)

On ne sait pas très bien à quelle époque est apparue la sonorité en macédonien mais on en trouve des preuves dans des inscriptions datées des V^e et IV^e

³ Colvin (1999, 279) dit simplement que « notre ignorance de la situation linguistique en Macédoine demeure pratiquement totale ».

⁴ La question controversée de savoir si les PIE *mediae* étaient véritablement des aspirées sonores ou pas ne nous concerne pas ici.

⁵ Nom d'une femme macédonienne qui a fait plusieurs offrandes à Délos (IG 11.2.161B.102, 186.5, etc.; env. 278 av. J.-C.).

⁶ Hatzopoulos a présenté ce travail sous la forme d'une contribution lors de la 4^{ème} Conférence sur la dialectologie grecque ancienne qui s'est tenue à Berlin en septembre 2001 et l'a fait publier au début de l'année 2002, mais le compte-rendu de la conférence n'a pas été publié avant 2007.

⁷ Cf. ἐν Βλαγάνοις Ἀρτέμιδι Διγαίᾳ (SEG 37.590, 2–3, Aigéai, 189 ap. J.-C.). Hatzopoulos lie le toponyme *Βλάγανα et l'épithète Βλαγαניתς à la glose βλαχάν- ὁ βάτραχος (Hésychius). Assez curieusement, Plutarque (*Moralia* 292e 4–8 [= *Quaestiones Graecae*]), première source ancienne faisant état du trait macédonien, semble suggérer que, contrairement aux Delphiens, les Macédoniens ne sonorisaient pas le /p/ (ni les autres occlusives sourdes) : οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῶ β χ ρῶνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες « Βίλιππον » καὶ « βαλακρόν » καὶ « Βερονίκην » λέγοντες, ἀλλὰ ἀντὶ τοῦ π καὶ γὰρ τὸ πατεῖν « βατεῖν » καὶ τὸ πικρόν « βικρόν » ἐπιεικῶς καλοῦσιν [Car les Delphiens n'utilisent pas le Β à la place du Φ (comme le font les Macédoniens quand ils disent Βίλιππος, βαλακρός et Βερονίκη [pour Φίλιππος, Φάλακρος et Φερονίκη]), mais à la place du Π; en effet, ils [i.e., les Delphiens] prononcent naturellement πατεῖν (' marcher sur ') « βατεῖν » et πικρός (' amer ') « βικρός »].

⁸ Ce nom de personne mentionné dans un traité athénien entre Perdicas II de Macédoine et Arrhabaios de Lyncestes (IG 3.89.72, 423/2 av. J.-C. ?) est un hapax. On trouve la forme Πορτίνος en Thessalie.

⁹ Cf. Δρεβέλαου (SEG 55.600.2, Doliche [Thessalie du nord], III^e siècle av. J.-C.).

¹⁰ Il est difficile de dire si /p^h/ et /b/ ont évolué vers les spirantes bilabiales [p] et [β] ou vers les labiodentales [f] et [v]. Pour des raisons pratiques, j'utiliserai [f] et [v] tout au long de cet article. De même, il n'est pas certain que l'évolution en spirante du /d/ ait abouti à une alvéodentale comme en espagnol ou à une interdentale comme en grec moderne.

11 Assez curieusement, les partisans de la « Nouvelle phonétique de l'attique » (i.e. Teodorsson 1974 et ses disciples) ont tendance à imaginer une sorte de dialecte schizophrène qui serait extrêmement novateur pour ce qui est du vocalisme et extrêmement conservateur pour ce qui est du consonantisme.

12 Il y a plusieurs années, j'ai eu l'occasion de discuter certaines de ces questions avec Hatzopoulos (voir Hatzopoulos 1999, 235 ; 2007a, 162, 165, note de bas de page 1). J'en traite à nouveau ici afin d'en donner une vision plus détaillée et plus complète.

13 Les contextes de la sonorisation peuvent légèrement varier d'une langue à l'autre. On retrouve des processus phonétiques similaires dans d'autres langues romanes. Notons que le lat. *f* > esp. *h*- > Ø- ; lat. *fata* > esp. mod. *hada* ['aða] 'fée'.

14 En général, on considère que l'évolution en spirante est bloquée par toute occlusion orale homorganique qui précède : cf. *robot débil* [ro'βod'deβil] 'robot faible' (par opposition à *voz débil* ['bo(ð)'ðeβil] 'voix faible' ou à *abad débil* [a'ba(ð)'ðeβil] 'abbé faible').

15 Je remercie Alcorac Alonso Déniz, originaire de Las Palmas de Gran Canaria, pour m'avoir fourni des informations de première main sur la sonorisation dans la langue des Canaries.

siècles av. J.-C. : cf. les termes susmentionnés Βορδίνος, Βερεννώ (SEG 35.775, Aigéai, env. 350 av. J.-C.) et δαπινά probablement pour ταπεινά dans PELLA, l. 6 (Dubois 1995, 195–196). Les quelques observations suivantes complètent le point de vue de Hatzopoulos (2007a).

Contrairement à l'opinion qui prévaut, je suis convaincu que, dans les contextes les plus favorables, l'évolution en spirantes des aspirées et des occlusives sonores était déjà en cours pendant la période classique dans certains, sinon dans la plupart, des dialectes grecs anciens : i.e., λάθος, τόδε étaient prononcés avec des fricatives ([λάθος], [τόδε]) comme en grec moderne (concernant l'évolution précoce en spirantes de /b d g/ en grec ancien, cf. Méndez Dosuna 1991–1993 ; 2009, 82–84).¹¹ Le macédonien n'a pas à cet égard fait exception à une tendance générale dans l'évolution phonétique du grec ancien.

L'hypothèse grecque est également solide du point de vue typologique.¹² On sait que le cas du macédonien est exceptionnel pour ce qui est de l'histoire du consonantisme grec, où l'on constate que le phénomène de sonorisation est cantonné à la position post-nasale : cf. gr. anc. πέντε [pénte] > gr. mod. ['pe(n)de]. Mais le phénomène de sonorisation des occlusives et des fricatives en position entre sonantes (V_V, R_V, V_R) est un phénomène d'assimilation largement répandu dans les langues à travers le monde. Le cas des occlusives latines en espagnol en est une illustration : cf. gr. anc. κατά > v. lat. *cata* > ['kada] > esp. mod. *cada* ['kaða] 'chaque' ; lat. *patre(m)* > ['padre] > esp. mod. *padre* ['paðre] 'père' ; gr. anc. Στέφανος > lat. *Stephanus* (ph = [f]) > esp. mod. *Esteban* [es'teβan] 'Stéphane', gr. anc. ῥάφανος > lat. *raphanus* > esp. mod. *rábano* ['raβano] 'radis', lat. *defensa(m)* > esp. (dial.) *devesa* 'hacienda' (standard *dehesa*), lat. *trifoliu(m)* > esp. *trébol* ['treβol] 'trèfle'.¹³ Par contre, les occlusives conservent leur caractère sourd quand elles se situent à l'initiale d'un mot (lat. *patrem* > esp. *padre*) et après une consonne : *partem* > *parte* 'partie', *altum* > *alto* 'haut', *symphonia* (vlat. **sumponia*) > esp. *zampoña* 'flûte de pan, syrinx', galicien *zanfoña*. À l'inverse des phonèmes du grec moderne /v ð γ/, qui sont des phonèmes à part entière (par ex. δίνω /'ðino/ 'je donne' vs. ντύνω /'dino/ 'j'habille'), les fricatives (ou approximantes) [β ð γ] de l'espagnol moderne sont de simples allophones de /b d g/ dépendant du contexte, par ex. *dios* ['djos] 'dieu' après une pause, *el dios* [el'djos] 'le dieu' ou *un dios* ['un'djos] 'un dieu' mais *la diosa* [la'ðjosa] 'la déesse', *a Dios* [a'ðjos] 'à Dieu' et *por Dios* [por'ðjos] 'par Dieu'.¹⁴

Une deuxième vague de sonorisation se répand actuellement dans divers dialectes espagnols modernes. Les modifications observées dans l'espagnol parlé aux îles Canaries peuvent éclairer certains angles de l'ancien macédonien. Dans l'espagnol des Canaries, la sonorisation touche les occlusives et l'affriquée [tʃ] : *pata* ['pada] 'patte (d'un animal)', *muchacho* [mu'dʒadʒo] 'garçon' (standard ['pata], [mu'tʃatʃo]). Ce processus dépend du contexte, ainsi /p/ dans *pata* est sourd après une pause mais sonore après une voyelle en sandhi, par ex. *la pata* [la'bada]. L'évolution en spirantes a commencé à s'étendre aux formes issues de la sonorisation de /p t k/ de sorte que *la pata* [la'bada] ou [la'βaða] 'la patte' et *la bata* [la'βada] ou [la'βaða] 'la robe' peuvent devenir des homophones de *lavada* [la'βaða] 'lavée' (fém.) (standard [la'pata], [la'βata], [la'βaða] respectivement).¹⁵

Les données extraites des inscriptions suggèrent que la sonorisation en ancien macédonien a pu agir de manière tout à fait similaire. D'autre part, une langue possédant des consonnes obstruantes sonores sans contreparties sourdes constituerait une rareté du point de vue typologique. C'est pourquoi une sonorisation générale et indépendante du contexte de /p t k/ > /b d g/, /f θ x/ > /v ð γ/ en macédonien est improbable. Comme en espagnol des Canaries, la sonorisation est abondamment attestée à l'initiale d'un mot. On peut

avancer que la sonorisation des consonnes à l'initiale des mots a résulté de la généralisation d'une variante de sandhi,¹⁶ par ex. ἄ Φερενίκα, ὁ Τρεβέλαος prononcés [ha:vereníka:], [hodrevéla:os]]; s'agissant de la sonorisation après des sonantes, cf. Βορδίνος pour Πορτίνος, Ἀμβίλογος pour Ἀμφίλοχος ou le nom de mois Ξανδικός (< Ξανθικός).¹⁷ Hatzopoulos (1999, 239 ; 2007a, 165, 170) cite quelques exemples d'aspirées sonorisées devant une nasale (par ex. Σταδμείας, Σταδμέας pour Σταθμέας) mais ces exemples pourraient être à mettre au compte de l'assimilation des occlusives situées en fin de syllabe au /m/ qui suit : cf. *γράφμα > γράμμα, *ἀφῆκ-μαι > Hom. ἀφῆμαι (probablement [aphî:ɣma]),¹⁸

Les défenseurs de l'hypothèse thraco-phrygienne ont toujours soutenu que la sonorisation des consonnes en macédonien est un trait qui ne concerne que les noms de personnes et les toponymes et que, même dans le domaine de l'onomastique, la sonorisation est un phénomène inhabituel et même exceptionnel. Aucun de ces deux arguments n'est concluant.

D'une part, la sonorisation est étayée dans des mots autres que les noms de personnes dans PELLA (δαπινά pour ταπεινά) et dans des textes rédigés en attique ou en koiné (par ex. ὕβος pour ὑπό ou la forme hypercorrecte βεφαίως pour βεβαίως),¹⁹ de même que dans les gloses macédoniennes d'Hésychius.

S'agissant du second élément de critique, Hatzopoulos (2007a, 171) fait observer que la sonorisation n'est attestée que dans une région limitée de la basse Macédoine, Bottie et Piérie. L'isoglose pénètre en Thessalie du nord (Perthébie, Pelasgiotis septentrionale).

Un mélange de dialectes – associé à des variations synchroniques – peut expliquer le caractère irrégulier de la sonorisation. Par exemple, les -p-, -t-, -k- latins sont parfois sonorisés pour donner les -v-, -d-, -g- italiens (Rohlf 1966, §194, 199, 205) : vlat. *pauperum > it. mod. povero 'pauvre', lat. episcopum > vescovo 'évêque' par opposition au lat. nepotem > it. mod. nipote 'petit-fils', lat. apem > it. mod. ape 'abeille'; lat. patrem > it. mod. padre 'père', lat. strata > it. mod. strada 'rue' par opposition au lat. pratum > it. mod. prato 'prairie', lat. vitam > vita 'vie'; lat. spicam > spiga 'épi de blé', lat. pacare > it. mod. pagare 'payer' par opposition au lat. urticam > it. mod. ortica 'ortie', lat. amicum > it. mod. amico 'ami'. La Toscane, région où l'italien moderne standard s'est d'abord développé, a constitué une zone tampon cruciale entre les dialectes italiens du nord sonorisants et les dialectes italiens du sud non sonorisants.

Dans un article d'avant-garde, Tzitzilis (2008) essaie d'identifier d'éventuels vestiges d'ancien macédonien dans la langue vernaculaire moderne parlée dans la région de la haute Piérie. Ainsi il fait remonter de manière assez plausible le terme dialectal φρούτα 'ornements tricotés en bordure d'un vêtement' à l'ancien macédonien *ἀφρῦς -ῦτος 'sourcil' (cf. Hsch. ἀβροῦτες ὄφρῦες. Μακεδόνες), un mot apparenté à l'att. ὄφρῦς -ύος < *h₃b^hr(e)uH-).²⁰ Ceci semble confirmer l'existence de deux variétés macédoniennes, une avec sonorisation (*ἀβρῦς) et une autre sans sonorisation (*ἀφρῦς).

S'agissant de l'évolution de *b^h, *d^h, *g^h, Hatzopoulos (2007a, 172) fait deux remarques pertinentes :

- a Le K- sourd dans le nom Κεβαλίνοσ (att. Κεφαλίνοσ) est incompatible avec l'hypothèse thraco-phrygienne, selon laquelle on attendrait la forme Γεβαλίνοσ.²¹ Le K- dans Κεφαλίνοσ / Κεβαλίνοσ est l'aboutissement de deux processus phonétiques panhelléniques, à savoir la perte de la sonorité de *b^h, *d^h, *g^h et la perte de l'aspiration (loi de Grassmann), c'est-à-dire *g^heb^h- > proto-gr. *k^hep^hal- > gr. [kep^hal-] (κεφαλ-) > [kefal-] (κεφαλ-) > macéd. [keval-] (κεβαλ-).²²
- b Le nom Βέτταλοσ ressemble à une variante locale du nom ethnique att. Θετταλόσ, béot. Φετταλόσ, thess. Πετθαλόσ, dont la racine a dû avoir

¹⁶ En général et dans des conditions tout à fait identiques, les consonnes résistent mieux au phénomène de lénition à l'initiale d'un mot qu'à l'intérieur du mot mais cette règle empirique connaît quelques exceptions flagrantes et pas totalement comprises : cf. lat. pacem > basque pake / bake 'paix' (Michelena 1977, 238–240, 529etsuiv.)

¹⁷ Cf. Ἀμβίλογος, IG 9.2.325B.6, Aiginion (Kalambaka, Thessalie), période romaine.

¹⁸ Manifestement, l'assimilation dans Σταδμῶσ n'implique que la sonorisation par opposition à γράμμα, ἀφῆμαι qui incluent une extension de la nasalité.

¹⁹ Cf. Hatzopoulos 1991, 38–43, no 7.5, Amphipolis, après 357 av. J.-C.

²⁰ Tzitzilis relève que φρούτα confirme l'exactitude de το ἀβροῦτες d'Hésychius, qui est souvent corrigé en ἀβροῦτες. Une entrée ἀβροτες ὄφρῦες tirée du lexique de Cyrille a été interpolée dans le glossaire d'Hésychius. L'alternance α/ο en voyelle initiale pose problème. Le ô-grec. anc. et le â-macédonien constituent-ils des évolutions différentes de PIE h₃-? Cela est peu probable. Sowa (2007, 177–178) se plaît à l'idée d'un passage /o/ > /a/, qui pourrait expliquer le ἄ- de ἀβροῦτες et de la glose macédonienne d'Hésychius ἄλιζα λευκή τὸ δένδρον 'peuplier blanc' (le ms. a λευκή τῶν δενδρῶν 'l'èpre des arbres'), que Sowa rattache au toponyme thessalien Ὀλιζῶν 'bosquet de peupliers blancs' et au mot ὀλιζῶν (i.e., ὀλείζῶν). Mais cette étymologie est discutable et, comme le reconnaît Sowa lui-même, les conditions du passage /o/ > /a/ ne sont pas claires. Comme alternative, le terme macéd. ἀφρῦς pourrait s'expliquer par une rétro-formation à partir de la forme contractée ἄφρῦς (< ἄ ὄφρῦς); cf. gr.mod. αυγό 'oeuf' qui s'est formé après τὰ αυγά, qui est issu d'une nouvelle analyse erronée de la forme contractée ταυγά [ta'ɣa] < [taɣ'ɣa] < [taɣ'a] < [taɣ'a] < gr. anc. τὰ φά).

²¹ Évidemment, la forme non encore attestée *Γεβαλίνοσ pourrait être une variante sonore de Κεβαλίνοσ.

²² La loi de Grassmann n'est intervenue qu'après l'évolution en sourdes des aspirées PIE. La modification est probablement intervenue après la période mycénienne (Lejeune 1972, 57), cf. θεός (myc. te-o [t^hehós]) > θεός. À une époque antérieure, on s'attendrait à une évolution θεός > †téhós > †teós.

23 Βέτταλος pourrait être un emprunt du thessalien (la différence entre le thess. -τθ- [tʰ] et le macéd. -ττ- [tt] est négligeable). L'affirmation de Hatzopoulos (2007a, 173) selon laquelle Φέτταλος, ancêtre du macéd. Βέτταλος, doit remonter à une date post-mycénienne n'est pas convaincante. On sait que *k^w*, *g^w*, *g^{wh}* sont encore représentés par des syllabogrammes spéciaux (les séries *q-*) dans le Linéaire B mais la fusion des labiovélaire et des labiales pourrait avoir eu lieu à une date antérieure en proto-éolien.

24 Cf. τετράγγουρον 'gros concombre' (Hérodiane, Suda).

25 Brixhe (2010, 65) a édulcoré ses affirmations antérieures et parle en termes plus généraux d'un « trait distinctif aréal ».

26 La graphie -στ- correspond sans doute à [stʰ]. L'aspirée /tʰ/ avait évolué en spirante sauf quand elle était placée après un /s/, de sorte que θ, qui représente maintenant la fricative /θ/, ne constituait plus une graphie adéquate pour les groupes [stʰ] (Lejeune 1972, 47, note en bas de page 7; 110, note en bas de page 8; Méndez Dosuna 1985, 333–394).

en position initiale la labiovélaire aspirée **g^{wh}*-. Selon l'hypothèse thraco-phrygienne, on devrait avoir en macédonien une forme en *Γε-. Βέτταλος doit être le résultat d'une évolution **g^{wh}e* > **k^{wh}e* > [pʰe] > [fe] > [ve], avec un passage *K^we* > *Pe*, trait typique de l'éolien.²³ De manière intéressante, Tzitzilis (op.cit., 239–240) a rassemblé des preuves du préfixe augmentatif πατρου- dans les dialectes actuels de la haute Piérie, qui correspond au τετρα- standard (cf. gr. mod. τετράξανθος 'archiblonde'),²⁴ par ex. πατράγγουλος 'très vert' (cf. gr. mod. ἄγουρος < ἄωρος), πατροχείλας 'aux lèvres épaisses', πατρογύνικα 'virago'. Tzitzilis fait remonter πατρου- à l'ancien thessalien πετρο- (< **k^wetr-*), qui pourrait être soit un emprunt du macédonien au thessalien soit une variante vernaculaire attestée dans une région de l'ancienne Macédoine qui partage deux traits éoliens, à savoir *k^we* > *πε* et **r* > *ορ* / *ρο*.

Panayotou et Brixhe ont consacré plusieurs articles à la question du consonantisme macédonien (Brixhe & Panayotou 1988, 1994b; Brixhe 1999; Panayotou 2007a, 439). Brixhe (1999) critique l'hypothèse grecque sur la base d'arguments spécieux (voir Hatzopoulos 2007a pour une réponse détaillée). Panayotou et Brixhe sont d'avis que des noms comme Βερενίκη ou Κεβαλίνος sont des reliquats en onomastique d'une tribu thraco-phrygienne qui ont été assimilés par les Macédoniens, mais cette explication est peu probable. Comme nous l'avons déjà dit, le phénomène de sonorisation ne se limite pas exclusivement aux noms de personnes ni aux aspirées PIE.²⁵

Dans un article récent, O'Neil (2006, 205) arrive à la conclusion que l'ancien macédonien a préservé la prononciation sonore originale des occlusives aspirées du PIE. Il écrit :

Le fait que les Macédoniens semblent avoir représenté ces sons par des occlusives à la fois sonores et aspirées dès l'époque la plus ancienne connue devrait être interprété comme prouvant qu'ils entendaient ces sons comme quelque chose de différent à la fois des occlusives sonores et des aspirées du grec standard. Les Macédoniens ont conservé les aspirées sonores en tant que phonèmes distincts des occlusives sonores, préservant ainsi la prononciation sonore originale des consonnes PIE, mais celles-ci étaient perçues par les autres Grecs comme des occlusives sonores.

La proposition de O'Neil est inacceptable pour plusieurs raisons :

- a La préservation de la prononciation « originale » des PIE **b^h*, **d^h*, **g^h* est peu probable étant donné que les occlusives sonores aspirées ne sont attestées qu'en indien.
- b Si les supposées aspirées sonores /*b^h d^h g^h*/ avaient été des phonèmes distincts en macédonien, les locuteurs dont c'était la langue maternelle n'auraient pas dû avoir de problèmes d'orthographe. Quant à la question de savoir comment les Grecs non macédoniens ont pu percevoir ces consonnes, elle est sans rapport avec l'objet de cette discussion.
- c La théorie de O'Neil ne peut pas expliquer la graphie τ dans γενέσται (att. γενέσθαι) dans PELLA l. 8. Un hypothétique /*d^h*/ aurait dû être représenté soit par la forme γενέσθαι (aspiration) soit par la forme *γενέσδαι / *γενέζαι (sonorisation).²⁶
- d O'Neil ne tient pas compte de la sonorisation des occlusives non aspirées dans, par ex., Διγαία pour Δικαία, δαπινά pour ταπεινά, etc.

3

Autres phénomènes concernant le consonantisme en ancien macédonien

Hatzopoulos (2007b) se penche sur l'évolution des labio-vélaire en ancien macédonien. Il tente une hypothèse selon laquelle le nom Ἐπόκιλλος (< **h₃ek^w*-)

attesterait d'une évolution $*k^wi > [kʲi] > \kappa i$. D'ailleurs, c'est une isoglosse partagée avec le thessalien, cf. $*k^wis > \kappa i\varsigma$ (att. $\tau i\varsigma$) en thessalien oriental (Pelasiotis). Cependant, le témoignage apporté par un seul nom ne suffit pas. De plus, le /k/ du thess. oriental $\kappa i\varsigma$ et le /t/ du thess. occidental (Thessaliois) $\tau i\varsigma$ constituent des formes irrégulières (on attendrait $*\tau i\varsigma$), qui sont probablement dues à une évolution phonétique déviante typique des termes grammaticaux.

À partir des noms Ἰκκότα, Ἰκκότιμος (< $*h_1ek^w\theta-$), Ὀκκος (< $*h_3ek^w-$) et Λυκκήϊα (un dérivé de $*\Lambda\upsilon\kappa\kappa\omicron\varsigma < *luk^w-$), Hatzopoulos essaie de poser comme principe une évolution $*k^wo > \kappa\kappa\omicron$ en macédonien, avec un renforcement de l'occlusion soi-disant déclenché par la perte de l'appendice labial. Or cette interprétation n'est pas fondée.²⁷ D'une part, ἵππος / ἵκκος demeure une énigme en phonologie grecque avec son aspiration inattendue, sa voyelle i et sa double consonne -ππ- / -κκ-. En tous cas, les doubles consonnes -ππ- / -κκ- – quelle qu'en soit l'explication – sont un phénomène panhellénique. Quant à Ὀκκος et Λυκκήϊα, une gémination d'origine expressive, phénomène banal dans les noms de personnes, est une alternative plus convaincante.

FR Hatzopoulos relève que le toponyme Βάττυνα (sans doute apparenté à βᾶσσα/βῆσσα) et le nom Βέτταλος précité semblent indiquer que le proto-gr. $-t^hj-$ a évolué en $-tt-$ en macédonien. Dans certaines dédicaces trouvées au sanctuaire d'Apollon à Xerolimni dans le district de Kozani le dieu est appelé Με(σ)ζωρίσκος / Με(σ)ζορίσκος.²⁸ Hatzopoulos donne une interprétation plausible de cette appellation en en faisant un dérivé d'un mot composé de μέσ(σ)ο- (< PIE $*med^h_2jo-$) + ὄρος (< PIE $*h_3er-$) signifiant '(un endroit) au milieu des montagnes' (ou encore μέσ(σ)ο- + ὄρος < $*worwo-$ 'une frontière intermédiaire').²⁹ Sur cette base, Hatzopoulos postule une évolution $-tj- > -t^j- > -t^s- > -tt-$ partagée avec le béotien. Il considère que la graphie ζ dans Με(σ)ζωρίσκος / Με(σ)ζορίσκος correspond à un stade intermédiaire $-t^s-$.

Cependant les affirmations de Hatzopoulos posent problème sur plusieurs points :

- Une assimilation progressive $-t^s- > -tt-$ n'est pas plausible du point de vue phonétique (Méndez Dosuna 1991–1993), alors que la dépalatalisation (antériorisation) $-t^hj- > -tt-$ est plus vraisemblable.
- D'après ce que je sais, la graphie ζ pour transcrire le résultat de $*t^hj$ se retrouve exclusivement dans les inscriptions archaïques crétoises (VII^e–VI^e s. av. J.-C.), cf. ὄζοι, ἀνδάζαθαι (att. ὄσοι, ἀναδάσασθαι), voir Buck 1955, 70.³⁰ D'autre part, le sigma dans σζ demeure inexpliqué : Hatzopoulos pense-t-il à un hybride de $-ζ-$ et $-σ-$? Pour le moment, je préfère interpréter les graphies ζ, σζ comme résultant d'un processus de sonorisation ($[-s-] > [-z-]$), ce qui est cohérent à la fois avec la sonorisation des autres fricatives /f θ x/ et avec les témoignages apportés par les inscriptions (cf. Διονύζιος pour Διονύσιος chez Hatzopoulos 1991, 38–43, no 7.19, Amphipolis, après 357 av. J.-C.)³¹ et les gloses d'Hésychius (cf. Ζειρηνίς Ἀφοροδίτη ἐν Μακεδονίᾳ = Σειρηνίς).
- Malgré tout le respect que je dois à Hatzopoulos, $-tt-$ dans le macédonien Βέτταλος et le béotien Φετταλός ne constitue pas la preuve irréfutable d'un quelconque lien étroit entre le macédonien et le béotien. Il s'agit d'une simple coïncidence.
- Enfin, l'idée de Hatzopoulos, inspirée par Brixhe, selon laquelle $-tt-$ est un trait archaïsant du macédonien est erronée. On avancera que le processus de dépalatalisation $-t^hj- > -tt-$ – ou, disons plutôt ici, l'assimilation progressive $[tt^s] > [tt]$ – apparaît tout aussi novateur par rapport à $*t^{(h)j}$ que le processus d'affrication suivi par une assimilation anticipatoire $[t^hj] > [t^s] > [ss]$ (σσ).

27 Le redoublement de consonne dans les groupes hétérosyllabes C.w et C.j n'est pas le résultat d'un renforcement de l'articulation mais d'une resyllabisation partielle (cf. Βορέας > Βορῆας > $*\text{Bop.j}\acute{\alpha}\varsigma > *\text{Bop.rj}\acute{\alpha}\varsigma > \text{Bop}\acute{\alpha}\varsigma$; voir Méndez Dosuna 1994). Pour le redoublement avec conservation du [w], cf. lat. *aqua* > it. *acqua* ['ak. kwa].

28 Μεσζορίσκω (SEG 49.846.2, II^e s. av. J.-C.), Μεζωρίσκω (SEG 49.847, II^e / I^{er} s. av. J.-C.), [Μεσζορίσκω] (SEG 49.849.2–3, env. I^{er} s. av. J.-C.), [Μεσζωρίσκω] (SEG 49.850.1, env. 150–200 ap. J.-C.), Μεσζορίσκω] (SEG 49.851.1, env. 150–200 ap. J.-C.). La variante Μεσιώρισκος du premier rédacteur, adopté par le SEG, est incontestablement fautive.

29 Cette signification serait très proche de celle de μέσσορος 'jalon intermédiaire' dans *Tab. Heracl.* 1.63, 69.

30 Notons également la graphie ζ pour $*ts$ (< $*ds$) et $*tw$ dans deux colonies achéennes de la Grande Grèce (Méndez Dosuna 1991, 32–33) : ἡζῆατο (att. καθήσατο) dans SEG 17.442.4 (Crotona, 550–500 av. J.-C. ?) et τέζαρα (att. τέτταρα) dans SEG 19.628.3 (Siris/Métaponte, 550–500 av. J.-C. ?).

31 Notons la forme hypercorrecte déjà mentionnée βεραίως, dans la même inscription (l. 6).

32 Au sujet de /y(:)/ > /u(:)/ dans les dialectes anciens, cf. Méndez Dosuna 1993c, 117–120.

4

Les voyelles en ancien macédonien

4.1

Le \bar{a} correspondant au η ion.-att. est parfois attesté dans les inscriptions macédoniennes rédigées en attique ou en koiné. Des exemples de $-\bar{a}$ (< $-\bar{a}o$) au génitif masculin singulier de la première déclinaison (ion. $-\epsilon\omega$, att. $-\omicron\upsilon$) sont également bien étayés, par ex. $\epsilon\upsilon\rho\upsilon\delta\acute{\iota}\kappa\bar{\alpha}$ $\Sigma\acute{\iota}\rho\rho\bar{\alpha}$ $\epsilon\upsilon\kappa\lambda\epsilon\acute{\iota}\bar{\alpha}$ (SEG 36.556, Aigéai, 350–300 av. J.-C.).

Dans PELLA on retrouve les exemples de \bar{a} non-attique suivants :

- \bar{a} pour l'ion.-att. η : $\Theta\epsilon\tau\acute{\iota}\mu\bar{\alpha}\varsigma$ (l. 2), $\gamma\bar{\alpha}\mu\bar{\alpha}$ (l. 4), $\acute{\alpha}\lambda\lambda\bar{\alpha}\nu$ (lignes 4, 6), $\epsilon\rho\eta\mu\bar{\alpha}$ (l. 6), etc. ;
- génitif pluriel $-\bar{\alpha}\nu$ (< $-\bar{\alpha}\omega\nu$) (ion. $-\acute{\epsilon}\omega\nu$, att. $-\acute{\omega}\nu$) : $\tau\bar{\alpha}\nu$ $\acute{\alpha}\lambda\lambda\bar{\alpha}\nu$ $\pi\alpha\sigma\bar{\alpha}\nu$ (l. 1), $\chi\rho\bar{\alpha}\nu$ (l. 2).

Tzitzilis (2008, 236, 240) cite plusieurs mots du dialecte moderne de la haute Piérie qui ont conservé un \bar{a} ancien : $\alpha\lambda\iota\kappa\acute{\alpha}$ 'âge' (< $\acute{\alpha}\lambda\iota\kappa\acute{\iota}\bar{\alpha}$) vs. gr. mod. standard $\eta\lambda\iota\kappa\acute{\iota}\alpha$ [*ili'cia*] (< att. $\eta\lambda\iota\kappa\acute{\iota}\alpha$), $\chi\epsilon\iota\rho\omicron\lambda\acute{\alpha}\beta\alpha$ 'manche de charrue' (cf. att. $\chi\epsilon\iota\rho\omicron\lambda\acute{\alpha}\beta\eta$), $\upsilon\lambda\alpha\tau\acute{o}\mu\omicron\upsilon\varsigma$ [*ila'tomus*] 'bûcheron' (cf. dor. $\acute{\upsilon}\lambda\alpha\tau\acute{o}\mu\omicron\varsigma$, Théoc. 17.9 = att. $\acute{\upsilon}\lambda\omicron\tau\acute{o}\mu\omicron\varsigma$), $\zeta\delta\alpha\nu'$ [*'zdaɲ*] 'poitrail' (d'un animal) (< * $\sigma\tau\acute{\alpha}\nu\iota\omicron\nu$; cf. Hsch. $\sigma\tau\acute{\eta}\nu\iota\omicron\nu$ $\sigma\tau\acute{\eta}\theta\omicron\varsigma$).

FR

4.2

La graphie OY pour Y se retrouve çà et là dans les noms de personnes et les noms géographiques sur les inscriptions rédigées en attique, cf. par exemple le terme déjà mentionné $\text{Bou}\lambda\omicron\mu\acute{\alpha}\gamma\alpha$ (= $\text{F}\upsilon\lambda\omicron\mu\acute{\alpha}\chi\eta$), $\text{F}\omicron\upsilon\sigma\kappa\omicron\varsigma$ pour $\text{F}\acute{\upsilon}\sigma\kappa\omicron\varsigma$ (IG 10.700.1, Thessalonique, II^e s. ap. J.-C.), $\text{H}\rho\alpha\kappa\lambda\epsilon\acute{\iota}$ $\text{K}\omicron\nu\nu\alpha\gamma\acute{\iota}\delta\alpha$ pour $\text{K}\upsilon\nu\alpha\gamma\acute{\iota}\delta\alpha\iota$ (SEG 2.436.7–9, Styberra, env. 198 ap. J.-C.). Cf. également Hésychius $\acute{\alpha}\beta\rho\omicron\upsilon\tau\epsilon\varsigma$ $\acute{\omicron}\phi\rho\bar{\upsilon}\varsigma$. Ces graphies sont considérées comme la preuve irréfutable que le proto-gr. /u(:)/ a conservé son articulation postérieure en macédonien contrairement au /y(:)/ antérieur en ion.-att. (Panayotou 1993, 11 ; 2007a, 438 ; Brixhe & Panayotou 1994b, 213 ; Brixhe 1999, 47–49).

Dans le même esprit, Tzitzilis (ibid.) cite plusieurs mots du dialecte de la haute Piérie comportant un [u] à la place du gr. mod. standard [i] (< gr. anc. υ) : $\alpha\gamma\omicron\acute{\upsilon}\mu\bar{\nu}'\alpha\sigma\tau\omicron\upsilon\varsigma$ [*a'ɣym̄nastus*] 'gauche' (cf. gr. mod. standard $\alpha\gamma\acute{\upsilon}\mu\nu\alpha\sigma\tau\omicron\varsigma$ [*a'jimmastos*] 'manquant d'exercice'), $\kappa\omicron\nu\nu\acute{\alpha}\chi\tau\eta\rho'$ [*ku'ɲaxtir*] 'peste' (cf. gr. hell. $\kappa\upsilon\nu\acute{\iota}\zeta\omega$ 'faire le chien'), le mot précité $\phi\rho\upsilon\tau\acute{\alpha}$ [*'fruta*] (< anc. macéd. * $\acute{\alpha}\phi\rho\bar{\upsilon}\varsigma$ $-\bar{\upsilon}\tau\omicron\varsigma$; pour l'aphérèse de la voyelle, cf. $\acute{\omicron}\phi\rho\bar{\upsilon}\delta\iota\omicron\nu$ > gr. mod. $\phi\rho\bar{\upsilon}\delta\iota$ [*'friði*]).

La conservation du /u(:)/ hérité en ancien macédonien est certainement possible mais elle n'est pas aussi sûre que le pensent les philologues. D'une part, dans le cas de [y], la postériorisation ([y] > [u]) est une évolution aussi naturelle que la perte de la labialité ([y] > [i]). D'autre part, dans des conditions que l'on ne comprend pas bien, plusieurs mots comportent un [u] pour un ancien υ dans tous les dialectes modernes (Newton 1972, 19–23) :³² cf. $\mu\omicron\upsilon\sigma\tau\acute{\alpha}\kappa\iota$ [*mus'taci*] 'moustache' (gr. anc. $\mu\acute{\upsilon}\sigma\tau\alpha\zeta$ $-\alpha\kappa\omicron\varsigma$), $\kappa\omicron\upsilon\lambda\omicron\upsilon\tau\omicron\iota$ [*ku'luri*] 'pain en forme d'anneau' (gr. anc. $\kappa\omicron\lambda\lambda\acute{\upsilon}\rho\alpha$, $\kappa\omicron\lambda\lambda\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\nu$ en plus de $\kappa\omicron\lambda\lambda\omicron\upsilon\tau\omicron\iota$, $\kappa\omicron\lambda\lambda\omicron\upsilon\tau\omicron\iota\omicron\nu$), $\phi\omicron\upsilon\sigma\kappa\alpha$ [*'fuska*] 'outre', 'bulle' (gr. anc. $\phi\acute{\upsilon}\sigma\kappa\eta$, également $\phi\acute{\upsilon}\sigma\kappa\alpha$). Dans certains dialectes, cette modification est habituelle, par ex. $\gamma\upsilon\nu\alpha\acute{\iota}\kappa\alpha$ [*ɣy'neka*] > mégarien moderne [*ju'neka*] 'femme' (gr. mod. standard [*ji'neka*]). Il est intéressant de noter que l'ancien $\omicron\iota$ a connu une évolution similaire, par ex. $\kappa\omicron\iota\lambda\acute{\iota}\alpha$ [*cy'lia*] > [*cu'lia*] > [*tfu'lia*] > mégarien moderne [*tsu'lia*] 'ventre' (gr. mod. standard [*ci'la*]). La palatalisation des vélaires /k/ et /ɣ/ dans ces exemples présuppose un stade [y] pour les deux phonèmes υ et $\omicron\iota$ du grec ancien.

4.3

Dans PELLA, on trouve quatre cas d'anorthographie impliquant une confusion entre I et E et entre O et Y et qui ont fait l'objet de nombreuses discussions : διελέξαιμι (l. 3) pour διελίξαιμι, πάλλιν (l. 3) pour πάλιν,³³ ἀνορόξασα (l. 3) pour ἀνορύξασα et ἰμέ (l. 6) pour εἰμί.³⁴ Panayotou (1993, 14) cite quelques cas d'anorthographie impliquant un E à la place d'un I dans des inscriptions tardives rédigées en attique, par ex. Ἄρτεμεσίου pour Ἄρτεμισίου (185 ap. J.-C.), χάρεν pour χάριν (II^e s. ap. J.-C. ?). Elle interprète ces cas comme résultant d'une fermeture (élévation) de /e/ à /i/ et d'une neutralisation de /e/ et /i/ au contact de /r/.³⁵ Dubois (1995, 194) relève simplement l'existence d'« [une] hésitation graphique entre e, ei et i » et « une hésitation dans la graphie des voyelles d'arrière inhérente à la langue du rédacteur ou du graveur macédonien de la lamelle ».

Les graphies δαπινά pour ταπεινά et ἰμέ pour εἰμί dans PELLA, l. 6 – si elles ne correspondent pas à de simples « glissements du poinçon » – pourraient attester de la fusion entre /e:/ (<EI>) et /i:/ (<I>). Même si elles sont relativement peu fréquentes (cf. Panayotou 1993, 10), on retrouve des exemples d'anorthographie similaires dans des inscriptions rédigées en attique et en koiné : Ἄρτεμισίων (= Ἄρτεμισίων) (SEG 37.583, Spartolos, env. 352/351 av. J.-C.) ; cf. également I pour H dans τὸν Μάνιτα et τὸ κνήμα (soi-disant pour Μάνητα et κνήμα) dans une démarcation fragmentaire de frontières (SEG 40.542.8 et 17, Mygdonie, 359–336 av. J.-C.).³⁶ Des cas d'anorthographies itacistes de ce type se retrouvent sur tout le territoire grecophone et, par conséquent, ne peuvent pas être considérés comme un trait distinctif de l'ancien macédonien.

Panayotou (1993, 14–17 ; 2007a, 438) relève également quelques cas d'alternance entre Ω et OY dans des inscriptions tardives rédigées en attique, qu'elle estime être une preuve d'une fermeture (élévation) /o:/ > [o:] favorisée par la nasale voisine : Κάνουν pour Κάνων (SEG 36.626.22, 323–303 av. J.-C.), οὐνή pour ὠνή dans plusieurs actes de vente à Olynthe et dans d'autres colonies de la Chalcidique (milieu du IV^e s. av. J.-C. ; Hatzopoulos 1988), ζοῦσα pour ζῶσα (Vulić 1948, 165, no 341 ; Gorna Toplica, peu après 212 ap. J.-C.) etc.³⁷

À partir des exemples ci-dessus et de βεβαιοτάι = βεβαιωταί (SEG 37.583, Strepsa, 400–348 av. J.-C.), Brixhe (1999, 47) et Hatzopoulos (2007a, 164) supposent que les distinctions de quantité vocalique ont été perdues dès le IV^e s. av. J.-C. mais les preuves épigraphiques sont trop minces pour étayer une affirmation aussi hasardeuse. L'omicron dans βεβαιοτάι est probablement une graphie archaïque.

O'Neil (2006, 197) interprète les cas d'anorthographie διελέξαιμι, ἰμε et ἀνορόξασα pour ce qu'ils sont, à savoir comme la preuve d'une prononciation plus ouverte du **v** et du **i** brefs. Par contre, Brixhe (1999, 45–51) et Hatzopoulos (2007a, 169) les interprètent comme des hypercorrections attestant d'une fermeture du /e/ et du /o/ brefs. Ce phénomène était soi-disant parallèle à la fermeture des semi-voyelles longues et doit être vu comme un trait général d'une région plus étendue, incluant la Macédoine, la Thessalie et la Béotie. Selon Brixhe (op. cit., 50–51), cette tendance a survécu dans les dialectes modernes du nord, où /e o/ non accentués sont normalement devenus /i u/ : παιδί [pe'di] > gr. mod. du nord [pi'di], πολύ [po'li] > gr. mod. du nord [pu'li].

Cette hypothèse se heurte à plusieurs objections :

- Les voyelles moyennes brèves et longues évoluent rarement ensemble. En fait, et dans des conditions tout à fait identiques, les voyelles moyennes brèves ont une tendance naturelle à l'ouverture alors que les longues ont tendance à se fermer.
- En thessalien, les voyelles moyennes longues héritées ont donné /e:/ et /o:/, par ex. μέι = μή, χούρα = χώρα, etc. En béotien primaire /ε:/ est passé

33 Voutiras (1998, 8–9) interprète le <L> comme le début raté d'un E, que le graveur a délibérément laissé inachevé pour graver la lettre correcte I.

34 Notons également Διονυσοφώντος avec le Y gravé par-dessus un O, ce qui constitue manifestement la correction d'une faute d'orthographe par le graveur lui-même (op. cit., 9).

35 Les cas plus fréquemment attestés que sont les alternances entre <E> et <I> lorsqu'ils se trouvent devant une voyelle (par ex. ἰορτή pour ἑορτή, Μαρέας pour Μαριάς) doivent être expliqués différemment (voir ci-après). S'agissant de la neutralisation de /e/ et /i/, Panayotou pose comme principe un archiphonème abstrait sous-spécifié /E/. Mais les archiphonèmes abstraits sont un artefact théorique qui manque de « réalité psychologique ». Dans des contextes de neutralisation, les locuteurs identifient des phonèmes ou des allophones concrets totalement spécifiés plutôt que des archiphonèmes abstraits sous-spécifiés (Méndez Dosuna 1993c).

36 D'après ce que je sais, le nom d'un fleuve Μάνης -ητος n'est attesté nulle part. L'équivalence κνήμα = κνήμα est également douteuse. D'abord, le mot apparaît dans une lacune mais, ce qui est plus important, c'est que κνή(σ)μα 'éraflure' (cf. κναίω) peut difficilement cadrer avec une description géographique. Des termes plus appropriés du point de vue sémantique comme κνήμη 'pied d'une montagne', κνημός 'contrefort d'une montagne' ne peuvent pas être à la base d'un nom d'action comme κνήμα.

37 Comme le montre clairement Panayotou (1993, 15, note de bas de page 55), certains de ces cas d'anorthographie pourraient avoir une motivation morphologique ou syntaxique ; par ex. la forme ζοῦσα pourrait bien être un cas d'analogie à quatrième proportionnelle : ποιῶν : ποιούσα = ζῶν : x. La distinction que fait Panayotou entre les alternances en position accentuée et non accentuée ne paraît pas pertinente.

38 Ce fait est cohérent avec la répartition géographique des deux types de modification. La chute de la voyelle haute est beaucoup plus répandue que la fermeture de la voyelle moyenne. Les dialectes que l'on appelle semi-septentrionaux (parlés dans des régions éparpillées de l'Épire, de la Thrace et de l'Asie mineure, ainsi qu'à Leucade, Skyros et Mykonos) suppriment les /i u/ non accentués, mais n'élèvent pas /e o/ : i.e. χέρι est ['cer], comme dans les dialectes septentrionaux, mais πεδί est [pe'di], comme dans les dialectes du sud. Cette configuration géographique laisse fortement penser que la chute de la voyelle haute précède la fermeture de la voyelle moyenne.

- à /e:/ (ex. μεί = μή) et /e:/ (<ei/) est passé à /i:/ (ex. ἔχι- = ἔχει). Les preuves recueillies par Brixhe (1985, 366 et suiv., 370-371 ; cité par Brixhe 1999, 50) et par García Ramón (1987, 126-128 ; cité par Hatzopoulos 2007a, 169) concernant la prétendue fermeture du /e/ et du /o/ brefs en Béotie et en Thessalie sont insuffisantes et, pour la plupart, non pertinentes.
- c Les graphies incorrectes ἰορτή pour ἑορτή et hypercorrectes Μαρέα pour Μαρία (cf. θιός pour θεός en béotien et dans de nombreux autres dialectes) ne sont pas la preuve de l'articulation fermée d'un /e/ bref ; elles sont la preuve d'une synizèse : εα, εο > εα, εο > ja, jo (Méndez Dosuna 1991-1992, 1993a, 1993b, 2002).
- d La preuve d'un passage en macédonien /o:/ > /u:/ est également ténue. Manifestement, οὐνή est la forme attendue pour *wosnā dans le dialecte eubéen parlé en Chalcidique (cf. thess. ὀννά). La forme att. ὠνή, le dor., le béot. ὠνά sont assurément des formes secondaires (Hatzopoulos 1988, 45). À l'exception de Κάνουv, qui pourrait être le nom d'une personne thessalienne, on retrouve les graphies incorrectes en question dans des inscriptions tardives (II^e-V^e s. ap. J.-C.).
- e Malgré tout le respect que je dois à Brixhe, il ne peut pas y avoir de rapport entre la fermeture des voyelles moyennes longues en thessalien et les modifications observées dans les dialectes modernes du nord. Premièrement, les conditions dans lesquelles interviennent ces modifications sont tout à fait différentes les unes des autres. Deuxièmement, on sait que les modifications dans les dialectes modernes sont relativement récentes (Newton 1972, 189 et suiv.). La chute des voyelles hautes non accentuées précède la fermeture des voyelles moyennes non accentuées, de telle manière que les /i u/ secondaires ne tombent pas : ἔμεινε ['emine] passe à ['emni] et pas à †['emni].³⁸ La chute de la voyelle haute est un phénomène plus récent que d'autres règles phonologiques bien connues comme la sonorisation postnasale dans les groupes NT : ainsi ἀμανιτάριον > μανιτάρι [mani'tari] 'champignon' > [maj'tar] avec une occlusive sourde par rapport à πάντα ['panda]. La palatalisation précède également la chute de la voyelle haute, i.e., elle ne s'applique qu'aux séquences [ni] primaires : [mani'tari] > *[majni'tar] > [maj'tar] comparé à ἔμεινε ['emine] > ['emni], et non †['emni].

Pour résumer, j'adhère à la conclusion de Voutiras (1998, 9, 23) selon laquelle διελέξαμι, ἰμέ et ἀνορόζασα dans PELLA sont probablement de simples fautes sans importance phonétique. Le fait que les tablettes de malédiction soient truffées d'erreurs est assez typique et PELLA ne fait pas exception. Comme le relève Voutiras, la confusion dans διελέξαμι et ἀνορόζασα est probablement due à la proximité d'un E et d'un O dans le même mot. Cette explication vaut également pour Διονυσοφώντος, qui a été corrigé par le graveur lui-même en Διονυσοφώντος à la ligne 1.

4.4

Brixhe (2008) postule un passage aréal du /o/ (<O>) non accentué au [ə] (<E>) dans les dernières syllabes des mots. Cette modification est attestée en Thrace, à Thasos, en Macédoine (un seul exemple : Πλατορες pour Πλατορος dans IG 10.296, Thessalonique, II^e s. ap. J.-C.), en Thessalie avec un exemple tardif possible à Larissa (Κόιντες Θράσωνες, IG 9.2.791, période romaine) et de nombreuses occurrences à Hestiaiotis : τὲν πάντα χρόνεν (att. τὸν πάντα χρόνον) (SEG 36.548.4, Métropolis, fin III^e s. av. J.-C.), τύτεις (att. τοῦτοις) (ibid. l. 4), Κλίανδρες (att. Κλέανδρος) (ibid. l. 11), παρ πετρίτεν ἔτες (att. παρὰ τὸν τέταρτον ἔτος) (SEG 37.494.10, Gomphoi, fin III^e s. av. J.-C.), δικαστείρρεις (att. δικαστηρίους) (ibid. l. 12), etc.

Comme la plupart des linguistes qui se sont déjà penchés sur le problème, Brixhe interprète ces données comme traduisant un affaiblissement vocalique déclenché par un accent tonique fort « non-final » (« l'émergence précoce d'un accent à dominante intensive »). La fermeture des voyelles moyennes dans les dialectes grecs modernes du nord est soi-disant une autre manifestation de l'affaiblissement vocalique. Brixhe cite quelques exemples de changements phonétiques comme preuves d'un accent tonique fort dans la région :

- a apocope du génitif singulier thématique à Pelasgiotis -οιο > -οι ;
- b syncope dans par ex. thess. ξενόδοκοι ;
- c assimilation des consonnes en début de syllabe (« toute consonne appuyante ») : Ττυλίχνας pour Πτυλίχνας ;³⁹
- d palatalisation des consonnes devant /j/.

Aucun des arguments de Brixhe n'est convaincant :

- a Les preuves épigraphiques d'un tel changement en Macédoine sont minces (un seul exemple dans un nom de personne illyrien !) et tardives.
- b Il ne peut pas y avoir de continuité entre le soi-disant affaiblissement du /o/ en fin de mot passant à [ə] et le passage moderne du /o/ non accentué au /u/ dans les dialectes du nord (et qu'en est-il de /e/ > /i/?). D'un côté, les conditions des modifications en question ne se ressemblent pas. De l'autre, les modifications [o] > [ə] (centralisation) et [o] > [u] (fermeture) sont complètement différentes. Une séquence de modifications [o] > [ə] > [u] (ou, dans l'autre cas, [e] > [ə] > [i]) n'est pas naturelle.
- c Les processus phonétiques invoqués par Brixhe n'attestent pas tous du développement d'un « accent tonique non-final fort ». Les langues accentuelles ne sont pas davantage enclines à la palatalisation de la consonne induite par le yod ou à l'assimilation des consonnes en fin de syllabe que les langues à ton ou tonales.
- d Comme je l'ai montré dans un article précédent (Méndez Dosuna 2007a, 367–377),⁴⁰ le tsakonien moderne atteste d'une modification qui rappelle fortement la modification à Hestiaiotis : gr. anc. ἄρτος > tsak. ['ande] 'pain', ἰστός > [i't^he] 'mât', ὄνος > ['one] 'âne', ἄλλος > ['ale] 'autre', τυρός > [cu're] 'fromage'. Les données sur le tsakonien montrent clairement que l'accent n'est pas pertinent en l'occurrence, puisque la modification affecte indifféremment le /o/ accentué et non accentué. Comme à Hestiaiotis, /o/ en dernière syllabe est devenu /e/ au contact des dentales et des palatales mais s'est maintenu après les labiales et les vélares : cf. Hest. thess. ξενόδοκοι (SEG 36.548.19, Ἀστόλαος (ibid. 20) ; en tsakonien, τόπος > ['topo] 'lieu', ἄνθρωπος > [t^hopo] 'enfant', ἔριφος > ['erifo] 'chevreau', λύκος > ['luko] 'loup'. On peut avancer que l'antériorisation de /o/ a été déclenchée par l'assimilation aux consonnes voisines.

5

Les traits dialectaux de l'ancien macédonien

5.1

Étant donné la rareté du matériel épigraphique rédigé en une langue que l'on identifie comme la langue vernaculaire locale, notre connaissance de l'ancien macédonien reste encore très limitée. Nous avons déjà mentionné que le $\bar{\alpha}$ long non ionien-attique est largement attesté dans les noms de personnes, à la fois dans les quelques textes dialectaux disponibles et dans les inscriptions plus nombreuses rédigées en attique et en koiné.

Les traits de PELLA (voir Appendix, p. 287) ont fait l'objet d'un examen complet et minutieux de la part des philologues (Voutiras 1998, 20–34 ; Dubois 1995 ; Brixhe 1999 ; Hatzopoulos 2007a ; Panayotou 2007a ; O'Neil 2006 ;

³⁹ La description de Brixhe est inexacte. On sait que l'assimilation dans les groupes CC affecte de manière typique les codas des syllabes (i.e. « consonnes appuyées »). Or, en grec, les attaques complexes à l'initiale d'un mot ont été resyllabisées en sandhi après une voyelle. De fait, l'exemple de Brixhe ὁ ἐπὶ Ττυλίχνας (SEG 36.548.21) en est une illustration avec ἐπὶ Πτ^τ ([epit.t^τ]) qui a été assimilée en ἐπὶ Ττ^τ ([epit.t^τ]) ; cf. également οἱ ττολιάρχοι et ἀρχιττολιάρχέντος (IG 9.2.1233.1, 2, Phalanna, III^e s. av. J.-C.).

⁴⁰ Brixhe omet de mentionner cet article bien qu'il ait été présent lors de sa présentation orale à Berlin (20 septembre 2001).

41 Brixhe, Panayotou et O'Neil présumant que ὀπόκα est équivalent à l'ion.-att. ὀπόταν. De même, selon eux, PELLA atteste de l'utilisation de κα en ancien macédonien. Ces deux affirmations sont incorrectes. Le dor. ὄκα, ὀπόκα correspond à l'ion.-att. ὄτε, ὀπότε (< n. sg. *h₁pod + -ka et -te). Les équivalents doriens de l'ion.-att. ὄταν, ὀπόταν sont ὄκα κα, ὀπόκα κα ou leurs versions apocorées ὄκκα, ὀπόκκα (lac., mégar., rhod., etc. ; au sujet de l'apocope voir Ruijgh 1996, 402, 424, 490). En outre, même si l'utilisation de κα avec l'optatif dans les propositions temporelles et conditionnelles est bien attestée en dorien nord-occidental (cf. ἐπεὶ κά τι πάθοι Κλεοπάτρα, SGI 2171.11-12, Delphes, 100-50 av. J.-C.), la particule modale n'est pas obligatoire (Crespo 1993). Certains souscrivent à l'hypothèse de Wackernagel, selon laquelle ὄκα remonterait à un *ῶδ κα, transparent du point de vue morphologique, avec une chute normale de l'occlusive en position finale du mot, tandis que ὄκκα résulterait de l'assimilation d'un *ῶδκα, oraque du point de vue morphologique (cf. Molinos Tejada 1992, 337-338, note de bas de la page 28). Mais cette explication est exclue par le fait que, contrairement à ὄκα et ὀπόκα, ὄκκα et ὀπόκκα sont presque invariablement construits avec le subjonctif (comme l'ion.-att. ὄταν, ὀπόταν) ou avec l'optatif.

42 Dubois (1995, 192) relève deux autres doricismes lexicaux : τέλος pour γάμος et καταγράφω 'enregistrer (sur une tablette)' pour καταδέω 'envoûter (par un charme)'.

43 Le datif singulier du pronom de la 1ère personne n'est attesté ni en béotien ni dans les fragments de Corynna mais Apollonius Dyscolus (*De Pronominibus* 104bc) mentionne la forme ἐμύ (= ἐμοί) comme étant béotienne. C'est également la forme utilisée par le marchand thébain dans la pièce d'Aristophane *Les Acharniens* (l. 895).

44 Notons que, comme dans de nombreux dialectes doriens, le génitif pluriel ὑμῶ<v> doit être une variante *allegro*. La contraction εω > ω, inattendue ailleurs qu'en attique, est à mettre au compte du statut grammatical des pronoms.

45 Alcorac Alonso Déniz me rappelle que l'arcadien ne présente pas à cet égard d'homogénéité géographique ; alors que le premier allongement compensatoire est général dans les autres villes, Orchomenos a des doubles consonnes : ὀφέλλογσι, ἔ[κ]ρινναν (*IPark* 15A.33 et 49, env. 360-350). Je ne suis pas du tout d'accord avec l'idée de Hatzopoulos, empruntée à Brixhe, selon laquelle les doubles consonnes du thessalien, du lesbien, de l'arcadien et - peut-être - du macédonien représentent un trait archaïsant, i.e., un stade antérieur à l'allongement compensatoire, car le dédoublement avec allongement compensatoire (-VC:- > -V:C-) ne semble pas être un phénomène connu dans les langues d'aujourd'hui.

46 Comme on le sait, on trouve la désinence -σι dans une inscription de Thessaliotis : κρέμασιν (*IG* 9.2.257.4, Thetonium, V^e s.).

Tzitzilis 2008). Un certain nombre de traits dialectaux semblent désigner le dorien et, plus particulièrement, le dorien nord-occidental :

- 1 $\bar{\alpha}$ pour ion.-att. η : Θετίμας (l. 2), γᾶμαι (l. 4), ἄλλᾶν (lignes 4, 6), etc. ;
- 2 -ᾶν au génitif pluriel de la première déclinaison : τᾶν ἄλλᾶν πασᾶν (l. 1), χρᾶν (l. 2) ;
- 3 apocope de **παρά** (devant toute consonne) et de **κατά** (seulement devant les occlusives dentales) : παρκαττίθεμαι (l. 2) ;
- 4 datif singulier ἐμίν (= ion.-att. ἐμοί) ;
- 5 adverbes en -κα : ὀπόκα (l. 3) ;⁴¹
- 6 hyphérèse Θεο- > Θε- dans Θετίμας (l. 2), Θετίμα (l. 7) ;
- 7 optatif dans une proposition temporelle renvoyant au futur : ὀπόκα... διελ<ι>ξαιμι καὶ ἀναγνοίην (l. 3) ;
- 8 στ pour σθ : γενέσται (l. 8).

On retrouve les traits 1-5 dans tous les dialectes doriens.⁴² Ni la conservation du $\bar{\alpha}$ ni celle supposée de la prononciation [u(:)] (voir 4.2) ne sont des symptômes permettant une classification génétique, puisque ce sont de purs archaïsmes hérités du proto-grec. Les traits 2-3 sont des innovations mais qui ne sont pas exclusives au dorien. On retrouve les désinences du génitif masculin singulier -ᾶ et du gén. pl. -ᾶν également en lesbien, en thessalien tardif et occasionnellement en béotien. L'apocope de **παρά** et de **κατά** devant les occlusives dentales est un trait pan-dorien, mais on le trouve aussi en arcadien, en béotien et en thessalien.

Plus importants sont les traits 4-5, qui sont exclusifs au dorien et au béotien.⁴³ On retrouve occasionnellement l'hyphérèse en béotien et dans plusieurs dialectes doriens (delphien, dialecte de Cos et particulièrement mégarien). Les traits 7-8 désignent directement le dorien nord-occidental.

S'agissant de la classification dialectale de l'ancien macédonien, Brixhe (1999, 45) met l'accent sur deux éléments importants dans PELLA :

- 1 Au contraire du thessalien, qui présente une double consonne -μμ- pour les groupes de consonnes *-ms- et *-sm- (*γάμμαι, ὑμμέων = att. γᾶμαι, ὑμῶν), dans PELLA ces groupes de consonnes ont donné un seul -μ- avec allongement compensatoire de la voyelle précédente : cf. γᾶμαι (l. 4), ὑμῶ<v> (tab. ὑμῶμ, l. 5).⁴⁴ Curieusement, ὑμῶν va à l'encontre de la preuve apportée par un fragment cité par Athénée 7.323b (Strattis fr. 29 Orth = PCG 29) et tiré de la comédie *les Macédoniens*, créée par Strattis (Ve s. av. J.-C.) : dans cette comédie, un des personnages, sans doute un Macédonien, s'écrie « ὕμμες Ὀττικοί » [vous, peuple de l'Attique]. Colvin (1999, 279) reste perplexe sur la fiabilité de cette information mais Hatzopoulos (2007b, 234) relève la forme ethnique Κραννέστης dans *IG* 10.2.2.36.2 (Heracleia Lyncestis, II^e-III^e s. ap. J.-C.), qui pourrait correspondre à un nom de lieu *Κράννα rappelant Κραννῶν, une cité de Pelasgiotis en Thessalie (cf. lesb. κράννα, dor. arc. κράνα, ion.-att. κρήνη < *krasnā 'fontaine').⁴⁵
- 2 Brixhe fait également observer que le datif pluriel athématique δαίμοσι (l. 3) n'est pas compatible avec le thessalien (on attendrait la forme δαιμόνεσσι).⁴⁶ O'Neil (2006, 197) pense que ce ne peut pas être non plus du dorien nord-occidental, pour lequel on attendrait la forme thématique δαιμόνοις, mais cette affirmation est discutable dans la mesure où, comme Brixhe l'a déjà fait observer, la désinence thématique en -οις n'est pas généralisée en dorien nord-occidental (Méndez Dosuna 1985, 473 et suiv.).

Nous avons déjà mentionné certains traits de l'ancien macédonien qui pourraient avoir survécu dans les langues vernaculaires modernes. Outre (1) la conservation du $\bar{\alpha}$ ancien (ion.-att. η > gr. mod. /i/) et (2) le fait que le v

ancien est prononcé [u], dont on a déjà discuté, Tzitzilis (2008, 231–235) relève des traces de deux autres isoglosses macédonien-dorien :

- 3 La conservation du /w/ ancien (ϕ) en tant que [v], qui pourrait également constituer un trait partagé avec le thessalien : βρόζους ‘bosse’ (gr. mod. standard ρόζος ‘cal’) soi-disant apparenté à ράδαμνος, ρόδαμνος, ὀρόδαμνος (< *φρόδαμνος) ‘branche, rameau’ et le lesb. βρίζα (att. ρίζα); ζώβλικος ‘petit et résistant’, que Tzitzilis fait remonter au grec ancien *ζωφίλος (cf. Ζωίλος comme nom de personne).⁴⁷ S’agissant de la conservation du ϕ en ancien macédonien, cf. également Οαδίστη (= Fādíστη, att. Ἡδίστη; SEG 41.575, Pella, env. 350–250 av. J.-C.), Ουαδίηα (= Fādeīa, att. Ἡδεῖα; EAM 1.94a.2, Eordée, II^e–I^e s. av. J.-C.).
- 4 L’alternance entre /a/ (< /a:/ ancien) et /u/ (< /ω:/ ancien) dans deux mots : βατῶνομαρου [vatʰnomaru] ‘framboise’, attesté à Élaphos, dont Tzitzilis explique l’étymologie par un composé de βατσινιά ‘ronce’ + μάρο ‘baie’ (< *μᾶρον reconstruit sur la base de l’alb. mare ‘busserole’), par rapport à la forme plus répandue βατῶνομουρου [vatʰnomuru] avec un second élément μούρο (soi-disant de μῶρον) (cf. gr. mod. standard βατόμουρο ‘framboise’, μούρο ‘mûre’); une variante μαρ’κούτ [marʰkutʰ] ‘borné’, ‘idiot’ à Élaphos, expliquée étymologiquement comme un composé de *μᾶρός et *κοῦτος (gr. mod. standard κουτάβι) ‘chiot’,⁴⁸ par contraste avec la forme plus répandue μουρ’κούτ [murʰkutʰ] du grec ancien μωρός ‘stupide’. Le vocatif μαρέ (= μωρέ) est également attesté. Tzitzilis compare ce contraste avec celui qui existe entre le dorien et béotien πᾶτος et πῶτος dans les autres dialectes et entre l’arcadien δάρις, le laconien. (?) δάρειρ⁴⁹ et l’ion.-att. δῶρον ‘paume de la main’.

Les trois premiers traits ne sont pas très utiles pour une classification dialectale dans la mesure où, comme nous l’avons dit plus haut, ils constituent des archaïsmes qui ne permettent pas de prouver un lien génétique étroit. S’agissant de l’alternance [a] ~ [u], considérée comme le vestige d’un contraste dialectal ancien entre le ᾱ dorien et le ω non-dorien, l’interprétation de Tzitzilis est hasardeuse. Tout d’abord, les preuves d’un ancien *μᾶρον et *μᾶρός sont minces. De plus, le ω long de μῶρον est discutable : l’omega dans la glose d’Hésychius μῶρα-συκάμινα est probablement un cas d’anorthographe puisque, par ailleurs, μόρον est toujours écrit avec un omicron. De même, il n’existe pas de forme *μᾶρός attestée. Toutes les sources anciennes, y compris Sophron (μωρότερος fragment 74) qui écrivait en dorien, attestent invariablement de μωρός avec un ω. Il se peut que le [a] dans la forme macéd. mod. βατῶνομαρου corresponde à une formation irrégulière en position non accentuée. Notons que le [u] du grec moderne standard μούρο n’est pas moins irrégulier.⁵⁰ Quant au [a] dans μαρ’κούτ, μαρέ, il faut l’inclure dans la liste des formations irrégulières commençant comme des variantes *allegro* de μωρέ : cf. μωρέ, μπρέ, βρέ, ρέ, parmi les plus répandues.⁵¹ Enfin, l’étymologie des formes δάρις, δάρειρ ainsi que leur parenté avec δῶρον sont incertaines.

Tzitzilis (op.cit., 235–236) identifie deux isoglosses spécifiques au macédonien et à l’ancien dorien nord-occidental :

- 1 /er/ > /ar/ : πλακαρός ‘large, étalé’ (gr. mod. standard πλακερός); πραπόδ’ [pra’roð] ‘un genre de guêtre’ < *παρπόδιον < gr. anc. περιπόδιον; κουλοβάρδακος ‘court’ (tsak. κολοβέρδικο ‘très court’, Mani κολόβερος ‘qui boîte’), en principe de *κολόφερδος un mot composé de κόλος ‘écorné’ et de *φέρδα ‘queue’ (cf. κολουρος ‘à la queue courte’).⁵²
- 2 /ε:r/ > /a:r/, /re:/ > /ra:/ : σαρδακιάζου ‘je frappe, je bats’ < *σᾶρδακῶ < *σηρδακῶ < σηδρακῶ (cf. Hsch. σηδρακεῖ κτυπεῖ).

Outre le fait que l’étymologie de certains des mots en question est loin d’être avérée, aucun des deux traits ne constitue de preuve claire d’une quel-

⁴⁷ Les deux étymologies sont purement théoriques.

⁴⁸ Le second élément pourrait être à rapprocher du gr. mod. standard κουτός ‘stupide’, que l’on fait en général remonter à κοττός ‘coq’.

⁴⁹ Hésychius. δάρ[ε]ρ· τὸ ἀπὸ τοῦ μεγάλου δακτύλου ἐπὶ τοῦ μικροῦ διάστημα, δάριν-σπιθαμῆν· Ἀρκάδες.

⁵⁰ On pourrait imaginer que μούρο soit une rétro-formation sur la base de composés du type βατόμουρο.

⁵¹ Cf. Joseph 1997, qui a relevé cinquante-six variantes de μωρέ dans les dialectes modernes.

⁵² On pourrait songer à un dérivé ludique de κολοβός ‘sans queue, à la queue courte’.

53 L'assimilation à distance $e_a > a_a$ a dû également jouer un rôle. Il est intéressant de noter que le /e/ n'est pas accentué dans *πλακερός, περιπόδιον* et *κολοβερδος*.

54 Le préfixe ζα- était habituellement considéré comme un trait éolien chez Homère, mais les formes lesbiennes ζά en tant que préposition et ζα- en tant que préfixe verbal ne se retrouvent que dans des inscriptions tardives et dans des gloses. Le thessalien a dié. Sowa (2009) avance la thèse plausible que ζά doit être un homérisme qui s'est glissé dans la tradition poétique lesbienne.

55 Dix-huit mois environ avant son décès prématuré, Tasos Christidis m'a envoyé une copie d'une version préliminaire (mai 2003) du volume sur Dodone. La copie ne comprenait ni photos ni fac-similés des tablettes. Pour plus de détails, voir Méndez Dosuna 2007b ; 2008, 53.

56 Cet usage est fréquent chez Homère et Hérodote mais n'est pas attesté dans les inscriptions ioniennes.

57 Cet argument n'est pas décisif dans la mesure où ces graphies ne sont qu'occasionnellement attestées au début du 4ème s. dans des inscriptions béotiennes. Notons que παῖς (sans doute la forme dissyllabique παίς, venant d'un ancien πάρις) ne s'est pas contracté en *πίς en béotien.

58 Quelques exemples de -ωι dans des inscriptions du IV^e siècle pourraient être authentiques. Vottero (1995) en fait des emprunts mais, à mon avis, cette hypothèse est hasardeuse. Les formations ultérieures -υ [-ø:] (III^e s. av. J.-C.) et -ει [-e:] (II^e s. av. J.-C.) ne sont pas pertinentes ici.

conque étroite parenté entre l'ancien dorien nord-occidental et la langue vernaculaire moderne de la haute Piérie en tant que descendant de l'ancien macédonien. Incontestablement, la substitution /er/ > /ar/ est caractéristique du dorien nord-occidental et de l'éléen (Buck 1955, 23–24, Méndez Dosuna 1985, 395–412) : locr. occidental φάρειν, ματάρα, δάρματα (att. φέρειν, ματέρα, δέρματα), él. φάρῆν, φάργων (att. ἔργον). Mais /er/ > /ar/ est une modification naturelle étayée dans de nombreuses langues dans le monde, y compris en grec moderne : gr. anc. ἐργαλεῖον, ἐργάτης > gr. mod. αργαλιό [arɣa'lio] 'métier à tisser', αργάτης 'ouvrier'.⁵³ Donc, la concordance entre le dorien nord-occidental ancien et la langue vernaculaire moderne de la haute Piérie pourrait être une simple coïncidence. La substitution supposée /εr/ > /a:r/ (aucun exemple de /re:/ > /ra:/ ne semble attesté) n'a pas d'équivalent dans les anciens dialectes doriens nord-occidentaux.

Enfin, Tzitzilis relève également deux coïncidences intéressantes entre l'ancien thessalien et le dialecte de la haute Piérie :

1 Le *k^we > πε susmentionné : cf. thess. πετρο- (att. τετρα-), macéd. mod. πατράγγουλος, πατραχειλάς.

2 ζα- pour δια- : cf. Hom. ζάθεος 'très divin', qui a une fonction de renforcement, macéd. mod. ζαγριάζει 'il s'emmêle et s'effiloche' (à propos d'un fil à tisser) < *δια-γραιάζω.⁵⁴

5.2

D'autres preuves susceptibles d'être pertinentes pour la classification de l'ancien macédonien pourraient provenir d'une tablette oraculaire inédite trouvée à Dodone en 1930 et provisoirement datée par ses éditeurs du début du IV^e s. av. J.-C. (Dakaris, Vokotopoulou & Christidis, à paraître, no 2493A, musée de Dodone, 871).⁵⁵ Ses traits dialectaux laissent penser que cette consultation pourrait être écrite en macédonien (Méndez Dosuna 2007b, 283–284).

Le texte retranscrit par les éditeurs se présente comme suit :

Ζεῦ καὶ Διώνᾱ, ἧ ἔσσονται παῖ-
δες ἐκ τᾶς γυναικὸς Κεβαλίωι
τᾶς νῦν ἔχει κ[α]ί ζώσονται;

« Zeus et Diona, Kebalios aura-t-il des enfants de sa femme actuelle et ceux-ci survivront-ils ? »

Le texte ne peut pas être ionien-attique en raison des traits suivants :

- $\bar{\alpha}$ dans Διώνᾱ (l. 1), τᾶς (lignes 2, 3) vs. ion.-att. Διώνη, τῆς ;
- le double -σσ- dans ἔσσονται (l. 1) vs. ion.-att. ἔσονται ;
- l'utilisation de « l'article » comme pronom relatif : τᾶς νῦν ἔχει (l. 3).⁵⁶

Une origine béotienne est également hors de question :

- les graphies AI dans ἔσσονται (l. 1), γυναικὸς (l. 2), κ[α]ί (l. 3) et EI dans ἔχει (l. 3). En béotien du IV^e s. on a H (/ε:/) et I (/i:/) : ἔσσονθη, γυνηκός, κή, ἔχῆ ;⁵⁷
- *dj, *g^{wj} > ζ dans Ζεῦ (l. 1), ζώσονται (l. 3) comparé au δ en béot. Δεῦ, δώσονται ;
- ἔξ > ἐκ devant consonne dans ἐκ τᾶς (l. 3) vs. béot. ἐς τᾶς ;
- les occlusives non aspirées dans les désinences de la troisième personne du pluriel ἔσσονται (l. 1), ζώσονται (l. 3) par rapport au béot. -νθη, -νθι ;
- le datif singulier thématique en -ωι (Κεβαλίωι, l. 2) vs. béot. -οι.⁵⁸

Certains traits sont difficilement compatibles avec le thessalien :

- H (/ε:/) et Ω (/ω:/) dans ἧ (l. 1), Διώνᾱ (l. 1), Κεβαλίωι (l. 2), ζώσονται (l. 3). En thessalien on devrait avoir normalement EI (/e:/) et OY (/o:/) ;

- ἐξ > ἐκ devant consonne dans ἐκ τᾶς (l. 3) vs. thess. ἐς τᾶς ;
- le datif singulier thématique en -ωι (Κεβάλιωι, l. 2) vs. thess. -ου (ου -οι) ;⁵⁹

les occlusives non aspirées dans les désinences de la troisième personne du pluriel ἔσσονται (l. 1), ζώσονται (l. 3) vs. thess. -νθαι (-νθειν à Larissa), -νθι. La plupart des traits dialectaux du texte pourraient être du dorien nord-occidental,⁶⁰ mais cette origine est incompatible avec les futurs ἔσσονται (l. 1), ζώσονται (l. 3). Dans un texte en dorien, on devrait avoir les futurs « doriens » ἔσσεύονται, ζωσέονται. Même s'il n'est pas totalement impossible, un futur de type héracléen avec synizèse et absorption du yod (ἔσσεύονται > εσσιόνται > ἔσσόνται) est très improbable.⁶¹

Il est vrai que certains textes oraculaires de Dodone attestent d'un mélange dialectal. Mais, dans la plupart des cas, il est évident que des traits doriens se sont glissés dans un texte non dorien. Les membres du personnel local du sanctuaire, auxquels les consultations étaient dictées par des consultants illettrés, sont probablement responsables de ces erreurs. Ils ont substitué par inadvertance des formes de leur propre dialecte aux formes correspondantes de la langue vernaculaire du consultant (Méndez Dosuna 2008, 68-69). Par exemple, Lhôte (2006, no 91, fin IV^e s. av. J.-C.) associe le \bar{a} long τύχᾱι ἀγαθᾱι (l. 1), ἐργασίας (l. 2), τὰν Διώνᾱν (l. 2), πρᾶσσοι (l. 4) aux formes ioniennes-attiennes comme ἐπερωτᾱι (l. 1), εἶ (l. 2), εὐτυχοῖ (l. 3). **C'est pourquoi l'intrusion des futurs non doriens ἔσσονται, ζώσονται dans un texte dorien est improbable.**

Le nom du consultant pourrait nous donner un indice sur son origine. Κεβάλιος est l'équivalent d'un *Κεφάλιος non attesté, avec la sonorisation caractéristique du macédonien ; cf. att. Κέφαλος, Κεφαλῖνος comparé au macéd. Κεβαλῖνος, qui était assez populaire pendant la période hellénistique dans toute la Grèce. Il faut admettre que les noms de personnes ne constituent pas un index très riche à des fins de classification, étant donné qu'ils sont facilement l'objet d'emprunts d'une langue ou d'un dialecte à l'autre. Malgré cela, si la date suggérée par les éditeurs est correcte, un emprunt est peu probable puisque, à cette époque, les noms de personnes macédoniens manquaient de prestige. Les noms macédoniens ne sont devenus à la mode qu'après les conquêtes d'Alexandre, plus de cinquante ans plus tard.

6

Pour conclure, les gloses recueillies par Hésychius et les quelques documents peut-être rédigés dans l'idiome local indiquent que le macédonien était un dialecte grec. Il a dû être un cousin proche du grec dorien nord-occidental, sauf pour ce qui est de deux traits cruciaux : l'évolution des occlusives (plosives) /p t k/ en sonores [b d g] et des consonnes fricatives /f θ s x/ en sonores [v ð z γ], ainsi probablement que le futur ordinaire sigmatique.

Traduction J. Bar

⁵⁹ -ου (Pelasgiotis, Thessaliotis) correspond à l'évolution phonétique normale de -ωι : [ɔːi] > [oː]. Les datifs en -οι du type dorien nord-occidental sont attestés en Thessalie occidentale : on retrouve -οι([ɔːi] > [oːi]) à Cierium (Thessaliotis) et -ει ([oːi] > [eːi]) à Matropolis (Hestiaiotes). Pour le thess. -οι, voir Lejeune (1941) ; pour -ει, voir Méndez Dosuna 2007a, 367-377.

⁶⁰ Le datif singulier thématique Κεβάλιωι ne constitue pas une exception puisque -οι, caractéristique du dorien nord-occidental, ne fait son apparition qu'à la fin du III^e siècle av. J.-C. (voir Méndez Dosuna 1985, 413 et suiv.).

⁶¹ Au sujet de la synizèse et de l'absorption du yod dans les futurs de l'héracléen, cf. Méndez Dosuna 1993b. Certains soi-disant exemples de futurs « héracléens » dans les lamelles de Dodone sont extrêmement incertains (Méndez Dosuna 2008, 76-77).

Georgios K. Giannakis

Die Eigenart der makedonischen Sprache in der Antike und ihr Verhältnis zum Griechischen war seit altersher Gegenstand von Diskussionen, die sich bisweilen in stark aufgeladener Atmosphäre und ohne streng wissenschaftliches Rüstzeug abspielten; gewöhnlich jedoch fand der Dialog auf der Grundlage wissenschaftlicher Kriterien statt. Es sind zwei Grundthesen, um die herum sich die Wissenschaftler beim vorliegenden Thema bewegen. Eine Gruppe von Sprachwissenschaftlern und Philologen vertrat die Meinung, das Makedonische stelle eine unabhängige indogermanische Sprache dar (z.B. O. Müller, G. Meyer, M. Vasmer u.a.), während eine zweite Gruppe von Sprachwissenschaftlern und Spezialisten dafür eintrat, das Makedonische sei ein altgriechischer Dialekt (z.B. G. N. Hatzidakis, O. Hoffmann u.a.). In den letzten zwanzig oder dreißig Jahren hat sich um dieses Thema im Rahmen der zweiten oben genannten Spezialistengruppe eine Forschungsaktivität entwickelt, nach der das Makedonische einen altgriechischen Dialekt darstellt, der viele Ähnlichkeiten mit den nordwestlichen griechischen Dialekten aufweist, speziell mit dem dorischen. Grundlegendes Nachteil bei der Erforschung der Sprache der alten Makedonen war und ist noch immer das spärliche Material, das aus ungefähr 150 Glossen und um die 200 Eigennamen besteht (Personennamen und Ortsnamen) sowie ein Corpus von Inschriften, die in der attischen Koiné abgefasst sind, aber auch Elemente und Einflüsse der mündlichen Sprache des antiken Makedonisch bewahren, und schließlich viele Zitate antiker Schriftsteller. Der Fortschritt der historischen Sprachwissenschaft und der Dialektkunde der griechischen Sprache hat in den letzten Jahrzehnten bedeutend zu einer besseren und vollständigeren Annäherung an die Sprache des antiken Makedoniens beigetragen. In diese Richtung haben auch die Funde beigesteuert, die von der archäologischen Forschung ans Licht gebracht wurden und deren Interpretation einen fachübergreifenden Blick auf die Bewältigung des ganzen Themas wirft und so auch bei der Interpretation der sprachlichen Gegebenheiten hilft.

Die vier in diesem Band enthaltenen Texte stellen das konzentrierte Wissen von vier Spezialisten für die Erforschung des antiken Makedoniens dar und folgen einer fachübergreifenden

Annäherung, wie es die Natur des Forschungsgegenstandes erfordert. Der erste Text konzentriert sich auf Themen, die die Geschichte Makedoniens betreffen vom Beginn der historischen Zeit bis zur hellenistischen Periode, der zweite beschäftigt sich mit der archäologischen Sachlage, im darauf folgenden werden die philologischen Zeugnisse des antiken Makedoniens diskutiert, während im letzten eine systematische Diskussion über linguistische Gegebenheiten geführt wird. Gemeinsamer Nenner, der als verbindendes Element der vier Arbeiten wirkt, ist die objektive Untersuchung der betreffenden Themen durch vier exzellente Kenner der Sprache, der Geschichte und der archäologischen Situation des antiken Makedoniens. Im Zentrum des Bandes steht die Stellung des Makedonischen innerhalb des Altgriechischen und zwar speziell als Mitglied der Dialektgeographie des Altgriechischen; dabei helfen die Zeugnisse aus den Nachbarwissenschaften: der Philologie, der Geschichte und der Archäologie.

In Professor Zahrnts Untersuchung wird ein Überblick über die historischen Bedingungen gegeben, die zum Aufstieg Makedoniens als Führungsmacht beitrugen, besonders unter Perdikkas, Philipp und Alexander. Es wird ein historischer Rückblick von den Anfängen des makedonischen Reiches anhand der ersten Zeugnisse der antiken Historiker, besonders Herodots und Thukydides', vorgenommen. Diese beiden Historiker waren zeitlich den von ihnen beschriebenen Ereignissen nicht sehr fern und dank ihrer Reisen mit den Verhältnissen und Geschehnissen in dieser Gegend recht gut vertraut. Außerdem gibt es in ihren Werken Exkurse über die ältere Geschichte Makedoniens: bei Herodot (8.137ff.) über die Gründung des makedonischen Königreiches und bei Thukydides (2.99) über seine Entwicklung bis zu den Perserkriegen. Herodot und Thukydides untersuchen die makedonische Frühgeschichte anlässlich der Beschreibung von Ereignissen der griechischen Geschichte, da diese Begebenheiten in den beiden Gegenden, wie sie glaubten, miteinander in Verbindung standen. Zahrnt untersucht die Erweiterungen des makedonischen Reiches und seine Beziehungen sowohl zu den Nachbarvölkern wie auch den

Athenern besonders während des Peloponnesischen Krieges. Die Studie schließt mit dem Versuch Philipps, die Griechen zu einigen, um gemeinsam gegen die Perser vorgehen zu können, wie es auf dem Kongress von Korinth 337 v.Chr. beschlossen worden war, ebenso wie die Übernahme der Führung Makedoniens durch seinen Sohn Alexander, der schließlich die Pläne seines Vaters zur Bestrafung der Perser, des Erbfeinds der Griechen, verwirklichen sollte. Diese Untersuchung gibt uns die allgemeinen historischen Konturen des Auftauchens, der Entwicklung und des Aufstiegs Makedoniens zur antiken Weltmacht sowie den Rahmen, in dem die folgenden Studien des Bandes gesehen werden müssen.

Arthur Muller untersucht die archäologischen Gegebenheiten, die ein Bild abgeben, das jenem der anderen griechischen Gegenden ähnelt: bei der Organisation der Städte, bei den Tempeln und Heiligtümern, der Einstellung gegenüber den Toten und den entsprechenden Anschauungen. Dass sich in Makedonien die Königsherrschaft außerordentlich lange hielt, gibt dem Forscher die Gelegenheit, mit konkreten Daten die Organisation des makedonischen Königreichs zu ermitteln, aber auch zugleich die Hypothesen zu dieser Institution im prähistorischen Griechenland zu unterbauen. Wie Arthur Muller es bezeichnenderweise ausdrückt: „Von diesem notwendigerweise unvollkommenen Überblick nehmen wir gleichzeitig das Gefühl der Vertrautheit, der Verschiedenheit und der Originalität der makedonischen Denkmäler mit“. Mit dem Begriff „Vertrautheit“ bezieht er sich auf die Tatsache, dass alle diesbezüglichen Elemente griechisch sind, was die Formen und die Manifestationen angeht, „vom Städtebau und dem Haus, den Heiligtümern und den Gräbern bis zur materiellen Produktion überhaupt– wie auch in den Sitten, der Lebensart und den Auffassungen, die mit diesen Denkmälern in Verbindung gebracht werden können, den religiösen Praktiken und Beerdigungsbräuchen finden wir grundlegende Elemente der griechischen Kultur wieder, welche die klassische Archäologie schon seit Langem ans Licht gebracht hat, was die Welt der Stadtstaaten angeht“. Das Element der „Verschiedenheit“ bezieht sich nach Arthur Muller auf die Tatsache, dass in Makedonien auch Elemente begegnen, die im Griechenland der Stadtstaaten völlig unbekannt sind: die Paläste, die monumentalen Grabanlagen und die höfische Kunst, Elemente, die mit der Institution der Monarchie verbunden sind, welche das übrige Griechenland schon ziemlich früh hinter sich gelassen hatte. Trotzdem aber „lässt sich diese Verschiedenheit immer in eine Sprache mit ausschließlich griechischen Typen übersetzen, die von einer erstaunlichen Kohärenz charakterisiert ist, da die Architektur der Fassaden bei den Palästen und makedonischen Gräbern im Wesentlichen gleich ist, ebenso wie der Dekor der Wände in den Palästen, den aristokratischen Häusern und monumentalen Grabanlagen“. Was endlich das Element der „Originalität“ angeht, meint Arthur Muller, dass das Makedonien des 4. Jh.s nicht einfach Typen und Vorbilder von den anderen griechischen Stadtstaaten übernahm, sondern auf den meisten

Gebieten entscheidend auch zu ihrer Weiterentwicklung zu neuen Formen und Rhythmen beitrug.

Diese letzten Forschungen weisen nach, dass Makedonien Merkmale bietet, die früher anderen Zentren der antiken Welt zugeschrieben wurden –wie z. B. die Errichtung großer terrassenförmig angelegter Baukomplexe, die großen von Säulen umgebenen Räume, die miteinander verbundenen Architekturtypen, der Baustil beim Dekor der Häuser und der bildhafte Stil bei den Mosaiken. In bestimmten Fällen, wie in der Großmalerei, ist Makedonien außerdem das einzige Gebiet, wo diese Formen erhalten sind. Muller schließt seine Untersuchung mit der Überzeugung, dass die Forschungen in der Zukunft den bedeutenden Rang bestätigen werden, den Makedonien bei der Erforschung der griechischen Kultur einnehmen sollte.

Diese Befunde von Prof. Arthur Muller erhalten besonderes Gewicht in Verbindung mit der Interpretation der linguistischen Daten in den beiden folgenden Untersuchungen des Bandes und bestärken die Ansicht, dass, wie es auch bei den archäologischen Funden der Fall ist, so auch das Makedonische eng mit der griechischen Sprache als einer ihrer Dialekte verbunden ist.

Die beiden folgenden Studien beschäftigen sich mit der Sprache des antiken Makedoniens. Emilio Crespo präsentiert innerhalb eines linguistisch-philologischen Rahmens die sprachliche Lage im antiken Makedonien und zieht den Schluss, dass das Makedonische einen altgriechischen Dialekt darstellt, der eher mit den nordwestlichen griechischen Dialekten in Verbindung steht, was jenseits aller Zweifel in der folgenden Studie von Julián Méndez Dosuna belegt werden kann.

Im Einzelnen: In der Untersuchung von Prof. Emilio Crespo wird eine allgemeine Einschätzung der Sprachen und Dialekte vorgenommen, die direkt oder indirekt im antiken Königreich Makedonien auf geschriebenen Dokumenten bezeugt sind, die ins 5. und 4. Jh. v.Chr. datiert werden. Dem Autor zufolge zeigt der sprachliche Zustand, der sich aus dem Studium der Zeugnisse ergibt, die in dem geographischen vielgestaltigen, aber politisch einheitlichen Gebiet Makedoniens gefunden wurden, ein sprachliches Mosaik aus lokalen griechischen Dialekten und wahrscheinlich mindestens einer anderen indogermanischen Sprache. Crespo bezeichnet diese indogermanische Sprache als „linguistisches Adstrat“, das nur von Glossen in griechischen Texten bezeugt ist, sowie von zwei oder drei phonetischen Merkmalen, die eher aufs Phrygische und Thrakische verweisen. Wahrscheinlich wurden auch andere Sprachen benutzt –wie das Illyrische–, die sich aber weder in Texten erhalten haben noch von antiken Autoren zitiert werden. Schließlich verweisen gewisse Personennamen fremder Herkunft, die in Texten griechischer Autoren erscheinen, auf Sprecher des Phrygischen, Thrakischen und Illyrischen. Die unbekannt indogermanische Sprache, so glaubt Crespo, lebte allem Anschein nach noch in der Zeit der ersten geschriebenen Texte des 5. Jh.s v.Chr.; wir dürfen annehmen, dass sie sich wenigstens so lange gehalten hat, wie ihre Interferenzspuren in der Aussprache des

Griechischen in griechischen Texten aufspürbar sind. Andererseits wurden die lokalen griechischen Dialekte, die in den ins makedonische Reich eingegliederten Stadtstaaten verwendet wurden, im geschriebenen Wort allmählich von der attisch-ionischen Koiné abgelöst, und zwar vielleicht früher als in den anderen griechischen Gegenden wegen der wachsenden kommunikativen Funktionen der Verwaltung seit der Mitte des 4. Jh.s. Der lokale makedonische Dialekt, der wohl nie zum Abfassen öffentlicher Schriftstücke verwendet wurde, verschwand auch aus den geschriebenen Privattexten, da er in allen seinen Funktionen von der attisch-ionischen Koiné ersetzt wurde.

Der Verfall der örtlichen Dialekte wurde von der römischen Eroberung 168 v.Chr. und durch den gleichzeitig verstärkten Gebrauch der attisch-ionischen Koiné beschleunigt. In dieser Zeit scheint der mündliche Gebrauch der örtlichen griechischen Dialekte sowie der unbekannteren indogermanischen Sprache sein Ende gefunden zu haben. Die letzte Erwähnung des makedonischen Dialekts als gesprochener Sprache stammt vom Beginn der nachchristlichen Zeit, als, wie Strabon berichtet (7.7.8) einige (ἔθιοι) Makedonen δίγλωττοι waren, also die Koiné und den örtlichen Dialekt sprachen.

In der letzten Untersuchung des Bandes (Prof. Julián Méndez Dosuna) erfolgt eine behutsame, detaillierte und gründliche Analyse der linguistischen Daten, welche die Ansicht stützen, dass das Makedonische ein altgriechischer Dialekt ist (die sogenannte „Griechische Hypothese“, wie bezeichnenderweise betont wird). Und zwar zeigt dieser Dialekt viele Elemente, die ihn in die Gruppe der nordwestlichen Dialekte einordnen. Dann schreitet Prof. Dosuna zur Aufzählung und analytischen Erörterung aller Elemente, welche obige Ansicht stützen, Elemente aus antiken Zeugnissen zur „Griechischkeit“ der Makedonen, Glossen des Lexikographen Hesych (5. Jh. n.Chr.) wie z.B. ἀδῆ οὐρανός, Μακεδόνες (AGr αἰθήρ), δώραξ: σπλήν ὑπὸ Μακεδόνων (AGr θώραξ, 'Brust, Rumpf'), δανῶν· κακοποιῶν κτείνων (wahrscheinlich *θανῶ = AGr θανατόω; vgl. maked. δάνος für das AGr θάνατος nach Plutarch 2.22c), γόλα (Manuskript γόδα): ἔντερα (vermutlich γολά = att. χολή 'Galle', 'Gallenblase', hom. χολάδες 'Eingeweide'), βηματίζει· τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργίπους (wahrscheinlich statt ἀργίπους): ἄετός, oder θούριδες νύμφαι, Μοῦσαι u.a.; Personennamen wie Philippos, Alexandros, Perdikkas, Amyntas u.a.; inschriftliches Material, bei dem das in die Jahre 380–350 v.Chr. datierte Fluchtäfelchen aus Pella einen zentralen Rang einnimmt; makedonische Inschriften, verfasst auf Attisch oder in der attisch-ionischen Koiné. Dann nimmt der Forscher eine gründliche und belegte Analyse des linguistischen Materials und seiner besonderen Merkmale vor, vornehmlich in phonetisch-phonologischer Hinsicht und beweist die enge Beziehung des Makedonischen zu den anderen Dialekten des Griechischen. Natürlich weist das Makedonische auch gewisse besondere phonetische Merkmale auf, die sich von allen anderen griechischen Dialekten unterscheiden wie die Stimmhaftwerdung der Verschlusslaute /p t k/ zu [b d g] und der Reibelaute /f θ s x/ zu [v ð z γ], obwohl

man auch hier Hypothesen zu Entwicklungen anstellen könnte, die sich in ähnlicher Form in anderen Dialekten später abspielten, also die Frikativierung von /b d g/ zu [v ð γ], eine These, die Georgios Babiniotis einige Jahre zuvor aufgestellt hatte.

Die vier Arbeiten tragen folglich entscheidend zur Aufklärung der Identität der Sprache des antiken Makedonenreichs bei. Die historischen Zeugnisse, die archäologischen Daten und die kulturellen Elemente, die philologischen und linguistischen Zeugnisse legen vorbehaltlos die Zuordnung des Makedonischen zu den antiken griechischen Dialekten nahe. Besonders die beiden letzten Studien Emilio Crespos und Julián Méndez Dosunas, welche die linguistischen Gegebenheiten analysieren und diskutieren, ordnen das Makedonische unter die griechischen Dialekte ein und weisen es den Dialekten der nordwestlichen Gruppe zu, die enge Beziehungen zum Dorischen aufweist. Sollten sich die historischen, archäologischen, philologischen und andere diesbezügliche Zeugnisse mit den linguistischen Befunden in Einklang bringen lassen, ist das letztliche Bild abgerundet und vollständig; die Arbeiten dieses Bandes streben eben dieses Ziel an und wir glauben, sie haben es erreicht.

Zum Schluss möchte ich mich bei Prof. I. N. Kazazis, dem Vorsitzenden des Zentrums für die Griechische Sprache, und bei Prof. Antonios Rengakos, dem Leiter der linguistischen Abteilung des Zentrums, für die begeisterte Billigung des Programms der antiken Dialekte und seine vorbehaltlose Unterstützung bedanken, bei den Übersetzern der Texte sowie beim Personal des Zentrums, besonders bei den Philologinnen Maria Arapopoulou, Maria Chriti, Konstantina Gakopoulou und Anna Lichou und bei der Sekretärin Katerina Zianna einerseits für die Hilfe durch die Lektorierung der Texte und andererseits für die effiziente Erledigung der komplizierten bürokratischen Verfahren.

Der vorliegende Band wurde im Rahmen der Aktion „Altgriechische Dialekte zentraler historischer Bedeutung für die Kontinuität des Griechischen und der griechischen Kultur - Dokumentationswerk für die Unterstützung der Studiengänge der philologischen Seminare an den Universitäten“ konzipiert. Sie wird realisiert durch das Programm „Ausbildung und lebenslange Bildung“ des Ministeriums für Bildung und Religion, Kultur und Sport und wird von der Europäischen Union (Europäischer Sozialfonds) und nationalen Mitteln (ESPA 2007–2013) kofinanziert. Wir danken deshalb auch dem Ministerium für die Aufnahme des vorliegenden Projekts in seine Planung.

Geschichte Makedoniens in vorhellenistischer Zeit*

1 Einleitung

* Folglich beziehen sich alle im Text genannten Jahreszahlen auf die Zeit vor Christi Geburt.

1 Demgegenüber gibt es heute eine erfreulich große Zahl von Geschichten Makedoniens, von denen hier nur einige zumeist neuere genannt sein sollen: Geyer 1930; Hammond 1972; Hammond & Griffith 1979; Sakellariou 1982; Errington 1986; Borza 1990, 1999.

2 Auswertung beider Texte sowie zusätzlicher Quellen zur makedonischen Frühzeit in Zahrnt 1984.

Geschichten Makedoniens wurden im Altertum mehrfach verfasst, doch ist keines dieser Werke auf uns gekommen.¹ Für die Zeit vor Philipp II. erfahren wir über Makedonien zumeist nur dann etwas, wenn das Land oder seine Herrscher in den Rahmen der gesamtgriechischen Geschichte hineingezogen wurden und mit einzelnen griechischen Staaten diplomatisch, militärisch oder auf sonstigem Wege in Verbindung traten, griechische Historiker also Veranlassung hatten, bei der Behandlung griechischer Geschichte auch Makedonien zu berücksichtigen. Das geschah in größerem Umfang erstmals in der Zeit der Perserkriege, als Makedonien zweimal unter persische Herrschaft geriet, der Perserkönig Xerxes zweimal durch das Land zog und der Makedonenkönig Alexandros I. sich seinem Feldzug gegen Hellas anschließen musste. Erneut trat Makedonien in den Gesichtskreis der Griechen, als sich während der Pentekontaëtie das athenische Seereich bis an seine Grenzen erstreckte und Kollisionen unvermeidlich wurden. Schließlich ergaben sich zahlreiche Verbindungen zur griechischen Geschichte im Peloponnesischen Krieg, besonders in dessen erster Hälfte, als sich die Kampfhandlungen zum großen Teil auf der Chalkidischen Halbinsel und in deren Nachbarschaft abspielten und als der Makedonenkönig Perdikkas II. abwechselnd auf der Seite der Athener und der Spartaner stand. Damit verdanken wir unsere wertvollsten Nachrichten über die ältere Geschichte Makedoniens bis zum Ende des 5. Jh.s Herodot und Thukydides, den Historikern einerseits der Perserkriege, andererseits der Pentekontaëtie und des Peloponnesischen Krieges. Beide Schriftsteller standen den von ihnen geschilderten Ereignissen zeitlich nicht allzu fern, beide waren aufgrund ihrer Reisen mit den Verhältnissen in diesem Gebiet einigermaßen vertraut und beide haben zudem in ihr Werk einen Exkurs zur älteren Geschichte Makedoniens eingefügt, Herodot über die Gründung des makedonischen Reiches, Thukydides über dessen Entwicklung bis zu den Perserkriegen; Herodot tat dies anlässlich der Schilderung einer Gesandtschaft des Makedonenkönigs Alexandros I. in Athen im Frühjahr 479, Thukydides innerhalb eines Berichtes über den Einfall des Thrakerkönigs Sitalkes in Makedonien im Spätherbst 429, der mit den Athenern abgesprochen gewesen war (Hdt. 8.137ff.; Thuk. 2.99).² Herodot und Thukydides haben also die makedonische Frühzeit anlässlich der Schilderung von Ereignissen der griechischen Geschichte behandelt, weil für sie die Geschehnisse in beiden Gebieten miteinander in Beziehung standen.

Herodot berichtet von drei Brüdern, die Nachkommen des Temenos und damit auch des Zeussohnes Herakles waren und auf der Flucht aus Argos über Illyrien nach Obermakedonien gelangten, das nach seinem Sprachgebrauch im

Bereich der Pierischen Berge und des Olympmassivs zu suchen ist; hier verdingten sie sich dem dort herrschenden König als Hirten. Von diesem nach einiger Zeit vertrieben, kamen sie nach Überqueren eines Flusses in einen anderen Teil Makedoniens, wo sie sich unterhalb des Bermion in der Nähe der sogenannten Gärten des Midas ansiedelten. Sie nahmen dieses Gebiet in Besitz und eroberten von hier aus das übrige Makedonien. Der jüngste der Brüder, Perdikkas, wurde zum Ahnherrn der Dynastie. Diese Gründungsgeschichte bringt uns in den Bereich des unteren Haliakmon, wo Herodot beiderseits des Flusses eine Landschaft namens Makedonis kennt und wo seit einigen Jahrzehnten am Nordhang der Pierischen Berge Aigai, die erste Hauptstadt des makedonischen Reiches, nachgewiesen ist, nämlich das heutige Vergina mit seinen berühmten Gräbern.

Von hier nahm etwa ab der Mitte des 7. Jh.s der Prozess der Reichsbildung seinen Anfang. Als erstes eroberten die Makedonen das südlich der Haliakmonmündung gelegene Pierien sowie anschließend die Bottiaia, die sich rings um den Thermaischen Golf bis zum Axios erstreckte. Dann überschritten sie diesen und besetzten die Ebene bis zum heutigen Thessaloniki. Damit hatten sie das gesamte Gebiet um den Golf in ihre Hand gebracht und schließlich kurz vor dem Ende des 6. Jh.s auch die im Westen und Nordwesten angrenzenden Landschaften Eordaia und Almopia besetzt. Von diesen lag die Eordaia jenseits des Bergrückens, der die Zentralebene im Westen abschließt; ihre Inbesitznahme ermöglichte das Ausgreifen nach Obermakedonien, in dem Lynkos, Orestis und Elimeia lagen, Landschaften, die von Bergen umschlossen waren, die eigene Herrscher hatten und deren Zugehörigkeit zum makedonischen Reich von der Stärke der jeweiligen Zentralregierung abhing. Diese Gebiete dürften dem Makedonenkönig allerdings erst nach dem Scheitern des Xerxeszuges zugefallen sein.

2

Die Frühgeschichte von Makedonien

Die Anfänge der makedonischen Geschichte liegen im Dunkeln. Die ersten sicheren Nachrichten betreffen die Zeit der Perserherrschaft auf europäischem Boden:³ Um 510 eroberte der persische Feldherr Megabazos das Gebiet an der Nordküste der Ägäis und nahm auf diplomatischem Wege die Unterwerfung des damaligen Makedonenkönig Amyntas I. entgegen. Damit war das noch schwache und auf die Küstenebene rings um den Thermaischen Golf beschränkte Makedonien kampfflos unter persische Oberhoheit geraten, allem Anschein nach als Vasallenstaat unter der angestammten Dynastie. König war zuerst Amyntas I., ab etwa 496 sein Sohn Alexandros I., unter dem das Land für einige Jahre die persische Herrschaft abschütteln konnte, weil der Ionische Aufstand die Verbindung zu den persischen Vasallen bzw. Untertanen auf der Balkanhalbinsel unterbrochen hatte. In diese Zeit eines freien Makedonien, und zwar ins J. 496, dürfte Alexandros' Auftreten in Olympia fallen, von dem Herodot berichtet. Alexandros war offensichtlich der erste Makedone, der an den Olympischen Spielen teilnahm, und er hatte sich seine Zulassung erst durch den Nachweis seiner griechischen Abkunft erkämpfen müssen. Schon vier Jahre später war es allerdings mit der Freiheit vorbei, als nach der Niederwerfung des Ionischen Aufstands und der Rückeroberung der Gebiete beiderseits der Meerengen der persische Feldherr Mardonios mit Landheer und Flotte erschien und die persische Herrschaft bis hin zur Grenze zu Thessalien wiederherstellte.

Damit waren die Voraussetzungen für den Xerxeszug (480/79) geschaffen, bei dem das persische Landheer nach seinem Marsch durch Thrakien und die Flotte nach ihrer Fahrt entlang der Küste in Therme (im Gebiet des heutigen

³ Zu Makedonien im Zeitalter der Perserkriege vgl. Zahrnt 1992 und 2011.

4 Zu diesem und den folgenden Ereignissen und ihrer Schilderung durch Thukydides vgl. Zahrnt 2006a sowie zur Bedeutung Makedoniens für den Ausbruch des Peloponnesischen Krieges Zahrnt 2010.

Thessaloniki) zusammentrafen. Beim weiteren Vormarsch musste Alexandros Heeresfolge leisten, und so finden wir makedonische Soldaten und ihren König bis hin zur Schlacht bei Plataiai im Gefolge des Perserheeres. Als aber die Perser hier geschlagen wurden und ihre überlebenden Truppen aus Europa abzogen, scheint Alexandros vom Großkönig abgefallen zu sein und sich zuerst gegen die abrückenden persischen Truppen gewandt und wenig später das noch von den Persern gehaltene Enneahodoi, das spätere Amphipolis, besetzt zu haben; dabei habe er so viele Soldaten in seine Hand gebracht, dass er aus deren Verkauf ein vergoldetes Standbild habe herstellen und auf dem Tempelvorplatz in Delphi aufstellen lassen können, wo auch Weihungen griechischer Staaten des Mutterlandes sowie Siziliens anlässlich der bei Salamis, Plataiai und Himera erfochtenen Siege standen. Offensichtlich war es dem Makedonenkönig, der etwa ein Jahr lang auf persischer Seite mitgezogen war, gelungen, in die Schar der 'Sieger der Perserkriege' aufgenommen zu werden. Auch konnte er Herodot davon überzeugen, stets ein heimlicher Freund der Griechen gewesen zu sein. Herodots Bild eines Griechenfreundes auf dem Makedonenthron hat nachhaltig gewirkt und dazu geführt, dass der Alexandros, der seinerzeit mit den Persern kooperiert hatte, zur Unterscheidung von dem Alexandros, der gegen sie gekämpft hatte und später als „der Große“ bezeichnet wurde, den Beinamen „Philhellen“ erhielt.

DE

Alexandros hatte sich nicht nur gegen die abziehenden Perser gewandt, sondern auch in den Besitz der zwischen Axios und Strymon gelegenen Landschaften Krestonia, Mygdonia und Bisaltia gesetzt. Das brachte ihn sehr bald in Konflikt nicht nur mit benachbarten thrakischen Stämmen, sondern auch mit den Athenern (vgl. Zahrnt 2007), deren nach dem Scheitern des Xerxeszuges gegründetes Seereich zahlreiche Griechenstädte an der nordägäischen Küste umfasste und die besonders im Bereich der Strymonmündung unangenehme Rivalen wurden, da sie ein begehrtliches Auge auf die Schiffbauholzvorkommen im Landesinneren und auf die dortigen Bergwerke geworfen hatten. Zu den wenigen Nachrichten, die wir für diese Zeit besitzen, gehört die Notiz, dass der athenische Feldherr Kimon im J. 463 nach seiner Rückkehr vom Feldzug gegen Thasos angeklagt worden sei, gegen athenische Interessen gehandelt zu haben, da er, vom König Alexandros bestochen, die Gelegenheit zu weiterreichenden Eroberungen in Makedonien nicht genutzt habe, obwohl das nach dem Erfolg gegen die Thasier leicht möglich gewesen wäre. Bezeichnend ist auch, dass wenige Jahre zuvor der ostrakisierte und in Abwesenheit zum Tode verurteilte athenische Politiker Themistokles auf seiner Flucht vorübergehend Aufnahme beim Makedonenkönig gefunden hatte. Auch Mykenner, die vor den Angriffen der Argiver aus ihrer Stadt geflohen waren, konnten sich unter Alexandros in Makedonien niederlassen. Sein Sohn Perdikkas folgte seinem Beispiel und nahm im J. 446 die von den Athenern aus ihrer Heimat auf Euboia vertriebenen Histiaier auf.

Als Alexandros um die Jahrhundertmitte starb, hatte er offenbar seine Nachfolge unter seinen fünf Söhnen nicht hinreichend gesichert. Von diesen wird zwar Perdikkas II. als Nachfolger genannt, doch erscheinen zwei seiner Brüder in der Folgezeit als Inhaber von Teilherrschaften innerhalb des Königreichs Makedonien. Auch gingen die athenischen Versuche, sich an den Grenzen Makedoniens festzusetzen, weiter und waren teilweise sogar erfolgreich, so im J. 436 mit der Gründung von Amphipolis am unteren Strymon; diese Stadt beherrschte sowohl den Übergang über den Fluss als auch den Weg ins Landesinnere.⁴ Als die Athener dann aber daran gingen, innermakedonische Gegner des Perdikkas, nämlich seinen Bruder Philippos, der das Gebiet um den unteren Axios beherrschte, dann aber vertrieben wurde, und den Elimioten Derdas, zu unterstützen, kündigte Perdikkas das Bündnis, das er in den

ersten Jahren seiner Herrschaft mit Athen geschlossen hatte, auf und suchte im J. 433 die Zusammenarbeit zum einen mit Athens unzufriedenen Bündnern auf der Chalkidischen Halbinsel, zum anderen mit Sparta und Korinth, das nach seiner Niederlage vor Korkyra auf Rache sann. Tatsächlich gelang es dem Makedonenkönig im folgenden Jahr, die auf dem Isthmos der Pallene gelegene korinthische Kolonie Poteidaia, ferner die nördlich davon wohnenden Bottiaier, die meisten der auf der Sithonia und in deren Hinterland siedelnden Chalkidier sowie eine große Zahl von Städten des Binnenlandes zum Abfall von Athen zu bewegen; den abgefallenen Bottaiern und Chalkidiern stellte er für die Dauer des Krieges Siedlungsland in der Mygdonia zur Verfügung.⁵

Damit standen die Athener im J. 432 nicht nur dem Makedonenkönig, sondern auch den von diesem zum Abfall gebrachten Bündnern gegenüber. Ihre militärischen Aktionen konzentrierten sich nach kurzer Zeit allerdings darauf, die abgefallenen Städte zurückzugewinnen, während mit dem Makedonenkönig 432 ein temporäres Abkommen und 431 ein Bündnis zustande kamen. Aber schon im Sommer 429 schickte Perdikkas zur Unterstützung der Lakedaimonier heimlich eintausend Makedonen nach Akarnanien. Den Athenern blieb das nicht verborgen, und so hetzten sie im darauffolgenden Winter dem Makedonenkönig den Thrakerkönig Sitalkes auf den Hals; dessen Invasion in Niedermakedonien blieb allerdings weitgehend wirkungslos, wobei das Hauptverdienst an der Rettung des Perdikkas der aus Obermakedonien stammenden Reiterei zukam. Mehr als vier Jahre hatte Perdikkas nun Ruhe vor den Athenern, die inzwischen auf anderen Kriegsschauplätzen engagiert waren. Ihre dort errungenen Erfolge ließen ihn allerdings das Schlimmste befürchten, und so betrieb er 424 zusammen mit den Chalkidiern die Entsendung eines peloponnesischen Heeres auf den nördlichen Kriegsschauplatz, wobei es ihm in erster Linie um militärische Unterstützung gegen Arrabaios, den Herrscher von Lynkos, ging. Tatsächlich konnte Perdikkas seine neuen Verbündeten zweimal zu einem Einsatz in Obermakedonien bewegen, allerdings nicht mit dem von ihm erhofften Erfolg, so dass er 423/2 wieder einmal einen Vertrag mit den Athenern schloss, der etwa fünf Jahre hielt, bis sich Perdikkas vorübergehend erneut Athens Gegnern anschloss. Eine solche Schaukelpolitik mag zwar Athenern wie Spartanern ein Ärgernis gewesen sein, doch sollten wir Perdikkas zugutehalten, dass er sich nicht nur der Athener erwehren musste, sondern auch mit den Unabhängigkeitsbestrebungen der obermakedonischen Fürsten auseinanderzusetzen hatte, und anerkennen, dass er sich erfolgreich zwischen den kämpfenden Parteien hindurchklavierte und damit die Unabhängigkeit und territoriale Integrität seines Reiches weitgehend erhalten konnte.

Seinem Sohn und Nachfolger Archelaos, der von 413 bis 399 regierte, war eine glücklichere Regierungszeit beschieden, da nach der sizilischen Katastrophe der athenische Druck fortgefallen war. Das Verhältnis zu den Athenern kehrte sich geradezu um, da diese auf makedonisches Schiffbauholz angewiesen waren. Archelaos' eigentliche Bedeutung lag indes auf dem Gebiet der Innenpolitik, seinen militärischen Reformen und seinen kulturellen Bestrebungen. So hat er nicht nur die Urbanisierung Makedoniens vorangetrieben⁶ und den Ausbau seines Straßennetzes forciert, sondern auch mit der Schaffung eines schwerbewaffneten Fußvolkes begonnen. Parallel dazu hat er die Grenzen seines Reiches gesichert und teilweise sogar erweitert. Hervorzuheben ist insbesondere seine 'Kulturpolitik'. Zwar hatte schon Pindar ein Enkomion auf Alexandros I. verfasst und angeblich sogar eine Zeitlang an dessen Hof geweiht wie unter seinem Nachfolger Perdikkas II. der Dithyrambendichter Melanipides von Melos und der Arzt Hippokrates von Kos, aber der eigentliche Anschluss Makedoniens an die griechische Kultur ist Archelaos zu verdanken: So

⁵ Vgl. hierzu sowie zu den weiteren makedonisch-chalkidischen Beziehungen Zahrnt 1971.

⁶ Vgl. allgemein zur Urbanisierung Makedoniens Hatzopoulos 1996, sowie speziell zu Archelaos' Bedeutung ebd. 469ff. S. ebenfalls Müller in diesem Band.

7 Vgl. zu diesem Herrscher Zahrnt 2006b.

übertrag er die Ausgestaltung seines Palastes keinem Geringeren als dem Maler Zeuxis und holte zahlreiche griechische Dichter an seinen Hof, so den Epiker Choirilos von Samos, den Musiker Timotheos von Milet sowie aus Athen die Tragiker Agathon und Euripides, der hier unter anderem seine „Bakchen“ zur Aufführung brachte. Schließlich geht auf ihn die Stiftung gymnischer und musischer Spiele zurück, die fortan unter dem Namen ‘Olympia’ als nationale makedonische Festspiele in Dion am Fuße des Olymp durchgeführt wurden. In den letzten Jahren seiner Herrschaft konnte Archelaos sogar in Thessalien zugunsten der bedrängten Adelsfamilie der Aleuaden eingreifen, territoriale Gewinne machen und seinen Einfluss in Larisa sichern. Die Voraussetzungen für eine weitere Machtausdehnung Makedoniens waren also gegeben, als Archelaos im J. 399 ermordet wurde.

3

Makedonien während der Periode 399–359

Eine amerikanische Kollegin hat treffend festgestellt: „Macedonian kings tended to die with their boots on“ (Carney 1983, 260) – und tatsächlich sind die Jahre von 399 bis 359 voll von Wirren und Thronstreitigkeiten, in denen die unter Archelaos erreichte Stellung Makedoniens nicht gehalten werden konnte. Erst in der zweiten Hälfte dieser vierzig Jahre gab es wieder Zeiten, in denen Makedonien nicht nur innerlich gefestigt war, sondern auch nach außen hin eine gewisse Macht darstellte, und es wird sich zeigen, wann und warum dies immer wieder einmal möglich war.

DE

Erst einmal sahen die Makedonen in den nächsten sechs Jahren nicht weniger als vier Herrscher, von denen wir eigentlich nur wissen, dass sie zumeist eines gewaltsamen Todes starben. Deutlicher fassen können wir die Schwierigkeiten Makedoniens in den ersten Regierungsjahren Amyntas’ III., der 393 auf den Thron gelangte.⁷ Bald nach seinem Regierungsantritt sah er sich durch die Illyrer bedroht und schloss mit dem Chalkidischen Bund, der nach dem Ende des Peloponnesischen Krieges zu einem bedeutenden Machtfaktor an der Nordküste der Ägäis geworden war, eine Defensivallianz, für die er mit der Abtretung der Anthemus, des fruchtbaren südöstlich von Therme gelegenen Tals, zahlte. Erst in der zweiten Hälfte der 380er Jahre hatte er seine Herrschaft so weit gesichert, dass er das den Chalkidiern überlassene Land zurückfordern konnte. Diese verweigerten nicht nur die Rückgabe, sondern griffen ihrerseits in Makedonien ein und zwangen Amyntas, sich an die Spartaner zu wenden, die im J. 382 ein Heer in den Norden schickten und in einem dreijährigen Krieg die Auflösung des Chalkidischen Bundes erzwangen. Dieser Krieg wurde nach dem Bericht Xenophons hauptsächlich von den Spartanern und ihren Verbündeten getragen. Die Makedonen haben danach keine nennenswerte Truppenmacht beigesteuert, wertvolle Hilfe habe allerdings Derdas, der Fürst der Elimeia, mit seiner Reiterei geleistet. Dieser Derdas und sein Gebiet werden als vom Makedonenkönig unabhängig geschildert, und auch die anderen obermakedonischen Fürstentümer scheinen sich damals losgesagt zu haben.

Zu diesen Ereignissen hat sich auch der Athener Isokrates geäußert: In seinem im J. 380 veröffentlichten *Panegyrikos* geißelt er die damalige spartanische Politik mit harten Worten, wobei er als Beispiele u.a. die Tatsache anführt, dass die Spartaner dem Makedonenkönig Amyntas, dem sizilischen Tyrannen Dionysios und dem persischen Großkönig zur Vergrößerung ihrer Herrschaft verhülften. Wenn Isokrates mit seiner Verurteilung der spartanischen Politik glaubwürdig bleiben wollte, konnte er keinen vollkommen bedeutungslosen Makedonenkönig in sein Trio der damaligen Machthaber an den Grenzen der griechischen Poliswelt aufnehmen. Ähnlich hat der Athener

Aischines Amyntas als durchaus gewichtigen politischen Faktor bezeichnet, wenn er in einem Prozess des J. 343 davon spricht, dass dieser in den 370er Jahren bei einem gesamtgriechischen Kongress vertreten und Herr seiner eigenen Entscheidungen gewesen sei. Von den Athenern wurde Amyntas sogar geradezu umworben, als diese ein Bündnis mit ihm abschlossen, dessen Inhalt leider unbekannt ist, das aber sicher mit dem damals forcierten Ausbau der athenischen Seemacht zusammenhing. Schon zum J. 375 hören wir davon, dass das dafür benötigte Schiffbauholz aus Makedonien kam. Dessen Schiffbauholz war also wieder gefragt, und so ist dieser Vertrag ein weiteres Zeugnis dafür, dass das Königreich wieder in die Reihe derjenigen Staaten zurückgekehrt war, die eine selbständige Politik betreiben konnten. Das tat Amyntas in den 370er Jahren auch gegenüber seinen südlichen Nachbarn, als er nicht nur die Elimeia wieder unter seine Herrschaft brachte, sondern auch die Grenze zwischen dieser obermakedonischen Landschaft und dem perrhaibischen Doliche festlegte. Ferner gab es familiäre Verbindungen zu Sirras, dem Herrscher von Lynkos, dessen Tochter Eurydike spätestens in der ersten Hälfte der 380er Jahre Amyntas' zweite Frau wurde und ihm die drei Nachfolger Alexandros II., Perdikkas III. und Philipp II. gebar. Wir sehen also, dass Makedonien in den 370er Jahren wieder erstarkt war und dass Amyntas sogar an die außenpolitischen Ambitionen des Archelaos anknüpfen konnte.

DE

Für das negative Bild, das sowohl die späteren Quellen als auch neuere Forscher von Amyntas zeichnen, ist ungewollt sein Sohn Philipp II. verantwortlich, der nicht nur die Leistungen aller seiner Vorgänger in den Schatten gestellt, sondern auch zahlreiche Historiker dazu verleitet hat, ihn als den geradezu gottgesandten Retter eines im Chaos versunkenen Makedonien erscheinen zu lassen. Tatsächlich hat schon Amyntas mit Ausdauer und Tatkraft allmählich das Chaos überwunden, das nach Archelaos' Ermordung entstanden war, wobei er allerdings auch von den Machtverschiebungen rings um Makedonien herum profitierte, und er hat seinen Söhnen ein einigermaßen konsolidiertes Reich hinterlassen.

Der Thronwechsel des J. 370/69 verlief ohne Schwierigkeiten; schon dies zeigt, dass Amyntas wieder geordnete Verhältnisse geschaffen hatte. Die Illyrer waren indes anderer Meinung und fielen in Makedonien ein. Die dadurch bedingte Abwesenheit des jungen Königs Alexandros II. nutzte ein Angehöriger des Herrscherhauses, der in der Verbannung lebte und nun von Osten her ins Land einfiel. In ihrer Not wandte sich die Königinmutter Eurydike an den athenischen Feldherrn Iphikrates, der im Gebiet des unteren Strymon operierte, und bat ihn um Hilfe. Dieser ergriff mit Freuden die Gelegenheit, sich den Makedonenkönig zu verpflichten; und in der Tat gelang es ihm, den Präkandidaten zu vertreiben. Alexandros' Herrschaft war damit gesichert, und wenig später konnte er selber aktiv werden, als ihn die thessalischen Aleuaden gegen den Tyrannen von Pherai zu Hilfe riefen. Der Makedonenkönig erschien und eroberte die Städte Larisa und Krannon, die er allerdings für sich behielt. Diese Wendung der Dinge hatte der thessalische Adel nicht erwartet; er wandte sich daher an die Thebaner, die den Feldherrn Pelopidas entsandten.⁸ Dieser zog mit einem Heer nach Norden und befreite Krannon und Larisa von der makedonischen Herrschaft. Alexandros II. hatte inzwischen nach Makedonien zurückkehren müssen, da sich sein Schwager Ptolemaios gegen ihn erhoben hatte. Beide Bürgerkriegsparteien wandten sich an Pelopidas und riefen ihn als Schiedsrichter an. Dieser erschien und vermittelte zwischen den Rivalen. Um die Dauerhaftigkeit der von ihm herbeigeführten Regelung zu sichern, ließ er sich Alexandros' jüngsten Bruder Philipp und dreißig Söhne führender Familien als Geiseln stellen. Wir sehen also, dass die unter Amyntas III. erreichte und von Alexandros II. ererbte Machtstellung Makedoniens

⁸ Vgl. zur Geschichte Makedoniens in der Zeit der thebanischen Hegemonie Hatzopoulos 1985.

⁹ Literatur zu Philipp II.: Ellis 1976; Cawkwell 1978; Griffith 1979; Hatzopoulos & Loukopoulou 1980; Bradford 1992; Hammond 1994a; Le Rider 1977, 1996.

schnell wieder verspielt war und dass das Land erneut unter den Einfluss der derzeitigen Hegemonialmacht in Griechenland geriet, dass dies aber infolge eigenen Verschuldens geschah. Und so sollte es noch einige Zeit weitergehen. Denn kaum war Pelopidas nach Beilegung des inneren Zwistes abgezogen, als Alexandros II. im Winter 369/8 ermordet wurde.

Als einer der nächsten Verwandten übernahm Ptolemaios als Vormund des Perdikkas, des jüngeren Bruders des Alexandros, die Regierungsgeschäfte. Die Freunde des ermordeten Herrschers sahen in ihm allerdings einen Usurpator und wandten sich im Sommer 368 an Pelopidas, der erneut in Makedonien einrückte. Ptolemaios musste sich zum Abschluss eines Vertrages bereit erklären und sich verpflichten, Alexandros' Brüdern, also Perdikkas und Philipp, die Herrschaft zu bewahren. Ferner musste er ein Bündnis mit Theben abschließen und als Garantie seiner Bündnistreue Geiseln stellen. Erneut war Makedonien zum Spielball auswärtiger Mächte geworden, und dies wiederum infolge innerer Wirren.

365 gelang es Perdikkas III., sich seines Vormunds Ptolemaios zu entledigen. Bald nach Übernahme der Herrschaft hielt er es für geraten, sich an die Athener anzulehnen, mit dem vor den Küsten Makedoniens operierenden Strategen Timotheos zusammenzuarbeiten, der damals die von Makedonien unabhängigen Städte Pydna und Methone erobert zu haben scheint, und gemeinsam mit ihm gegen die Chalkidier und gegen Amphipolis vorzugehen. Auf der Chalkidischen Halbinsel gewann Timotheos Poteidaia und Torone, gegen Amphipolis konnte er jedoch nichts ausrichten. Die Zusammenarbeit mit Timotheos dürfte dem Makedonenkönig die Augen über die Athener, ihre machtpolitischen Ambitionen und ihre inzwischen doch begrenzten Möglichkeiten geöffnet und sein Selbstvertrauen gestärkt haben; jedenfalls fiel er bald ab und sicherte Amphipolis durch eine Besatzung. Insgesamt hatte Makedonien also wieder Auftrieb, nachdem mit Perdikkas der rechtmäßige Herrscher den Thron bestiegen und die Anfangsschwierigkeiten überwunden hatte. Nun konnte er daran gehen, das Reich weiter zu konsolidieren und nach außen abzusichern. 361/60 hat der aus Athen geflohene Politiker Kallistratos das Zollwesen in Makedonien reformiert und die Einkünfte erheblich gesteigert. Ferner soll sich der Platonschüler Euphraios längere Zeit an Perdikkas' Hof aufgehalten und Platon den König bestimmt haben, seinen Bruder Philipp mit einem Teilfürstentum im Osten Makedoniens zu belehnen. Auch scheint Perdikkas wieder die Hand auf die obermakedonischen Fürstentümer gelegt zu haben. Schließlich beschloss er, den Illyrern, die seit den Zeiten Amyntas' III. immer wieder Makedonien heimgesucht hatten, die Lust zu weiteren Einfällen auszutreiben, wurde aber schließlich in einer großen Schlacht besiegt und fiel mit 4000 seiner Makedonen.

4

Die Herrschaft von Phillip II

4.1

Die Erweiterung des Reiches und die Beziehungen zu Süd-Griechenland

In dieser Situation ging Perdikkas' Bruder Philipp mit Entschlossenheit, militärischer Tüchtigkeit und diplomatischem Geschick daran, Makedonien erst einmal zu stabilisieren und dann unter Ausnutzung sich jeweils bietender Gelegenheiten auf Expansionskurs zu bringen.⁹ Die fast immer in solchen Situationen in Makedonien auftretenden Prätendenten konnte er rasch beseitigen, dann schritt er zur Sicherung der Grenzen des Reiches und ihres Vorfeldes. Dabei kam ihm die Lage in Griechenland entgegen: Die Spartaner, die sich längere Zeit als Herren ganz Griechenlands gebärdet und in den Jahren 382–379 sogar zugunsten des damaligen Makedonenkönigs eingegriffen hatten, waren

seit der Niederlage bei Leuktra (371) als führende Macht ausgeschaltet. Die Athener waren von 357 bis 355 in Auseinandersetzungen mit einigen ihrer Bundesgenossen verwickelt, und überhaupt krachte der Zweite Athenische Seebund in allen Fugen. Auch die Macht der Thebaner brach zunehmend zusammen: Hatten sie zehn Jahre zuvor noch den entscheidenden Einfluss bis hinauf nach Makedonien und selbst auf der Peloponnes ausgeübt, so waren sie jetzt schon beim Versuch, die benachbarten Phoker zu züchtigen, gescheitert. Diese hatten vielmehr zu Beginn des Sommers 356 das Heiligtum von Delphi besetzt und konnten mit Hilfe der dortigen Schätze ein großes Söldnerheer aufstellen und sich gegen die anderen Mitglieder der Amphiktyonie behaupten. Schließlich war auch die Situation in Thrakien für Philipp günstig, nachdem hier der König Kotys, der das Reich noch einmal hätte einen können, im Sommer 360 ermordet und Thrakien in den daraufhin ausbrechenden Thronfolgekämpfen in drei Teilreiche auseinandergebrochen war. So sahen denn schon die 50er Jahre ansehnliche Erfolge Philipps an allen Grenzen des Reiches.

DE Die West- und Nordgrenzen bereiteten die geringsten Schwierigkeiten: Schon im Frühsommer 358 zog Philipp gegen die Illyrer, die zu umfangreichen Gebietsabtretungen bis hin zum Ochridsee gezwungen wurden. Als sich der Illyrerkönig zwei Jahre später mit Paionen, Thrakern und Athen gegen Philipp verbündete, genügte es, den bewährten Feldherrn Parmenion gegen ihn zu schicken. Daraufhin herrschte für mehr als zehn Jahre von dieser Seite her Ruhe, zumal nachdem Ende der 50er Jahre hier eine weitere Absicherung erfolgt war, indem Philipp seinen Schwager Alexandros in Epeiros als Herrscher einsetzte, das Land zu einer Art Vasallenstaat machte und die zwischen Epeiros und Makedonien gelegene Landschaft Parauaia annektierte. Zu den Nachbarn, die nach der Niederlage Perdikkas' III. gehofft hatten, auf Kosten Makedoniens Gewinne zu machen, gehörten auch die am mittleren Axios siedelnden Paionen. Anfangs hatte Philipp sie durch Geldzahlungen und Versprechungen dazu bewogen, Ruhe zu halten, wenig später aber angegriffen, besiegt und zum Gehorsam gebracht. 356 schloss sich der Paionenkönig der oben genannten Koalition an, kurz darauf wurde sein Land endgültig unterworfen.

Mit dem Ausgreifen nach Osten und der Abrundung der Herrschaft an den Küsten Makedoniens begann Philipp 357. Als erstes eroberte er Amphipolis, das sowohl den Übergang über den Strymon als auch den Zugang ins Landesinnere mit seinen Edelmetallvorkommen und Holzbeständen kontrollierte;¹⁰ wenig später griff er das an der makedonischen Küste gelegene Pydna an. Die Athener, die damals Pydna besaßen und Amphipolis beanspruchten, erklärten ihm den Krieg, doch parierte Philipp diese Kriegserklärung mit einer Annäherung an den Chalkidischen Bund, dem er das athenische Poteidaia zu verschaffen versprach. Das sollte im nächsten J. 356 geschehen, aber noch während der Belagerung der Stadt erreichte ihn ein Hilfesuch der im Hinterland von Neapolis, dem heutigen Kavala, gelegenen griechischen Kolonie Krenides, die sich durch einen Thrakerfürsten bedroht sah. Philipp erschien und legte eine Besatzung in die Stadt, die er unter dem Namen Philippi neu gründete.¹¹

Mit ihr gewann er nicht nur einen weiteren Stützpunkt im Osten, sondern auch die Möglichkeit, die reichen Edelmetallvorkommen des Pangaion für sich auszubeuten. Natürlich schloss sich der Thrakerfürst, in dessen Gebiet Philippi lag, der obengenannten Koalition an, mit dem Erfolg, dass er am Ende des Jahres ein Vasall Philipps war und dass dieser seine Herrschaft bis zum Nestos ausgedehnt hatte. Im Herbst 355 griff Philipp Methone, den letzten athenischen Stützpunkt an seinen Küsten, an und konnte es nach längerer

¹⁰ Vgl. zu Amphipolis vor und nach der Annexion der Stadt Hatzopoulos 1991.

¹¹ Zu Philippi ist immer noch lesenswert Collart 1937.

¹² Zum Charakter dieser Interventionen und zu ihrer Chronologie vgl. Griffith 1970.

¹³ Vgl. allgemein zum sogenannten Dritten Heiligen Krieg Buckler 1989; zur Chronologie der ersten Kriegsjahre ist immer noch wichtig Hammond 1937.

Belagerung zur Kapitulation zwingen. Das war auch ein propagandistischer Gewinn, denn die Athener haben der Stadt keine Hilfe gebracht, obwohl sie nach dem Ende des Bundesgenossenkrieges die Hände frei gehabt hätten. Das war Philipp einen zweiten Versuch wert: Im Frühjahr 353 operierte er östlich des Nestos, wohl um den mit Athen verbündeten Griechenstädten an der Küste zu schaden und um den Thrakerfürsten, der in diesem Gebiet herrschte, zu beeindrucken. Dieser zeitlich beschränkte Test scheint zu Philipps Zufriedenheit ausgefallen zu sein: Im Herbst 352 kehrte er nach Thrakien zurück und zog in Eilmärschen über den Hebros (heutiges Evros) gegen Kersebleptes, den Herrscher des östlichsten der drei thrakischen Teilreiche, der sich ihm als Vassall unterordnen musste.

Die bisher skizzierten Unternehmungen dienten vornehmlich der Sicherung und Ausweitung des makedonischen Reiches und waren unter den griechischen Staaten einzig gegen die Athener gerichtet. Zwischen die beiden Züge ins mittlere und östliche Thrakien fallen jedoch Ereignisse, die Philipp einen entscheidenden Einfluss in Mittelgriechenland sichern sollten. Die tatkräftigen Herrscher unter seinen Vorgängern hatten stets drei Ziele verfolgt: die Unterordnung der obermakedonischen Fürsten, das Erreichen der Strymonmündung, um auf diesem Wege die an Edelmetallen reiche Bisaltia zu sichern sowie möglichen athenischen Druck auf die Küsten ihres Reiches abzuschütteln, und die Ausweitung des Einflusses nach Thessalien. Die beiden ersten Ziele hatte Philipp schnell erreicht und hier sogar seine Vorgänger überboten, indem er im Westen nicht nur die obermakedonischen Kantone seiner Herrschaft unterstellte, sondern die makedonische Westgrenze bis zum Ochridsee vorschob, und indem er im Osten nicht nur den Strymon, sondern sogar den Nestos erreichte und neben den Edelmetallvorkommen der Bisaltia auch diejenigen des Pangaion unter seine Kontrolle brachte. Auch der dritten ihm vorgegebenen Aufgabe hat er sich bald zugewandt und seinen Einfluss in Thessalien geltend gemacht.¹² Dabei konnte er die Spannungen zwischen dem Thessalischen Bund und den Tyrannen von Pherai für sich ausnutzen: Ein erstes Eingreifen erfolgte schon 358 und sicherte die Stellung der neu gewonnenen Freunde im thessalischen Adel. Ein zweites Mal griff Philipp 355 zugunsten des Thessalischen Bundes ein und versetzte diesen überhaupt erst in die Lage, zusammen mit den Thebanern einen Heiligen Krieg gegen die Phoker zu eröffnen, die schon mehr als ein Jahr lang ungestraft in Delphi saßen. Offensichtlich hatte Philipp deutlich erkannt, dass ihm diese Verwicklung in Mittelgriechenland möglicherweise die Chance eröffnete, durch persönliches Eingreifen hier Einfluss zu gewinnen, einen Einfluss, der dann vielleicht auch gegen die Athener geltend gemacht werden konnte.¹³

Aber schon im Herbst 354 schien der Heilige Krieg zu einem Ende zu kommen. Philipp sah keine Möglichkeit, in diesen einzugreifen, und wandte sich im Frühjahr 353 erst einmal gegen Thrakien. Aber dann gab es in Mittelgriechenland doch die ersehnte Wende, nämlich ein Wiederaufflammen der Kämpfe zwischen den Thessalern und den Tyrannen von Pherai. Letztere wandten sich an die Phoker, erstere an Philipp. Dieser erschien, errang anfangs auch Erfolge, musste dann aber zwei Niederlagen einstecken und sich nach Makedonien zurückziehen. Aber schon 352 kehrte er zurück, übernahm den Oberbefehl über die Streitkräfte des Thessalischen Bundes und schlug die Phoker vernichtend. Kurz darauf fielen Pherai und sein Hafen Pagasai. Natürlich lag es nahe, die bisher errungenen Erfolge auszunutzen und die Stellung als thessalischer Oberbefehlshaber zu legitimieren, und so setzte Philipp seine Truppen gegen die von den Phokern gehaltenen Thermopylen in Marsch, um den entscheidenden Schlag gegen die Tempelräuber zu führen. Aber das war keine Angelegenheit mehr, die nur Philipp und die Thessaler

einerseits sowie die Phoker andererseits betraf. Der Besitz der Thermopylen hätte dem Makedonenkönig den Weg nach Süden geöffnet, und so fand er den Pass durch Truppen der Phoker, der Athener, der Achäer, der Spartaner und der aus Pherai vertriebenen Tyrannen besetzt und musste wieder abziehen. Die Folge war, dass die Kämpfe in Mittelgriechenland ohne ihn weitergingen und die Gegner sich hier gegenseitig aufrieben. Philipp konnte das nur recht sein, und so wandte er sich für Jahre anderen Zielen im Norden zu, nämlich einerseits Thrakien und Epeiros, andererseits der Regelung des Verhältnisses zum Chalkidischen Bund. Dieser hatte seine Rolle als Verbündeter Philipps in dessen Krieg mit den Athenern längst ausgespielt und war im stark erweiterten Makedonien zu einem Fremdkörper geworden, und die Torheit, Philipp durch Unbotmäßigkeit eine Handhabe zum Eingreifen zu liefern, führte 348 zur Zerstörung Olynths, zur Auflösung des Bundes und zur Einverleibung seines Territoriums. Davor bewahrte die Chalkidier auch nicht ein im Sommer 349 abgeschlossenes Waffenbündnis mit den Athenern.

Überhaupt war es diesen in all diesen Jahren nicht gelungen, gegen Philipp militärische Erfolge zu erzielen. Dieser wiederum hat nicht nur darauf verzichtet, ernsthaft gegen die Athener vorzugehen, sondern sogar immer wieder seine Bereitschaft zum Frieden signalisiert. Zugleich gingen seine militärischen Aktivitäten nach dem J. 352 merklich zurück, ohne dass er das Ziel aufgegeben hätte, die entscheidende Rolle in Griechenland zu spielen. Aber er konnte warten. Als die Phoker schließlich im J. 346 am Ende waren, haben sie ihre Kapitulation Philipp gegenüber ausgesprochen, und ihm hatten sie es auch zu verdanken, dass die Bedingungen milder ausfielen, als es manche Mitglieder der Amphiktyonie verlangt hatten.¹⁴ Philipp konnte glauben, die Lage in Mittelgriechenland in für ihn günstigem Sinne geregelt zu haben. Für seinen dauerhaften Einfluss in diesem Gebiet war schon dadurch gesorgt, dass er die beiden Stimmen der Phoker im Amphiktyonenrat erhalten hatte und auch diejenigen der Thessaler und ihrer Umwohner für sich einsetzen konnte.

Kurz zuvor, nämlich im Frühjahr 346, war es auch zum Friedensschluss mit den Athenern, dem sogenannten Philokratesfrieden, gekommen, und zwar auf der Grundlage des gegenwärtigen Besitzstandes.¹⁵ Die Athener mussten also auf Amphipolis und andere an der makedonisch-thrakischen Küste verlorengegangene Plätze verzichten; dafür garantierte Philipp aber den Besitz der für die Athener lebensnotwendigen thrakischen Chersones. Dass das seinerseits ein echtes Entgegenkommen war, hat er den Athenern noch während der Friedensverhandlungen demonstriert: Während in Athen über die von ihm in Pella vorgeschlagenen Bedingungen beraten wurde, führte er einen Blitzfeldzug gegen Kersebleptes und zwang diesen erneut zur Anerkennung der makedonischen Oberhoheit. Von hier aus wäre es ein Katzensprung auf die Chersones gewesen. Trotz seiner erneut demonstrierten Überlegenheit hat Philipp den Athenern im J. 346 einen verhältnismäßig günstigen Frieden gewährt.¹⁶

Es sollte sich indes bald zeigen, dass Philipp an diesen Frieden zu hohe Erwartungen geknüpft hatte und dass es ihm unmöglich war, den eigenen Einfluss in Griechenland zu verstärken und gleichzeitig zu einem guten Verhältnis zu den Athenern zu gelangen.¹⁷ Vordergründig beschränkte er sich in den nächsten Jahren darauf, seine Herrschaft im Norden zu sichern und auszubauen. 345 unternahm er einen Zug gegen die Illyrer, 344 führte er in Thessalien einige militärische Maßnahmen durch. Im Winter 343/2 erschien er in Epeiros, verschaffte dessen Herrscher einige Griechenstädte an der Küste und band ihn dadurch noch enger an sich. Dann wurde in Thessalien eine Verwaltungsreform durchgeführt, durch die Philipp das Land noch fester in den Griff bekam. Nachdem jetzt die Verhältnisse im Süden, also Thessalien, im

¹⁴ Zusammenstellung der Quellen zum Kapitulationsvertrag bei Bengtson 1975, 318f.

¹⁵ Zusammenstellung der Quellen und Nennung älterer Literatur bei Bengtson 1975, 312ff.

¹⁶ Nach Markle (1974) und Ellis (1982) hatte Philipp im J. 346 sogar die Absicht gehabt, die Thebaner zugunsten der Athener zu schwächen (was, wie wir noch sehen werden, nach der Schlacht bei Chaironeia tatsächlich geschah), doch seien diese Pläne durch die Machenschaften athenischer Politiker vereitelt worden. Da unsere Hauptquellen für das Zustandekommen des Philokratesfriedens die beiden Reden sind, die Demosthenes und Aischines drei Jahre später während des Gesandtschaftsprozesses gehalten haben, und da die beiden im Prozess natürlich in eigener Sache sprachen und es auch bei späteren Äußerungen zu den damaligen Ereignissen mit der Wahrheit nicht immer genau nahmen, lassen sich Philipps tatsächliche Absichten zwar nicht mehr mit Sicherheit ermitteln, doch werden wir noch sehen, dass sich der Makedonenkönig schon damals um ein gutes Einvernehmen mit den Athenern bemühte.

¹⁷ Vgl. zum Folgenden Wüst 1938 sowie Ryder 1994.

¹⁸ Vgl. zur damaligen Situation im Perserreich Zahrnt 1983.

Südwesten, also Epeiros, und nach Nordwesten, also zu den Illyrern hin, gesichert waren, konnte der Thrakienfeldzug der J. 342/1 beginnen.

Südlich von Thessalien hat Philipp keine territoriale Erweiterung seines Herrschaftsbereichs angestrebt, aber keineswegs darauf verzichtet, seinen Einfluss auch hier auszudehnen. Deutlich wird daneben ein stetes Werben um die Athener und das Bemühen, einen Zusammenstoß mit ihnen zu vermeiden. Ein erstes Mal bewies er dies im Sommer 346, als sich die Athener trotz des zwischen ihnen und Philipp bestehenden Bündnisses nicht an dessen Vorgehen gegen die Phoker beteiligt und auch keinen Vertreter in den Amphiktyonenrat geschickt hatten und als sie an den Pythien eine noch stärkere Provokation wagten, indem sie es unterließen, zu den unter Philipps Leitung durchgeführten Spielen eine Festgesandtschaft zu schicken. Angesichts der pro-phokischen Haltung der Athener während des zehnjährigen Heiligen Krieges und der allgemeinen Stimmung unter den Amphiktyonen wäre es Philipp ein leichtes gewesen, den Beschluss eines erneuten Heiligen Krieges, jetzt gegen die Athener, herbeizuführen. Er hat nicht nur auf ein militärisches Vorgehen gegen die Athener verzichtet, sondern wenig später sogar für einen Beschluss des Amphiktyonenrates gesorgt, der ihre Interessen berücksichtigte. Andererseits unterstützte er 344 Spartas Gegner auf der Peloponnes durch Geld und die Entsendung von Söldnern und provozierte dadurch eine athenische Gegengesandtschaft auf die Peloponnes.

DE

Hier zeigt sich das Dilemma, aus dem Philipp nicht herauskam und das schließlich zu einer Änderung seiner Politik führte: Ein gutes Einvernehmen mit den Athenern war nach den in den letzten Jahren gegen sie geführten Schlägen sicher nicht leicht zu erreichen. Die gleichzeitigen Versuche, den eigenen Einfluss in Griechenland auszuweiten, mussten hingegen die Beziehungen noch mehr trüben bzw. eine Annäherung erschweren. Anfangs hoffte Philipp, durch Entgegenkommen etwas zu erreichen, und bot den Athenern im Winter 344/3 Verhandlungen über eine Revision des Friedensvertrages von 346 an; die Athener brachten diese Verhandlungen durch überzogene Forderungen zu Fall. Philipp reagierte, indem er im folgenden J. 343 erneut Einfluss auf die inneren Angelegenheiten griechischer Städte nahm, nämlich in Elis, Megara und auf Euboia, und damit schon in der unmittelbaren Nähe Athens. Nach dieser Warnung trat er im Frühjahr 342 mit einem erneuten Angebot, die gegenseitigen Beziehungen zu verbessern, an die Athener heran; als er wieder auf Ablehnung stieß, war ihm klar, dass eine endgültige Auseinandersetzung nicht zu vermeiden war. Aber die Bedingungen, unter denen das geschehen würde, wollte er selbst festlegen. Denn nun schritt er zur Eroberung Thrakiens, das bisher nur in losem Abhängigkeitsverhältnis zu Makedonien gestanden hatte, um das gesamte Gebiet bis hin zu den Meerengen seinem Reich einzuverleiben. Mit deren Besitz war es möglich, die Athener in die Knie zu zwingen.

Der Zug gegen Thrakien war aber sicher nicht nur gegen die Athener gerichtet: 344 hatte der persische Großkönig Zypern, 343 Phönikien zurückgewonnen, und mit der Rückeroberung Ägyptens war nach den damals durchgeführten Rüstungen durchaus zu rechnen. Das waren zwar nach dem Bild, welches das Perserreich in den letzten Jahrzehnten geboten hatte,¹⁸ keine beängstigenden Aussichten und ließ für Makedonien sicher keinerlei Bedrohung erwarten, wohl aber konnte ein wieder konsolidiertes Perserreich das Gleichgewicht der Kräfte in der Ägäis verändern; dem konnte jedoch eine eigene Machtausdehnung bis zu den Meerengen hin vorbeugen.

Philipp war nicht der einzige, der die endgültige Auseinandersetzung zwischen ihm und den Athenern für unvermeidlich hielt, so sehr er sie auch zu vermeiden wünschte. Auch der Athener Demosthenes sah keinen anderen

Ausweg als einen Krieg, aber im Unterschied zu Philipp arbeitete er zielstrebig auf dessen Ausbruch hin. Tatsächlich gelang es ihm, durch gezielte Provokationen die Krise weiter anzuheizen und schließlich im Frühjahr 340 einen gegen Philipp gerichteten Hellenischen Bund zustande zu bringen; dieser umfasste neben Athen die Gemeinden Euboias, Megara, Korinth mit seinen Kolonien Leukas und Kerkyra sowie Achaia und Akarnanien, hatte aber einen rein defensiven Charakter.

Nach der Unterwerfung Thrakiens führte Philipp seine Truppen gegen Perinth, das er aber nicht einnehmen konnte, zumal es durch die Byzantier und die persischen Satrapen jenseits der Propontis unterstützt wurde. Daraufhin versuchte er im Herbst 340 einen Überfall auf Byzanz. In seiner Nähe kreuzte der athenische Feldherr Chares, der die Aufgabe hatte, die aus dem Schwarzmeergebiet eintreffenden Getreideschiffe in und durch die Ägäis zu geleiten, und der, während sich diese Flotte sammelte, mit den persischen Feldherren zu einer Besprechung zusammentraf. Philipp muss jetzt endgültig von der Unvermeidbarkeit des Krieges überzeugt gewesen sein, und die griffbereit vor ihm liegende Flotte war zu verlockend, als dass er auf eine solche Gelegenheit noch ein ganzes Jahr hätte warten wollen. Also kaperte er sie während Chares' Abwesenheit und handelte sich zusätzlich zu der reichen Beute die athenische Kriegserklärung ein. Dass diese erfolgen würde, muss ihm klar gewesen sein. Es fragt sich nur, ob er tatsächlich die Athener im Krieg niederringen oder ob er sie nicht durch den Schlag gegen die Getreideflotte von ihrer Unterlegenheit auch zur See überzeugen wollte. Jedenfalls hat er sich um die Athener fürs erste nicht gekümmert, sondern seine Operationen gegen Byzanz fortgesetzt. Dieses wurde jetzt aber erfolgreich durch die Athener unterstützt, und im Frühjahr 339 musste Philipp seine Operationen abbrechen. Aber statt gegen die Athener zog er gegen die Skythen nahe der Donaumündung, um seine Neuerwerbung Thrakien auch von dieser Seite her zu sichern, und dann durch das Gebiet der Triballer nach Makedonien zurück. Hier erreichte ihn bald ein Hilferuf seiner Freunde in Mittelgriechenland.

Denn natürlich hatte Philipp die Athener nicht vergessen. Diese hatten bisher ihre Bundesgenossen nicht gegen ihn mobilisieren können, und so versuchte er, die Stadt weiter zu isolieren, indem er durch Strohmänner im Amphiktyonenrat eine Klage gegen sie einbringen ließ. Der gegen sie erhobene Vorwurf war geschickt gewählt: Die Athener hatten während des Phokischen Krieges im noch nicht geweihten Apollontempel von Delphi Weihgaben aufgehängt, die an ihren Sieg über Perser und Thebaner im J. 479 erinnern sollten. Der athenische Religionsfrevler war evident und die Verurteilung der Stadt zu einer hohen Geldstrafe schon aufgrund der Mehrheitsverhältnisse im Amphiktyonenrat zu erwarten. Natürlich würden die Athener nicht zahlen, und der Teilnahme an dem dann fälligen Heiligen Krieg würden sich die Thebaner schon aufgrund des Anlasses nicht entziehen können. Dieser überaus raffiniert ersonnene Plan misslang, da Demosthenes' Gegner Aischines damals die athenischen Interessen in Delphi vertrat und mit einer geschickten Gegenklage den Zorn der Amphiktyonen auf das kleine Amphissa ablenken konnte, so dass es zwar zu einem Heiligen Krieg kam, dieser aber einen anderen Verlauf nahm, als Philipp geplant hatte. Denn die Thebaner, die Philipp in seinem Interesse, ja sogar an seiner Stelle gegen die Athener einsetzen wollte, stärkten nicht nur den Amphissaiern den Rücken, sondern wandten sich sogar gegen Philipp und entrissen ihm die Kontrolle über die Thermopylen. Damit war es den übrigen Amphiktyonen unmöglich geworden, ihre Truppen nach Süden zu führen und militärisch gegen Amphissa vorzugehen, und im Herbst 339 mussten sie den gerade von der Donau zurückgekehrten Philipp herbeirufen.

¹⁹ Vgl. zu den damals getroffenen Maßnahmen Roebuck 1948.

²⁰ Vgl. zum Friedensschluss und Bündnis zwischen Philipp und Athen Schmitt 1969, 1ff.

So war es jetzt doch zum Krieg in Mittelgriechenland gekommen, den überhaupt und dann selbst zu führen Philipp hatte vermeiden wollen und den er auch nach seinem Ausbruch durch wiederholte Verhandlungsangebote beizulegen versuchte. Aber die militärische Entscheidung war nicht mehr zu umgehen, und sie fiel Anfang August 338 bei Chaironeia eindeutig zugunsten des Makedonenkönigs. Jetzt konnte dieser erneut daran gehen, sein Verhältnis zu den Griechen zu regeln.¹⁹

Der langjährige Verbündete Theben wurde für seinen Übertritt ins feindliche Lager schwer bestraft: Auf der Kadmeia von Theben wurde eine makedonische Besatzung stationiert und den Verbannten die Rückkehr gestattet; das brachte Philipps Freunde an die Macht und führte zu einem Regierungswechsel. Der Boiotische Bund wurde nicht aufgelöst; auf diesem Wege sollten die Thebaner, die jetzt ihre führende Stellung in Boiotien verloren hatten, neutralisiert werden. Diesem Zweck diente auch die Wiederherstellung von boiotischen Städten, welche die Thebaner in der Zeit ihrer Herrschaft zerstört hatten. So hatten alle diese Maßnahmen ein und dasselbe Ziel: Theben sollte als Landmacht geschwächt werden und der Kontrolle feindlicher Nachbarn unterstellt sein.

Die Athener hatten im J. 346 einen für griechische Verhältnisse günstigen Frieden erhalten und mit Philipp ein Bündnis geschlossen. Friede und Bündnis wurden später auf Philipps Nachkommen ausgeweitet und damit für ewig erklärt. Von Philipps Werben um die Athener in den folgenden Jahren war ebenso schon die Rede wie von Demosthenes' Versuchen, jede Annäherung zu hintertreiben, eine Front griechischer Staaten gegen Philipp aufzubauen und schließlich den Entscheidungskampf mit ihm herbeizuführen. Die Athener hatten sich also in Philipps Augen mehr als schuldig gemacht und andere schuldig werden lassen; auch hätten sie wegen ihrer Halsstarrigkeit keine Gnade verdient. Und doch wurde ihnen diese in unerwartetem Maße zuteil. So hat Philipp die athenische Demokratie trotz aller schlechten Erfahrungen, die er mit ihr gemacht hatte, nicht angetastet, ja er ist nicht einmal in Attika eingerückt. Ferner durften die Athener ihre auswärtigen Besitzungen Lemnos, Imbros, Skyros und Samos behalten und mussten lediglich die thrakische Chersones an Philipp abtreten. Da die Athener von der Getreideeinfuhr aus dem Schwarzmeergebiet abhängig waren, musste die Wegnahme der thrakischen Chersones sie zum Wohlverhalten Philipp gegenüber verpflichten und ihnen die Möglichkeit der Sperrung des Hellespont vor Augen führen. Ferner sollten die Athener keine Möglichkeit mehr haben, zur See gegen Philipp Krieg vorzubereiten oder zu führen. Deshalb wurde der Zweite Athenische Seebund, oder was von diesem noch übrig war, aufgelöst.²⁰

Über die Behandlung anderer griechischer Staaten, zumal derer, die Truppen nach Chaironeia geschickt hatten, wissen wir kaum etwas. Korinth und Ambrakia mussten eine makedonische Besatzung aufnehmen. Zusammen mit der thebanischen Burg waren das drei Stationierungsorte, und diese scheinen Philipp auch genügt zu haben. Allerdings war die Verteilung dieser Garnisonen geschickt gewählt: Diejenige in Korinth kontrollierte den Zugang auf die Peloponnes, und die kurze Zeit später hier geschaffene Ordnung garantierte das Wohlverhalten dieser Halbinsel. Ambrakia kontrollierte Nordwestgriechenland und lag zwischen Epeiros und Aitolien, zwei jungen aufstrebenden und bisher von Philipp geförderten Staaten, denen aber nicht zu trauen war. Die Thebaner schließlich kannte er persönlich, und er wusste von ihren Bestrebungen, Mittelgriechenland zu beherrschen. Um das zu verhindern, mussten seine Freunde in der Stadt das Heft in der Hand behalten, und da diese nicht allzu zahlreich waren und der Demos in Opposition zu ihnen stand, mussten sie durch eine makedonische Besatzung gesichert werden.

Soweit die unmittelbar nach der Entscheidung bei Chaironeia getroffenen Maßnahmen, die eine große Verschiedenheit der Friedensbedingungen aufweisen und bei denen die Behandlung der ehemaligen Kriegsgegner in einem teilweise merkwürdigen Missverhältnis zu ihrer tatsächlichen Schuld steht. Ähnliches gilt für Philipps Maßnahmen auf der Peloponnes. Angehörige der einstigen gegnerischen Koalition im Norden der Halbinsel wurden geschont, Sparta hingegen, das neutral geblieben war, entscheidend geschwächt, indem es an seine feindlichen Nachbarn Messenien, Megalopolis, Tegea und Argos Grenzgebiete abtreten musste. Dabei ging es nicht darum, Sparta vollständig zu eliminieren, sondern sollten lediglich die Nachbarn auf dessen Kosten gestärkt werden. Von diesen Staaten war keiner in der Lage, eine Hegemonie über die ganze Peloponnes aufzurichten. Sie verdankten ihren Gebietszuwachs Philipp, und solange Sparta existierte und auf Rückgewinnung der erzwungenen Abtretungen sann, durften diese Staaten nicht vergessen, wer ihr Freund und Verbündeter war.

DE Mit den hier skizzierten Regelungen hatte Philipp dafür gesorgt, dass die einstigen Hegemonialmächte Griechenlands nicht wieder in die Lage kommen sollten, eine mit der seinen konkurrierende Rolle zu übernehmen. Alle drei waren geschwächt und außerdem unter Aufsicht gestellt: die Thebaner durch den Regierungswechsel, die Besetzung auf der Kadmeia und die Stärkung sowie Vermehrung der einzelnen boiotischen Bundesstädte, die Spartaner durch territoriale Einbußen und das Misstrauen der sie umgebenden feindlichen Staaten, die Athener allerdings nur durch den Verlust der thrakischen Chersones und die Auflösung der bescheidenen Reste des Seebundes. Die Unterschiede in der Behandlung werden noch deutlicher, wenn wir betrachten, was die Athener behielten und welches vergleichbare Potential den anderen Staaten genommen war. Theben und Sparta waren Landmächte und als solche eindeutig geschwächt worden. Die Stärke der Athener beruhte auf ihrer Flotte, und diese hatte Philipp ihnen belassen, obwohl er ihr nichts Vergleichbares entgegensetzen hatte. Die schonende Behandlung der Athener muss folglich noch mehr erstaunen, und man hat sie natürlich zu deuten versucht. So habe Philipp die athenische Flotte erhalten wollen, um sie für einen Krieg gegen das Perserreich verwenden zu können.²¹ Das erkläre auch sein stetes Werben um die Athener, das seit dem J. 348 eindeutig feststellbar sei. Letzteres ist unbestreitbar, ja eine gewisse Schonung der Athener ist auch schon vorher zu beobachten.

4.2

Die Pläne für den Feldzug gegen Persien

Das führt uns zu der Frage, ab wann Philipp ernsthaft mit dem Gedanken eines Zuges gegen das Perserreich gespielt und seine Politik auf der südlichen Balkanhalbinsel danach ausgerichtet hat. In unserer Überlieferung taucht der Gedanke eines Perserzuges zum ersten Mal für das J. 346 auf, allerdings in einer späteren Quelle. Diodor spricht im Anschluss an den Bericht über die Beendigung des Phokerkrieges von Philipps Wunsch, zum bevollmächtigten Feldherrn der Griechen ernannt zu werden und den Krieg gegen die Perser zu führen. Diodor oder sein Gewährsmann wussten natürlich, dass dieser dem König für das J. 346 zugeschriebene Wunsch später Wirklichkeit geworden war, und könnten ihn zu Unrecht hinaufdatiert haben. Andererseits hatte der Plan eines Krieges gegen den Großkönig im J. 346 nichts Unrealistisches an sich, wenn wir die Lage im Perserreich betrachten, wie sie Isokrates in einem im Sommer dieses Jahres an den Makedonenkönig gerichteten Sendschreiben schildert. Mit diesem Schreiben wollte er Philipp für einen Feldzug gegen das Perserreich gewinnen. Isokrates konnte dem Makedonenkönig einen solchen

²¹ Vgl. z.B. Griffith 1979, 619f.; Ellis 1976, 11f., 92 und Cawkwell 1978, 111ff., vermuten dies sogar schon für die Zeit des Philokratesfriedens.

22 Philipps angebliche Pläne im J. 346: Diodoros 16.60.5, Lage im Perserreich: Isokrates, *Philipp* 99–104; Iasons Pläne: Isokrates, *Philipp* 119f.; Xenophon, *Hellenika* 6.1.12.

Plan nur dann vortragen, wenn er damit rechnen durfte, dass dieser derartige Vorschläge aufgrund der damaligen Machtverhältnisse und der Lage im Perserreich für durchführbar halten würde. Auch trat Isokrates nicht zum ersten Mal mit dem Plan eines Perserkrieges an die Öffentlichkeit. Schon im *Panegyrikos* des J. 380 hatte er für Aussöhnung unter den Griechen und einen Zug gegen das Perserreich geworben, und er hätte nicht hoffen können, mit dieser Schrift irgendetwas zu erreichen, wenn seine Leser von der Undurchführbarkeit eines Krieges gegen den Großkönig überzeugt gewesen wären. Zu den Lesern gehörte sicher auch der Tyrann Iason von Pherai, der damals die größte Macht in Mittelgriechenland repräsentierte; dieser konnte gegen Ende der 70er Jahre mit seiner Ankündigung, er werde gegen das Perserreich ziehen, Glauben finden. Die Historizität dieser Behauptung ist verbürgt: Zum einen spricht Isokrates im J. 346 in seinem Sendschreiben an Philipp davon, zum anderen haben wir für Iasons Ambitionen mit Xenophon einen Gewährsmann, der zum Zeitpunkt der Abfassung des *Philippos* nicht mehr lebte und der den Tyrannen von seinem Plan, den Großkönig zu unterwerfen, sprechen und dies folgendermaßen für durchführbar erklären lässt: „Denn ich weiß, ... durch was für Streitkräfte – und das gilt sowohl für das Heer des Kyros bei seinem Marsch ins Landesinnere wie für das des Agesilaos – der Perserkönig bereits an den Rand des Verderbens gebracht wurde“.²²

DE

An den Unternehmungen, mit denen Xenophon Iason hier argumentieren lässt, hatte er selbst teilgenommen. Mit diesen Beispielen arbeitete auch schon Isokrates im J. 380, und im 2. Jh. hat sich der Historiker Polybios ihrer ebenfalls bedient, wenn er Philipps Plan eines Feldzugs gegen den Großkönig auf die erwiesene Unfähigkeit der Perser gegenüber griechischen Heeren zurückführt (Isokrates, *Panegyrikos* 142–149; Polybios 3.6.9–14). Polybios sagt nicht, wann der Makedonenkönig diesen Plan gefasst hatte, da es ihm nur um dessen Voraussetzungen geht. Diese waren schon seit dem Beginn des 4. Jh.s gegeben. Seit dem erfolgreichen Rückzug der 10.000 griechischen Söldner und mehr noch seit den Operationen des Agesilaos im westlichen Kleinasien waren Schwäche und militärische Unterlegenheit der Perser unübersehbar geworden. Es war folglich durchaus realistisch, wenn Isokrates im J. 380 in seinem *Panegyrikos* von einem gemeinsamen Zug aller Griechen gegen den Großkönig sprach. Desgleichen konnte wenig später der Tyrann Iason von Pherai laut über einen Perserkrieg nachdenken, ohne befürchten zu müssen, ausgelacht zu werden. Und dabei repräsentierte Iason damals nur die größte Landmacht in Mittelgriechenland, nämlich das Gebiet, dessen Oberbefehlshaber Philipp im J. 352 wurde. Und das war im Grunde nur ein Annex zum inzwischen konsolidierten und nach allen Richtungen hin erweiterten Makedonien. Demgegenüber bot das Perserreich in den ersten Jahren von Philipps Regierung ein Bild, das noch stärker als zu Beginn des Jahrhunderts zu einem Einfall verlocken musste. Das gilt erst recht nach dem Abschluss der zweiten Phase des Aufstiegs Makedoniens, die von 352 bis 346 reichte und an deren Ende Isokrates den Makedonenkönig in einem offenen Brief zu einem Kriegszug gegen das Perserreich aufforderte. Jetzt hatte eine solche Unternehmung erst recht realistische Aussichten auf Erfolg. Auch dürfte der Abriss von Philipps Aktionen und Aktivitäten gezeigt haben, dass es ihm zeit seines Lebens um Macht und um deren Erweiterung ging. Bei dieser Einstellung kann der Plan eines Perserkrieges bei seinen Überlegungen schon recht früh eine Rolle gespielt haben, und wir haben abschließend zu fragen, wann er aufgetaucht sein mag, wann er Gestalt angenommen haben könnte und inwiefern er seine Politik auf der Balkanhalbinsel bestimmt hat.

Vor seiner Thronbesteigung hatte Philipp einige Jahre als Geisel in Theben im Hause des Feldherrn Pammenes gelebt. Anfang 353 wurde dieser mit 5.000

Soldaten nach Kleinasien entsandt, um dem aufständischen Satrapen Artabazos zu Hilfe zu kommen. Philipp erleichterte ihm damals den Durchzug durch Makedonien und Thrakien und wusste folglich, wie viele Soldaten für den Einsatz gegen ein großkönigliches Heer ausreichten. Desgleichen erfuhr Philipp von Pammenes' Erfolgen, spätestens nachdem Artabazos sich mit ihm überworfen hatte und nach Makedonien geflohen war. Es ist also gut vorstellbar, dass Philipp schon gegen Ende der 50er Jahre mit dem Gedanken eines einmal zu führenden Perserkrieges spielte. Aber noch waren die Verhältnisse für eine solche Unternehmung und die durch sie bedingte längere Abwesenheit ungünstig. Mit der Seemacht Athen lag er im Krieg, und wenn die Athener ihm auch bis jetzt nicht schaden können, sondern einen Verbündeten bzw. Stützpunkt nach dem anderen an ihn verloren, als mögliche Verbündete des Großkönigs konnten sie durchaus ein Ärgernis werden. Auch hatte Philipp im J. 352 zwar Thessalien gegen die Tyrannen von Pherai und die vordringenden Phoker gesichert, nicht aber die Thermopylen besetzen können. Damit war die Möglichkeit einer entscheidenden Einflussnahme auf die Verhältnisse in Mittel- und Südgriechenland noch nicht gegeben.

DE

Aber einen Perserkrieg konnte Philipp auch auf anderem Wege vorbereiten. Unmittelbar nach dem Rückzug von den Thermopylen führte er sein Heer gegen Thrakien und bis an die Propontis. Natürlich war dieser Zug auch eine Demonstration gegenüber den Athenern, ein deutlicher Hinweis darauf, dass er jederzeit ihre Getreidezufuhr und ihre Besitzungen auf der Chersonnes bedrohen könne. Aber die Unterordnung des Kersebleptes als Vasall und Philipps Bündnisse mit Byzanz und eventuell anderen Küstenstädten sicherten gleichzeitig ein Gebiet, das er dereinst für den Marsch eines Landheeres gegen Kleinasien benötigen würde. Der Plan eines solchen Zuges, der jetzt sicher schon eine Rolle in Philipps Überlegungen spielte, musste kurze Zeit später noch attraktiver erscheinen, als nicht nur dem Großkönig wieder einmal die Rückeroberung Ägyptens misslang, sondern als infolge dieser Niederlage auch in den an Ägypten angrenzenden Satrapien Unruhen ausbrachen. Es scheint kein Zufall zu sein, dass wir vom Herbst 351 an für eineinhalb Jahre nichts von Unternehmungen Philipps gegen Athen hören, dass diese erst im Zusammenhang mit seinem Vorgehen gegen den Chalkidischen Bund wieder aufgenommen wurden und dass Philipp den Athenern selbst in dieser Zeit Friedensvorschläge unterbreitete. So spricht vieles dafür, dass Philipp den Plan eines Krieges gegen das Perserreich schon am Ende der 50er Jahre gefasst hatte und dass er danach seine Politik in Griechenland ausrichtete. Diese dürfte auf folgender Überlegung aufgebaut gewesen sein: Für einen Perserzug benötigte er die Griechen, wenn schon nicht als Mitkämpfende, so doch als wohlwollend Neutrale, und er musste sicherstellen, dass sie nicht in seinem Rücken vom Perserkönig aufgestachelt werden und ihm Schwierigkeiten bereiten konnten. Letzteres galt in erster Linie für Athen, wo Stadt und Hafen eine schwer einzunehmende Festung bildeten und auf keinen Fall ein persischer Stützpunkt auf dem europäischen Festland werden durften. Noch besser war es allerdings, die Athener mit ihrer Seemacht und nautischen Erfahrung für sich zu gewinnen, um der persischen Flotte etwas Gleichwertiges entgegenstellen zu können.²³

Hat man erst einmal diese Intentionen Philipps erfasst, dann wird auch seine Politik gegenüber den verschiedenen griechischen Staaten verständlicher, die so ganz anders war als gegenüber den Barbaren Illyriens und Thrakien, gegen die er des Öfteren zu Felde zog und denen gegenüber er auch nicht zimperlich war. Bei den Griechen hat Philipp nur zugeschlagen, wenn es unbedingt nötig war, dann aber auch so kräftig, dass ein Schlag genügte. Nach dem Sieg konnte er wohldosierte Milde zeigen. Noch besser war es aber,

23 Dies ist auch die Ansicht der in Anm. 21 genannten Forscher, von denen Ellis den Makedonenkönig schon am Ende der 350er Jahre mit dem Gedanken eines Perserkrieges spielen lässt, während Cawkwell und Griffith derlei erst für die Zeit des Philokratesfriedens als einigermaßen gesichert annehmen. Eine derartige Übereinstimmung neuerer Forscher konnte natürlich nicht unwidersprochen bleiben, und so hat Errington (1981) alle drei zeitlichen Ansätze verworfen und Philipp erst kurz vor der Schlacht bei Chaironeia den Gedanken eines Perserkrieges fassen lassen. Nachdem seine Diplomatie in Mittelgriechenland gescheitert sei, habe er die Griechen dadurch mit der makedonischen Macht versöhnen wollen, dass er mit dem Plan eines Perserkrieges eine dramatische griechische Geste ausführte, m.a.W.: dass er sich ein nationales Anliegen zu eigen machte. Für Buckler (1996) haben Philipps mögliche Versuche, eine Hege- monie über Griechenland zu errichten, keinerlei Spuren hinterlassen, kann über seine Ambitionen gegenüber dem Perserreich nur spekuliert werden und waren bis zum Schluss sein eigentliches Ziel die Athener. Nach den Ausführungen im Text dürfte sich eine ausführliche Widerlegung erübrigen.

24 Zusammenstellung und gründliche Auswertung der Quellen bei Schmitt 1969, 3ff. Grundlegend zum Korinthischen Bund Philipps II. ist jetzt Jehne 1994, 139ff.; vgl. ferner zum „background of the inter-state relations during the fourth century“ Perlman 1985.

wenn den Griechen gegenüber aufs Zuschlagen überhaupt verzichtet werden konnte. Letzteres hatte sich als illusorisch erwiesen, aber nach dem Sieg bei Chaironeia konnte Philipp erneut daran gehen, sein Verhältnis zu den Griechen zu regeln und endgültig die Weichen für seine weiteren Pläne zu stellen. Diesem Ziel der Schaffung der Voraussetzungen für eine ungefährdete längere Abwesenheit und für einen erfolgreichen Angriff auf das Perserreich dienten die unmittelbar nach dem Sieg durchgeführten Regelungen, die vor dem inzwischen erarbeiteten Hintergrund verständlich werden. Die weitgehende Schonung der Athener entsprach ebenso Philipps Interessen wie die harte Behandlung der Thebaner. Anders als im Falle der athenischen Flotte schien die Mitwirkung der thebanischen Hopliten am Perserkrieg weniger wichtig zu sein. Fußsoldaten konnte Philipp in Makedonien in genügender Zahl rekrutieren. Andererseits waren die Thebaner immer noch die stärkste griechische Landmacht und konnten aufgrund ihrer machtpolitischen Ambitionen gefährlich werden, wenn sie in Philipps Abwesenheit die Ruhe in Mittelgriechenland störten.

Sieht man von den Thebanern ab, so hat Philipp seinen Kriegsgegnern zu meist milde Bedingungen gewährt, aber bei aller Mäßigung im Umgang mit ihnen solide Grundlagen für die Etablierung einer makedonischen Hegemonie über Griechenland geschaffen. Ferner hat er mit den Spartanern eine neutrale, aber potentiell gefährliche Macht geschwächt. Aber es waren letztlich Einzelmaßnahmen gewesen, und Philipp zweifelte zu Recht daran, dass sie in ihrer Gesamtheit eine solide Grundlage für eine Kontrolle Griechenlands darstellten. Dazu bedurfte es einer Ordnung, die alle Staaten umfasste und nicht sofort als makedonisches Herrschaftsmittel durchschaut wurde. Am besten war ein Instrumentarium, das bei den Griechen inzwischen Tradition hatte, aber nicht an die Hegemonialsysteme der Athener, Spartaner oder Thebaner anknüpfte.

DE

So hat Philipp den von ihm herbeigeführten Zustand durch eine gesamtgriechische Friedensordnung (*koine eirene*) vertraglich abgesichert, den sogenannten Korinthischen Bund, der die Grundlage auch von Alexanders Beziehungen zu den griechischen Staaten bilden sollte.²⁴ In der ersten Hälfte des J. 337 versammelten sich auf Einladung Philipps Vertreter der griechischen Staaten in Korinth und vereinbarten wie bei früheren *koine eirene*-Verträgen die Freiheit und Autonomie aller Hellenen. Auch war nicht nur jeder militärische Angriff auf einen Friedensteilnehmer untersagt, sondern zusätzlich zur Garantie des gegenwärtigen territorialen Besitzstandes der Staaten sicherte der Vertrag auch ihre damaligen Verfassungen gegen jeglichen Umsturz. Ferner enthielt der Vertrag eine obligatorische Exekutionsklausel und verpflichtete jeden Friedensteilnehmer, Opfern von Aggression militärische Hilfe zu leisten und Friedensstörer als Feinde zu betrachten. Eine ähnliche Bestimmung hatten auch frühere Friedensschlüsse enthalten, nur hatte es dort stets das Problem gegeben, auf welchem Wege verbindlich festgestellt werden konnte, wer den Frieden gebrochen hatte, und wie dann die Strafmaßnahmen in Gang gesetzt werden sollten. Jetzt wurden erstmals Institutionen geschaffen, die nicht nur die Einhaltung der Bestimmungen überwachen sollten, sondern die gegebenenfalls auch Zwangsmaßnahmen ergreifen und die gestörte Ordnung wiederherstellen konnten. Das Kernstück dieser *koine eirene* war ein Synedrion, ein Gremium, in dem alle teilnehmenden Mächte durch Abgeordnete repräsentiert waren und dessen Entscheidungen für alle Mitgliedsstaaten bindend waren. Um die Beschlüsse des Synedriums auszuführen, wurde das Amt des Hegemon geschaffen, der bei Bundesexekutionen die Führung übernahm. In dieses Amt wurde erwartungsgemäß Philipp gewählt.

Mit dem von ihm ins Leben gerufenen Korinthischen Bund hat Philipp seine Vormachtstellung in Griechenland auf eine vertragliche Grundlage gestellt und damit den Aufstieg Makedoniens auch völkerrechtlich besiegelt. Dazu hat er ein den Griechen inzwischen vertrautes Vertragswerk übernommen, dieses aber weiterentwickelt, indem er ein Aufsichts- und Entscheidungsgremium schuf und für die Durchführung von dessen Beschlüssen das Amt des Bundesfeldherrn hinzufügte. Aber die schönsten Ordnungen und Vertragsbestimmungen wären nichts wert gewesen, wenn der damals gewählte Hegemon nicht eine Macht verkörpert hätte, der auch bei vertraglosem Zustand auf der südlichen Balkanhalbinsel keiner mehr zu widersprechen gewagt hätte.

DE Der Korinthische Bund war fraglos der beste aller bisher abgeschlossenen allgemeinen Landfrieden und schien am ehesten die Aufrechterhaltung eines Friedenszustands garantieren zu können. Dieser Friede war zwar vom Sieger auferlegt worden und ein Mittel, seine Suprematie zu konsolidieren und seine Vorherrschaft in Hellas zu sichern, doch hatte dieser das Ganze geschickt in die Form eines allgemeinen Landfriedens eingekleidet, um dessen Zustandekommen und Dauerhaftigkeit in einer für alle Staaten annehmbaren Form man sich in Hellas fünfzig Jahre lang vergeblich bemüht hatte. So war zu erwarten, dass gerade die kleineren Staaten die Neuregelung begrüßen würden, da sie von ihr einen Schutz gegen ihre mächtigeren Nachbarn erwarten konnten. Auch schien jetzt der innergriechische Friede allgemein gesichert zu sein, und dafür mochte mancher Staat Abstriche an der eigenen Unabhängigkeit in Kauf nehmen. Aber garantiert war der jetzige Zustand in erster Linie in der Person des Hegemon – und so enthielt der inschriftlich teilweise erhaltene Eid der koine eirene auch die Verpflichtung, die Herrschaft Philipps und seiner Nachfolger nicht zu beseitigen. Bei all dem ging es Philipp aber nicht um die Aufrichtung einer unmittelbaren Herrschaft über die griechischen Staaten, sondern einzig um ihre indirekte Beherrschung als Voraussetzung für den Perserkrieg, den zu führen er sich offensichtlich schon gegen Ende der 50er Jahre vorgenommen hatte. Dass er diese Pläne immer wieder hatte zurückstellen müssen, war die Schuld seiner Gegner in Griechenland, besonders in Athen, gewesen. Jetzt sollte ihn aber auch nichts mehr aufhalten.

Auf Antrag Philipps beschloss das Synedrion den Krieg gegen das Perserreich. Bereits im Frühjahr 336 überquerte ein makedonisches Heer von 10.000 Mann den Hellespont, um zunächst die Griechenstädte Kleinasiens zum Abfall zu bringen; Philipp würde folgen, sobald die Rüstungen vollendet wären. Dazu kam es nicht mehr, da der König noch im Herbst 336 ermordet wurde. Diesmal vollzog sich der Herrscherwechsel problemlos: Als Alexander Anfang 334 zu seinem Zug gegen das Perserreich aufbrach, konnte er dies im festen Vertrauen auf die von seinem Vater geschaffenen Grundlagen tun, und wenn man ihn einige Jahrhunderte später den Großen zu nennen begann, hatte man übersehen, dass er eigentlich der Sohn eines noch Größeren gewesen war.

Das andere Griechenland: Die Archäologie Makedoniens

1 Einleitung

Makedonien bietet ein einzigartiges Bild Griechenlands: zunächst hinsichtlich seiner Bodenbeschaffenheit mit den reichen Schwemmländen, den breiten Hochebenen und seinen im Allgemeinen flachen Küsten im Gegensatz zu der Zerrissenheit der mehr mittelmeerischen Gegenden des übrigen Griechenlands. Aber auch hinsichtlich der Geschichte: Trotz des Fehlens eines achäischen Königtums in Makedonien fiel nach dem Mythos sein Übergang in die Eisenzeit mit der Gründung einer Monarchie (Hauptstadt Aigai, heutiges Vergina) zusammen, und was das Wichtigste ist: diese antike Form einer politischen Organisation hielt sich dort während der gesamten Dauer seiner Geschichte, als der Hauptteil Griechenlands in *poleis* aufgespalten war. Makedonien –im weiteren geographischen Sinn– kannte das politische Phänomen des Stadtstaats nur durch die griechischen Pflanzstädte, die während der archaischen Zeit in der Nordägäis gegründet worden waren. Im 5. Jh. erweiterte König Alexandros I. sein Reich, das anfänglich auf Bottiaia und Pierien beschränkt war, indem er Gebiete im Westen und Osten zu Lasten der benachbarten Königreiche annektierte. Im 4. Jh. erweiterten zwei außerordentliche Könige, Philipp II. und sein Sohn, Alexander der Große, den Herrschaftsbesitz Makedoniens, ersterer in einem großen Teil der griechischen Stadtstaaten und der zweite in Asien, wobei er die Grenzen des Griechentums weit über seine natürliche Heimstatt hinaus vorschob.

DE

Doch Makedonien unterscheidet sich vom übrigen Griechenland auch hinsichtlich der Geschichtsschreibung, da es im Wesentlichen außerhalb der Route der Grand Tour blieb, der Reisen also von Gelehrten, Altertumskenner und Weisen, welche die antiken Denkmäler Griechenlands zum ersten Mal bekannt machten (17. bis 19. Jh.). Die erste wissenschaftliche Mission in Makedonien unter der Leitung des Franzosen Léon Heuzey fand 1861 statt. Obschon gleich nach der Unabhängigkeit Griechenlands 1827 ein gewaltiger Versuch unternommen wurde, das gemeinsame Erbe herauszustellen, das zur Bildung der Identität des neugegründeten Staats beitrug, blieb Makedonien unter türkischer Herrschaft bis 1912, und die osmanischen Behörden förderten die archäologische Forschung kaum. Nach dem 1. Weltkrieg behielten die Ausgrabungen noch eine lange Zeit ihren sporadischen Charakter, da Makedonien nicht das gleiche Interesse hervorrief wie das als das eigentliche Griechenland betrachtete, das Griechenland der Stadtstaaten. Das Füllen dieser Lücke erfolgte kürzlich und war eindrucksvoll, ist aber noch lange nicht abgeschlossen. Es wurde ausgelöst durch spektakuläre Entdeckungen wie 1977 der monumentalen Grabstätten in Vergina und von besonderen geopolitischen Umständen auf dem Balkan begünstigt. In den letzten Jahrzehnten haben die

archäologischen Stellen, vor allem die Behörden des Kulturministeriums, die Aristoteles-Universität Thessaloniki und die Archäologische Gesellschaft in Athen die systematischen Ausgrabungen wie auch die Rettungsgrabungen wie bei der neuen Egnatia-Autobahn vervielfacht und tragen so wesentlich zur Bereicherung unserer Kenntnisse von Makedonien durch die Entdeckung eines anderen Griechenlands bei, eines königlichen Griechenlands, das ebenso staunenswert ist wie jenes der Stadtstaaten. Wir können ohne Übertreibung sagen, dass eben dort die Erneuerung der Fakten der klassischen Archäologie erfolgt.

Dennoch hat Makedonien nicht die imposanten Ruinen von Tempeln oder öffentlichen Gebäuden vorzuzeigen, die wir vom übrigen Griechenland kennen. Das liegt nicht an der besonderen kulturellen Morphologie der Gegend, sondern besonders am Mangel harter Baumaterialien, da der Marmorabbau sich auf die Bermion-Hänge beschränkte. Daher ist gleichzeitig das geringe Vorkommen von Monumentalbauten zu beobachten, ihre größere Zerbrechlichkeit wegen des Gebrauchs weichen Kalksteins und schließlich der Raub von Baumaterialien, der viel systematischer als anderswo betrieben wurde und dem nur die Monumentalgräber entgingen, weil sie durch die Aufschüttungen geschützt waren.

Ein Eingehen auf die Gesamtheit der materiellen Kultur des archaischen, klassischen und hellenistischen Makedoniens wie auch auf die Fülle der kürzlichen Entdeckungen übersteigt offensichtlich die Möglichkeiten des vorliegenden, kurzen Kapitels. Daher werden wir uns auf die grundlegenden Aspekte konzentrieren, welche die Einzigartigkeit Makedoniens ausmachen, und zwar besonders auf die Bereiche des Städtebaus und der Palast-, Haus- und Grabarchitektur. Wir haben es vorgezogen, nicht zu trennen, was ein Ganzes bildet, indem wir alle Kategorien von Denkmälern in ihrem Umfeld bewahren, in ihrer Einheit, die von dem Wohnhaus, dem Palast oder dem Grab gebildet wird. Daher werden die Malereien auf den Grabdenkmälern, Zeugen unschätzbaren Wertes als einzigartige Beispiele für die griechische Großmalerei, die unwiderruflich verloren ist, im Rahmen der von ihnen geschmückten Gräber untersucht werden. Entsprechend werden die luxuriösen Erzeugnisse der Werkstätten ebenfalls im Rahmen der Gräber untersucht, wo sie eine fromme Elite für die Toten hinterlegte, und schließlich werden die Mosaiken als Teile von Häusern und Palästen untersucht.

2

Städtebau und monumentale Gebäudekomplexe

2.1

Der traditionelle Städtebau

Wegen des Fehlens ausgedehnter Grabungen bleiben unsere Kenntnisse des Städtebaus der makedonischen Städte ungenügend; es gibt aber einige bedeutende Ausnahmen. Die antiken Siedlungen entwickelten sich ohne Plan, gemäß der von Le Corbusier so genannten „Städtebau des Esels“ (*urbanisme de l'âne*), bei dem das Straßennetz von den Wegen bestimmt wird, welchen die Zugtiere folgen. Die Altstadt von Olynth, die in der archaischen Zeit von den Bottiäern auf der Chalkidike auf einem engen Hügel im Osten gegründet wurde, bietet mit ihren engen und spiralförmigen Straßen eins der bedeutendsten Beispiele. Die kürzlichen Grabungen gaben Auskünfte über Aiane, die Hauptstadt des Königreichs von Elimeia in Obermakedonien. Die Häuser und öffentlichen Gebäude wurden stufenförmig auf drei steilen, aufeinander folgenden Plateaus gebaut und lassen eine ehrgeizigere Form städtischer Organisation schon am Ende der archaischen Zeit erkennen, lange vor der Einiung des Königreichs Makedonien durch Philipp II. Aber auch die Anlage von

Aigai, der ersten Hauptstadt des Reiches beim heutigen Vergina, beruht offenbar auf dem Prinzip der Terrassen, die sich stufenförmig an der Flanke unterhalb des Burgbergs ausdehnen.

Wir kennen noch nicht den Städtebau der griechischen Pflanzstädte, die in der archaischen Zeit in der Nordägäis gegründet wurden. Die Beispiele von Stagira und Argilos, Kolonien von Andros, zeigen gleichwohl, dass der normale Bauplan, den wir von Kolonien in Sizilien, Großgriechenland und am Schwarzen Meer kennen, nicht die Regel war.

2.2

Der Städtebau der Geometer

In der klassischen und hellenistischen Zeit wurden viele Städte Makedoniens geschaffen, wiedergegründet oder erweitert auf eben diesem Prinzip des geordneten Plans, der von Straßennetzen bestimmt wird, die sich vertikal schneiden, und den Hippodamos aus Milet weiter ausarbeitete. Das älteste Beispiel gibt uns Olynth. Die historischen Bedingungen und die Veränderung in der Rolle der Stadt, die 432 Hauptstadt des Bundes der Bottiäer und Chalkidäer wurde, führten zur Schaffung eines neuen Viertels mit ungefähr fünfhundert Häusern. Die Hochebene, die sich im Norden des Hügels erstreckt, auf dem die alte Stadt erbaut war, wurde von vier breiten Straßen in Nord-Süd-Richtung aufgeteilt, die in unregelmäßigen Abständen angelegt waren. Die Boulevards, von denen die wichtigste eine Breite von 9m (30 Fuß) hatte, wurden von mehr als zwanzig Straßen von einer Breite von 5m (17 Fuß) in Ost-West-Richtung gekreuzt. Diese Straßen begrenzten Häuserinseln mit einer Breite von 35,60m (120 Fuß) und einer Länge, die je nach der Entfernung zwischen den Nord-Süd-Boulevards schwankte. Nahe der Mitte dieses Geflechts, an der der Hauptboulevard vorbeiführte, gab es einen öffentlichen Raum, wo sich offensichtlich die politische und kommerzielle Agora befand, während eine andere Fläche nach Westen vielleicht für ein Heiligtum bestimmt war. Dieses neue Viertel füllte sich schnell mit Häusern, die längs der Mauern errichtet wurden, um die hereinströmenden Bevölkerungswellen während der athenischen Überfälle auf die Städte der Chalkidike im Peloponnesischen Krieg aufzunehmen. Ein zusätzliches Viertel wurde gegen Osten in der 1. Hälfte des 4. Jh.s gebaut – kurz vor der Einnahme und Zerstörung der Stadt durch Philipp II. (348).

Auch Pella jedoch – die „größte Stadt Makedoniens“ nach Xenophon (*Hel-lenika* 5.2.13) und damals noch an der Küste gelegen – verdankt ihre ambitionierte Anlage, die sich anscheinend in der 1. Hälfte des 4. Jh.s herausbildete, der Veränderung ihrer Rolle nach ihrer Ernennung zur Hauptstadt des makedonischen Königreichs entweder durch Archelaos am Ende des 5. Jh.s oder höchstwahrscheinlich durch seinen Nachfolger Amyntas III. Auf einem leicht geneigten Burgberg fiel der riesige Palast (s.u. 3.3.2) ins Auge, abgeschnitten von der Stadt, die sich nach Süden erstreckte. Doch die Stadt und der Palast vereinigten sich in einem einzigartigen und klar geordneten rechteckigen Geflecht. Die Straßen von West nach Ost, die voneinander 110 bis 150m entfernt waren, hatten eine Breite von 9m, mit Ausnahme der Hauptstraße, die 15m breit war und einen Abschnitt der großen Verkehrsader bildete, die das Binnenland Westmakedoniens mit Thessaloniki verband. Die Straßen von Nord nach Süd, die 47m voneinander entfernt waren, hatten eine Breite von 6m, mit Ausnahme der beiden mittleren, die 9m breit waren und vom Palast zum Hafen führten. In der Mitte dieses Geflechts, das von diesen zwei Straßen begrenzt und von der Verkehrsader Ost-West geschnitten wurde und so besser bedient werden konnte, erstreckte sich der große Raum der vornehmlich kommerziellen Agora (s.u. 4). Die Häuserinseln, die von den Straßen rund um

diese zentrale Zone gebildet wurden, umfassten Heiligtümer, öffentliche Monumente und luxuriöse Privathäuser (s.u. 3.2), während die einfacheren Häuser wohl die Randinseln einnahmen.

Selbst wenn das heutige Forschungsniveau es nicht erlaubt, mit Sicherheit unter den byzantinischen und römischen Schichten die Baupläne anderer klassischer und hellenistischer Städte zu rekonstruieren, können wir vermuten, dass auch bei ihrem Städtebau das gleiche Streben nach Funktionalität im Rahmen eines geordneten rechteckigen Straßennetzes vorherrschte. Als Beispiel können Dion, eine mittelgroße Siedlung, die ihre Bedeutung ausschließlich ihrer Rolle als heiliger Stadt der Makedonen seit der Zeit des Königs Archelaos verdankt, und Thessaloniki angeführt werden, das 315 von Kassandros an der Stelle des alten Therme gegründet wurde. Das Königreich Makedonien hat also großen Anteil an der Verstädterung, welche die hellenistische Zeit charakterisiert.

2.3

Die öffentlichen Einrichtungen der Städte

DE

Für einen kultivierten Griechen des 2. Jh.s. v.Chr. ist eine menschliche Niederlassung ohne „Verwaltungsgebäude, Sporteinrichtungen, Theater, Agora und Brunnen mit fließendem Wasser“ (Pausanias 10.4.1) nicht würdig, den Namen „Stadt“ zu tragen. Die Städte Makedoniens verfügten zweifelsohne über alle öffentlichen Einrichtungen, die das griechische Stadtleben kennzeichneten, auch wenn sie größtenteils unbekannt bleiben.

Außer Pella haben die kürzlichen Grabungen begonnen, Grundzüge zum öffentlichen Zentrum des antiken Mieza zu liefern, einer Stadt an den Ausläufern des Bermion bei Lefkadia (bei Naoussa), obschon die dortigen Bauten bis auf das Fundament des Mauerwerks im Wesentlichen zerstört sind. Entdeckt wurde die Nordwestspitze eines sehr ehrgeizigen Monumentalkomplexes (300 × 100m wenigstens), der offensichtlich auf einheitliche Weise in der 2. Hälfte des 4. Jh.s gebaut wurde. Er umfasst wenigstens drei Stufenterrassen, die sich auf einen ziemlich ebenen Abhang nach Osten ausdehnen, von länglichen Säulenhallen (*Peristyles*) sowie anderen Bauten umgeben und durch Treppenhäuser und schiefe Ebenen verbunden sind. Auf der engen Nordseite der mittleren Terrasse gibt es eine Art monumentalen Korridor zwischen zwei schiefen Ebenen mit einer Innenwand, die zusammengewachsene Säulen enthält, während weiter oben sich ein kleiner dorischer Antentempel mit zwei Säulen befindet. Der Komplex gipfelt auf der Westterrasse, die einen großen Bau in Γ-Form mit elf *Hestiatoria* (Symposienräumen) und Wasserinstallationen trägt. In diesem Komplex waren offensichtlich die öffentlichen Funktionen der Agora mit der religiösen Verehrung verbunden, zumal vorgeschlagen wurde, die obere Terrasse mit einem Asklepios-Heiligtum zu identifizieren. Doch unabhängig von seiner Rolle macht dieser Komplex Mieza zu einem der bedeutendsten Städte des Reiches, das eins der ältesten Muster eines geschlossenen Raums „ionischen Typs“ bietet.

Informationen aus literarischen Quellen werfen Licht auf das geistige Leben im makedonischen Königreich, wie die Tatsache, dass Euripides einige Jahre am Hof des Archelaos lebte. Die Liebe der makedonischen Könige zur Literatur zeigt sich deutlich an dem Theater, das sich ein wenig unter dem Palast von Aigai befindet. Nur die Bühnenfundamente, der umlaufende Rinnstein der Orchestra (Durchmesser 28,5m), die erste Sitzreihe und die sternförmigen Treppen des *Koilon* waren aus Stein, während der gesamte übrige Bau aus Holz war. Dort wurde Philipp II. 336 ermordet, als er die Hochzeit seiner Tochter Kleopatra mit dem König von Epeiros Alexandros feierte. Mit dem makedonischen Hof wird auch das Nymphenheiligtum bei Mieza in Verbindung

gebracht. In einer sattgrünen Landschaft ist ein Komplex von Säulenhallen entdeckt worden, wo nach Plutarch (*Alexander* 7) Philipp II. seinen Sohn Alexander vom Hof isoliert hielt, damit ihn sein Pädagoge Aristoteles ungestörter erziehen konnte.

Ein Theater gab es auch in Dion beim Dionysos-Heiligtum außerhalb der Mauern im Süden der Stadt wenigstens seit der Zeit, als König Archelaos Theaterwettkämpfe zu Ehren der olympischen Götter einführte. Euripides führte dort seine *Bakchen* auf. Dieses klassische Theater wurde in der hellenistischen Zeit durch einen Bau ersetzt, der in vieler Hinsicht bahnbrechend war. Im Gegensatz zu den üblichen griechischen Theatern war das *Koilon* nicht auf einem natürlichen Hang angelegt, sondern auf einer künstlichen Aufschüttung. Auf der Seite der *Parodoi* endete es in einer einfachen Böschung ohne die übliche Stützmauer, während die Sitzreihen aus großen Tonziegeln bestanden, die eine Marmorverkleidung getragen haben müssen. Marmor wurde auch ab einer gewissen Höhe beim anspruchsvollen *Skēnē* der Bühne verwendet, die jetzt sehr zerstört ist; wir können aber ihre Anordnung vermuten: eine zweischiffige *Skēnē* mit *Paraskēnia* (Kulissenräume) auf beiden Seiten und ein *Proskēnion* (Rampe) vorn, sowie ihren Stil: dorisch mit zusammengewachsenen Säulen. Unter der Orchestra (Durchmesser 26m) gab es ein seltenes Detail: die *charōneia Klimax* ("Unterweltstreppe"), auf der die Schauspieler in Erscheinung traten, wenn sie Personen spielten, die aus der Unterwelt heraufkamen.

DE

Was das Gymnasion betrifft, Ort für körperliche und geistige Erziehung der jungen Griechen, verfügen wir nur über archäologische Daten des Theaters von Amphipolis. Erbaut in der 2. Hälfte des 4. Jh.s folgt es treu dem üblichen Typ des Gymnasion in Olympia: Es umfasst die Palästra (47 × 36m), zu der der Zugang auf einer monumentalen Treppe erfolgte, und die beiden Bahnen (ein Stadion lang) für die Läufer, deren eine überdacht (*Xystos*) und der andere im Freien (*Paradromis*) war. Die Räumlichkeiten der Palästra, die für die körperliche Ertüchtigung bestimmt waren, die Körperpflege (Bäder), aber auch die Erziehung, die Symposien und den Kult des Herakles und des Hermes, die Schutzgötter der Athleten, waren um einen von Säulen umgebenen Hof dorischen Stils verteilt.

Die Bäder bilden ein weiteres Element städtischer Annehmlichkeiten. Pella bietet uns das älteste Beispiel für ein öffentliches Bad in Nordgriechenland, das Ende des 4. Jh.s in einer Häuserinsel im Nordosten der Stadt gebaut wurde. Das sorgfältig ausgedachte Gebäude –mit einem monumentalen Eingang, Fußböden mit Kieselmosaik und Marmorverkleidung– umfasst zwei Hallen mit Einzelbädern sowie ein großes Becken. Die Beheizung erfolgte mittels einer unterirdischen Leitung mit heißer Luft, die den ältesten Vorläufer der römischen Bodenheizung darstellt, der uns in Griechenland bekannt ist. In Thessaloniki ist unter der Südwestecke der römischen Agora ein Teil eines hellenistischen Bades (2. Jh.) ausgegraben worden, wo wir besonders eine schöne Rundhalle mit fünfundzwanzig Bädern und die angrenzende Taverne erkennen können.

2.4

Heiligtümer

Obschon keine bedeutenden Überreste von Heiligtümern in Makedonien erhalten sind, besteht kein Zweifel, dass sich in dieser Hinsicht die Gegend nicht vom übrigen Griechenland unterscheidet: weder hinsichtlich des Pantheon und den Gebäuden noch den zeremoniellen und Weihgeschenkpraktiken.

Die ältesten uns bekannten Heiligtümer befinden sich in Dion, konzentriert außerhalb der Mauern im Süden der Stadt. Diese Lage beweist, dass es

nicht nur Heiligtümer für die Einwohner Dions waren, sondern aller Makedonen, für die Dion ihre heilige Stadt darstellte. Das bedeutendste Heiligtum war jenes des Olympischen Zeus, wo die Inschriften aufgestellt wurden, die sich auf die gemeinsamen Angelegenheiten der Makedonen bezogen, und das große Fest der Olympischen Götter mit gymnischen und szenischen Wettkämpfen gefeiert wurde. Dort wurde ein monumentaler Altar von 22m Länge entdeckt, mit dem ein origineller Mechanismus für Hundertopfer verbunden war, der erlaubte, in drei Reihen je dreiunddreißig Ochsen anzubinden, die für das gleiche Opfer bestimmt waren. Das einzige bekannte Beispiel, das mit diesen Reihen von Steinblöcken zu vergleichen ist, auf denen ein Ring befestigt war, befindet sich in Ionien im Apollo-Heiligtum in Klaros. Nahe beim Heiligtum des Olympischen Zeus befanden sich die Tempel des Zeus Hypsistos, der Demeter, des Dionysos, des Asklepios, der Aphrodite und der Artemis. Die beiden letzteren wurden im 2. Jh. von einem Isis-Heiligtum abgelöst, mit einem Korridor, der den Nil symbolisierte, der zum Altar führte, welchen Standbilder des Bullengotts Apis schmückten; in diesem Heiligtum erhielten sich außerordentliche Skulpturen *in situ*.

DE

In den beiden aufeinander folgenden Hauptstädten des Königreichs hat der Spaten der Archäologen weniger Heiligtümer als aufgrund der inschriftlichen Zeugnisse erwartet ans Licht gebracht. In Aigai kennen wir das Heiligtum der Göttermutter Kybele im östlichen Teil der Stadt sowie das Heiligtum der Eukleia Artemis am Rand der Stadtzone; in diesem letzten Heiligtum wurden schöne Marmorstandbilder gefunden, Weihgeschenke der Mutter von Philipp II. Eurydike. In Pella sind einige Heiligtümer mit reichen beweglichen Funden ausgegraben worden, besonders Weihgeschenke aus Ton: das Thesmophorion, außerhalb der Stadtmauern, umfasste einen großen Rundbau mit Einhöhungen am Boden mit zeremoniellem Zweck, die vielleicht mit den *Megara* identifiziert werden können, die im Zusammenhang mit dem Fest der Thesmophorien in literarischen Quellen erwähnt werden. Innerhalb der Mauern wurden ein Aphrodite-Heiligtum gefunden, eins der Göttermutter und noch eins, das Darron geweiht war, einem lokalen Heiler-Heros, mit einem ungewöhnlichen Rundbau, der von drei kleinen Trabanten-*Tholoi* umgeben ist.

2.5

Stadtbefestigungen

Dank Philipp II. und seinen Nachfolgern, besonders Alexander und Demetrios Poliorketes, ließ die Entwicklung der Kunst der Städtebelagerung viele Verteidigungstechniken als veraltet erscheinen. Aber die Mauern der makedonischen Städte, die in einem sehr schlechten Zustand erhalten sind, besonders ihre oberen Teile, erlauben keine Einschätzung bezüglich der entsprechenden Entwicklung der passiven Städteverteidigung. Obwohl wir den Mauerumlauf nur bei sehr wenigen Städten kennen, können wir aus den vorhandenen Überresten schließen, dass die makedonischen Mauern wie auch jene der griechischen Stadtstaaten sich den Bodengegebenheiten so weit wie möglich anpassten, um den Verteidigungsvorteil bis zum Äußersten auszuschöpfen. In Aigai begegnen wir einem der seltenen Fälle, wo die Oberstadt eine wirkliche, befestigte Verteidigungszuflucht bietet, die unabhängig von den Stadtmauern ist. Auf entsprechende Weise wird der Mauerumlauf (in den Fällen neuer Städte mit regelmäßigem Städtebauplan) von der Bodenbeschaffenheit bestimmt und ist völlig unabhängig von der Besiedlung im Inneren. Diese Tatsache wird in Olynth deutlich, aber auch bei den Mauern von Pella, obschon ihr Mauerumlauf nicht in seiner Gänze bekannt ist. Nur Dion erweckt den Eindruck, dass die rechteckige Maueranlage, deren erste Phase auf die

Zeit Kassanders (ca. 300 v.Chr.) zurückzuführen ist, sich auf der Grundlage des Wegenetzes herausgebildet hat und Tore aufweist, die mit den Hauptstraßenachsen auf einer Geraden liegen. Der Grund ist, dass die Stadt im vorliegenden Fall auf überwiegend ebenem Boden gebaut ist.

Was die Verteidigungskomponenten angeht – Türme in regelmäßigen Abständen, öfter viereckig als rund, Anordnung der Türen– und die Bautechniken –gewöhnlich ein Fundament aus großen Kalksteinen, das eine Wand aus ungebrannten Ziegeln trug– unterscheiden sie sich in Nichts von dem, was wir schon lange über die griechische Militärarchitektur wissen. Daher müssen zwei Städte erwähnt werden wegen der Besonderheiten ihrer Festigungsanlagen, die außerdem vor ihrem Anschluss ans makedonische Königreich gebaut wurden. In Stagira, einer Pflanzstadt von Andros und Heimat des Aristoteles, die auf den beiden Hügeln einer Landzunge der östlichen Chalkidike angelegt wurde, entdeckten die Grabungen kürzlich einen Abschnitt der ersten Mauer aus der archaischen Zeit mit einem Tor. Von seinem länglichen Türsturz haben sich zwei Fragmente erhalten, die mit einem Basrelief verziert sind, das einen Eber (Münzembleme der Stadt) mit einem Löwen vis-à-vis abbildet. Nur von Thasos hatten wir bis heute Elemente für Durchgänge mit Reliefschmuck (ein Eingang in ein Heiligtum und Stadttore).

DE

Amphipolis ist eine athenische Kolonie nahe der Strymon-Mündung; die Stadt wurde 357 von Philipp II. eingenommen und erwies sich als neuralgischer Punkt seines Reiches. Ihre Befestigung umfasst eine kleine Innenumwallung (2,2km), die nur das städtische Zentrum abdeckt, und eine große Umwallung (7,5km), welche das gesamte Stadtgebiet schützt. Die zweite Umwallung bietet im nördlichen Abschnitt zwei bemerkenswerte Elemente, die sich auf die Zeit des ersten Reiches (5. Jh.) zurückführen lassen. Längs des Strymon hatte sich an den Ausläufern des Hanges ein einzigartiges System von hohen und engen Schächten an der Mauerbasis herausgebildet, das es dem Wasser erlaubte, durch die Mauer zu fließen, ohne die innere Umgebung der Stadt zu überschwemmen. Im gleichen Abschnitt führte das Tor, das sich in Flussrichtung öffnete, direkt zu einer Holzbrücke, an deren vorzüglichen Überresten zwei Phasen zu erkennen sind. Die ältere kann mit der Brücke gleichgesetzt werden, die von Thukydides (4.103 und 108) bei der Beschreibung der Kämpfe zwischen dem Athener Kleon und dem Spartaner Brasidas (422 v.Chr.) erwähnt wird. Die Brückendecke wurde von zahlreichen Pfeilern gestützt, die am Ufer und im Flussbett befestigt waren. Es handelt sich um in Griechenland einzigartige Überreste.

3

Das Haus und sein Schmuck: Häuser und Paläste

3.1

Traditionelle Häuser und Häuser der Neustädte

Obschon viele Gegenden Makedoniens Beispiele für Hausarchitektur geliefert haben, waren die Ausgrabungen selten ausgedehnt genug, um uns ganze Pläne von Karrees oder selbst Häusern zu bieten. Zu diesen seltenen Fällen gehört gleichwohl Argilos, für das ein Typ eines dreiräumigen archaischen Hauses charakteristisch ist, mit einer Gliederung, die wir auch anderswo finden: ein großer Querraum führt zu zwei kleinen Zimmern, die als Zwischengeschosse gestaltet sind.

In den neuen Städten der klassischen Zeit herrscht der allbekannte Typ des griechischen Hauses mit einer *Pastas* (Säulenhalle), das einen fast quadratischen Grundriss hat und dessen Räume in einen kleinen Innenhof mit einer überdachten Seite blicken. Die bezeichnendsten Beispiele finden sich in Olynth; sie wiederholen sich absolut gleich auf Wohninseln mit zehn

Häusern. Der Hauptkörper des Hauses – mit einem kleinen *Andrōn* (‘Männergemach’), d.h. Raum für Symposien, Küche, Bad und Zimmer oder Frauengemächer im Obergeschoss – blickt mittels einer transversen Säulenhalle auf den plattengedeckten Hof im Süden, der seinerseits von zwei Nebenräumen umgeben ist. Häuser dieses Typs waren auf Parzellen gebaut, die für alle Familien gleich groß waren (300qm) und anfangs eine nivellierende Tendenz ausdrückten. Die Veränderungen jedoch, die in vielen davon zu beobachten sind – ihre Aufteilung oder im Gegenteil: ihre Erweiterung zu Lasten der Nachbarhäuser –, bezeugen das Wiederauftauchen der Ungleichheiten und das Bestreben der reicheren Einwohner, sich größere Höfe, möglichst mit Säulen umgeben, zuzulegen. Eben dieser Typ des geräumigeren Hauses, wie der sogenannten „Villa zum Guten Glück“, war derjenige, der nach der Erweiterung der Stadt außerhalb der Mauern in der 1. Hälfte des 4. Jh.s üblich wurde. Die Liebe zum Luxus zeigte sich in der gleichen Zeit an den Fußbodenmosaiken aus Flusskieseln, die in den *Andrōnes* von ca. zehn Häusern angelegt wurden und zu den ältesten uns bekannten Beispielen in Griechenland zählen. Diese teuren Böden, die ausschließlich schwarzweiß und sehr wahrscheinlich Imitationen von Wandteppichen waren, trugen Darstellungen mit pflanzlichen Themen oder Szenen mit vielen Personen, die von Bändern mit verschiedenartiger Orientierung eingerahmt waren, sodass sie von den Gästen, die auf den Ruhebetten (*Anaklintra*) längs der vier Wände des Raums lagen, gesehen werden konnten. Die Mosaik zeigt unter anderem Bellerophon, der die Chimaira besiegt, Greifen, die Hirsche reißen, Seepferdchen und Nereiden.

DE

3.2

Die aristokratischen Häuser Pellas

Diesbezügliche Häuser mittlerer Größe mit einer *Pastas* sind uns auch aus Pella bekannt. Aber hier sind bemerkenswerter die riesigen Aristokratenhäuser, die in den 50er Jahren in den Vierteln südlich der Agora ans Licht kamen. Sie sind so groß – zwischen 2000 und 3000qm –, dass es davon nicht mehr als zwei oder drei pro Häuserinsel gibt. Sie verfügen alle über einen dorischen oder ionischen säulenumstandenen Hof, um den herum die Zimmer in vier Flügeln angeordnet sind. Der Hauptflügel mit einem Obergeschoss befindet sich auf der Nordseite und blickt nach Süden. Dort konzentrieren sich die Empfangsräume, besonders die großen Hallen für die Symposien und Aufenthaltsräume, während der Südflügel für die Nebenräume bestimmt ist. Der Luxus dieser Häuser des letzten Viertels des 4. Jh.s zeigt sich sowohl an den Böden als auch an der Wandverkleidung und bezeugt den wachsenden Reichtum in der Hauptstadt kurz nach der Alexanderzeit.

Die ausgegrabenen Häuser, besonders das des Dionysos mit den zwei Peristylhöfen, einen dorischen im Süden und einen ionischen im Norden, sowie das Haus des Raubs der Helena haben uns insgesamt mehr als zehn Kieselmosaik geschenkt. Die Vorzimmer der Hallen für die Symposien sind mit Mosaiken mit geometrischen Motiven geschmückt: eingeschriebene Vierecke oder Pfeiler mit Rauten, die Nachahmungen der luxuriösen Fußböden in opus sectile-Technik. In den *Andrōnes* selbst stellen die Mosaik sowohl im Zentralmotiv des Zimmers wie auch auf der Eingangsschwelle Szenen mit lebenden Gestalten dar, von denen die heutigen konventionellen Namensbezeichnungen der Häuser kommen. Die Themen sind von der Mythologie inspiriert (Raub der Helena, Amazonenschlacht und eine Kentaurin, die ein Trankopfer darbietet) und der Welt des Dionysos (Szene mit Gott auf einem Panther, der hochspringt), aber auch von der Welt der – höchstwahrscheinlich königlichen – Jagd (Szene mit Hirschjagd, unterschrieben von einem gewissen Gnosis, und eine Darstellung einer Löwenjagd, die vielleicht die Episode

wiedergibt, in der Krateros Alexander das Leben gerettet hatte). Andere Darstellungen schließlich haben gewöhnliche Themen wie Tierkämpfe mit Greifen, bereits aus Olynth bekannt, oder Kompositionen mit reichem Pflanzendekor. Alle diese Mosaik sind dem Blickwinkel des Betrachters zugewendet, wenn er die Halle betritt.

Die bildlichen Darstellungen zeichnen sich durch einen echten malerischen Stil aus, der sowohl in der kühnen Komposition (oft pyramidenartig, mit der Anbringung aufeinander folgender Ansichten im Hintergrund und einer perspektivischen Darbietung der Körper) als auch im geschickten Gebrauch der Farben seinen Ausdruck findet. Die Buntheit ist dezent, mit feinen Abtönungen zur Wiedergabe der Massen und des Helldunkels. Es ist deutlich, dass die Mosaikkünstler von der Großmalerei inspiriert werden. In technischer Hinsicht spielen sie mit den verschiedenen Kieselgrößen, behelfen sich mit künstlichem oder halbedlem Material, um die grünen und blauen Nuancen oder auch die Augen der Gestalten wiederzugeben, und benutzen schließlich feine Ton- oder Bleibänder als grafische Elemente zur genaueren Bestimmung der Umriss und Details.

DE

Was die Wände angeht, erforderte ihre Bautechnik mit ungebrannten Rohziegeln auf einer Steinbasis den Verputz mit Mörtel, um die Illusion eines teuren Materials zu erwecken. Die erhaltenen Beispiele wie die in Pella und Amphipolis sind wegen der Empfindlichkeit der Materialien selten. Sie reichen jedoch aus, um den Gebrauch malerischer Mittel auszumachen, welche die sorgfältigen Steinbauten nachahmen und sogar die bunten Marmorstücke andeuten. Es handelt sich um einen „Strukturstil“, der zweifelsohne den makedonischen Vorläufer des „1. Pompejanischen Stils“ darstellt. Das „Haus des Verputzes“ in Pella bezeugt die Erfindung einer anderen Technik der Wandmalerei. Die hohen Wände (5m) einer riesigen Estrade tragen Schmuck auf zwei Ebenen. Im unteren Abschnitt sind die Steine des Toichobat im „Strukturstil“ gemalt, während im oberen eine offene Säulenhalle malerisch wiedergegeben wird: mit dem Himmelsblau zwischen den Pfeilern, in einer Illusionstechnik, die das Zimmer größer erscheinen lässt.

3.3 Makedonische Paläste

Im Gefolge der Monarchie steht der Palast, ein architektonischer Typ, der im übrigen Griechenland der klassischen Zeit unbekannt war. Die makedonische Monarchie errichtete in beiden aufeinander folgenden Hauptstädten, Aigai und Pella, königliche Häuser, die repräsentativer als die Palastarchitektur im Vergleich zu den Palästen in anderen Residenzen der griechischen Welt war, wie jenem in Pergamon, der vom engen Raum des Burgbergs beschränkt wurde, oder dem Palast in Alexandria, den wir nur aus literarischen Quellen kennen.

3.3.1

Aigai

In Aigai, der alten Residenz der makedonischen Könige, nimmt der Palast eine herrliche Lage auf den Ausläufern der pierischen Berge ein, von wo er die Ebene und das Aliakmon-Tal gegen Norden beherrscht. 1891 wurde er teilweise von Léon Heuzey ausgegraben und war im ganzen 20. Jh. Objekt vieler Forschungsmissionen, die ihn wieder in seinen antiken Rahmen versetzten. Im Westteil der Stadt bildet der Palast zusammen mit dem nahen Theater, der Agora, dem Heiligtum der Eukleia Artemis und anderen öffentlichen Gebäuden das politische Zentrum von Aigai.

Der Plan überträgt in unerhörte Dimensionen (104,5 × 88,50m und 9.250qm Fläche) das Prinzip des griechischen Hauses mit den Räumen, die um einen säulenbestandenen Hof verteilt sind. Der Hof mit seinen Dimensionen 44 ×

44 m wurde von einer schlichten dorischen Säulenreihe begrenzt. Die südliche Säulenhalle sicherte den Zugang zu den vier *Andrōnes* des südlichen (und höchstwahrscheinlich offiziellsten) Flügels, der jeweils eine Halle an jeder ihrer Spitzen hatte, während die übrigen zwei in der Mitte sich einen großen gemeinsamen Vorraum teilten. Im Ostflügel, der zweifelsohne der einzige war, der ein Obergeschoss trug, stand ein *Tholos*, umschrieben von einer viereckigen Halle, der dem Kult des Herakles Patroos geweiht war, des mythischen Ahnherrn des makedonischen Königshauses. Im Westflügel lagen drei riesige Räume (ca. 300 qm), die Symposien beherbergten, mit einem Dach ohne innere Abstützungen –eine wahre Meisterleistung der Schreiner.

DE Was aber den Palast von der Einrichtung eines einfachen Hauses unterscheidet, ist –allen vorgeschlagenen Rekonstruktionen gemäß– die Behandlung der Außenfassaden, die von der Stadt im Norden und Osten zu sehen waren, sowie der prächtige Eingang. Der Nordflügel wurde an der Außenseite von einem Balkon verlängert, der auf einer Stützmauer (6 m hoch) gebaut und vielleicht von einem Peristyl bedeckt war. Die Existenz dorischer Peristyle vor dem Ostflügel, beiderseits des Eingangs, ist indessen abgesichert. Das eigentliche Propylon (10 m lang) mit ionischer Fassade im Obergeschoss führt zur inneren Säulenhalle durch drei aufeinander folgende Räume, die durch dreifache Türen getrennt werden.

Über die offensichtliche Bescheidenheit der Materialien an den Wänden hinaus, die aus ungebrannten Ziegel auf einem Kreidestiefundament errichtet sind, drückt sich der Luxus des Baus auf vielfältige Art aus, wie die Qualität des Verputzes der Wände, die mit klaren Farboberflächen geschmückt sind, aber auch mit Gemäldekompositionen lebender Gestalten, die riesigen Marmorschwellen der monumentalen Türen, die Genauigkeit des Schneidens und Behauens der Baumaterialien, die dem Palast von Aigai die Bezeichnung „der Parthenon Nordgriechenlands“ verliehen hat und schließlich die Böden der verschiedenen Räume, die eine Verkleidung von geometrisch angeordneten Marmor- oder Kieselsteinmosaik aufweisen. Das am besten erhaltene Mosaik in einem *Andrōn* des Südflügels zeigt eine wunderbare, kreisförmige Pflanzenkomposition, die von einem Mäander und Spiralmäander umgeben ist, während in den Ecken der Komposition Frauengestalten mit Körpern abgebildet sind, die in umgekehrte Lotusblüten auslaufen, aus denen Ranken sprießen.

Die Forscher akzeptieren heute eine Datierung dieses Gebäudes ins 3. Viertel des 4. Jh.s. Was das Haus angeht, das dem Westteil des Palastes angefügt wurde und Räume nur auf zwei Seiten eines Peristylhofs umfasst und eine viel weniger gepflegte Bauweise zeigt, so wird dieser Bau entweder als Komplex von Nebenräumen angesehen, der dem Palast hinzugefügt wurde, oder als Bau, der den Palast nach seiner ersten Zerstörung, zweifelsohne durch ein Erdbeben, ersetzte.

3.3.2

Pella

Von den drei Hügeln, die Pella im Norden umgeben, nimmt der Palast den mittleren ein und, indem er die Mauer tangiert, beherrscht die Stadt, völlig eingegliedert in ihren regelhaften Plan (s.o. 1.2), und die Bucht von Therme. Es handelt sich um einen Komplex von eindrucksvoller Größe (geschätzte Fläche 60.000 qm) und Kompliziertheit; riesige Ausschachtungsarbeiten waren dafür nötig. Indessen lassen seine schlechte Erhaltung –seit dem Ende des 14. Jh.s wurden durch den Raub von Baumaterialien die meisten Teile bis zu den Fundamenten abgetragen– und auch die nicht beendeten Ausgrabungen noch viele Fragen zur Lage und Funktion der verschiedenen Räume offen.

Der Bauplan reiht antithetisch wenigstens sechs Hallenkomplexe aneinander; diese Hallen verteilen sich rund um die Peristylhöfe, die in zwei Reihen angeordnet sind. Von den drei südlichen Komplexen haben wenigstens zwei eine gemeinsame Front zur Stadt hin in Gestalt einer Halle mit Säulen, die auf einem 2 m hohen Fundament stehen. Die dorische Säulenreihe (Länge 154 m) wird von einem vorzüglichen, monumentalen Vortor unterbrochen, dessen Stirnseite (Länge 15 m) den ionischen Stil des Obergeschosses mit den vier dorischen Säulen des Erdgeschosses verknüpfte. Dieses dreigliederte Vortor führte direkt zum Südostkomplex, der offenbar der offizielle Teil des Palastes und rund um einen Peristylhof (35 × 30 m) mit einem Altar in der Mitte angelegt war; am Rand der nördlichen Säulenhalle gab es Arkaden, während der Nordflügel eine riesige längliche Halle (mit Fläche 22 × 12 m und rekonstruierte Höhe 12 m) umfasste, deren Wände in ionischem Stil in zwei Ebenen gegliedert war. Die höher gelegenen, kleineren Räume des Nordostkomplexes können Aufenthaltsräume (vielleicht des Personals) gewesen sein. Der Hauptteil umfasst zwei Höfe (Breitseiten je 50 m) mit dorischem Peristyl, während alle Zimmergruppen auf seiner Nordseite liegen. Das riesige Wasserbecken (7 × 5 m) im Nordosten des Nordhofs weist diesen zentralen Teil als die Palästra des Palastes aus. Was den Westteil angeht, blieben die beiden gewaltigen Komplexe, die ihn bilden, unvollendet und bewahrten die ehrgeizige Form ihrer ursprünglichen Konzeption; wir können nur vermuten, dass sie Gärten im Südosten und Kasernen im Nordwesten umfassten. Der Bau des Palastes dauerte das ganze 4. Jh. und einen Teil des dritten.

3.3.3

Palastarchitektur

Trotz der Unterschiede in den Dimensionen und ihrer Kompliziertheit teilen sich diese außerordentlichen Beispiele der Palastarchitektur gewisse Merkmale: die Größe der Gestaltung, die Art, wie ihre herrlichen Fassaden perfekt in die Landschaft eingegliedert sind und von ihrer überragenden Lage her die Stadt beherrschen, und schließlich ihre Anordnung auf Terrassen, welche die Teile des Ganzen trennen und unterstreichen. Es handelt sich um bezeichnende Merkmale der hellenistischen Architektur, deren Herkunft oft Pergamon zugeschrieben wird. Wenn sich jedoch die frühen Datierungen der Paläste von Aigai und Pella bestätigen –die erste Phase des letzteren wird in die Zeit des Archelaos zurückgeführt und die seiner vollen Entfaltung in die Regierungszeit Philipps II.–, könnte diese Tendenz zur Schaffung einer Architektur von Format als Symbol königlicher Macht durchaus eine Entdeckung Makedoniens sein. Beide Paläste teilen sich auch das gleiche architektonische Vokabular durch die Erfindung zusammengesetzter Typen wie die Halbsäulen, die sich auf beiden Seiten mit Pfeilern vereinigen.

Bleibt das Problem der Funktion dieser Paläste, die weiterhin Gegenstand von Auseinandersetzungen ist. Wenn es deutlich ist, dass der Palast von Pella gleichzeitig den gesamten Verwaltungs- und politischen Apparat des Reiches wie auch das höfische Leben unterbringen konnte, dürfen wir vermuten, dass der Palast von Aigai nur den Bedürfnissen des Hoflebens diente –im Rahmen der jahreszeitlichen und festlichen Beschäftigungen, ohne dass wir jedoch verpflichtet wären, Rekonstruktionen zu akzeptieren, die fast alle Räumlichkeiten mit Symposion-Hallen gleichsetzen.

4

Künstlerische und handwerkliche Produktion

Ab der Mitte des 4. Jh.s und der Herrschaft Philipps II. beginnt eine gewisse Differenzierung der Werkstätten des Makedonenreiches von jenen Werkstätten

der griechischen Stadtstaaten sichtbar zu werden, die schon lange Jahre in Makedonien existierten.

Den Werkstätten kann man zunächst aufgrund ihrer Produktion näherkommen, die von beweglichen als auch unbeweglichen Funden her bekannt ist, Kunstwerke oder Alltagsgegenstände an Orten jeder Art – Heiligtümern und öffentlichen Zonen, Häusern und besonders Nekropolen. Aus der reifarchaischen Zeit kennen wir original-makedonische Produkte wie die Silberkeramik oder die Amphoren mit subgeometrischem Dekor, deren Herstellungsort umstritten bleibt. In der archaischen und einem großen Teil der klassischen Zeit hängen die künstlerische und handwerkliche Produktion in hohem Maß von den Techniken und Vorbildern ab, die aus den großen Zentren des weiteren Griechenland importiert werden. Wenn sie sie nicht direkt nachahmen, so sind doch die lokalen Produkte der griechischen Stadtstaaten Makedoniens und des Mittelpunkts der makedonischen Reiches in hohem Grade davon inspiriert, ohne aber immer mit deren hohen Qualität wetteifern zu können. Das gilt besonders für die Keramik – Vasen und Statuetten- und die Bildhauerei, die von Ionien, Attika und Thasos beeinflusst sind, während die Gravierkunst und die Silberschmiedekunst von größerer Originalität gekennzeichnet sind.

DE

Der erstaunliche Machtzuwachs Makedoniens, der auf Philipp II. zurückzuführen ist, ändert die Lage und gibt den Anstoß für eine echte Hofkunst. Die Werkstätten erfüllen die Bedürfnisse des Königshauses und der Aristokratie und schlagen neue Wege ein, was dank dem Reichtum der Sponsoren möglich ist, und werden beschränkt oder begünstigt vom verfügbaren Rohmaterial. Obwohl Makedonien keinen Marmor hat, ist es reich an Bauholz und Edelmetallen dank der Bergwerke im Pangaion, die vor Kurzem das Interesse der Forscher auf sich gezogen haben. Die makedonische Architektur beginnt zu jenem Zeitpunkt hervorzutreten: zur gleichen Zeit, was die Gebäudetypen angeht (Paläste, aristokratische Häuser, Gräber), ihre komplexe morphologische Vielfalt und den Dekor. Die Makedonen rufen an ihren Hof ausgezeichnete Künstler wie die Maler Zeuxis und Apelles sowie die Bildhauer Lysippos und Leochares. In der Malerei begünstigen diese Persönlichkeiten das Erscheinen origineller Strömungen, die von den makedonischen Künstlern entwickelt werden, und inspirieren die Mosaikkünstler zu vielen technischen Neuerungen. Die Themen der Silberschmiede werden durch makedonische Motive bereichert, wie den Knoten des Herakles, Symbol der Argeaden, und besonders östliche, die nach den Eroberungen Alexanders bekannt werden. Die Bearbeitung des Elfenbeins und des Glases räumt auch ihren Platz für luxuriöse Werke der Kleinplastik und des Tischgeschirrs. Die halbedlen Materialien schmücken oft Möbelensembles, Sarkophage und luxuriöse *Klinen* und bezeugen das hohe Qualitätsniveau, das die makedonischen Handwerker erreicht hatten. Wenn auch die makedonischen Werkstätten, was die Produktion von großen und kleinen Skulpturen betrifft, in eine riesige hellenistische *Koiné* eingeordnet werden müssen, erlangen sie im Bereich der Keramik ab Ende des 4. Jh.s eine Autonomie, die sich mit originellen Werken äußert: so die Vasen mit dem Dekor des sogenannten Westhang-Stils oder die Becher (*Skyphoi*) mit Relieffiguren, die in Pella und damit verbundenen Werkstätten hergestellt werden.

Dagegen sind die Werkstätten als Orte der Produktion und der Arbeit an den archäologischen Stätten nicht leicht auszumachen. Wenn sie nicht mit den Baustellen verwechselt werden, lassen sie sich dank der speziellen Anlage oder bestimmter technischer Anlagen (Öfen, Pressen), aber auch beweglicher Funde wie fehlerhafter Erzeugnisse und Abfälle, Gussformen oder sogar gelagerter Materialien erkennen. Wir müssen auch darauf hinweisen, dass unsere Auffassung von handwerklichen Aktivitäten im makedonischen Raum wie

auch anderswo auf Grabungen beruht, die keineswegs vollständig sind, und dass bestimmte Produktionsnetze und –abschnitte keine identifizierbaren Überbleibsel hinterlassen haben.

Diesem noch unvollkommenen Bild sind gewisse allgemeine Merkmale zu entnehmen, die allerdings nicht sicher sind. Über die Verarbeitung der landwirtschaftlichen Rohstoffe zu Wein und Olivenöl sind die Werkstätten fast ausschließlich städtischer Natur. In den griechischen Stadtstaaten (Olynth, Argilos) und den makedonischen Städten (Petres, Beroia, Aigai, Euia [heutiges Polymylos]) existieren keine Viertel mit Gewerbebetrieben. Auch wenn es eine gewisse Gruppenbildung gibt, sind die Werkstätten im Allgemeinen im städtischen Raum verstreut –in den Wohnvierteln nahe der öffentlichen Plätze– oder am Stadtrand, den sie sich mit den Nekropolen teilen. Die öffentliche Macht interessiert sich nicht für die Schaffung von Werkstätten, die sich da niederlassen, wo es ihnen erlaubt ist, insofern sie keinen ehrgeizigeren Bauplan behindern. Es handelt sich gewöhnlich um schlichte Produktionseinheiten, die fast immer mit einer Verkaufsstelle verknüpft sind und folglich zur Kategorie des kleinen Privatunternehmens gezählt werden. Bis heute gibt es keine Hinweise für große Gewerbebetriebe, abgesehen von einigen Konzentrationen von Einrichtungen wie die Komplexe der Öfen in Euia.

DE

Die Agora der Hauptstadt Pella stellt eine bemerkenswerte Ausnahme dar. Es handelt sich um einen riesigen Komplex (noch im Stadium der Grabungen), der zehn Wohninseln des normalen Bauplans der Stadt (262 × 238 m) entspricht. Der Komplex ist für die gewerblichen und kommerziellen Aktivitäten bestimmt, die sich in zweifellos gemieteten lokalen Einheiten abspielen, Werkstätten-Läden mit zwei benachbarten Zimmern, oft ausgestattet mit Brunnen und geschützt unter den Säulenhallen, mit Zugang zur Hauptstraße oder Nebenstraßen. In den Einheiten des Ostflügels wurden Erzeugnisse aus gegossenem Ton, Vasen und Tonstatuetten hergestellt; es wurden Mengen von Gussformen, Reliefgefäße und Statuetten gefunden. In den Einheiten des Westflügels wurden Duftstoffe hergestellt, Statuetten, Metallobjekte und Schmuck. Der Südflügel war dem Handel flüssiger und fester Nahrungsmittel vorbehalten. Der Peristylbau der südlichen Agora-Ecke beherbergte wie auch der Nordflügel die Verwaltung dieses Wirtschaftszentrums der Hauptstadt und des Reiches. Die Agora von Pella stellt folglich einen außergewöhnlichen Fall dar, wo die öffentliche Macht die Gewerbeproduktion und den Handel organisiert und ihre räumliche Konzentration begünstigt hatte und Aristoteles' Aufforderung folgte: „Was die Warenagora angeht, muss diese klar erkennbar und deutlich [vom freien Markt] getrennt sein und die Konzentration aller Erzeugnisse erleichtern, die über das Meer oder das Festland importiert werden“ (*Politik* 7.12.6 [7.1331b]). Es bleibt eine Frage zum völligen Fehlen von Öfen aus der gleichen Zeit, ein Phänomen, das vielleicht mit der Anwesenheit vieler anderer Keramik- und Metallwerkstätten zu erklären ist, die mit einem Ofensystem ausgerüstet waren und sich auf zwei anderen Wohninseln befanden, die eine im Norden, die andere im Süden der Agora.

5

Die Welt der Toten

Wie im übrigen Griechenland unterschieden sich die Gräber der gewöhnlichen Sterblichen meistens durch eine Stele, die oft reliefartige oder gemalte lebende Gestalten trug wie in Aigai. Makedonien hat eine Menge ähnlicher Denkmäler, von denen einige von hoher Qualität sind. Das Element jedoch, das das Gebiet charakterisiert, sind die prächtigeren Gräber der Mitglieder der Elite, die im übrigen Griechenland ungewöhnlich waren.

5.1

Die monumentalen Kastengräber (Kammergräber)

Die Kastengräber (Kammergräber) sind normale, unterirdische, viereckige Kammern verschiedener Ausmaße, die mit großen Steinen erbaut und von einem ebenen Dach aus großen Platten bedeckt werden, die wiederum von Steinbalken gestützt werden, wo das von den Ausmaßen des Grabs her nötig ist. Sie haben keine Tür und sind nur vom Dach aus zugänglich, bevor sie endgültig verschlossen werden. Die größten umfassen einen Vorraum vor dem zentralen Raum und zeigen besondere Arten der Bedachung. Dieser monumentale Typ, der offenbar die eigentliche Grabesart der Elite in der archaischen und klassischen Zeit war, ist in Makedonien ziemlich verbreitet.

In der archaischen und klassischen Nekropole von Livadia in Aiane kamen zwölf monumentale –vielleicht königliche– Gräber ans Licht, von denen einige von einer Mauer umgeben waren. Das größte (Grab A) umfasste eine Kammer (4 × 4 m) mit einem Dach, das höchstwahrscheinlich auf einer Säule und Holzbalken ruhte. Die architektonischen Funde erlauben uns, mit Sicherheit über der Kammer eines dorischen *Naïskos* (Tempelchen) mit Grabfunktion zu rekonstruieren.

In Aigai zeigt das Kastengrab von Palatitsia (ca. 350 v.Chr.) zwei innere Pfeilerstützen und ein Dach aus zwei Reihen großer Monolithe, das ebenfalls von einem Hügel (Tumulus) bedeckt wird. Aber in der großen *Tumba* von Vergina, einem riesigen Tumulus mit einem Durchmesser von 110 m und einer Höhe von 12 oder 13 m, wurde das spektakulärste Kammergrab gefunden, das wegen des zentralen Themas des gemalten Dekors „Grab der Persephone“ genannt wird. Drei Wände der großen Totenkammer (3,50 × 2,10 m, Höhe 3 m) zeigen eine rote Unterzone, einen engen Fries mit antithetisch angeordneten Greifen und beiderseits Blüten auf blauem Grund, und im oberen Abschnitt eine eindrucksvolle Komposition auf weißem Grund. Auf der einen Wand stürmt ein bärtiger Pluton mit zerzausten Haaren auf seinem Wagen voran und hebt mit seinem starken Arm Persephone hoch, die verzweifelt ihre Hände zu der ihr folgenden Gestalt ausstreckt, während vor dem Wagen Hermes geht. Auf der angrenzenden Wand ist die trauernde Demeter sitzend abgebildet, und auf der Wand gegenüber sind die der Szene beiwohnenden drei Moiren dargestellt. Die Pinselstriche des Entwurfs enthüllen die direkte Improvisation, während das Geschick bei der Wiedergabe der Perspektive und der Bewegung sowie die Farbverteilung zu einem großen Künstler gehören, der einer Hypothese nach Nikomachos war. Unabhängig von der Identität des Malers wird das Grab ausschließlich aufgrund stilistischer Kriterien um 340 datiert, da seine Beraubung keine Spur der beweglichen Grabbeigaben zurückließ, die auf Regalen an der vierten Wand vereinigt waren.

Die sechs monumentalen Kastengräber, die nach 1962 in Derveni bei Thessaloniki entdeckt wurden, schenken uns dagegen ausgezeichnete bewegliche Funde, die meist Bronze- und Silbergefäße sowie Symposion-Geschirr enthalten, goldene Kränze und Diademe sowie Bronze- und Eisenwaffen. Im größten Grab B (ca. 3 × 2 m), das um 330 v.Chr. datiert wird, wurden sowohl verkohlte Überreste eines der ganz wenigen in Griechenland gefundenen Papyri mit einem reich kommentierten orphischen Text (s. S. 259–260 des vorliegenden Bandes) entdeckt als auch ein Meisterwerk makedonischer Toreutik, der berühmte Krater von Derveni. Dieses monumentale Gefäß aus einer Legierung von Bronze und Zinn (76,6 cm hoch ohne die spiralförmigen Griffe) enthielt die verkohlten Gebeine des Toten und ist ganz von einem Reliefdekor bedeckt, der vom Dionysos-Kult inspiriert ist. Außer der zentralen Szene auf dem Bauch des Gefäßes, die Dionysos und Ariadne darstellt, wie sie von Satyrn und Mänaden umtanzt werden, sind Basis und Hals mit Reliefs und

dekorativen Abschnitten geschmückt, während in der Mitte der Spiralen an den Griffen männliche Büsten und an der Schulter des Gefäßes vier sitzende Statuetten in Vollrelief (Dionysos, Silen und zwei Mänaden) angebracht sind.

Weniger prächtig, aber gleichermaßen interessant ist das Kistengrab II des Tumulus A in Aineia (heutiges Nea Michaniona) aus der 2. Hälfte des 4. Jh.s. Die Malereien auf den vier Wänden zeigen das Innere eines Frauengemachs (*Gynaikōnitēs*). Über einem Abschnitt mit Frauenköpfen, die durch einen spiralförmigen Pflanzendekor verbunden sind, sind mit intensiver Buntheit Hausvögel, an der Wand hängende Frauenbüsten und andere bezeichnende Objekte aus der Frauenwelt abgebildet.

Das „Grab der Philosophen“ in Pella (ca. 300 v.Chr.) verdankt seinen Namen der malerischen Darstellung der sechs „Philosophen“ oder Intellektuellen auf den Innenwänden seiner sehr großen Grabkammer (4 × 2 m). Es handelt sich um ein einzigartiges Thema der Grabmalerei, das gleichwohl große Verbreitung in der römischen Zeit fand. Aufgrund unserer Kenntnisse sind die Darstellungen die nächsten Glieder, die uns mit den klassischen Vorbildern dieser Gelehrtenbilder verbinden. Vielleicht handelt es sich um das Grab eines Weisen –vielleicht des Astronomen, der auf der Westwand des Grabs dargestellt ist– oder eines Patrons der Gelehrsamkeit. Auf jeden Fall bezeugen diese Darstellungen jenseits ihres Interesses als Werke eines großen Künstlers die Kraft des geistigen Lebens in der Reichshauptstadt.

DE

5.2

Die makedonischen Gräber: Allgemeine Betrachtung

Über einiges Experimentieren hinaus stieß die Suche nach Monumentalität der Kastengräber schließlich auf das Problem der Bedachung. Obschon die griechische Architektur für lange Zeit die Kuppel mied, wurde ihr Gebrauch bei diesen unterirdischen Bauten erzwungen: als einzige Lösung, welche das Gewicht der Aufschüttungen über einer großen Grabkammer tragen konnte.

Aus dieser natürlichen Entwicklung des Kastengrabs ergab sich das sogenannte makedonische Grab, ein besonderes architektonisches Phänomen, das völlig abgestimmt ist auf die konkrete Gegend und Zeit und die bekannteste archäologische Neuheit Makedoniens darstellt. Es handelt sich um einen unterirdischen Bau aus großen Kalksteinblöcken, der eine Totenkammer umfasst, oft einen Vorraum hat und mit einem Kuppeldach versehen ist. Diese Bedachungsweise erlaubt den Zugang zur Kammer mittels einer zweiflügeligen Marmortür, die in die Frontseite integriert ist, welche eine mehr oder weniger komplexe monumentale Form mit dorischen oder ionischen verwachsenen Säulenreihen hat, und ein Gebälk aufweist, das von einer Galerie oder einem Giebel gekrönt wird, der keine architektonische Beziehung zum Restbau hat. In bestimmten Fällen führt ein Korridor (*Dromos*) zum Grab. Das Grabensemble wird von einem Tumulus bedeckt, auf dem ein heiliger Hain angelegt wurde, wie Plato berichtet (*Nomoi* 947d-e). Dieser Grabmaltyp ist offensichtlich nur für eine militärische, aristokratische oder Prinzenelite bestimmt.

Über hundert Gräber, lokalisiert besonders in Zentralmakedonien, gehören dieser Kategorie an. Die meisten befinden sich in Aigai –wo die Prinzen Makedoniens sogar noch nach der Verlegung der Hauptstadt nach Pella begraben wurden–, Mieza und Agios Athanasios, während es anderswo wie in Pella, Dion und Amphipolis nur vereinzelte Denkmäler gibt. Außerhalb der Grenzen des antiken Makedoniens existieren nicht mehr als zehn bisher bekannte Gräber, die sich vornehmlich in Südgriechenland und Kleinasien befinden. Die Datierung dieser Denkmäler ist von vornherein schwierig, zumal ihre verschiedenen Gestalten –keins ist dem anderen ganz gleich– nicht in eine Reihe einer linearen Entwicklung eingeordnet werden können und der

Grabraub sie fast völlig der beweglichen Grabbeigaben entblößt hat, die den sichersten Anhaltspunkt für eine Datierung liefern könnten. Doch lassen sie sich alle in eine beschränkte chronologische Reihenfolge bringen: die ältesten kurz nach der Mitte des 4. Jh.s und die größeren und bedeutenderen in der Zeit ab Ende des 4. Jh.s bis Mitte des 3. Jh.s, während das jüngste in die Mitte des 2. Jh.s datiert werden kann.

Wie die Kastengräber trugen auch die reicheren makedonischen Gräber einen gemalten Dekor sowohl im Inneren der Totenkammer in der Form vollständiger Bilder oder Abschnitte als auch in der Frontalansicht, wo es reichlich Platz zwischen den Säulen gab, im Säulengebälk –dorische Metopen und ionische Friese– die Giebel und die Bekrönungen. Wir begegnen Stillleben in Abschnitten mit Waffen und Girlanden, sich wiederholende Themen mit Schlachten oder Streitwagen, vereinzelte Gesichter, aber auch einige hervorragende Kompositionen, von denen einige großen, aus literarischen Quellen bekannten Malern der 2. Hälfte des 4. Jh.s zugerechnet werden.

DE Da die Informationen über die Bestattungssitten und -bräuche, die sich mit den makedonischen Gräbern verbinden, sehr spärlich sind, können wir nur auf einige Hauptmerkmale hinweisen. Fast durchgehend in der Totenkammer vorhanden ist ein Bett (*Klinē*) oder eine Imitation aus Stein, während der Thron seltener ist. Wir können also mit Sicherheit annehmen, dass die Kline die männlichen Gräber, der Thron die Frauengräber charakterisiert; das wird von einem Grab in Eretria bestätigt, das zwei Klinen mit Männernamen und zwei Throne mit Frauennamen enthielt; das selbe wird auch von der griechischen Kunst allgemein bestätigt mit ihren konventionellen Abbildungen des Mannes als Symposionsteilnehmer und seiner Gattin auf einem Thron bei Werken, die das gesamte Spektrum von den Groß- und Kleinplastiken der archaischen bis zu den Grabsymposien der römischen Zeit abdecken. Die Bestattung wird wie bei den übrigen Gräbern zusammen mit der Einäscherung vorgenommen, in welchem Fall der Feuerstelle sich beim Grab befindet. Die den Toten begleitenden Weihgeschenke –Vasen, Waffen, Schmuck, Statuetten– unterscheiden sich von den anderen Gräbern nur durch ihre Menge und Qualität. Außer einem *Herōon* im großen Tumulus von Aigai verfügen wir über keine anderen archäologischen Hinweise auf den Kult dieser Toten der makedonischen Elite.

5.3

Die makedonischen Gräber: Architektonische und Malereibeispiele

5.3.1

Gräber von Aigai

Über ihre gemeinsamen Merkmale hinaus sollten gewisse makedonische Gräber wegen ihrer architektonischen Formgebung oder ihrer Beigaben gesondert erwähnt werden. In Aigai ist das sogenannte „Grab der Eurydike“, das 1987 entdeckt wurde, das älteste Grab dieses Typs. Es handelt sich um einen unterirdischen Bau in Form eines unregelmäßigen Parallelogramms (ca. 10,7 × 7,7 bis 7,9 m), in dem die Kuppel eingeschrieben ist, ohne bis zur Außenseite zu reichen. Die vorliegende Form ist Produkt einer Verbindung des traditionellen Kastengrab-Typs und einer Art Bedachung, welche die Erbauer zweifelsohne noch nicht genügend beherrschen. Die Fassade aus Tuffstein mit doppelflügliger Tür trägt keinerlei Schmuck und wird von einer blinden Wand begleitet. Dagegen erscheint im Inneren, an der Wand im Hintergrund der sehr großen Grabkammer (5,51 × 4,48 m, Höhe 5,8 m), als optische Täuschung die erwartete monumentale Frontalansicht: vier ionische Halbsäulen, wiedergegeben mit Reliefs und bemaltem Marmorverputz, umrahmen eine zentrale Tür und zwei Fenster und stützen ein buntes ionisches Gebälk mit

weißem Anthemion auf blauem Grund. Vor dieser Wand befindet sich ein monumentaler Marmorthron (Höhe 2 m) mit Skulpturen- und besonders gemaltem Dekor. Die Rückenlehne ist in Wirklichkeit ein mit Enkaustik-Methode gemaltes Bild, das en face das Paar der chthonischen Götter, Pluto und Persephone in Triumph auf einem Viergespann mit galoppierenden Pferden darstellt. Ein geraubter Marmorsarkophag enthielt die Asche der Toten, die in einen Purpurstoff gewickelt ist und von wertvollen Gegenständen begleitet wird. Die vom Grabraub geretteten Fragmente lassen auf eine Datierung um 340 schließen; vielleicht handelt es sich um das Grab Eurydikēs, der Mutter Philipp II., die mit ungefähr 70 Jahren starb.

Doch das bekannteste makedonische Grab ist jenes, das als Grab Philipps II. nach seiner Entdeckung 1977 auf der Südseite der großen *Toumba* in Aigai identifiziert wurde. Die dorische Frontalansicht (Länge 5,5 m) ist sein spektakulärster Teil: eine große Tür wird von zwei Säulen eingerahmt, die zwischen Pfeilern stehen, welche ein vollkommenes dorisches Dachgebälk (mit Architrav, Triglyphen und Gesims) tragen. Das Ganze wird von einem herrlichen, gemalten Fries (Höhe 1,1 m) gekrönt, der eine Jagdszene mit sieben Jägern zu Fuß zeigt, drei Reiter, fünf oder sechs wilde Tiere (einen Löwen, Rehe, einen Bären) und neun Hunde in einer Landschaft mit Bäumen, Säulen und Felsen. Zur Mitte der Komposition hin greifen zwei Reiter – vielleicht Philipp und Alexander – einen Löwen an, während am rechten Rand die Felsenlandschaft mit den Höhlen, aus der ein Bär herauskommt, unbezweifelbar auf das megalithische Sonnenobservatorium von Buzovgrad (Bulgarien) verweist und Skythien symbolisiert, wo Philipp einen siegreichen Feldzug unternommen hatte. Das Geschick bei der Wiedergabe der Perspektive und bei der Komposition enthüllt einen großen Künstler, Bahnbrecher der Landschaftsmalerei. Die Vorkammer (4,50 × 3,3 m) und die quadratische Grabkammer (Seitenlänge 4,50 m), die mit einer Zylinderkuppel (Höhe 5,3 m) überdacht sind, bargen sehr reiche bewegliche Funde, die genau so vorgefunden wurden, wie sie bei der Bestattung abgelegt worden waren. In der Grabkammer stand vor der Wand ein Marmorsarkophag, der eine goldene *Larnax* mit den verbrannten Gebeinen des Toten enthielt, die in einen Purpurstoff gewickelt waren, auf dem ein goldener Kranz von Eichenblättern lag. Vor dem Sarkophag war auf eine mit Elfenbeinfiguren geschmückten Holzklie die gesamte Rüstung des Toten gelegt worden (Schwert, Dolch, Harnisch aus Eisen und Gold sowie Beinschienen), während auf eine hölzerne *Klinē* ein Ensemble von silbernen, bronzenen und Tongeräten zu finden war (Mischkrüge und Trinkgefäße, Löffel und Schöpfgefäß, Bronzekanne). In der Ecke der Kammer gab es schließlich einen goldelfenbeinernen Schild und seine Bronzehülle, weitere Beinschienen, ein vergoldetes Silberdiadem und einen Eisenhelm. Die Vorkammer beherbergte mit ihren ungewöhnlichen Dimensionen in Wirklichkeit eine zweite Bestattung. In einem zweiten Marmorsarkophag enthielt eine zweite goldene *Larnax* mit einfacherem Dekor Gebeine einer Frau, die in goldpurpurnen Stoff gewickelt waren, sowie ein prächtiges Golddiadem. Die übrigen Grabbeigaben umfassten einen Goldkranz mit Myrtenblättern, einen goldenen Köcher mit ihren Pfeilen wie auch die Überreste eines Möbelstücks aus Holz mit Elfenbeindekor. Viele architektonische Indizien bezeugen, dass das Grab zu zwei verschiedenen Zeiten gebaut wurde: Die Fassade und die sorgfältiger gearbeitete Vorkammer waren hinterher der Hauptkammer angefügt worden, die offensichtlich in größerer Eile errichtet worden war. Diese Merkmale, der außerordentliche Reichtum der beweglichen Funde –es handelt sich um das einzige makedonische Grab mit einer goldenen *Larnax*–, die Datierungen der verschiedenen Kategorien der Grabbeigaben sowie die anthropologische Analyse selbst führten den Ausgräber Manolis Andronikos dazu,

das untersuchte Grab mit jenem Philipps II. zu identifizieren, der 336 in Aigai ermordet und dessen Leiche eilends von Alexander eingeäschert wurde, der bald die Zügel des Reichs in Pella in die Hand nehmen sollte. Die Tote des Frauengrabs wurde ebenfalls von Andronikos mit der letzten Gattin Philipps, Kleopatra, identifiziert. Die Identifizierung des Toten mit Philipp war lange Zeit Gegenstand von Diskussionen, scheint sich aber gegen die übrigen Vorschläge durchgesetzt zu haben.

Diesem Grab in der großen *Toumba* von Aigai benachbart ist das sogenannte Prinzen-Grab. Ein wenig kleiner, bietet es eine schlichte dorische Fassade ohne Säulen. Zwischen zwei Eckpfeilern befindet sich die Marmortür, die von zwei Reliefschilden eingerahmt ist. Dort muss auch die Bekrönung über dem Dachgebälk ein großes Gemälde getragen haben, aber auf organischem Material (Fell oder Holzabakus), sodass keine Spuren zurückgeblieben sind. Dagegen zeichnet sich das Grab heute besonders durch den gemalten Fries (Höhe 24 cm) seiner Vorkammer, auf deren vier Wänden sich ein Wagenrennen mit beachtenswerter Mannigfaltigkeit entfaltet, sowohl beim Galopp der Pferde als auch bei der Perspektive aus. In der Mitte der Hauptkammer war auf einem steinernen „Tisch“ eine runde Höhlung für das Abstellen der silbernen Hydria angebracht, welche die eingeäscherten Gebeine eines Heranwachsenden enthielt, die mit einem Purpurtuch bedeckt waren; auf der Schulter der Hydria gab es einen goldenen Kranz aus Eichenblättern. Die beweglichen Grabbeigaben –Holzkline mit Elfenbeindekor, silberne Tischgeschirr und Waffen– bestätigen die königliche Herkunft des jungen Toten, der vielleicht mit dem von Kassander 310 ermordeten Alexander IV. gleichgesetzt werden kann.

DE

Eins der wegen der Eleganz seiner Fassade schönsten makedonischen Gräber ist das sog. Romaios-Grab; Romaios hieß der Ausgräber, der es 1938 ans Licht brachte. Es liegt in der Nähe des sogenannten „Grabs der Eurydike“, mit dem es in vielerlei Hinsicht zu vergleichen ist. Die große Marmortür ist in eine ionische, viersäulige Fassade eingeordnet, deren Halbsäulen mit Pfeilern zusammengewachsen sind. Die Füße der Säulen, die sich auf eine Spirale beschränken, das Architrav mit nur zwei Bändern, der schmale Schmuckfries –mit Spiralschmuck, Blättern und weißen Blüten auf blauem Grund– und schließlich das niedrige Giebelfeld tragen zur Leichtigkeit der Proportionen bei. Ein Schmuckfries mit gemalter Dekoration, die jener der Fassade genau gleicht, der aber fast ganz verloren ist, schmückte die Vorkammer (4,56 × 2,5 m) und die quadratische Hauptkammer (Seitenlänge 4,56 m). In der gleichen Totenkammer sind –nicht weniger eindrucksvoll als der Thron des Eurydike-Grabs– ein gebauter Tisch und besonders ein monumentaler Marmorthron mit plastischem (Sphingen, die die Griffe halten) und gemaltem Dekor (Greifenkämpfe im unteren Abschnitt) zu sehen. Der antike Grabraub trug zum Verschwinden aller beweglichen Objekte bei, so dass die Datierung des Romaios-Grabs ausschließlich auf architektonischen Kriterien beruht, die es in die Zeit um 300 v.Chr. setzen.

5.3.2

Gräber von Mieza

Bei Mieza (Lefkadia, Naoussa) kam im 19. Jh. bis 2004 etappenweise ein Ensemble von acht Monumentalgräbern ans Licht, die alle ihrer beweglichen Grabbeigaben beraubt waren. Obschon sie mit den Königsgräbern von Aigai nicht konkurrieren können, weisen die Architektur oder der Dekor einiger davon eine ähnliche Anziehungskraft auf. Das bemerkenswerteste, 1954 entdeckt, heißt wegen seiner Dimensionen „Großes Grab“ oder „Grab des Totengerichts“ (nach dem Hauptthema des Bilddekors seiner Fassade). Die fast quadratische Totenkammer (4,82 × 4,90 m, Höhe 5,26 m) trägt einen gemalten

Dekor aus Marmorverputz, der einen hohen Toichobat abbildet, auf dem sich ionische Pfeiler mit Architrav erheben, sodass das Ganze die Illusion eines Zimmers erweckt, das von einem Peristyl umgeben ist. Die längliche Vorkammer hat keine große Tiefe, ist aber viel größer und höher als die eigentliche Grabkammer (6,50 × 2,12 m, Höhe 7,70 m), da sie eine monumentale Fassade zweier Ebenen stützt, die fast die gleiche Länge und Höhe hat (8,68 × 8,60 m). Die untere dorische Ebene umfasst vier Halbsäulen zwischen Eckpfeilern, einen dorischen Fries, dessen elf Metopen mit einem gemalten Kentaurenkampf geschmückt sind, während sich auf der Metope des vorkragenden Simses ein Band mit Pflanzenmotiven auf blauem Grund entfaltet. Die höhere Ebene ist ionisch: auf einer Basis, die dekoriert ist mit einer Schlachtenszene zwischen Griechen (oder Makedonen) und Barbaren (oder Persern), die mit einem Relief von Kalkmörtel wiedergegeben wird, erheben sich sechs Halbsäulen zwischen Eckpfeilern und tragen ein ionisches Dachgebälk (Architrav mit zwei Sektoren, gezähntes Band), das von einem Giebdreieck bekränzt wird; über dessen Dekor wissen wir nur, dass seine Technik jener der Basis gleich war. Die Räume zwischen den Säulen sind auf beiden Ebenen bemalt und bilden geschlossene Scheinfenster in der Etage ab, während sie auf der unteren Ebene Bilder mit Personen zeigen, die nur durch das gemeinsame Thema des Abstiegs in den Hades verbunden sind. Diese Bilder machen den Hauptbilderschmuck der Fassade aus. Links von der Tür sind der Tote als makedonischer Offizier abgebildet, fertig zum Aufbruch, und der Seelengeleiter Hermes, der ihn in die Unterwelt führen wird. Rechts von der Tür sind chthonische Gottheiten dargestellt und durch Inschriften festgelegt: Aiakos sitzt und Rhadamanthys ist auf seinen Stab gestützt; sie erwarten den Toten, um seine Seele zu richten. Trotz des relativen Mangels an Originalität beweisen die beiden Maler, denen diese Darstellungen zugeschrieben werden, hohe handwerkliche Meisterschaft. Das Grab wird ans Ende des 4. Jh.s datiert.

DE

Die elegante ionische Fassade mit vier Säulen des etwas jüngeren „Grabs der Anthemien“ erinnert an jene des Romaios-Grabs. Es verdankt seinen Namen dem bunten Pflanzendekor, der den Hintergrund der engen Vorkammer bedeckt: eine einzigartige Komposition mit drei großen Anthemien, Lotusblüten und Wasserblumen auf blauem Grund, die auf eine Landschaft in der Unterwelt verweist. Diese Pflanzenmotive wiederholen sich auf der Fassade, sowohl bei den Bändern des Architravs und der Traufleiste als auch auf den großen Akroteren. Im Giebfeld zeigt eine malerische Darstellung einen Mann und eine Frau, die sich gegenüber liegen wie auf einem Ruhebett (*Anaklintron*) beim Symposion (vielleicht Hades und Persephone).

Das Kinch-Grab mit einer schlichten dorischen Fassade ohne Säulen verdankt seinen Namen dem dänischen Archäologen, der es am Ende des 19. Jh.s untersuchte und Informationen zum gemalten Dekor des Hintergrunds in der Totenkammer rettete, der heute völlig verschwunden ist. Die Darstellung zeigte einen makedonischen Reiter, der einen persischen Soldaten angreift. Es handelt sich mit Sicherheit um ein Offiziersgrab aus der 1. Hälfte des 3. Jh.s.

Das „Grab des Lyson und Kallikles“, zweier auf einer gemalten Inschrift auf dem Türsturz mit Namen genannten Brüder, was eine große Ausnahme ist, ist eins der kleinsten makedonischen Gräbern (3,92 × 3,05 m) und in vieler Hinsicht einzigartig. Es umfasst eine winzige Vorkammer mit flachem Dach, das in die Hauptkammer kragt. Letztere ist mit bemalten Pfeilern geschmückt, die mit der Technik der optischen Illusion wiedergegeben und miteinander durch eine mit Bändern geschmückte Pflanzengirlande verbunden sind. Die Tympana, die von der Kuppel an den Schmalseiten der Kammer begrenzt werden, werden von Darstellungen mit Harnischen, Helmen, Beinschienen und Schwertern eingenommen. Zwischen den gemalten Pfeilern befinden sich

zweiundzwanzig Nischen, von denen siebzehn beschriftet sind, welche die Asche von vier Generationen von Toten der gleichen Familie aufgenommen hatten. Es handelt sich um das jüngste Grab von Mieza, das um das Ende des 3. Jh.s angelegt wurde und bis zur römischen Eroberung in Gebrauch blieb.

5.3.3

Agios Athanasios

Die Nekropole unter der *Toumba* des Agios Athanasios, dessen antiker Name umstritten bleibt, befindet sich in einer Entfernung von ca. 20 km westlich von Thessaloniki und hat uns viele reiche makedonische Gräber geschenkt. Das 1994 entdeckte Grab II zählt zu den außerordentlichen Denkmälern. Seine einzigartige quadratische Kammer (Breitseiten 3m) enthalten den gewöhnlichen Dekor in Abschnitten. Der gemalte Dekor der dorischen Fassade bietet dagegen größeres Interesse. Beiderseits der Tür bewachen unter zwei großen Schilden zwei in Kriegsmäntel (*Chlamydes*) gehüllte Jünglinge den Eingang zum Grabmal. Doch besonders unter dem Architrav und zwischen den Pfeilern entwickelt sich auf einem länglichen ionischen Fries eine Symposion-Szene mit fünfundzwanzig Personen. In der Mitte umgeben die Symposionsgäste den Hausherrn, der zweifelsohne der Tote ist, während rechts die Ankunft –im Licht der Fackelträger– einer kleinen Gruppe berittener Gäste abgebildet ist; links ist eine andere Gruppe von makedonischen Militärs zu erkennen. Von den geraubten beweglichen Weihgeschenken erlaubten nur ganz wenige Überreste die Lokalisierung einer luxuriösen *Klinē* und Bewaffnung. Es handelt sich höchstwahrscheinlich um das Grab eines hochrangigen Militärs aus dem letzten Viertel des 4. Jh.s.

DE

5.4

In Stein gehauene Gräber

Seit dem Ende des 4. bis zum Ende des 2. Jh.s begegnen die Gräber mit großer kuppelgedeckter Kammer, die direkt in Felsen gehauen sind und einen Zugangskorridor haben, oft und in vielen Gegenden Makedoniens, wo es geeigneten, weichen Kalksteinuntergrund gibt. Diese Fälle betreffen besonders die Umgebung von Pella, Mieza und Beroia, wo Dutzende in Stein gehauene Gräber ans Licht gekommen sind, von denen einige aus zwei aneinanderliegenden völlig gleichen Kammern bestehen. Aber das eindrucksvollste Denkmal wurde kürzlich in Pella entdeckt. Es handelt sich um einen Komplex, der eine Fläche von 63 qm bedeckt, mit sieben unterirdischen Kammern, die ein Kuppeldach und bemalte Wände aufweisen und sich um einen Raum scharen, zu dem ein langer *Dromos* (Zugang) führt. Der Komplex war vom Beginn des 3. bis zur 2. Hälfte des 2. Jh.s in Gebrauch. Die in Stein gehauenen Kammergräber sind ein häufiger Typ des östlichen Mittelmeers, was Makedonien in der Antike ins Spiel der wechselseitigen Einflüsse in dieser Region bringt. Gleichwohl stechen einige der makedonischen Gräber durch ihre architektonisch gestaltete Fassade hervor, eine Besonderheit, die zweifelsohne auf den Einfluss des makedonischen Grabtyps zurückzuführen ist.

6

Folgerung

Von diesem notwendigerweise unvollkommenen Überblick nehmen wir gleichzeitig das Gefühl der Vertrautheit, der Verschiedenheit und der Originalität der makedonischen Denkmäler mit. „Vertrautheit“, da alles griechisch ist. In den Formen und Manifestierungen –vom Städtebau und dem Haus, den Heiligtümern und den Gräbern bis zur materiellen Produktion überhaupt– wie auch in den Sitten, der Lebensart und den Überzeugungen, die mit diesen

Denkmälern in Verbindung gebracht werden können, den religiösen Praktiken und Beerdigungsbräuchen finden wir grundlegende Elemente der griechischen Kultur wieder, welche die klassische Archäologie schon seit Langem ans Licht gebracht hat, was die Welt der Stadtstaaten angeht.

„Verschiedenheit“, da wir in Makedonien den Stadtstaaten Griechenlands völlig unbekannt Elemente antreffen: die Paläste, die monumentalen Grabanlagen und die höfische Kunst, die sich mit einer besonderen politisch-sozialen Struktur verbinden, nämlich der Monarchie. Dieses „andere“ Griechenland ist folglich ein königliches Griechenland, das von einer sehr reichen Klasse beherrscht wird (im Gegensatz zu den Stadtstaaten Griechenlands). Doch lässt sich diese Verschiedenheit immer in eine Sprache mit ausschließlich griechischen Typen übersetzen, die von einer erstaunlichen Kohärenz charakterisiert ist, da die Architektur der Fassaden bei den Palästen und makedonischen Gräbern im Wesentlichen gleich ist, ebenso wie der Dekor der Wände in den Palästen, den aristokratischen Häusern und monumentalen Grabanlagen.

„Originalität“ schließlich, da immer klarer wird, je genauere Datierungen wir erhalten, dass das Makedonien des 4. Jh.s nicht bloß die griechischen Typen übernahm, sondern in den meisten Bereichen entscheidend auch zu ihrer Entwicklung beitrug. Die Forschung billigt jetzt Makedonien Erfindungen zu, die früher anderen Reichen oder Gegenden der antiken Welt zugeschrieben wurden wie die Errichtung großer terrassenförmig angelegter Baukomplexe, die großen von Säulen umgebenen öffentlichen Räume, die zusammengesetzten Architekturtypen, der Baustil bei dem Dekor der Häuser und der bildhafte Stil bei den Mosaiken. In bestimmten Fällen, wie in der Großmalerei, ist Makedonien außerdem das einzige Gebiet, wo diese Formen erhalten sind. Die sich fortsetzenden Forschungen und die künftigen Funde werden zweifelsohne den Rang bestätigen, den Makedonien –vertraut, verschieden und originell– im Studium der griechischen Kultur kürzlich eingenommen hat.

DE

Übersetzung G. Blümlein

Sprachen und Dialekte im antiken Makedonien

1 Einführung¹

1 Ich danke Georgios Giannakis und Julián Méndez Dosuna für die Kommentare und die Korrekturen in den vorausgehenden Textfassungen.

2 Die sogenannten Temeniden oder Argeaden waren drei Brüder, Nachkommen des Temenos, die von Argos stammen und bis nach Lebaia in Obermakedonien kamen, wo sie zuerst das Gebiet von Beroia und Aigai (heutiges Vergina) einnahmen, also ihrer zukünftigen Hauptstadt, und in der Folge Niedermakedonien (s. Herodot 8.137–139). Bei Argos handelt es sich wohl um Argos Orestikon im Gebiet von Orestis an der Westseite des Pindus.

3 Der Text der meisten Grabstelen in Vergina ist gemalt.

4 Hatzopoulos (1996, 2. Bd., 15–18) unterscheidet folgende Typen von öffentlichen Dokumenten: Verträge, königliche Briefe, Geschenke und Weihungen, Psephismen und staatliche Gesetze. Die Inschriften privaten Charakters umfassen Grabtexte, Listen, Weihungen und Kaufverträge (s. Appendix, s. 287).

Dieser Artikel gibt einen Überblick über die Sprachen und Dialekte, die direkt oder indirekt im antiken Königreich Makedonien bezeugt sind: von den ersten schriftlichen Zeugnissen des 5. bis zum Ende des 4. Jh.s v.Chr. Die meisten Belege stammen aus dem 4. Jh., und nur wenige können eine endgültige Antwort auf die einst umstrittene Frage des Charakters der Sprache der Makedonen vor der Herrschaft Philipps II. (360/59–338 v.Chr.) geben.

In den letzten Jahrzehnten des 20. Jh.s hat die archäologische Forschung im antiken Königreich der Temeniden große Fortschritte verzeichnet.² An vielen archäologischen Stätten wurden Grabungen und Forschungen vorgenommen, und zahlreiche Objekte sahen das Licht der Öffentlichkeit (s. Hatzopoulos 2006, 16f.). Unter Anderem beantworteten diese Entdeckungen und Forschungen fast endgültig die umstrittene Frage nach der antiken makedonischen Sprache. Eine weitere Konsequenz dieser Entdeckungen ist, dass wir eine tiefer gehende Kenntnis der Geschichte des makedonischen Königreichs vor der hellenistischen Zeit (vgl. Roisman & Worthington 2010) gewinnen konnten.

Wegen des Fehlens neuer Zeugnisse, die dem des Fluchtäfelchens gleichkämen, das 1986 in Pella (s. Appendix, S. 287) gefunden wurde, beschränke ich mich auf die Erfassung der griechischen Dialekte, die im antiken Königreich von Makedonien vor dem Auftauchen der attisch-ionischen Koiné bezeugt sind, sowie auf eine detaillierte Beschreibung des makedonisch-griechischen Dialekts unter Verwertung u.a. der Untersuchungen von Brixhe, Dubois, Hatzopoulos, Masson und Panayotou.

2 Die Art der Zeugnisse

Entsprechend dem Schreibmaterial und der Art und Weise, wie diese Texte auf uns kamen, gehören die Zeugnisse, welche die im antiken Königreich Makedonien gesprochenen Sprachen und Dialekte betreffen, zwei Kategorien an. Die erste Gruppe besteht aus Münzlegenden und epigraphischen Belegen, die in Stein eingemeißelt oder mit Farbe gemalt,³ kunstlos in Bleiblättchen eingeritzt oder sorgfältig in Goldblättchen oder andere Materialien eingraviert sind. Sie sind ins 5. Jh. v.Chr. und danach zu datieren und direkt auf uns gekommen. Die Steininschriften sind öffentlichen oder privaten Charakters, doch die meisten Belege auf den übrigen Materialien sind privater Natur.⁴ Der berühmte Papyrus von Derveni – er wurde im Inneren eines Grabmals bei Thessaloniki gefunden und enthält eine philosophische Abhandlung in Form eines allegorischen Kommentars zu einem orphischen Gedicht, das die Entstehung

der Götter erzählte – gehört in diese Gruppe wegen seiner Datierung (Mitte des 4. Jh.s v.Chr.) und wegen des Orts, an dem er entdeckt wurde.⁵

Die zweite Kategorie umfasst Zeugnisse, die mittels mittelalterlicher Handschriften überliefert sind und in drei Gruppen eingeteilt werden können: die eine Gruppe besteht aus Beobachtungen antiker Autoren zur Sprache der antiken Makedonen, die zweite Gruppe umfasst ca. 140 Glossen, die von den antiken Lexikographen und besonders von dem Lexikon, das dem Hesychios zugeschrieben wird, ausdrücklich den Makedonen zugewiesen wurden, und die dritte Gruppe umfasst mythologische Namen, Personen- und Ortsnamen, die von verschiedenen Autoren angeführt werden.⁶

3

Zwei besondere Kennzeichen

Das herausragendste Kennzeichen des sprachlichen Zustands in Makedonien in der zu untersuchenden Zeit ist, dass alle erhaltenen Zeugnisse, von Grabmälern bis zu Staatsinschriften, auf Griechisch verfasst sind, unabhängig davon, was die sporadischen Anspielungen auf das gesprochene Makedonisch (s.u. 9.4) bedeuten und unabhängig von der Interpretation vieler Glossen, die nicht als griechische zu verstehen sind.

Ein weiteres bemerkenswertes Kennzeichen ist, dass die im Archiv des antiken Königreichs von Makedonien gefundenen Dokumente eine große dialektale Vielfalt aufweisen; vom Nordwestionischen der euböischen Kolonien (Olynth, Torone, Dikaia, Mende, Methone, Amphipolis)⁷ bis zum Inselionischen der Pflanzstädte, die von den kykladischen Inseln gegründet wurden (Akanthos, Stagira, Ennea Hodoi, Skione), dem Attischen in den Städten, die Mitglieder des Delisch-Attischen Seebunds waren (Methone, Herakleion, Aphytis usw.),⁸ dem Korinthischen (Poteidaia) bis hin zur attisch-ionischen Koiné. Der Papyrus von Derveni ist in ionischem Dialekt mit attischem Anstrich geschrieben. Während die griechischen politischen Zentren südlich von Makedonien durch eine relative Dialekthomogenität gekennzeichnet sind, die nur vom Auftauchen der Koiné bedroht wurde, fehlt auf dem Staatsgebiet Makedoniens die Dialekthomogenität schon vor dem frühen Einfluss der attisch-ionischen Koiné auf das ganze Land.

4

Der makedonische Dialekt des Griechischen

Bis 1986 konnte das Makedonische zu Recht als *Restsprache*, als Sprache mit mangelhaften Belegen⁹ bezeichnet werden. Obwohl eine große Anzahl Inschriften in zahlreichen Gegenden des antiken makedonischen Staates gefunden wurden und trotz der intensiven Publikationsaktivität in den vergangenen Jahrzehnten enthalten die Zeugnisse, die vor 400 v.Chr. datiert werden könnten, nur kurze Texte, von denen die meisten sorgfältig oder kunstlos graviert oder auf Vasen oder leicht transportablen Objekte gemalt wurden, die nach Makedonien eingeführt worden sein dürften. Daher gab es die sehr weit verbreitete Ansicht, es gebe keine frühen Dokumente des Makedonischen selbst, sondern nur Texte, die von anderswo hereingekommen seien. Eins der vielen Beispiele ist ein Ring, der in Chalastra (Mygdonia) gefunden wurde, aber aus Sindos stammt. Dieser Ring trägt die Aufschrift δῶρον (SEG 31.649, ca. 480 v.Chr.).

Die Mehrzahl der inschriftlichen Zeugnisse, die im antiken Königreich Makedonien gefunden wurden, kann in den Beginn des 4. Jh.s v.Chr. und später datiert werden, ist in der attisch-ionischen Koiné abgefasst oder stark von ihr beeinflusst.¹⁰ Da die deutliche Vielfalt des Griechischen nicht vor dem 5. Jh. greifbar ist und die Makedonen sich im 8. oder 7. Jh v.Chr. an der Ostseite des

⁵ S. Tsantsanoglou, Parassoglou & Kouremenos 2006, ebenso Bernabé 2004 und 2005.

⁶ Eine Anzahl Glossen, die Hesychios mit oder ohne ihre Herkunft überliefert, können aus Amerias geschöpft sein, einem makedonischen Lexikographen, der ein Glossar im 3. Jh. v.Chr. verfasste.

⁷ Amphipolis wurde 437 v. Chr. von den Athenern gegründet, aber die meisten Bürger waren keine Athener (s. Thukydides 4.106.1).

⁸ Zu den Städten, die dem Delischen Seebund angehörten, s. Hansen & Nielsen 2004, 1356f. u.a.

⁹ Noch 1999 wird im Lemma „Makedonisch“ in *Der Neue Pauly* das Makedonische als *Trümmersprache* bezeichnet. In der englischen Fassung dieses Werkes heißt es genauer, dass das Makedonische „nur in kleinen Fragmenten auf uns gekommen ist“.

¹⁰ S. Brixhe & Panayotou 1988. Unterscheidungsmerkmale der Koiné erscheinen auf den meisten antiken Inschriften, die in Makedonien gefunden wurden; s. Hatzopoulos 1996, 2. Bd., Nr. 5 (Oleveni, Juni 345): ταῦτα, εἰς, ἔτους, βασιλέω; Nr. 6 (Philippi, 330): μηθένα, Φιλώταν, τὴν χώραν, τέως, ἔως, Θραιζίν, τὰ δὲ ἔλη. Die Koiné wurde von den makedonischen Königen als offizielles Kommunikationsmittel eingeführt, wie der Dialekt der Inschriften andeutet, die außerhalb Makedoniens ab der Mitte des 4. Jh.s v.Chr. verfasst wurden; z.B. IG 12.2.526 (Eresos, nach 336) im Äolischen Kleinasien, während die Antworten Philipps II. und Antigonos' in der Koiné abgefasst sind (s. Rhodes & Osborne 2003, Nr. 83); I. Priene 156 (Priene, nach 334) mit der Weihinschrift Alexanders für den Tempel (ναόν) für Athene (Ἀθηναίη) im Ionischen Polias (s. Rhodes & Osborne s.o., Nr. 86). Der Pakt Philipps II. mit Amphipolis (357/6 v.Chr.), mit dem die Anhänger Athens aus der Stadt verbannt wurden, ist wahrscheinlich vom makedonischen König auferlegt worden; es ist bemerkenswert, dass er in Westionisch geschrieben ist (SIG³ 194; Hatzopoulos s.o., 2. Bd., Nr. 40; Rhodes & Osborne s.o., Nr. 49).

11 Aufgrund der literarischen Zeugnisse meint Hammond (1994b), dass in Niedermakedonien ein äolischer Dialekt und in Obermakedonien ein nordwestlicher Dialekt gesprochen wurde.

12 Die früheste Erwähnung des Namens „makedonisch“ erscheint in Frg. 7 von Hesiod, wo es heißt, dass der berühmte Urvater Makedon ein Sohn des Zeus und einer der Töchter Deukalions gewesen sei.

13 Zum Text s. Bild I auf S. 287.

14 Das Personalpronomen ὅμεις, das von Athenaios zitiert wird (7.323b) und aus der Komödie *Makedonen* des Strattis stammt, steht im Widerspruch zum Fluchtäfelchen von Pella. Zur Wahrscheinlichkeit, dass der Volksname Κραυνέσσης (IG 10.2.2.1.36, römische Zeit) die gleiche äolische Entwicklung des antiken Clusters -sn- zwischen Vokalen bezeugt, s. Hatzopoulos 2007b, 233f.

15 Die Schreibungen <στ> (und <σστ>) statt <σθ> im Typ γενέσθαι werden als Mittel interpretiert, den geschlossenen Wert von <θ> in der konkreten Umgebung wiederzugeben, im Gegensatz zum „geriebenen“ Wert von <θ> in anderen Umgebungen (s. Méndez Dosuna 1985, 389–394).

16 Das Fluchtäfelchen hat den Typ ΔΑΓΙΝΑ, wo das Γ als Fehler des Graveurs (statt Π) aufgefasst wird.

Olymp ansiedelten (s. Anm.2), ist klar, dass die attisch-ionische Koiné nicht die Ausgangssprache des makedonischen Königreichs gewesen sein kann.

Unter solchen Bedingungen mussten die Forscher sich auf antike Quellen stützen, um Elemente des Frühmakedonischen ausfindig zu machen (s. Babinotis 1992).¹¹ Indessen sind die Beschreibungen der antiken Quellen aufeinanderstoßend und widersprüchlich. Laut Herodot (5.22, 8.137–139) waren die makedonischen Könige Griechen.¹² Doch wenn die Makedonen von Thukydides (2.80.5–7, 2.81.6, 4.124.1) und Aristoteles (*Politik* 1324b) zu anderen barbarischen Völker gezählt werden, hätte der König über eine nichtgriechische Bevölkerung geherrscht. Isokrates (*Philipp* 108 und 154) äußert in einer Rede, die geschrieben wurde, um Philipp davon zu überzeugen, die Führerschaft über die Griechen zu übernehmen, dass der König der einzige Grieche sei, der glaube, es lohne sich, ein Volk zu regieren, das nicht zu seinem Stamm gehörte (μόνος γὰρ τῶν Ἑλλήνων οὐχ ὁμοφύλου γένους ἄρχειν ἀξιώσας). Darüber hinaus betonten Demosthenes (*Dritte Olynthische Rede* 24, *Dritte Rede gegen Philipp* 31, *Über die Truggesandtschaft* 308) und andere Autoren, nicht nur die Makedonen, sondern sogar Philipp selbst sei kein Grieche.

Andere zeitgenössische Autoren konnten indessen nicht glauben, dass Euripides, Agathon, Gorgias und andere in Makedonien leben, ihre Tragödien und andere Werke dort hätten schreiben und aufführen können, wenn der König und sein Hof kein Griechisch sprachen. Betreffs der Angriffe des Demosthenes gegen Philipp als „Barbaren“ müssen diese als reine Beschimpfungen aufgefasst werden, die übrigens im Gegensatz zur Tatsache stehen, dass der König an den Olympischen Spielen teilnahm wie auch seine Vorfahren mehr als hundert Jahre zuvor (s. Herodot 5.24). Wie Livius berichtet (31.29.15), sprachen die Makedonen, Aitolier und Akarnanen die gleiche Sprache.

DE

5

Das Fluchtäfelchen von Pella¹³

Der früheste makedonische Text, der lang genug ist, um ihn als dialektal ansehen zu können, wurde 1986 in Pella gefunden und 1993 publiziert (s. Voutiras 1993, 1996, 1998; *Bull. épigr.* 1994, 413; Dubois 1995; O’Neil 2006). Er ist kunstlos im milesischen Alphabet in ein Bleiblättchen eingeritzt und wurde ungefähr in die Mitte des 4. Jh.s v. Chr. datiert. Der Inhalt der Verse ist eine Verwünschung, die eine verliebte Frau gegen die bevorstehende Heirat zwischen einem Mann namens Dionysophon und einer Frau namens Thetima richtet. Die grundlegenden Dialektkennzeichen des Textes sind folgende:

Phonetik und Phonologie

- Erste Ersatzdehnung: γᾶμαι, ὕμῶμ;¹⁴
- Erhaltung von *a;:
- Kontraktion von *a:o: zu a;:
- Öffnung von [i] und [u] in [e] und [o]: διελέξαιμι und ἀνορόξασα statt διελίξαιμι und ἀνορόξασα;
- Hyphärese von [eo] > [e]: Θετίμα;
- Assimilation von [ign] > [i:n]: γίνομαι;
- Zusammenfall von <EI> und <I>: πάλειν statt πάλιν, ἰμε statt εἰμί, δαπινά statt ταπεινά;
- Umwandlung von [t^h] in Reibelaut, was indirekt an der Verbindung <στ> zu erkennen ist, die das [st^h] vertritt: γενέσται statt γενέσθαι;¹⁵
- Stimmhaftwerdung von /t/ zu [d], wenn δαπινά als ταπεινά aufzufassen ist (s. u. 5.3).¹⁶

Morphologie

- Gen. Sg. auf -a: der mask. Subst. auf -a;
- Dat. Pl. δαιμόσι;

- Dat. Sg. der 1. Person des Pronomens ἐμίν, das auch im Dorischen der Inschriften und literarischen Texte bezeugt ist;
- Temporaladverbien und Konjunktionen mit der Endung -κα: οποκα, τοκα;
- Wegfall des kurzen Endvokals der Präposition κατά, wenn sie als Präverb vor einem geschlossenen Dental fungiert (παρκαττίθεμαι), aber nicht vor einem geschlossenen Velar: καταγράφω, συγκαταγῆρᾶσαι. Beim Typ ἀναγνοίην gibt es keinen Wegfall.

Das Fluchtäfelchen von Pella enthüllte einen neuen Dialekt des Altgriechischen. Seine dialektalen Merkmale decken sich nicht mit irgendeinem anderen, bisher bekannten Dialekt und weist keinerlei Spuren des Einflusses der attisch-ionischen Koiné auf. Das erotische Fluchtäfelchen bietet einen neuen Typ eines nordwestlichen Dorisch und hat keine Parallele in den literarischen Dialekten. Die bisher bekannten Fluchtäfelchen sind alle im örtlichen Dialekt der Gegend geschrieben, in der sie gefunden wurden, und es gibt keinen Grund zur Annahme, dass dieses Täfelchen eine Ausnahme von der Regel darstellt. Da das Fluchtäfelchen von Pella eine Verbindung dialektaler Merkmale aufweist, die sich von allen anderen lokalen oder literarischen Dialekten unterscheidet, ist die Wahrscheinlichkeit auszuschließen, es könne in irgendeiner anderen Dialektgegend geschrieben worden und dann nach Pella verbracht worden sein. Da der Dialekt ausschließlich im antiken Makedonien bezeugt ist (s. Méndez Dosuna 2007b und 6 unten), kann er zu Recht „makedonisch“ genannt werden. Die Zeugnisse dafür sind zwar so dürftig wie z.B. für den pamphyllischen, aber es kann keinen Zweifel geben, dass es sich um einen griechischen Dialekt handelt.

DE

Zahlreiche Merkmale des Fluchtäfelchens von Pella sind als makedonisch durch Glossen bezeugt:

5.1

Öffnung von [i] und [u]

Die makedonische Glosse ἄβροτες ὄφρυες (s. Hesychios ἄβροῦτες ὄφρῦς. Μακεδόνες) zeigt auch das Zusammenfallen von [o] und [u], falls ἄβροτες ἄβρόφες entspricht. In ähnlicher Weise erscheint der makedonische Monatsname Αὐδυναῖος in antiken Quellen abwechselnd als Αὐδωναῖος, Ἄιδωναῖος und Αὐδναῖος. Weitere Fälle des Zusammenfalls von E und I sowie von O und Y in Koiné-Inschriften sind überzeugend von Brixhe (1999, 47f.) als makedonische Merkmale, welche in der örtlichen Koiné erhalten sind, interpretiert worden.

5.2

γίγνομαι > [gí:nomai]

Die Assimilation γίγνομαι > [gí:nomai] begegnet auch in anderen Dialekten und braucht nicht dem attisch-ionischen Einfluss zugeschrieben zu werden.

5.3

Stimmhafte und stimmlose Verschlusslaute

Wird δαπινά als ταπεινά interpretiert, wie Dubois (1995) vorschlägt und wie es allgemein akzeptiert wird, bedeutet das, dass ein stimmhafter Verschlusslaut an der Stelle des zu erwartenden entsprechenden stimmlosen Verschlusslauts erscheint. Andere wahrscheinliche Fälle tauchen in einer attischen Inschrift auf (IG 1³.89, Athen, 423/2 v.Chr.), auf der ein Pakt zwischen dem makedonischen König Perdikkas II. und Athen verzeichnet ist. Zwei Vornamen, die anderswo nicht bezeugt sind, sind in der Liste der Makedonen aufgeführt, die den Vertrag mit den Athenern schlossen: Βορδῖνος (Z. 72), das Πορτίνο

17 Zu Σταδέας, Ableitung von σταθμός auf der gleichen Liste s.u. 8.

18 Zu Βλαγαν(ε)ῖτις s. u. Anm. 26.

19 Zur Orthographie von Stimmhaften statt Stimmloser s.u.8.

20 S. Karamitrou-Mentesidi 1993; *Bull. épigr.* 1994, 385; Brixhe 1999, 42f.; Panayotou-Triantaphyllopoulou 2007b.

entsprechen kann, Ableitung von πόρτις ‘junges Kalb’ und Βυργῖνος (Z. 61), das an att. Φυρκῖνος erinnert (s. Masson 1998; Hatzopoulos 2006, 43).¹⁷

Hatzopoulos (1987a; 2006, 42) interpretiert das Adjektiv Διγαῖα (auch Δειγαῖα, aber auch Δειγέα geschrieben) als Δικαῖα, eine Bezeichnung, die der Artemis zugeschrieben wird. Dieser Begriff begegnet in einer Gruppe von Inschriften der römischen Zeit, die in der Gegend von Aigai (heutiges Vergina) gefunden wurden und die Akte von Sklavenbefreiungen verzeichnen (s. SEG 27.277; *Bull. épigr.* 1977, 269; 1984, 250). Trifft diese Interpretation zu, kann das Adjektiv ein weiterer Fall für die Aussprache eines stimmhaften anstelle eines stimmlosen Verschlusslautes sein.¹⁸

Die sporadische Verwendung eines stimmhaften Verschlusslautes anstelle des zu erwartenden stimmlosen hat Parallelen in der Gegend von Tripolis, in Perrhaibia (Nordthessalien). Nach Hatzopoulos (2007a, 167–176), geben solche Schreibungen eine Aussprache wieder, die Südmakedonien und Nordthessalien gemeinsam war. Helly (2007, 196f.), bemerkt gleichwohl, dass die gemeinsamen dialektalen Merkmale in Tripolis, Perrhaibia und Makedonien auf die Sesshaftwerdung der makedonischen Bevölkerung in diesem nördlichen Abschnitt Thessaliens zurückzuführen seien, als er von den makedonischen Königen in der Mitte des 5. Jh.s v.Chr. erobert worden war.¹⁹

6

Einige weitere kürzlich gefundene Zeugnisse

Andere Dokumente der frühen Periode, die nach dem erotischen Fluchtäfelchen von Pella gefunden wurden, sind in der attisch-ionischen Koiné geschrieben oder stark von ihr beeinflusst. Es handelt sich entweder um kurze Texte und Listen mit Personennamen oder um andere Zeugnisse, welche keine hinreichenden Dialektmerkmale aufweisen, die es uns erlaubten, ihren Dialekt genau festzulegen.

Unter den fünf Texten, die in Aiane (Elimeia) gefunden wurden, befindet sich ein auf eine Vase gemaltes Graffiti in milesischem Dialekt, das an den Beginn des 5. Jh.s v.Chr. datiert werden könnte. Darin finden wir den Satz [...]**άλιος ἐμὶ τῆς Δολίῳ** („**Ich gehöre der –ali, Tochter des Dolios**“). Diese Inschrift kann ionisch sein wegen des **η** im Artikel und der Endung des Genitivs -ιος eines Substantivs mit Nominativ auf -ις. Die anderen Texte bieten uns keinen Hinweis, was den Dialekt angeht.²⁰

Eine Gruppe Fluchtäfelchen, die in Pydna (Pierien) gefunden und ans Ende des 4. Jh.s v.Chr. datiert werden können, besteht hauptsächlich aus Listen von Personennamen (s. Curbera & Jordan 2003). Eine davon hat die Typen καταδεσμεύω (Z. 1) τὰς γλώσσας, εἴ τις (Z. 7) und δυνάσσω (Z. 10), zusammen mit zahlreichen Merkmalen der Koiné.

Auf einem fragmentarischen juristischen Fluchtäfelchen aus Arethusa (s. Moschonisioti, Christidis & Glaraki 1997; SEG 47.885, frühes 3. Jh. v.Chr.) finden wir nur drei Typen, die ein wenig bei der Dialektbestimmung helfen: den Gen. Pl. Fem. πασᾶν, der die dorische Kontraktion [a:ɔ:] > [a:] zeigt, und das häufige Auftauchen von ὄσοι und γράφω.

Julián Méndez Dosuna (2007b) hat die Aufmerksamkeit auf eine Anfrage in der Orakelstätte gelenkt, die im Heiligtum von Dodona gefunden wurde und wahrscheinlich von einem Makedonen formuliert wurde (s. Méndez Dosuna im vorliegenden Band). Obwohl der Text kurz ist, bietet er eine Verbindung von Dialektmerkmalen, die zu keinem anderen Dialekt passen. Da der Name des Beraters Κεβάλιος ist –abgeleitet von κεφαλή mit β statt φ (s. Hesychios κεβαλή· κεφαλή), wie der **Τυρ Βάλακρος** statt **Φάλακρος**, **Βίλιππος** statt **Φίλιππος** (s. Herodianos 1.281, und unten 9.2) und andere makedonische Beispiele–, ist er sehr wahrscheinlich Makedone gewesen.

7

Personennamen

Ziemlich viele makedonische Inschriften enthalten Namenslisten.²¹ Bei so dürftigen sprachlichen Zeugnissen und mit einer so umstrittenen Sprachenfrage kann es nicht überraschen, dass die Vornamen so großes Interesse hervorgerufen haben, da ihre Form ein wenig Licht auf die Sprache der Sprecher werfen kann, welche diese Namen trugen.²²

Die makedonischen Personennamen sind überwiegend griechisch. Das gilt sowohl für die Namen, die direkt überliefert sind als auch für jene, die in literarischen Quellen bezeugt sind.²³ Die Gesamtzahl der griechischen Namen gegenüber den nichtgriechischen blieb im Laufe der Jahre konstant. Nach Hatzopoulos (2000, 103) gehören sie folgenden Kategorien an:

- 1 Namen mit rein griechischer Etymologie, die als lokal angesehen werden können, weil sie von den phonetischen Mustern der attisch-ionischen Koiné abweichen (z.B. Μαχάτας) oder weil ihr Gebrauch sich in der Praxis in der gesamten Antike nur auf die Makedonen beschränkte (z.B. Πατερῖνος);
- 2 Gemeingriechische Namen: Καλλίμαχος, Ἀπολλώνιος;
- 3 Erkennbare Fremdnamen: Ἀμάδοκος und Ἀμάτοκος (thrakisch), Πλάτωρ (illyrisch), Δούλης (in ganz Makedonien verbreitet, aber ohne griechische Etymologie);
- 4 Namen ohne direkt erkennbare griechische Etymologie, die jedoch nicht einer erkennbar nichtgriechischen Sprachgruppe zuzuordnen sind (z.B. Βορδῖνος).

8

Die Schreibungen Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ

Die makedonischen Inschriften ab dem 4. Jh. v.Chr. bezeugen gelegentliche Schreibungen von β, δ, γ dort, wo die anderen griechischen Dialekte φ, θ, χ haben. Fälle von β statt φ sind häufiger, doch gibt es auch Fälle von δ statt θ und γ statt χ. Das Merkmal ist so häufig, dass es ein makedonisches shibboleth zu sein scheint, d.h. eine Praktik, die dazu dient, die gesellschaftliche oder geographische Herkunft einer Person hervorzuheben.²⁴

Einige Fälle von Inschriften, bei denen stimmhafte Verschlusslaute für die phonetische Wirkung der indogermanischen Hauchlaute benutzt werden, sind folgende (s. Panayotou 1993): Βερνίκα (SEG 35.798, Aigai, Ende des 4. Jh.s v.Chr.), Βερεννώ (SEG 35.775, Aigai, ca. 350 v.Chr.), Κέββα (SEG 35.804, Aigai, 300–275 v.Chr., Diminutiv für Κέβαλος). Hatzopoulos (1987a) lenkte die Aufmerksamkeit auf die weiblichen Namen Βίλα, Βίλιστα, Βιλιστίχη, die eine ganze Reihe bilden, die Φίλα, Φιλίστα, Φιλιστίχη entspricht. Der Name Βίλιστος begegnet zweimal auf den Ephebenlisten aus Styberra (s. Papazoglou 1988).

Auf einem orphischen Goldblech ist der weibliche Vorname Βουλομάγα bezeugt (SEG 40.541, Methone, ca. 350–300 v.Chr.). Das erste Bestandteil des zusammengesetzten Wortes repräsentiert wohl Φυλο- und das zweite entspricht sicher dem attisch-ionischen -μάχη (s. Masson 1984; Hatzopoulos 2007a, 171).

Die makedonischen Glossen umfassen den Typ Βίλιππος statt Φίλιππος, Βερενίκα statt Φερενίκα, den Ortsnamen Βέροια, Namen der Stadt, die nach Herodianos (1.281) als Φέρωνα gegründet wurde, und die Gattungsnamen (Appellativa) κεβάλα statt κεφαλή (s. Hesychios κεβαλή κεφαλή); ἄβροτες oder ἄβροϋτες statt ὄφρυες 'Augenbrauen'. Glossen mit Apikal oder palatalen, stimmhaften Verschlusslauten sind die Typen: ἄδη, wahrscheinlich αἰθήρ 'Himmel' entsprechend, δάνος, das θάνος 'Tod' entspricht, ἄδραια, das αἰθρία 'Schönwetter' entspricht, Πύδνα, falls es von πυθμῖν 'Boden' kommt und γόλα statt χόλος 'Galle'.

²¹ In IG 1³.89 (Athen, 423/2) ist der Bündnisvertrag zwischen Athen und dem makedonischen König Perdikkas II. verzeichnet; er endet mit einer Liste von 45 Makedonen. Eine Liste von dreißig Eponyme Priestern der neuen Stadt Kallioia ist bei Hatzopoulos aufgeführt 1996, 2. Bd., Nr. 62 (Ende des 4. Jh.s v.Chr.). Die 65 Grabmäler –die meisten sind Grabstelen–, die in Vergina gefunden wurden, erwähnen 89 Vornamen. Eine Liste mit 31 Namen wird in Hatzopoulos s.o., 2. Bd., 79 (Mygdonia, Lete, ca. 350–300 v.Chr.) vorgelegt. Ein unveröffentlichtes Bleifluchtfelchen (SEG 49.750, Oraioikastro, Mygdonia, klassische Zeit) gibt die Namen der Söhne eines gewissen Ὀσπερου: Διογένης, Κρίτων, Ἰοβίλης, Ἐπάναρος und Μένων.

²² Die meisten Beinamen der Götter, die Ortsnamen und die Monatsnamen sind ebenfalls griechisch.

²³ Zu den makedonischen Personennamen s. *Lexicon of Greek Personal Names* [LGN] IV.

²⁴ Der Begriff shibboleth wird von Méndez Dosuna für das konkrete Phänomen gebraucht (2007b, 284).

25 *Moralia* 292e4–7 (= *Questiones Graecae*): οὐ γὰρ ἀντί τοῦ φ τῷ β χρωῶνται Δελοφοί, καθάπερ Μακεδόνες „Βίλιππον“ καὶ „βαλακρόν“ καὶ „Βερονίκην“ λέγοντες, ἀλλ’ ἀντί τοῦ π.

26 Hatzopoulos (1987a; 2006, 42) interpretiert das Beiwort Βλαγαν(ε)ῖτις mit Bezug zur Artemis (in einer Inschriftengruppe, wo Sklavenbefreiungen verzeichnet sind und die in der Gegend von Aigai gefunden wurden) als Fall einer Aussprache eines stimmhaften statt eines aspirierten Verschlusslauts (s. SEG 27.277; *Bull. épigr.* 1977, 269; 1984, 250). Βλαγαν(ε)ῖτις würde sich auf die Tatsache beziehen, dass Artemis ἐν Β(λ)αγάνοις verehrt wurde, und der Ortsname könnte als „Froschgegend“ interpretiert werden aufgrund der Glosse βλαχάν-ὁ βάτραχος. In einer anderen Inschrift wird Artemis [τῶν β]ατραχῶν genannt.

27 Lejeune zufolge bezieht sich der Begriff *prämykenisch* (*pre-mycénienne*) auf die Zeit vor der Anpassung von Linear B für die Wiedergabe der griechischen Sprache.

28 «...er charakterisierte das Makedonische nicht in seiner Gesamtheit, sondern die Sprache eines der Stämme des ungleichartigen Ganzen, das die Makedonen vor der Zeit Philipps II. bildeten».

29 Das Fluchtäfelchen von Pella hat Δι-ουσοφῶντος (zweimal), καταγράφω, χηρᾶν, παρθένων, Θετίμα (dreimal), παρκατίθεμαι, φίλ[ο]ι (zweimal) und φυλάσσετε.

Wörter mit diesem Merkmal erscheinen auch in der antiken Literatur: Kallimachos, Fr. 657, κεβλή ‘Kopf’; Aristophanes, *Vögel* 303, κεβλήπυρις ‘Rotkehlchen’; Euphorion 108, κεβλήγονος ‘aus dem Kopf geboren’, Beiname, der sich auf Athena bezieht; Nikander, *Alexipharmaka* 433, κεβλήγονος in der Bedeutung ‘mit dem Samenkorn in seinem Kopf’. Der Monatsname Ὑπερβερεταῖος scheint dem attischen ὑπερφερέτης zu entsprechen. Nach Plutarch benutzten die Makedonen β statt φ, während man in Delphi β statt π benutzte.²⁵

Besondere Aufmerksamkeit verdient der Name Σταδμέας (*IG* 1³.89.64, Athen 423/2 v.Chr.), der sich auf einen Makedonen bezieht, der unter der Führung von Perdikkas II. den oben erwähnten (5.3) Bündnisvertrag mit den Athenern mitunterschrieb. Wenn der Name von σταθμός kommt, dann handelt es sich um einen weiteren Fall, wo δ statt θ begegnet (s. Masson 1998, 118). Der Name **Σταλμέας auf einer makedonischen Inschrift ist wahrscheinlich der gleiche Name und kann mit Ἄδεῖα Σταδ[μ]εῖ[ου] verglichen werden, von dem Σταθμιάς kommt, das in Mantinea (Arkadien) vorkommt. Ist diese Interpretation richtig, würde uns der sporadische Gebrauch der stimmhaften statt der behauchten Laute zurück ins letzte Viertel des 5. Jh.s v.Chr. bringen. Wenn der Name des Sees Βοίβη, der in der thessalischen Ebene liegt, Φοίβη ‘strahlend’ repräsentiert, würde er einen weiteren Fall der gleichen Veränderung darstellen (s. Hatzopoulos 2007a, 170; Helly 2007, 212f.).²⁶ Es sei bemerkt, dass das, was wir finden, die gelegentliche Schreibung Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ ist, aber nicht umgekehrt, was die Möglichkeit ausschließt, das Zusammenfallen von stimmhaften und Hauchlauten zu behaupten. Das einzige Mal, wo Φ statt Β auftaucht, ist im Typ βεφαίως statt βεβαίως, in einem Kaufvertrag 352–350 v.Chr., der in Amphipolis gefunden wurde (s. Hatzopoulos 1996, 2. Bd., Nr. 88). Bemerkenswert, dass diese Stadt erst 357 v.Chr. von Philipp II. erobert wurde.**

9

Die Interpretation der Schreibung Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ

9.1

Die nicht-griechische Hypothese

Die verbreitetste Ansicht (sie lässt sich auf P. Kretschmer zurückführen und wird nur von den Glossen gestützt) beinhaltet, dass Aussprache und Schreibung eines stimmhaften Verschlusslautes anstelle eines homorganen stimmlosen Hauchlautes zeigen, dass das Makedonische eine indogermanische Sprache war, in der die überkommenen stimmhaften Hauchlaute ihren Hauch verloren (*b^h > b, *d^h > d, *g^h > g). Das steht natürlich im Gegensatz zu dem, was in der griechischen Sprache geschah, wo bekanntlich die überkommenen stimmhaften Hauchlaute zu stimmlosen wurden (*b^h > p^h, *d^h > t^h, *g^h > k^h) – früher als die mykenischen Täfelchen und vor der Anpassung von Linear B für die griechische Schrift.²⁷ Nach Kretschmer unterschieden sich die makedonische und griechische Sprache voneinander, weil es sich um verschiedene indogermanische Sprachen handelte.

Diese Theorie ist irrig. Wie Panayotou hervorhebt (1993, 28), gibt es einen stimmhaften Verschlusslaut anstelle des entsprechenden ererbten stimmhaften Hauchlauts nur sporadisch.²⁸ Das Resultat der Behandlung der indogermanischen Hauchlaute auf den makedonischen Inschriften wird allgemein mit φ, θ oder χ wiedergegeben: z.B. Θεμίδος (*SEG* 39.567a, Elimeia, Aiane, 5. Jh. v.Chr.); Μαχάτας Λικκύρου in eine Grabinschrift (*SEG* 54.612, Orestis, Pentavryson, Mitte 4. Jh. v.Chr.); βασιλέως Φιλίππου auf einigen Keramiktäfelchen (*SEG* 2005.682); Θεοτέλο^ϛ (*SEG* 50.264, Pydna, Ende 5. Jh. – Anfang 4. Jh. v.Chr.; vgl. *SEG* 47.944).²⁹

Gleichwohl sei bemerkt, dass kein Gattungsname, Personennamen oder Ortsname mit beiden alternativen Schreibungen im gleichen Text begegnet, was die Hypothese des Makedonischen als nichtgriechischer indogermanischer Sprache endgültig dementieren würde.

Um abzuschließen: Die Schreibungen Β, Δ oder Γ statt Φ, Θ oder Χ für die ererbten stimmhaften Hauchlaute begegnen nur sporadisch und sind weit davon entfernt, Resultat eines mit allgemeiner Geltung Lautgesetzes zu sein. Außerdem wird die Entwicklung der Hauchlaute zu stimmhaften Verschlusslauten weder von einem bestimmten phonetischen Umfeld noch von der Chronologie oder der geographischen Herkunft des Textes geregelt; wahrscheinlicher ist die Existenz eines sozilinguistischen Unterbaus, der dieses gelegentliche Erscheinen erklärt.

9.2

Die Lehnhypothese

DE Brixhe & Panayotou (1994b), Brixhe (1999) und Panayotou (2001, 322f. = Panayotou 2007a) schlagen vor, die Schreibung mit stimmhaftem Verschlusslaut zeige, dass das Makedonische Wortschatz, Orts- und Personennamen von Volksgruppen assimilierte, die in Makedonien wohnten, aber eine indogermanische Sprache sprachen, in der die überkommenen Hauchlaute ihre Aspiration verloren hatten.

Die Makedonen der geschichtlichen Zeit werden das Ergebnis der Verschmelzung zweier Sprachgruppen gewesen sein. Die eine sprach einen den nordwestlichen Dialekten verwandten griechischen Dialekt, der bis zum Ende der hellenistischen Zeit benutzt wurde, und die andere sprach eine phrygische Variation. Wie Herodot berichtet (7.73), hießen die Mitglieder der zweiten Gruppe Βρύγες vor ihrer Emigration von Thrakien zur anatolischen Halbinsel, wo sie den Namen Phryger annahmen. Ihre Sprache verschwand ab dem 5. Jh., nachdem sie einen starken Einfluss auf die Religion und die Personennamen der herrschenden Klasse Makedoniens ausgeübt hatte und so die bedeutende Rolle belegte, welche die Sprecher dieser Sprache bei der Entstehung der makedonischen Individualität in der historischen Zeit spielten.

Ein Merkmal der von den Brygen gesprochenen Sprache, das wir auch in ihrem Stammesnamen beobachten können, ist, dass die überkommenen indogermanischen geschlossenen Hauchlaute ihre Behauchung verloren: so begegnet im Phrygischen der Typ *edaes* von der Wurzel **d^heh₁*- ‘stelle, tue’, und das neuphrygische αββερετ (begegnet fünfmal) und αββερετορ (dreimal) von der Wurzel **b^her*- ‘trage’.³⁰

Die Sprache der Brygen – eine Art Phrygisch, die wir zur Erleichterung brygisch nennen können – wurde in Makedonien allmählich an den Rand gedrängt, wo die Mehrheit der Bevölkerung Griechisch sprach und erlosch schließlich vor dem Erscheinen unserer ersten Belege. Diese Sprache hat ihre Spuren in den Ortsnamen und Personennamen sowie in Glossen hinterlassen, die von den Lexikographen gesammelt wurden, als die Sprache schon längst verschwunden war.³¹

Die Entlehnung brygischer Worte im griechischen Dialekt Makedoniens würde unter Anderem ziemlich viele Merkmale des Makedonischen erklären und zwar die hohe Frequenz nicht zu erwartender stimmhafter Verschlusslaute in Wortschatzbereichen wie Personen- und Ortsnamen, das Fehlen von Doppelschreibungen des selben Personennamens des gleichen Individuums sowie die unregelmäßige Verteilung der stimmhaften Verschlusslaute: Βουκεφάλας neben Κέβων· Φίλιππος neben Βιλίστα, usw.

Die „brygische“ Interpretation der Schreibungen im Makedonischen mit stimmhaften Verschlusslauten anstelle von Aspiraten war Gegenstand

³⁰ Die Brygen waren auch wohl verantwortlich für das Schwanken zwischen stimmhaften und stimmlosen Lauten bei der makedonischen Aussprache der griechischen Verschlusslaute (s.o. 5.3).

³¹ Da die ererbten stimmhaften Hauchlaute im Thrakischen ebenfalls ihre Behauchung verloren (s. Brixhe & Panayotou 1994a, 199), kann diese Sprache ebenfalls verantwortlich für die Herkunft der stimmhaften Verschlusslaute des Makedonischen sein.

32 Zu Κεβαλίνοσ s. IG 11.2 137, Delos, 313–302; 145, Delos, 302 v.Chr. und 154, Delos, 296 v.Chr.; Tatakí 1998, 339; Hatzopoulos 2007a, 171, Anm. 79; zu Βέτταλοσ s. EKM Beroia 4, 223 v.Chr.; SEG 54.603.

33 Es gibt keinen Fall eines stimmhaften Verschlusslautes, der sich aus einem ererbten aspirierten Labiovelar $*g^{wh}$ (z.B. $\nu\epsilon\acute{\iota}\phi\epsilon\iota < *sneig^{wh}$, $\delta\phi\iota\varsigma < *og^{wh}i-$, $\theta\epsilon\rho\mu\acute{o}\varsigma < *g^{wh}er-$, $\theta\epsilon\acute{\iota}\nu\omega$, $\phi\acute{o}\nu\omicron\varsigma < *g^{wh}en-$, $*g^{wh}on-$) ergäbe.

34 So wird das Wort *to-no* (*thónos* ‘Thron’) mit dem gleichen Anfangskonsonanten geschrieben wie *to-so* (*tós(s)os* ‘so viel’), aber nicht *-do-ke* (*dó:ke* ‘(er) gab’). S. Lejeune 1972, 30.

35 Die Dissimilation der Hauchlaute oder das Grassmann’sche Gesetz ($*t^{h}r\acute{e}\phi\omicron$: $>$ $\tau\rho\acute{\epsilon}\phi\omega$, $*h\acute{e}k^{h}$: $>$ $\xi\chi\omega$) ist später als der Verlust der Stimmhaftwerdung der ererbten stimmhaften Hauchlaute, sogar noch später als die mykenischen Täfelchen (s. Lejeune 1972, 56f.).

lebhafter und heftiger Diskussionen. Hatzopoulos (2000, 2007a; s. auch Dubois, *Bull. épigr.* 2000, 210; Helly 2007) lenkte die Aufmerksamkeit auf die Personennamen Κεβαλίνοσ und Βέτταλοσ (EKM Beroia 4, 223 v.Chr.; s. SEG 54.603), die einer detaillierten Betrachtung bedürfen.³²

Wenn es auch im Makedonischen keine Beispiele für stimmhafte Verschlusslaute gibt, die sich aus ererbten labiovelaren Hauchlauten ergeben hätten, hat der Personenne im Genitiv Βεττάλου einen Anfangskonsonant, der sich in der gleichen Zeit wie die Labiovelare vor [e] änderte. Βέτταλοσ ist wahrscheinlich der Stammesname „Thessaler“. Der Gegensatz zwischen dem attischen Θετταλόσ und dem böotischen Φετταλόσ deutet an, dass, unabhängig von seiner Etymologie und was auch immer der Anfangskonsonant gewesen sein mag, er sich auf die gleiche Weise wie der Labiovelar $*g^{wh}$ - vor [e] entwickelte.³³ Da der Verlust der Stimmhaftigkeit $*g^{wh}e-$ $>$ $*k^{wh}e-$ in die vormykenische Zeit datiert wird,³⁴ während der Verlust der Labiovelare vor [e] nachmykenisch ist (wie die Existenz einer bestimmten Reihe von Silbenbuchstaben, mit denen die Labiovelare wiedergegeben wurden, z.B. *e-qe-ta* [hek^wéta:s], *qe-to* [k^wéthos], vgl. πίθοσ usw. zeigt), kommen wir zu dem Schluss, dass, wenn eine solche Entwicklung gleichzeitig im ganzen griechischsprachigen Raum stattfand, muss Βέτταλοσ nachmykenisch sein (s. Dubois, *Bull. épigr.* 2000, 210; Helly 2007, 213; Hatzopoulos 2007b, 230f.). Wir können, mit anderen Worten, die folgende Änderungsreihe rekonstruieren:

- 1 Vormykenischer Verlust der Stimmhaftigkeit bei Aspiraten: $*b^h$, $*d^h$, $*g^h$, $*g^{wh} >$ p^h , t^h , k^h , k^{wh} ;
- 2 Nachmykenische Behandlung der Labiovelare vor [e(:)];
- 3 Gelegentliche Schreibung im Makedonischen Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ.

Wir können den sicheren Schluss ziehen, dass die makedonischen stimmhaften Verschlusslaute sich bereits in der nachmykenischen Zeit entwickelt hatten. Κεβαλίνοσ kommt von der Wurzel $*g^he^b^h(e)l-$ das im Althochdeutschen *gebal* ‘Schädel’ bezeugt wird (s. Chantraine, DELG s.v. κεφαλή). Der erste Verschlusslaut in Κεβαλίνοσ befindet sich im Einklang mit demjenigen, der im Griechischen zu erwarten ist, aber der zweite Konsonant bietet den bezeichnenden makedonischen stimmhaften Verschlusslaut statt des zu erwartenden stimmlosen Hauchlauts der anderen griechischen Dialekte. Das normale phonetische Ergebnis wäre Κεφαλίνοσ im Griechischen und $*\Gamma\epsilon\beta\alpha\lambda\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ im angenommenen Brygischen. Κεβαλίνοσ ist kein Lehnwort (aus dem brygischen $*\Gamma\epsilon\beta\alpha\lambda\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$), sondern das Ergebnis einer teilweisen phonetischen Interferenz des griechischen Κεφαλίνοσ. Anders gesagt: Wir können den Verlauf der Veränderungen im Griechischen folgendermaßen rekonstruieren:

- 1 Ererbter Typ: $*g^he^b^h(e)l-$;
- 2 Vormykenischer Verlust der ererbten stimmhaften Hauchlaute: $k^he^p^hal-$;
- 3 Nachmykenische Dissimilation von Hauchlauten (Grassmann’sches Gesetz): kep^hal ;³⁵
- 4 Teilweise phonetische Interferenz, die von einer nichtgriechischen, aber indogermanischen Sprache hervorgerufen wurde, in der die ererbten geschlossenen Hauchlaute ihre Behauchung verloren: *kebal(inos)*.

Wenn diese chronologische Reihenfolge der Veränderungen stimmt, ist die sich ergebende Folgerung, dass der Einfluss der hypothetischen nichtgriechischen Sprache auf den makedonischen Dialekt nachmykenisch ist.

Es ist darauf hinzuweisen, dass Κεβαλίνοσ kein brygisches, sondern ein hybrides Resultat ist, das eine griechische und eine brygische Entwicklung der ererbten Hauchlaute vermengt. Das bedeutet, dass Κεβαλίνοσ kein Wort ist, das sich das Griechische in dieser Form geliehen hat, sondern ein griechisches Wort, das den Wandel eines Verschlusslauts wegen der phonetischen

Interferenz mitmachte, welche der Konsonant hervorgerufen hat, den das gleiche Wort in einer anderen Sprache hatte, die in der gleichen Gemeinschaft gesprochen wurde. Es handelt sich nicht um ein Lehnwort aus einer Fremdsprache, sondern um die Übertragung eines fremden Lauts in ein griechisches Wort. Das führt zum Schluss, dass Κεβᾶλινοϛ das Ergebnis einer phonetischen Interaktion zwischen Sprachen ist, die in der gleichen Sprachgemeinschaft gesprochen wurden.

9.3

Die Hypothese der Frikativierung

In zahlreichen seiner Untersuchungen behauptet Hatzopoulos (1987b, 2000, 2006, 2007a), dass die Schreibungen Β, Δ und Γ für Φ, Θ und Χ in den makedonischen Inschriften, die in der Koiné geschrieben sind sowie in den Glossen, die dem Makedonischen zugerechnet werden, zeigen, dass die stimmlosen Hauchlaute und die stimmhaften Verschlusslaute zu einer frühen Zeit in Frikative umgewandelt wurden. Die Schreibungen Β, Δ und Γ könnten die Entwicklung der stimmlosen Hauchlaute (Φ, Θ und Χ) zu stimmlosen Frikativen und die parallel dazu verlaufende Umstellung der stimmhaften Verschlusslaute (Β, Δ und Γ) zu stimmhaften Frikativen bekunden. Mit anderen Worten: Die Schreibung Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ könnte aufgrund der folgenden Änderungsreihe interpretiert werden:

- 1 Wandel der stimmhaften Verschlusslaute zu stimmhaften Frikativen oder Approximativen (b, d, g > β, δ, γ);
- 2 Die geschlossenen stimmlosen Hauchlaute werden zu stimmlosen Frikativen (p^h, t^h, k^h > f, θ, χ);
- 3 Die stimmlosen Frikative werden zu stimmhaften (f, θ, χ > v, δ, γ).

Wie Brixhe bemerkte (1999, 58f.), ist eine derartige Änderungsreihe, wenn auch nicht unmöglich, so doch ganz unökonomisch und setzt einen frühen Zeitpunkt für die Affrikatierung der Verschlusslaute voraus, ein Wechsel, von dem man annimmt, dass er sich im 1. Jh. v.Chr. ausbreitete (s. Lejeune 1972, 55, 61). Es stimmt, dass in anderen Dialekten Schreibungen begegnen, die wahrscheinlich als Resultat einer vorzeitigen Frikativierung angesehen werden (s. Lejeune s.o., 54ff.), aber solche Fälle sind nicht so häufig, wie sie im Makedonischen gewesen sein dürften. Die Interpretation der gelegentlichen Schreibung Β, Δ, Γ, als Resultat der frühzeitigen Frikativierung der stimmlosen Hauchlaute im Makedonischen gibt zwar eine interne Erklärung, setzt aber eine frühe Datierung voraus, zu der es in der Geschichte des Griechischen keine Parallele gibt.

Außerdem, so behauptet Hatzopoulos, würden Schreibungen wie die oben angeführten (5.3) δαπινά statt ταπεινά einen Hinweis darauf geben, dass die Stimmhaftwerdung der stimmlosen Verschlusslaute und der behauchten Verschlusslaute sich bereits ab dem 4. Jh. v.Chr. oder sogar noch früher durchsetzte. So wäre das makedonische Lautsystem dem heutigen spanischen und demjenigen ähnlich, das für das Gotische rekonstruiert wurde, Sprachen also, bei denen die stimmhaften Verschlusslaute je nach Umfeld zwei phonetische Realisierungen haben. Während im Spanischen solche Phoneme als geschlossene nach einer Pause, nach einem nasalen Konsonanten (/m/, /n/, /ɲ/) oder im Fall von /d/ nach einem lateralen Frikativ (/l/, /ʎ/) realisiert werden, werden sie als Frikative in den übrigen Fällen realisiert. Im Gotischen wurden /b, d, g/ als Approximative [β, δ, γ] zwischen Vokalen realisiert. Doch ist dies nicht der Fall im Makedonischen, in dem zwei von drei hypothetischen Fällen eines stimmhaften statt eines zu erwartenden stimmlosen Verschlusslaut am Wortbeginn erscheinen, wahrscheinlich nach einer Pause: οἰκίετε, δαίμονες φίλοι, δαπινά γάρ ἰμέ φίλων πάντων (Z. 6 des Fluchtäfelchens von Pella) und]νοϛ, Βορδινο[

auf der Liste der Makedonen, die den Pakt mit Athen abschlossen (IG 1³.89.72, 423/2 v.Chr.). Bekanntlich weisen die Verschlusslaute in solchem Umfeld eine Stabilität während der gesamten Geschichte des Griechischen auf.

Nach Hatzopoulos (2000, 115f.) kann der Wandel der stimmhaften und stimmlosen Verschlusslaute zu Frikativen als Ergebnis einer inneren Entwicklung des Griechischen erklärt werden und ist nicht auf eine Wort- oder Lautinterferenz aus einer anderen Sprache zurückzuführen. Eine derartige Aussprache wird mehr irgendeine Isoglosse gewesen sein, welche der makedonische mit dem thessalischen Dialekt von Perrhaibia teilte, wo die Personennamen das gleiche Phänomen aufweisen: Δρεβέλαος (= *Τρεφέλεως), Βουλονόα (= Φυλονόα). Wie wir gesehen haben, scheint die Isoglosse auf die Migration der makedonischen Bevölkerung nach der Eroberung des Gebiets im 5. Jh. v.Chr. zurückzuführen sein (s. Helly 2007, 196f.).

9.4

Die Interferenz-Hypothese

Wie wir sahen, ist der Versuch einer internen phonetischen Exegese der hier untersuchten Schreibungen nicht kompatibel im Fall der Entwicklung der Verschlusslaute zu Frikativen mit der Datierung dieses Lautwechsels in der Geschichte des Altgriechischen, während sie im Fall des Zusammenfalls von stimmhaften und stimmlosen Verschlusslauten in Gegensatz zur Stabilität der stimmlosen Verschlusslaute in der Geschichte des Griechischen gerät und außerdem keine Parallelen in anderen Sprachen aufweist. Unter diesen Umständen ist es sicherer, anzunehmen, dass die Stimmhaftwerdung auf eine fehlerhafte Übertragung eines Lauts aus einer fremden Sprache ins Makedonische zurückzuführen ist. Anders gesagt: Die Schreibung der stimmhaften Verschlusslaute anstelle der Hauchlaute kann mit der Hypothese interpretiert werden, dass die natürlichen Sprecher einer Sprache auf falsche Weise eine Artikulationsgewohnheit der Aussprache eines Lauts von ihrer Muttersprache bei der Aussprache eines Lauts einer fremden Sprache anwenden, die ihrem Laut ähnlich, aber mit ihm nicht ganz identisch ist. Allgemein bezieht sich die sprachliche Interferenz auf die irrtümliche Kenntnisanwendung von der Muttersprache auf einen zweiten Sprachkodex. Wie wir gesehen haben, unterscheidet sich die Übertragung von der lexikalischen Entlehnung durch Folgendes: Während die Entlehnung nicht voraussetzt, dass der Benutzer eines entliehenen Begriffs zweisprachig ist, meint die phonetische Interferenz immer zweisprachige Sprecher, insofern es einen Versuch einer Kenntnisanwendung von der Muttersprache auf ein zweites Sprachsystem reflektiert. Im diesem Fall haben wir es mit der Übertragung eines Lauts aus einer lebenden Sprache in einen Laut des Makedonischen und nicht mit der Übertragung eines Worts aus einer toten Fremdsprache zu tun.

Die Hypothese der phonetischen Interferenz erklärt ziemlich überzeugend das gelegentliche Auftauchen stimmhafter Verschlusslaute im Makedonischen und stimmt mit der Nachricht der antiken Quellen überein, dass ein Teil der makedonischen Bevölkerung kein Griechisch sprach. Die Schreibungen Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ sind besonders häufig bei den Personennamen. Mit Ausnahme von Βερενίκα erscheinen die Schreibungen mit Β, Δ und Γ nicht bei den Namen von Personen von hohem gesellschaftlichem Rang, was zu der allgemeinen These passt, dass die makedonischen Könige Griechisch sprachen und über Nichtgriechen herrschten. Die Hypothese der phonetischen Interferenz erklärt auch, dass wir das, was wir in der Wirklichkeit finden, gelegentliche Schreibungen mit Β, Δ, Γ statt Φ, Θ, Χ sind, aber nicht umgekehrt, was die Wahrscheinlichkeit des Zusammenfalls von stimmhaften und Hauchlauten ausschließt.

Die antiken Quellen betonen den Gebrauch des Makedonischen in Situationen von Aufruhr und Unruhen (s. Plutarchos, *Alexander* 51.6; *Eumenes* 14.11) oder als Instrument von Vertrautheit und freundschaftlicher, gefühlvoller Versöhnung (s. Pseudo-Kallisthenes 3.32) oder als Indiz ethnischer Identität (s. Diodoros Siculus 17.101.2). Der Gebrauch des makedonischen Dialekts für solche kommunikativen Funktionen betont sein niedriges Prestige im Vergleich zur attisch-ionischen Koiné, die in der offiziellen Kommunikation schon sehr früh benutzt wurde. Ein solcher Zustand erinnert lebhaft an die Fälle von Zweisprachigkeit, einen Zustand, in dem zweisprachige Gemeinschaften eine „hohe“ Sprachsorte eines Sprachkodexes für den offiziellen Umgang benutzen und eine „niedrige“ für die familiären und inoffiziellen Bereiche der sozialen Interaktion.³⁶ Die antiken Quellen berichten auch von der Unverständlichkeit des Makedonischen (Curtius 6.9.34–36, 6.11.4), und dieses Merkmal kann sich im Rahmen der Hypothese der phonetischen Interferenz bemerkbar machen.

10

Folgerung

DE

Der linguistische Zustand, der sich aus der Untersuchung der Zeugnisse ergibt, die im geographisch vielfältigen, aber politisch einheitlichen Gebiet des antiken Makedonien gefunden wurden, ist lediglich ein Sprachmosaik, das aus lokalen griechischen Dialekten und wahrscheinlich aus wenigstens einer nichtgriechischen indogermanischen Sprache besteht; ein sprachliches Adstrat, auf das nur bestimmte Glossen hinweisen, und zwei oder drei phonetische Merkmale, die eher auf das Phrygische, aber auch aufs Thrakische verweisen in Texten, die stets auf Griechisch geschrieben sind. Andere Sprachen, wie das Illyrische, wurden wahrscheinlich im Königreich Makedonien gesprochen, sind aber nicht in Texten erhalten und werden auch nicht von antiken Autoren erwähnt.³⁷ Eine Anzahl fremder Personennamen, die in Texten des Altgriechischen aufgeführt sind, verweisen ebenfalls auf Sprecher des Phrygischen, Thrakischen und Illyrischen.

Die oben angeführte unbekanntere indogermanische Sprache war wohl noch in der Zeit der ersten schriftlichen Texte im 5. Jh. v.Chr. lebendig. Sie hielt sich wenigstens in dem Maße, wie die Spuren ihrer Interferenz in der Aussprache des Griechischen in den griechischen Texten erkennbar sind. Die lokalen griechischen Dialekte, die in den Stadtstaaten gesprochen wurden, welche dem makedonischen Königreich eingegliedert wurden, wurden im Lauf der Zeit von der attisch-ionischen Koiné für die Bedürfnisse der geschriebenen Sprache, aber auch für die wachsenden kommunikativen Funktionen seit der Mitte des 4. Jh.s ersetzt, also früher als in anderen griechischen Gebieten. Da die attisch-ionische Koiné ihre kommunikativen Funktionen vermehrte, wurde der makedonische Dialekt, der offenbar nie für die Abfassung offizieller Schriftstücke verwendet worden war, auch nicht mehr für die Abfassung privater Texte verwendet. Die römische Eroberung 168 v.Chr. beschleunigte wahrscheinlich den Niedergang der lokalen Dialekte und verstärkte den Gebrauch der attisch-ionischen Koiné. Nach der Umwandlung von Makedonien in eine römische Provinz wurden die lokalen griechischen Dialekte und die unbekanntere indogermanische Sprache nicht mehr benutzt und verschwanden sehr bald völlig. Die letzte Erwähnung des makedonischen Dialekts in mündlicher Rede datiert an den Beginn der nachchristlichen Zeit, da, wie Strabon berichtet (7.7.8), einige (ἔθνη) Makedonen δῖγλωττοι waren (also die Koiné und den lokalen Dialekt sprachen).³⁸

³⁶ In Gesellschaften mit zwei Sorten der gleichen Sprache wird die Sorte mit hohem Prestige bei öffentlichen und offiziellen Kommunikationsanlässen benutzt, während die Sorte mit geringem Prestige sich im Allgemeinen auf familiäre und inoffizielle Kontakte und auf den privaten Umgang beschränkt (s. Ferguson 1959). Zum Phänomen der (gesellschaftlichen) Zweisprachigkeit [diglossia] in zweisprachigen Gemeinschaften, in denen zwei Sprachen gesprochen werden, die miteinander nichts zu tun haben s. Fishman 1967.

³⁷ Zu einem Keramikfragment, auf dem ein Brief auf Karisch eingeritzt ist s. SEG 48.847 (Mygdonia, Therme, 6. Jh. v.Chr.).

³⁸ Königin Kleopatra sprach vorzüglich Makedonisch (s. Plutarchos, *Antonius* 27.5).

Das antike Makedonisch als griechischer Dialekt: Kritischer Überblick über die jüngste Forschung

1 Einführung

1 Wegen Raum Mangels werden hier nur wenige Inschriftenzeugnisse angeführt. Für mehr Beispiele verweise ich auf die Publikationen von Panayotou und Hatzopoulos. Dank schulde ich Alcorac Alonso Déniz für einige interessante Vorschläge.

2 In bestimmten Fällen sind die Glossen typische griechische Wörter, die eine Spezialbedeutung haben oder aus irgendeinem Grund als bezeichnend für das Makedonische angesehen wurden (Sowa 2006, 117–118): vgl. βηματίζει τὸ τοῖς ποσὶ μετρεῖν, ἀργιόπους (wahrscheinlich statt ἀργίπους)· ἀετός oder θούριδες νύμφαι, Μοῦσαι.

Die Frage, ob die Sprache der antiken Makedonen einen griechischen Dialekt oder eine unterschiedliche Sprache darstellte, hat in den letzten dreißig Jahren besondere Aufmerksamkeit erfahren. Bis vor Kurzem herrschte im akademischen Raum, besonders außerhalb Griechenlands, die Ansicht vor, das antike Makedonisch sei eine eigene indogermanische Sprache, die mit dem Griechischen mehr oder weniger verwandt und wahrscheinlich Mitglied des Thrakisch-phrygischen Zweigs (im Folgenden: Thrakisch-phrygische Hypothese) sei. Diese Ansicht weicht in den letzten Jahren jedoch immer mehr zurück und macht der Überzeugung Platz, dass die Makedonen einen griechischen Dialekt sprachen (im Folgenden Griechische Hypothese), obschon die makedonische Verwaltung bereits seit dem 4. Jh. v.Chr. im geschriebenen Wort zuerst die attische und dann die attisch-ionische Koiné benutzte, bis zum völligen Ausschluss der Umgangssprache (s. Panayotou 2007a für einen nützlichen Überblick).¹

Als Beweis zur Stützung der Griechischen Hypothese haben wir mehrere Tatsachen zur Verfügung:

- a Einige antike Quellen führen an, dass die Makedonen Griechen seien und einen Dialekt sprächen, der dem von Aitolien und des Epeiros ähnele.
- b Die meisten makedonischen Glossen, die von Hesychios überliefert werden, können als griechische Wörter mit gewissen phonetischen Eigentümlichkeiten interpretiert werden: z.B. ἄδῃ· οὐρανός. Μακεδόνες (AGr αἰθήρ), δώραξ σπλήν ὑπὸ Μακεδόνων (AGr θώραξ ‘Brust’, ‘Rumpf’), δανῶν· κακοποιῶν. κτείνων (wahrscheinlich *θανῶ = AGr θανατόω; vgl. maked. δάνος für das AGr θάνατος nach Plutarchos, *Moralia* 2.22c), γόλα (Manuscript γόδα)· ἔντερα (vermutlich für γολά = att. χολή ‘Galle’, ‘Gallenblase’, hom. χολάδες ‘Eingeweide’).²
- c Die erdrückende Mehrheit der Makedonen trug griechische Namen: Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Περδίκκας, Ἀμύντας usw.
- d Eine kleine Anzahl in der Regel kurzer Inschriften bezeugt eine griechische Sprachvariante, die mit dem Dorischen verwandt ist. Die ausführlichsten Texte sind das berühmte Fluchtäfelchen von Pella (im Folgenden PELLA, s. Appendix, S. 287), ca. 380–350 v.Chr. (SEG 43.434; vgl. Voutiras 1993, 1996, 1998; Dubois 1995) und ein Gesuch an die Orakelstätte des Zeus in Dodona (im Folgenden DODONA), das makedonische Herkunft haben kann (s.u. 5.2).
- e Schließlich haben Anna Panayotou und Miltiades Hatzopoulos diejenigen makedonischen Inschriften gründlich untersucht, die im attischen Dialekt oder der attisch-ionischen Koiné abgefasst sind, und einige charakteristischen Merkmale aufgespürt, die sie dem makedonischen Substrat zurechnen.

Gleichwohl ist die Griechische Hypothese noch nicht allgemein akzeptiert. Von den heutigen Zweiflern führe ich Colvin (2007, 2010) an, der die Frage nicht einmal anrührt³, Adrados (2005, 36–37), der einige Vorbehalte zum Ausdruck bringt und auf neue Daten wartet, und Horrocks (2010, 79 und 122, Anm. 1), der zwischen „einem außerordentlich abweichenden griechischen Dialekt und einem indogermanischen Dialekt schwankt, der dem Griechischen eng verwandt ist“.

Ich beabsichtige in diesem Text eine kritische Einschätzung der sprachlichen Zeugnisse vorzunehmen, die in den letzten Jahren für oder gegen die Griechische Hypothese vorgebracht wurden.

2

Die Urindogermanischen (IDG) Verschlusskonsonanten im Makedonischen

Kernpunkt der makedonischen Frage ist das Problem der Entwicklung der indogermanischen Konsonanten im Griechischen und Makedonischen, die herkömmlicherweise als stimmhafte, behauchte Verschlusslaute rekonstruiert werden (*b^h, *d^h, *g^h).⁴ Zweifellos entwickelten sich idg. *b^h, *d^h, *g^h im Griechischen zu stimmlosen Aspirata /p^h t^h k^h/ (Grapheme Φ Θ Χ). **Nach den Anhängern der Thrakisch-phrygischen Hypothese wandelten sich im Makedonischen (wie im Thrakisch-phrygischen und in anderen indogermanischen Zweigen *b^h, *d^h, *g^h zu stimmhaften Verschlusslauten /b d g/ (Grapheme Β Δ Γ). Daher nahm man an, dass der Verlust der Stimmhaftigkeit im Griechischen und der Wegfall des Hauchs im Makedonischen den Widerspruch erklären zwischen z.B. dem att. Φερενίκη vs. maked. Βερενίκα (attisch: Βερενίκη) (< idg. *b^her-), att. Φάλακρος vs. maked. Βάλακρος (att. φαλακρός ‘glatzköpfig’), att. Φυλομάχη vs. maked. Βουλομάγα (φῦλο- < idg. *b^hh₂u-sl-)⁵ oder das oben angeführte θώραξ vs. maked. δώραξ.**

Höchstwahrscheinlich beruht die Thrakisch-phrygische Hypothese auf einer falschen Einschätzung. Mein Ausgangspunkt wird die Arbeit von Hatzopoulos sein (2007a)⁶, welche die detaillierteste und ausgearbeitetste Präsentation der Griechischen Hypothese bis heute darstellt. Dieser ausgezeichnete Beitrag ist der Höhepunkt von fast zwei Jahrzehnten ununterbrochener Forschung am Konsonantensystem des Makedonischen (s. Hatzopoulos 1987a, 1998, 1999), und beruht auf vorhergehenden Vorschlägen zweier griechischer Wissenschaftler, von Hatzidakis (1896, 1911) und Babiniotis (1992a, 1992b). Hatzopoulos argumentiert, dass ein nicht griechischer Hauchwegfall im idg. *b^h, *d^h, *g^h > /b d g/ den Unterschied zwischen dem eigentlichen Griechischen und dem Makedonischen nicht hinreichend erklärt, zumal die inschriftlichen Zeugnisse über jeden Zweifel beweisen, dass auch die idg. reinen Verschlusskonsonanten *p, *t, *k einer Stimmhaftwerdung unterlagen: Vgl. z.B. Ἄρτεμις Διγαία ἐν Βλαγάνοις (= Ἄρτεμις Δικαία ἐν Βλαχάνοις),⁷ Βάλαγρος parallel zu dem vorher angeführten Βάλακρος (att. Φάλακρος), Βορδίνος (AGr Πορτίνος),⁸ Δρεβέλαος (att. Τρεφέλεως)⁹.

Das Konsonantensystem des Makedonischen lässt sich im Vergleich mit jenem des eigentlich Griechischen besser als Resultat einer Lautverschiebung innerhalb des Griechischen erklären und kann folgendermaßen rekonstruiert werden:¹⁰

IDG	Allg. Griechisch		Makedonisch
*p, *t, *k	/p t k/	(π τ κ)	> /p t k/ (π τ κ) ~ [b d g] (β δ ρ)
*b ^h , *d ^h , *g ^h	/p ^h t ^h k ^h / (/f θ x/ in einigen Dialekten)	(φ θ χ)	> /f θ x/ (φ θ χ) ~ [v ð γ] (β δ ρ)
*b, *d, *g	/b d g/ (~ [β ð γ] in gewissen Umfeldern)	(β δ ρ)	> /b d g/ (β δ ρ) ~ [v ð γ] (β δ ρ)

³ Colvin (1999, 279) merkt nur an: „Unser Nichtwissen über den Sprachzustand in Makedonien bleibt weiterhin nahezu total“.

⁴ Die umstrittene Frage, ob die idg. stimmhafte Verschlusslaute (mediae) wirklich stimmhafte behauchte Laute waren oder nicht, beschäftigt uns hier nicht.

⁵ Name einer Frau aus Makedonien, die auf Delos zahlreiche Weihgeschenke stiftete (IG 11.2.161B.102, 186.5, usf., ca. 278 v.Chr.).

⁶ Hatzopoulos' Mitteilung auf dem 4. Kongress für Altgriechische Dialektologie (Berlin) erfolgte im September 2001, und der Text wurde 2002 zur Publikation eingereicht, aber die Sitzungsberichte erschienen erst 2007.

⁷ Vgl. ἐν Βλαγάνοις Ἀρτέμιδι Διγαίᾳ (SEG 37.590, 2–3, Aigai, 189 n.Chr.). Hatzopoulos bringt den Ortsnamen *Βλάγανα und das Adjektiv Βλαγανίτις mit der Glosse βλαχάν-ὁ βράτραχος (Hesychos) in Verbindung; Merkwürdigerweise scheint Plutarchos (Moralia 292e4–8 [= Quaestiones Graecae]), die erste antike Quelle, die diese makedonische Besonderheit verzeichnet, anzudeuten, dass die Makedonen im Gegensatz zu den Einwohnern von Delphi das /p/ (und die übrigen stimmlosen Verschlusslaute) nicht stimmhaft machen: οὐ γὰρ ἀντὶ τοῦ φ τῷ β χ ρῶνται Δελφοί, καθάπερ Μακεδόνες, „Βίλιππον“ καὶ „Βαλακρὸν“ καὶ „Βερονίκην“ λέγοντες, ἀλλὰ ἀντὶ τοῦ π: καὶ γὰρ τὸ πατεῖν „βατεῖν“ καὶ τὸ πικρὸν „βικρὸν“ ἐπεικῶς καλοῦσιν [weil man in Delphi nicht das Β statt des Φ benutzt (wie die Makedonen „Βίλιππον“, „Βαλακρὸν“ und „Βερονίκην“ [für Φίλιππος, Φάλακρος und Φερονίκη] sagen), sondern anstelle von π: denn (in Delphi) statt πατεῖν ‘treten’ sagt man βατεῖν und statt πικρός ‘bitter’ βικρός].

⁸ Dieser Personennamen begegnet in einem Vertrag der Athener mit Perdikkas II. von Makedonien und Arrabaios von den Lyngesten (IG 3.89.72, 423/2 v. Chr.?) und ist sonst nicht überliefert (hapax legomenon). Der Typ Πορτίνος begegnet in Thessalien.

⁹ Vgl. Δρεβελάου (SEG 55.600.2, Doliche [Nordthessalien], 3. Jh. v.Chr.).

¹⁰ Es ist schwer festzustellen, ob /ph/ und /b/ zu Bilabialen wurden [ɸ] und [β] oder sich einen Schritt weiter entwickelten zu Labiodentalen [f] und [v]. Zur Vereinfachung verwende ich [f] und [v] im gesamten Text. Aus ähnlichen Gründen bleibt unsicher, ob das Resultat des Wegfalls der Geschlossenheit von /d/ ein alveolardentaler Konsonant war wie im Spanischen oder ein interdentaler wie im Neugriechischen.

11 Die Anhänger der „neuen Aussprache des attischen Dialekts“ (also Teodorsson 1974 und seine Epigonen) haben merkwürdigerweise das Bild eines gewissermaßen schizophrener Dialekts vor Augen, der außergewöhnlich innovativ ist, was die Vokalisierung angeht, und außergewöhnlich konservativ, was sein Konsonantensystem betrifft.

12 Vor einigen Jahren hatte ich die Gelegenheit, bestimmte Fragen dieser Art mit Hatzopoulos zu diskutieren (s. Hatzopoulos 1999, 235; 2007a, 162, 165, Anm. 1). Ich führe sie hier wieder an, um einen detaillierteren und ausführlicheren Überblick zu geben.

13 Die Umfeldler für Stimmhaftwerdung unterscheiden sich vielleicht leicht von einer Sprache zur anderen. Ähnliche phonetische Prozesse wirkten auch auf andere romanische Sprachen. Hier sei bemerkt die Entwicklung von lat. *f* > span. *h*–: lat. *fata* > span. *hada* [aða] ‘Fee’.

14 Verallgemeinernd könnte man sagen, dass die Frikativierung behindert wird, wenn irgendein homorganer oraler Verschlusslaut vorgeht: vgl. *robot débil* [ro'βod'deβil] ‘schwacher Roboter’ (im Gegensatz zu *voz débil* [ʰbo(ð)'ðeβil] ‘schwache Stimme’ oder *abad débil* [a'ba(ð)'ðeβil] ‘schwacher Abt’).

15 Ich danke Alcorac Alonso Déniz, der aus Las Palmas auf Gran Canaria stammt, für einige Informationen aus erster Hand zur Stimmhaftwerdung im Spanischen der Kanarischen Inseln.

Über die Zeit der Stimmhaftwerdung im Makedonischen sind wir nicht sicher, es gibt aber entsprechende Indizien in Inschriften des 5. und 4. Jh. v. Chr.: Vgl. das oben erwähnte Βορδῖνος, Βερεννώ (SEG 35.775, Aigai, ca. 350 v. Chr.) und δαπινά wahrscheinlich für ταπεινά in ΠΕΛΛΑ, Z. 6 (Dubois 1995, 195–196). Die sich anschließenden Beobachtungen ergänzen die Ansichten von Hatzopoulos (2007a).

Im Gegensatz zur herrschenden Meinung bin ich davon überzeugt, dass in den günstigsten Umfeldern die Frikativierung der behauchten und stimmhaften Verschlusslaute bereits in der klassischen Zeit in bestimmten, wenn nicht in allen antiken griechischen Dialekten in Kraft war: d. h. λάθος, τόδε wurden mit Frikativ ausgesprochen ([láθos], [tóðe]) – wie im Neugriechischen (zur frühen Frikativierung von /b d g/ im Altgriechischen vgl. Méndez Dosuna 1991–1993; 2009, 82–84).¹¹ Das Makedonische stellte unter diesem Blickwinkel keine Ausnahme von der generellen Tendenz der phonetischen Entwicklung des Altgriechischen dar.

Die Griechische Hypothese ist typologisch zwingend.¹² Zugegebenermaßen stellt der Fall des Makedonischen eine Ausnahme in der Geschichte des griechischen Konsonantensystems dar, wo sich die Stimmhaftmachung fast nur auf die Stelle nach dem Nasalkonsonanten beschränkt: Vgl. AGr πέντε [pénte] > NGr [pe(n)de]. Gleichwohl ist die Stimmhaftmachung von Verschluss- und Frikativen im Umfeld von Sonoren (V_V, R_V, V_R) ein verbreitetes Assimilationsphänomen in verschiedenen Sprachen der Erde. Charakteristisches Beispiel ist, wie sich die stimmlosen Verschlusslaute des Lateinischen im Spanischen entwickelt haben: Vgl. AGr. κατά > volkslat. *cata* > ['kada] > span. *cada* ['kaða] ‘jeder’; lat. *patre(m)* > ['padre] > span. *padre* ['paðre] ‘Vater’; AGr. Στέφανος > lat. *Stephanus* (ph = [f]) > span. *Esteban* [es'teβan] ‘Stefan’ AGr. ῥάφανος > lat. *Raphanus* > span. *rábano* ['raβano] ‘Radieschen’; Lat. *defensa(m)* > span. (dial.) *devesa* ‘Hazienda’ (Hochsprache *dehesa*), lat. *trifoliu(m)* > span. *trébol* ['treβol] ‘Klee’.¹³ Dagegen blieben die Verschlusslaute in Anfangsstellung (lat. *patrem* > span. *padre*) und nach einem Konsonanten stimmlos: *partem* > *parte* ‘Teil’, *altum* > *alto* ‘hoch’, *symphonia* (volkslat. **sumponia*) > span. *zampoña* ‘Hirtenflöte’, galizisch *zanfoña* ‘Drehorgel’. Hier sei angemerkt, dass im Gegensatz zu den neugriechischen /v ð γ/, die vollständige Phoneme sind (z. B. δίνω /'ðino/ ‘ich gebe’ vs. ντύνω /'dino/ ‘ich kleide’), die spanischen Frikative (oder annähernd) [β ð γ] bloß kontextabhängige Allophone von /b d g/ sind: z. B. *dios* ['djos] ‘Gott’ nach einer Pause, *el dios* [el'djos] ‘der Gott’ oder *un dios* ['un'djos] ‘ein Gott’, aber *la diosa* [la'ðjosa] ‘die Göttin’, *a Dios* [a'ðjos] ‘dem Gott’ und *por Dios* [por'ðjos] ‘von Gott’.¹⁴

Eine zweite Welle der Stimmhaftwerdung breitet sich heute in verschiedenen spanischen Dialekten aus. Die Änderungen, die im Spanischen bezeugt werden, wie es auf den Kanarischen Inseln gesprochen wird, können ein Licht auf den Fall des antiken Makedonisch werfen. In diesem Dialekt beeinflusst die Stimmhaftwerdung Verschlusslaute und Frikative [t]: *pata* ['pada] ‘Fuß (vom Tier)’, *muchacho* [mu'dzadzɔ] ‘Junge’ (Musterspan. ['pata], [mu'tʃatʃo]). Der Prozess hängt vom Umfeld ab, und so ist das /p/ in *pata* stimmlos nach einer Pause, aber stimmhaft nach einem Vokal in Sandhi, z. B. *la pata* [la'bada]. Die Frikativierung hat begonnen, sich auch in den Ausläufern der Stimmhaftwerdung von /p t k/ auszubreiten, sodass *la pata* [la'bada] oder [la'βaða] ‘der Fuß’ und *la bata* [la'βada] oder [la'βaða] ‘das Kleid’ vielleicht genau so klingen wie *lavada* [la'βaða] ‘gewaschen (fem.)’ (Musterspan. [la'pata], [la'βata], [la'βaða] dementsprechend).¹⁵

Die epigraphischen Daten weisen darauf hin, dass die Stimmhaftwerdung im antiken Makedonisch vielleicht auf sehr ähnliche Weise funktionierte. Andererseits wäre eine Sprache mit stimmhaften Obstruenten, aber ohne ihre

stimmlosen Entsprechungen typologisch ein seltenes Phänomen. Aus diesem Grund ist eine vom Umfeld unabhängige, allgemeine Stimmhaftwerdung von /p t k/ > /b d g/, /f θ x/ > /v ð γ/ im Makedonischen unwahrscheinlich. Wie auch im Spanischen der Kanarischen Inseln ist eine Stimmhaftwerdung am Wortbeginn reichlich bezeugt. Wahrscheinlich kam die Stimmhaftwerdung von Konsonanten in Anfangsstellung von der Generalisierung einer Sandhi-Variante¹⁶ z.B. ἄ Φερενίκα, ὁ Τρεβέλαος ausgesprochen als [ha:vereníka:], [hodrevéla:os]); zur Stimmhaftwerdung nach Sonoren vgl. Βορδίνος für Πορτίνος, Ἀμβίλογοσ für Ἀμφίλοχοσ oder den Monatsnamen Ξανδικός (< Ξανθικός).¹⁷ Hatzopoulos (1999, 239; 2007a, 165, 170) führt einige Fälle von Stimmhaftwerdung von Hauchlauten vor einem Nasal (z.B. Σταδμείας, Σταδμεάς für Σταθμεάς), die jedoch vielleicht zum Phänomen der Assimilation von Verschlusskonsonanten am Silbenschluss mit dem Folgelaut /m/ gehören: Vgl. *γράφμα > γράμμα, *ἀφῖκ-μαῖ > hom. ἀφῖγμαῖ (vielleicht [aphí:ɣmaῖ]).¹⁸

DE Von den Vorkämpfern der Thrakisch-phrygischen Hypothese ist wiederholt argumentiert worden, dass die Stimmhaftwerdung der Konsonanten im Makedonischen ein Merkmal ist, das sie sich auf Personennamen und Ortsnamen beschränkt und sogar auf dem Gebiet der Onomatologie keine Regelmäßigkeit zeigt oder sogar eine Ausnahme darstellt. Keins der beiden Argumente ist zwingend.

Einerseits wird Stimmhaftwerdung auch in anderen Wörtern als Personennamen bezeugt: im Fluchtäfelchen von PELLA (δαπινά statt ταπεινά) und in attischen oder Koiné-Texten ὑβό statt ὑπό oder das überkorrigierte βεβαίωσ statt βεβαίωσ)¹⁹ sowie in den makedonischen Glossen des Hesychios.

Was den zweiten Kritikpunkt betrifft, bemerkt Hatzopoulos (2007a, 171), dass eine Stimmhaftwerdung nur in einer begrenzten Gegend von Niedermakedonien bezeugt ist (Bottiaia und Pierien). Die Isoglosse dringt auch ins nördliche Thessalien (Perrhaibia, Nordpelasgiotis).

Die Dialektmischung kann –in Verbindung mit der synchronischen Differenzierung– den Regelmangel der Stimmhaftwerdung erklären. Beispielshalber werden die lateinischen Laute -p-, -t-, -k- im Italischen bisweilen in stimmhafte -v-, -d-, -g- verwandelt (Rohlf's 1966, §194, 199, 205): Volkslat. *pauperum > ital. povero 'arm', lat. episcopum > ital. vescovo 'Bischof' im Gegensatz zum lat. nepotem > ital. nipote 'Enkel', lat. apem > ital. ape 'Biene'. lat. patrem > ital. padre 'Vater', lat. strata > ital. strada 'Straße' im Gegensatz zum lat. pratum > ital. prato 'Wiese', lat. vitam > vita 'Leben'. lat. spicam > spiga 'Ähre', lat. pacare > ital. pagare 'bezahlen' im Gegensatz zu lat. urticam > ital. ortica 'Brennnessel', lat. amicum > ital. amico 'Freund'. Die Toskana, wo sich zu Beginn die moderne Hochsprache herausbildete, war eigentlich eine neutrale Zone zwischen den „stimmhaften“ Dialekten Norditaliens und den „nicht stimmhaften“ des Südens.

In einer bahnbrechenden Untersuchung versucht Tzitzilis (2008) vermutliche Überreste des antiken Makedonischen im modernen Dialekt des pierischen Berglands auszumachen. So führt er überzeugend das dialektale φρούτα 'geflochtene Verzierung am Saum eines Gewebes' auf das altmakedonische *ἄφρῦς -ῦτος 'Braue' (vgl. Hesychios ἄφροῦτες ὄφρῦες. Μακεδόνες) zurück, das mit dem att. ὄφρῦς -ύος < *h₃b^hr(e)uH- verwandt ist.²⁰ Das scheint die Existenz zweier makedonischer Varianten zu bestätigen: einer mit Stimmhaftwerdung (*ἄφρῦς) und einer ohne Stimmhaftwerdung (*ἄφρῦς).

Was die Entwicklung von *b^h, *d^h, *g^h, angeht, verweist Hatzopoulos (2007a, 172) diesbezüglich auf Folgendes:

- a Das stimmlose K- im Personennamen Κεβαλίνοσ (att. Κεφαλίνοσ) ist unvereinbar mit der Thrakisch-phrygischen Hypothese, nach der der Typ Γεβαλίνοσ²¹ zu erwarten wäre. Das K- in Κεφαλίνοσ / Κεβαλίνοσ ergibt sich aus der Anwendung zweier panhellenischer Phonetikprozesse,

¹⁶ Allgemein sind die Konsonanten mit den übrigen variablen Konstanten widerstandsfähiger gegen die Schwächung am Wortbeginn als im Wortinneren, aber diese Daumenregel weist bestimmte auffallende Ausnahmen auf, die nicht ganz verständlich sind: vgl. lat. pacem > baskisch pake / bake 'Frieden' (Michelena 1977, 238–240, 529ff.).

¹⁷ Vgl. Ἀμβίλογοσ, IG 9.2.325B.6, Aiginion (Thessalien, heute Kalambaka), Römerzeit.

¹⁸ Offensichtlich hat die Assimilierung in Σταδι^ο nur mit der Stimmhaftwerdung zu tun im Gegensatz zu γράμμα, ἀφῖγμαῖ, wo auch die Erweiterung der Nasalität enthalten ist.

¹⁹ Vgl. Hatzopoulos 1991, 38–43, Nr. 7.5, Amphipolis, nach 357 v.Chr.

²⁰ Tzitzilis merkt an, dass das Wort φρούτα die Genauigkeit von ἄφροῦτες des Hesychios bestätigt, das häufig zu ἄφροῦρες korrigiert wird. Ein Lemma ἄφροτες ὄφρῦες ist aus dem Lexikon des Kyrillos ins Glossar des Hesychios eingedrungen. Der Wechsel α/ο im Anfangsvokal ist problematisch. Sind also das AGr. ὄ- und das maked. ἄ- verschiedene Entwicklungen des idg. h₃? Eher unwahrscheinlich. Sowa (2007, 177–178) liebäugelt mit der Idee eines Wandels /o/ > /a/, der das ἄ- in ἄφροῦτες erklären könnte sowie in der makedonischen Glosse des Hesychios ἄλιζα λεύκη τὸ δένδρον (das Manuskript hat λεύκη τῶν δενδρῶν 'Pappel/Lepra der Bäume'), das Sowa mit dem thessalischen Ortsnamen Ὀλιζών 'Pappelhain' und mit ὀλιζών (d.h. ὀλειζών) verbindet. Diese Etymologie jedoch ist zweifelhaft und, wie Sowa selbst zugibt, die Bedingungen des Wandels /o/ > /a/ sind unklar. Alternativ könnte das maked. ἄφρῦς als rückwirkende Bildung vom kontrahierten ἄφρῦς (< ἄ ὄφρῦς) erklärt werden; vgl. NGr αὐγὸ 'Ei', das nach τὰ αὐγά gebildet wurde, das sich aus der irrtümlichen Wiederanalyse des kontrahierten ταῦγά [ta'vɣa] < [taɣ'a] < [taɣ'a] < AGr. τὰ ὠά) ergab.

²¹ Freilich könnte das bis heute nicht bezeugte *Γεβαλίνοσ eine klangliche Variation von Κεβαλίνοσ sein.

22 Das Grassmannsche Gesetz wirkte erst nach dem Wandel der idg. Aspirata in stimmlose. Diese Änderung ist wahrscheinlich später als die mykenische (Lejeune 1972, 57), vgl. θεός (myk. te-o [t^hehós]) > Θεός. Bei einer früheren Datierung würden wir eine Entwicklung θεός > ἴτεός > ἴτεός erwarten.

23 Βέτταλος kann ein Lehnwort aus dem Thessalischen sein (der Unterschied zwischen thess. -τθ- [tθh] und maked. -ττ- [tt] ist nicht der Rede wert). Hatzopoulos' Behauptung (2007a, 173), Φέτταλος, der Vorfahre des maked. Βέτταλος, sei später als die mykenische Zeit, ist nicht unbestritten. Es ist eine Tatsache, dass *k^w*, *g^w*, *k^{wh}* in Linear B noch mit speziellen Syllabogrammen (die Reihe q-) wiedergegeben werden, aber die Verschmelzung von Labiovelaren und Labialen kann sich in einer früheren Epoche im Protoäolischen abgespielt haben.

24 Vgl. τετράγγουρον 'große Gurke' (Herodianos, Suda).

25 Brixhe (2010, 65) hat den Ton seiner früheren Behauptungen gemäßigt und spricht nunmehr von „Merkmal mit geographischer Ausbreitung“.

nämlich dem der Stimmloswerdung von idg. *b^h, *d^h, *g^h und dem Hauchverlust (Grassmann'sches Gesetz), z.B. *g^heb^h- > protogr. *k^hep^hal- > gr. [kep^hal-] (κεφαλ-) > [kefal-] (κεφαλ-) > maked. [keval-] (κεβαλ-).²²

- b Der Name Βέτταλος sieht aus wie eine lokale Variante der Stammbezeichnungen att. Θετταλός, böot. Φετταλός, thess. Πετθαλός, deren Etymon einen behauchten Anfangslabiovelar enthalten haben muss: *g^{wh}-. Gemäß der Thrakisch-phrygischen Hypothese würde man im Makedonischen einen Typ mit *Γε- erwarten. Βέτταλος muss das Resultat der Entwicklung *g^{wh}e > *k^{wh}e > [p^he] > [fe] > [ve] mit einer Verschiebung *k^we* > *Pe* sein, die Kennzeichen des Äolischen ist.²³ Interessant ist die Tatsache, dass Tzitzilis (s.o., 239–240) in den heutigen Idiomen im Bergland von Pierien die verstärkende Vorsilbe πατρου- geortet hat, die dem τετρα- des NGr (vgl. τετράξανθος, ganz blond') entspricht:²⁴ z.B. πατράγουλος 'sehr unreif' (vgl. NGr άγουρος < άωρος), πατροχείλας 'mit dicken Lippen', πατρογύνικα 'stämmige Frau, Mannweib'. Tzitzilis führt πατρου- auf das antike thess. πετρο- (< *k^wet_τ-) zurück, das entweder ein Lehnwort des Makedonischen aus dem Thessalischen war oder eine Variante der Umgangssprache in einem Gebiet im Bereich des antiken Makedonischen, das zwei Merkmale aufwies, die auch das Äolische hatte, nämlich *k^we* > πε und *r > ορ / ρο.

Panayotou und Brixhe haben einige ihrer Studien der Frage des Konsonantismus des Makedonischen gewidmet (Brixhe & Panayotou 1988, 1994b; Brixhe 1999; Panayotou 2007a, 439). Brixhe (1999) übt mit plausiblen Argumenten an der Griechischen Hypothese Kritik (s. Hatzopoulos 2007a für eine detailliertere Widerlegung). Panayotou und Brixhe glauben, dass Personennamen wie Βερενίκη oder Κεβαλίνοϋ Überreste der Onomatologie eines Thrakisch-phrygischen Stammes sind, der von den Makedonen assimiliert wurde; diese Interpretation ist aber nicht sehr wahrscheinlich. Wie oben angemerkt, beschränkt sich die Stimmhaftwerdung nicht ausschließlich weder auf Personennamen noch auf die Hauchlaute des Urindogermanischen.²⁵

In einem vor wenigen Jahren erschienenen Artikel kommt O'Neil (2006, 205) zu dem Schluss, dass das antike Makedonisch die ursprünglich stimmhafte Aussprache der idg. behauchten Verschlusslaute bewahrte. Er sagt:

Die Tatsache, dass die Makedonen offenbar diese Laute sowohl mit stimmhaften als auch mit behauchten Verschlusslauten schon seit sehr früher Zeit wiedergaben, zeigt, dass sie sie als verschieden auffassten –sowohl von den stimmhaften Verschlusslauten als auch von den Hauchlauten des übrigen Griechisch. Die Makedonen bewahrten noch die stimmhaften Hauchlaute als von den stimmhaften Verschlusslauten verschiedene Phoneme, wobei sie die ursprünglich idg. stimmhafte Aussprache beibehielten, aber diese wurden von den übrigen Griechen als stimmhafte Verschlusslaute wahrgenommen.

O'Neils Vorschlag kann aus folgenden Gründen nicht akzeptiert werden:

- a Die Beibehaltung der „ursprünglichen“ Aussprache von idg. *b^h, *d^h, *g^h ist unwahrscheinlich, da behauchte stimmhafte Verschlusslaute nur im Indischen begegnen.
- b Wären die hypothetischen stimmhaften Hauchlaute /b^h d^h g^h/ unterschiedliche Phoneme im Makedonischen, dürften die natürlichen Sprecher des Makedonischen keine Probleme mit ihrer Aussprache gehabt haben. Wie die nichtmakedonischen Griechen diese Konsonanten gehört haben mögen, hat mit dem uns hier beschäftigenden Thema nichts zu tun.
- c O'Neils Theorie kann die Existenz des τ im Typ γενέσται (att. γενέσθαι) in ΠΕΛΛΑ Z. 8 nicht interpretieren. Ein hypothetisches /d^h/ hätte

entweder als γενέσθαι (mit Behauchung) oder als *γενέσθαι / *γενέζαι (mit Stimmhaftigkeit) wiedergegeben werden müssen.²⁶

- d O'Neil berücksichtigt nicht die Stimmhaftwerdung der einfachen Verschlusslaute in den Typen z.B. Διγία für Δικαία, δαπινά für ταπεινά usw.

3

Weitere Konsonantismusphänomene im antiken Makedonisch

Hatzopoulos (2007b) erforscht die Entwicklung der Labiovelare im antiken Makedonisch. Unter Vorbehalt schlägt er vor, dass der Personennamenname Ἐπόκιλλος (< **h₃ek^w*-) den Wandel des Typs **k^wi* > [ki] > κi bezeugt. Also handelt es sich um eine Isoglosse, die auch das Thessalische betrifft: Vgl. **k^wis* > κis (att. τις) im Ostthessalischen (Pelasgiotis). Das Zeugnis indessen eines einzigen Personennamens reicht nicht aus. Außerdem sind sowohl das /k/ im ostthessalischen κis wie auch das /t/ im westthessalischen (Thessaliotis) τις anomale Typen (statt des zu erwartenden *πis), die wahrscheinlich auf irgendeine abweichende Phonetikentwicklung zurückzuführen sind, die bezeichnend für die grammatischen Wörter ist.

DE

Auf der Grundlage der Personennamen Ἰκκότα, Ἰκκότιμος (< **h₁ek^wo*-), Ὀκκος (< **h₃ek^w*-) und Λυκκήα (abgeleitet von **luk^w*-) schlägt Hatzopoulos –wieder mit Vorbehalt– einen Wandel **k^wo* > κko im Makedonischen vor, mit verstärkter Verschließung, die eventuell vom Abstoßen des labialen Elements hervorgerufen wird. Eine solche Interpretation ist aber unverbürgt.²⁷ Einerseits bleibt ἵππος/ ἵκκος mit seiner unerwarteten Behauchung, der Präsenz des Vokals i- und dem doppelten -ππ- / -κκ- ein Rätsel für die griechische Phonologie. Jedenfalls erscheinen die doppelten -ππ- / -κκ- –wie auch immer sie erklärt werden mögen– in allen griechischen Dialekten. Was die Typen Ὀκκος und Λυκκήα betrifft, kann ihre Form alternativ und überzeugender auf der Basis der expressiven Verdoppelung erklärt werden, eines gewöhnlichen Phänomens bei den Personennamen.

Hatzopoulos merkt an, dass der Ortsname Βάττυνα (vielleicht verwandt mit βᾶσσα/βῆσσα) und das gerade angeführte Βέτταλος offenbar darauf hinweisen, dass das protogr. -*t^hj*- sich im Makedonischen zu -ττ- entwickelte. Auf einigen Weihinschriften, die im Apollo-Heiligtum in Xirolimni (Kozani) gefunden wurden, wird der Gott Με(σ)ζωρίσκος/Με(σ)ζορίσκος genannt.²⁸ Hatzopoulos interpretiert überzeugend diese Anrede als Ableitung von einem zusammengesetzten μέσ(σ)ο- (< idg. **med^hjo*-) + ὄρος (< idg. **h₃er*-) mit der Bedeutung '(Gegend) inmitten der Berge' (alternativ μέσ(σ)ο- + ὄρος < **worwo*- 'Zwischengrenze').²⁹ Auf dieser Grundlage schlägt er eine Entwicklung -*tj*- > -*t^hj*- > -*t^s*- > -*tt*- vor, die ebenso im Böotischen stattfindet. Er glaubt, dass die Schreibung ζ in Με(σ)ζωρίσκος / Με(σ)ζορίσκος einem Zwischenstadium -*t^s*- entspricht.

Hatzopoulos' Behauptungen sind in vieler Hinsicht problematisch:

- a Die progressive Assimilation -*t^s*- > -*tt*- scheint in phonetischer Hinsicht nicht schlüssig (Méndez Dosuna 1991–1993), während die Entpalatalisierung (fronting) -*t^hj*- > -*tt*- wahrscheinlicher ist.
- b Meines Wissens erscheint die Schreibung ζ als Resultat der Entwicklung von **t^hj* ausschließlich in archaischen Inschriften Kretas (7.–6. Jh. v. Chr.), vgl. ὄζοι, ἀνδάζαθαι (att. ὄσοι, ἀναδάσσασθαι), s. Buck 1955, 70.³⁰ Außerdem bleibt das Sigma in σζ ungeklärt: Meint Hatzopoulos vielleicht ein Hybrid von ζ und σ? Vorläufig interpretiere ich die Schreibungen ζ, σζ lieber mit Begriffen eines Prozesses der Stimmhaftwerdung ([-s-] > [-z-]), die sowohl zur Stimmhaftwerdung der übrigen Reibelaute /f θ x/ als auch zu den inschriftlichen Zeugnissen passt

26 <στ> gibt wahrscheinlich [st^h] wieder. Der Hauchlaut /t^h/ hat eine Reibung erfahren, es sei denn wir haben ein vorhergehendes /s/, und folglich war das θ, das den Reibelaut /θ/ wiedergab, kein geeignetes Graphem mehr für die Gruppen [st^h] (Lejeune 1972, 47, Anm. 7; 110, Anm. 8; Méndez Dosuna 1985, 333–394).

27 Die Verdoppelung in anderssilbischen Cluster C.w und C.j ist nicht Ergebnis einer verstärkten Artikulierung, sondern ergibt sich aus der teilweisen Resyllabierung (vgl. Βορέας > Βορῆας > *Βορjᾶς > *Βορjᾶς > Βορῆας; s. Méndez Dosuna 1994). Zur Verdoppelung unter Beibehaltung des [w], vgl. lat. aqua > ital. acqua [ˈak.kwa].

28 Μεσζορίσκω (SEG 49.846.2, 2. Jh. v. Chr.), Μεζωρίσκω (SEG 49.847, 2. /1. Jh. v. Chr.), [Μεσζορίσκω] (SEG 49.849.2–3, ca. 1. Jh. v. Chr.), [Μεσζορίσκω] (SEG 49.850.1, ca. 150–200 n. Chr.), Μεσζορίσκω] (SEG 49.851.1, ca. 150–200 n. Chr.). Die Lesart Μεσιώρισκος des ersten Herausgebers, die von der SEG adoptierte, ist offensichtlich falsch.

29 Diese Bedeutung könnte der Bedeutung von μέσσορος 'dazwischen befindliches Grenzzichen' in Tab. Heracl. 1.63, 69 entsprechen.

30 Vgl. auch ζ für *ts (< *ds) und *tw in zwei achäischen Pflanzstädten Großgriechenlands (Méndez Dosuna 1991, 32–33): ἡζᾶτο (att. καθήσατο) in SEG 17.442.4 (Kroton, 550–500 v. Chr.?) und τέζαρα (att. τέτταρα) in SEG 19.628.3 (Siris/Metapontion, 550–500 v. Chr.?).

31 S. das bereits angeführte, überkorrigierte βεράω in der gleichen Inschrift (Z. 6).

- (vgl. Διονύζιος für Διονύσιος in Hatzopoulos 1991, 38–43, Nr. 7.19, Amphipolis, nach 357 v.Chr.)³¹ und die Glossen Hesychios (vgl. Ζειρηνίς Ἀφροδίτη ἐν Μακεδονίᾳ = Σειρηνίς).
- c Bei allem Respekt für Hatzopoulos: Das -ττ- im makedonischen Βέτταλος und das böotische Φετταλός sind keine unbestreitbaren Beweise für irgendeine enge Beziehung zwischen dem Makedonischen und dem Böotischen. Es handelt sich um einen reinen Zufall.
- d Schließlich ist Hatzopoulos' Ansicht, die sich auf Brixhe stützt, dass das -ττ- ein archaisches Kennzeichen des Makedonischen sei, nicht treffend. Wir dürfen behaupten, dass die Entpalatalisierung -tʰ- > -tt- –oder die, wegen des Arguments, progressive Assimilation [ttʰ] > [tt]– ebenso neu erscheint (in Verbindung mit *tʰ) wie die Affrikativierung, die von einer proleptischen Assimilation [tʰtʰ] > [ttʰ] > [ss] (σσ) begleitet ist.

4

Die Vokale des antiken Makedonisch

4.1

Ein $\bar{\alpha}$, das dem attisch-ionischen η entspricht, ist gelegentlich in makedonischen Inschriften bezeugt, die im attischen Dialekt und der Koiné abgefasst sind. Fälle von $-\bar{\alpha}$ (< $-\bar{\alpha}\omega$) im Genitiv Singular Maskulin der ersten Deklination (ion. $-\epsilon\omega$, att. $-\omega\upsilon$) sind ebenfalls gut bezeugt, vgl. Εὐρυδικᾶ Σίρρα Εὐκλειᾶ (SEG 36.556, Aigai, 350–300 v.Chr.).

Auf dem Fluchtäfelchen von Pella begegnen wir folgenden Fällen eines nichtattischen $\bar{\alpha}$:

- $\bar{\alpha}$ für att.-ion. η : Θετίμας (Z. 2), γᾶμαι (Z. 4), ἄλλᾶν (Z. 4, 6), ἐρήμᾶ (Z. 6) usf.;
- Gen. Plur. $-\bar{\alpha}\nu$ (< $-\bar{\alpha}\omega\nu$) (ion. $-\acute{\epsilon}\omega\nu$, att. $-\acute{\omega}\nu$): τᾶν ἀλλᾶν πασοᾶν (Z. 1), χρᾶν (Z. 2).
- Tzitzilis (2008, 236, 240) führt mehrere Wörter des heutigen Idioms des pierischen Berglands an, die das antike $\bar{\alpha}$ bewahren: αλικία (< ἄλικιᾶ) vs. NGr ηλικία [ili'cia] 'Alter' (< att. ἡλικία), χειρολάβα (att. χειρολάβη), υλατόμους [ila'tomus] 'Holzfäller' (vgl. dor. ὑλατόμος, Theokrit 17.9 = att. ὑλοτόμος), ζδαν' ['zdɑn] 'Brust (eines Tiers)' (< *στᾶνιον· vgl. Hesychios, στήνιον· στήθος).

4.2

Die Schreibung OY für Y begegnet sporadisch bei Personennamen und geographischen Namen auf Inschriften in attischem Dialekt, vgl. zum Beispiel das bereits angeführte Βουλομάγα (= Φυλομάχη), Φούσκος für Φύσκος (IG 10.700.1, Thessaloniki, 2. Jh. n.Chr.), Ἡρακλεῖ Κουναγίδα für Κυναγίδα (SEG 2.436.7–9, Styberra, ca. 198 n.Chr.). Vgl. auch Hesychios, ἄβροῦτες· ὄφρῦς. Diese Schreibungen gelten als unerschütterliche Indizien, dass das protogr. /u(:)/ seine hintere Artikulation im Makedonischen bewahrt hat –im Gegensatz zur att.-ion. vorderen /y(:)/ (Panayotou 1993, 11; 2007a, 438; Brixhe & Panayotou 1994b, 213; Brixhe 1999, 47–49).

Im gleichen Geist führt Tzitzilis (op.cit.) einige Wörter des Idioms im pierischen Bergland an mit [u] statt [i] des NGr (< AGr υ): αγούμ'αστους [a'ɣum̩nastus] 'schlampig, plump' (vgl. NGr αγύμναστος [a'ɣim̩nastos]), κουνάχτηρ' [ku'naxtir'] 'Witzbold' (vgl. das hellenistisch-griech. κυνίζω 'spiele den Hund, lebe wie ein Hund'), das obige φρούτα ['fruta] (< altmaked. *ἄφρῦς -ῦτος zur Vokalaphärese vgl. ὄφρῦδιον > NGr φρούδι ['friði]).

Die Bewahrung des ererbten /u(:)/ im antiken Makedonisch ist sicher möglich, aber nicht so sicher, wie die Fachleute glauben. Einerseits ist im Fall von [y] die hintere Artikulation ([y] > [u]) ein ebenso natürlicher Wandel wie

die Entlabialisierung ([y] > [i]). Andererseits haben einige Wörter unter nicht ganz einsichtigen Bedingungen [u] für das antike *υ* in allen neugriechischen Dialekten (Newton 1972, 19–23).³² Vgl. μουστάκι [mus'taci] 'Schnurrbart' (AGr μύσταξ, -ακος), κουλούρι [ku'luri] 'Brezel' (AGr κολλούρα, κολλούριον parallel zu κολλούρα, κολλούριον), φούσκα ['fuska] 'Blase, Luftballon' (AGr φύσκη und φύσκα). In einigen Dialekten weist dieser Wandel eine Regelmäßigkeit auf: γυναίκα [ɣy'neka] > moderner Dialekt von Megara [ju'neka] 'Frau' (NGr [ji'neka]). Interessant ist die Tatsache, dass auch das antike *οι* eine entsprechende Entwicklung durchmachte, z.B. κοιλία [cy'lia] > [cu'lia] > [tʃu'lia] > moderner Dialekt von Megara [tsu'lia] 'Bauch' (NGr [ci'la]). Die Palatalisierung der Velare /k/ und /ɣ/ in diesen Beispielen setzt ein Stadium [y] sowohl für das *υ* als auch für das *οι* des Altgriechischen voraus.

4.3

DE Das Fluchtäfelchen von Pella weist vier Fälle von Rechtschreibern auf, welche die Verwechslung von I und E und von O und Y betreffen und die ausführlich diskutiert wurden: διελέξαιμι (Z. 3) statt διελίξαιμι, πάλιν (Z. 3) statt πάλιν,³³ ἀνορόξασα (Z. 3) statt ἀνορύξασα und ἱμέ (Z. 6) statt εἰμί.³⁴ Panayotou (1993, 14) führt einige Rechtschreibfehler mit E statt I in späteren Inschriften in attischem Dialekt auf z.B. Ἄρτεμειοῦ statt Ἄρτεμισίου (185 n.Chr.), χάρεν statt χάριν (2. Jh. v.Chr.?). Sie interpretiert sie als Stenose des /e/ zu /i/ und Neutralisierung von /e/ und /i/ im Umfeld von /r/.³⁵ Dubois (1995, 194) weist lediglich auf die Existenz „eines Schreibschwankens zwischen e, ei und i“ „hin und „eines Bedenkens in der schriftlichen Wiedergabe der Vokale, das schon vorher in der Sprache des Autors oder des makedonischen Graveurs des Täfelchens vorhanden war“.

Die Schreibungen δαπινά für ταπεινά und ἱμέ für εἰμί in PELLA, Z. 6 –wenn sie nicht bloß „Ausrutscher des Griffels“ sind– bezeugen vielleicht die Verschmelzung von /e:/ (<EI>) und /i:/ (<I>). Wenn auch relativ selten (vgl. Panayotou 1993, 10), sind entsprechende Rechtschreibfehler in Inschriften im attischen Dialekt und in der Koiné bezeugt: Ἄρτεμεισίων (= Ἄρτεμισίων) (SEG 37.583, Spartolos, ca. 352/1 v.Chr.); vgl. auch den Fall von I statt H in τὸν Μάνιτα und τὸ κνίμα (wir vermuten statt Μάνητα und κνήμα) in einer fragmentarischen Grenzsteininschrift (SEG 40.542.8 und 17, Mygdonia, 359–336 v.Chr.).³⁶ Jotazistische Rechtschreibfehler dieses Typs sind im gesamten griechischsprechenden Raum auszumachen und sind folglich von geringem Wert für die Rekonstruktion der Phonetik des antiken Makedonisch.

Panayotou (1993, 14–17; s. 2007a, 438) verzeichnet ebenfalls gewisse Wechsel von *Ω* und *OY* in späteren Inschriften in attischem Dialekt, die sie als Indiz einer Stenose von /o:/ > [o:] ansieht, welche von einem benachbarten Nasal verstärkt wurde: Κάνουν statt Κάνων (SEG 36.626.22, 323–303 v.Chr.), οὐνή statt ὠνή in vielen Handelsverträgen von Olynth und anderen Pflanzstädten auf der Chalkidike (Mitte des 4. Jh.s v.Chr.) (Hatzopoulos 1988), ζοῦσα statt ζῶσα (Vulić, 1948, 165, Nr. 341, Gorna Toplica, kurz nach 212 n.Chr.), usf.³⁷

Auf der Grundlage dieser Beispiele sowie auch dem βεβαιοταί = βεβαιωταί (SEG 37.583, Strepsa, 400–348 v.Chr.) nehmen Brixhe (1999, 47) und Hatzopoulos (2007a, 164) an, dass die Unterschiede in der Vokalquantität bereits im 4. Jh. v.Chr. verloren gegangen waren, aber die inschriftlichen Zeugnisse sind viel zu schwach, um eine derart riskante Behauptung belegen zu können. Das Omikron in βεβαιοταί ist höchstwahrscheinlich eine archaische Schreibung.

O'Neil (2006, 197) interpretiert die Rechtschreibfehler διελίξαιμι, ἱμέ und ἀνορόξασα buchstäblich als Indiz für eine offenere Aussprache der kurzen Laute *υ* und *ι*. Dagegen interpretieren sie Brixhe (1999, 45–51) und Hatzopoulos (2007a, 169) als Überkorrekturen, die eine Stenose der kurzen Laute

³² Zum Wandel /y(:)/ > /u(:)/ in den antiken Dialekten vgl. Méndez Dosuna 1993c, 117–120.

³³ Voutiras (1998, 8–9) interpretiert das <L> als falschen Ausgangspunkt für die Gravur eines E, den der Graveur bewusst unvollendet ließ, um die richtige Schreibweise I vorzunehmen.

³⁴ S. auch Διονυσοφώντος mit dem Y auf ein O graviert, was offensichtlich eine Korrektur eines Rechtschreibfehlers des gleichen Graveurs darstellt (Voutiras s.o. 9).

³⁵ Die am häufigsten bezeugten Wechsel von <E> und <I> in vorvokaler Position (z.B. ἰοπτή statt ἑοπτή, Μαρίας statt Μαρίας) müssen anders interpretiert werden (s.u.). Für die Neutralisierung von /e/ und /i/, setzt Panayotou ein abstraktes, nur unterdefiniertes Archiphonem /E/ voraus. Doch sind die abstrakten Archiphoneme ein theoretisches Gebilde, das „psychologischer Realität“ ermangelt. In einem Umfeld der Neutralisierung erkennen die Sprecher konkrete, total definierte Phoneme oder Allophone wieder und keine abstrakten, nur unterdefinierten Archiphoneme (Méndez Dosuna 1993c).

³⁶ Meines Wissens ist nirgends ein Flussname Μάνης, -ητος bezeugt. Verdächtig ist auch die Äquivalenz κνίμα = κνήμα. Einerseits erscheint das Wort in einer Textleerstelle. Darüber hinaus ist das Wort κνή(σ)μα 'Biss' (vgl. κναίω) nur sehr schwer einer geographischen Beschreibung zuzuordnen. Die in semantischer Hinsicht passendsten Wörter κνήμη 'Bergflanke', κνημός 'Gebirgsarm' können keine Grundlage für ein Substantiv sein, das Handlung offenbart **κνήμα.

³⁷ Wie auch Panayotou selbst (1993, 15, Anm. 55) klarstellt, könnten einige dieser Rechtschreibfehler einen morphologischen oder syntaktischen Ausgangspunkt haben: z.B. der Typ ζοῦσα könnte sehr wohl ein Fall einer vierteiligen Analogie sein: ποιῶν : ποιοῦσα = ζῶν : x. Panayotous Unterscheidung zwischen Wechseln in betonter und unbetonter Position steht offenbar dazu in keinerlei Zusammenhang.

38 Diese Tatsache steht in Einklang zu der geographischen Verteilung beider Wechsel. Das Abstoßen hoher Vokale ist verbreiteter als die Erhöhung von Mittelvokalen. Die sogenannten halbnördlichen Dialekte, die in Gebieten des Epeiros, Thrakiens und Kleinasiens sowie auf Levkada, Skyros und Mykonos gesprochen werden, stoßen die unbetonten /i u/ ab, ohne /e o/ zu erhöhen: also χέρι heißt ['çer] wie in den nördlichen Dialekten, aber παιδί ist [pe'ði] wie in den südlichen. Dieses geographische Bild ist ein starkes Argument dafür, dass die Abstoßung hoher Vokale der Stenose/Erhöhung der Mittelvokale vorangeht.

/e/ und /o/ bezeugen. Mutmaßlich ging dieses Phänomen parallel zur Stenose der langen Mittelvokale und müsse als generelles Kennzeichen eines weiteren Gebiets angesehen werden, das Makedonien, Thessalien und Boötien umfasste. Nach Brixhe (s.o. 50–51) überlebte diese Tendenz in den neuen nordgriechischen Dialekten, wo die tonlosen /e o/ der Regel nach in /i u/ verwandelt worden seien: παιδί [pe'ði] > nordgr. Dialekte [pi'ði], πολύ [po'li] > nordgr. Dialekte [pu'çi].

Diese Hypothese ruft eine Reihe von Widersprüchen hervor:

- a Die kurzen und langen Mittelvokale haben selten eine gemeinsame Entwicklung. In der Tat haben –unter den gleichen Bedingungen– die kurzen die natürliche Tendenz zur Öffnung, während die langen die natürliche Tendenz haben, sich zu schließen.
- b Im Thessalischen wandelten sich die ererbten langen Mittelvokale zu /e:/ und /o:/: z.B. μεί = μή, χούρα = χώρα, usw. Im Böotischen wurde das ursprüngliche /ε:/ zu /e:/ (z.B. μεί = μή) erhöht und das /e:/ (< /ei/) zu /i:/ (z.B. ἔχι- = ἔχει). Die Zeugnisse, die Brixhe (1985, 366ff., 370–371, bei Brixhe 1999, 50) und García Ramón (1987, 126–128, bei Hatzopoulos 2007a, 169) zur angenommenen Stenose oder Erhöhung des kurzen /e/ und /o/ in Bötien und Thessalien gesammelt haben, sind nicht ausreichend und hier größtenteils bedeutungslos.
- c Die Rechtschreibfehler **ιορτή statt έορτή** und **das überkorrigierte Μαρέα statt Μαρία** (vgl. **θιός statt θεός im Böotischen und in vielen anderen Dialekten**) sind kein Indiz für eine geschlossene Artikulation des kurzen /e/, sondern Indiz für eine Synzese: **εα, εο > εα, εο > ja, jo** (Méndez Dosuna 1991–1992, 1993a, 1993b, 2002).
- d Dürftig sind auch die Zeugnisse zum Wandel /o:/ > /u:/ im Makedonischen. Offensichtlich ist οὐνή der zu erwartende Typ für das *wosnā im Euböischen, wie es auf der Chalkidike gesprochen wurde (vgl. thess. ὄννά). Das att. ὠνή, dor., böot. ὠνά sind sicher sekundär (Hatzopoulos 1988, 45). Mit Ausnahme von Κάνουβ, **das ein thessalischer Personenname sein könnte**, tauchen die besagten Rechtschreibfehler in späteren Inschriften auf (2.–5. Jh. n.Chr.).
- e Bei allem Respekt vor Brixhe: Es kann keine Beziehung zwischen der Stenose/Erhöhung der langen Mittelvokale im Thessalischen und den Veränderungen geben, die bei den neugriechischen Dialekten des Nordens zu beobachten sind. Erstens unterscheiden sich die Bedingungen, unter denen diese Veränderungen vor sich gehen, stark voneinander. Zweitens ist bekannt, dass die Veränderungen in den neugriechischen Dialekten relativ jung sind (Newton 1972, 189ff.). Das Abstoßen der unbetonten hohen Vokale geht der Stenose/Erhöhung der unbetonten Mittelvokale voraus, sodass die sekundären /i u/ nicht abgestoßen werden: ἔμεινε ['emine] ergibt ['emni], und nicht †['emni].³⁸ Das Abstoßen der hohen Vokale ist jünger als andere bekannte phonologische Regeln wie die postnasale Stimmhaftwerdung in Gruppen des Typs NT: so ἀμανιτάριον > μανιτάρι [mani'tari] 'Pilz' > [maj'tar] mit stimmlosem Verschlusslaut im Gegensatz zu πάντα ['panda]. **Auch die Palatalisierung geht dem Abstoßen der hohen Vokale voraus, gilt also nur in primärer [ni] Reihenfolge: [mani'tari] > *[majni'tar] > [maj'tar], im Gegensatz zu ἔμεινε ['emine] > ['emni], und nicht †['emni].**

Kurz, ich stimme der Folgerung Voutiras' (1998, 9, 23) zu, dass die Typen διελέξαμι, ἰμέ und ἀνορόζαα auf dem Fluchtäfelchen wahrscheinlich bloße Fehler ohne phonetische Bedeutung sind. Gewöhnlich sind die Fluchtäfelchen voller Fehler, und PELLA stellt da keine Ausnahme dar. Wie Voutiras bemerkt, liegt die Verwechslung von διελέξαμι und ἀνορόζαα wahrscheinlich

an der Nähe eines E und eines O im gleichen Wort. Diese Interpretation gilt auch für *Διονυσοφῶντος*, das vom *Graveur* in *Διονυσοφῶντος* korrigiert wurde (in Z.1).

4.4

Brixhe (2008) tritt dafür ein, dass die Verschiebung des unbetonten /o/ (<O>) zu [ə] (<E>) in einer Endsilbe ein Phänomen mit konkreter geographischer Verbreitung ist. Der Wechsel ist in Thrakien bezeugt, auf Thasos, in Makedonien (Hapax: Πλατορες statt Πλατορος IG 10.296, Thessaloniki, 2. Jh. n.Chr.) und in Thessalien mit einem wahrscheinlich späteren Fall in Larisa (Κόιντες Θράσωνες, IG 9.2.791, römische Zeit) und häufigem Vorkommen in der Histiaiotis: τὲν πάντα χρόνεν (att. τὸν πάντα χρόνον) (SEG 36.548.4, Matropolis, Ende des 3. Jh.s v.Chr.), τύτεις (att. τοῦτοις) (s.o. Z. 4), Κλιάνδρες (att. Κλέανδρος) (s.o. Z. 11), παρ πετρίτεν ἔτες (att. παρὰ τὸν τέταρτον ἔτος) (SEG 37.494.10, Gomphoi, Ende des 3. Jh.s v.Chr.), δικαστείρρεις (att. δικαστηρίοις) (s.o. Z. 12), u.v.a.

DE Wie die meisten Wissenschaftler, die sich in der Vergangenheit mit dem Thema beschäftigt haben, interpretiert Brixhe diese Daten als Vokalabschwächung, die von einer starken dynamischen Betonung in der „Nichtendsilbe“ hervorgerufen worden sei („l'émergence précoce d'un accent à dominante intensive“). Unseres Dafürhaltens ist auch die Erhöhung der Mittelvokale in den neugriechischen Dialekten im Norden ein Zeichen für die Vokalschwächung. Brixhe führt Beispiele für phonetische Wechsel als Indiz der Präsenz einer dynamischen Betonung in dem Gebiet an:

- a Wegfall des thematischen Genitivs Singular -οιο > -οι in der Pelasgiontis;
- b Synkope z.B. thess. ξενδόκοι;
- c Assimilierung von Konsonanten am Silbenanfang („toute consonne appuyante“): Ττυλίχνας statt Πτυλίχνας;³⁹
- d Palatalisierung von Konsonanten vor /j/.

Keins der Argumente von Brixhe ist unwiderlegbar:

- a Die inschriftlichen Zeugnisse für den konkreten Wechsel in Makedonien sind dürftig (ein Beispiel in einem illyrischen Personennamen!) und aus späterer Zeit.
- b Es kann keinen Zusammenhang zwischen der angenommenen Schwächung des End- /o/ und seines Wandels in [ə] und der modernen Verschiebung des unbetonten /o/ > /u/ in den nördlichen Dialekten geben (und was passiert mit dem Wandel /e/ > /i/?). Einerseits sind die Bedingungen für die besagten Wechsel ungleich, andererseits sind die Wechsel [o] > [ə] (Zentrierung) und [o] > [u] (Stenose/Erhöhung) völlig unterschiedlich. Der aufeinanderfolgende Wechsel [o] > [ə] > [u] (oder im anderen Fall [e] > [ə] > [i]) ist nicht natürlich.
- c Nicht alle von Brixhe angeführte phonetische Prozesse bezeugen die Entwicklung einer starken Betonung „nicht am Ende“. Die Sprachen mit dynamischer Betonung sind nicht anfälliger für die Palatalisierung, die von dem yod hervorgerufen wird oder für die Assimilation von Konsonanten am Silbenende als Sprachen mit musikalischem Ton (Tonhöhe).
- d Wie ich in einer meiner vorausgegangenen Untersuchungen gezeigt habe (Méndez Dosuna 2007a, 367–377),⁴⁰ wird im modernen Tsakonischen ein Wechsel bezeugt, der stark an den Wechsel in der Histiaiotis erinnert: AGR ἄρτος > tsak. [‘ande] ‘Brot’, ἰστός > [i’t^he] ‘Mast’, ὄνος > [‘one] ‘Esel’, ἄλλος > [‘ale] ‘anderer’, τυρός > [cu’re] ‘Käse’. Die Daten des Tsakonischen zeigen klar, dass die Betonung nichts mit unserer Frage zu tun hat, da der Wechsel unterschiedslos das betonte wie

³⁹ Brixhes Beschreibung ist ungenau. Es lässt sich leicht nachweisen, dass die Assimilation in Geminaten CC die Silbenausgänge (d.h. „consonnes appuyées“) regelhaft beeinflusst. Im Griechischen jedoch wurden die zusammengesetzten Silbenanfänge am Wortbeginn neusyllabiert in Sandhi nach einem Vokal. In der Tat ist Brixhes Beispiel ὁ ἐπὶ Ττυλίχνας (SEG 36.548.21) kennzeichnend, da das ἐπὶ Πτ^o ([epip.t^o]) zu ἐπὶ Ττ^o ([epit.t^o]) assimiliert wird; vgl. auch οἱ ττολιάρχου und ἀρχιττολιάρχέντος (IG 9.2.1233.1, 2, Phalanna, 3. Jh. v.Chr.).

⁴⁰ Brixhe bezieht sich nicht auf diese Untersuchung, obschon er bei ihrer Vorstellung in Berlin (20. September 2001) anwesend war.

41 Brixhe, Panayotou und O'Neil sind der Meinung, dass *ὀπόκα* dem att.-ion. *ὀπόταν* äquivalent ist. Folglich bezeuge PELLA den Gebrauch von *κα* im antiken Makedonisch. Beide Behauptungen sind falsch. Die dorischen *ὄκα*, *ὀπόκα* entsprechen den att.-ion. *ὄτε*, *ὀπότε* (= Sing. Neutr. **h* *jod* + *-ka* und *-te*). Die dorischen Äquivalenten der att.-ion. *ὄταν*, *ὀπόταν* sind *ὄκα κα*, *ὀπόκα κα* oder in den weggefallenen Varianten *ὄκακα*, *ὀπόκακα* (lak., megar., rhod. usw. zur Apokope vgl. Ruijgh 1996, 402, 424, 490). Obwohl andererseits der Gebrauch des *κα* mit Optativ in Temporal- und Bedingungssätzen im nordwestlichen Dorisch reichlich bezeugt ist (vgl. *ἐπεὶ κά τι πάθει* Κλεοπάτρα, SGDI 2171.11–12, Delphi, 100–50 v.Chr.), ist die Modalpartikel nicht obligatorisch (Crespo 1993). Gewisse Forscher akzeptieren Wackernagels Hypothese, dass *ὄκα* auf das morphologisch durchsichtige **ὄδ κα* mit regelhaftem Wegfall eines geschlossenen Schlusskonsonanten zurückzuführen sei, während *ὄκακα* sich aus der Assimilation des morphologisch unklaren **ὄδκα* (vgl. Molinos Tejada 1992, 337–338, Anm. 28) ergeben habe. Diese Erklärung ist indessen auszuschließen, weil im Gegensatz zu *ὄκα* und *ὀπόκα*, *ὄκακα* und *ὀπόκακα* stets mit dem Konjunktiv (wie im att.-ion. *ὄταν*, *ὀπόταν*) oder mit dem Optativ konstruiert werden.

42 Dubois (1995, 192) verweist auf zwei weitere lexikologische Dorismen: *τέλος* statt *γάμος* und *καταγράφω* 'verfluche' statt *καταδέω* 'binde (mit Eid / Fluch)'.
43 Der Dativ Singular des Pronomens in der 1. Person ist weder im Bötischen noch in den Fragmenten der Korinna bezeugt, aber Apollonius Dyscolus (*De pronomibus* 104bc) führt den Typ *ἐμύ* (= *ἐμοί*) als böotisch an. Das ist auch der Typ, den der thebanische Kaufmann in den *Acharnern* des Aristophanes gebraucht (V. 895).

das unbetonte /o/ beeinflusst. Wie in der Istiaiotis wandelte sich das /o/ in der Schlußsilbe in /e/ neben Dentalen und Palatalen, während es nach Labialen und Velaren unverändert blieb: vgl. thess. (Histiaiotis) *ξενδόκοι* (SEG 36.548.19); *Ἀστόλαος* (ebendort S. 20); im Tsakonischen *τόπος* > ['*topo*] 'Platz, Gegend', *ἄνθρωπος* > ['*atʰopo*] 'Kind', *ἐριφος* > ['*erifo*] 'Ziecklein', *λύκος* > ['*luko*] 'Wolf'. Wahrscheinlich wurde die Frontalisierung von /o/ von einer Assimilation zu benachbarten Konsonanten ausgelöst.

5

Die dialektalen Kennzeichen des antiken Makedonisch

5.1

Die Dürftigkeit des inschriftlichen Materials, das in der als lokale Umgangssprache angesehenen geschrieben ist, beschränkt unsere Kenntnisse des antiken Makedonisch erheblich. Wir haben bereits angemerkt, dass das nicht-attisch-ionische lange *ā* reichlich sowohl in Personennamen in den wenigen verfügbaren Dialekttexten als auch in den zahlreicheren Inschriften im attischen Dialekt und der Koiné bezeugt ist.

Die charakteristischen Kennzeichen von PELLA (s. Appendix, S. 287) sind von den Fachleuten einer gründlichen Untersuchung unterzogen worden (Voutiras 1998, 20–34; Dubois 1995; Brixhe 1999; Hatzopoulos 2007a; Panayotou 2007a; O'Neil 2006; Tzitzilis 2008). In diesem Text erscheinen bestimmte dialektale Elemente, die auf das Dorische, genauer gesagt: auf das Nordwestdorische zu verweisen scheinen:

- 1 *ā* für das att.-ion. *η*: *Θετίμᾱς* (Z. 2), *γάμαι* (Z. 4), *ἄλλᾱν* (Z. 4, 6), usf.;
- 2 *-āν* im Genitiv Plural der 1. Deklination: *τᾶν ἄλλᾶν πασᾶν* (Z. 1), *χρᾶν* (Z. 2);
- 3 Apokope der Präpositionen *παρά* (vor Konsonant) und *κατά* (nur vor dentalen Verschlusslauten): *παρκαττίθεμαι* (Z. 2);
- 4 Dat. Sg. *ἐμίν* (= att.-ion. *ἐμοί*);
- 5 Adverbien auf *-κα*: *ὀπόκα* (Z. 3);⁴¹
- 6 Hyphärese von *θεο-* > *θε-* in *Θετίμᾱς* (Z. 2), *Θετίμᾱ* (Z. 7);
- 7 Optativ in Temporalsatz mit Zukunftsbezug: *ὀπόκα...διελ<ι>ξαίμι καὶ ἀναγνοίην* (Z. 3);
- 8 *στ* statt *σθ*: *γενέσται* (Z. 8).

Die Kennzeichen 1–5 sind allen dorischen Dialekten gemein.⁴² Weder die Bewahrung von *ā* noch die hypothetische Bewahrung der Aussprache [u(:)] (s. 4.2) stellen diagnostische Charakteristika für eine genetische Klassifizierung dar, da sie lediglich vom Protogriechischen ererbte Archaismen sind. Die Kennzeichen 2–3 sind Neuerungen, aber nicht typisch für das Dorische. Die Endungen des Gen. Sing. Mask. *-ā* und des Gen. Pl. *-āν* sind auch im Lesbischen anzutreffen, im Spätthessalischen und gelegentlich im Bötischen. Die Apokope bei den Präpositionen *παρά* und *κατά* vor dentalen Verschlusslauten ist für alle dorischen Dialekte charakteristisch, begegnet aber auch im Arkadischen, Bötischen und Thessalischen.

Bedeutender sind die Kennzeichen 4–5, die ausschließlich zum Dorischen und Bötischen gehören.⁴³ Hyphärese erscheint gelegentlich im Bötischen und in verschiedenen dorischen Dialekten (Delphisch, Koisch und besonders Megarisch). Die Kennzeichen 7–8 verweisen direkt auf das nordwestliche Dorisch.

Bezüglich der dialektalen Klassifizierung des antiken Makedonisch weist Brixhe (1999, 45) auf zwei wichtige Elemente in PELLA hin:

- 1 Im Gegensatz zum Thessalischen, das ein doppeltes *-μ-* für die Gruppen **-ms-* και **-sm-* (**γάμμα*, *ὕμμέων* = att. *γῆμαι*, *ὕμῶν*) aufweist, haben die Endungen dieser Gruppen in PELLA nur ein *-μ-* mit

Ersatzdehnung des vorausgehenden Vokals: vgl. γᾶμαι (Z. 4), ὑμῶ<v> (Taf. ὑμῶμ, Z. 5).⁴⁴ Merkwürdigerweise passt das ὑμῶν nicht zu dem Zeugnis eines Fragments aus Strattis (5. Jh. v. Chr.) Komödie *Makedonen* (Fr. 29 Orth = PCG 29), das von Athenaios 7.323B angeführt wird; in dieses Fragment spricht eine Person –wahrscheinlich Makedone– die Worte ὑμεις Ὀττικοί ('ihr, Volk von Attika') aus. Colvin (1999, 279) begegnet der Zuverlässigkeit der Quelle skeptisch, aber Hatzopoulos (2007b, 234) verweist auf den Stammesnamen Κραννέστης in IG 10.2.2.36.2 (Herakleia Lynkestis, 2.–3. Jh. n. Chr.), der einem Ortsnamen *Κραννᾶ entsprechen könnte, der an Κραννῶν erinnert, eine Stadt in der thessalischen Pelasgiotis (vgl. lesb. κρᾶννα, dor., ark. κρᾶνα, att.-ion. κρήνη < *krasnā 'Quelle').⁴⁵

- 2 Brixhe vermerkt weiterhin, dass der athematische Dativ Plural (Z. 3) nicht mit dem Thessalischen kompatibel ist (der zu erwartende Typ wäre δαιμόνεσσι).⁴⁶ O'Neil (2006, 197) glaubt, dass es auch kein nordwestliches Dorisch ist, bei dem wir das thematisierte δαιμόνοις erwarten würden, aber diese Behauptung ist unbegründet, da, wie Brixhe bereits gezeigt hat, die thematische Endung -οις im nordwestlichen Dorisch nicht allgemein ist (Méndez Dosuna 1985, 473ff.).

Wir haben uns schon auf bestimmte Kennzeichen des antiken Makedonisch bezogen, die vielleicht in modernen Dialekten überlebt haben. Außer (1) der Bewahrung des antiken \bar{a} (att.-ion. η > NGr /i/) und (2) der Aussprache des antiken υ als [u], die bereits besprochen wurden, verzeichnet Tzitzilis (2008, 231–235) die Präsenz von Spuren für zwei weitere makedonisch-dorische Isoglossen:

- 3 Bewahrung des antiken /w/ (ϕ) als [v], ein Kennzeichen, das es auch im Thessalischen geben könnte: βρόζους 'Auswuchs, Knorren' (NGr ρόζος 'Schwiele, Hühnerauge'), wahrscheinlich verwandt mit ῥάδαμος, ῥόδαμος, ὀρόδαμος (< *ϕρόδαμος) 'Zweig, Stengel', und lesb. βρίζα (att. ῥίζα): ζώβλικους 'kleingewachsen und stämmig', das Tzitzilis auf das AGr *ζωφίλος (vgl. Ζώιλος als Personennamen) zurückführt.⁴⁷ Zur Bewahrung des ϕ im antiken Makedonisch vgl. auch Οαδίστη (= Fᾱδίστη, att. Ἡδίστη; SEG 41.575, Pella, ca. 350–250 v. Chr.), Ουαδηῖα (= Fᾱδεῖα, att. Ἡδεῖα; EAM 1.94a.2, Eordaia, 2.–1. Jh. v. Chr.).
- 4 Wechsel zwischen /a/ (< antikes /a:/) und /u/ (< antikes ω /ɔ:/) in zwei Wörtern: βατῶνόμαρον [vatʃ'nomaru] 'Brombeere', das in Elaphos bezeugt ist und das Tzitzilis als Zusammensetzung von βατσινιά 'Strauch' + μάρο 'Maulbeere' (< *μᾶρον rekonstruiert auf der Basis des alb. *mare* 'Bärentraube') etymologisiert, im Gegensatz zu dem verbreiteteren βατῶνόμουρο [vatʃ'nomuru] mit dem 2. Bestandteil μούρο (vermutlich von μῶρον; vgl. NGr βατόμουρο, μούρο); der Typ μαρ'κούτ [mar'kutʃ] 'töricht' in Elaphos, das als Zusammensetzung von *μᾶρός und *κοῦτος (NGr κουτάβι) 'Welp' etymologisiert wird,⁴⁸ im Gegensatz zu dem verbreiteteren μουρ'κούτ [mur'kutʃ] von AGr μωρός 'töricht'. Bezeugt ist ebenfalls der Vokativ μαρέ (= μωρέ). Tzitzilis vergleicht diesen Widerspruch mit dem dor., böot. πρᾶτος vs. πρῶτος in den anderen Dialekten und das ark. δάρις, lak. (?) δάρειρ⁴⁹ vs. att.-ion. δῶρον 'Handfläche, Spanne'.

Die drei ersten Kennzeichen sind für die Dialektklassifizierung nicht besonders nützlich, da es sich, wie oben gesagt, um Archaismen handelt, die eine enge genetische Verwandtschaft nicht nachweisen können. Was den Wechsel [a] ~ [u] angeht, der als Überbleibsel eines antiken dialektalen Gegensatzes zwischen dorischem \bar{a} und nichtdorischem ω interpretiert wird, so ist Tzitzilis' Interpretation riskant. Zunächst ist das Zeugnis für die antiken *μᾶρον und *μᾶρός nicht valid. Darüber hinaus ist das lange ω in μῶρον

⁴⁴ Es sei angemerkt, dass, wie in vielen dorischen Dialekten, der Gen. Pl. ὑμῶ<v> ein Typ der allegro sein muss. Die Kontraktion εω > ω, außerhalb Attikas nicht zu erwarten, muss dem grammatikalischen Status der Pronomen zugerechnet werden.

⁴⁵ Alcorac Alonso Déniz erinnert mich daran, dass das Arkadische in dieser Hinsicht geographisch nicht homogen ist: Während die erste Ersatzdehnung in anderen Städten allgemein ist, zeigt Orchomenos Doppelkonsonanten: ὀφέλλοσι, ἔ[κ]ρινναν (IPark 15A.33 und 49, ca. 360–350 v. Chr.). Ich bin völlig anderer Meinung als Hatzopoulos, der sich auf Brixhe stützt, dass die Doppelkonsonanten des Thessalischen, des Lesbischen, des Arkadischen und –wahrscheinlich– des Makedonischen ein archaisierendes Kennzeichen ist, d. h. ein früheres Stadium als das der Ersatzdehnung, da die Auflösung der Doppellaute, begleitet von einer Ersatzdehnung (-VC: > -V:C-), offenbar in modernen Sprachen nicht nachzuweisen ist.

⁴⁶ Bekanntlich erscheint die Endung -οι in einer Inschrift aus der Thessaliotis: χρέμασιν (IG 9.2.257.4, Thetotion, 5. Jh.).

⁴⁷ Beide etymologischen Erklärungen sind reichlich theoretisch.

⁴⁸ Der 2. Bestandteil könnte mit κουτός des NGr in Verbindung gebracht werden, das gewöhnlich auf κοττός 'Hahn' zurückgeführt wird.

⁴⁹ Hesykhios: δάρ[ε]ρ: τὸ ἀπὸ τοῦ μεγάλου δακτύλου ἐπὶ τοῦ μικροῦ διάστημα, δάριν σπιθαμήν Ἀρκάδες.

50 Wir können annehmen, dass $\mu\acute{o}\rho\omicron$ eine Rückbildung auf der Grundlage von Komposita des Typs „βατόμουρο“ ist.

51 Vgl. Joseph 1997, der 56 Varianten von $\mu\omega\rho\acute{\epsilon}$ in den neugriechischen Dialekten verzeichnet.

52 Es kann sich auch um eine witzige Ableitung von $\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\omicron\varsigma$ handeln.

53 Eine gewisse Rolle werden auch die Fernassimilation $e_a > a_a$ gespielt haben müssen. Und zwar ist das /e/ unbetont in $\pi\lambda\alpha\kappa\epsilon\rho\acute{o}\varsigma$, $\pi\epsilon\rho\iota\pi\acute{o}\delta\iota\omicron\nu$ und $\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\epsilon\rho\delta\omicron\varsigma$.

54 Das Präfix $\zeta\alpha-$ hielt man gewöhnlich für ein äolisches Merkmal im Homer, doch erscheinen das lesbische $\zeta\acute{\alpha}$ als Präposition und $\zeta\alpha-$ als Präverb nur in späteren Inschriften und in Glossen. Das Thessalische hat διέ. Sowa (2009) behauptet überzeugend, dass $\zeta\acute{\alpha}$ eher einen Homerismus darstellt, der in die lesbische Poesie-tradition eingedrungen ist.

55 Achtzehn Monate vor seinem frühen Tod schickte mir Tasos Christidis eine Kopie einer Vorform (Mai 2003) des Dodona-Bandes. Die Kopie beinhaltet weder Photographien noch Abbildungen der Täfelchen. Für mehr Einzelheiten s. Méndez Dosuna 2007b; 2008, 53.

zweifelhaft: Das Omega in Hesychios Glosse $\mu\acute{\omega}\rho\alpha$ $\sigma\upsilon\kappa\acute{\alpha}\mu\iota\nu\alpha$ ist wahrscheinlich auf einen Rechtschreibfehler zurückzuführen, da $\mu\acute{o}\rho\omicron\nu$ immer mit Omikron geschrieben wird. Ebenso ist kein Typ $*\mu\acute{\alpha}\rho\acute{o}\varsigma$ bezeugt. Alle antiken Quellen, einschließlich Sophrons ($\mu\omega\rho\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma$ Fr. 74), der auf Dorisch schrieb, haben gleichbleibend $\mu\omega\rho\acute{o}\varsigma$ mit ω . Das [a] in $\beta\alpha\tau\acute{\omicron}\nu\omicron\mu\alpha\rho\upsilon$ (nördl. Dialekte) mag eine anomale Entwicklung in unbetonter Position sein. Es sei bemerkt, dass auch das [u] in $\mu\acute{o}\rho\omicron$ des NGr eine ebenso anomale Bildung ist.⁵⁰ Bezüglich [a] in $\mu\alpha\rho\prime\kappa\omicron\upsilon\tau\acute{\epsilon}$, $\mu\alpha\rho\acute{\epsilon}$, werden sie in die Liste der anomalen Bildungen als Variationen von $\mu\omega\rho\acute{\epsilon}$ in ungeplanter Alltagsrede (allegro) aufgenommen werden müssen: vgl. $\mu\omega\rho\acute{\epsilon}$, $\mu\pi\rho\acute{\epsilon}$, $\beta\rho\acute{\epsilon}$, $\rho\acute{\epsilon}$ als die am weitesten verbreiteten.⁵¹ Schließlich ist die Etymologie der Typen $\delta\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$, $\delta\acute{\alpha}\rho\epsilon\iota\rho$ und ihre Beziehung zu $\delta\acute{\omega}\rho\omicron\nu$ unsicher.

Tzitzilis (s.o. 235–236) macht zwei Isoglossen aus, die Kennzeichen des Makedonischen und des antiken nordwestlichen Dorisch sind:

- 1 /er/ > /ar/: $\pi\lambda\alpha\kappa\alpha\rho\acute{o}\varsigma$ ‘erweitert’ (NGr $\pi\lambda\alpha\kappa\epsilon\rho\acute{o}\varsigma$); $\pi\rho\alpha\pi\acute{o}\delta\prime$ [pra'poð] ‘gestrickter, flacher Schuh, der über den Strümpfen getragen wird’ < $*\pi\alpha\rho\pi\acute{o}\delta\iota\omicron\nu$ < AGr $\pi\epsilon\rrho\iota\pi\acute{o}\delta\iota\omicron\nu$; $\kappa\omicron\upsilon\lambda\omicron\beta\acute{\alpha}\rho\delta\alpha\kappa\omicron\upsilon\varsigma$ ‘kurz’ (tsak. $\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\epsilon\rho\delta\omicron\kappa\omicron$ ‘sehr kurz’, Mani $\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\epsilon\rho\delta\omicron\varsigma$ ‘lahm’), hypothetisch von $*\kappa\omicron\lambda\omicron\beta\epsilon\rho\delta\omicron\varsigma$, zusammengesetzt aus $\kappa\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$ ‘ohne Hörner’ und $*\rho\acute{\epsilon}\rho\delta\alpha$ ‘Schwanz’ (vgl. $\kappa\acute{o}\lambda\omicron\upsilon\rho\omicron\varsigma$ ‘mit kurzem Schwanz’).⁵²
- 2 /ε:r/ > /a:r/, /re:/ > /ra:/: $\sigma\alpha\rho\delta\alpha\kappa\acute{\iota}\acute{\alpha}\zeta\omicron$ ‘schlage, prügeln’ < $*\sigma\acute{\alpha}\rho\delta\alpha\kappa\acute{\omega}$ < $*\sigma\eta\rho\delta\alpha\kappa\acute{\omega}$ < $\sigma\eta\delta\rho\alpha\kappa\acute{\omega}$ (vgl. Hesychios $\sigma\eta\delta\rho\alpha\kappa\epsilon\acute{\iota}$ $\kappa\tau\upsilon\pi\epsilon\acute{\iota}$).

Abgesehen von der Tatsache, dass die Etymologie einiger der obigen Wörter alles andere als sicher ist, stellt keins der beiden Kennzeichen ein klares Indiz für die enge Verwandtschaft zwischen dem antiken nordwestlichen Dorisch und eines modernen Idioms des pierischen Berglandes als Abkömmling des antiken Makedonisch dar. Zweifelsohne ist der Wechsel /er/ > /ar/ Kennzeichen des nordwestlichen Dorisch und des Elischen (Buck 1955, 23–24, Méndez Dosuna 1985, 395–412): westl. lokr. $\phi\acute{\alpha}\rho\epsilon\iota\nu$, $\mu\alpha\tau\acute{\alpha}\rho\alpha$, $\delta\acute{\alpha}\rho\mu\alpha\tau\alpha$ (att. $\phi\acute{\epsilon}\rho\epsilon\iota\nu$, $\mu\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$, $\delta\acute{\epsilon}\rho\mu\alpha\tau\alpha$), el. $\phi\acute{\alpha}\rho\epsilon\nu$, $\rho\acute{\alpha}\rho\gamma\omicron\nu$ (att. $\acute{\epsilon}\rho\gamma\omicron\nu$). Aber der Wechsel /er/ > /ar/ ist eine natürliche Entwicklung, die in vielen Sprachen der Welt bezeugt ist, einschließlich des Neugriechischen: AGr $\acute{\epsilon}\rho\gamma\alpha\lambda\epsilon\acute{\iota}\omicron\nu$, $\acute{\epsilon}\rho\gamma\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$ > NGr $\alpha\rho\gamma\alpha\lambda\acute{\iota}\omicron\varsigma$ [arya'lo] ‘Webstuhl’, $\alpha\rho\gamma\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$ ‘Arbeiter’.⁵³ Folglich kann das Zusammenfallen des antiken nordwestlichen Dorisch mit dem modernen Idiom des pierischen Berglands zufällig sein. Der hypothetische Wandel /ε:r/ > /a:r/ (Fälle /re:/ > /ra:/ scheinen nicht belegt zu sein) hat kein Äquivalent in den antiken nordwestlichen dorischen Dialekten.

Schließlich weist Tzitzilis auf zwei interessante Fälle des Zusammenfalls von antikem Thessalisch mit dem Idiom des pierischen Berglands hin:

- 1 Der oben angeführte Wechsel $*k^w e > \pi e$: vgl. thess. $\pi\epsilon\tau\rho-$ (att. $\tau\epsilon\tau\rho-$), nördl. Idiom des heutigen Makedonisch $\pi\alpha\tau\rho\acute{\alpha}\gamma\gamma\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$, $\pi\alpha\tau\rho\alpha\chi\epsilon\acute{\iota}\lambda\alpha\varsigma$.
- 2 $\zeta\alpha-$ statt $\delta\iota\alpha-$: vgl. Hom. $\zeta\acute{\alpha}\theta\epsilon\omicron\varsigma$ ‘sehr göttlich’ mit verstärkender Bedeutung, nördl. idiom. Des heutigen Makedonisch $\zeta\alpha\gamma\rho\acute{\iota}\acute{\alpha}\zeta\epsilon\iota$ ‘(vom Faden gesagt) er bildet Knoten und fusselt’ < $*\delta\iota\alpha-\gamma\rho\alpha\acute{\iota}\acute{\alpha}\zeta\omega$.⁵⁴

5.2

Weitere Elemente, die vielleicht mit der Klassifizierung des antiken Makedonisch in Verbindung zu bringen sind, könnte uns ein unveröffentlichtes Orakeltäfelchen bieten, das 1930 in Dodona gefunden wurde und vorläufig von den wissenschaftlichen Mitarbeitern der bevorstehenden Publikation an den Anfang des 4. Jh.s v.Chr. datiert wird (Dakaris, Vokotopoulou & Christidis im Erscheinen begriffen: Nr. 2493A, Museum Dodona, 871).⁵⁵ Seine dialektalen Kennzeichen weisen darauf hin, dass diese Orakelbefragung auf Makedonisch geschrieben sein könnte (Méndez Dosuna 2007b, 283–284).

Der von den Herausgebern transkribierte Text sieht so aus:

Ζεῦ καὶ Διώνᾳ, ἧ ἔσσονται παῖ-
δες ἐκ τᾶς γυναικὸς Κεβαλίωι
τᾶς νῦν ἔχει κ[α]ῖ ζώσονται;

«Zeus und Dion, wird Kebalios mit seiner jetzigen Frau
Kinder haben, die leben werden?»

Der Text kann aufgrund folgender Charakteristika nicht attisch-ionisch sein:

- $\bar{\alpha}$ in Διώνᾳ (Z. 1), τᾶς (Z. 2, 3) vs. att.-ion. Διώνη, τῆς;
- Doppel-σσ- in ἔσσονται (Z. 1) vs. att.-ion. ἔσσονται;
- Gebrauch des „Artikels“ als Relativpron.: τᾶς νῦν ἔχει (Z. 3).⁵⁶

Eine böotische Herkunft steht außer Frage:

- Schreibung AI in ἔσσονται (Z. 1), γυναικός (Z. 2), κ[α]ῖ (Z. 3) und EI in ἔχει (Z. 3); das Böotische des 4. Jh.s weist H (/ε:/) bzw. I (/i:/) auf: ἔσσονται, γυνηκός, κή, ἔχῃ;⁵⁷
- *dj, *g^{wj} > ζ in Ζεῦ (Z. 1), ζώσονται (Z. 3) im Gegensatz zu δ in böot. Δεῦ, δώσονται;
- ἔξ > ἐκ vor Konsonant in ἐκ τᾶς (Z. 3) vs. böot. ἐς τᾶς;
- Nicht behauchte Verschlusslaute bei Endungen der 3. Plur. ἔσσονται (Z. 1), ζώσονται (Z. 3) im Gegensatz zum böot. -νθη, -νθι;
- Thematischer Dat. Sg. -ωι (Κεβαλίωι, Z. 2) im Gegensatz zum böot. -οι.⁵⁸

Einige Merkmale sind nur schwer mit dem Thessalischen zu vereinbaren:

- H (/ε:/) und Ω (/ω:/) in ἧ (Z. 1), Διώνᾳ (Z. 1), Κεβαλίωι (Z. 2), ζώσονται (Z. 3); das Thessalische hätte regelhaftes EI (/e:/) und OY (/o:/);
- ἔξ > ἐκ vor Konsonant in ἐκ τᾶς (Z. 3) statt des thess. ἐς τᾶς;
- Thematischer Dat. Sing. -ωι (Κεβαλίωι, Z. 2) statt thess. -ου (oder -οι);⁵⁹
- Nicht behauchte, geschlossene Konsonanten bei den Endungen der 3. Person Pl. ἔσσονται (Z. 1), ζώσονται (Z. 3) statt des thess. -νθαι (-νθειν in Larisa), -νθι.

Die meisten Dialektmerkmale des Textes könnten zum nordwestlichen Dorisch gehören,⁶⁰ aber eine solche Herkunft scheint von den Futurformen ἔσσονται (Z. 1), ζώσονται (Z. 3) widerlegt zu werden. In einem dorischen Text würden wir die „dorischen Futura“ ἔσσεύονται, ζωσέονται erwarten. Wenn auch nicht ganz unmöglich, ist doch ein Futur herakleotischen Typs mit Synizese und Absorbierung des yod (ἔσσεύονται > ἐσσιόνται > ἐσσόνται) außerordentlich unwahrscheinlich.⁶¹

Zugegebenermaßen weisen einige der Orakeltexte Dodonas Dialektmischung auf. In den meisten Fällen jedoch ist klar, dass dorische Elemente in einen nichtdorischen Text eingedrungen sind. Verantwortlich für diese Fehler müssen die Mitglieder des lokalen Orakelpersonals gewesen sein, denen höchstwahrscheinlich die Fragen von Analphabeten diktiert wurden. Aus Unaufmerksamkeit ersetzten sie entsprechende Typen der Umgangssprache des Fragenden mit Typen ihres eigenen Dialekts (Méndez Dosuna 2008, 68–69). Z.B. verbindet Lhôte (2006, Nr. 91, Ende des 4. Jh.s v.Chr.) das lange $\bar{\alpha}$ in τύχᾳ ἀγαθᾷ (Z. 1), ἐργασίας (Z. 2), τὰν Διώνᾳν (Z. 2), πᾶσσοι (Z. 4) mit att.-ion. Typen wie ἐπερωτᾷ (Z. 1), εἰ (Z. 2), εὐτυχοῖ (Z. 3). Aus dem gleichen Grund ist das Eindringen von nichtdorischen Futurformen ἔσσονται, ζώσονται in einen dorischen Text unwahrscheinlich.

Der Name des Befragenden könnte uns einen Hinweis auf seine Herkunft geben. Κεβάλιος ist dem unbezeugten *Κεφάλιος äquivalent (durch die charakteristische Stimmhaftwerdung des Makedonischen; vgl. att. Κέφαλος, Κεφαλίνοσ im Gegensatz zum maked. Κεβαλίνοσ, das in der hellenistischen Zeit

⁵⁶ Dieser Gebrauch ist bei Homer und Herodot häufig, aber in ionischen Inschriften nicht bezeugt.

⁵⁷ Dieses Argument ist nicht von entscheidender Bedeutung, da diese Schreibungen gelegentlich in böotischen Inschriften des frühen 4. Jh.s begegnen. Es sei bemerkt, dass παῖς (wahrscheinlich zweisilbiges παῖς, von einem früheren παῖς) im Böotischen nicht zu *πίς kontrahiert wurde.

⁵⁸ Nur wenige Fälle von -ωι auf Inschriften des 4. Jh.s könnten authentisch sein. Vottero (1995) interpretiert sie als Lehnwörter, aber diese Hypothese ist m.E. unbegründet. Die späteren Entwicklungen -υ [-ø:] (3. Jh. v.Chr.) und -ει [-e:] (2. Jh. v.Chr.) haben mit der vorliegenden Frage nichts zu tun.

⁵⁹ Das -ου (Pelasgiotis, Thessaliotis) ist die normale phonetische Entwicklung von -ωι: [o:] > [o:]. Dative nordwestlich-dorischen Typs auf -οι sind in Westthessalien bezeugt: -οι ([o:] > [oi]) begegnet in Kierion (Thessaliotis) und -ει ([oi] > [ei]) in Matropoli (Histiaiotis). Zum thess. -οι, s. Lejeune 1941; zum -ει, s. Méndez Dosuna 2007a, 367–377.

⁶⁰ Der thematische Dat. Sg. Κεβαλίωι ist keine Ausnahme, da -οι als Kennzeichen des nordwestlichen Dorisch erst am Ende des 3. Jh.s v.Chr. auftaucht (s. Méndez Dosuna 1985, 413ff.).

⁶¹ Zur Synizese und der Absorbierung des yod in den Futurformen des Herakleotischen vgl. Méndez Dosuna 1993b. Einige hypothetische Beispiele „herakleotischer“ Futurformen auf den Tafelchen von Dodona sind außerordentlich zweifelhaft (Méndez Dosuna 2008, 76–77).

in ganz Griechenland ziemlich populär war. Gleichwohl müssen wir anerkennen, dass die Personennamen ein schwacher Klassifizierungsindex sind, da ihre Entlehnung aus einer Sprache in die andere oder von Dialekt zu Dialekt leicht ist. Trotz alledem ist die Entlehnung, wenn die von den Herausgebern vorgeschlagene Datierung stimmt, eher unwahrscheinlich, da die makedonischen Namen in jener Zeit der Autorität ermangelten. Die makedonischen Personennamen kamen erst nach Alexanders Eroberungen mehr als fünfzig Jahre später in Mode.

6

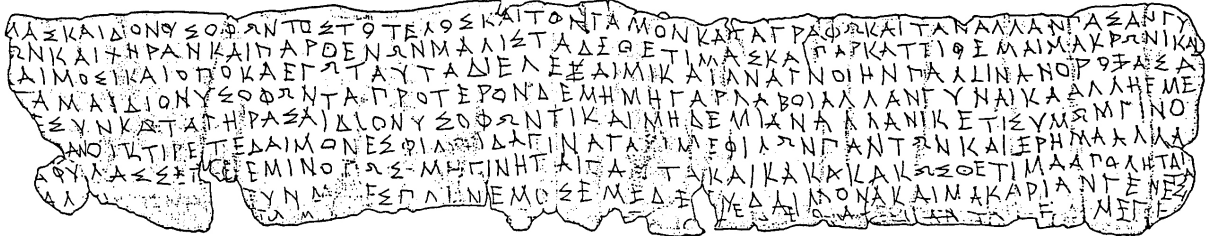
Wir können den Schluss ziehen, dass die von Hesychios verzeichneten Glossen und die wenigen Texte, die wahrscheinlich im lokalen Idiom geschrieben wurden, darauf hinweisen, dass das Makedonische ein griechischer Dialekt war. Es muss ein enger Verwandter des nordwestlichen Dorisch gewesen sein – mit Ausnahme zweier bedeutender Merkmale: der Stimmhaftwerdung der Verschlusslaute /p t k/ in [b d g] und der Reibelaute /f θ s x/ in [v ð z γ] und wahrscheinlich des Futurs des gewöhnlichen sigmatischen Typs.

DE

Übersetzung G. Blümlein

Διαλεκτικός κατάδεσμος σε μολύβδινο έλασμα γραμμένος σε «μετευκλείδειο» αλφάβητο. Πέλλα. Περίπου 350–325 π.Χ. Βουτιράς 1993 (προκαταρκτική δημοσίευση)· πρβ. Βουτιράς 1996 και κυρίως 1998.

Dialect love *defixio* on sheet of lead, written in the Milesian alphabet. Pella, ca 375–350 BC. Voutiras 1993 (preliminary publication); Voutiras 1996, and mainly 1998.



[Θετί]μας και Διονυσοφώντος τὸ τέλος και τὸν γάμον καταγράφω και τὰν ἄλλαν πασᾶν γυναικῶν και χηρᾶν και παρθένων, μάλιστα δὲ Θετίμας, και παρκαττίθεμαι Μάκρωνι και [τοῖς] δαίμοσι. και ὁπόκα ἐγὼ ταῦτα διελέξαιμι και ἀναγοίην πάλ[λ]ιν ἀνορ<ύ>ξασα, 4. [τόκα] γᾶμαι Διονυσοφώντα, πρότερον δὲ μή· μη γὰρ λάβοι ἄλλαν γυναῖκα ἄλλ' ἢ ἐμέ, [ἐμέ δ] ἐ συνκαταγρηᾶσαι Διονυσοφώντι και μηδεμίαν ἄλλαν. ἰκέτις ὑμῶ<ν> γίνομαι· Φίλ[ε]αν οἰκτίρετε δαίμονες φίλ[ο]ι, ΔΑΓΙΝΑΓΑΡΙΜΕ φίλων πάντων και ἐρήμα· ἄλλα [---]α φυλάσσετε ἐμῖν δ[π]ιως μη γίνηται τα[υ]τα και κακά κακῶς Θετίμα ἀπόληται. 8.[---]. ΑΛ [---]. ΥΝΜ..ΕΣ ΠΛΗΝ ἐμός, ἐμέ δὲ [ε]ὐ[δ]αίμιονα και μακαριάν γενέσται. [---]ΤΟ[.].[---].[..]..Ε.ΕΩ[;].Α[.].Ε..ΜΕΓΕ[---].

Editor's note:

In the following list of references Greek works are translated into English and in parenthesis follows the Greek title.

- Adrados, F. R. 2005. *A History of the Greek Language*. Leiden: Brill (English translation of *Historia de la lengua griega*, Madrid: Gredos, 1999).
- Ancient Macedonia / Αρχαία Μακεδονία, International Symposia held in Thessaloniki*, vols 1 (1970) – 6 (1996).
- Archaeological Work in Macedonia and Thrace, Proceedings of an Annual Conference* [Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά ετήσιου συνεδρίου στη Θεσσαλονίκη], vols 1 (1987) – 22 (2009). Thessaloniki: School of History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki.
- Acheilara, L., P. Adam-Veleni, M. Akamati & S. Descamps, eds. 2011. *Au Royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique. Catalogue d'exposition*. Paris: Louvre Museum.
- Adam-Veleni, P. & K. Tsanavari, eds. 2009. *Archaeological Work in Macedonia and Thrace. 20 Years. Anniversary Volume* [Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη. 20 χρόνια. Επετειακός τόμος]. Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture & Aristotle University of Thessaloniki.
- Ανδρόνικος, see *Andronikos*.
- Andronikos, M. 1994. *Vergina II. The Tomb of Persephone* [Original Greek title, *Βεργίνα ΙΙ. Ο τάφος της Περσεφόνης*]. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Andronikos, M. 1997. *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens: Ekdotiki Athinon.
- Babinotiotis, G., ed. 1992. *The Language of Macedonia. The Ancient Macedonian Language and the so-called Language of Skopia* [Original Greek title, *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*]. Athens: Olkos.
- Babinotiotis, G. 1992a. The question of mediae in Ancient Macedonian Greek reconsidered. In *Historical Philology: Greek, Latin, and Romance. Essays in Linguistics Offered in Honor of Oswald Szemerényi*, ed. B. Brogyany & R. Lipp, 30–3. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Babinotiotis, G. 1992b. The position of Macedonian among the ancient Greek dialects [Original Greek title, *Η θέση της μακεδονικής στις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους*]. In Babinotiotis 1992, 161–80.
- Bengtson, H. 1975. *Die Staatsverträge des Altertums*. Vol. 2, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr.* 2nd ed. Munich: Beck.
- Bernabé, A., ed. 2004 & 2005. *Poetae Epici Graeci. Orphicorum et Orphicis similia Testimonia et Fragmenta*. Pars II, fasc. 1–2. Munich & Leipzig: K. G. Saur.
- Borza, E. N. 1990. *In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedon*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Borza, E. N. 1999. *Before Alexander: Constructing Early Macedonia*. Claremont, CA: Regina Books.
- Βουτυράς, see *Voutiras*.
- Bradford, A. S. 1992. *Philip II of Macedon. A Life from the Ancient Sources*. Compiled, edited, and translated by A. S. Bradford. Westport: Praeger.
- Brixhe, C. 1985. Énergie articulatoire et phonétique béotienne: Faits de substrat ou développements indépendants? In *La Béotie antique: actes du 4e colloque international* (Lyon – Saint-Étienne, 16–20 May 1983), 365–84. Paris: CNRS.
- Brixhe, C. 1999. Un 'nouveau' champ de la dialectologie grecque: le macédonien. In *KATA DIALEKTON. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Greca* (= *AION* 19, 1997), ed. A. C. Cassio, 41–71.
- Brixhe, C. 2008. Un phénomène aréal: la substitution de <E> en <O> en Thrace, à Thasos et en Thessalie. In Theodoropoulou 2008, 215–23.
- Brixhe, C. 2010. Quelle Koiné en Macédoine au début de notre ère? Le test de LeuKoperta. In *Dic mihi, musa, virum: Homenaje al profesor Antonio López Eire*, ed. F. Cortés Gabaudán & J. V. Méndez Dosuna, 61–8. Salamanca.
- Brixhe, C. & A. Panayotou. 1988. L'atticisme de la Macédoine: l'une des sources de la koiné. *Verbum* 11:245–60.
- Brixhe, C. & A. Panayotou. 1994a. Le thrace. In *Langues indo-européennes*, ed. F. Bader, 191–205. Paris: CNRS Editions.
- Brixhe, C. & A. Panayotou. 1994b. Le macédonien. In *Langues indo-européennes*, ed. F. Bader, 207–220. Paris: CNRS Editions.
- Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Buckler, J. 1989. *Philip II and the Sacred War*. Leiden: Brill.
- Buckler, J. 1996. Philip's designs on Greece. In *Transitions to Empire. Essays in Greco-Roman History, 360–146 B.C., in Honor of E. Badian*, ed. R. W. Wallace & E. M. Harris, 77–97. Norman-London: University of Oklahoma Press.
- Carney, E. 1983. Regicide in Macedonia. *PP* 38:260–272.
- Cawkwell, G. 1978. *Philip of Macedon*. London: Faber & Faber.
- Chantraine, P. 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: histoire des mots*. Paris: Klincksieck.
- Collart, P. 1937. *Philippe, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*. 2 vols. Paris: de Boccard.
- Colvin, S. 1999. *Dialect in Aristophanes and the Politics of Language in Ancient Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Colvin, S. 2007. *A Historical Greek Reader. Mycenaean to the Koiné*. Oxford: Oxford University Press.
- Colvin, S. 2010. Greek dialects in the archaic and classical ages. In *A Companion to the Ancient Greek Language*, ed. E. J. Bakker, ch. 14, 200–12. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Crespo, E. 1993. The epigraphic use of two modal constructions in some subordinate predications. In Crespo et al. 1993, 91–109.
- Crespo, E., J. L. García Ramón & A. Striano Corrochano, eds. 1993. *Dialectologica graeca (Actas del III Coloquio Internacional de Dialectología Griega)*. Madrid: U.A.M.
- Curbera, J. & D. Jordan. 2003. Curse tablets from Pydna. *GRBS* 43 (2): 109–27.

- Δάκαρης, Βοκοτοπούλου & Χριστίδης, see Dakaris, Vokotopoulou & Christidis.
- Dakaris, S., I. Vokotopoulou & A.-F. Christidis. Forthcoming. *The Dodona Oracular Tablets from Evangelidis' Excavation* [Original Greek title, *Τα μολύβδινα πινάκια της Δωδώνης, της ανασκαφής Ευαγγελίδης*]. Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Descamps-Lequime, S., ed. 2007. *Peinture et couleur dans le monde grec antique* (Proceedings of a Conference, Paris, March 2004). Paris: 5 continents.
- Δρούγου & Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, see below Drougou & Saatsoglou-Paliadeli.
- Drougou, S. & H. Saatsoglou-Paliadeli. 2000. *Vergina. A Visit to the Archaeological Site* [Original Greek title, *Βέργινα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο*]. Athens: Hellenic Ministry of Culture/ Archaeological Receipts Fund [ΤΑΠΙΑ].
- Dubois, L. 1995. Une tablette de malédiction de Pella: s'agit-il du premier texte macédonien? *REG* 108:190–7.
- Ellis, J. R. 1976. *Philip II and Macedonian Imperialism*. London: Thames & Hudson.
- Ellis, J. R. 1982. Philip and the Peace of Philocrates. In *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, ed. W. L. Adams & E. N. Borza, 43–59. Washington: University Press of America.
- Errington, M. 1981. Review-discussion: Four interpretations of Philip II. *AJAH* 6:77–83.
- Errington, R. M. 1986. *Geschichte Makedoniens von den Anfängen bis zum Untergang des Königreiches*. Munich: C. H. Beck. Trans. into Eng. by C. Errington under the title *A History of Macedonia* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1990).
- Fedak, J. 1990. *Monumental Tombs of the Hellenistic Age*. Toronto: University of Toronto Press.
- Ferguson, Ch. 1959. Diglossia. *Word* 15:325–40.
- Fishman, J. 1967. Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues* 32:29–38.
- García Ramón, J. L. 1987. Geografía interdialectal tesalia: la fonética. *Verbum* 10 [= *Actes de la première rencontre internationale de dialectologie grecque*, Nancy / Pont-à-Mousson, 1–3 July 1986], 101–53.
- Geyer, Fr. 1930. *Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II*. Historische Zeitschrift, Beiheft 19. Munich & Berlin: R. Oldenbourg.
- Ginouvés, R. et al. 1993. *La Macédoine de Philippe II à la conquête romaine*. Paris: CNRS.
- Griffith, G. T. 1970. Philip of Macedon's early interventions in Thessaly (358–352 BC). *CQ* 20:67–80.
- Griffith, G. T. 1979. The reign of Philip the Second. In Hammond & Griffith 1979, 201–674.
- Guimier-Sorbets, A.-M., M. B. Hatzopoulos & Y. Morizot, eds. 2006. *Rois, cités, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine*. *Μελετήματα* 45. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Hajnal, I., ed. 2007. *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden* (Proceedings of a conference, Freie Universität Berlin, 19–22 September 2001). Innsbruck: IBS.
- Hammond, N. G. L. 1937. Diodorus' narrative of the Sacred War and the chronological problems of 357–352 B. C. *JHS* 57: 44–78.
- Hammond, N. G. L. 1972. *A History of Macedonia I: Historical Geography and Prehistory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hammond, N. G. L. 1994a. *Philip of Macedon*. London: Duckworth; Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Hammond, N. G. L. 1994b. Literary evidence for Macedonian speech. *Historia* 43:131–42.
- Hammond, N. G. L. & G. T. Griffith. 1979. *A History of Macedonia II: 550–336 BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Hansen, M. H. & T. H. Nielsen, eds. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatzidakis, G. 1896. *On the Hellenism of the Ancient Macedonians* [Original Greek title, *Περί του ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων*]. Athens: Perri Brothers. Also in Babiniotis ed. 1992, 1–62).
- Hatzidakis, G. 1911. *Once more on the Hellenism of the Ancient Macedonians* [Original Greek title, *Καὶ πάλιν περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων*]. Athens: P.D. Sakellariou. Also in Babiniotis 1992, 63–112).
- Hatzopoulos, M. B. 1985. La Béotie et la Macédoine à l'époque de l'hégémonie thébaine: le point de vue macédonien. In *La Béotie antique: actes du 4e colloque international* (Lyon – Saint-Étienne, 16–20 May 1983), ed. P. Roesch, G. Argoud, 247–57. Paris: CNRS.
- Hatzopoulos, M. 1987a. Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine. *BCH* 111 (1987): 397–412.
- Hatzopoulos, M. 1987b. ΒΙΑΑΡΡΑ ΤΕΛΛΟΥ? *ZPE* 68:237–40.
- Hatzopoulos, M. B. 1988. *Actes de vente de la Chalcidique centrale*. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Hatzopoulos, M. B. 1991. *Actes de vente d'Amphipolis*. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Hatzopoulos, M. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings: A Historical and Epigraphic Study*. 2 vols. Meletemata 22. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Hatzopoulos, M. B. 1998. Récentes découvertes épigraphiques et gloses macédoniennes d'Hésychius. In *Académie des Inscriptions & Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1998* (November–December), 1189–1207.
- Hatzopoulos, M. B. 1999. Le macédonien. Nouvelles données et théories nouvelles. In *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium*, vol. 1, 225–39. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

- Hatzopoulos, M. 2000. "L'histoire par les noms" in Macedonia. In *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, ed. S. Hornblower & E. Matthews, 99–117. Oxford: Oxford University Press.
- Hatzopoulos, M. B. 2006. *La Macédoine. Géographie historique – Langue – Cultes et croyances – Institutions*. Travaux de la Maison René-Ginouvès 2. Collection dirigée par Pierre Rouillard. Paris: De Boccard.
- Hatzopoulos, M. B. 2007a. La position dialectale du macédonien à la lumière des découvertes épigraphiques récentes. In *Hajnal 2007*, 157–76.
- Hatzopoulos, M. B. 2007b. Μακεδονικά παραλειπόμενα: le cheval, le loup et la source. In *Φωνής χαρακτήρ ἔθνικός: Actes du Congrès International de Dialectologie Grecque* (Athens, 28–30 September 2006), ed. M. B. Hatzopoulos with the collaboration of V. Psilalou, 227–36. Meletemata 52. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity]; diffusion: DeBoccard.
- Hatzopoulos, M. & L. D. Loukopoulou, eds. 1980. *Philip of Macedon*. Athens: Ekdotiki Athinon.
- Hellmann, M.-C. 2006. *L'architecture grecque*. Vol. 2, *Architecture religieuse et funéraire*. Paris: Editions A & J Picard.
- Hellmann, M.-C. 2010. *L'architecture grecque*. Vol. 3, *Habitat, urbanisme et fortifications*. Paris: Editions A & J Picard.
- Helly, B. 2007. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement. In *Hajnal 2007*, 177–222.
- Heuzey, L. & H. Daumet. 1876. *Mission archéologique de Macédoine*. Paris.
- Hoepfner, W. & G. Brands, eds. 1996. *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige* (Proceedings of an International Symposium in Berlin, December 1992). Berlin: Zabern.
- Horrocks, G. 2010. *Greek. A History of the Language and its Speakers*. 2nd ed. Oxford: Wiley-Blackwell. (1st ed., London – New York: Longman, 1997).
- Θεοδωροπούλου, see Theodoropoulou.
- Jehne, M. 1994. *Koine Eirene. Untersuchungen zu den Befriedungs- und Stabilisierungsbemühungen in der griechischen Poliswelt des 4. Jahrhunderts v. Chr.* Stuttgart: Franz Steiner.
- Joseph, Br. D. 1997. Methodological issues in the history of the Balkan lexicon: The case of Greek *vré/ré* and its relatives. In *Balkanistica 10 [Studies Dedicated to the Memory of Zbigniew Golab]*, ed. V. Friedman et al., 255–77.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, see Karamitrou-Mentesidi.
- Karamitrou-Mentesidi, G. 1993. Excavation of Aiane [Original Greek title, Ανασκαφή Αιανής]. In *Archaeological Work in Macedonia and Thrace [Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη]* 4 (1990): 75–92.
- Karamitrou-Mentesidi, G. 1996. *Aiane [Αιανή]*. Athens: Hellenic Ministry of Culture / Archaeological Receipts Fund [ΤΑΠΑ].
- Le Rider, G. 1977. *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*. Paris: Bourgey.
- Le Rider, G. 1996. *Monnayage et finances de Philippe II. Un état de la question*. Meletemata 23. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Lejeune, M. 1941. Notes d'épigraphie thessalienne. VII: l'extension en Thessalie du datif thématique en -οι. *RÉG* 1941:191–7.
- Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris: Klincksieck.
- [LGPN =] *A Lexicon of Greek Personal Names, IV Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*. 2005. Ed. P. M. Fraser & E. Matthews. Oxford: Oxford University Press.
- Lhôte, E. 2006. *Les Lamelles oraculaires de Dodone*. Geneva: Droz.
- Lilibaki-Akamati, M., I. M. Akamatis, A. Chrysostomou & P. Chrysostomou. 2011. *The Archaeological Museum of Pella*. Athens (e-book : <http://www.latsis-foundation.org/megazine/publish/ebook.php?book=69&preloader=1>)
- Markle, M. M. 1974. The strategy of Philip in 346 B.C. *CQ* 24: 253–268.
- Masson, O. 1984. Quelques noms de femmes en Macédoine. *ZPE* 55:133–6.
- Masson, O. 1998. Quelques noms macédoniens dans le traité *IG I²*, 71 = *IG I³*, 8. *ZPE* 123:117–20.
- Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del Noroeste. Gramática y estudio dialectal*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Méndez Dosuna, J. 1991. En torno al dialecto de Acaya y sus colonias en la Magna Grecia (A propósito de un reciente libro de Alberto [sic] Giacomelli). *Minerva* 5:26–56.
- Méndez Dosuna, J. 1991–1992. <ι> por <ε> ante vocal en griego, el valor del signo <ι> en Tespias y otras cuestiones. *Veleia* 8–9:309–30.
- Méndez Dosuna, J. 1991–1993. On <Z> for <Δ> in Greek dialectal inscriptions. *Die Sprache* 35: 82–114.
- Méndez Dosuna, J. 1993a. El cambio de <ε> en <ι> ante vocal en los dialectos griegos: ¿una cuestión zanjada? In Crespo et al. 1993, 237–59.
- Méndez Dosuna, J. 1993b. Metátesis de cantidad en jónico-ático y heracleota. *Emerita* 61:95–134.
- Méndez Dosuna, J. 1993c. Los griegos y la realidad psicológica del fonema: κ y ρ en los alfabetos arcaicos. *Kadmos* 32: 96–126.
- Méndez Dosuna, J. 1994. A propósito de las variants dialectales ορρος (át. ὄρρος) y Κορρα (át. Κόρη). *Die Sprache* 36:103–27.
- Méndez Dosuna, J. 2002. Deconstructing 'height dissimilation' in Modern Greek. *Journal of Greek Linguistics* 3:83–114.
- Méndez Dosuna, J. 2007a. Ex praesente lux. In *Hajnal 2007*, 355–83.

- Méndez Dosuna, J. 2007b. Remarks on the new oracular tablets from Dodona [Original Greek title, Παρατηρήσεις στις νέες μανειακές πινακίδες της Δωδώνης]. In *Studies in Greek Linguistics 27. Μνήμη Α.-Φ. Χριστίδη / In memoriam A.-F. Christidis* (Proceedings of the Annual Meeting of the Department of Linguistics, School of Philology, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki, 6–7 May 2006), 277–85.
- Méndez Dosuna, J. 2008. Novedades en el oráculo de Dodona. A propósito de una reciente monografía de Eric Lhôte. *Minerva* 21:51–79.
- Méndez Dosuna, J. 2009. Review of Minon 2007. *Kratylos* 54:80–7.
- Michelena, L. 1977. *Fonética histórica vasca*. 2nd ed. San Sebastián: Diputación de Guipúzcoa.
- Miller, S. G. 1971. Hellenistic Macedonian architecture. Its style and painted ornamentation. PhD, Bryn Mawr College.
- Minon, S. 2007. *Les inscriptions éléennes dialectales (VII^e–II^e siècle avant J.-C.)*. Geneva: Droz.
- Molinos Tejada, M. T. 1992. La particule κα dans la littérature dorienne. *RÉG* 10:328–48.
- Μοσχονισιώτη, Χριστίδης & Γλαράκη, see below Moschonisioti, Christidis & Glaraki.
- Moschonisioti, S., A.-F. Christidis & Th. Glaraki. 1997. A curse tablet from Arethousa [Original Greek title, Κατάδεσμος από την Αρέθουσα]. In *Language and Magic: Texts from Antiquity* [Original Greek title, Γλώσσα και Μαγεία: Κείμενα από την αρχαιότητα], ed. A.-F. Christidis & D. Jordan, 193–200. Athens: Istos.
- Μπαμπινιώτης, see Babiniotis.
- Newton, B. 1972. *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O’Neil, J. L. 2006. Doric forms in Macedonian inscriptions. *Glotta* 82:192–210.
- Παναγιώτου, see below Panayotou.
- Panayotou, A. 1986. Linguistic remarks on inscriptions from Macedonia [Original Greek title, Γλωσσικές παρατηρήσεις σε μακεδονικές επιγραφές]. In *Ancient Macedonia IV* (Papers read at the 4th International Symposium, Thessaloniki, 21–25 September 1983), 413–29. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Panayotou, A. 1993. Phonetics and phonology of the Greek inscriptions of Macedonia [Original Greek title, Φωνητική και φωνολογία των ελληνικών επιγραφών της Μακεδονίας]. *Elliniki Dialektologia* 3 (1992–1993): 5–32.
- Panayotou, A. 2001. The position of the Macedonian dialect (Original Greek title, Η θέση της μακεδονικής διαλέκτου). In *A History of Ancient Greek from the Beginnings to Late Antiquity* (Original Greek title, Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα), ed. A.-F. Christidis, 319–325. Thessaloniki: Centre for the Greek Language & Institute of Modern Greek Studies [Manolis Triantafyllidis Foundation].
- Panayotou, A. 2007a. The position of the Macedonian dialect. In *A History of Ancient Greek from the Beginnings to Late Antiquity*, ed. A.-F. Christidis, 433–43. Cambridge: Cambridge University Press. Updated translation of Panayotou 2001.
- Panayotou-Triantaphyllopoulou, A. 2007b. Macedonian among ancient literary tradition, 19th century debates and the new texts. In Hajnal 2007, 385–92.
- Παντερμαλής, see below Pandermalis.
- Pandermalis, D. 1997. *Dion, the Archaeological Site and the Museum*. Athens: Adam Editions.
- Pandermalis, D. 1999. *Dion. The Archaeological Discovery* [Original Greek title, Δίον. Η ανακάλυψη]. Athens: Adam Editions.
- Papazoglou, F. 1988. Les steles éphébiques de Stuberra. *Chiron* 18:233–59.
- Perlman, S., ed. 1973. *Philip and Athens. Selected and Introduced by S. Perlman*. Cambridge: Heffer; New York: Barnes & Noble Books.
- Perlman, S. 1985. Greek diplomatic tradition and the Corinthian League of Philip of Macedon. *Historia* 34:153–174.
- Pontrandolfo, A., ed. 2002. *La pittura parietale in Macedonia e Magna Grecia. Atti del Convegno internazionale di studi in ricordo di Mario Napoli* (Salerno Paestum, 21–23 November 1996). Paestum.
- Rhodes, P. J. & R. Osborne. 2003. *Greek Historical Inscriptions 404–323*. Oxford: Oxford University Press.
- Roebuck, C. 1948. The settlements of Philip II with the Greek states in 338 B.C. *CPh* 43:73–92.
- Rohlf, G. 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*. Vol. 1, *Fonetica*. Torino: Einaudi.
- Roisman, J. & I. Worthington, eds. 2010. *A Companion to Ancient Macedonia*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Ruijgh, C. J. 1996. *Scripta minora ad linguam Graecam pertinentia II*. Eds. A. Rijksbaron & F. M. J. Waanders. Amsterdam: Gieben.
- Ryder, T. T. B. 1994. The diplomatic skills of Philip II. In *Ventures into Greek History: Essays in Honor of N. G. L. Hammond*, ed. I. Worthington, 228–57. Oxford: Oxford University Press.
- Romiopoulou, K. 1997. *Leukadia, Ancient Mieza* [Original Greek title, Λευκάδια, αρχαία Μιέζα]. Athens: Hellenic Ministry of Culture / Archaeological Receipts Fund [ΤΑΠΑ].
- Ρωμιοπούλου, see above Romiopoulou
- Sakellariou, M. B., ed. 1982. *Macedonia. 4000 Years of Greek History and Civilization*. Athens: Ekdotiki Athinon.
- Schmitt, H. H. 1969. *Die Staatsverträge des Altertums III: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338–200 v. Chr.* Munich: C.H. Beck.
- Σιγανίδου & Λιλιμπάκη Ακαμάτη, see below Siganiidou & Lilimpaki-Akamati.
- Siganiidou, M. & M. Lilimpaki-Akamati. 1996. *Pella, the Capital of the Macedonians* [Original Greek title, Πέλλα, πρωτεύουσα των Μακεδόνων]. Athens: Archaeological Receipts Fund [ΤΑΠΑ].
- Sowa, W. 2006. Die makedonischen Glossen in antiken Quellen. *Studia Etymologica Cracoviensia* 11:115–33.

- Sowa, W. 2007. A note on Macedonian ἄλιζα. In *Greek and Latin from an Indo-European Perspective*, ed. C. H. George et al., 174–8. Cambridge: Cambridge Philological Society.
- Sowa, W. 2009. Greek ζῆ for διά and some “Lesbian” glosses. *Emerita* 77:271–94.
- Tataki, A. B. 1998. *Macedonians Abroad: A Contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia*. Meletemata 26. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Theodorsson, S.-T. 1974. *The Phonemic System of the Attic Dialect, 400–340 B.C.* Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Τζιτζιλής, see Tzitzilis.
- Theodoropoulou, M., ed. 2008. *Licht und Wärme. In Memory of A.-F. Christidis* [Original Greek title, *Θέρμη και φως. Licht und Wärme. Αφιερωματικός τόμος στην μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*], 215–23. Thessaloniki: Centre for the Greek Language.
- Τουράτσoglou see below Touratsoglou.
- Touratsoglou, I. 1995. *Macedonia. History, Monuments, Museums* (Original Greek title, *Μακεδονία. Ιστορία, μνημεία, μουσεία*). Athens: Ekdotiki Athinon.
- Tsantsanoglou, K., G. M. Parassoglou & T. Kouremenos, eds. 2006. *The Derveni Papyrus. Edited with Introduction and Commentary*. Studi e testi per il « Corpus dei papyri filosofici greci e latini » 13. Florence: Casa Editrice Leo S. Olschki.
- Tzitzilis, Ch. 2008. Ancient Macedonian elements in the dialect of Upland Pieria and the relationship of Macedonian with Thessalian and the North-West Doric dialects [Original Greek title, *Τα αρχαία μακεδονικά στοιχεία στο ιδίωμα της ορεινής Πιερίας και οι σχέσεις της μακεδονικής με τη θεσσαλική και της βορειοδυτικές δωρικές διαλέκτους*]. In Theodoropoulou 2008, 225–44.
- Vottero, G. 1995. Sur une question de phonétique béotienne: le datif thématique en -οι et les diptongues a premier élément long. In *Hellenika Symmikta: histoire, linguistique, épigraphie II*, ed. Cl. Brixhe, 91–121. Nancy: P.U.N.
- Voutiras, E. 1993. A dialectal defixio from Pella [Original Greek title, *Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα*]. *Elliniki Dialektologia* 3 (1992–1993): 43–8.
- Voutiras, E. 1996. A propos d’une tablette de malédiction de Pella. *RÉG* 109:678–82.
- Voutiras, E. 1998. Διονυσοφώντος γάμοι. *Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*. Amsterdam: Gieben.
- Vulić, N. 1948. Antički spomenici naše zemlje. *Spomenik* 98 (1941–1948): 96–97.
- Χατζιδάκις, see Hatzidakis.
- Wüst, F. R. 1938. *Philipp II. Von Makedonien und Griechenland in den Jahren von 346 bis 338*. Munich: C. H. Beck.
- Zahrnt, M. 1971. *Olynth und die Chalkidier. Untersuchungen zur Staatenbildung auf der Chalkidischen Halbinsel im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr.* Munich: C. H. Beck.
- Zahrnt, M. 1983. Hellas unter persischem Druck? Die griechisch-persischen Beziehungen in der Zeit vom Abschluß des Königsfriedens bis zur Gründung des Korinthischen Bundes. *AKG* 65: 249–306.
- Zahrnt, M. 1984. Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen. *Chiron* 14: 325–68.
- Zahrnt, M. 1992. Der Mardonioszug des Jahres 492 v. Chr. und seine historische Einordnung. *Chiron* 22:237–79.
- Zahrnt, M. 2006a. Macedonia and Thrace in Thucydides. In *Brill’s Companion to Thucydides*, ed. A. Rengakos & A. Tsakmakis, 589–614. Leiden: Brill.
- Zahrnt, M. 2006b. Amyntas III: Fall und Aufstieg eines Makedonenkönigs. *Hermes* 134: 127–41.
- Zahrnt, M. 2007. Athens Ambitionen an Thrakiens Südküste während der Pentekontaëtie. In *Proceedings of the 10th International Congress of Thracology. Thrace in the Graeco-Roman World, 737–44*. Athens: KERA [Institute of Greek and Roman Antiquity].
- Zahrnt, M. 2010. Das megarische Psephisma und der Ausbruch des Peloponnesischen Krieges. *Historische Zeitschrift* 291 (3): 593–624.
- Zahrnt, M. 2011. *Herodot und die Makedonen könige*. Forthcoming.

Αναπληρωτής καθηγητής γλωσσολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα είναι η ιστορική και συγκριτική μελέτη των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, η ιστορία της ελληνικής γλώσσας και οι σχέσεις ανάμεσα στη γλώσσα και τον πολιτισμό των Ινδοευρωπαίων.

Associate professor of linguistics, Aristotle University of Thessaloniki. His research interests focus on historical and comparative linguistics, the Indo-European languages, history of the Greek language, and the relation between language and culture of Indo-European.

Professeur associé de linguistique à l'Université Aristote de Thessalonique. Ses intérêts scientifiques concentrent sur la linguistique historique et comparative, la linguistique indo-européenne, l'histoire du grec et la relation de langage et civilisation des indo-européens.

Außerordentlicher Professor für Linguistik, Aristoteles-Universität Thessaloniki. Seine Interesse: Historische-vergleichende Sprachwissenschaft, Indogermanistik, Geschichte des Griechischen, und Sprache und Kultur der Indogermanen.

Michael Zahrnt

Ο Michael Zahrnt ήταν καθηγητής αρχαίας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Η ερευνητική του δραστηριότητα έχει εστιαστεί αφενός στην ελληνική ιστορία από την αρχαϊκή εποχή μέχρι την επέκταση της Ρώμης, με ιδιαίτερη έμφαση στη Μακεδονία και τον Μέγα Αλέξανδρο, και αφετέρου στον αυτοκράτορα Αδριανό.

Michael Zahrnt was professor of ancient history at the University of Cologne. His research has focused on the one hand on Greek History from the archaic age to the expansion of Rome, with special stress on Macedonia and Alexander the Great, and on the other hand on the emperor Hadrian.

Michael Zahrnt était professeur d'histoire antique à l'Université de Cologne. Ses recherches scientifiques se sont concentrées d'une part sur l'histoire de la Grèce à partir de la période archaïque jusqu' à l'expansion de Rome, avec une insistance particulière sur la Macédoine et Alexandre le Grand, et d'autre part sur l'empereur Hadrian.

Michael Zahrnt war Professor für Alte Geschichte an der Universität Köln. Forschungsschwerpunkte: einerseits die griechische Geschichte von der archaischen Periode bis zur Expansion Roms, unter besonderer Berücksichtigung Mazedoniens und Alexanders des Großen, und andererseits Kaiser Hadrian.

Emilio Crespo

Καθηγητής ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Μαδρίτης (Universidad Autónoma de Madrid). Τα ερευνητικά και συγγραφικά του ενδιαφέροντα κινούνται στα πεδία της ομηρικής προσωδίας, των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων και της σύνταξης της αρχαίας ελληνικής και των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών.

Professor of Greek philology at the University of Madrid (Universidad Autónoma de Madrid). His research and writing interests concern the fields of Homeric prosody, ancient Greek dialects, and ancient Greek and Indo-European syntax.

Professeur de philologie grecque à l'Université de Madrid (Universidad Autónoma de Madrid). Ses intérêts comme chercheur et comme auteur concernent les secteurs de la prosodie homérique, des dialectes grecs anciens, et aussi du syntaxe grec ancien et Indoeuropéen.

Emilio Crespo Güemes ist Professor für Gräzistik an der Universität Madrid (Universidad Autonoma de Madrid). Forschungsschwerpunkte: die homerische Prosodie, die altgriechischen Dialekte und die Syntax des Altgriechischen und der indogermanischen Sprachen.

Arthur Muller

Καθηγητής ελληνικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Lille 3 / IUF και Διευθυντής ερευνών της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (École française d'Athènes). Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη γένεση των ελληνικών πόλεων, τον αποικισμό και την αστικοποίηση, στην τέχνη της κοροπλαστικής, την αρχαιολογία της ελληνικής οικονομίας και θρησκείας.

Professor of Greek archaeology at the University of Lille 3 / IUF, and Research Director at the French School of Athens. His scientific interests comprise the genesis of Greek cities, colonisation and urbanism, the art of coroplastics, the archaeology of Greek economy and religion.

Professeur d'archéologie grecque, Université de Lille 3 / IUF et Directeur des recherches à l'École française d'Athènes. Ses intérêts scientifiques sont la poléogénèse de cités grecques, la colonisation et l'urbanisme, l'artisanat de la coroplastie, l'archéologie de l'économie et de la religion grecques.

Arthur Muller ist Professor für griechische Archäologie an der Universität Lille 3 / IUF und Forschungsdirektor am Französischen Institut Athens (Ecole française d'Athènes). Forschungsschwerpunkte: Entstehung der griechischen Poleis, die Kolonisation und die Stadtplanung, die Koroplastik und die Archäologie der griechischen Wirtschaft und Religion.

Julián Méndez Dosuna

Καθηγητής ελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Salamanca (Catedrático de Filología Griega). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη φωνολογία, σύνταξη, διαλεκτολογία και λεξικογραφία της αρχαίας και νέας ελληνικής.

Professor of Greek Philology at the University of Salamanca (Catedrático de Filología Griega). His research interests focus on phonology, syntax, dialectology, and lexicography of Ancient and Modern Greek.

Professeur de philologie grecque à l'Université de Salamanca (Catedrático de Filología Griega). Ses intérêts scientifiques concentrent sur la phonologie, le syntaxe, la dialectologie et la lexicographie du grec ancien et modern.

Juliuan Mendez Dosuna ist Professor für Gräzistik an der Universität Salamanca (Catedratico de Filologia Griega). Forschungsschwerpunkte: die Phonologie, die Syntax, die Dialektologie und die Lexikographie des Alt- und Neugriechischen.

